

**SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA**

STUDII
CLASICE
XIII

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

Entre le 2 et le 7 octobre 1972 se tiendra à Cluj (Roumanie) la XIIe Conférence internationale d'études classiques organisée sous les auspices du Comité « Eirene », qui réunit les Sociétés d'études classiques des pays socialistes d'Europe. Les thèmes de la Conférence seront les suivantes :

I. Linguistique (Vocabulaires techniques et vocabulaires spéciaux du grec et du latin); II. Histoire littéraire (La prose narrative des Grecs et des Romains); III. Histoire (Le second siècle de notre ère); IV. Histoire de la philosophie, des sciences et de la religion (La réception par les Grecs et les Romains de la culture des peuples soumis ou colonisés); V. Archéologie (Découvertes récentes dans les pays du comité « Eirene »). Dans le cadre de la Conférence on espère pouvoir organiser deux colloques : VI. Seminarium epigraphicum; VII. Colloque mycénologique. Pour les renseignements et les inscriptions, prière de s'adresser au Secrétariat de la Conférence : Société des études classiques, 11, rue I. C. Frimu, Bucarest 22

STUDII
CLASICE
XIII

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA
SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII
CLASICE
XIII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1 9 7 1

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. AL. GRAUR, redactor responsabil ;
Prof. D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academiei
Republicii Socialiste România, redactor responsabil ;
Acad. EM. CONDURACHI ;
Acad. C. DAICOVICIU ;
I. FISCHER ;
Prof. VAL. AL. GEORGESCU ;
Prof. GH. GUȚU ;
Prof. C. POGHIRC, secretar științific de redacție.

STUDII CLASICE

XIII

1971

SUMAR

COMUNICĂRI ȘI STUDII

	Pag.
D. Z. ANDRIOPOULOS, Alceon Re-examined	7
ZOE PETRE, Thèmes dominants et attitudes politiques dans <i>Les sept contre Thèbes</i> d'Eschyle	15
ALEXANDRA ȘTEFAN, Applications des méthodes mathématiques à l'épigraphie	29
ANA FELICIA ȘTEF, Perioada condițională a limbii grecești ca unitate a protazei și a apodozei	47
I. FISCHER, Encore sur le caractère de la langue de Plaute	59
E. D. KOLLMANN, Lucretius' Criticism of the Early Greek Philosophers	79
H. BARDON, La notion d'intellectuel à Rome	95
OSKAR RAITH, Unschuldsbeteuerung und Sündenbekenntnis im Gebet des Enkolpion Priap (Petr. 133.3)	109
KARL BÜCHNER, Die Darstellung des Todes des Agricola durch Tacitus	127
ILONA OPELT, Ein Edikt des Kaisers Valens	139
D. M. PIPPIDI, În jurul descoperirilor mitrice din peștera Adam	143

NOTE ȘI DISCUȚII

FRIEDA EDELSTEIN, Despre funcțiile sintactice ale nominativului cu infinitivul în limba latină	149
G. M. LEE, Reading Notes	157
GH. MUȘU, Ritul rudității magice pe melcagurile țării noastre și la alte popoare	159
D. M. PIPPIDI, Note de lectură	171

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

MILAI NASTA, Discursurile din Iliada și problema unității de redactare	191
D. M. PIPPIDI, Al VIII-lea Congres al Asociației „Guillaume Fudé”	201

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

VAL. AL. GEORCESCO, Le droit romain de Justinien dans les Principautés calabroises au XVIII ^e siècle. III	207
TRAIAN COSTA, Primul Congres al limbii latine	241
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1970)	245

RECENZII

L'Année philologique. Bibliographie de l'année 1968, Paris, 1970 (<i>D. M. Pippidi</i>)	263
PLATON, Phédon. Traduction avec une introduction et des notes de P. Vicaire, Paris, 1969 (<i>C. Noica</i>)	263
XENOPHONTIS Institutio Cyri ed. W. Gemoll — J. Peters, Leipzig, 1968 (<i>N.-Ş. Tanaşoca</i>)	264
XENOPHON, L'art de la chasse. Texte établi et traduit par E. Delebecque, Paris, 1970 (<i>Emanuela Popescu</i>)	266
POLYBE, Histoires (livre I et livre II). Texte établi et traduit par P. Pédech, Paris, 1969, 1970 (<i>D. M. Pippidi</i>)	269
CICÉRON, Les devoirs. Texte établi et traduit par M. Testard, Paris, 1965, 1970 (<i>N. I. Barbu</i>)	271
<C. SALLUSTI CRISPI> Epistulae ad Caesarem. Introduzione, testo critico e commento a cura di Paolo Cugusi, Cagliari, 1968 (<i>Traian Costa</i>)	273
OVIDE, Tristes. Texte établi et traduit par J. André, Paris, 1968 (<i>D. M. Pippidi</i>)	275
LAUS PISONIS. Text, Übersetzung, Kommentar von Arno Seel (<i>D. Slușanschi</i>)	276
PLAUTARQUE, Vies. Tome V (Aristide — Caton l'Ancien, Philopoemen — Flamininus). Texte établi et traduit par R. Flacelière et E. Chambry, Paris, 1969 (<i>N. I. Barbu</i>)	279
FLAVII ARIANI Quae extant omnia ed. A. G. Roos — G. Wirth, Leipzig, 1967, 1968 (<i>N.-Ş. Tanaşoca</i>)	280
APPIANI Bellorum civilium liber primus. Introduzione, testo critico e commento ... a cura di E. Gabba, Firenze, 1967 (<i>D. M. Pippidi</i>)	283
TIBERII De figuris Demosthenicis libellus cum deperditorum operum fragmentis ed. G. Ballaira, Roma, 1968 (<i>M. Nasta</i>)	285
SIDOINE APOLLINAIRE, Tome II, III: Lettres (Livres I—V, VI—IX). Texte établi et traduit par A. Loyer, Paris, 1970 (<i>D. M. Pippidi</i>)	287
MAURICIUS, Arta militaria. Ediție critică, traducere și introduce de H. Mihăescu, București, 1970 (<i>N.-Ş. Tanaşoca</i>)	289
L. ANNAEI SENECAE Operum moralium concordantia P. Grimal cura edita. Fasc. V: De uita beata, Paris, 1969 (<i>D. Slușanschi</i>)	295
M. OBERLEITNER, Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus. Band I: Italien, Wien, 1969—1970 (<i>I. Fischer</i>)	296
X. MIGNOT, Les verbes dénominaux latins, Paris, 1969 (<i>A. Graur</i>)	297
V. VÄÄNÄNEN, Introduction au latin vulgaire. Nouvelle édition revue et complétée d'une anthologie avec commentaires. Paris, 1967 (<i>I. Fischer</i>)	298
Inscriptiones Graecae consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Germanicae editae. Voluminis IX partis I editio altera. Fasc. III: Inscriptiones Locridis Occidentalis ed. G. Klaffenbach, Berlin, 1968 (<i>D. M. Pippidi</i>)	302
V. LONGO, Aretologie nel mondo greco. I. Epigrafi e papiri, Genova, 1969 (<i>D. M. Pippidi</i>)	301
G. SOTGIU, Iscrizioni latine della Sardegna. II: Instrumentum domesticum, 1 (Lucerne), Padova, 1968 (<i>Traian Costa</i>)	305
V. BUESCU, Introdução à cultura clássica, Lisboa, 1970 (<i>Traian Costa</i>)	306
J. GERNET, Anthropologie de la Grèce antique, Paris, 1968 (<i>Simina Noica</i>)	308
P. WALCOTT, Greek Peasants, Ancient and Modern, A Comparison of Social and Moral Values, Manchester, 1970 (<i>D. M. Pippidi</i>)	310
T. B. L. WEBSTER, The Greek Chorus, London, 1970 (<i>A. Piatkowski</i>)	312
B. WITTE, Die Wissenschaft vom Guten und Bösen. Interpretation zu Platons Charmides, Berlin, 1970 (<i>Simina Noica</i>)	314
J. KUBE, Τέχνη und ἀρετή. Sophistisches und platonisches Tugendwissen, Berlin, 1969 (<i>C. Noica</i>)	315
A. G. WOODHEAD, Thucydides on the Nature of Power, Cambridge-Mass., 1970 (<i>Simina Noica</i>)	317
V. PALADINI, E. CASTORINA, Storia della letteratura latina. I (Disegno storico), II (Problemi critici), Bologna, 1970 (<i>N. I. Barbu</i>)	319
J. HIGGINBOTHAM (ed.), Greek and Latin Literature. A Comparative Study, London, 1970 (<i>A. Piatkowski</i>)	320
G. WILLIAMS, Tradition and Originality in Roman Poetry, Oxford, 1968 (<i>A. Piatkowski</i>)	321
K. BÜCHNER, Studien zur römischen Literatur, Band VIII: Werkanalysen. Wiesbaden, 1970 (<i>N. I. Barbu</i>)	322

	Pag.
A. GRILLONE, Il sogno nell'epica latina. Tecnica e poesia, Palermo, 1967 (<i>M. Nichita</i>)	323
G. GUTU, Publius Vergilius Maro. Studiu literar, București, 1970 (<i>D. M. Pippidi</i>)	325
S. BORZSÁK, P. Cornelius Tacitus, der Geschichtsschreiber, Stuttgart, 1968 (<i>D. M. Pippidi</i>)	326
R. SYME, Ten Studies in Tacitus, Oxford, 1970 (<i>D. M. Pippidi</i>)	329
G. W. BOWERSOCK, Greek Sophists in the Roman Empire, Oxford, 1969 (<i>D. M. Pippidi</i>)	331
M. TESTARD, Saint Jérôme. L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain, Paris, 1969 (<i>D. M. Pippidi</i>)	333
L. W. DALY, Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Age, Bruxelles, 1967 (<i>Traian Costa</i>)	334
P. PETIT, Le premier siècle de notre ère, Paris, 1968 (<i>E. Cizek</i>)	337
G. ILLIU, La civiltà dei sardi dal neolitico all'età dei nuraghi, Torino, 1967 (<i>Traian Costa</i>)	338
F. PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi), Sarajevo, 1969 (<i>I. I. Russu</i>)	340
A. MÓCSY, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest, 1970 (<i>E. Doruțiu-Boitâ</i>)	345
L. ROBERT, Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Amsterdam, 1970 (<i>D. M. Pippidi</i>)	351
A. MOMIGLIANO, Terzo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico, Roma, 1966 (<i>D. M. Pippidi</i>)	352
I. TRENCSENYI-WALDAPFEL, Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike, Berlin-Weimar, 1969 (<i>D. M. Pippidi</i>)	354
Antiquitas Græco-romana ac tempora nostra. Acta Congressus internationalis habiti Brunæ diebus 12—16 mensis Aprilis MCMLXVI, Pragae, 1968 (<i>D. M. Pippidi</i>)	354
Publicații primite în redacție între 1 ianuarie și 31 decembrie 1970	357

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România	363
---	-----

IN MEMORIAM

Dimitrie Marmeliuc	383
Lure Trencsényi-Waldapfel	387
Josif Mojseevič Tronskij	389

ALCMAEON RE-EXAMINED

BY

D. Z. ANDRIOPOULOS

University of Missouri at Kansas City

The main purpose of this paper is to provide a modified interpretation¹ of Alcmaeon's doctrine of perception. Specifically, this re-examination hopes : (a) to offer better solutions to many of the problems involved in Alcmaeon's *psychology* (e.g., the difficulties surrounding the activity v. passivity theories of perception, localization and physiology, the suggested fire assumption for sense vision, etc.); (b) to point to some epistemological implications and the bearings they have upon concerns such as the mind-body problem; (c) to *philologically* elucidate such key terms and phrases as : αἰσθάνεσθαι, ξυνιέναι, κρίνειν, διακρίνεσθαι, δέχεσθαι, ἀντιφαίνη, δοκεῖ, κενόν and κοῖλον; and (d) in some cases, to *semantically* interpret those terms and phrases in a new way.

I. Φυσιολόγος. Alcmaeon has been characterized as the founder of empirical psychology²; however, it would seem to be more appropriate to call him the founder of *physiological* psychology³. The reason for this is that Alcmaeon has said more concerning the anatomical structure of the sense organs and the localization of the psychological functions than he has about percepts, their relations, and the inner organization of the experience. He might be called a φυσιολόγος, rather than an empiricist. The supporting evidence is both substantive and convincing. It should suffice, however, merely to mention that for Alcmaeon ἐγκέφαλος

¹ For the "classical" or commonly accepted interpretation, see : (a) John I. Beare in his *Greek Theories of Elementary Cognition*, Oxford, 1906, pp. 11–13, 93–4, 131–33, 160, 180, 203–4, and 251–2; (b) Theophrastus, *De Sensu* (translated and edited with commentary by George Stratton, Allen & Unwin, London, 1919, pp. 88ff, 175–6, and (c) J. Wachtler, *De Alcmaeone Crotoniata*, Leipzig, 1896. Also, for those interested, Gregory Vlastos, *Isonomia*, The American Journal of Philology, V. 79, 1956, pp. 337–366, can be quite informative as an auxiliary reading.

² John Burnet, *Early Greek Philosophy*, Meridian Books, New York, 1967, p. 194.

³ In this connection it would be interesting to refer to Max Dessoir's statement : "Alcmaeon of Crotona made the discovery, decisive for every physiological psychology, that the brain is to be regarded as the central organ of the soul". See *Outlines of the History of Psychology* (translated by D. Fisher), The Macmillan Company, New York, 1912, p. 253. However, Dessoir does not justify his point.

is the center of the senses. If we take Theophrastus' passage as a historically precise evidence, then :

ἀπάσας δὲ τὰς αἰσθήσεις συν-
ηρτῆσθαι πῶς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ⁴.

In this, Alcmaeon is undoubtedly on stronger ground than was either Aristotle or the Stoics, both of whom located the common sensorium in the heart. In this regard, it should also be mentioned that some⁵ believe that both Plato and Aristotle refer (although not by name) to Alcmaeon as the expounder of the ἐγκέφαλος doctrine. Thus, according to this hypothesis, Plato's passage that the brain

τὰς αἰσθήσεις παρέχων τοῦ ἀκούειν καὶ
ὁρᾶν καὶ ὁσφραίνεισθαι ⁶

echoes Alcmaeon's physiological theory. Also, by accepting this theory one sees Aristotle's phrase, δοκεῖ τισίν, as attributing to Alcmaeon the ἐγκέφαλος theory : αἱ δ' εἰσὶν ἐν τῇ κεφαλῇ (διὸ καὶ δοκεῖ τισίν) αἰσθάνεσθαι τὰ ζῶα διὰ τὸν ἐγκέφαλον ⁷.

The phrase δοκεῖ τισίν, may be assumed to refer to Alcmaeon, but only by elimination, that is, by eliminating the psychological doctrines of those philosophers known to have been living before Aristotle. Indeed, no scientist or philosopher before Aristotle included in his fragments an ἐγκέφαλος theory. However, this does not exclude the possibility that another physiologos or thinker might have advocated a physiological doctrine, i.e. an anatomist of the Hippocratic School, whose treatise has been lost.

2. Αἰσθάνεσθαι and ζυνιέναι. From a historical standpoint, it is very important that Alcmaeon was the first to make the distinction between αἰσθάνεσθαι and ζυνιέναι ⁸. Αἰσθάνεσθαι refers to aesthesis (perceiving), while ζυνιέναι (conceiving) refers to antilepsis as psychological processes. The results of each are the percept and the concept, respectively. To αἰσθάνεσθαι and ζυνιέναι correspond the nouns αἰσθήσεις and ζύνεσις. In this connection it might be observed that the grammatical forms of aparemphaton (ἀπαρέμφατον : -εσθαι and -εσθαι) indicate the movement-character of αἰσθάνεσθαι and ζυνιέναι, that is, both can be used only for processes, whereas as noun-forms (-is) might indicate abilities which are not always activated. Given that Alcmaeon uses aparemphaton forms, one might assume that he refers to processes and not to their results. And indeed, if this were the case, Alcmaeon would have to be considered the founder of an activity-theory of perception.

The distinction between αἰσθάνεσθαι and ζυνιέναι in Alcmaeon's thought is not clear; this, in turn, seems due to the fact that either

⁴ Theophrastus, *De Sensu*, 26.

⁵ John Beare, *Greek Theories of Elementary Cognition*, p. 252.

⁶ *Phaedo*, 96b.

⁷ *Parva Naturalia*, 469a 22-23.

⁸ Theophrastus, *De Sensu*, 25-6.

he did not go far enough in his researches, or, if he did, then the existing sources of information for his theory are incomplete. In either case we are left without the information needed to clarify these fundamental concepts and to be able to know where, according to Alcmaeon, αἰσθησις ends and ξύνεσις begins⁹. In fact, the same point troubles us today; we have not been able to clarify the concepts 'sensing' and 'perceiving', thus clearly defining the end of the former and the beginning of the latter. If we identify¹⁰ ξυνιέναι with intelligence, we are in no better position than was Alcmaeon as concerns the definition to be given the latter concept¹¹. Other assumptions could be made, e.g., ξυνιέναι could be identified with the Aristotelian κοινὴ αἰσθησις or κρίνον which has to do with the perception of κοινά (or, in Lockean terminology, with the primary qualities): σχῆμα, μέγεθος, ἀριθμός, χρόνος and κίνησις; or a δυνάμις (organism's power) which refines and synthesizes the ἰδία (secondary qualities) with the κοινά (primary qualities); or a very general mental function which includes not only κρίσις (judgment), but also memory and imagination. It must be pointed out, however, that whatever scholars say in their efforts to offer a true interpretation, no claims to "certainty" can be made. On the other hand, two points undoubtedly have strong support: First, Alcmaeon distinguishes sensory perception from conceptual perception¹² and in this he would disagree with some modern psychologists who do not think there is a need for such a distinction. Alcmaeon here uses the aporemphaton φρονεῖν and perhaps some are misled by the fact that in the later times it came to be identified with prudence, thus having a strong ethical connotation. Alcmaeon, it must be pointed out, uses it as a synonym of thinking (νομίζειν). And second, Alcmaeon states explicitly that ξυνιέναι has a physiological location, i.e., ξυνιέναι he believes, is located in the ἐγκέφαλος. Such a position must be seen as being more advanced than those taken during the subsequent centuries in which was considered a separate entity by those holding completely non-physiological doctrines.

3. Ἰσονομία. Alcmaeon, contrary to the dualism of his contemporary Pythagorean friends, supported a physiological monism. Apparently he was influenced by the medical writers of the Ionian and Sicilian schools¹³. In particular, however, the theory of the organismic constitution of man by Ἰσας δυνάμεις, the κρᾶσις, seems to be the main ground from which he abstracted the concept ἰσονομία.

Vlastos makes the assumption¹⁴ that although Alcmaeon was mainly concerned with physiology and medicine he might have transferred the concept of ἰσονομία from cosmology to medicine. For Vlastos, Greek metaphysical thought was deeply saturated by the ἰσονομία concept

⁹ Beare, p. 251.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 251, 203.

¹¹ To say that 'intelligence' is 'what an intelligence test measures' (such operational definitions are easily found in any psychology text) smacks of epistemological naivete.

¹² Theophrastus, 25, 4-5.

¹³ Gr. Vlastos, *Isonomia*, *The American Journal of Philology*, Vol. LXXIV, 4, 1956, p. 362.

¹⁴ *Ibid.*, p. 364.

and as a physician, Alcmaeon may have been struck by the cosmos—man analogy, thus transferring the concept from “the physical macrocosm to human microcosm”. A more specific hypothesis could be advanced, viz., one could claim that Alcmaeon has applied the rationalistic Pythagorean concept of harmony to his medicine. In this sense, Alcmaeon is a “Pythagorean”, but he is not a docile student of the authority of Pythagoras. That is, he could not repeat αὐτὸς ἔφα, for he was a restless researcher whose investigations were based on “evidential inference”, τεκμαίρεσθαι¹⁵. In Alcmaeon’s case τεκμαίρεσθαι indicates not a rationalistic calculation, but rather his efforts to explain man’s incorporeal psychic functions in terms of his organic structure. Τεκμαίρεσθαι cannot be justified by a Pythagorean rational activity, but only by an observational inquiry, i.e., by an anatomical observation or elementary experimentation and dissection of the organism which together provide physiological τεκμήρια. Alcmaeon made such anatomical operations¹⁶, studied and wrote on medical themes, and discussed topics of natural philosophy¹⁷. Indeed, it seems safe to conclude that the isonomia concept was derived inductively, both from his physiological inquiries and from the doctrine of the ἔσων δυνάμεων, the κρᾶσις.

4. Sensory Perception. By dissection Alcmaeon made discoveries about the anatomical structure of the eye, specifically of the “optic nerves”. He found that the διαφανές is the physiological means whereby the eye as a whole functions perceptually. The watery substance of the διαφανές ἀντιφαίνει the sensible object.

The meaning of the verb ἀντιφαίνει is rendered by the verb to reflect. Thus, the διαφανές is used like a mirror which reflects the outside world. Furthermore, Alcmaeon held that the mirror-like image is more precise to the real object if the διαφανές is καθάρων (pure)¹⁸. In this connection one may argue that his point has epistemological bearings in the sense that the visual percept and, therefore, the formed concept of a thing cannot be taken as accurate knowledge of the perceived object. The poor καθαρότης (purity) of the διαφανές means a poor percept, and thus an inadequate knowledge of the object. Alcmaeon, in other words, provides a good ground for the sensory scepticism which was so utilized by later sceptics in support of their epistemological theses. As for the word ἀντίλαμψις, it does not necessarily suggest that Alcmaeon held that there is fire in each eye and that this is the “active force of vision” or “the energy”¹⁹ which collects the visual images. Ἀντίλαμψις might have been used metaphorically to denote the phenomenon of reflection on mirrors, waters and so forth; if so, it could be taken to refer to the reflection on the watery of διαφανές rather than to “the fire in each

¹⁵ D. Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, Harvard University Press, VIII, 83–84 : ὥς δ’ ἀνθρώπους τεκμαίρεσθαι, Gr. Vlastos, *Isonomia*, The American Journal of Philology, p. 345.

¹⁶ Chalcidius, *Plat. Tim.*, p. 279, ed. Wrobel, pp. 340–1, ed. Meursius.

¹⁷ D. Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, VIII, 83–84 : καὶ τὰ πλεῖστα γὰρ ἰατρικὰ λέγει, ὅμως δὲ καὶ φυσιολογεῖ.

¹⁸ Theophrastus, 26, 4 : ὅσον ἂν καθαρώτερον ἢ μᾶλλον.

¹⁹ Beare, p. 13.

eye". If, as Beare claims ²⁰, ἀντιφαίνει means reflections on the watery διαφανές, so too he could make the same reference for ἀντίλαμψις. Why should he come to support a risky hypothesis? And why does he not make the same hypothesis for the very ἀντιφαίνει i.e. to explain it in terms of the "existing fire"?

Of course, there is the phrase ὅτι δ' ἔχει πῦρ δῆλον εἶναι πληγέντος γὰρ ἐκλάμπειν. This phrase is indeed a puzzling one, and in fact hardly fits within Alcmaeon's φυσιολογία. There could, however, be three possible explanations for its use: (a) Alcmaeon was influenced by the tradition and the visual-ray theory of the Pythagoreans, ²¹ and he believed in the existence of the πῦρ in the eye; (b) He used the word πῦρ metaphorically in order to indicate that in the eye there is a sort of sui generis energy which determines the special function of the visual perception; or (c) this phrase was inadequately inserted by Theophrastus himself or other commentators.

I am inclined to take *b* and *c* as safer explanations than *a*, for the following reasons: (1) Alcmaeon had practiced anatomy, made dissections, and so forth, according to the available historical evidence. On the πῦρ hypothesis depends "the collection . . . of the visual image" ²², and therefore aesthesis is dependent on the πῦρ function. Every animal has aesthesis ²³ which, according to the πῦρ hypothesis, should pre-suppose the existence of πῦρ in the animal's eye. But as we have seen, Alcmaeon made anatomical studies of animals (maybe of humans too) which would falsify the πῦρ hypothesis. And by analogy he should get a negative conclusion. (2) Contrary to the Pythagorean αὐτὸς ἔφα, Alcmaeon initiated in his inquiries the τεκμαίρεσθαι, the evidencial inference. ²⁴ (3) He was a φυσιολόγος psychologist holding that ἀπάσας δὲ τὰς αἰσθήσεις συνηρτῆσθαι πως πρὸς τὸν ἐγκέφαλον and that if the ἐγκέφαλος is disturbed or undergoes changes, the aestheses πηροῦσθαι become incapacitated or handicapped in their functions. ²⁵ Thus, it seems to me that Beare's interpretation does not do justice to Alcmaeon. Indeed, one gets the impression that he tried to force the information into a biased hypothesis. Beare tries to relate the πῦρ case with the Pythagorean tradition, and even with the Hippocratean views (in περὶ Σαρκῶν) concerning the functional connexion between: ὀφθαλμοῦ-ἐγκεφάλου-ὄραν. Whereas in fact the Hippocratic theory (eye-vain-brain-vision) is contrary to the πῦρ exegesis and better supports the φυσιολογία explanation. In sum, then, it seems more secure to deny ²⁶

²⁰ p. 11.

²¹ Arist., *Met.*, i.5—586a29.

²² Beare, p. 13.

²³ Fragment, 95: τὰ δ' ἄλλα (ζῶα: creatures) αἰσθάνεσθαι.

²⁴ Vlastos, p. 34.5.

²⁵ In this view one can trace the scientific hypothesis of brain geography. As efforts in this direction, we might mention: (a) surgical operations for removal of certain portions of ἐγκέφαλος, and (b) mere anaesthetization, whereby the τόπος of the psychological functions is sought.

²⁶ A similar view might be found in Aristotle's *Περὶ χρωμάτων* (p. 37). For Stagiritus there is no πῦρ and πῦρ flash in the eye.

the $\pi\upsilon\rho$ hypothesis²⁷ and keep alternatives *b* and *c*. But the *c* alternative (although it can be kept as a hypothesis for the scholars) is unjustifiable due to its purely speculative nature. Hence, what remains is *b*, i.e., the metaphorical use of the word $\pi\upsilon\rho$.

The acoustic perceptual function ($\acute{\alpha}\kappa\acute{\omicron}\upsilon\epsilon\iota\nu$) in connection with the acoustic organs ($\omicron\upsilon\varsigma$) is also explained in physiological terms. For Alcmaeon the particular anatomical structure of the acoustic organ is of fundamental importance for the acoustic perception. The $\omicron\upsilon\varsigma$ is $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ with inner curves, and $\kappa\epsilon\nu\acute{\omicron}\nu$, empty. The two predicating words $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ and $\kappa\epsilon\nu\acute{\omicron}\nu$ render the inside anatomical description. The description is made in functional terms, that is, in terms of the conduciveness of $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ and $\kappa\epsilon\nu\acute{\omicron}\nu$ to the acoustic perception. One could justifiably hypothesize that Alcmaeon made more detailed and anatomical studies on the $\omicron\upsilon\varsigma$ and had more knowledge about it, but Theophrastus mentions only these two characteristics ($\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ and $\kappa\epsilon\nu\acute{\omicron}\nu$), both of which are virtually indispensable for the acoustic function. It has been suggested²⁸ that the use of $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ is a mistake which we have inherited by some sort of philological carelessness through the centuries, and that the real word is $\kappa\acute{\omicron}\chi\lambda\omega$ which renders the inner anatomy more adequately. It might be observed that both $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ and $\kappa\acute{\omicron}\chi\lambda\omega$ indicate the cave-like curviness of the inner $\omicron\upsilon\varsigma$, the difference between the two being that the latter tells us more specifically about the $\kappa\omicron\chi\lambda\iota\omega\delta\epsilon\varsigma$ pattern of curves, that pattern being spiral, beginning with wide curves and gradually narrowing as they develop inside. Diels' corrections²⁹ suggest the $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ kind of interpretation, but Beare rightly considers it unnecessary.³⁰ The corrections of two sentences are: (a) $\tau\omicron\upsilon\tau\omicron \gamma\acute{\alpha\rho} \acute{\eta}\chi\epsilon\iota\nu \delta\iota\acute{\alpha} \tau\omicron \kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ and (b) $\tau\omicron\upsilon\tau\omicron \gamma\acute{\alpha\rho} \acute{\eta}\chi\omicron\upsilon\nu \varphi\theta\acute{\epsilon}\gamma\gamma\epsilon\sigma\theta\alpha\iota \delta\iota\acute{\alpha} \tau\omicron \kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$.³¹ Syntactical re-arrangement, however, says the same thing: the $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$ is the bodily organ which by its *sui generis* structure receives the vibrating air waves by virtue of $\acute{\omicron}\nu\tau\eta\chi\epsilon\iota\nu$, that is, by a kind of sound refraction, thus transmitting the sound into the intra tympanon area.

Concerning the question whether $\kappa\epsilon\nu\acute{\omicron}\nu$ should be taken as equivalent to $\acute{\alpha}\eta\rho$ in Aristotle,³² it could be observed that this suggested equivalence should admit specifications. First, the view is that $\acute{\alpha}\eta\rho$ is always *in* $\kappa\epsilon\nu\acute{\omicron}\nu$ but the copula *in* is not one of an identity; it only

²⁷ Why does Beare insist on the $\pi\upsilon\rho$ exegesis? Is it only because of the pertinent phrase? It seems that by giving such an interpretation he wants to attribute to Alcmaeon an activity theory of visual perception and mind. He points out "mind or the eye" are not simply mirrors "reflecting objects as is done by a standing pool" (p. 13). But no one would agree with Beare that reflecting of images ($\acute{\alpha}\nu\tau\iota\sigma\tau\acute{\alpha}\iota\nu\eta$) suggests necessarily a passive reception and further a mind passivity. He thinks that it is "a popular confusion" to put together $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\sigma\tau\acute{\alpha}\iota\nu\eta$ and mind activity. What is rather confusing is his phrase "mind or the eye" which suggests an identity of the function of the eye with the function of mind. Furthermore, there is nothing to indicate that Alcmaeon did not or could not hold that while the initial impute of the image by reflection is passive, afterwards the eye itself becomes active by refining the image and transmitting it to the mind.

²⁸ L. Philippson, "Γλῶττ' Ἀνθρῶπινη", Berlin, 1931, p. 107.

²⁹ Beare, p. 93.

³⁰ *Ibid.*, p. 93.

³¹ He rearranges Theophrastus' sentences: $\tau\omicron\upsilon\tau\omicron \gamma\acute{\alpha\rho} \acute{\eta}\chi\epsilon\iota\nu$. $\varphi\theta\acute{\epsilon}\gamma\gamma\epsilon\sigma\theta\alpha\iota \delta\epsilon \tau\omicron \kappa\omicron\iota\lambda\omicron\nu$, $\acute{\omicron}\nu \acute{\alpha}\epsilon\rho\alpha$, $\delta' \acute{\alpha}\nu\tau\eta\chi\epsilon\iota\nu$.

³² *De Anima*, 419b33: $\delta\omicron\upsilon\kappa\epsilon\iota \gamma\acute{\alpha\rho} \epsilon\iota\nu\alpha\iota \kappa\epsilon\nu\acute{\omicron}\nu \acute{\omicron} \acute{\alpha}\eta\rho$.

has a localization meaning. That *κενόν* always *contains* *ἀήρ* does not entail any identity. Further, the quotation from Aristotle that Wachtler uses to support this identity is not decisive. The verb *δοκεῖ* is not assertive. Even if Aristotle had had such a conception, what forces us to conclude that Alcmaeon meant the same thing? It might also be mentioned that the distinction³³ between (a) *ἀήρ* in the *κοῖλον* or outer part and (b) the *ἀήρ* or *κενόν* of the inner part, is not justified. The distinction is based upon a functional ground holding that a "receives and introduces the sonant stimulus from the atmosphere" where *b* "catches it up and transfers it to the brain". The impression given is that these are two different functions, but they are not. After all, what could the functional verbs "receive" and "catch" mean? Both bodily parts (outer and inner) are *κοῖλα* and *κενά* containing *ἀήρ*. The air waves are wide in *a* and less broad in *b*. The moving air (regardless of the size of its waves) transmits the acoustic stimuli which is rendered by the verb *ἡγεῖν*. Because of the inner structure of the *οὔς* (*κοῖλον*), a refraction of the waves takes place and the phenomenon of *ἀντηχεῖν* occurs. This is clearly shown in the following:

$$\frac{\text{φθέγγεσθαι δὲ τῷ κοίλῳ}}{(a)}, \quad \frac{\text{τὸν ὅρα δ' ἀντηχοῦν}}{(b)} \quad ^{34}$$

The *a* part of the sentence indicates the refraction activity and the *b* part the phenomenon of re-echoing, *ἀντηχεῖν*.

For Alcmaeon the perceptual function of tasting occurs by means of the tongue which "admits" the "sapid particles":

$$\gamma λ \acute{\omega} \tau \tau \eta \delta \epsilon \tau \acute{o} \varsigma \chi \upsilon \mu \acute{o} \upsilon \varsigma \chi \rho \acute{\iota} \nu \epsilon \iota \nu \quad ^{35}$$

The verb *κρίνειν* is used in such a way that it may be taken to mean *judging*. This could reinforce our view, viz., the position that Alcmaeon has introduced an activity-perception theory. He mentions that certain conditions such as warmth and softness enable *γλώτταν* to dissolve the *χυμούς* before it "admits" them, but the functions of the aforementioned *κρίνειν* or *διακρίνεσθαι*³⁶ refer to the *action* of the organism by his sense organ *γλώττη*. These could be conceived of as having two stages:

- (a) *κρίνειν*
- (b) *διακρίνεσθαι*.

In *a*, a sort of selection and classification takes place so that the perceived sense data are categorized from the sapid particles, thus referring to the

³³ Beare, p. 94.

³⁴ Theophrastus, 25, 8–9.

³⁵ Diels, *Die Fragmente des Vorsokratiker* (Berlin, 1903), p. 104; Theophrastus, *De Sensu*, 25, 10–13.

³⁶ Plut., *Epit.*, IV. 18; Diels, *Vors.*, p. 104.

past taste perceptual experience; in *b*, through the reference to the sense data as arriving in the *μυελόν* "sensorium", the identification, *διακρίνεσθαι*, is realized. *Διακρίνεσθαι* precisely means discerning which, as a mental activity, presupposes a prior activity, *κρίνειν*.

In this connection it is necessary to refer to both words *δέχεσθαι* and *διαδιδόναι*. *Δέχεσθαι*, receiving, suggests passivity and is against our activity-interpretation, whereas *διαδιδόναι* suggests processes and is for it. Of course, this does not seem to seriously outweigh the evidence for activity which has already been cited, especially that deriving from the *κρίνειν* and *διακρίνεσθαι* functions.

A problem arises when we consider taste perception, namely, "how it comes to pass that the sapid particles are perceived as tastes?" Alcmaeon does not explain how, from the dissolving of substances, we jump to *κρίνειν* and *διακρίνεσθαι*, both of which are sophisticated cognitive processes. Here we are left with a serious epistemological gap. Needless to say, my prior introduction of sense data is only assumptive. Beare said ³⁷ in 1906 that "Anatomy, Physiology, and Chemistry, despite the enormous advantages they give the psychologist today, have been able to advance the psychology of taste little beyond the popular and superficial stage at which Alcmaeon left it". ³⁸ And even in our day, perhaps, we should be no more optimistic than Beare.

Finally, for the smelling perceptual activity, *ὀσφραίνεσθαι*, ³⁹ Alcmaeon offers us an unsatisfactory explanation: through the nose and breathing, smelling data reach to the sensorium.

³⁷ *Greek Theories of El. Cognition*, p. 160.

³⁸ Here, as in touching, Psychology tends to merge itself in Physiology.

³⁹ Theophrastus, 25, 9.

THÈMES DOMINANTS ET ATTITUDES POLITIQUES DANS LES SEPT CONTRE THÈBES D'ESCHYLE

PAR

ZOË PETRE

Le problème que nous essayons d'étudier ici n'est pas inexploré : on a déjà tâché de surprendre dans le texte de la tragédie thébaine des échos d'événements politiques et des allusions aux personnages contemporains d'Eschyle¹. Ces tentatives n'ont pas abouti à des résultats convaincants, et on a conclu récemment que *les Sept contre Thèbes* était « the least political of the surviving plays »² d'Eschyle. Une telle constatation est, à notre avis, inévitable si on effectue la recherche à partir d'un découpage arbitraire et modernisateur, qui donne au concept de *politique* un sens restreint et éloigné des modalités de la pensée grecque au Ve siècle. Dans un texte étudié de ce point de vue, on y trouve — ou, le plus souvent, on n'y trouve pas — des allusions à des événements, mais on ne saisit nullement la portée politique réelle d'une œuvre poétique dont la démarche traditionnelle est paradigmatique et déductive.

Il nous semble donc plus légitime de procéder autrement, et de voir — en ce qui concerne *Les Sept contre Thèbes* — si la structure dramatique de la tragédie ne crée pas l'image d'un conflit appartenant à la

¹ T. G. Tucker, *The Seven Against Thebes of Aeschylus*, Cambridge, 1908, p. XLVI (ap. A. J. Podlecki, *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, Ann Arbor, The Univ. of Michigan Press, 1966, pp. 30 et 160, n. 2), suivi par J. T. Sheppard, *The Plot of the Septem Contra Thebas*, CQ, 7/1913, p. 77, propose le siège d'Athènes en 480 comme source d'inspiration ; L. A. Post, *The Seven Against Thebes as Propaganda for Pericles*, *Class. Weekly*, 44/1950, pp. 49 — 52, pense que l'exemple d'Éléocle sacrifiant volontairement sa vie pour le salut de la cité et « annulant » ainsi les effets de l'Ara de sa race devait encourager les partisans de Périclès débutant dans la vie politique ; Stoessl, *Aeschylus as a Political Thinker*, *AJPh* 73/1952, p. 132 sq., identifie à la suite de Post, Polynice et Thémistocle. A. J. Podlecki (*The Character of Eleocles in Aeschylus' Septem*, *TAI'A* 95/1964, pp. 283 et *Political Background* ..., pp. 31 — 35 et 162 n. 25) élimine à juste titre ces identifications abusives, mais propose lui aussi — bien qu'avec plus de prudence — de voir dans le personnage d'Amphiaraos une allusion à Aristide (*Political Background* ..., pp. 37 — 40).

² A. J. Podlecki, *Political Background* ..., p. 124.

πόλις et, dans l'affirmative, d'essayer de situer le thème interprété dans la problématique des années où il fut conçu ³.

Le drame se déroule aux portes de la cité — d'une cité qu'Eschyle ne nomme, à vrai dire, jamais ⁴, et qui gagne ainsi d'emblée une valeur exemplaire ⁵. Le texte est articulé en deux parties, dont la seconde reprend à rebours, partiellement au moins, les thèmes principaux de la première.

Celle-ci (v. 1—652) affronte deux images opposées systématiquement : la communauté des assiégés et la foule terrible des assaillants. Les Κάδμου πολῖται détiennent tous les attributs de la cité organisée ; l'image la plus éloquente, et qui revient les caractériser avec une remarquable insistance est celle du *navire*, qui implique pour la cité qu'elle symbolise les qualités de cohésion intelligente et de solidarité qui font d'un agrégé humain une πόλις ⁶. Contre le « navire de la cité » se déchaîne, irraisonné, le torrent des agresseurs ⁷, la houle ⁸, l'avalanche ⁹ — images les assimilant à une force sauvage.

Par contre, la conduite guerrière des défenseurs de la cité fait d'eux des hoplites, οἰκητῆρας ἀσπιδηφόρους πιστούς — loyaux citoyens armés du bouclier, nourris par la patrie pour la protéger ¹⁰. En tant que commandant, Étéocle fait preuve, durant toute la première partie du drame, de prévoyance ¹¹, de modération et de sagesse, il souligne l'importance de la discipline ¹² et d'une vaillance raisonnable ¹³. Il se nomme d'ailleurs

³ Dans une direction similaire se poursuivent depuis quelques années déjà des recherches dirigées à la VIe section de l'Ecole Pratique des Hautes Études par Pierre Vidal-Naquet. Grâce à sa bienveillance, nous avons pu connaître les résultats de quelques-unes parmi ces enquêtes — notamment en ce qui concerne l'*Orestie*, *Philoctète* et *Œdipe à Colonus* — aussi, nous le prions encore une fois d'accepter l'expression de notre gratitude. D'autre part, notre étude doit beaucoup de sa substance à une lecture collective des *Sept contre Thèbes*, entreprise avec nos amis de l'Institut de Linguistique de Bucarest — Lia Lupuş, Anca Bădulescu et Dan Sluşanschi : qu'ils veuillent bien nous permettre de leur remercier.

⁴ Tout au long du drame on parle de *la cité* (πόλις — utilisé plus de quarante fois ; πόλιςµα aussi, ainsi qu' ἔστω quelques fois) et des citoyens (πολιτῆς). On parle tout au plus quatre fois (vv. 9, 74, 135, 302) de la Κάδμου πόλις et une fois, au v. 1, des Κάδμου πολῖται.

⁵ P. Mazon (*Eschyle*, texte établi et traduit par P. M., tome I, Coll. des Universités de France, Paris 1931, p. 114, n. 1) expliquait ce silence par l'animosité des Athéniens envers Thèbes. La suggestion de H. J. Rose (*A Commentary of the Surviving Plays of Aeschylus*, Amsterdam, 1957—8, I, p. 162 en commentant le v. 1) — qui pense qu'Étéocle s'adressait directement au public (cf. *Choeph.*, 973 ; *Eum.*, 566) nous semble renforcer l'idée qu'Eschyle ne voulait nullement « reconstituer » des antiquités thébaines, mais communiquer quelque chose aux Athéniens.

⁶ Les v. 1—3, 62—64, 208—210, 652 reprennent la métaphore du fr. 30 (Diehl) d'Alcée. On remarque qu'il s'agit chaque fois de *manœuvres*, d'actions dirigées. Cf. pour l'analogie *m-n-de-navire*, la remarque de G. E. R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, Cambridge University Press, 1966, pp. 272 sq. et 284.

⁷ v. 84 sq., cf. v. 80.

⁸ v. 63 sq., 114 sq.

⁹ v. 211—213.

¹⁰ v. 16—20, Cf. M. Detienne, *La phalange : problèmes et controverses dans Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Mouton et Co., Paris, — La Haye, 1968, p. 126.

¹¹ v. 36—41 ; 66—68.

¹² v. 224 sq. Cf. Isocr. *Panath.*, 116.

¹³ Cf. son attitude dans le dialogue avec le chœur, v. 192—286.

lui-même hoplite, ἀνὴρ ὀπλίτης¹⁴ et, au début du drame, il fait appel aux forces de la cité dans des termes typiques pour une armée organisée¹⁵. Les Argiens, pour leur part, n'ont pas l'aspect d'une armée régulière, mais plutôt celui d'une foule chaotique menée par des chefs¹⁶ dont les attitudes sont évoquées par des images renvoyant à un monde qui n'est pas humain : ce sont des « lions aux yeux pleins d'Arès »¹⁷, des « serpents criant au soleil »¹⁸, des chevaux surtout. Car ces cavaliers sauvages se confondent avec la nature animale de leurs destriers¹⁹, et chaque fois que le chœur essaie d'exprimer la terreur que lui inspire l'ennemi, c'est du fracas des sabots,²⁰ des nuages de poussière que soulèvent les cavaliers, du son effrayant du mors²¹, du cri des essieux²² qu'il parle. Le son du mors, broyé entre les mâchoires des chevaux s'apparente au fracas des boucliers²³ et des javelines²⁴, heurts métalliques évoquant, au-delà des bruits de la guerre réelle les démons du métal, la danse des Courètes et toute une série de croyances liées à une persistante tradition sur la qualité magique et inquiétante du bruit du métal entrechoqué²⁵, tandis que l'obsession sonore du cheval rappelle tout un cercle de représentations concernant la nature démonique du coursier²⁶.

¹⁴ Au v. 717 sur lequel nous reviendrons.

¹⁵ La suggestion de Rose, *Commentary*..., ad v. 10–13, nous semble judicieuse : il propose d'inverser l'ordre des v. 12 et 13, ce qui ferait qu'Étéocle s'adresse d'abord aux jeunes, ceux qui n'ont pas encore atteint l'ἀκμή de leur vigueur, aux vieux ensuite et finalement à ceux qui sont les vrais soldats. Cf. Thuc. I, 105 et II, 13 cité par P. Vidal-Naquet, *La tradition de l'hoplite athénien, Problèmes de la guerre*..., p. 163.

¹⁶ Leur armée est une seule fois — au v. 59 — nommée πάνοπλος Ἀργείου στρατός ; les sept chefs sont bien des commandants de λόχοι, mais le terme chez Eschyle n'a pas de valeur militaire (cf. v. 112 παρθένων λόχον ; *Eum.*, 46 — λόχος... γυναικῶν, le v. 136 de l'*Agamemnon* joue sur les deux sens du mot — armée et accouchement — cf. W. B. Stanford, *Ambiguity in Greek Tragedy*, Oxford, 1939, p. 143, ap. P. Vidal-Naquet, *Chasse et sacrifice dans l'Orestie d'Eschyle*, La Parola del Passato, CXXIX, 1969, p. 401 sqq.

¹⁷ v. 53.

¹⁸ v. 381, cf. 291, sq. ; 503.

¹⁹ v. 393 sq.

²⁰ v. 80–99.

²¹ v. 122 sq.

²² v. 151–155. Les vers 203–208 résument la terreur obsédante de ces bruits :

Ἦ φίλον Οἰδίπου τέκος, ἔδεις' ἀκού-
σασσα τὸν ἄρματόκτυπον ὄτοθον ὄτοθον,
ὅ τί τε σύριγγες ἔκλαγξαν ἐλίτροχοι,
ἱππικῶν τ' ἀγρόπων
πηδαλίων διὰ στόμα
πυριγενετᾶν χαλινῶν

(-O, cher enfant d'Œdipe, je prends peur à ouïr le fracas, le fracas des chars sonores, le cr qu'ont poussé les essieux en ébranlant les roues, et aussi le frein des chevaux, qui jamais ne s'endort dans leur bouche, le mors, fils de la flamme » — trad. P. Mazon).

²³ v. 100, 160.

²⁴ v. 103.

²⁵ Cf. L. Gernet, dans L. Gernet-A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*. Coll. L'Évolution de l'humanité, Paris, 1932, réimpr. 1970, p. 74 sq., qui rappelle toute une série de circonstances — soit mythiques, soit rituelles — dans lesquelles est évoqué le bruit magique des objets métalliques entrechoqués. Cf. aussi H. Jeanmaire, *Couroi et Courètes*, Lille, 1939.

²⁶ Dans quelques conférences que nous avons pu suivre à la VIe section de l'École Pratique des Hautes Études, Marcel Delienne a développé une analyse concernant *Poséidon Hippios et Athéna Hippiia* (cf. aussi le résumé d'une communication du même auteur à l'Asso

A ces cavaliers effrénés, à ces conducteurs de char démoniques s'opposent des adversaires aux vertus essentiellement humaines : sauf pour les femmes épouvantées, comparées à des colombes ²⁷, les assiégés ne sont jamais assimilés à des animaux. Là où l'adversaire suscite des images subhumaines, (ou surhumaines, ce qui revient au même en un certain sens), les défenseurs de la cité comptent sur des moyens de secours accessibles aux mortels : solidité des remparts ²⁸, éclaireurs fidèles ²⁹ — tout se passe du côté de l'ingéniosité civilisée, du *καίρως* ³⁰ et de la bonne manœuvre ³¹; ce qu'Étéocle cherche pour sa patrie c'est une *μηχανή σωτηρίας* pleinement humaine ³². Ces procédés s'opposent au *δόλος* de l'ennemi ³³, mais surtout au comportement irraisonné qui situe les guerriers argiens au pôle contraire de l'image idéale de l'hoplite ³⁴. Par rapport aux citoyens-guerriers que commande Étéocle, les terrifiants cavaliers d'Argos sont l'*altérité* au sens le plus pur du mot : non seulement « ceux du dehors » opposés à « ceux du dedans » ³⁵, mais des étrangers même par la langue qu'ils parlent. Étéocle implore les dieux en faveur de sa cité, parlant « le vrai parler de la Grèce » ³⁶, tandis que le chœur leur demande de ne pas livrer la ville « à une armée qui parle une toute autre langue » *έτεροφώνω στρατῶ* ³⁷. On a pensé soit à un anachronisme ³⁸, soit à une exagération accidentelle ³⁹; cette image nous semble pourtant solidaire de toute une structure dominant la première partie du drame et qui souligne l'opposition absolue entre les attaquants et les assiégés, ce qui achève de construire un « modèle » de la cité *en guerre*.

ciation des Etudes Grecques, séance du 4 déc. 1967, REG, LXXXI, 1968, 2, p. X). Nous lui devons ces suggestions et aussi des remerciements pour la permission de les citer. A l'appui des considérations sur la nature inquiétante et ambiguë du cheval, il suffit de citer, d'un côté, les chevaux mythiques — Pégase, fils de la Gorgone (Hes., *Theog.*, 276 sqq., 280—286, 325; fr. 245 Rzach.; Pind., *Ol.*, XIII, 60—92; Paus., II, 4, etc.), les caavales anthropophages de Diomède (Eur., *Alc.*, 490 sqq.; *Heracl.*, 380 sqq.; Apollod. *Bibl.* II, 97), les chevaux prêtés par Poséidon à Thésée pour punir Hippolyte (Eur., *Hipp.*, 1173 sqq.), etc.; d'un autre côté les considérations de Xénophon, *De l'art équestre*, XI, 13.

²⁷ v. 291 sq.

²⁸ v. 216.

²⁹ v. 36—38. La corrélation « consultation des devins — envoi des éclaireurs » reflète une complémentarité et non pas une opposition.

³⁰ v. 65.

³¹ v. supra, n. 6.

³² v. 209 sq.

³³ Le v. 36 sq. souligne la prévoyance d'Étéocle qui, envoyant des guetteurs (*σκοποῦς δὲ καὶ κατοπτῆρας*) ne craint plus la ruse (*οὐ τι μὴ ληφθῶ δόλω*). Cf. aussi les termes *σαφής* (v. 40, 82), *σαφήνεια* (v. 67).

³⁴ Sur la mentalité spécifique de l'hoplite, J. P. Vernant, *Les origines de la pensée grecque*, 2e éd., Paris, P.U.F., 1969, p. 58—60 (id., *Le mythe hésiodique des races*, dans *Mythe et pensée chez les Grecs*, 2e éd., Paris, Maspéro, 1970, pp. 36 sq. sur la « préhistoire » de ces conceptions); M. Delienne, *La phalange*... spécialement pp. 121—126 et *passim*; J. P. Vernant, *Rev. de Philologie*, 1966, pp. 247—276.

³⁵ Les v. 193 sq. et 626—630 soulignent cette opposition du dedans et du dehors.

³⁶ v. 71—73 « N'arrachez pas du sol avec ses racines... une ville qui parle le vrai parler de la Grèce » (*Ἑλλάδος ἐθόγιον χέουσαν*).

³⁷ v. 169 sq. *πόλιν δορίπνον μὴ προδῶθ' / έτεροφώνω στρατῶ*.

³⁸ Sheppard, *op. cit.*, supra, n. 1, spécialement p. 77, suivi par Rose Comm. ad v. 169 sq (I, p. 176) identifie une allusion aux guerres médiques.

³⁹ P. Mazon, *op. cit.*, I, p. 116, n. 2, pense que les Grecs exagéraient les différences dialectales.

En guerre contre un adversaire qui lui est étranger sous tous les aspects, même sous celui des rapports avec les dieux. Du côté des agresseurs, des sacrifices nocturnes, « noirs » baignés de sang⁴⁰, invoquant les divinités sauvages de la guerre — Arès, Enyo et Phobos *φιλάιματος* — ont quelque chose de sinistre qui les situe dans une sphère d'attitudes religieuses en deçà de la πόλις⁴¹. Cette piété incomplète et particulière s'identifie à l'impiété : tour à tour, les chefs argiens défient les dieux⁴² et sont appelés impies (άνόσιοι) et mécréants⁴³, parce que voués uniquement à la guerre destructrice et à l'Arès fou (μαινόμενος) qui souille la piété même (μαίνων ευσέδειαν)⁴⁴. Par contre, Étéocle et le chœur s'adressent toujours aux dieux « qui tiennent la cité », *πολιούχοι*⁴⁵, collectivement, ou bien à Zeus et aux autres Olympiens, appelés, chacun à son tour, pour secourir la cité⁴⁶. Même l'Arès, qu'ils invoquent n'est pas le dieu délirant de l'adversaire, mais le parent de la ville⁴⁷, son seigneur, le père d'Harmonie⁴⁸, divinité tutélaire au même titre que les autres bienheureux protecteurs de la cité. S'il est vrai que, comme l'écrit J. Rudhardt, « c'est en terme d'ordre et de puissance... que nous pourrions... évoquer les traits caractéristiques de la piété grecque »⁴⁹, la piété des assiégés est entièrement du côté de l'ordre, tandis que les attitudes religieuses des agresseurs sont du domaine de l'ἄγος. De même que les comportements guerriers qui sont significatifs comme attitude à l'égard de la cité, les comportements religieux des héros du

⁴⁰ Cf. v. 42—47 la description du σφαγίον effectué par les sept chefs. Sur la valeur des termes sacrificiels de la racine σφαγ- v. J. Casabona, *Recherches sur le vocabulaire des sacrifices en grec des origines à la fin de l'époque classique*, Aix-Gap, 1966, p. 159 sqq., p. 183, 187. Cf. aussi les remarques de J. Rudhardt, *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique*, Genève, 1958, pp. 272 sqq. Bien qu'en soi un tel rite n'ait rien d'exceptionnel (cf. G. G. Glotz, s. v. *Jusjurandum*, DA), l'insistance avec laquelle Eschyle évoque le caractère sanglant, le « meurtrier » de la victime rappelle toute une série de constatations liées à des sacrifices sinistres (v. Rudhardt, p. 279 sur les sacrifices humains) désignés par des termes de la même racine.

⁴¹ Cf. I. Gernet, dans Gernet-Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, p. 159.

⁴² v. 383 sq., 427—429.

⁴³ v. 424 sq. γίγας ὄδ' ἄλλος... κτλ. (Capanée, après Tydée) P. Mazon et H. J. Rose interprètent γίγας, comme une allusion à une attitude — Mazon le traduit par « mécréant ». Cf. v. 441 ἀπίζων (toujours Capanée); v. 551 l'orgueil des chefs argiens est ἀνόσιος cf. v. 565 sq., μέγала μεγαληρόρων / κλύειν ἀνοσίων ἀνδρῶν.

⁴⁴ v. 343 sq. Déjà dans l'*Illiade*, Arès était devenu « un simple symbole de la bataille dans ce qu'elle a de sauvage, de brutal et d'aléatoire » (F. Vian, *La fonction guerrière dans la mythologie grecque*, dans *Problèmes de la guerre...*, p. 57).

⁴⁵ Les dieux *πολιούχοι* ou *πολιουσοῦχοι* sont invoqués aux vv. 69, 185, 271, 313, 493.

⁴⁶ Aux v. 116 et suivants, le chœur invoque, tour à tour, Zeus πατήρ παντελής, Pallas, Poséidon, Cypris, προμάτωρ de la cité, Apollon, Artémis, Héra, Niké et Onka. Cf. Plat., *Lois* IV, 717 a, sur la valeur civique des cérémonies consacrées aux divinités olympiennes, v. I. Gernet, *loc. cit.*, supra, n. 41.

⁴⁷ v. 135 sq. — Σὺ τ' Ἄρης, φεῦ φεῦ, Κάδμου ἐπώνυμου

πόλιν φύλαξον κήδεαί τ' ἐναργῶς

« Et toi, Arès, hélas ! hélas ! veille sur une ville qui porte le nom de Κάδμος, sois effectivement son parent ».

⁴⁸ v. 105—107 τί ρέξεις; προδώσεις, παλαίθωβαν

Ἄρης, τὰν τεάν;

ὦ χρυσοπλήγῃ δαῖμον, ἔπιδ' ἔπιδὲ πόλιν

ἄν ποτ' εὐφιλῆταν ἔθου.

(« Que vas-tu faire, Arès ? Trahiras-tu ton antique domaine ? Dieu au casque d'or, jette un regard, un regard sur la ville à qui, jadis, tu donnas ton amour » — trad. P. Mazon).

⁴⁹ J. Rudhardt, *op. laud.*, p. 306.

drame s'insèrent dans la même problématique centrée sur la πόλις. Cette interprétation globale de la sphère des sentiments civiques est particulièrement évidente dans la scène cruciale de la tragédie, celle où Étéocle oppose à chaque attaquant un défenseur des portes de la cité. La scène, qui réussit à allier au formalisme très élaboré d'une « galerie des vices et des vertus » guerrières une tension hautement dramatique, confronte les guerriers de l'*hybris* aux guerriers de la *dikè* ; les chefs délirants d'Argos rejoignent ici, comme l'a justement démontré J. P. Vernant⁵⁰, d'autres types mythiques de guerriers insoumis — géants⁵¹, hommes de bronze⁵², dont la démesure, en dernière analyse, est le refus de s'encadrer à la πόλις. Symboles de leur jactance (κόμπος)⁵³, leurs blasons achèvent de les situer du côté de la destruction et des puissances sauvages⁵⁴. Au Typhée du géant Hippomédon⁵⁵, les défenseurs de la cité opposent le Zeus du bouclier d'Hyperbios⁵⁶, signe évident de la soumission du guerrier à un principe supérieur d'ordre⁵⁷ et en même temps gage de victoire⁵⁸. C'est parce qu'ils sont des citoyens au plein sens du terme, vénérant le trône d'Αἰσχύνῃ⁵⁹, respectueux des convenances d'une vie socialement et politiquement ordonnée, que les défenseurs des portes de la cité peuvent prétendre à une victoire légitime.

Cette légitimité est fondée d'abord sur le fait qu'ils défendent leur patrie. Pour exprimer cette idée, Eschyle utilise avec insistance le thème de l'autochtonie et l'image de la Terre-mère⁶⁰ : dès les premiers vers du

⁵⁰ J. P. Vernant, *Mythe et pensée* ..., p. 36. V. aussi M. Detienne, *La phalange* ..., loc. laud. *supra*, n. 10.

⁵¹ F. Vian, *La guerre des géants. Le mythe avant l'époque hellénistique*, Paris, 1952 ; J. P. Vernant, loc. laud., p. 32 ; l'étude de F. Vian citée *supra*, n. 46, reprend en résumé le problème des confréries mythiques de guerriers.

⁵² Hésiode, *Travaux*, 144 sqq., cité et commenté par J. P. Vernant, loc. cit.

⁵³ v. 391 (Tydée), v. 425 (Capanée) ; v. 500 (Hippomédon) ; v. 538 (Parthénopée).

⁵⁴ Tydée porte sur son bouclier l'image de la nuit (v. 387—390) interprétée clairement comme symbole de la mort (v. 403—406) ; l'identification est courante dans l'*Iliade* ; v. aussi Hes., *Théog.*, 211. Cf. Cl. Ramnoux, *La Nuit et les Enfants de la Nuit dans la tradition grecque*, Paris, 1959) ; Parthénopée menace ses adversaires de l'image « de la Sphinx mangeuse de chair crue » (v. 541 sq.) (Nous n'avons pas pu consulter l'étude de Helen H. Bacon, *The Shield of Eteocles, Arion*, 3, 1964, pp. 26—38).

⁵⁵ v. 439 sq.

⁵⁶ v. 511—514.

⁵⁷ V. J. P. Vernant, *op. laud.*, p. 37 sur les Hécatonchires (Hés. *Théog.*, 617—661) soumis à l'autorité suprême de Zeus. *La fonction guerrière* — écrit J. P. Vernant, *ibid.*, p. 38 — « associée désormais à la souveraineté, s'y intègre au lieu de s'y opposer ». Il est évident qu'ici comme ailleurs Eschyle transfère la notion de souveraineté à la πόλις.

⁵⁸ v. 514 — κοῦπω τις εἶδε Ζῆνά του νικώμενον.

⁵⁹ v. 409 sq. Mélanippe « vénère le trône de l'honneur » (τὸν Αἰσχύνης θρόνον / τιμᾶντα), traduit P. Mazon ; Αἰσχύνῃ nous semble désigner un sentiment social complexe, apparenté à l'αἰδώς de Protagoras (Plat. *Protag.*, 322 c). Cf. dans le serment des éphèbes (L. Robert, *Le serment des éphèbes athéniens, Etudes épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 302) la formule (l. 6) Ὅσα αἰσχυνῶ τὰ ἱερὰ ὅπλα.

⁶⁰ Eschyle identifie fréquemment la Terre-Gé — aussi bien que la terre de la cité — avec la Mère sacrée des hommes. Cf. *Choéph.*, 128 sq., 148 sqq ; *Suppl.*, 890 sqq ; *Prom.* 90. Cette identification, qui joue un rôle important dans les croyances populaires (A. Dietrich, *Mutter Erde*, 2e éd., Teubner, 1913, suivi par L. Gernet, *op. laud.*, p. 56 sq.) est, dans le drame que nous analysons, mise en rapport constant avec la cité et sa défense en guerre. Dans les *Héraclides*, 770 sqq., Euripide souligne, dans une invocation apparentée à celle d'Étéocle, l'*autochtonie* des Athéniens (U. v. Wilamowitz-Moellendorf, *Hermes*, XVII, pp. 356 sqq.), idée que Solon déjà soulignait. Serait-ce un autre rapprochement à faire entre les « citoyens de Cadmos » de la tragédie et les concitoyens d'Eschyle ?

drame, Étéocle demande à ses soldats de défendre « la Terre-mère, nourrice bien-aimée (Γῆ τε μητρί, φιλότῃ τροφῇ) qui les a nourris (ἐθρέψατο) pour en faire des loyaux citoyens armés du bouclier ⁶¹, et les autels des dieux de leur territoire (ἐγχώριοι) ⁶². Tout de suite après, il invoque, au côté de Zeus, la Terre, Γῆ ⁶³; à la fin de son premier dialogue avec le chœur, il prend comme témoin de son vœu solennel « les dieux maîtres de cette terre (χώρα), gardiens (ἐπίσκοποι) des campagnes et des *agorai* » ⁶⁴. Ce rapport particulier des citoyens-soldats avec la terre de la patrie ⁶⁵ revient lui aussi dans la scène finale de la première partie du drame, et il revient amplifié en quelque sorte : parmi les défenseurs des portes de la cité, il y a des Spartes—guerriers héréditairement intégrés à la πόλις ⁶⁶ et autochtones au sens le plus complet du terme, puisque leurs ancêtres sont nés de la terre même qu'eux, ils doivent défendre ⁶⁷. Ainsi que le proclame Étéocle à propos de l'un d'entre eux — « il a poussé sur la souche des Fils du Sillon épargnés par Arès, et c'est un vrai enfant de cette terre que Mélanippe ... C'est vraiment le Droit du Sang (Δίκη Ὀμαίων) qui l'envoie en son nom écarter de la terre-mère les lances ennemies » ⁶⁸.

Voilà ainsi achevée l'image, systématiquement élaborée, de la cité en guerre; opposée à un adversaire *hybristès* et impie, la πόλις est entièrement du côté de la justice. Mais cette image va soudain se précipiter dans un monde d'ambiguïté et d'incertitude angoissante. Ce renversement est annoncé d'abord par la longue description du sixième adversaire des assiégés, l'« homme très sage et très vaillant », le devin Amphiaraios ⁶⁹.

⁶¹ v. 14—20.

⁶² v. 14 sq. θεῶν ἐγχωρίων βωμοῖσι.

⁶³ v. 69.

⁶⁴ v. 271—278. Le domaine de la vie de la cité se définit ici par les deux notions complémentaires — les champs cultivés (πεδία) et les places publiques (ἀγοραί).

⁶⁵ Cf. M. Delienne, *La phalange*, loc. laud. « C'est la participation à une communauté d'hommes entretenant avec une portion du sol des relations de type religieux qui impose le service des armes ». Ce rapport privilégié avec la terre de la patrie est particulièrement sensible dans les traditions concernant l'éphébie; cf. L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, pp. 296—307 (le serment des éphèbes); Chr. Pélekidis, *Histoire de l'éphébie attique*, Paris, 1962, p. 113; P. Vidal-Naquet, *La tradition de l'éphébe athénien*, *Annales*, ESC, 1969, pp. 378 sqq; id., *The Black Hunter*, Proc. of the Cambridge Phil. Soc. 194/1968, pp. 49—64.

⁶⁶ Les Spartes sont à l'origine des guerriers sauvages, mais les cinq « semés » épargnés l'ont été justement parce qu'ils s'étaient soumis à l'autorité de la cité — v. J. P. Vernant, *Mythe et pensée*, loc. laud.

⁶⁷ En dernier lieu F. Vian, *Les origines de Thèbes: Cadmos et les Spartes*, Paris, 1963; id., *La fonction guerrière*, loc. cit., p. 84.

⁶⁸ v. 412—416 σπαρτῶν δ' ἄπ' ἀνδρῶν ὧν Ἄρης ἐφείσατο
ρίζωμ' ἀνέϊται, κάρτα δ' ἔστ' ἐγχώριος
Μελάνιππος ...
Δίκη δ' Ὀμαίων κάρτα νιν προστέλλεται
εἴργειν τεκοῦση μητρὶ πολέμιν δόρυ.

la traduction, légèrement modifiée, appartient à P. Mazon.

⁶⁹ v. 568—625. La longueur de l'épisode et son intérêt dramatique particulier ont amené A. J. Podlecki à supposer qu'Eschyle voulait faire une allusion au sort d'Aristide calomnieusement accusé d'avoir été corrompu (Cratéros, FGIH 342 fr. 12 Jac. = Plut. *Arist.*, 26,1 sq.) Les situations ne se ressemblent pas, l'information de Cratéros est douteuse et nous pensons d'ailleurs que l'épisode a des fonctions dramatiques multiples : le portrait d'Amphiaraios, involontairement engagé dans la guerre, sert de repoussoir à Tydée et à Polynice, qui, précisément, l'ont voulue, il préfigure en une certaine mesure le destin d'Étéocle, révèle — en vrai devin — des vérités restées cachées, etc.

Apparemment, l'épisode couronne l'identification de la cause des défenseurs avec la justice et le droit, puisqu'Amphiaraos lui-même condamne avec véhémence les responsables de cette guerre à laquelle il ne prend part qu'à son corps défendant ⁷⁰ — Tydée le meurtrier (ἀνδροφόντης) ⁷¹ et Polynice le traître. Mais il est remarquable que l'invective d'Amphiaraos introduit pour la première fois dans le déroulement du drame le nom de Polynice, jusque-là jamais prononcé, et, qui plus est, en le mettant immédiatement en rapport avec le thème central qui légitime l'action des défenseurs de la cité, le thème de l'autochtonie ⁷² : « Détruire la cité de ses pères et les dieux de sa race, en lançant contre eux une armée étrangère ! Est-il donc de droit permettant de tarir la source maternelle (μητρός τε πηγῇν) ? Est-ce la terre de la patrie, grâce à tes soins conquise par la lance, qui sera jamais ton alliée ? Pour moi, j'engraisserai cette terre, devin caché dans la terre ennemie » ⁷³.

Après avoir élogié ce « juste associé à des impies » ⁷⁴, Etéocle prévoit, néanmoins, sa fin certaine — « si les oracles de Loxias donnent des fruits » ⁷⁵ ; c'est pour la première fois aussi qu'il est question des oracles d'Apollon dans cette tragédie où ils jouent un rôle essentiel. C'est donc au moment même où l'image de la cité juste et de son brave commandant s'achève par un dernier contraste qu'Eschyle nous oriente vers un plan de la réalité qui, sauf quelques allusions volontairement fugitives ⁷⁶, était resté caché jusque-là. Les invectives d'Amphiaraos, μάντις κελευθῶς πολεμίας ὑπὸ χθονός, dévoilent abruptement un côté sous-jacent du drame et mettent en lumière l'ambiguïté du héros ⁷⁷, car le sage timonier du navire de la cité, le citoyen par excellence qu'était

⁷⁰ D'après la tradition, il a été contraint par des présents royaux que sa femme avait acceptés de Polynice, v. C. Robert, *Die griechische Heldensage*, II, 1921, p. 915 sq. ; L. Gernet, *La notion mythique de la valeur en Grèce*, dans *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris, 1968, pp. 106—108.

⁷¹ Les v. v. 570—575 accablent Tydée d'épithètes : « meurtrier, trouble de sa propre cité et pour Argos le plus grand maître d'infortunes, recors (κλήτηρ) d'Erinys, serviteur du crime ».

⁷² Les v. 584—586 ont été rejetés par Dindorf (*Lexicon Aeschyleum*, Leipzig, 1876, s.v. κατασθένει), mais ils sont acceptés par P. Mazon et H. J. Rose.

⁷³ v. 582 sqq. Cf. spécialement les v. 581—588 :

μητρός τε πηγῇν τίς κατασθένει δίκη ;
πατρίς τε γαῖα σῆς ὑπὸ σπουδῆς δορί
ἀλοῦσα πῶς σοι ξύμμαχος γενήσεται ;
Ἔγωγε μὲν δὴ τήνδε πικρῶ χθονί, μάντις κελευθῶς πολεμίας ὑπὸ χθονός.

la traduction, légèrement modifiée, appartient à P. Mazon.

⁷⁴ v. 597 sq.

⁷⁵ v. 618 εἰ καριός ἐστι θεσφάτοισι Λοξίου.

⁷⁶ v. 70, 204, 373 — cf. *infra*.

⁷⁷ v. 588 ; la vérité d'Amphiaraos pourrait peut être répondre à l'évidence recherchée par Etéocle (σάρῃς, v. 40 ; σφηνεῖα, v. 65 sq) comme l'apparence à l'essence sous-jacente des choses, mais une présentation successive des deux aspects contradictoires et, en fait, simultanés, de la même situation nous semble mieux correspondre à la démarche habituelle des analyses d'Eschyle. Pour les spectateurs athéniens l'activité oraculaire d'Amphiaraos était familière (cf. Hypéride, III, pour *Euxenippe*, 14, 165), mais nous pensons que l'insistance à propos de ce personnage s'explique surtout parce qu'il prélude à l'éclatement du conflit entre les deux frères.

Étéocle durant les premiers six cents et quelques vers du drame ⁷⁸ devient brusquement délirant lui aussi ⁷⁹, pareil aux guerriers impies qu'il condamnait ⁸⁰ et pareil à son frère, *ὁμοιος τῷ κάκιστ' αὐδωμένῳ* ⁸¹. En choisissant de combattre Polynice, il s'exclut lui-même des cadres de la cité, réalisant ainsi la malédiction qui pesait sur sa race. Ce qui pouvait passer pour une formule de politesse de la part du chœur ⁸² — l'appellation par le patronyme, *ὦ φίλον Οἰδίπου τέκος* — était au fond un pressentiment ; la même formule revient après la funeste décision du héros, qui, au dernier appel du messager à sa qualité de timonier du navire-cité (*σύ δ' αὐτὸς γινῶθι ναυκληρεῖν πόλιν*) répond en invoquant la race maudite d'Édipe et l'imprécation paternelle ⁸³.

Ces allusions deviennent significatives après coup : le personnage d'Étéocle, qui demandait le salut de sa cité, tout au début du drame, à la fois à Zeus, à la Terre, aux dieux protecteurs de la cité et à « la Malédiction, puissante Erinys d'un père » ⁸⁴ était virtuellement et un parfait citoyen et un Labdacide maudit. C'est son choix ⁸⁵ qui l'a rejeté en marge de la cité et de la guerre « civique », car il a accepté de lutter contre son frère. « C'est assez que les Cadméens en viennent aux mains

⁷⁸ En extrapolant, on a assez souvent pensé que l'image « positive » d'Étéocle se référait aussi à la seconde partie du drame et que sa fin était le sacrifice suprême qu'un citoyen puisse offrir à sa patrie : bibliographie complète chez A. J. Podlecki, *The Character of Eteocles in Aeschylus "Septem"*, TAPhA, 95/1964, 283 sqq., qui refute à juste titre cette interprétation ; H. D. F. Kitto, *Greek Tragedy*², Londres, [1961] p. 43 sqq., soulignait du point de vue dramatique le renversement qui s'opère au moment où Étéocle accepte le combat fratricide. Tout en penchant pour une interprétation positive du personnage, Paul Mazon (*op. cit.*, p. 107 sq.) saisit d'une manière très nuancée son caractère contradictoire.

⁷⁹ v. 686 — 689 *Τί μέμονας, τέκνον; μή τί σε θυμοπλή-
θης δορίμαργος ἄτα φερέτω· κακοῦ δ'
ἐκβαλ' ἐρωτος ἀρχάν*

* Que délires-tu, enfant ? Ne te laisse pas emporter par l'égarement des guerriers présomptueux (*δορίμαργος*, *litt.* folie, présomption de la lance) qui envahit ton cœur ; rejette en son principe cette mauvaise convoitise ».

⁸⁰ Le terme *δορίμαργος* répond exactement d'une part à la caractérisation de Tydée (*Τυδεΐδης δὲ μυχρῶν... κτλ.* — v. 380) d'une autre à l'impiété typique de Parthénopée, qui révere sa javeline, plus qu'une divinité (v. 529 sq.) Cf. J. P. Vernant, *Mythe et pensée...* p. 34 sq. ; H. J. Rose, *Comm.*, I, ad v. 529).

⁸¹ v. 679. Étéocle avait souligné lui aussi la réciprocité de leur situation (v. 674 sq. *ἄρχοντι τ' ἄρχων καὶ κατιγνήτω κάπης / ἐχθρὸς σὺν ἐχθρῷ στήτομαι*) mais pour la récuser, puisqu'il revendiquait pour lui seul l'appui de la Justice (v. 664—671). Le chœur, par contre, n'accepte aucune distinction, et souligne, surtout dans le *stasimon* la parfaite équivalence des deux frères.

⁸² Étéocle est appelé ainsi la première fois que le chœur s'adresse à lui — v. 203 — après un discours plein de sage modération de la part du protagoniste ; la formule revient dans le passage qui annonce la scène cruciale du drame, — au v. 373, et finalement, au v. 678, tout de suite après sa décision de défendre la septième porte. Il nous semble bien évident qu'Eschyle n'a pas usé de cette formule au hasard, mais bien pour souligner l'ambivalence du héros.

⁸³ Au v. cité — 652 — « décide *seul* du coup de barre à donner à la cité », Étéocle s'écrie : « Ah ! race frappée de folie par les dieux, et par les dieux si durement haïe ! Ah ! race d'Édipe — ma race — digne de toutes les larmes ! Hélas, voici aujourd'hui accomplies les malédictions d'un père ! » (v. 653—655 trad. P. Mazon)

⁸⁴ v. 69 sq. *ὦ Ζεῦ τε καὶ Γῇ καὶ πολιτοσσοῦχοι θεοί,
Ἄρα τ' Ἐρινὺς πατρός ἡ μεγασθενής —*

⁸⁵ Le chœur affirme explicitement qu'Étéocle peut ne pas lutter contre son frère — v. 677—682, 686—689, 705—707. Le dialogue v. 678—719 répond exactement à celui des v. 202—286 en renversant les rôles : à la sagesse du protagoniste répond la folie, à la peur irraisonnée du chœur — sa modération.

avec des Argiens, de ce sang on peut se purifier ((αἷμα γὰρ καθάρσιον). Mais le meurtre de deux frères tombés sous des coups mutuels, c'est là une souillure qui ne vieillit pas » (ἀνδρῶν δ' ὁμαίμοιν θάνατος ὧδ' αὐτοκτόνος / οὐκ ἔστι γῆρας τοῦδε τοῦ μιάσματος)⁸⁶.

Les deux notions, la guerre d'un côté, la lutte contre un ὅμαιμος, un consanguin, de l'autre, forment donc un couple nettement opposé. Les dernières répliques du protagoniste et du chœur le reprennent dans des termes bien significatifs. En refusant toute conduite raisonnable, Étéocle déclare « ce n'est pas à un *hoplite* à admettre telle maxime » ; le chœur lui répond : « Mais voudrais-tu faucher le sang de ton propre frère ?⁸⁷ ».

L'antithèse entre le soldat-citoyen et le guerrier qui combat contre son propre frère n'est logique, à notre avis, que si l'on suppose que, pour Eschyle, cette lutte fratricide est l'image mythique de la guerre civile. En effet, la guerre en tant que manifestation possible de la πόλις s'oppose absolument, sous l'aspect de l'unité civique, non pas à la paix, qui est une composante complémentaire du même ordre, mais à la guerre civile, négation de la cité. Eschyle exprimera très nettement ce rapport dans le discours d'Athéna à la fin des Euménides : la guerre est un exutoire positif des tensions inévitables dans la vie d'une cité⁸⁸, tandis que la lutte intestine, manifestation négative de ces mêmes forces est son opposé absolu⁸⁹.

En tant que fils de la même terre, les citoyens sont eux aussi frères, et toute lutte entre concitoyens est sacrilège au même titre que celle qui oppose Étéocle et Polynice — ἀσεβὴς διάνοια⁹⁰. Cette identification rendrait compte de toute une série de faits ; elle pourrait tout d'abord justifier l'insistance systématique avec laquelle, nous l'avons vu, Eschyle a construit durant la première partie du drame sur l'image de la guerre juste, dirigée et légitimée par la cité ; elle permettrait aussi de comprendre pourquoi le chœur, commentant le conflit des deux frères, utilise très souvent des notions liées à la sphère des luttes politiques : « Les chefs, les deux stratèges » (οἱ δ' ἐπιστάται, δισσώ στρατηγῶ)⁹¹ « les douloureux polémarques »⁹² ont trouvé, à l'encontre de leurs espoirs, « une amère monarchie » (πικρὰς μοναρχίας)⁹³.

Enfin, cette hypothèse permet, à notre avis, de mieux comprendre pourquoi la cité elle aussi est entraînée vers le désastre : le chœur craint « qu'avec ses rois la cité ne succombe elle aussi » (δέδοικα δὲ σὺν βασιλεῦσι/μὴ

⁸⁶ v. 679—682 (traduction de P. Mazon).

⁸⁷ v. 717 sqq. E. — οὐκ ἄνδρ' ὀπλίτην τοῦτο χρεὶ στέργειν ἔπος·
XO. — ἀλλ' αὐτάδελφον αἷμα δρέψασθαι θέλεις;

⁸⁸ *Eum.*, v. 859—861 ; 940 sqq. Cf. P. Vidal-Naquet, *Chasse et sacrifice dans l'Orestie d'Eschyle*, *loc. cit.*, p. 422.

⁸⁹ *Eum.*, v. 866 ἐνοικίου δ' ὄρνιθος οὐ λέγω μάχην—je n'appelle pas μάχη la lutte entre oiseaux de la même volière.

⁹⁰ v. 831.

⁹¹ v. 815 sq.

⁹² v. 827 sq.

⁹³ v. 880—882. Les v. 923—926 pourraient se rapporter aussi à ce groupe d'expressions si l'on acceptait la suggestion assez vraisemblable de Rose (*Comm. ad loc.*, I, p. 236) qui interprète les vers cités comme étant la citation déformée d'une formule stéréotypée d'éloge funèbre.

πῆλις δαμασθῆ) ⁹⁴. Cette inquiétude pourrait être fondée sur l'idée de la solidarité de la cité avec le destin de ses rois — idée traditionnelle ⁹⁵ mais qu'Eschyle ne semble pas professer. L'oracle d'Apollon justifie, il est vrai, l'attitude du chœur : le dieu a menacé non seulement les rois mais aussi la cité ⁹⁶. Toutefois, on se demande quel est le plan humain correspondant à cette volonté divine et quelle est la relation entre le dénouement du drame familial des Labdacides et le sort de la cité.

En dépit de la déclaration formelle du messenger, après la mort des deux frères (« la cité a échappé au joug de l'esclavage ;... elle jouit de l'embellie avant d'avoir fait eau sous le choc innombrable des vagues ») ⁹⁷ le chœur hésite entre la joie et les larmes (τοιαῦτα χαίρειν καὶ δακρύεσθαι πάρα) ⁹⁸ et se décide pour les lamentations. « Une angoisse étreint la ville : les oracles ne s'émeussent pas » ⁹⁹. Le sort de la cité est incertain ¹⁰⁰, car la lutte des deux frères l'a atteinte dans son essence même. Il nous semble remarquable que, pour décrire les circonstances tragiques liées à la mort des deux ἐπιστάται, Eschyle réutilise précisément les thèmes qui, durant les premiers sept cents vers du drame, lui avaient servi à « positiver » l'image de la cité assiégée : le motif du navire-πόλις et celui de l'autochthonie. Les images reviennent avec un sens nouveau dans la seconde partie du drame.

Les métaphores liées à la navigation se retrouvent d'abord dans le dernier dialogue d'Étéocle et du chœur ; acceptant le combat, le protagoniste exclame : « puisque le Ciel lui-même précipite les choses, qu'elle aille donc, au gré du vent qui la pousse, vers son lot — l'onde du Coeyte (ἴτω κατ' εὐρον κῦμα Κωκυτοῦ λαχόν) — la race odieuse à Phoibos, la race entière de Laïos ! » ¹⁰¹. Le chœur fait appel pour la dernière fois à la même image en formant la procession funèbre des deux frères : « Allons, mes amies, qu'au vent des sanglots vos bras battent autour de vos fronts l'entraînante cadence de nage qui, de tout temps, à travers l'Achéron, a su faire passer la nef sans ornement (ἄστολος) avec ses pèlerins, jusqu'à la rive sauvage (χέρσον), ignorée d'Apollon, la rive sans soleil, qui nous accueille tous, invisible » ¹⁰².

⁹⁴ v. 761 sq.

⁹⁵ Cf. Hés., *Travaux*, 225 sq. (le roi juste) ; 238 sq. (le roi injuste). Cf. *Il.*, XVI, 386.

⁹⁶ v. 742-749 ; 812-844. Il est remarquable que dans les deux cas c'est surtout la cité qui est menacée : v. 748 sq. ὑπάρχοντα γέν/νας ἄτερ/σφῶν πόλιν. — v. 843 sq. μέριμνα δ' ἀμφὶ πόλιν / ὀέσφατ' ὥς ἀμείβεται.

⁹⁷ v. 793-796 ; le rappel du thème de la cité-navire est à remarquer.

⁹⁸ v. 814.

⁹⁹ v. 843 sq.

¹⁰⁰ On a pensé que la suite de la légende, de toute évidence familière aux spectateurs, mais n'apparaissant pas dans la trilogie, accomplissait l'oracle ; mais il serait curieux qu'Eschyle ait laissé son sujet sans dénouement. L'*Orestie* nous fait supposer, au contraire, que le final des *Sept* répondait en une certaine manière au début de la trilogie et qu'il représentait la vraie conclusion des trois tragédies. L'impression de « final ouvert » pourrait signifier précisément cette ambiguïté qui pèse sur le sort de la cité.

¹⁰¹ v. 689-691 ; le navire laissé au gré des vents s'oppose aux efforts de manœuvre liés à l'image durant la première partie du drame.

¹⁰² v. 854-860 Ἀλλὰ γόνων, ὦ φίλοι, κατ' εὐρον / ἐρέσσετ' ἀμφὶ κρατὶ πόμπιμον χερσὶν / πίτυλον, ὅς αἰὲν δι' Ἀχέρωντ' ἀμείβετ' / τὰν ἄστολον μελάγχρονον θεωρίδα, / τὰν ἀστειῆν / πόλλωνι, τὰν ἀνάλων, / πάνδοκον εἰς ἀφανῆ τε χέρσον. La traduction, très peu modifiée, appartient à P. Mazon.

Dans son commentaire, Rose suggère un rapprochement intéressant de cette image avec la description que fait Platon¹⁰³ du navire annuel qui portait vers Délos les théores : le navire funèbre apparaît comme l'antithèse de celui-ci¹⁰⁴. La vraie nef des pèlerins partait, couronnée de guirlandes¹⁰⁵ d'une cité purifiée¹⁰⁶ vers Délos l'« évidente », pays ensoleillé d'Apollon ; messager d'une cité souillée, le navire de la mort, ἄστολος et endeuillé¹⁰⁷ se dirige, à travers l'Achéron, vers le pays invisible et sauvage, « en friche »¹⁰⁸, que le pied d'Apollon n'a jamais foulé.

Ainsi que le motif du navire de la cité, le thème de l'autochtonie, qui avait été l'une des pièces maîtresses de la démonstration qui situait la cité assiégée du côté de la justice, revient « corrompu » dans la seconde partie du drame. En effet, évoquant l'inceste d'Œdipe, le chœur utilise une série d'expressions figurées partant de la même équivalence entre la terre et le principe maternel de la génération¹⁰⁹ qui avait présidé au thème de l'autochtonie : Œdipe le parricide est « celui qui a osé enseigner le sillon sacré où il s'était formé en y plantant une souche¹¹⁰ sanglante ».¹¹¹

L'image en soi n'a rien d'exceptionnel : elle tient d'une équivalence si courante qu'on la retrouve même dans des « Clés des Songes »¹¹². Mais comme elle se rattache à un système d'expressions figurées partant de l'équivalence *terre cultivée-mère-cité*, sa signification s'étend du coup à tout l'ensemble, et elle évoque ainsi, au-delà des malheurs de la famille royale, une menace qui pèse sur toute la communauté, en mettant en doute la pureté rituelle de toute la cité.

¹⁰³ Plat., *Phaed.*, 58 a—c.

¹⁰⁴ H. J. Rose, *Commentary* ... I, p. 233 ad v. 851—860. Les éléments d'opposition qu'il souligne sont en partie les mêmes que ceux que nous invoquons, mais nous en avons ajouté quelques autres.

¹⁰⁵ Plat. *loc. cit.*, 58 c. ἀρχὴ δ' ἐστὶ τῆς θεωρίας ἐπειδὴν ὁ ἱερὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στέψη τὴν πρύμναν τοῦ πλοίου. Cf. 58 a.

¹⁰⁶ Id. *ibid.*, 58 b. — νόμος ἐστὶν αὐτοῖς ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ καθαρῆσαι τὴν πόλιν. L'importance particulière des rites cathartiques — surtout en ce qui concerne la mort et la naissance, incompatibles avec le caractère sacré de l'île — à Délos est évidente dans les interdits dont elle a été l'objet. Cf. Thuc., I, 8 ; III, 104 ; V, 1.

¹⁰⁷ La nef aux voiles noires (μελάγχροκον) pourrait évoquer le navire de Thésée avec l'expédition duquel est mise en rapport la théorie délienne (Plat., *loc. cit.*, 58 a).

¹⁰⁸ Nous pensons que le terme γέρονς conserve ici aussi bien le sens de *terre ferme* opposée aux eaux (de l'Achéron) et celui de terre « en friche » consacrée (cf. Thuc., II, 17, interdits de culture consacrant le Pélagicon — cité par J. Rudhardt, *Notions fondamentales*, p. 225) et opposée au domaine d'Apollon dieu des champs cultivés (cf. ses rapports avec les fêtes agraires telles les Pyanepsies — Plut., *Thes.*, 22 — V. J. Rudhardt, *op. cit.*, p. 96).

¹⁰⁹ Quelques études assez récentes (cf. par ex. R. P. Winnington-Ingram, *Aeschylus' Septem*, 187—190 ; 750—757, *Bull. of the Instit. of Classical Studies*, London, XIII, 1966, pp. 88—93 ; S. Bernardete, *Two notes on Aeschylus' Septem*, *Wiener Studien*, LXXX, 1967, pp. 22—30) proposent une interprétation du thème des Labdacides en sa totalité comme une expression de sentiments « misogynes » et d'horreur à l'égard de la génération. Même si le thème légendaire pouvait se prêter à une telle image, nous ne croyons pas que ce soit là la motivation acceptée par Eschyle.

¹¹⁰ ῥίζα cf. au v. 413 la souche (ῥίζωμα) des Spartes épargnés, guerriers justes.

¹¹¹ v. 752—756 πατροκτόνον Οἰδιπόδαν / ὅστε ματρὸς ἀγνάν / σπείρας ἄρουραν, ἔν' ἐτράφη / ῥίζαν / αἱματέεσσαν / ἔτλα — (trad. P. Mazon). La même image apparaît bien souvent avec le même sens, soit à propos de l'union sacrilège d'Œdipe — (Soph. O. R. v. 1256, cf. 1210, 1485 ; *Antig.*, v. 569), soit à propos de toute union sexuelle (Soph., *Trach.*, 31—33 ; Eur., *Med.*, 1280 ; *Phoen.*, 18) — Cf. A. Dietrich, *Mutter Erde*, p. 47.

¹¹² Artémidore, *Oneirokr.*, I, 51 (Hercher).

La terre sacrée de la patrie est donc corrompue par l'inceste ; le navire de la cité est devenu un navire funèbre ; le droit du sang — Δίκη Ὀμαίων¹¹³ — est remplacé par le meurtre réciproque des ὅμαιμοι (ἀνδροῖν δ' ὀμαίμοιν θάνατος ᾧδ' αὐτοκτόνος)¹¹⁴. « Dans la terre trempée de crime, leurs vies se sont mélangées ; cette fois-ci ils sont bien du même sang » (κάρτα δ' εἰς ὅμαιμοι)¹¹⁵. Les images se nouent dans un complexe solidaire qui entraîne chacun de ses éléments composants dans la sphère des significations politiques, aussi bien la mort des deux frères que « le navire de la cité » ou l'inceste¹¹⁶.

A la guerre légitime d'une cité juste et pieuse s'oppose la guerre civile, impie et sacrilège, qui déchire la πόλις et la menace dans ce qu'elle a d'essentiel. Cette guerre porte la cité à la limite d'elle-même, en la vouant à une angoissante incertitude quant à son destin futur, car elle finit par anéantir non seulement les adversaires, mais aussi tout un système de valeurs fondamentales pour la communauté.

Dans son grand vœu, prononcé au début du drame¹¹⁷, Étéocle avait promis des sacrifices et des τροπαῖα « si tout s'achève heureusement et si la ville est sauvée (εὖ ξυντυχόντων καὶ πόλεως σεσωσμένης) »¹¹⁸ ; pour marquer la fin de cette guerre corrompue et fausse, c'est « le trophée de l'Erreur », Ἄτας τροπαῖον qui s'élève aux portes de la cité¹¹⁹.

A la fin de cette analyse, quelques brèves observations s'imposent, concernant l'attitude d'Eschyle par rapport à son sujet et aux significations contemporaines qu'il pouvait lui prêter.

Nous avons constaté qu'Eschyle utilise un système d'images qui met en jeu de multiples connotations. A un premier niveau de pensée, une partie au moins de ce système lui est donné, imposé en quelque sorte par une structure, une modalité de systématisation des faits qui est préétablie dans la pensée grecque — telle l'identification de la terre avec une mère et de la cité avec sa terre, ou bien l'opposition de la guerre « civilisée » et de la guerre sauvage et excessive. Mais ce sont là pour Eschyle des éléments d'un langage à partir duquel il construit délibérément un message dont les significations sont voulues. A l'élaboration poétique correspond, sur le plan des idées, l'expression d'une méditation qui lui est propre, et qui a une finalité paradigmatique. Les images affrontées de la guerre juste et de la folie guerrière, de la cité unie dans un combat pieux et de la cité déchirée par les discords sacrilèges expriment des options politiques.

¹¹³ v. 415.

¹¹⁴ v. 681.

¹¹⁵ v. 938 — 941 ἐν δὲ γαίᾳ / ζῶα φονοῦντο / μέμεικται· κάρτα δ' εἰς ὅμαιμοι (trad. P. Mazon).

¹¹⁶ L'inceste et la guerre civile sont d'ailleurs homogènes par rapport à la communauté, désignant un même type de désordre fondamental et sacrilège. Cf. *Eum.*, 866, ἐνοικίου δ' ὕρνιθος οὐ λέγω μάχην et *Suppl.*, 226 ὕρνιθος δ' ὄρνις πῶς ἂν ἀγνεύει φαγών, où la même expression se réfère à la guerre civile et à l'inceste. Cf. Pierre Vidal-Naquet, *La chasse et le sacrifice* ..., 11.

¹¹⁷ v. 264 — 286.

¹¹⁸ v. 277.

¹¹⁹ v. 956 sq.

Ce n'est peut être pas tout à fait par hasard qu'Eschyle brosse le tableau de la *hybris* guerrière et agressive au moment même où les Athéniens poursuivaient des guerres offensives d'une envergure jamais atteinte jusqu'alors dans leur histoire ; non pas qu'Eschyle ait été un pacifiste, mais tout excès l'inquiétait, ses sympathies allaient plutôt vers un équilibre des forces politiques (supposé d'ailleurs par la morale des *Perses*, et préconisé, en partie au moins, durant ces années par Thémistocle), et il n'aimait pas particulièrement Cimon et ses partisans ¹²⁰.

Un autre détail aussi pourrait être souligné : les soldats citoyens du drame s'opposent à des cavaliers et à des meneurs de char dont l'éthique et le type de combat étaient traditionnellement — dans la réalité même de l'histoire grecque — aristocratiques ¹²¹. D'un autre côté, les défenseurs de la cité sont caractérisés par Eschyle comme manifestant une mentalité hoplitique ; mais jamais le poète n'oppose la guerre hoplitique à la guerre navale. Au contraire, l'image du combat naval est positivée tout au long du drame. Or, nous le savons maintenant, il y a eu durant ces années précisément de l'« ère cimonienne » un conflit d'opinions dans lequel les oligarques essayaient de dévaloriser moralement le combat naval lié de multiples façons à la démocratie, en dressant en face de la victoire de Salamine la bataille hoplitique modèle, celle de Marathon ¹²². Rappelons que pour Eschyle la cité juste s'identifie à un navire.

Il y a surtout l'avertissement — tel que nous avons cru pouvoir le comprendre — contre les luttes sanglantes entre citoyens qui nous semble avoir une portée considérable en ce qui concerne les opinions d'Eschyle qui a souvent exprimé ses aspirations vers la concorde civique et l'unité qui appartiendront à l'image idéale de la cité démocratique elle-même. D'un autre côté, la décennie qui assiste aux luttes autour des réformes d'Ephialte, à la réalisation de ces réformes, à l'assassinat de leur auteur est en quelque sorte encadrée par la trilogie thébaine (467) et l'*Orestie* (458) qui, les deux, exhortent les Athéniens à bannir au-delà des frontières de leur cité la violence et la guerre. L'intensité des luttes politiques de ces années peut être ainsi mieux évaluée : ce n'est sans doute pas par une graduelle et idyllique progression que s'est réalisée la démocratie athénienne.

¹²⁰ Nous avons essayé d'apporter quelques arguments en ce sens dans une étude publiée dans le XIe tome de cette revue, pp. 39—57.

¹²¹ L'identification entre cavaliers — ἵππεις — et aristocrates n'a pas besoin d'arguments : le char est un symbole royal par excellence — cf. L. Gernet, *La notion mythique de la valeur en Grèce, Anthropologie* . . . , p. 211 sq. Il est à remarquer que Cimon avait fait une offrande typique pour un chevalier — le mors de son cheval (Plut., *Cim.* V).

¹²² La preuve de cette dispute est constituée surtout par les épigrammes de Marathon. Cf. pour la datation du monument et de la seconde épigramme l'étude de P. Amandry, *Sur les épigrammes de Marathon*, ΘΕΩΡΙΑ, Festschrift W. H. Schuchhardt, Baden-Baden, 1960, p. 1—8 et, indépendamment, W. K. Pritchett, *Marathon*, Univ. of California Publications in Classical Archaeology, 4, n° 2, pp. 161—163. Sur les conflits idéologiques de cette époque v. surtout P. Vidal-Naquet, *Une énigme à Delphes. A propos de la base de Marathon*, *Rev. Hist.*, 1967/4, pp. 281 sqq. et *La tradition de l'hoplite athénien, Problèmes de Guerre*, p. 168 sq., 174 sqq.

APPLICATIONS DES MÉTHODES MATHÉMATIQUES À L'ÉPIGRAPHIE *

PAR

ALEXANDRA ȘTEFAN

0. Utilisées jusqu'à présent seulement en archéologie, les méthodes mathématiques de sériation trouvent dans les études d'épigraphie un nouveau et privilégié domaine d'application : les méthodes employées en vue d'obtenir la succession chronologique des dépôts archéologiques et des tombes par l'analyse de leur céramique peuvent servir à établir la succession chronologique des inscriptions, à partir des éléments variables que celles-ci contiennent ¹.

1.1. Vu que l'interprétation correcte du texte d'une inscription dépend de la connaissance du moment de sa rédaction, une des tâches majeures de l'épigraphiste est précisément d'établir cette date. Ce problème se pose aussi bien pour les inscriptions dépourvues de date que pour les documents moins nombreux qui indiquent d'une façon quelconque le moment de leur gravure : car il est assez rare que cette date soit exprimée moyennant des systèmes chronologiques aisément interprétables. L'habi-

* Cette étude représente le texte développé de la communication que j'ai faite en mai 1970 à l'Institut d'Archéologie, au Secteur d'épigraphie et de numismatique dirigé par M. le Professeur D. M. Pippidi, à qui je tiens à exprimer ma reconnaissance pour l'intérêt avec lequel il a suivi et encouragé mes recherches dans cette nouvelle voie d'étude.

¹ J'ai conçu l'idée d'appliquer des méthodes mathématiques à l'étude des inscriptions en participant au séminaire « Applications des mathématiques à l'archéologie », organisé en décembre 1969 par les Instituts de Mathématiques et d'Archéologie de Bucarest et je remercie vivement les initiateurs de ce séminaire, M. M. les Professeurs Gr. C. Moisil et Em. Condurachi, membres de l'Académie. Par la suite, j'ai proposé et réalisé l'adaptation à l'épigraphie de la méthode de sériation de F. Hole et M. Shaw, et c'est toujours à M. le Professeur Gr. C. Moisil que je suis redevable de la possibilité d'avoir présenté en décembre 1969 à la Faculté de Mathématiques les premiers résultats que j'avais obtenus pour des inscriptions d'Histria à l'aide de permutations manuelles (voir plus bas, fig. 1 et 2). Pour les matrices d'incidence et de similitude de plus en plus riches que j'ai dressées ensuite, les permutations devaient être effectuées à l'aide de l'ordinateur. Aussi ai-je commencé à collaborer depuis mai 1970 avec Mme I. Sculy, assistante à la Faculté de Mathématiques, que je remercie une fois de plus pour avoir donné cours à ma demande de faire des passages à l'ordinateur avec les données épigraphiques que j'avais ainsi obtenues et avec le programme mathématique qu'elle avait mis au point en fait pour les tombes, toujours selon la méthode de F. Hole et M. Shaw. Je tiens à remercier aussi M. I. Năduva, Directeur du Centre de calcul de l'Université de Bucarest, pour avoir permis l'accès à l'ordinateur en vue de ces recherches.

tude presque générale était de l'indiquer par le magistrat éponyme de chaque cité et, comme la chronologie des éponymes n'est connue que pour peu de cités, ces inscriptions viennent augmenter d'ordinaire le nombre de celles dont la date doit être établie par l'épigraphiste.

1.2. Tantôt il dispose de certaines indications, comme la mention des personnes, événements ou situations dont la chronologie est connue grâce aux informations explicites d'autres sources historiques, tantôt il peut tirer parti de l'analyse du type de l'inscription, de son formulaire ou de ses particularités linguistiques, voire même de la céramique, de la sculpture ou des éléments architectoniques auxquels l'inscription est associée, ou bien de sa provenance (site ou contexte archéologique).

1.3. Comme l'immense majorité des inscriptions sont dépourvues de ces indications chronologiques internes ou externes ou bien elles comportent une datation trop approximative pour rester utile, on doit recourir le plus souvent à la paléographie en étudiant la forme individuelle des lettres, leur succession et le style de la gravure. Bien des fois, l'analyse paléographique vérifie ou précise la date établie à partir d'autres indices, le plus souvent elle est en fait l'unique critère dont on dispose, mais en même temps, elle est un critère toujours présent, même dans le plus modeste fragment d'inscription.

D'autre part, quoique pour l'ensemble du monde antique l'évolution chronologique des caractères épigraphiques est déjà connue, les difficultés qu'on rencontre en essayant de dater une inscription à partir de son écriture sont encore assez grandes. Elles tiennent à la fois au rythme différent du changement morphologique d'une lettre par rapport aux autres, comme aux particularités locales propres à la paléographie d'une zone géographique ou d'une cité et aux variations dues à la personnalité de chaque lapicide; bien plus, dans des inscriptions contemporaines provenant du même site on peut distinguer parfois des aspects paléographiques différents, liés par exemple à leur caractère public ou privé. Comme on doit toujours tenir compte de l'ensemble des facteurs qui influencent l'aspect de l'écriture, la tâche d'utiliser l'analyse paléographique en vue d'établir la chronologie des inscriptions est assez délicate. Les données valant pour une cité peuvent être rapportées à une autre cité seulement comme repères, dont la valeur doit être sans cesse précisée par l'étude comparative des inscriptions découvertes dans cette même cité.

En même temps, les résultats sont plus précis pour l'époque archaïque et de plus en plus imprécis pour les époques hellénistique et romaine, dont les documents épigraphiques sont datés couramment avec une approximation d'un siècle ou de deux. Cette approximation est déterminée en partie par le fait que l'épigraphiste considère d'habitude — outre l'aspect général de l'écriture — seulement les quelques lettres dont le tracé présente des variations plus évidentes (A, Θ, Ν, Π, Ρ, Σ, Υ, Ω), au lieu de comparer toutes les lettres existantes. Par conséquent, la succession chronologique d'une série d'inscriptions est établie avec une approximation encore plus grande, parce qu'elle réclame une comparaison rigoureuse des lettres choisies d'une inscription, considérées une à une, avec les lettres des autres inscriptions de la série, ce qui implique la subjectivité de l'épigraphiste et les limites de sa mémoire.

1.1. L'emploi de méthodes mathématiques appropriées permettrait d'obtenir des résultats meilleurs en ce qui concerne la chronologie, l'origine, les rapports, l'évolution morphologique et stylistique de maintes catégories de monuments archéologiques : céramique, sculpture, architecture, monnaies. Les inscriptions elles-mêmes comportent de nombreux éléments variables qu'on pourrait classer de manière à permettre l'adaptation et l'application des méthodes mathématiques.

Comme la datation des inscriptions est à la fois nécessaire, importante et difficile, et que parmi les critères servant à établir la chronologie, l'examen paléographique, toujours possible, est souvent le seul indice utilisable, j'ai adapté une méthode mathématique à l'étude des inscriptions dans les buts suivants :

a) établir la succession chronologique des inscriptions d'un même site, à partir de leurs caractères paléographiques ;

b) obtenir la succession chronologique des tracés de chaque lettre en particulier et de l'alphabet dans son ensemble, en vue de dresser et de comparer les tableaux d'évolution des écritures locales.

2. Les méthodes mathématiques qui nous intéressent ont été élaborées progressivement surtout à partir de 1951. Elles ont été utilisées pour établir la chronologie relative des dépôts archéologiques et des tombes d'une nécropole à partir des informations fournies par leur céramique. Leur application suppose que la durée de chaque type céramique est limitée. Par conséquent les mobiliers de deux tombes (dépôts) contemporaines ou rapprochées dans le temps seront très ressemblants, parce qu'il y aura des vases de la même période. Plus grand sera le laps de temps qui sépare deux tombes moindre sera la ressemblance de leur céramique ; leur contenu appartiendra en effet à deux époques différentes. Utilisé couramment par les archéologues en vue de la datation, le degré de ressemblance de deux ou plusieurs complexes archéologiques est en même temps le critère sur lequel repose la sériation chronologique automatique des dépôts ou des tombes.

3.1. L'application à l'épigraphie des méthodes mathématiques utilisées jusqu'à présent en archéologie est possible parce que, de même que les sites anciens et les tombes, les inscriptions sont des monuments appartenant à des moments historiques déterminés et elles sont constituées d'éléments variables ; il s'agit notamment des lettres, qui ont eu, au cours des siècles, des formes différentes, utilisées chacune pendant un délai limité. En faisant donc la part des archaïsmes, des aspects locaux de l'écriture et des variations dues aux lapicides, on peut constater que les lettres ont les mêmes tracés dans des inscriptions contemporaines, tandis qu'elles ont des tracés de plus en plus différents dans des inscriptions de plus en plus espacées dans le temps. Ce critère du degré de ressemblance de l'aspect de l'écriture est utilisé traditionnellement par les épigraphistes en vue de dater les inscriptions ; le même critère

peut être exprimé avec précision par des indices numériques de similitude (ou bien de dissimilitude) qui permettent de remplacer par des opérations exactes avec n'importe combien de variables la comparaison visuelle subjective et limitée, effectuée par l'épigraphiste.

3.2. J'ai adapté tout d'abord à l'épigraphie la méthode mathématique élaborée par F. Hole et Mary Shaw² pour les dépôts archéologiques, en considérant comme variables les tracés particuliers des lettres des différentes inscriptions et en marquant dans la matrice d'incidence la présence (▲) et non les pourcentages des apparitions de chaque variable³.

En pratique, j'ai donc analysé pour chaque inscription de la série choisie le tracé de chaque lettre et j'ai présenté les données ainsi obtenues sous la forme d'un tableau (matrice d'incidence A), de façon analogue aux applications de la méthode à l'étude des dépôts archéologiques⁴. J'ai noté sur la verticale, dans une succession fortuite, les numéros d'ordre des inscriptions. Sur l'horizontale de la matrice j'ai noté dans une succession toujours occasionnelle, les variables représentées par tous les tracés caractéristiques des lettres relevées sur les inscriptions de la série ; ensuite j'ai complété le tableau en marquant la présence (▲) dans chaque inscription des variables qui y figurent (voir fig. 1,A). Cette analyse est suivie de la comparaison des écritures des inscriptions, réalisée au moyen d'un deuxième tableau (matrice de similitude B), qu'on peut dresser soit à la main soit à l'aide de l'ordinateur. On marque tant sur sa verticale que sur son horizontale les numéros d'ordre des inscriptions dans la même succession que sur la matrice A et on complète le tableau avec les coefficients de similitude, qu'on obtient en comptant les variables

² F. Hole and M. Shaw, *Computer analysis of chronological seriation*, Rice University Studies 53 (1967), 3, pp. 1-166.

³ Pour les inscriptions j'ai préféré noter seulement la présence d'une variable de façon analogue à la proposition faite par P. Dempsey — M. Baumhoff pour les dépôts archéologiques (apud Hole — Shaw, *op. cit.*, p. 11) et pour les tombes par D.G. Kendall (World Archaeology 1 (1969), 1, p. 68 sq.) et I. Scully (Actes de la Conférence Anglo-Roumaine « Les mathématiques dans les sciences archéologique et historique », Mamaia, 1970, sous presse), au lieu de marquer les pourcentages de l'occurrence de chaque variable comme W. S. Robinson (American Antiquity 16, p. 293 sq.), C.W. Meighan (apud Hole — Shaw, *op. cit.*, p. 11) et Hole — Shaw (p. 77) pour les raisons suivantes :

a) Vu que dans la plupart des cas chaque lettre ne présente dans une inscription qu'un seul et même tracé caractéristique, les pourcentages de l'occurrence de ces variables ont une signification linguistique et non chronologique, à la différence des pourcentages des apparitions de certaines catégories céramiques dans un complexe archéologique.

b) Les cas où une lettre présente des tracés divers dans une seule et même inscription sont assez rares, de sorte qu'ils peuvent être facilement jugés par l'épigraphiste sans recourir à l'ordinateur ; de tels jugements doivent même accompagner le commentaire du résultat de la sériation automatique.

c) Comme les textes de beaucoup d'inscriptions comptent des centaines de lettres, l'effort de calculer les pourcentages des apparitions de chaque tracé serait démesuré par rapport à son utilité et annulerait presque l'économie de travail et de temps autrement apporté par la sériation automatique.

⁴ W. S. Robinson, *op. cit.*, p. 293-294 ; cf. F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 8.

communes à chaque paire d'inscriptions (n°s 1 et 2, n°s 1 et 3, ... n°s 1 et n , ... n^{os} ($n - 1$) et n) (voir fig. 1, B). Chaque coefficient de similitude exprime donc le degré de ressemblance de deux inscriptions par rapport à leurs écritures. Les valeurs des coefficients qui se placent sur la diagonale de la matrice B sont des maximums, parce qu'elles

A

Fig. 1.

A. Matrice d'incidence initiale.

B. Matrice de similitude obtenue à partir de la matrice d'incidence initiale ($\delta = 114$).

B

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	9	5	3	1	9	6	8	2	0	8
2	5	9	7	2	5	2	6	3	0	4
3	3	7	9	2	3	2	4	3	0	3
4	1	2	2	9	1	0	2	6	6	1
5	9	5	3	1	9	6	8	2	0	8
6	6	2	2	0	6	9	5	1	0	7
7	8	6	4	2	8	5	9	2	0	7
8	2	3	3	6	2	1	2	9	5	2
9	0	0	0	6	0	0	0	5	9	0
10	8	4	3	1	8	7	7	2	0	9

représentent la ressemblance de chaque inscription avec elle-même.

Quand les inscriptions sont ordonnées selon la succession chronologique juste, dans chaque colonne (ou ligne) de la matrice B les coefficients successifs doivent décroître progressivement (ou être tout au plus égaux) à mesure que l'on s'éloigne dans les deux sens à partir du coefficient maximum placé sur la diagonale⁵. C'est dire que chaque inscription a plus de variables communes avec les inscriptions plus rapprochées dans le temps et de moins en moins de variables communes avec les inscriptions plus éloignées dans le temps. Quand les inscriptions ne sont pas ordonnées selon la succession chronologique, la matrice B diffère de

⁵ W. S. Robinson, *op. cit.*, p. 294—295.

cette forme, et la mesure en est indiquée par la norme (δ = la somme des différences négatives de tous les coefficients successifs de chaque colonne qui n'observent pas la règle de décroissement mentionnée plus haut⁶). La norme d'une matrice de similitude parfaite (forme Robinson) est zéro. Mais pour les inscriptions, qui sont des produits de l'expérience

	Α	Α	Ε	Ε	Ε	Ε	Ο	Ο	Ο	Ο	Κ	Κ	Κ	Μ	Μ	Μ	Ν	Ν	Ν	Π	Π	Π	Σ	Σ	Σ	Σ	Ω	Ω	Ω
6	▲		▲				▲				▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
10	▲		▲				▲				▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
1	▲		▲				▲				▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
5	▲		▲				▲				▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
7	▲			▲			▲				▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
2		▲		▲			▲				▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
3		▲		▲				▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
8		▲			▲				▲		▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
4		▲		▲					▲		▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲
9		▲			▲				▲		▲			▲			▲			▲			▲			▲			▲

A

	6	10	1	5	7	2	3	8	4	9
6	9	7	6	6	5	2	2	1	0	0
10	7	9	8	8	7	4	3	2	1	0
1	6	8	9	9	8	5	3	2	1	0
5	6	8	9	9	8	5	3	2	1	0
7	5	7	8	8	9	6	4	2	2	0
2	2	4	5	5	6	9	7	3	2	0
3	2	3	3	3	4	7	9	3	2	0
8	1	2	2	2	2	3	3	9	6	5
4	0	1	1	1	2	2	2	6	9	6
9	0	0	0	0	0	0	0	5	6	9

B

Fig. 2.

A. Matrice d'incidence finale (ordonnée).

B. Matrice de similitude finale ($\delta=0$).

humaine, on n'obtient que rarement une telle norme (voir toutefois Fig. 2, B), et d'habitude on doit se contenter — tout comme pour les tombes et les dépôts archéologiques⁷ — de la plus petite norme qu'on peut trouver. Celle-ci est calculée par l'ordinateur qui, à partir des données de la matrice de similitude, exécute le programme mathématique de la méthode de F. Hole et M. Shaw⁸, en effectuant certaines permutations des lignes (= colonnes) de cette matrice de similitude (c.-à-d. changements de la succession des inscriptions) et en calculant la norme pour chaque matrice obtenue par la suite, jusqu'à ce qu'il calcule la norme dont il ne peut

⁶ F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 14.

⁷ W. S. Robinson, *op. cit.*, p. 295; F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 28.

⁸ F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 13 sq.

plus diminuer la valeur. Cette norme minimale correspond à la matrice de similitude qui présente les inscriptions dans la meilleure succession chronologique que la méthode peut obtenir à partir : a) du critère utilisé, b) de données disponibles et c) de la succession initiale des inscriptions.

3.3. En ce qui concerne le critère du degré de ressemblance morphologique des lettres, on doit ajouter aux considérations qui précèdent qu'au cas où le même tracé apparaît durant deux ou plusieurs époques, les inscriptions qui manifestent de telles tendances archaisantes doivent être insérées dans des groupes distincts, de sorte qu'à l'intérieur de chaque groupe chaque tracé (= variable) corresponde à la prémisse d'avoir l'existence limitée à une seule période.

Quant aux données dont on dispose, il est recommandable que l'analyse paléographique soit assez poussée pour permettre de préciser le plus grand nombre possible de tracés typiques, sans établir comme variables des tracés propres à une seule inscription. En même temps, la sériation automatique n'est possible qu'à condition que les inscriptions de la série aient des variables en commun (c.-à-d. qu'elles aient des écritures assez semblables) tout en présentant des tracés assez différents pour chaque lettre de l'alphabet (c.-à-d. que leurs écritures soient assez dissemblables)⁹. D'autre part, pour la précision du résultat il est important que les éléments comparés soient aussi nombreux que possible, d'où la recommandation de sérier de préférence des inscriptions dans lesquelles figurent toutes les lettres de l'alphabet, ou du moins leur plus grande partie ; c'est là un problème que je développerai plus bas § 6.

Comme leur méthode mathématique a un caractère heuristique F. Hole et M. Shaw font certaines recommandations quant à l'application de cette méthode aux dépôts archéologiques. On doit les respecter aussi dans l'étude des inscriptions : en vue de vérifier aussi bien la qualité des données que le résultat de la sériation automatique, pour les mêmes données il faut faire plusieurs passages à l'ordinateur soit avec le même programme mathématique mais à partir de successions initiales différentes, soit avec la même succession initiale et des programmes différents¹⁰ ; d'autre part, pour obtenir plus facilement le résultat correct, il vaut mieux que la succession initiale ne soit pas tout à fait fortuite, mais autant que possible juste, dans la mesure où l'épigraphiste dispose dès le début de certains indices d'orientation chronologique¹¹.

D'ailleurs, on ne saurait trop souligner le rôle du spécialiste dans les diverses étapes de ce processus. De sa compétence dépendent la qualité de l'analyse paléographique et le choix des variables, aussi bien que la possibilité de reconnaître le résultat correct au-delà des limites inhérentes à la méthode mathématique¹². Celle-ci n'aboutit pas à des dates absolues, mais à des dates relatives, qui revêtent la forme de la succession finale obtenue. Cette succession peut correspondre tout aussi bien à l'ordre chronologique juste qu'à l'ordre inversé, que seul l'épigraphiste peut déceler.

⁹ Voir les recommandations analogues des auteurs de la méthode quant aux conditions que doivent remplir les données archéologiques, *op. cit.*, p. 36—37, cf. D. G. Kendall, *op. cit.*, p. 70.

¹⁰ *Ibid.*, p. 21, 38.

¹¹ *Ibid.*, p. 21.

¹² Cf. D. G. Kendall, *op. cit.*, p. 70.

Enfin, c'est toujours lui qui doit vérifier la correction du résultat de la sériation automatique et faire son choix parmi plusieurs successions finales ayant la même norme minimale. Ce qui revient à dire que la méthode mathématique et l'ordinateur sont des instruments que l'épigraphiste peut utiliser plus ou moins bien.

3.4. A la différence de la plupart des situations archéologiques, en ce qui concerne les inscriptions, aucune des difficultés signalées plus haut n'est trop embarrassante. Etablir une succession initiale juste dans ses grandes lignes, tout aussi bien que reconnaître l'orientation chronologique de la succession finale sont des problèmes qu'on peut aisément résoudre, grâce à la connaissance déjà acquise de l'évolution des tracés des lettres grecques et parfois même grâce à l'existence d'indices chronologiques d'une autre nature. On doit utiliser ceux-ci surtout pour déceler la succession finale parmi les variantes obtenues par l'ordinateur pour la même norme minime, et c'est toujours à ce moment qu'on doit compenser par des considérations qualitatives les limites du critère purement quantitatif (*nombre des ressemblances*) qu'on a pris pour base de cette sériation automatique. Enfin, on peut ajouter que l'épigraphiste peut bien des fois convertir — au moins en partie — la succession finale dans une chronologie absolue, en insérant dans la série quelques inscriptions dont la date est connue et par rapport auxquelles on pourra dater les autres inscriptions de la série.

4.1. Si, par rapport aux études archéologiques, la solution de ces difficultés propres aux limites de la méthode et au rôle du spécialiste s'avère moins pénible dans l'étude des inscriptions, les avantages majeurs que l'épigraphie offre en tant que domaine d'application des méthodes mathématiques sont en fait les suivants : a) On est toujours en présence de variables d'un nombre déterminé d'éléments, toujours les mêmes, qui sont les lettres de l'alphabet ; comme on connaît en général leur évolution, il est facile de choisir et de désigner les variables de la matrice d'incidence, tandis que les cultures archéologiques sont incomparablement plus riches, plus diverses et par la suite plus difficiles à classer. b) Les éléments comparés (lettres) doivent apparaître d'habitude *tous* dans chaque document épigraphique, à deux exceptions près : celle des lettres très rares (ζ , ξ , φ , χ , ψ), qu'on peut d'ailleurs exclure d'emblée du nombre des variables de la matrice d'incidence, et celle des inscriptions qui ne conservent pas toutes les lettres à cause de leur brièveté ou de leur état fragmentaire. A part ces exceptions, le degré de ressemblance et la comparaison seront établis sur la base d'une analyse presque complète et par conséquent les résultats seront bien plus précis qu'en archéologie. En effet, dans les tombes ou dépôts archéologiques figure seulement une partie (parfois même très réduite) des variétés céramiques d'une époque ; il s'ensuit que les coefficients de similitude dépendent dans une mesure assez large du hasard des découvertes. Il arrive même que la méthode soit rendue inopérante au cas des tombes contemporaines qui n'ont en commun aucune variété céramique.

4.2. L'utilité de l'application de cette méthode mathématique à l'épigraphie et les avantages qu'elle offre par rapport aux méthodes

traditionnelles concernent le fait qu'elle améliore la valeur des résultats, tout en facilitant le travail de l'épigraphiste.

A commencer par l'analyse utilisée, on doit observer qu'il s'agit d'une description objective de l'écriture des inscriptions, car par cette analyse on n'élimine plus de façon arbitraire des éléments considérés *a priori* comme privés de signification, donc négligeables. Au contraire, on étudie toutes les lettres disponibles de manière que toutes les inscriptions d'une série choisie subissent un traitement descriptif similaire. Bien plus, selon cette méthode d'analyse on retient par écrit, sur la matrice d'incidence, et non dans la mémoire, chaque variété de tracé. Enfin, cette analyse peut être poussée en pratique jusqu'aux plus fins détails de gravure. Utiliser une telle analyse n'est possible que grâce à l'intervention de l'ordinateur, car à lui seul l'épigraphiste ne saurait opérer une comparaison si précise et si rapide de toutes les lettres d'une série de quelque 10 inscriptions.

Quant à la comparaison automatique, elle s'avère aussi rigoureuse et objective et elle aboutit à un résultat meilleur en vérifiant et en modifiant parfois les datations proposées déjà par les épigraphistes. Cette comparaison est fondée sur les coefficients de similitude qui sont établis à partir d'une analyse paléographique presque complète comprenant n'importe combien de variables. Ces coefficients expriment avec précision, de façon numérique, le degré de ressemblance des inscriptions. À l'aide des coefficients de similitude, l'ordinateur réalise une comparaison simultanée de l'ensemble de variables de chaque paire d'inscriptions, au lieu de comparer une à une quelques variables sélectionnées. Un résultat obtenu en quelques instants porte sur des dizaines d'inscriptions à la fois ; en renouvelant les expériences, on peut obtenir dans un délai très court des séries chronologiques illimitées. Celles-ci deviennent des repères relativement fixes, par rapport auxquels on peut obtenir bien plus aisément la date d'une nouvelle inscription. Par la sériation chronologique rigoureuse des inscriptions l'ordinateur offre aussi les indications nécessaires en vue d'établir l'ordre chronologique des variétés des tracés des lettres, en permettant ainsi de suivre l'évolution de l'écriture dans des aires géographiques déterminées.

C'est dire que l'épigraphiste gagne à la fois des données meilleures et du loisir pour approfondir leur interprétation historique, à condition qu'il emploie de façon judicieuse des méthodes mathématiques propres.

« A ceux qui s'efforceront d'apprendre ce nouveau langage, je dis qu'ils en comprendront très vite l'utilité et que plus ils approfondiront leur discipline et plus ils en saisiront la nécessité.

Cette nécessité est celle d'un outil. La formalisation mathématique ne dispense pas de la connaissance des faits. Elle permet seulement de les mieux cerner et de les exprimer plus précisément. La recherche dans les sciences — humaines ou non — va sans cesse, dans un mouvement dialectique, des faits à leur expression et de l'expression aux faits en cherchant à réduire l'écart entre la connaissance formalisée et la richesse des données. A cette découverte, nous convions tous les étudiants orientés vers les sciences humaines de l'avenir. Plus puissantes, elles seront aussi

plus humaines si les scientifiques savent toujours unir l'amour de la science et l'amour de l'homme¹³. »

5.0. Les expériences que j'ai faites portent sur des inscriptions grecques¹⁴ découvertes à Histria.

5.1.1. Série de 15 inscriptions allant du IIIe s. av. n.è. au IIe s. de n.è., à 99 variables (c'est-à-dire variantes de toutes les lettres de l'alphabet, sauf les cinq lettres « rares »).

Pour le premier passage à l'ordinateur, la succession initiale des inscriptions (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15) a été établie selon les datations proposées par les éditeurs ; la norme qui correspond à cet ordre initial est 381. La meilleure norme calculée est 54, à laquelle correspond l'ordre final suivant :

14 12 13 15 11 2 10 9 8 6 7 5 3 4 1.

On doit remarquer tout d'abord que cet ordre final correspond à la succession chronologique inverse des inscriptions. En elle-même, la succession peut être considérée comme juste, à en juger d'après le groupement bien plus régulier des présences sur la diagonale des variables dans les colonnes ; ce groupement est bien plus régulier que celui qui correspondait à la succession initiale (voir pl. I, a, b). D'ailleurs, l'ordre final confirme les datations proposées par les épigraphistes, à quelques exceptions près :

a. L'inscription n° 2, datée « du IIIe s. av. n.è. » est placée selon la succession finale au IIe s. av. n.è.

b. L'inscription n° 15, datée « de la deuxième moitié du IIe s. ou du début du IIIe s. de n.è. » est placée vers la fin du IIe s. av. n.è., ce qui correspond en effet à ses particularités paléographiques et à son contenu (décret honorifique).

c. L'inscription n° 13, datée « vers le commencement de n.è. », apparaît comme plus ancienne que le n° 14, daté « de la deuxième moitié du Ier s. av. n.è. ».

Au reste, la sériation automatique n'a apporté à l'ordre initial que des modifications mineures, en diminuant l'approximation des datations des éditeurs et en précisant le rapport chronologique entre les inscriptions datées par les épigraphistes de la même période (pour le IIIe s. av. n.è. on a la succession : 1, 4, 3, 5 ; les n°s 6 et 7, datés tous les deux « vers la fin du IIIe — le début du IIe s. av. n.è. », apparaissent dans la succession 7, 6 ; enfin, pour le IIe s. av. n.è. la succession reste : 8, 9, 10, (2), 11).

5.1.2. Sur la même série on a effectué un passage avec le même programme, mais à partir d'un ordre initial tout à fait arbitraire ; 1, 7,

¹³ Paul Fraisse, Préface à : Marc Barbut, *Mathématiques des sciences humaines*, I. *Combinatoire et algèbre*², Paris, P.U.F., 1969, p. 6.

¹⁴ Comme la variation chronologique des tracés des lettres latines est plus faible et plus irrégulière que celle des lettres grecques, la paléographie latine se prête moins à de pareilles études.

12, 5, 11, 14, 3, 8, 10, 4, 13, 2, 6, 15, 9. La norme qui correspond à l'ordre initial est 694 ; la meilleure norme calculée est toujours 54, et elle correspond à une succession finale identique à celle obtenue au passage antérieur : 14, 12, 13, 15, 11, 2, 10, 9, 8, 6, 7, 5, 3, 4, 1. Il apparaît donc qu'il n'est pas nécessaire (au moins, pas toujours) d'établir au début une succession initiale qui corresponde avec approximation à la succession chronologique correcte des inscriptions, et que la méthode est capable d'obtenir parfois le meilleur résultat possible pour les données fournies, même à partir d'un ordre initial tout à fait fortuit.

5.1.3. Dans la matrice d'incidence réalisée à partir de la succession finale on a essayé d'améliorer la régularité des présences des variables dans les diagonales des colonnes ; par conséquent, on a proposé pour d'autres passages les successions initiales suivantes, établies à partir de la succession finale du passage précédent :

- a) 1, 3, 5, 4, 7, 2, 6, 10, 8, 9, 11, 15, 13, 12, 14 ;
- b) 1, 5, 3, 7, 4, 6, 2, 8, 10, 9, 15, 11, 13, 12, 14.

Pour la première succession initiale (a), la norme a été 77, pour la seconde (b) elle a été 101. Dans les deux cas, les meilleures normes calculées ont été toujours 54 et les ordres finals ont été identiques à celui obtenu dans les expériences précédentes, en respectant cette fois la succession chronologique correcte, et non celle inverse des inscriptions : 1, 4, 3, 5, 7, 6, 8, 9, 10, 2, 11, 15, 13, 12, 14.

5.2.1. Série de 25 inscriptions grecques des époques classique, hellénistique et romaine. Comme les lettres β et γ ne figuraient pas dans certaines inscriptions, j'ai éliminé leurs variantes du nombre des variables (125). Pour la succession initiale (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25), établie selon les datations des épigraphistes, la norme est 630 ; la meilleure norme calculée est 337 et la succession qui lui correspond est : 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 16, 24, 11, 4, 17, 19, 20, 22, 18, 21, 15, 25, 23.

5.2.2. Comme les matrices d'incidence et de similitude correspondant à cette succession présentaient certaines anomalies, on a essayé également de les améliorer en proposant pour un nouveau passage la succession suivante, établie à partir de la succession finale du passage précédent : 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 16, 11, 4, 17, 24, 25, 21, 15, 19, 20, 22, 18, 23.

La norme pour cette succession est 237 ; la meilleure norme calculée est cette fois 148, et l'ordre final est le suivant :

1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 11, 4, 17, 24, 16, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23.

Quinze inscriptions de cette série avaient constitué la première série (voir le tableau de correspondance), ordonnée à partir de l'analyse de toutes les lettres. La succession obtenue en l'absence de β et γ est la même pour la plupart de ces 15 inscriptions communes aux deux séries, et diffère seulement pour les n°s 5, 6 et 24, 16 qui sont inversés dans le résultat obtenu pour la première série (6, 5 et 16, 24).

5.2.3. On a proposé donc pour un nouveau passage la succession :
1, 2, 3, 6, 5, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 11, 4, 17, 16, 24, 15, 25, 21, 19,
20, 22, 18, 23.

La norme initiale est 170, et la meilleure norme calculée est 156, à laquelle correspondent trois successions finales :

- a) 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 17, 4, 11, 16, 24, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23
- b) 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 4, 17, 11, 16, 24, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23
- c) 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 11, 17, 4, 14, 16, 24, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23

Par conséquent, pour cette série de 25 inscriptions on doit accepter comme le meilleur résultat la succession qui correspond à la norme minime 148 et qui présente donc de minces différences par rapport au résultat basé sur l'analyse et la comparaison de toutes les lettres (en fait, il s'agit seulement de la succession de deux paires d'inscriptions presque contemporaines, car les n°s 5 et 6 doivent être datés tous les deux du IIIe s. av. n.è. et les n°s 24 et 16 doivent être datés tous les deux de la fin du IIe s. av. n.è.). Le résultat reste néanmoins juste dans ses grandes lignes et, à en juger d'après la régularité accrue des présences dans les colonnes des variables de la matrice d'incidence (pl. II b) on peut accepter les changements qu'il apporte aux datations proposées par les épigraphistes :

a) le n° 12, daté « de la première moitié du IIe s. av. n.è. », est placé au IIIe s. av. n.è. ; en m'étayant de la matrice IIb, je pense plutôt qu'il remonte à la fin du IIIe s. av. n.è. ;

b) le n° 4 daté « du IIIe s. av. n.è. » est placé au IIe s. av. n.è. ;

c) le n° 24 daté « de la seconde moitié du IIe s. de. n.è. ou du début du IIIe s. de. n.è. » est placé vers la fin du IIe s. av. n.è., de même que dans les expériences faites sur la première série ; .

d) le n° 25, daté « de la seconde moitié du IIe s. de. n.è. ou de la première moitié du IIIe s. de. n.è. » est placé à la première moitié du Ier s. av. n.è., datation qui correspond en effet à sa paléographie ;

e) de même qu'au résultat obtenu pour la première série d'inscriptions, le n° 21, daté « vers le début de n.è. », apparaît plus ancien que le n° 20, daté « de la deuxième moitié du Ier s. av. n.è. » ;

f) le n° 18, daté des « IIe -Ier s. av. n.è. », doit être rapproché des documents du début du Ier s. de. n.è., auxquels il ressemble du point de vue de son écriture.

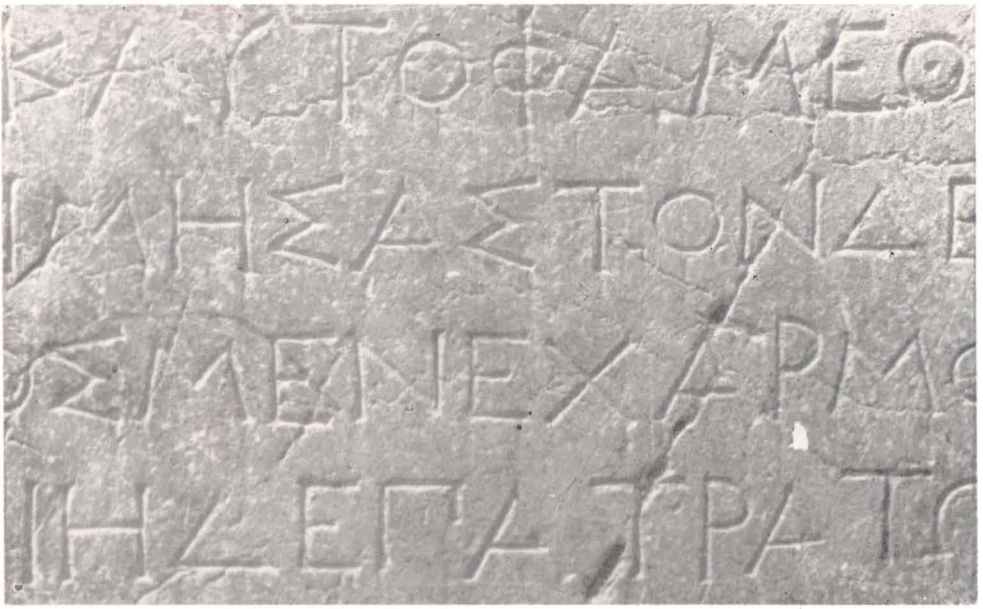
Au reste, cette sériation automatique a apporté des précisions concernant les datations des inscriptions appartenant au même siècle (voir les n°s 6, 7, 11, 17, 15).

5.3.1. Série de 15 inscriptions d'époque romaine (deuxième moitié du Ier s. av. n.è. — début du IIIe s. de. n.è.), à 136 variables (variantes de 19 lettres). Les inscriptions n°s 4 et 12 ont des dates certaines (voir pl. III).

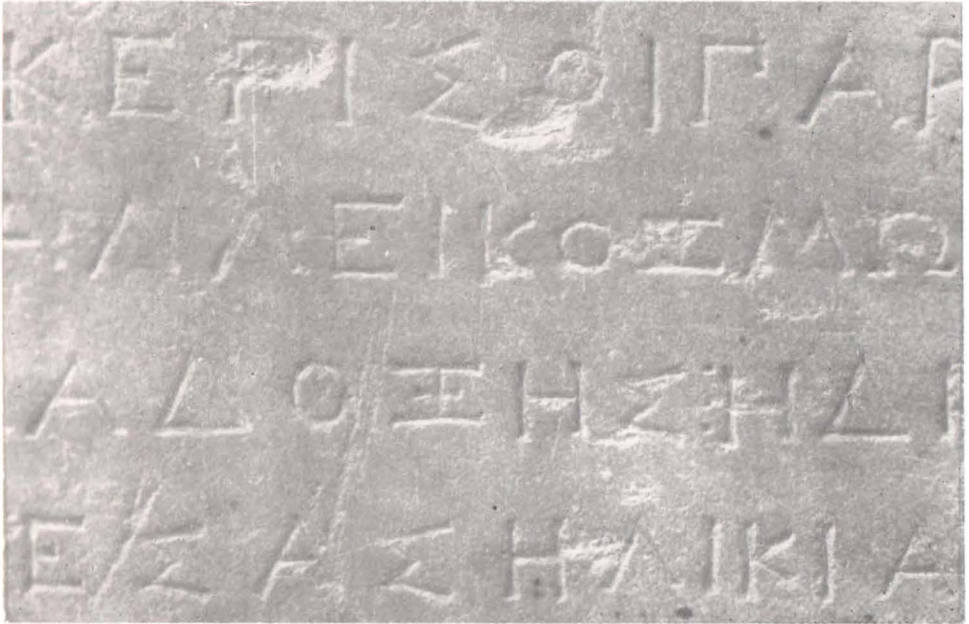
La succession initiale (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15) a été établie selon les datations proposées par les épigraphistes. La norme

17	7	8	9
○	I	k	
○	I	k	
○ ○	I	k	
○ ⊖	I	k	
○ ⊖	I	k k	
⊖	I I	k k	
⊖ ⊖	I	k k	
⊖ ⊖ ⊕	I	k	
⊖ ⊖	I	k	

17	18	19
	Ω	
	Ω Ω	
	Ω Ω Ω	
	Ω Ω	
	Ω Ω Ω	
	Ω Ω Ω	
Υ Υ Υ	Ω Ω Ω Ω	
Υ Υ Υ	W Ω	
Υ Υ Υ Υ	AS.	Ω

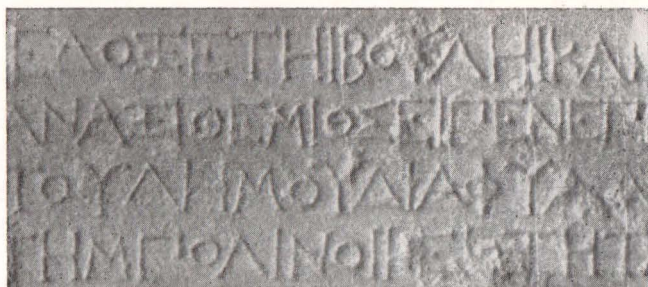

a

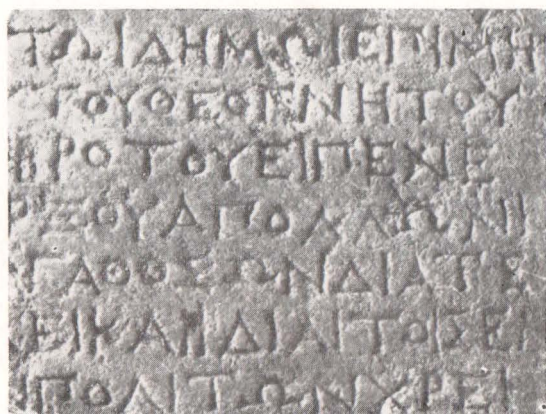

b

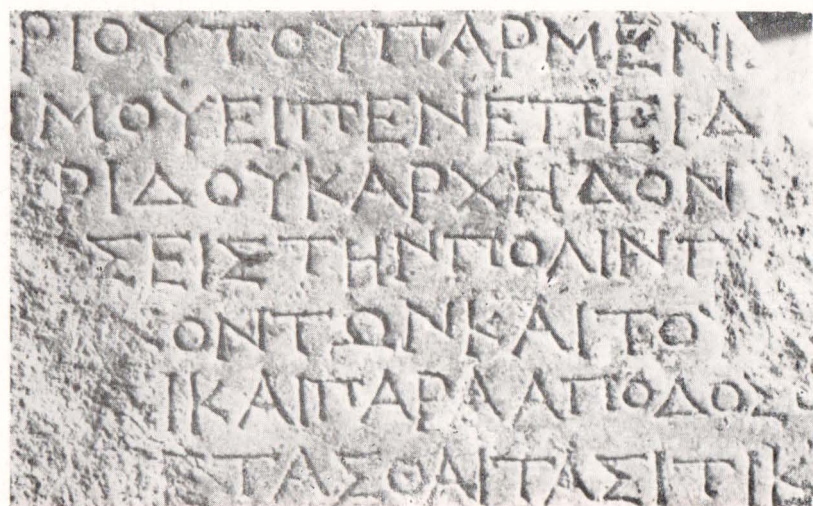
Planche V. a. b.

a

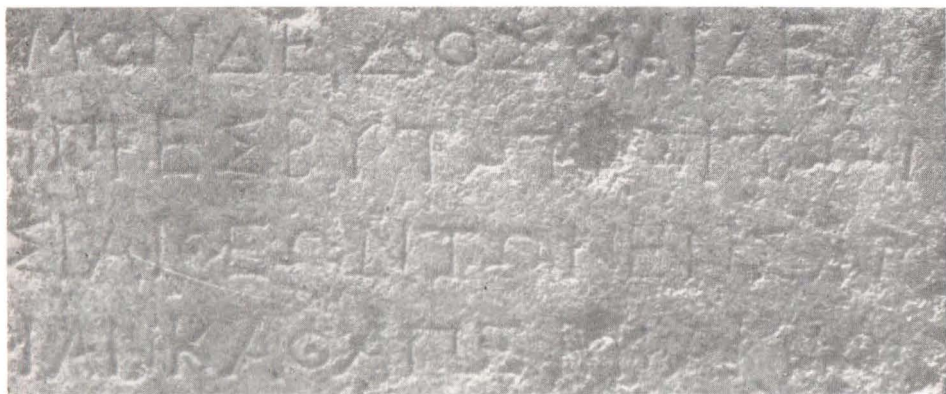

b

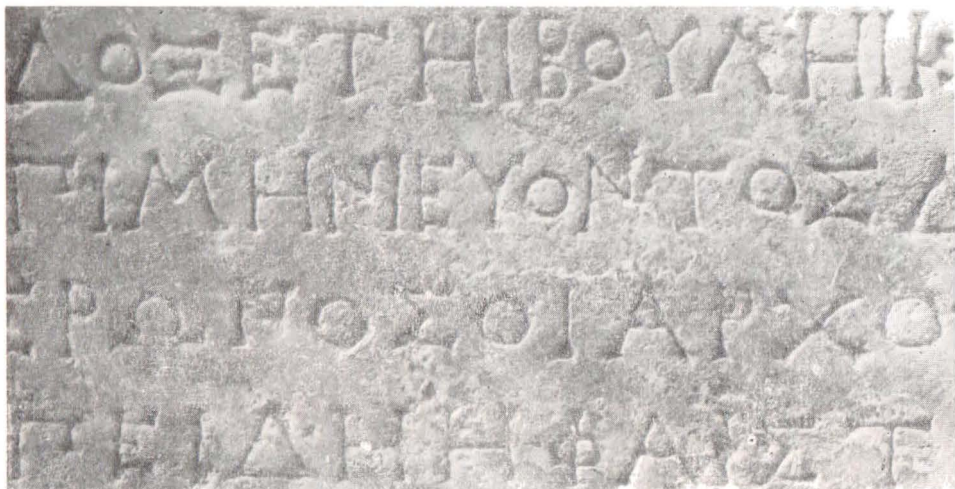

c

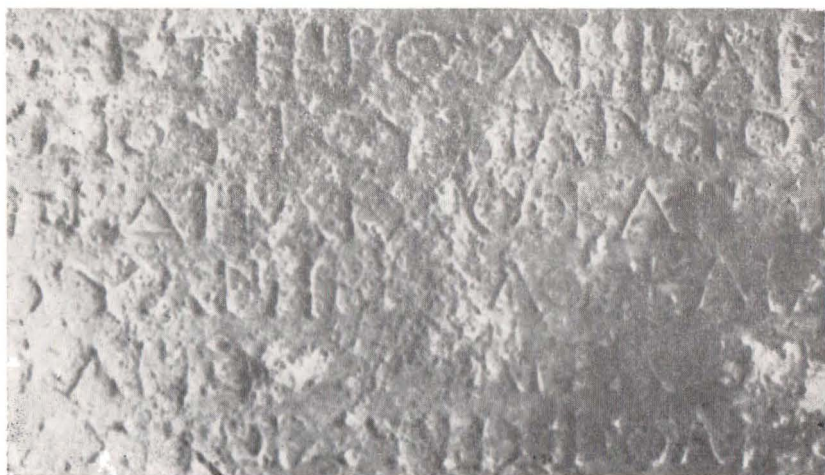
Planche VI. a. b. c.

a

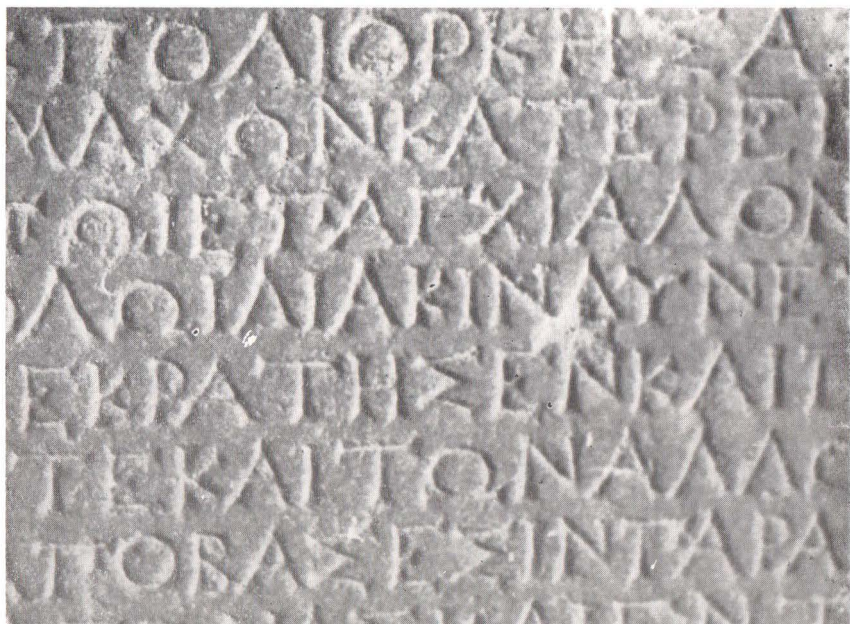

b

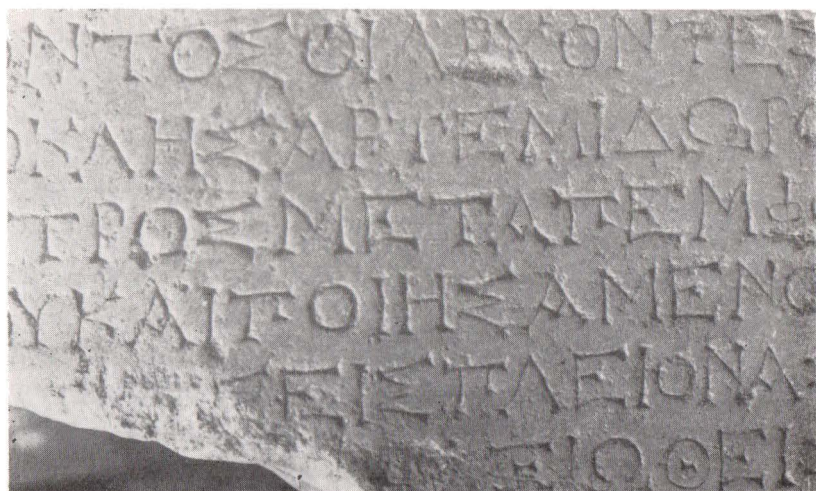

C

Planche VII. a. b. c.

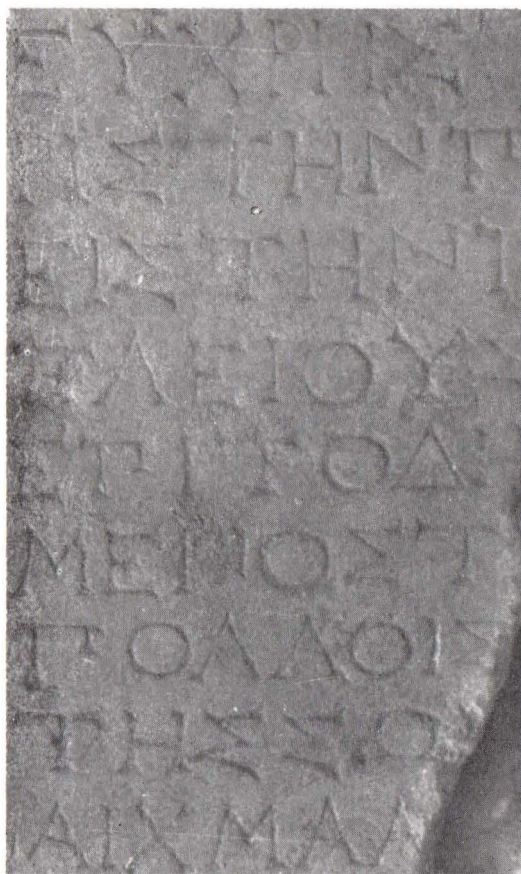

a

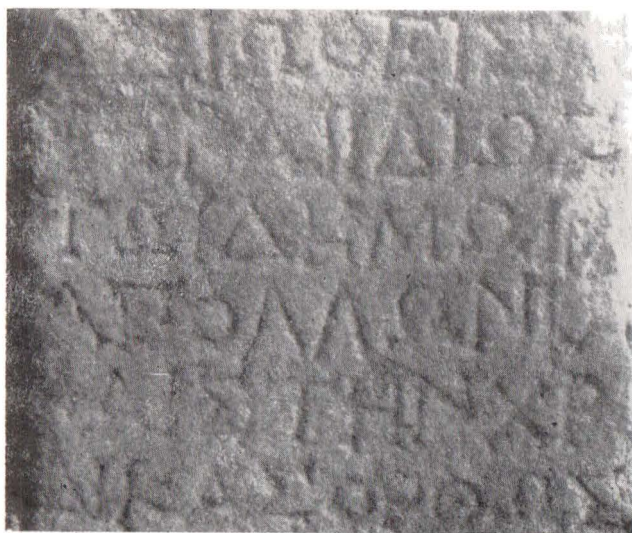

b

Planche VIII. a. b.

a

b

Planche IX. a. b.

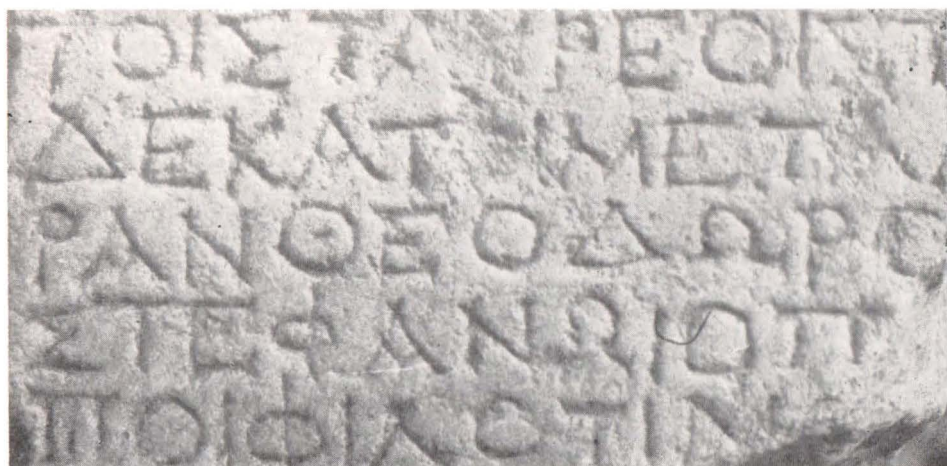
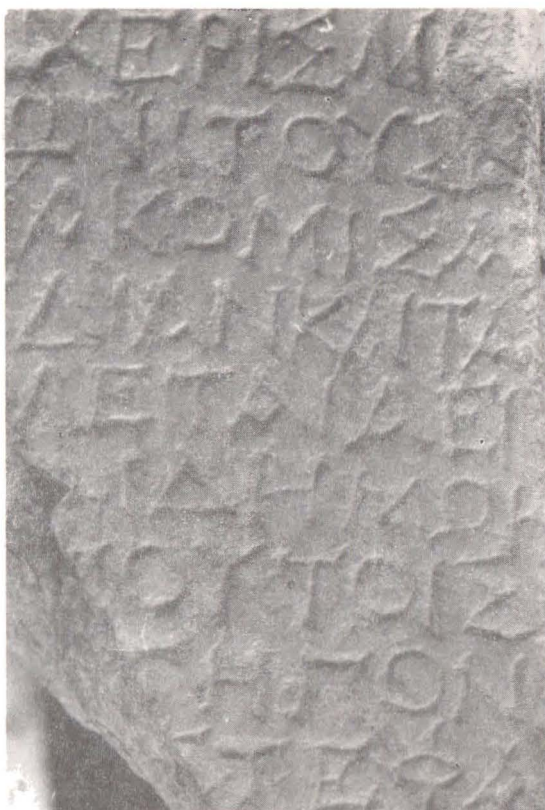
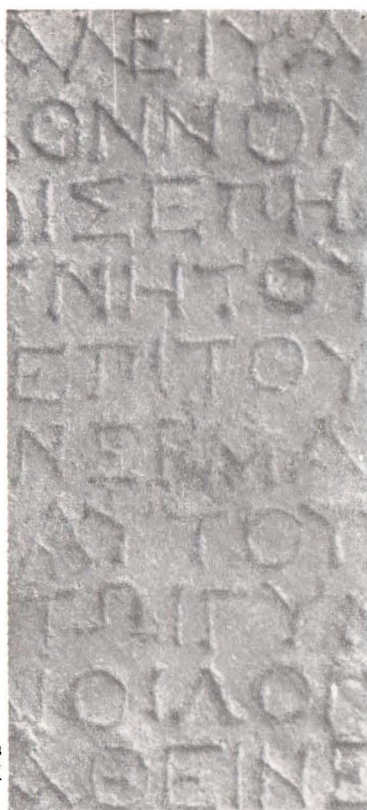
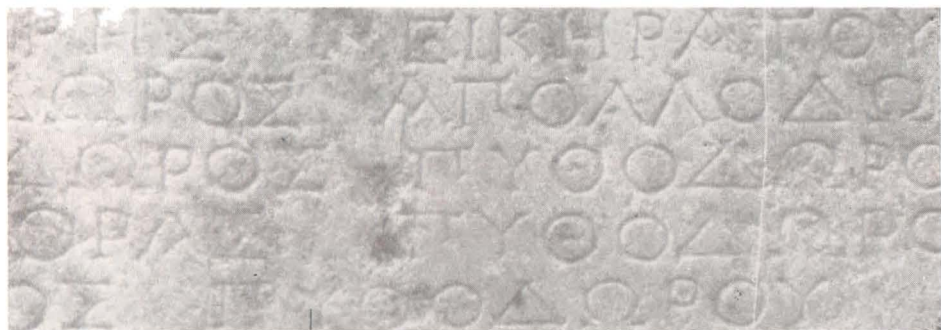

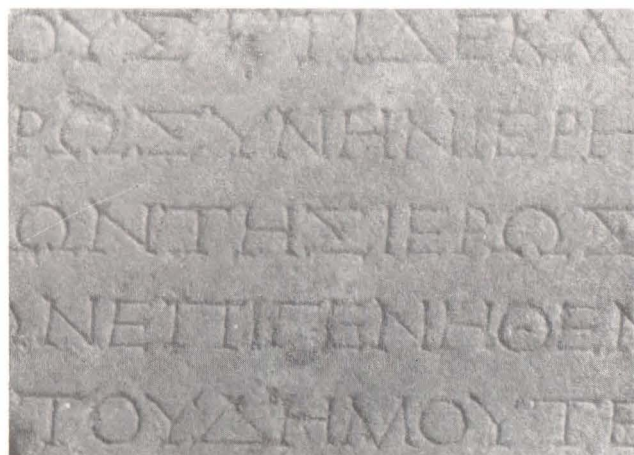
Planche X. a. b. c.

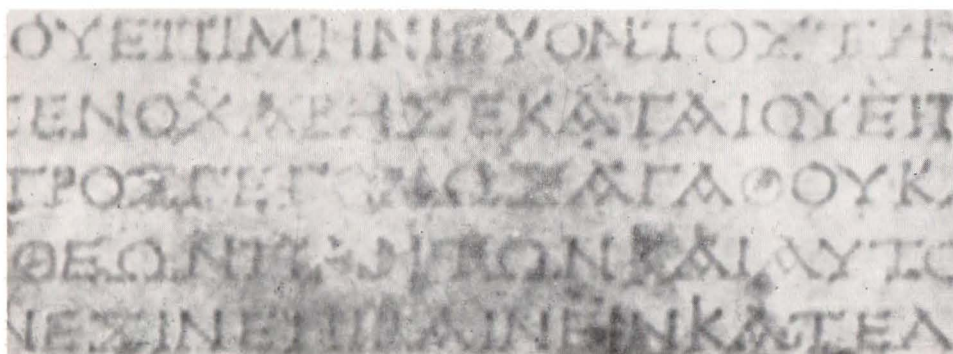
a

b

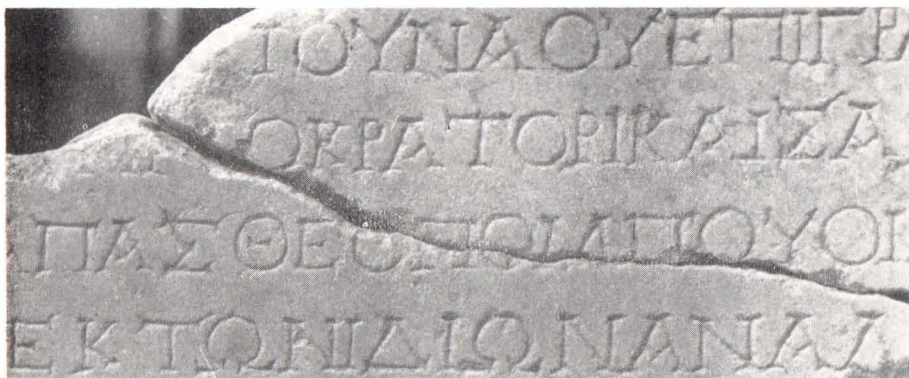

c

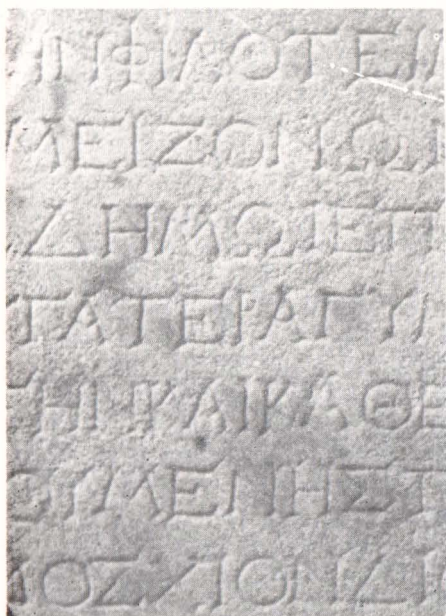

d

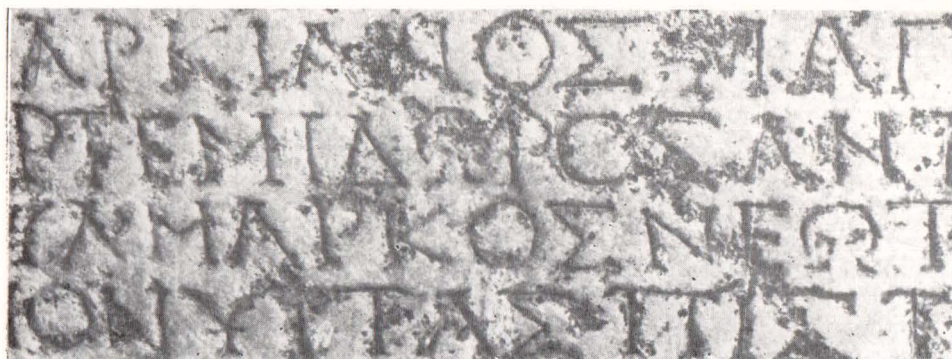
Planche XI. a. b. c. d.

a

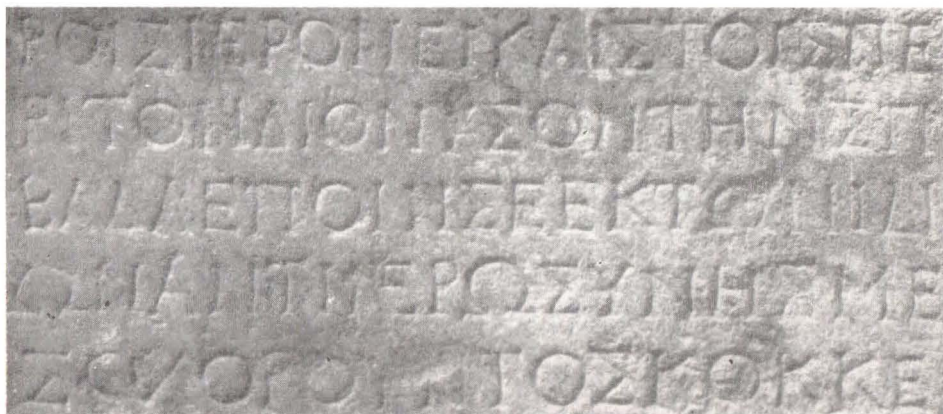

b

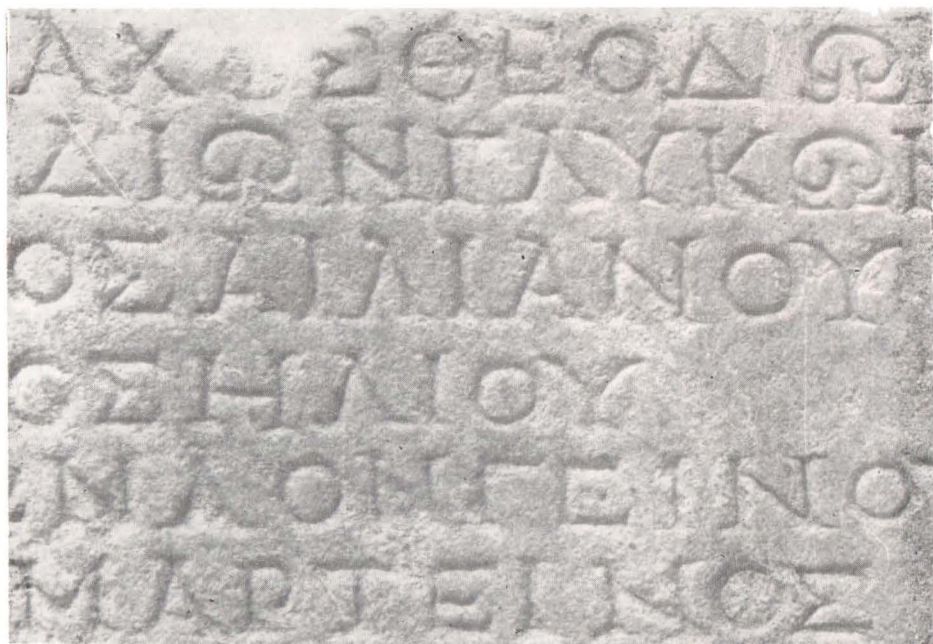

c

Planche XII. a. b. c.

a

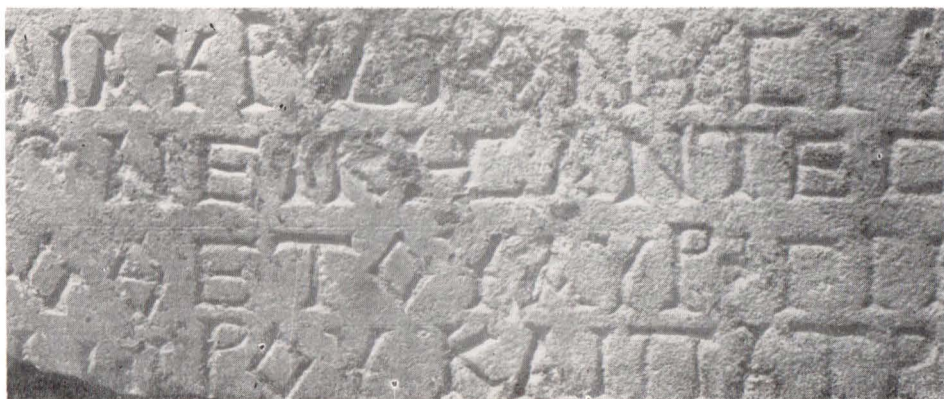

b

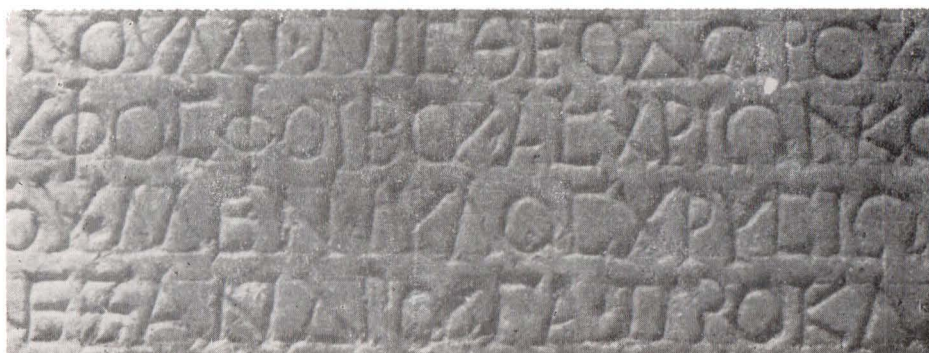
Planche XIV. a. b.

ΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΑΛΕΜΑΤΟΣ ΑΡΕΤΕΚΕΝ
 ΠΙΟΤΑΜΟΥΣ ΤΟΜΑΤΙΝΟΜΕΒΕΙΚΑΙ
 ΔΙΡΕΒΑΙΟΥΝΤΟΚΑΙΔΙΑΙΚΟΛΟΕΠΑΡΧ
 ΕΚΕΙΝΜΟΝ ΝΗΝΑΡΕΤΕΟΛΕΙΤΡΟ
 ΤΑΡΕΙΧΕΥΟΜΕΝΟΥΧΟΤΟΕΔΟΖΑΔΕΙ
 ΡΑΝΕΥΝΙΘΙΑΝΕΝΕΙΤΕΝΑΥΤΗΝΑΔΕΙ
 ΕΚΤΩΕΥΚΕΕ ΤΟΜΑΤΙΚΑΙΤΟΥΠΑΡ
 ΕΙΤΕΚΕΝΟΕΚΑΣ ΤΟΥΧΡΕΙΑΝΔΙΧ
 ΠΑΡΤΙΚΕΧΑΛΕΧΡΕΙΑΝΑΝΑΡΕΒΕ
 ΚΑΙΤΗΕΣΕΚΕΙΝΑΧΡΕΙΑΠΑΛΑΝΤΕ
 ΕΠΙΤΟΛΗΤΟΝΙΟΥΤΕΙ
 ΜΟΤΗΝΙΟΤΕΙΟΕΙΤΕΡΙΑΝΝΑΡΧΟΥ
 ΚΑΙΕΚΤΩΕΓΡΑΜΜΕΝΟΥΕΙΝΥΤΟ
 ΑΝΟΥΑΝΔΡΩΝΕΙΤΕΜΟΤΑΤΙΚΑΙ
 ΑΒΕΡΟΛΟΓΗΝΑΕΒΕΝΙΑΤΡΟΒΕ
 ΠΑΝΝΟΡΟΝΙΖΟΝΤΟΣ ΤΟΥΘΕΙΟ

a

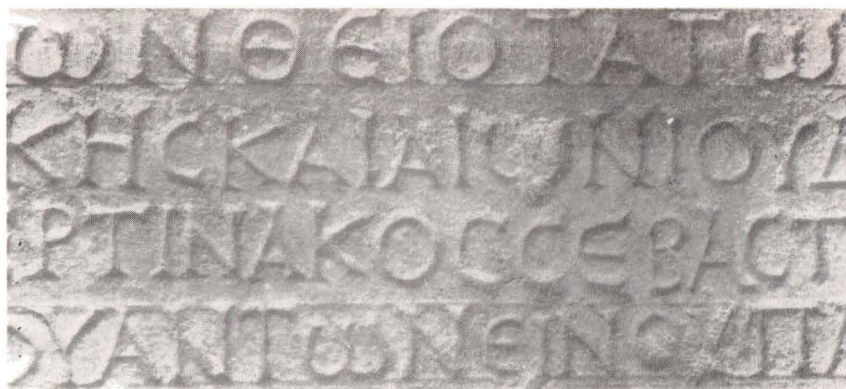

b

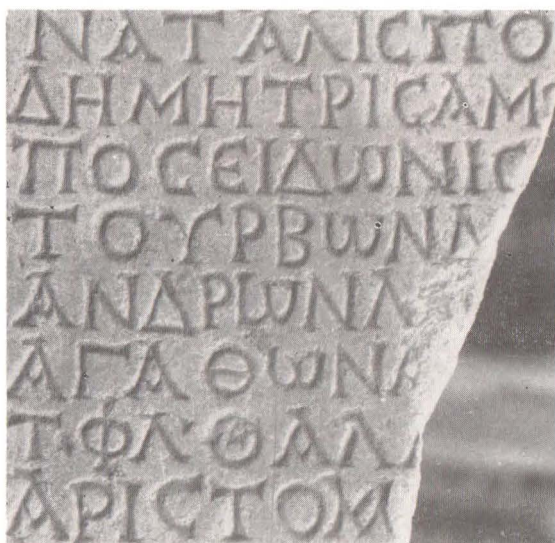

c

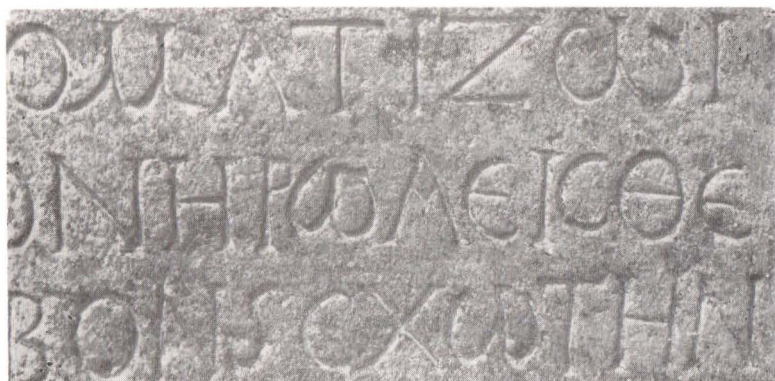
Planche XV. a. b. c.

a

b

c

Planche XVI. a. b. c.

qui correspond est 294. La meilleure norme trouvée est 48, et la succession finale est la suivante :

10, 2, 1, 3, 5, 6, 4, 9, 8, 11, 13, 7, 12, 14, 15.

On peut considérer cette succession comme juste, à en juger d'après les observations suivantes :

a) Les deux inscriptions dont les dates sont certaines figurent dans leur succession chronologique correcte.

b) Par rapport à la matrice d'incidence initiale, sur la matrice d'incidence qui correspond à la succession finale on peut observer la régularité accrue des présences des variables dans les colonnes.

c) La succession obtenue pour les n° 1, 2, 3, 10 est identique à la succession obtenue pour les mêmes inscriptions dans les expériences faites sur la première série (voir le tableau de correspondance).

5.3.2. Comme les matrices d'incidence et de similitude obtenues présentaient pourtant certaines anomalies, on a essayé de les améliorer, en proposant pour un nouveau passage la succession :

10, 2, 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 7, 13, 12, 14, 15.

La norme initiale a été 74 ; la norme minime trouvée a été toujours 48, et la succession finale était identique à celle obtenue au passage antérieur :

10, 2, 1, 3, 5, 6, 4, 9, 8, 11, 13, 7, 12, 14, 15.

5.3.3. On a fait un autre passage à partir d'une succession initiale fortuite (3, 7, 11, 14, 5, 9, 15, 2, 1, 6, 12, 8, 10, 4, 13) (norme 523), mais cette fois-ci la meilleure norme calculée était 65 et la succession qui lui correspondait était encore incorrecte : 14, 12, 7, 9, 8, 4, 6, 3, 5, 11, 13, 15, 1, 2, 10.

6.0. Les expériences que j'ai faites démontrent que plus le nombre des variables augmente plus le résultat obtenu gagne en précision. En fait, vue la fréquence des inscriptions très brèves, j'ai vite rencontré ce problème et je me propose de l'étudier encore, à savoir le problème du degré de correction du résultat de la sériation automatique d'inscriptions dans lesquelles ne figurent pas certaines lettres. J'ai remarqué qu'en l'occurrence il est préférable de renoncer ou bien à l'inscription trop courte, ou bien à la variable qui manque dans le texte d'une ou de plusieurs inscriptions de la série, sinon le résultat portera sur des données incomplètes et sera lui-même déformé — au moins, suivant la méthode Hole-Shaw, qui établit le degré de ressemblance (d'où la succession) des inscriptions selon le nombre de variables qu'elles ont en commun.

6.1. J'ai fait une expérience sur une série de 15 inscriptions grecques des époques hellénistique tardive et romaine, à 63 variables (variantes du tracé de 16 lettres : j'ai renoncé aux lettres I, N, T). Les datations des inscriptions n° 3, 6, 7, 9, 11, 13, 14 sont certaines (voir pl. III). La succession initiale (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15).

Tableau de correspondance et bibliographie sélective* des inscriptions étudiées

Pl. I	Pl. II	Pl. III	Illustrations	
	1	PL. V, a	ÉPIGRAMME, MÉNÉCHARMOS FILS D'EUSTHÉNÈS : I. Stolian, SCIV, V, (1954), 94,8; W. Peek, SCIV, VII (1956), 199—203.	
	2	V, b	ÉPIGRAMME, HÉDISTÈ FILLE D'EUAGORAS : W. Peek, <i>Griechische Grabgedichte</i> (1960), 89; D. M. Pippidi, StCl, VIII (1966), 45.	
1	3	VI, a	DÉCRET DE MILET : V. Pârvan, <i>Histria</i> , VII (1923), 13,6, Pl. II, 1; Id., <i>Dacia</i> II (1925), 203,7, Fig. 9.10; L. Robert. BCH, LII (1928), 13, 28 = <i>Opera minora selecta</i> I (1969), 99, 28; S. Lambrino, <i>Dacia</i> III—IV (1927—1932), 398,2, Fig. 14—15).	
2	4	IX, a	DÉCRET : V. Pârvan, <i>Histria</i> , VII (1923), 6,4, Pl. I, 2.	
3	5		DÉCRET, ZALMODÉGIKOS : D. M. Pippidi, SCIV, XI (1960), 39—54; Id., <i>Contribuții la istoria veche a României</i> ² (1967), 167—185, Pl. 5—6.	
4	6	VI, b	DÉCRET DE PROXÉNIE : V. Pârvan, <i>Dacia</i> II (1925), 204, 8, Fig. 11—12; D. M. Pippidi, Em. Popescu, <i>Dacia</i> , N.S., III (1959), 237—2, Fig. 2.	
5	7		DÉCRET, DIOGÉNÈS FILS DE DIOGÉNÈS : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I, (1954), 476, 1, Fig. 1.	
6	8	VII, b	DÉCRET, HÉPHAISTIÔN FILS DE MATRIS : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954) 487,2, Fig. 2; Id. <i>Contribuții...</i> ² (1967), 32—67, Pl. 1.	
7	9	VII, a	DÉCRET, DIONYSIOS FILS DE STROUTHIÔN : D. M. Pippidi, <i>Dacia</i> , N.S., V (1961), 305—316, Fig. 1; Id., <i>Contribuții...</i> ² (1967), 242—259, Pl. 9.	
8	10	VII, c	DÉCRET, AGATHOCLÈS FILS D'ANTIPHILOS : S. Lambrino, <i>Rev. des Etudes Roumaines</i> , V—VI (1960), 180—217, Fig. 1, Pl. I, II, III; D. M. Pippidi, <i>Contribuții...</i> ² (1967) 186—221.	
	11	VIII, b	DÉCRET, DIOCLÈS FILS D'ARTÉMIDÔROS DE CYZIQUE : Em. Popescu, SCIV, VII (1956), 347 sq. Fig. 1.	
	12	VI, c	DÉCRET, LE MARCHAND CARTHAGINOIS : S. Lambrino, <i>Dacia</i> , III—IV (1927—1932), 400,3, Fig. 16—17.	
9	13		DÉCRET : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 498, 4, Fig. 4.	
10	14	VIII, a	DÉCRET, L'AMIRAL HÉGÉSAGORAS FILS DE MONIMOS : D. M. Pippidi, Em. Popescu, <i>Dacia</i> , N.S., III (1959), 235—258, Fig. 5 = StCl, II (1960), 203—224.	
	15	XI, a	DÉCRET : V. Pârvan, <i>Histria</i> , VII (1923), 17, 11, Pl. III, 1.	

* On ne donne pas le lemme complet de chaque inscription, mais seulement la première et la plus récente des éditions, d'habitude accompagnées de photos; de plus, on indique les études importantes pour la datation.

Pl. I	Pl. II	Pl. III	Illustrations	
11	16		Pl. X, a	DÉCRET DES <i>NEOI</i> : Em. Popescu, SCIV, VII (1956), 349 sq. Fig. 2 ; I. Stoian, SCIV, 18 (1967) 235—242 ; L. Robert, StCl, X, (1968), 77—85.
	17		IX, b	DÉCRET : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 505,7, Fig. 7 = D. M. Pippidi, Em. Popescu, Dacia, N.S., III (1959), 237,3, Fig. 3.
	18		XII, b	DÉCRET, MOSCHION FILLE DE DIOGÈNÈS : D. M. Pippidi, SCIV, XIX, (1968), 430, 2, Fig. 2.
	19		XI, c	DÉCRET : V. Pârvan, <i>Histria</i> VII (1923), 23, 16, Pl. V, 1.
12	20	1	XI, d	DÉCRET, ARISTAGORAS FILS D'APATOURIOS : Gr. Tocilescu, AEMO, VI (1882), 36, 78, Pl. III ; (Syll. ² , 235) ; O. Flebiger, Ö. Jahresh. XIV (1911), Beibl., 67—71 ; (Syll. ³ , 708). Pour les datations proposées, voir D. M. Pippidi, <i>Contribuții...</i> ² (1967) 270—286, Pl. 12—13.
13	21	2	XI, b	ALBUM, LA SECONDE FONDATION D'HISTRIA : D. M. Pippidi, StCl, IX (1967), 153—166, fig. 1—5 ; Id., BCH XCII (1968), 1, 226—240, Fig. 1.
	22		XII, a	TEMPLE D'AUGUSTE : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 511,9, Fig. 9 ; Id., <i>Studii de istorie a religiilor antice</i> (1969), 157—163, Pl. XXII.
14	23	3	XII, c	ALBUM : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 559, 33, Fig. 33.
		4	XIII, c	ALBUM, MEMBRES DE LA GÉROUSIE : V. Pârvan, <i>Histria</i> IV (1916), 64, 20, Pl. X—XI.
		5	XIII, a	DÉCRET, ABA FILLE D'HÉCATAIOS : Em. Popescu, SCIV, V (1954), 449—466 ; Id., Dacia, N.S. IV (1960), 273—296.
		6	XIII, b	AUTEL FUNÉRAIRE : V. Pârvan, Dacia II (1925), 231, 29, fig. 49—50.
		7	XV, c	INSCRIPTION AGONISTIQUE : D. M. Pippidi, StCl, VII (1965) 301, 3, Pl. II, 3.
		8	XIV, b	ALBUM : D. M. Pippidi, StCl, VIII (1966), 55, 19, Fig. 19.
		9	XIV, a	INSCRIPTION AGONISTIQUE : I. Stoian, Dacia, N.S. XIV (sous presse)
15	24	10	X, b	DÉCRET : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 540, 19, Fig. 19.
	25		X, c	DÉCRET DES TAURÉASTES : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 553, 30, Fig. 30.
		11	XV, a	HOROTHÉSIE DE LABERIUS MAXIMUS : V. Pârvan, <i>Histria</i> IV (1916), 26, 16, pl. V ; D. M. Pippidi, <i>Contribuții...</i> ² (1967), 349 sq. Pl. 20.
		12	XVI, a	DÉDICACE À SEPTIME SÈVÈRE ET À CARACALLA : V. Pârvan, <i>Histria</i> IV (1916), 105,31, pl. VIII, 1.
		13	XV, b	INSCRIPTION AGONISTIQUE : D. M. Pippidi, SCIV, V (1954), 93, 6 ; Id. <i>Contribuții...</i> ² (1967), 445—463, pl. 26.
		14	XVI, b	ALBUM : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 548, 23, fig. 23.
		15	XVI, c	AUTEL FUNÉRAIRE : D. M. Pippidi, <i>Histria</i> I (1954), 519, 12, fig. 12.

PERIOADA CONDIȚIONALĂ A LIMBII GRECEȘTI CA UNITATE A PROTAZEI ȘI A APODOZEI

DE

ANA FELICIA ȘTEF

1. CORELAȚIA DINTRE CONDIȚIONALĂ ȘI REGENTA SA LA DIVERȘI GRAMATICI:

În toate tratatele de gramatică a limbii elene, de la cele mai vechi pînă la cele mai recente, propoziția circumstanțială condițională este tratată în mod consecvent în corelație cu regenta sa. La prima vedere, s-ar părea că acesta este procedeul obișnuit în cazul tuturor subordonatelor. În realitate, celelalte propoziții dependente sînt examinate *nu împreună și nu pe același plan* cu regenta lor, ci *în funcție* de ea. Dimpotrivă, condiționala este unica propoziție secundară care s-a sudat atît de strîns cu regenta, încît, chiar în calitatea sa de dependentă, influențează propria sa regentă și-i determină o anumită structură; împreună, ele creează o singură unitate gramaticală, așa-numita *perioadă condițională*, care exprimă o singură unitate logică: *ipoteza*.

a) Studiindu-le permanent împreună, toți specialiștii recunosc implicit această unitate. Pentru mulți însă ea nu constituie o preocupare deosebită. Cele două propoziții corelate se prezintă fără prevenirea cititorului asupra situației gramaticale speciale în fața căreia se află. În felul acesta, nemărturisit, lucrurile sînt înfățișate fără distincția cuvenită și fără semnalarea unor elemente de bază a căror cunoaștere preliminară este absolut necesară pentru înțelegerea corectă a acestei unități sintactice. Iată de pildă, B. Delbrück, atît în *Syntaktische Forschungen*¹, p. 70—74, cît și în *Vergleichende Syntax*², p. 329—330, nu discută problema corelației dintre condițională și condiționată. La fel, se începe direct cu clasificarea condiționalelor în tratatele de gramatică a limbii elene elaborate de K. Brugmann³, p. 278, 3; 560; 594, Z. M. Stahl⁴, p. 376—444,

¹ I, Halle, 1871.

² *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, Strassburg, 1893—1900, III.

³ *Griechische Grammatik*, München, 1900.

⁴ *Kritisch-historische Syntax des griechischen Verbums der klassischen Zeit*, Heidelberg, 1907.

A. Meillet — J. Vendryes⁵, p. 372—378, E. Kieckers⁶, p. 51—57, E. Schwyzer⁷, II, p. 682 și urm. — ca să pomenim numai câteva din cele mai cunoscute și mai valoroase opere din acest domeniu.

b) Condiționala și regenta sa sînt la origine două propoziții independente. Cu toate acestea, încă în faza de independență a lor, deci încă în perioada indo-europeană, ele formau o unitate sintactică și semantică. Semnul formal al coeziunii acestora îl crea, pe de o parte, topica — propoziția care exprimă condiția precedea de regulă propoziția care redă consecința îndeplinirii condiției —, pe de altă parte, pauza care se interpunea în mod obișnuit între cele două propoziții.

În cadrul acestei corelații, unii învățați atrag atenția în mod special asupra independenței originare a celor două propoziții, menținută de-a lungul epocilor. Astfel J. Viteau, în tratatul de gramatică elenă a limbii *Noului Testament*⁸, insistă (§ 182 d) asupra independenței celor doi membri ai unității sintactice în discuție; el susține că autonomia acestora se vădește în folosirea timpului și a modului, care nu depind decît de natura ideii, ceea ce explică amestecul formelor celor două propoziții ale perioadei condiționale. În special propoziția principală — adaugă J. Viteau (§ 182 c) — poate lua toate formele propoziției independente care exprimă o judecată sau o dorință. În același sens G. Curtius⁹, p. 534, remarcă independența apodozei față de protază; ea poate îmbrăca toate formele propozițiilor independente ale enunțării sau ale comandării. Autonomia originară a celor două propoziții ale perioadei condiționale se menține și după dezvoltarea subordonării, susține, în aceeași ordine de idei, J. Humbert, *Syntaxe grecque*¹⁰ (p. 355). Iată, deci, numai câteva din părerile care s-au oprit în special asupra independenței și, în consecință, asupra aspectului structural variat al celor două propoziții ale perioadei condiționale.

c) Dimpotrivă, alții — sau uneori și cei menționați anterior — insistă în special asupra coeziunii celor două propoziții. Astfel G. Curtius, (*op. cit.*, p. 355), în afara părerii sale, expusă mai sus, mai atrage atenția asupra concordanței ce există totodată între enunțarea condiției și felul în care este indicată realizarea ei. H. Vandaele, în lucrarea sa asupra optativului grec¹¹, constată că propozițiile supozitive, antecedente și consecvente, apar la același mod și timp, explicînd această identitate de structură prin aceea că ambele enunță un fapt considerat posibil. Motivarea pe care o dă în continuare, „una depinde de alta numai pentru că ele se prezintă împreună minții noastre pentru a forma un sens complet” (p. XVI), este insuficientă, deoarece nu se arată cauza care provoacă această asociere a lor în mintea noastră. Același autor precizează — de această dată mai satisfăcător — că, în corelația dintre condițională și condiționată, raportul stabilit este de la cauză la efect. Aceeași relație între cele două propoziții discutate vede și R. Kühner, *Ausführliche Grammatik*¹², p. 570, 1, afir-

⁵ *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, ed. 1953.

⁶ *Historische griechische Grammatik*, IV, Zweiter Teil, Berlin — Leipzig, 1926.

⁷ *Griechische Grammatik*, vol. II, München, 1950.

⁸ *Étude sur le grec du Nouveau Testament*, Paris, 1893.

⁹ *Griechische Schulgrammatik*, ed. 24, Viena, 1903.

¹⁰ Ed. II, Paris, 1954.

¹¹ *Essai de syntaxe historique. L'optatif grec*, Paris, 1897.

¹² *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover-Leipzig, 1904, vol. II.

mînd că circumstanțialele ipotetice exprimă raportul unei condiții cu o condiționată. El precizează în continuare, p. 571, 1, că avem de-a face aici cu un raport cauzal, de urmare: „Condiția va fi” în acest raport — specifică autorul — „ca un temei, dar nu ca unul adevărat, ci ca unul presupus, acceptabil, posibil”. În sens similar, J. Humbert, *op. cit.*, p. 355, motivează că în ambele propoziții se află cel mai des același mod și timp pentru că și rațiunile sînt aceleași.

Ne oprim aici cu exemplificările de acest gen, deoarece în general opiniile exprimate în această temă se grupează în jurul uneia sau alteia din cele două păreri enunțate mai sus. La prima vedere, ansamblul acestor păreri, adeseori contradictorii, creează derută; din totalitatea trăsăturilor sintactice care definesc cei doi termeni ai perioadei condiționale se constată, în primul moment, o aparentă lipsă de sistem. Sîntem, după unii învățați, în fața unei identități de structură, după alții, în fața unei diversități a celor doi membri corelați. Care din cele două posibilități prezintă forma esențială, sistemul, și care varianta? Sau cum se explică acest dezacord în opinii? Iată întrebări la care vom încerca să dăm răspuns în cele ce urmează.

2. UNITATEA PROTAZEI ȘI A APODOZEI ESTE INDISOLUBILĂ

Antichitatea elenă ne-a transmis cei doi termeni, *protază* și *apodoză*, cu care se desemnează condiționala și regenta sa. B. Delbrück, *Vergleichende Synt.*, III, p. 193, precizează însă că acești termeni erau necunoscuți gramaticilor greci, că ei au fost creați în cadrul logicii și al retoricii și numai ulterior au fost adoptați de gramatică. În antichitate, prin ei erau desemnate cele două membre ale ipotezei.

La rîndul său, ipoteza este o presupunere menită să clarifice un fenomen sau să rezolve o problemă; ea este o explicație provizorie. Ca atare, ipoteza constituie o singură formă logică, complexă, în care se imaginează soluția unei probleme puse. Protaza pune problema, apodoza redă rezolvarea ei. Prin urmare, însuși conținutul perioadei condiționale, care este ipoteza, face indisolubilă unitatea protazei și a apodozei; una fără de alta nu poate exprima ideea complexă a punerii condiției și a exprimării consecinței ei.

a) Unitatea strînsă a protazei și a apodozei este remarcată încă din antichitate. În special logica stoiciană are meritul de-a fi dat prima explicație amplă a ei. După stoici, fraza ipotetică se numește τὸ συνυμμένον, termen provenit de la verbul συνάπτω „a uni, a lipi strîns, a atașa”; ea este complexă sau, în exprimarea lor, οὐχ ἀπλοῦν „nesimplă”, fiind formată din două propoziții sau judecăți; una se cheamă τὸ ἡγούμενον „conducătoarea”, numită și „inițială”, „începătoarea” — aceasta este protaza —, și cealaltă, τὸ λήγον „terminala”, este apodoza. Împreună, ele creează perioada condițională, numită de stoici τὸ λήμμα „ceea ce este luat, admis sau dat” (termen creat de la rădăcina λαβ — aceeași ca în verbul λαμβάνω „a lua, a accepta”). Prin urmare, raționamentul stoic „Dacă e zi, e lumină” constituie o λήμμα în cadrul căreia „Dacă e zi” este τὸ ἡγούμενον, iar „e lumină”, τὸ λήγον. Această

judecată compusă, ipotetică, este introdusă prin conjuncția $\epsilon\iota$ „dacă”, și redă o ἀκολουθία „o serie, o urmare”; conjuncția condițională „dacă” anunță că a doua presupunere va urma în mod consecvent pe prima.

Perioada condițională sau τὸ λῆμμα constituie, în concepția stoicilor, de fapt o singură propoziție — premisă de categoria οὐχ ἀπλοῦν „nesimplă” sau „complexă”. În raționamentul stoic, după această premisă complexă, urmează a doua premisă, numită πρόσληψις „adaos”, „ceea ce este luat în plus”, ca de exemplu „dar e zi”; aceasta este o propoziție ἀπλοῦν, „simplă”. A treia propoziție a raționamentului ipotetic stoic este concluzia, în greacă ἐπιφορά „inferență”, de asemenea simplă, ca de exemplu „Deci este lumină”¹³.

Iată, deci, că încă din antichitate s-a remarcat nu numai că protaza și apodoza formează o unitate, ci că această unitate este de factura unei singure „propoziții”, a unei unice premise — complexă, ce-i drept, dar unică totuși.

b) Termenii *protază* și *apodoză*, trecînd cu vremea din domeniul logicii în cel al gramaticii, au continuat să desemneze pînă în timpurile moderne cei doi termeni ai perioadei condiționale. Problema unității lor a fost însă lăsată pe planul al doilea; majoritatea tratatelor de gramatică — așa cum am arătat anterior — nu se preocupă în mod deosebit de ea și aceasta pentru că nu prezintă o utilitate practică imediată. Ea are însă o deosebită importanță teoretică.

Caracterul aparte al acestei unități a fost întrezărit de unii învățați moderni. Astfel G. Curtius, *op. cit.*, p. 534, vede în condițională și regenta sa doi membri corelați, dintre care regenta sau principala este o consecantă; ea indică o acțiune care nu se înfăptuiește decît dacă se realizează mai întîi condiția pusă. Prin urmare, G. Curtius admite implicit existența unui raport bilateral în această unitate: condiționala și condiționata se află într-un raport de interdependență.

Într-un fel mai mult sau mai puțin limpede, această dependență reciprocă a fost sesizată, dar la fel fără s-o discute, și de alți învățați. Un pas spre soluționarea problemei raportului dintre protază și apodoză îl realizează F. E. Thompson, *A Syntax of Attic Greek*, London, 1902, p. 173, cînd susține, din păcate fără alte reflecții, că dependența consecinței (apodozei) de condiție (protază) constituie *punctul esențial* al clauzei condiționale. Într-adevăr, adăugăm noi, aici se află cheia soluționării problemei. În cadrul raportului în discuție, propoziția secundară, deci circumstanțială și dependentă, determină la rîndul său principala, deci pe propria sa regentă. Același autor mai enunță, la fel fără s-o dezvolte, o altă idee valoroasă: el remarcă faptul că adeseori particula δέ introduce o apodoză, ca și cum aceasta ar fi coordonată cu protaza. Acest detaliu gramatical este foarte instructiv: particula δέ nu contravine caracterului independent al apodozei, dar are funcția de-a scoate în evidență *importanța logică* a propoziției subordonate (a protazei) și totodată *importanța gramaticală* a propoziției principale (a apodozei).

c) Unitatea indisolubilă a protazei și a apodozei se vădește, pe planul expresiei, prin unitatea de structură a celor doi membri corelați. Același

¹³ Vezi Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, trad. rom. de C. I. Balmuș, București, 1965, VII 71 și nota 223, p. 672 (redactată de A. Frenkian).

mod și același timp în condițională și în regenta sa se constată în toate fazele evolutive ale limbii elene pe care ne-am propus să le cercetăm în această problemă. Iată câteva exemple :

Homer, *Il.*, I, 564 ; II, 155 ; V, 273 ; Hesiod, *Erga*, 434 ; *Theog.*, 836 ; Tyrtaios, fr. 12, v. 35 și urm. Bergk II ; Alceu, fr. 92 Puech ; Safo, fr. 160 Puech ; Herodot, I, 120 ; Tucidide, I, 36 ; Platon, *Phaedon*, 73 a ; Aristotel, *Ars poetica*, XXV, 3 ; Menandru, *Syncrasis*, v. 85 și urm. Jaekel 1964, p. 91 ; Theocrit, V, 20 ; Polybiu, I, 1, 1, Strabon, II, 3, 34 ; Plutarh, *Marcus*, 23, 224 d3 ; Pausanias, I, 3, 3 ; Babrios, *Mythiambi*, 128, 11 ; Gregorius din Nyssa, *Disc. cateh.* ; Musaios, v. 219 ; Proclus, *Coment.* LIII, 25, 15.

Structura unitară a protazei și a apodozei, în sensul utilizării aceleiași mod și timp, se menține, după crearea subordonării, de la Homer pînă în sec. V e.n., interval pe care ne-am propus să-l studiem. Cu mici excepții, ea este la fel de bine atestată în toate epocile. Prin urmare, structura identică a membrilor frazei ipotetice se menține în toate cele 15 secole din care am luat exemple. Predomină însă în perioada clasică.

3. UNITATEA PROTAZEI ȘI A APODOZEI ESTE DE UN TIP DEOSEBIT

a) Unitatea protazei și a apodozei nu se rezumă, după cum cred unii autori, la simplul raport de la regentă la subordonată sa. Aceasta este opinia de pildă a lui J. Viteau, *op. cit.*, p. 182 e, care susține că „între cele două propoziții ale perioadei condiționale există un raport obișnuit, regulat, rezultînd din natura ideilor, ceea ce aduce o corespondență în construcția celor două propoziții”. De asemenea, V. Magnien, *Le futur grec*, Paris, 1912, vol. II, V, are aceeași părere, deși nu o mărturisese expres, de vreme ce clasifică condiționalele „după natura și forma verbului principalei sau al apodozei” — deci la fel ca în cazul celorlalte subordonate. De aici, el amestecă criteriul sensului exprimat de verbul din regentă (ordin, obligație, voință, interogație etc.) cu criteriul modului și al timpului acestui verb.

În realitate, corelația protază—apodoză se deosebește de simplul raport dintre regentă și subordonată sa. O scurtă comparație, de pildă, cu propoziția cauzală va ilustra acest adevăr. În primul rînd, în situația cauzalelor, regenta nu se modifică o dată cu modificarea subordonatei sale, indiferent de sensul, de modul și de timpul verbului din subordonată. (Acest fapt se vedește de altfel și în situația altor raporturi de subordonare.) De exemplu, în fraza : „Fiindcă așa vrei tu, eu plec”, în gr. ἐπειδὴ οὕτω ἐθέλεις, ἀπέρχομαι, regenta nu se schimbă, fie că vom pune verbul secundarei la viitor (ἐπειδὴ οὕτω ἐθελέσεις „pentru că așa vei voi”), la un timp trecut (ἐπειδὴ οὕτω ἤθελες „pentru că așa voiai”) sau la un alt mod (ἐπειδὴ οὕτω ἐθέλοις „pentru că așa ai voi”) ; ea rămîne aceeași chiar dacă sensul verbului subordonatei se schimbă (ἐπειδὴ λέγεις „pentru că vorbești”, ἐπειδὴ παίζεις „pentru că te joci” etc.). În cazul condiționalelor însă, structura subordonatei (a protazei) atrage după sine aceeași structură în regentă. De exemplu : εἰ ἐθέλοις, ἀπερχοίμην ἄν „dacă ai vrea, aş pleca” ; εἰ ἤθελες, ἀπηρχόμην ἄν „dacă voiai, plecam” etc. Această situație deosebită în care regenta se modifică în funcție de subordonată sa

se explică, printre altele, prin natura conținutului exprimat de ambele membre ale perioadei condiționale; fiecare exprimă o presupunere, numai că prima supoziție o prezintă subordonată și nu regenta și numai a doua presupunere o redă regenta ca o urmare, ca o consecință ce decurge din prima.

În al doilea rând, în cazul altor secundare, cum sînt de pildă complementive, subordonata se schimbă adesea în urma schimbării regentei, în vreme ce protaza condițională rămîne în general indiferentă față de modificările apodozei sale. Astfel, de pildă, propozițiile complementive pot lua forma acuzativului cu infinitivul după verbele dicendi, declarandi etc., sau forma participială, după verbele sentiendi etc. din regentă. Asemenea modificări nu au loc în cazul protazei condiționale. Dimpotrivă, așa cum remarcă pe drept J. N. Madvig, *op. cit.*, 135 c, subordonata condițională își păstrează forma și atunci cînd — de exemplu — însăși regenta sa trece la construcția acuzativ cu infinitiv sau la participiu. De pildă, ἐλπίζω εἰ τὴν πρὸς ἐμὲ ὁδὸν τράποιοι, σφόδρ' ἂν σε τῶν καλῶν καὶ σεμνῶν ἐργάτην ἀγαθὸν γενέσθαι (*Xenophon, Memorabilia*, 2, 1, 27).

Lucrurile nu merg însă atît de departe, cum afirmă R. Kühner, *op. cit.*, 570, 2, încît predicatul protazei să determine de regulă predicatul apodozei. El îl atrage numai spre aceeași construcție și spre exprimarea aceluiași tip de supoziție. Apodoza își păstrează totuși, în mare, autonomia sa de regentă și de propoziție, cel mai des, principală. Protaza condițională, dimpotrivă, fiind o circumstanțială, comportă și unele semne ale subordonării. Dar, din nou, caracterul aparte al acestei subordonări se impune atenției noastre.

„Subordonata este un tip sintactic potrivit căruia o propoziție poartă în sine marca dependenței sale” — spune A. Meillet — J. Vendryes, *op. cit.* (1953), § 938. J. Humbert, *op. cit.*, § 139, vorbește (de altfel, după K. Brugmann, *Abrégé*, § 895) de cinci semne ale subordonării: 1. un scurt moment de oprire între principală și subordonată; 2. schimbarea persoanei; 3. schimbarea verbului la moduri impersonale; 4. pronume și conjuncții; 5. optativul oblic. E suficient să apară unul singur din aceste semne, ca să putem vorbi de subordonare. În cadrul perioadei condiționale, situația deosebită care ne atrage de la început luarea-aminte constă în faptul că și regenta poartă în sine o anumită *marcă a dependenței* sale de subordonata sa. Instructive, în acest sens, sînt cuvintele lui H. Vandaele, *op. cit.*, p. 138: „La origine, simplul fapt al juxtapunerii era suficient pentru a stabili între două supozitive un raport de *cauză—efect*. Pentru a le diferenția exterior, ele au fost distinse prin adverbele εἰ și κε sau ἂν. Repartiția acestor adverbe-particule (εἰ în protază, κε sau ἂν în apodoză) nu-și are justificarea în valoarea însăși a particulelor, pentru că atît εἰ cît și κε, ἂν par a fi fost două adverbe de timp cu semnificație primitivă foarte învecinată, poate chiar identică”. Prin urmare, adăugăm noi, dacă εἰ a devenit un semn al subordonării protazei, de ce n-am considera la fel că ἂν și κε sînt semne exterioare, ale expresiei, care indică o anumită dependență a apodozei de regenta sa?

În concluzie, caracterul deosebit al corelației protază—apodoză se vedește atît pe planul conținutului — amîndouă exprimă presupuneri, doar că prima presupunere este exprimată de subordonată, a doua de

regentă, ceea ce face ca regenta să depindă de subordonata sa, — cît și pe planul expresiei — nu numai subordonata comportă un semn (εἰ) al legăturii ei cu o altă propoziție, ci și regenta (καὶ sau ἔν).

b) Caracterul deosebit al raportului în discuție nu „constituie însă o anomalie”¹⁴. Un nou punct de vedere în studiul problemei dependențelor gramaticale va dovedi acest adevăr. Vechiul unghi de vedere, clasic, se dovedește insuficient în descrierea condiționalelor. Studiind problema recțiunii, L. Hjelmslev, *La notion de rectiōn*¹⁵ (1939) atrage atenția asupra caracterului unilateral al modului în care gramaticile clasice concep în general raportul dintre doi termeni în dependență. Ele privesc pe unul din termeni ca guvernânt, pe celălalt ca guvernat, fără să fie posibil și inversul. În acest sens, „recțiunea este mișcarea logică și ireversibilă de la un guvernânt la un guvernat” (p. 146). De exemplu, în raportul de concordanță dintre un substantiv și adjectivul (atributul) său, substantivul este termenul primar, pentru că poate apărea și fără atribut, fără termen secundar. Din punctul de vedere al gramaticii clasice, genul, numărul și cazul termenului primar (al substantivului) guvernează genul, numărul și cazul termenului secundar (al adjectivului), cel puțin în limbile în care un substantiv poate fi indeclinabil în raport cu mișcarea adjectivului. Într-adevăr, ar fi greșit să se pretindă că un adjectiv decide genul substantivului *templum*, numărul substantivului *tenebrae*, cazul cuvîntului *nefas*. În asemenea situații, avem de-a face cu o determinare, genul, numărul și cazul termenului primar determină genul, numărul și cazul termenului secundar. Dar acest unghi de vedere, clasic, nu este unicul. Recțiunea — și dependența în general, adăugăm noi — este un fenomen mult mai complex; de pildă, ea poate fi înțeleasă și ca un *apel necesar*, în care este obligatoriu să se distingă un *apelat* și un *apelant*. În raportul dintre un substantiv și adjectivul său, termenul secundar (adjectivul) este *apelant* — el reclamă prezența obligatorie a termenului primar (a substantivului) —, iar termenul primar este *apelat* — el este reclamat de termenul secundar. Din acest punct de vedere, termenul secundar guvernează termenul primar sau, cu alte cuvinte, caracterul lor primar și secundar se inversează.

Dar nici *apelul necesar* sau *determinarea* unui termen de către alt termen nu-i singura posibilitate funcțională ce se prezintă. Determinarea este o dependență unilaterală și obligatorie. Se poate concepe însă și o *interdependență* sau o *dependență bilaterală* și obligatorie, cît și o *dependență facultativă*. De exemplu, între categoria globală a prepozițiilor și a verbelor care intră în raport de recțiune cu ablativul, pe de o parte, și ablativul însuși, pe de altă parte, există o interdependență (ablativul nu apare în afara recțiunilor). Dar *ab* cu *ablativul* prezintă o dependență facultativă, deoarece ablativul nu reclamă în mod obligatoriu prepoziția *ab*, iar această prepoziție nu cere în mod necesar *ablativul*; ea poate fi și adverb (p. 148).

¹⁴ Cum crede J. N. Madvig, *op. cit.*, § 135, Rem. 2 „Alte anomalii (este vorba de structuri icoidente ale protazei și apodozei, cu totul izolate, de enunțuri ipotetice) sînt consecința unei limbi puțin corecte”.

¹⁵ În *Essais linguistiques*, în *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague*, Copenhaga, 1959, vol. XII, p. 139 și urm.

Rectiunea este deci o noțiune insuficientă, pentru că nu cuprinde decât relații heterosintagmatice (p. 149). Iar sistemul limbii este stabilit din ansamblul corelațiilor și al categoriilor constituite de ele.

Din numeroasele analize ale dependențelor posibile între doi termeni corelați, făcute de L. Hjelmslev în lucrarea citată, cea care se poate adapta în cea mai mare măsură la termenii perioadei condiționale este *funcția semiologică*. Această funcție, spune L. Hjelmslev, *op. cit.*, p. 150, unește *planul conținutului* cu *planul expresiei*. Ea este o relație, pentru că ambele planuri sînt coexistente și nu alternative. Între aceste două planuri există o interdependență, deoarece ele sînt complementare. Dar între unitățile celor două planuri există și o dependență facultativă, deoarece ideea nu invocă în mod necesar semnificantul, iar semnificantul nu invocă obligatoriu ideea.

Prin teoriile noi prezentate mai sus, L. Hjelmslev a făcut un pas însemnat în lămurirea complexității raporturilor gramaticale existente în limbă. În problema cercetată de noi, interes deosebit prezintă tocmai această „funcție semiologică”; ea pregătește într-un fel explicația pe care o dăm raportului dintre protază și apodoză și pe care o expunem la ultimul punct (4). Ne mărginim deocamdată să subliniem faptul că orice raport sintactic, deci și cel dintre protaza și apodoza condiționalelor, este *complex*, de asemenea că este absolut necesar să se țină seama, în definirea acestui raport, de planul conținutului și de cel al formei sau al expresiei.

c) Caracterul deosebit al corelației *protază-apodoză* se vedește în faptul că, deși acești doi termeni formează un tot unic și inseparabil, unitatea lor nu înseamnă identitate, ci o *unitate de contrarii*. Am văzut că se poate urmări de-a lungul a 15 veacuri existența unei structuri identice a protazei și a apodozei. Dar această situație dă în vileag numai un aspect al raportului în discuție. Deși indisolubil legate și persistent asemănător constituite, cele două propoziții ale perioadei continuă să-și mențină independența originară de-a lungul epocilor. Ele comportă deci și un aspect opus, contrar celui înfățișat mai înainte. Pe planul expresiei, contradicția dintre protază și apodoză se vedește în incongruența structurii celor doi membri, în elipsa protazei și în elipsa apodozei.

Iată cîteva exemple : Homer, *Iliada*, II 258, (în protază εἰ κ' ἔτι + ind. viit., în apodoză optativul); Hesiod, *Erga*, 267 (în protază αἰ κ' + conj., în apodoză ind. prez.); Theognis, v. 109 Bergk II, p. 129 (în protază ἦν δ' + conj., în apodoză ind. prez.); Alceu, fr. 118 Puech, p. 103 (în protază αἰ κ' + conj., în apodoză opt.); Safo, fr. 1 Puech, p. 190 (în protază αἰ + ind. prez., în apodoză ind. viit.); Herodot, VIII 60 (în protază ἦν + conj. prez., în apodoză ind. prez.); Tucidide, 127 (în protază εἰ ἄρα + opt., în apodoză ind. aor.); Platon, *Phaedon*, 68 b (în protază εἰ δέ + ind. prez., în apodoză opt.); Aristotel, *Organon*, I, *Despre interpretare*, XIV, 2 (în protază εἰ δέ μὴ + ind. prez., în apodoză ind. viit.); Menandru, *Lyncis* I Jaekel, p. 97, v. 225 și urm. (în protază εἰν și ἄν + conj., în apodoză οὐδέν + ind. prez.); Theocrit, V, v. 78 (în protază εἰ + ind. prez., în apodoză imperativ); Polybiu, 6, 9, 10 (în protază εἰ + opt. aor., în apodoză, ind. aor.); Strabon, XII, 16 (în protază εἰν μὴ + conj., în apodoză ind. prez.); Gregorius din Nyssa, *Disc.*, 1, 5 (în protază εἰ + ind. perf., în apodoză ind. prez.); Musaios, 82 și urm.

($\epsilon\iota$ οὐκ + ind. perf., apodoză, opt. prez.); Proelos, *Coment.*, XLV 10 (în protază $\epsilon\iota$ μή + ind. prez., în apodoză οὐδέ + $\acute{\alpha}\nu$ + opt.).

Incongruența de structură a celor doi termeni ai perioadei condiționale, așa cum reiese din exemplele de mai sus, comportă o foarte mare varietate: unele au modul diferit, altele, timpul; variată este și folosirea particulelor și a negațiilor.

Elipsa protazei: *Il.*, VIII, 451; Pindar, *Olimpica*, II, 108 și urm.; Eshil, *Prometeu*, 441; Sofocle, *Oedip la Colonos*, 800; Euripide, *Hecuba*, 1999; Callimah, *Către Artemis*, 250; Polybiu, III, 6, 3; Epictet, *Disertații*, I, 1, 31; Simplicius, *Comentarii*, I, 2, 36—38; Marc Aureliu, *Către sine însuși*, IV, 4; elipsa apodozei: Homer, *Il.*, I, 135; Archiloch, Fr. 71, Bergk II; Hipponax, Fr. 90, Bergk II; Aleman, Fr. 29, Bergk II; Euripide, *Hecuba*, 1206; Demostene, *Filipica A*, VII, 25; Callimach, *Epigrama XIII*, 5; Musaios, 144; Luca, NT, XIX, 42; Marcu, NT, VIII, 12; Ezekiel, VT, XXXVI, 5; Synesios, *Dion*, 10, 7 etc.

În concluzie, caracterul contradictoriu al unității protazei și a apodozei se manifestă în structura lor sintactică diversă și în elipsa fie a protazei, fie a apodozei. Contradicțiile dintre cei doi termeni sînt evidente; ele se explică tocmai prin caracterul indisolubil al unității lor.

4. UNITATEA PROTAZEI ȘI A APODOZEI ESTE DIALECTICĂ

Ideile exprimate de L. Hjelmslev, *op. cit.*, p. 150, în legătură cu funcția semiologică, prin care înțelege o relație ce unește expresia cu conținutul, deoarece sînt două planuri concomitente și nu alternative, sînt cuceriri valoroase ale lingvisticii structurale. Ele vin în sprijinul afirmațiilor noastre din rindurile ce urmează:

a) Protaza și apodoza perioadei condiționale sînt două laturi indisolubile și coexistente ale aceleiași fraze. Ele împreună redau un singur conținut logic: ipoteza. Dar cum însăși ipoteza este un concept bilateral, forma sa de exprimare în mod firesc este bimembră. Astfel, de pildă, fraza: *Dacă vii, eu plec*, pe planul conținutului, constituie o singură premisă a unui silogism care poate fi continuat astfel:

Tu vii

Deci eu plec.

În afară de aceasta, între cei doi termeni ai unității există o interdependență complementară redată de relația cauză-efect existentă în conținutul lor; primul termen, *dacă vii*, este cauza care provoacă obligatoriu efectul, în acest caz, *plecarea mea*.

Legătura indisolubilă dintre cei doi termeni corelați ca și interdependența laturii expresiei cu latura conținutului se vădese mai clar în fraza ipotetică decît în oricare relații sintactice dintre propoziții. În cadrul acestei unități, factorul prim, determinant, se schimbă după cum privim cele două propoziții prin prisma expresiei sau prin cea a conținutului.

După criteriul clasic al subordonării, în perioada condițională *Dacă vii, eu plec*, apodoza *plec* este termenul prim, independent, pentru că poate apărea fără termen secundar, fără protaza *dacă vii*, dar invers nu

este cu puțință; *dacă vii* este apelantul care cere implicit și obligatoriu urmarea, consecința. În felul acesta, pe planul expresiei, apodoza constituie factorul prim, apelatul, protaza, factorul secund, apelantul; regenta guvernează condiționala, protaza depinde de apodoză.

Privind însă aceeași perioadă condițională și prin prisma conținutului, deoarece conținutul și forma coexistă și sînt inseparabile, observăm între cei doi termeni ai ipotezei relații de cauzalitate; în protază se stabilește că un fenomen determină alt fenomen exprimat în apodoză. În exemplul de mai sus, *dacă vii, eu plec, plecarea mea* este determinată de *sosirea ta*. În acest fel, pe planul conținutului, protaza constituie factorul prim, determinant, apelatul, apodoza, factorul secund, determinat, apelantul.

Această inversare a rolurilor de *gubernant* — *gubernat* reiese și din cele ce urmează: raportul dintre antecedent și secvent se exprimă prin două reguli: din adevărul antecedentului (al condiției) urmează cu necesitate adevărul consecinței și din falsitatea consecinței rezultă cu necesitate falsitatea antecedentului, a condiției, deoarece — așa cum a spus încă Aristotel¹⁶ — „în unire și în dezunire constă falsul și adevărul”.

b) Unitatea dialectică pe care o formează termenii ipotezei nu înseamnă identitate, ci o unitate de contrarii. Este o „dedublare a unicului în laturi care se exclud reciproc”¹⁷. Însăși identitatea conține în sinul ei deosebirea; această diversitate în unitate apare în orice propoziție, în cadrul căreia predicatul diferă obligatoriu de subiect, dar subiectul ca atare nu există în afara predicatului¹⁸. La fel, în cadrul perioadei condiționale, condiția este net distinsă de consecința ei, dar consecința, urmarea, nu există în afara cauzei care a produs-o, în afara condiției.

„Dedublarea unicului și cunoașterea părților lui contradictorii — spune Lenin¹⁹ — „...este *f o n d u l* (una din «esențele», una din particularitățile sau trăsăturile fundamentale, dacă nu chiar singura fundamentală) al dialecticii”. Iar „judecata” — afirmă A. Joja — (la fel fraza ipotetică, adăugăm noi) „se înfățișează ca o imagine vie a *unității identității și diferenței*”, ca lege „a identității concret dialectice”²⁰.

c) Unitatea dialectică a protazei și a apodozei se explică prin unitatea general dialectică dintre limbă și gândire.

„Între limbă și gândire — susține acad. Al. Graur — „există o unitate dialectică. Aceasta înseamnă că nu există una fără cealaltă, că ele se condiționează reciproc, se influențează una pe alta, deși între ele există și contradicții. Chiar dacă în cutare sau cutare detaliu vom găsi nepotriviri între limbă și gândire, în linii mari ele coincid și dovada incontestabilă pentru aceasta ne-o aduce practica; faptul că, vorbind, izbutim să obținem de la semenii noștri ceea ce dorim arată că limba este capabilă să transmită relativ exact gândirea noastră”²¹.

În concluzie, perioada condițională este o unitate a doi termeni: a protazei și a apodozei. Această unitate este de un tip deosebit, este o unitate de contrarii. Reflectînd relații complexe de cauzalitate, în care

¹⁶ *De interpretatione*, I, 4.

¹⁷ Vezi despre contradicții, Fr. Engels, *Dialectica naturii*, ESPLP, 1954, p. 212—219.

¹⁸ Vezi Fr. Engels, *Dialectica naturii*, p. 216.

¹⁹ *Caiete filozofice*, p. 321.

²⁰ *Studii de logică*, București, 1960, p. 77.

²¹ *Studii de lingvistică generală*, București, 1960, p. 204.

cei doi termeni ai ipotezei pot coincide ca formă logică și pot diferi, perioada condițională comportă atât structură identică, cât și diversă a celor două propoziții componente: condiționala și regenta sa. Structura identică și structura diversă a membrilor acestei unități sînt la fel de reprezentative; nici una nu constituie tipul esențial și restul varianta, ci amîndouă se află pe același plan.

În felul acesta, lipsa de sistem care iese în relief la o examinare superficială este de fapt numai o aparență. Caracterul aparte al raportului dintre protaza și apodoza ipotetică iese limpede în lumină dacă se compară cu relația dintre oricare altă regentă și subordonată a sa. Pe de o parte, regenta perioadei condiționale suferă modificări structurale în funcție de dependentă sa — ceea ce nu se întîmplă în cazul regentei altor tipuri de propoziții secundare. Situația deosebită a relațiilor condiționale decurge din însuși conținutul exprimat de ele: ambele propoziții ale perioadei condiționale redau o presupunere și, ceea ce este de reținut, prima supoziție o prezintă secundara; de ea depinde, ca o consecință, a doua presupunere pe care o exprimă regenta. Pe de altă parte, dependentă, în general, nu suferă modificări în funcție de regenta sa, ca în cazul altor raporturi de dependență. În același timp, regenta are comportarea unei propoziții independente, iar protaza conține semne ale subordonării.

Dar aici, din nou o trăsătură diferențială: regenta condițională posedă și ea, gramatical, unele semne ale unei anumite „dependențe”, a corelării ei cu dependentă sa. Protaza are marca subordonării ei, apodoza corelația $\kappa\epsilon$, $\delta\upsilon$; aceste semne au la origine aceeași valoare temporal—modală și nu implică nici unul un caracter subordonator. De asemenea frecvența particulei $\delta\epsilon$ aproape de începutul apodozei constituie o marcă gramaticală a „coordonării apodozei cu protaza”.

Caracterul aparte al raportului protază—apodoză nu l-au putut sesiza gramaticile clasice, al căror unghi de vedere, în examinarea dependențelor sintactice, este unilateral. Lucrarea lui L. Hjelmslev despre recțiune scoate în vileag multiplele aspecte ale acestor relații. Dintre toate dependențele posibile examinate de L. Hjelmslev, o importanță deosebită pentru tema de față prezintă așa-numita „funcție semio—logică”, privită ca o corelație între planul conținutului și cel al expresiei.

Unitatea protazei și a apodozei este dialectică. Termenii perioadei condiționale alcătuiesc împreună o unitate de contrarii, o unitate în diversitate, o identitate ce există în și prin contrarii. Propoziția regentă are o importanță *gramaticală* de prim ordin, ea este factorul prim pe planul exprimării; propoziția subordonată sau protaza are o importanță *logică* primordială; ea avansează o supoziție a cărei îndeplinire determină urmarea celei de-a doua presupuneri exprimate de apodoză.

Contrariile unității dialectice în discuție nu dizolvă unitatea, ci făuresc prima treaptă a silogismului. Perioada condițională este numai o premisă complexă a unui raționament ipotetic, este o supoziție complexă menită să descopere adevărul.

ENCORE SUR LE CARACTÈRE DE LA LANGUE DE PLAUTE

PAB

I. FISCHER

Il y a plusieurs années déjà, nous présentions devant la Société des Études classiques une communication dans laquelle nous soutenions, à l'encontre de l'avis de la majeure partie des spécialistes, le caractère poétique et non populaire de la langue de Plaute¹. Deux raisons principales nous ont amené à ne pas en publier le texte par la suite : 1°. Nous avons pris connaissance, après avoir rédigé notre communication, du chapitre, paradoxalement intitulé *Spoken Latin — Plautus and Terence*, du livre si pénétrant de L. R. Palmer, *The Latin Language* (Londres, 1961³, p. 74—94), qui aboutit, partiellement par d'autres voies que les nôtres, à une conclusion similaire ; aussi avons-nous jugé le débat clos et une nouvelle intervention dans le même sens inutile², voire encombrante (compte tenu de l'amoncellement bibliographique depuis assez longtemps inquiétant et parfois dangereux) ; 2°. malgré nos efforts, il ne nous a pas été possible d'avoir accès à un ouvrage traitant le même sujet : il s'agit du livre de H. Haffter, *Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache* (Berlin, 1934).

Si nous revenons aujourd'hui à la charge, ce n'est pas que ces raisons aient perdu toute leur actualité³ ; mais puisque le problème a été plusieurs

¹ Voir le résumé dans le compte rendu de la séance du 21 décembre 1961 (dans cette revue, V, 1963, p. 443).

² D'autant plus que nous avons, nous-mêmes, dans un chapitre de *Istoria limbii române. I. Limba latină*, Bucarest, 1965, p. 64, fait, très succinctement et avec la réserve prudente requise par un manuel, part de nos vues.

³ Nous avons eu la possibilité, grâce à une aimable invitation du « Deutscher Akademischer Austauschdienst » et à un séjour, trop bref, hélas, à la Fondation Hardt de Vandœuvre, de tenir au courant notre information bibliographique. Que ces deux institutions reçoivent ici l'expression de notre gratitude. Nous tenons à exprimer tout particulièrement notre reconnaissance chaleureuse à l'infatigable directeur de la Fondation Hardt, le Professeur O. Reverdin, dont la souriante hospitalité et l'inépuisable énergie permettent seules de protéger contre tous les dangers cette oasis de bonheur philologique qu'est « la Chandoleine ».

fois repris dans des travaux récents⁴ dont quelques-uns n'ont pas tenu compte de la démonstration et des conclusions de Palmer, tandis que d'autres⁵, tout en aboutissant à des résultats semblables à ceux que nous soutenions, ont eu recours, pour les étayer, seulement à quelques aspects particuliers de la langue de Plaute, il nous a paru pouvoir être de quelque utilité, malgré les limites qui nous sont imposées par le souci de ne pas répéter des arguments déjà versés au dossier du débat, de présenter ici quelques arguments qui n'ont pas été pris en considération, du moins d'une manière explicite et détaillée, dans les travaux de nos devanciers.

L'opinion selon laquelle la langue de Plaute reflète fidèlement l'usage quotidien de Rome paraît être une de ces vérités évidentes qui ne nécessitent plus de preuves ; aussi figure-t-elle dans les manuels et dans de nombreux ouvrages spéciaux. Citons, à titre d'exemple, quelques-uns. Stolz-Debrunner-Schmid, *Geschichte der lateinischen Sprache*, Berlin, 1966, p. 12—13 : « die Sprache des Plautus und Terenz, überhaupt der szenischen Dichter [... ist] als ein Abbild der gesprochenen Sprache anzusehen » ; et, plus loin, p. 77 : « Die Komödien des Menander sind Vorbild für Plautus und Terenz, doch ersterer spiegelt die Umgangssprache in vielmehr ungebrochener als die verfeinerte Komödie des Terenz » ; et, enfin, quelques pages plus loin, p. 90—91 : « Es ist schon darauf hingewiesen worden, dass uns in den Komödien des Plautus ein Abbild der Sprache des Alltagslebens der damaligen Zeit entgegentritt. Sie sind also eine Hauptquelle der gesprochenen Sprache »⁶.

L'avis d'A. Meillet est semblable, s'exprimant à l'aide d'une formule plus nuancée : « Les comédies de Plaute [...] sont destinées au grand public, et la langue dans laquelle elles sont écrites repose visiblement sur le parler courant de Rome à l'époque de l'auteur » (*Esquisse*⁴, 1938, p. 176). Pour J. B. Hofmann, la langue de Plaute constitue une des sources principales pour la reconstitution qu'il tente de la langue courante ; on peut lire, p. 2 de sa *Lateinische Umgangssprache*², 1936 : « Fassen wir die literarischen Gestaltungen der umgangssprachlichen Sprechweise ins Auge, so finden wir sie am reinsten und unverfälschtesten, am festesten verwachsen mit dem Nährboden jener lebendigen Rede, den Dialog, in der altlateinischen Komödie »⁷. L'objet des recherches de H. Haffter, dans l'ouvrage mentionné ci-dessus, étant la langue poétique de l'ancienne littérature latine, les traits poétiques évidents de la langue de Plaute ne pouvaient lui rester inaperçus ; et puisque la division traditionnelle entre *diuerbium* et *canticum* ne suffisait pas à rendre compte de la répartition de ces éléments poétiques, l'auteur propose une opposition entre vers

⁴ Il s'agit particulièrement de l'excellent et subtil chapitre consacré à Plaute par M. V. Pisani dans sa *Storia della lingua latina*, I, Turin, 1962, p. 189—206.

⁵ Il ne s'agit pratiquement que d'un seul article, mais d'une très grande portée pour notre discussion et dont le titre même est un programme : H. Happ, *Die lateinische Umgangssprache und die Kunstsprache des Plautus*, dans Glotta, XLV, 1966, p. 60 ss.

⁶ Dans sa réédition de l'ouvrage, M. W. P. Schmid, se rapportant aux opinions de J. Marouzeau (une étude sur l'*elegantia* plautinienne, dans *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 25—28) et de L. R. Palmer, ajoute quelques lignes qui atténuent les affirmations par trop catégoriques du texte de Stolz-Debrunner : « auch bei ihm [c.à.d. chez Plaute, et non seulement chez Térence] [ist] die Umgangssprache nur in ihren geläuterten literarischen Reflexen erkennbar ».

⁷ Cf. la discussion détaillée de cette opinion de J. B. Hofmann, chez H. Happ, *art. cité*, p. 79—80.

longs (Langverse), qui comprennent, outre ceux des *cantica*, les septénaires trochaïques des *diuerbia*, et les sénaires iambiques (Kurzverse); le domaine de la langue courante se trouvait ainsi confiné aux seuls vers courts; une série d'exceptions (position dans le vers, sujet, etc.) justifiait l'emploi de la langue poétique dans les sénaires, sans déterminer pour autant l'auteur à renoncer à la conviction que c'est la langue courante qui constitue la matière linguistique des sénaires⁸.

Les données mises à jour par H. Haffter et l'interprétation qu'il en a donnée ont attiré l'attention des savants sur des aspects méconnus de la langue de Plaute, ouvrant la voie à un renouveau des études, surtout du point de vue stylistique⁹. En grandes lignes, toutefois, les opinions des spécialistes sont demeurées inchangées. C'est ainsi que, dans une pénétrante étude consacrée à la langue poétique latine, M. M. Leumann partage les mêmes vues : « Und Umgangssprache ist auch die Sprache der altlateinischen Komödie : bei Plautus ist sie, vor allem im Dialog, reine Umgangssprache, nur in eine bequeme metrische Form gefügt » (MH, IV, 1947 = *Kleine Schriften*, Zürich, 1959, p. 136).

Citons, enfin, la dernière en date des histoires de la langue latine, celle de V. Pisani (voir ci-dessus, n. 4). Bien que l'auteur soit un de ceux qui ne s'engagent jamais dans des sentiers battus et qu'il ait soumis, avec une acuité et une finesse remarquables, le texte plautinien à un examen entièrement nouveau et sans préjugé d'aucune sorte, il aboutit à des conclusions très proches de celles de ses prédécesseurs : « La base della lingua plautina è costituita della lingua della conversazione, ed ogni concessione all'arcaismo ed alla solennità è spiegabile volta per volta con vari motivi ». C'est, en somme, la doctrine de H. Haffter¹⁰.

Les citations que nous avons rapportées ci-dessus montrent d'une manière suffisamment claire, nous semble-t-il, que la doctrine du caractère populaire (umgangssprachlich) du langage plautinien est profondément ancrée dans l'opinion des savants¹¹. L'explication paraît en résider dans une double série de faits : l'autorité de quelques témoignages anciens, d'une part, et les données fournies par la langue de Plaute elle-même, où l'on a cru reconnaître des traits manquant à la langue littéraire de l'époque classique, mais retrouvés dans les langues romanes¹². Nous allons essayer de procéder à un nouvel examen, dans les limites que nous nous sommes imposées (voir ci-dessus, p. 60), de ces deux catégories de données.

I. Des témoignages très précis concernant la langue de la comédie et provenant d'auteurs jouissant d'une autorité et d'un prestige incon-

⁸ Voir la discussion chez H. Happ, *art. cit.*, p. 81—84.

⁹ Voir, par exemple, G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 133, 136—142.

¹⁰ Ces conclusions sont dues, peut-être, au fait que l'auteur prend comme point de départ l'analyse du *Miles gloriosus*, œuvre de jeunesse de Plaute; se serait-il adressé au texte du *Pseudolus*, par exemple, les résultats de l'enquête auraient été, on a le droit de le supposer, différents.

¹¹ La conclusion logique a été tirée par quelques auteurs qui ont réservé à Plaute une place dans des recueils du latin « vulgaire »; ainsi, R. A. Haadisma—J. Nuchelmans, *Précis de latin vulgaire*, Groningue, 1963, p. 81—87, M. Iliescu et L. Macarie, dans *Crestomație romanică*, I, Bucarest, 1962, p. 9—13.

¹² Cf. le bref compte rendu des recherches menées, jusqu'en 1916, sur les concordances entre Plaute et les langues romanes, donné par K. v. Ettmayer, *Vulgärlatein* dans *Die Erforschung der indogermanischen Sprachen*, I, Strasbourg, 1916, p. 237—245 (surtout p. 243—245); voir aussi E. Löfstedt, *Syndactica*, II, p. 320—328.

testables, tels Cicéron et Horace, paraissent faire incliner indubitablement la balance en faveur du caractère populaire de cette langue. C'est ainsi que Cicéron écrit (*Or.*, XX 67) : « Ita que uideo uisum esse nonnullis Platonis et Democriti locutionem, etsi absit a uersu, tamen, quod incitatus feratur et clarissimis uerborum luminibus utatur, potius poema putandum quam comicorum poetarum; apud quos, nisi quod uersiculi sunt, nihil est aliud cotidiani dissimile sermonis. » L'idée revient chez Horace (*Sat.* I, 4, 45—48) :

« Quidam comoedia necne poema

Esset quae si uere, quod acer spiritus ac uis

Nec uerbis, nec rebus inest, nisi quod pede certo

Differt sermoni, sermo merus ».

Apparemment, des témoignages irréfutables et tout à fait concordants. Mais cette concordance même, presque littérale, ainsi que le fait que ces deux textes se rapportent à la comédie en général et non à celle de Plaute, imposent la conclusion que Cicéron et Horace ont puisé dans une source commune, grecque (d'ailleurs Cicéron nomme expressément des auteurs grecs et montre clairement qu'il rapporte une discussion ayant pour objet des problèmes littéraires grecs); il s'agit probablement du texte d'un ouvrage perdu de Théophraste, *Περὶ λέξεως*¹³.

Mais dès que l'on prend en considération les textes qui se rapportent expressément à la comédie latine et à Plaute, les choses changent complètement. En voici les plus significatifs, en ce qui concerne la langue et le style¹⁴. C'est ainsi qu'Aelius Stilon, maître de Varron et un des premiers philologues plautinisants, sinon le premier, n'hésitait pas à affirmer que si les Muses avaient parlé latin elles l'auraient fait dans la langue de Plaute; Quintilien rapporte ses dires, en citant Varron : « In comoedia maxime claudicamus. Licet Varro Musas Aelii Stilonis sententia Plautino dicat sermone locuturas fuisse si latine loqui uellent » (*Inst. Or.* X, 99). Il est hors de doute que si Plaute avait employé le langage quotidien, la comparaison d'Aelius Stilon aurait été hors de propos. Varron lui-même prend à son compte l'opinion de son maître : « In argumentis Caecilius poscit palmam, in ethesis Terentius, in sermonibus Plautus » (*Menipp.* 399 B).

Pour Cicéron, Plaute est tout opposé à la vulgarité et un modèle d'humour raffiné et digne : « Duplex omnino est iocandi genus : unum illiberale, flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum; quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt » (*De off.* I, 29, 104).

Quant à Horace, adversaire résolu des anciens poètes, bien qu'il n'apprecie pas les comédies de Plaute (voir, par exemple, *Art poétique*, 270 s), il considère quand même celui-ci comme un de ceux qui ont enrichi la langue latine de leurs créations lexicales :

Quid autem

Caecilio Plautoque dabit Romanus ademptum

Vergilio Varroque? Ego cur, adquirere pauca

¹³ Cf. W. Kroll, *ad loc.* (pour l'*Orator*) et Kiessling-Heinze (pour Horace); voir aussi, A. Ardigzoni, *Ποιήματα*, Bari, 1953, p. 41—42.

¹⁴ La liste complète se trouve aux pages XXX—XXXVII du premier tome de l'édition Goetz-Schoell.

Si possum, inuideor, cum lingua Catonis et Enni
Sermonem patrium ditauerit

(A.P., 53—57).

Si nous continuons à suivre les traces de la renommée de Plaute chez les auteurs de l'Empire, il est intéressant de remarquer que c'est justement sur sa langue que se concentrent les éloges.

Pour Fronton, Plaute est une source idéale pour ses collections de mots rares et d'effet ¹⁵ : « Quam ob rem rari admodum ueterum scriptorum in eum laborem studiumque et periculum uerba industrius quærendi sese commiserunt. Oratorum post homines natos unus omnium M. Porcius eiusque frequens sectator C. Sallustius; poetarum maxime Plautus, multo maxime Q. Ennius... » (p. 56—57 v.d.H.)

Chez son disciple, Aulu-Gelle, c'est l'enthousiasme pour l'*elegantia*¹⁶ plautinienne qui domine : « uerborum Latinorum elegantissimus » (I, 7, 17), « homo linguae atque elegantiae in uerbis Latinae princeps » (VI, 17, 4) et, pour couronner toutes ces appréciations : « linguae Latinae decus » (XIX, 8, 6).

Les jugements portés ultérieurement sur Plaute coïncident avec ceux rapportés ci-dessus (ils en sont, peut-être, partiellement inspirés); c'est ainsi que le grammairien Diomède parle, lui aussi, de l'*eloquentia* et de l'*elegantia* plautiniennes (GLK I, 382, 15), tandis que saint Jérôme reprend la comparaison avec le *Musarum eloquium* (*ad Pammachium* LVII, 10); pour Rufin, Plaute et Cicéron se trouvent sur le même plan, en ce qui concerne l'*eloquentia* : « dum totus Plautinae et Tullianae cupis eloquentiae sectator uideri » (*in Hieron.* II, 8, 10).

Il ressort très clairement de tous ces textes que les anciens ne considéraient nullement la langue de Plaute comme équivalente du langage courant; bien au contraire, on lui accordait les attributs de la langue poétique : invention verbale et choix raffiné des moyens d'expression (*elegantia*). Et on doit souligner qu'il ne s'agit pas seulement d'auteurs tardifs ou archaïsants, pour lesquels le charme fruste de la vieille langue pouvait donner l'impression de raffinement, mais aussi de critiques et d'écrivains séparés de l'époque de Plaute par quelques dizaines d'années, pendant lesquelles (il s'agit de la seconde moitié du IIe siècle av. n.è.) le latin littéraire n'a fait que des progrès peu notables.

II. L'examen des particularités linguistiques du texte plautinien, limité aux faits de vocabulaire, confirme l'impression des anciens. Le caractère populaire est, dans ce domaine aussi, une apparence trompeuse. On trouve, en effet, chez Plaute des dérivés appartenant à des catégories qui passent habituellement, à juste titre d'ailleurs, pour familières et populaires, mais ils sont employés d'une manière qui réduit considérablement leur possibilité de provenir du langage courant et fait ressortir par contre la nature poétique, donc partiellement artificielle, de la création lexicale et des procédés stylistiques de la langue de Plaute.

¹⁵ Pour l'usage qu'il en a fait, voir R. Marache, *Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu-Gelle*, Rennes — Paris, 1957.

¹⁶ Sur la valeur de ce terme, voir J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 25—28.

1. Les verbes intensifs-fréquentatifs constituent une de ces catégories, et des plus claires, leur caractère usuel étant confirmé par les langues romanes¹⁷. On trouve chez Plaute un nombre non négligeable de fréquentatifs, dont plusieurs ont toutes les chances de provenir effectivement du langage courant : *adfecto*, *calefacto*, *capto*, *circumuector* (Ru 933), *coepto* (Mer 648), *consector*, *dato*, *dormito*, *ducto*, *ductito*, *edicto*, *essito*, *fugito*, *gesto*, *incepto*, *minito*, *mussito*, *negito*, *noscito*, *ostento*, *pulso*, *quaerito*, *quasso*, *rogito*, *sciscito*, *sector*, *subigito*, *sussulto* (Cas 433), *territo*, *tutor*, *uocito*, *unctito* (Mo 274), etc.

Pour d'autres verbes l'origine populaire est possible, sans être pourtant assurée¹⁸ : *aperto* (*apertas* Men 910 ; repris par Arnobe), *audito* (*auditavi* St 167, texte douteux ; *ἀ. λ.*, si l'on excepte Festus P., 26,5 Lindsay, texte peu sûr), *bubulcitor* (*bubulcitarier* Mo 53, mot final d'un sénénaire iambique ; terme technique de l'élevage ? ; se retrouve chez Varron et chez Apulée), *conclamito* (*conclamitare* Mer 51 ; *ἀ. λ.*), *depulso* (*depulsa* St 286 ; repris par des auteurs tardifs), *electo*, *fundito* (*funditas* Am 1033, mot final d'un septénaire trochaïque ; repris par des auteurs tardifs), *lusito* (Cap 1003, mot final d'un septénaire trochaïque ; repris par les archaïsants), *parito*.

Pour quelques verbes, enfin, le caractère de néologisme poétique paraît hors de doute : *accusito* (*accusites*, Mo 712, mot final d'un vers crétique, dans un *canticum* ; *ἀ. λ.*), *culpito* (*culpitet*, Ci 495, mot final d'un septénaire trochaïque ; *ἀ. λ.*), *loquitor* (*loquitatus*, Ba 803, sénénaire iambique, texte lacunaire ; repris par Apulée), *mutuito(r)* (*mutuitanti*, Mer 52, sénénaire iambique ; *ἀ. λ.*), *palito* (*palitantes* Ba 1123, conjectural : *balitantes* codd ; Lindsay, *halitantes* Charisius, 178, 16 Barwick ; dans un vers bacchique), *pinsito* (*pinsitant*, As 33, mot final d'un sénénaire iambique ; l'authenticité du vers a été contestée ; *ἀ. λ.*), *placito* (*placitant* Ba 1081, dans un vers anapestique ; *ἀ. λ.*), *sicilicissito* (*sicilicissitant*, Men 13, mot final d'un sénénaire iambique ; *ἀ. λ.*), *tonsito* (*tonsitari*, Ba 1127, mot final d'un vers bacchique ; *ἀ. λ.*).

Il ressort très clairement, nous semble-t-il, de ces deux dernières listes, qu'une grande partie, au moins, des fréquentatifs ne saurait provenir de la simple transposition d'un mot usuel dans la langue du poète. Même si nous faisons abstraction du sens des verbes, qui dans certains cas ne se laissent guère interpréter comme des intensifs-fréquentatifs si ce n'est à des fins comiques (*parito* ; *accusito*, *culpito*, *loquitor*, *mutuito*, *placito*, *sicilicissito*, *tonsito*), il y a des indices d'une autre nature qui plaident pour le caractère poétique de ces verbes : quelques-uns se trouvent dans des cantica (*circumuector*, *depulso*, *accusito*, *palito*, *placito*, *tonsito*) ; d'autres occupent la fin des vers, position favorable par excellence aux formations artificielles ou aux archaïsmes, d'autant plus

¹⁷ Voir, par exemple, V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*², Paris, 1967, p. 82 ; A. Ernout, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris, 1954, p. 162 et suiv. ; L. R. Palmer, *op. cit.*, p. 169 (leur emploi chez Plaute, p. 77).

¹⁸ La démonstration n'est pas aisée, à cause, d'une part, de la pénurie de textes contemporains ; d'autre part, le critère de la fréquence d'un mot chez Plaute même n'est pas sans défaut : la rareté, voire l'unicité de l'emploi d'un mot peut être l'effet du hasard, tandis qu'un mot attesté plusieurs fois n'est pas pour autant usuel, pouvant tout aussi bien être une création poétique, employée plusieurs fois par Plaute. Nous avons quand même noté dans cette liste les mots qui ne sont attestés qu'une seule fois chez Plaute.

que les fréquentatifs, tout comme les infinitifs en *-ier*, les optatifs *siem*, les subjonctifs *fuam*, offrent la brève pénultième nécessaire à la constitution du vers (*accusites, culpitet, funditas, lusitant, pinsitant, sicilicissitat*); quelquefois la forme flexionnelle est archaïque (*bubulcitarier* Mo 53, *consecrarier* Ps 1235, *funditarier*, Po 482, *obductarier* Mer 786, *ostentariier*, Mo 287, *tutariier*, Mi 312); enfin, plusieurs mots ne se rencontrent qu'une seule fois chez Plaute, dont quelques uns sont des ἀπαξ λεγόμενα dans toute la littérature latine.

Mais ce qui rend plus évidente la qualité de procédé stylistique de l'emploi des fréquentatifs est l'agglomération, dans certains passages, de plusieurs de ces verbes ayant justement pour but de souligner leur caractère insolite :

interdum mussans conloqui,
Abnuere, *negitare* adeo me natum suum.
Conclamitare tota urbe et praedicere
Omnes tenerent *mutuitanti* credere

(Mer 49—52)

Cur istuc *coeplas* consilium ?

— Quia enim me *adplicitat* amor.

— Quid tu ais? quid cum illuc quo nunc *ire paritas* ueneris

(Mer 648—649)

Hercle quicquid est *mussitabo* potius quam inteream male.

Non ego possum quae ipsa sese *uenditat tutariier*

(Mi 311—312)

Decet me amare et te *bubulcitarier*,
Me *uicititare* pulere, te miseris modis

(Mo 53—54)

Argentum accepto et quoi debet *dato*.

— Si quidem hercle etiam supremi *promptes thensauos* Iouis

(Ps 627—628) ¹⁹

¹⁹ Sur la valeur et l'histoire des verbes fréquentatifs, voir M.-L. Sjoestedt, *Les itératifs latins en -täre (-säre)*, BSL, 25, 1925 (78), p. 153—173, 26, 1925 (79) p. 113—143 (pour les valeurs stylistique, p. 130 s.). Quelques-unes de ses conclusions sont très intéressantes pour notre discussion : « Taxer, en gros, de „vulgaire” tout emploi de l'itératif non conforme à l'usage cicéronien [...], cela revient à juger de la valeur d'un type d'après sa conformité à une norme postérieurement établie. On ne saurait non plus déclarer d'office „vulgaire” tout emploi de l'itératif comme objectivement équivalent au simple, quoique subjectivement intensif : l'effort vers une expression plus intense est un trait général non seulement de toute langue parlée (même non „vulgaire”) mais de toute langue littéraire » (p. 135). L'auteur examine ensuite l'emploi de ces verbes dans tous les genres littéraires de l'époque, en constatant leur présence non seulement dans la langue des comiques, mais aussi dans le style noble de la tragédie et de l'épopée.

2. Les diminutifs se trouvent dans une situation de beaucoup de points de vue analogue : fréquents dans le langage familier, ils remplacent, souvent sans changement de nuance, les mots simples en latin tardif et dans les langues romanes ²⁰.

Plaute emploie, dans toute sorte de contextes, un nombre important de diminutifs ²¹, dont beaucoup sont indubitablement des mots usuels et populaires (bien attestés chez les auteurs de toute époque, quelques-uns conservés dans les langues romanes) ; en voici quelques exemples : *agnellus* (As 667), *auricula*, *bellulus*, *bellus* (et *belle*), *cistella*, *digitulus*, *filiolus*, *homunculus*, *muliercula*, *ocellus*, *papilla*, *paruolus*, *pauzillum*, *primulus*, *seruolus*, *tantulus*, *vasculum*, *uetulus*, *utellus* (As 667), *ungula*. Bien d'autres encore, quoique plus rarement employés, peuvent aussi provenir du langage familier : *animulus*, *aquola*, *columbula* (As 693), *corpusculum* (Cap 843, dans un colon Reizianum), *ensiculus* (Ru 1156, 1157, 1160), *haedillum* (As 667 ; ἄ. λ.), *mammicula* (Ps 1261, dans un octonaire anapestique), *pallula*, *passerculus* (As 666, 694), *pauzillulum*, *plusculum*, *quantillum*, *scitula* (Ru 565, mot final d'un septénaire trochaïque, 894), *securicula* (Ru 1158, 1159, 1163), *tunicula* (Ru 549, mot final d'un sénair iam-bique), *uentulum* (Cu 316), *unguiculus*, *uxorcula*.

Mais un grand nombre de diminutifs paraissent être des créations de Plaute ²². Il s'agit, d'une part, de formations requises, pour ainsi dire, par le contexte :

— adjectifs attirés par le substantif ²³ :

seruolorum sordidulorum scorta diobolaria

(Po 270)

Ensiculust aureolus (Ru 1156)

sicilicula argenteola, et *duae conexae maniculae* et *sucula*... — *Quin tu i dierecta cum sucula et cum porculis*

(Ru 1169—1170)

Papillarum horridularum oppressiunculae (Ps 68)

Lunulam atque anellum aureolum in digitum (Ep 640)

Passerculum putillum (As 694)

Mulierculum exornatulam (Ci 306)

²⁰ Cf. V. Väänänen, *op. cit.*, p. 82—83 ; L. R. Palmer, *op. cit.*, p. 170 (pour Plaute p. 77—78).

²¹ La thèse de Ryhiner, *De diminutiuis Plautinis Terentianisque*, Bâle, 1894, ne nous a pas été accessible. Elle est d'ailleurs remplacée par F. Conrad, *Die Deminutiva im Allatein*, Glotta XIX, 1930—1931, p. 127—148, XX, 1931—1932, p. 74—84. Voir aussi B.-A. Tala-doire, *Essai sur le comique de Plaute*, Monaco, 1956, p. 56, et V. Pisanì, *op. cit.*, p. 199—200.

²² Cf. aussi F. Conrad, *art. cit.*, p. 139.

²³ Sur la valeur de ces diminutifs doubles, voir J. B. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache* ³, Heidelberg, 1936, p. 141 (*Doppeldeminution*); cf. aussi G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 116—117 ; F. Conrad, *art. cit.*, p. 140.

— Formations diminutives nouvelles attirées par le voisinage d'une série de diminutifs de la même sphère sémantique :

aniticula fait sur *columbula* (As 693)

haedillus (ἀ. λ.) fait sur *agnellus* (As 667)

melculum (qui se retrouve dans Cu 11) et *uerculum* faits sur *corculum* (Cas 837)

tenella fait sur *bella* (Cas 108)

D'autres dévoilent leur origine par des particularités de dérivation :

— diminutifs des noms d'action en *-tio* : *adsentatiunculas* (St 228, fin de sénnaire iambique), *aratiunculam* (Tri 148), *morsiunculae* (Ps 67, fin de sénnaire iambique), *occasiuncula* (Tri 974, fin de septénaire trochaïque), *oppressiunculae* (Ps 68, fin de sénnaire iambique), *perieratiunculas* (St 229), *ratiunculam* (Cap 192, Cu 371, fin de sénnaire iambique) ;

— diminutifs des formations « péjoratives »²⁴ en *-aster* : *grauastellus* (Ep 620, *rauistellus* dans A et chez F.P. 339, 4 Lindsay), *peditastelli* (Mi 54)²⁵.

— diminutifs tirés de comparatifs (adjectifs et adverbes)²⁶ :

complusculos (Ru 132, mot final d'un sénnaire iambique) ; *liquidiusculus* (Mi 665, dans un septénaire trochaïque ; ἀ. λ.), *meliusculus* (Cap 959, 968, à la fin de septénaires trochaïques, Cu 489, dans un sénnaire iambique ; le mot est assez bien attesté) *nitidiusculus* (Ps 220, vers trochaïque d'un canticum, 774, fin de sénnaire iambique ; non attesté ailleurs), *plusculum* (Am 283, fin de sénnaire iambique, Pe 21, dans un septénaire iambique d'un canticum ; bien attesté), *tardiuscula* (Ci 380, fin de sénnaire iambique ; repris par Térence et des auteurs tardifs), *unctiusculo* (Ps 221, dans un vers trochaïque d'un canticum ; ἀ. λ.).

— diminutifs tirés de mots ou de formes rares ou de caractère spécial : composés poétiques : *blandiloquentulus* (Tri 239, dans un vers anapestique) ; participes : *ploratillum* (Po 377 ; et, par attraction, *uerberetillum*, 378), *ualentula* (Cas 852, mot final d'un sénnaire iambique).

De même que dans le cas des verbes fréquentatifs, la valeur stylistique des diminutifs est soulignée par leur emploi insistant ; il ne s'agit pas seulement de parodies du style galant :

Dic † igitur me tuum† *passerculum*, *gallinam*, *coturnicem*

Agnellum, *haedillum* me tuum dic esse, uel *uitellum* :

Prehende *auriculis*, compara *labella* cum *labellis*

(As 666—668 ; voir aussi 693—694)

Teneris *labellis* molles *morsiunculae*

† Nostorum orgiorum ******iunculae* †

Papillarum horridularum *oppressiunculae*

(Ps 67—68)

²⁴ Ou « dépréciatives, détérioratives » (M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 21) désignant plutôt la « similitude approximative » (V. Väänänen, *Introduction*, p. 92).

²⁵ Il est à remarquer que les deux seuls autres dérivés en *-astellus*, enregistrés dans le dictionnaire inverse de O. Gradenwitz sont des termes techniques, noms de plantes ayant un sens différent des noms en *-aster* : *oleastellus* (chez Columelle, 12, 51, 3) et *pinastellus* (chez Pseudo-Apulée, 9, 5, 10) ; à ajouter (cf. J. André, *Lezique des termes de botanique en latin*, Paris 1956, s.u.), *oliuastellus* (Grom., 305, 5, etc.)

²⁶ Cf. aussi F. Conrad, *art. cit.*, p. 137.

Meum corculum, melculum, uerculum

(Cas 837; cf. aussi 134—136)

Mais on peut trouver des textes où l'agglomération des diminutifs est un jeu pur, sans intention parodistique; comme dans le passage du *Rudens* où l'on décrit le contenu du trésor de la jeune fille :

Post sicilicula argenteola et duae conexae maniculae et

sucula — Quin tu i dierecta cum *sucula* et cum *porculis*

(Ru 1169—1170)²⁷

hoc conuiuiumst

Pro opibus nostris satis commodule, nucibus, fabulis, ficulis,

*Oleae † interiplo*²⁸, *lupillo*, *comminuto crustulo*

(St 689—681)

Nous avons signalé, au cours des pages qui précèdent, la place des diminutifs dans les vers : tout comme les autres formations poétiques, les diminutifs apparaissent en grand nombre à la fin des vers. La statistique établie par F. Conrad (*art. cit.*, p. 80—81) est significative en ce sens : des 209 diminutifs employés par Plaute (dans 824 passages), 96 (185 passages) se rencontrent spécialement à la fin des vers, place de choix pour les mots poétiques, où à la césure, dont 52 diminutifs (tous, sauf *adulescentula*, des ἄπαξ λεγόμενα) exclusivement dans ces positions.

3. Si le caractère poétique des mots formés à l'aide de suffixes particulièrement usités par le langage courant est, nous espérons l'avoir montré, évident, il va de même d'autres formations suffixales. Plaute se sert des moyens de dérivation les plus simples pour forger des mots inattendus et, partant, à effet comique²⁹; il faut souligner que l'effet de surprise n'est nullement obtenu par un emploi arbitraire des suffixes, mais par leur extension tout à fait normale; les processus analogiques qui président à ces extensions sont parfois indiqués :

Certumst mihi hunc emortualem facere ex natali die

(Ps 1237)

Nam non coquinum est, uerum furinum est forum

(Ps 791)

Ergo aequius nos erat

candidatas suenire hostiasque

(Ru 270)

Sed uestita, aurata, ornata...

— *Quid erat induta?*...

— *Impluiatam*, ut istaec faciunt uestimentis nomina...

²⁷ Voir aussi les passages cités ci-dessus, p. 66.

²⁸ Sous cette corruptèle se cache, peut-être, un diminutif en *-illo* (voir la leçon de A, dans l'apparat critique de l'édition Ernout).

²⁹ Sur ces problèmes, voir V. Pisani, *op. cit.*, p. 297.

indusiatam, palagiatam, callulam aut crocolulam,...
cumatile aut plumatile, carinum aut cerinum...
 (Ep 222—233)

Pol ad *cubituram*, mater, magis sum exercita
 Fere quam ad *cursuram*
 (Ci 379—380)

Ite intro, ego de re *argentaria*
 Iam senatum conuocabo in corde *consiliarium*
 (Ep 158—159)

Vel *unctiones Graecas sudatorias*
 Vendo; uel alias malacas *crapularias*
 (St 226—227) ^{29 bis}

Sator sartorque scelerum et *messor* maxime
 — Non *occatorem* dicere audebas prius ?
 (Cap 661—662)

Nunc *adsentatrix* scelestas est, dudum *aduersatrix* erat
 (Mo 257)

Sapienter, *docile*, et *cordate* et *cate*
 (Po 131) ³⁰

Quid mihi scelestas tibi erat *auscultatio* ?
 Quidue hinc *abitio* ? Quidue in nauem *incensio* ?
 (Ru 503—504)

Dans de nombreux passages, ces créations lexicales servent à éviter des constructions syntaxiques banales. C'est surtout la large gamme de formations adjectivales marquant l'appartenance ³¹ qui fournit à Plaute la possibilité d'obtenir de telles formules concentrées.

Parmi celles-ci on peut signaler en premier lieu les adjectifs dénommatifs qui remplacent le génitif; il est à remarquer que, à l'origine, la construction adjectivale était réservée au style officiel et religieux ³², l'adjectif étant, en règle générale, dérivé d'un nom de divinité (*sacerdos Veneria*, (Ru 329 etc.) *urna Veneria* (Ru 475) ³³, *pars Herculanea* (Tru 562) ou d'un mot désignant un rang élevé sur l'échelle sociale (*filus erilis*) ³⁴; l'effet de sur-

^{29 bis} On peut ajouter ici la longue liste des formations fantaisistes en *-arius* de Au 508—521.

³⁰ Les derniers mots sont « poétiques »; cf. Enn., A 331 (*egregie cordatus homo*), A 459 (*cata signa*), A 529 (*cata dicta*).

³¹ Cf. M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 99—101.

³² Cf. la parodie du style solennel de Mer. 73: *Postquam recesset uita patrio corpore*.

³³ Dans *Venerius nepotulus* (Mi 1241) Plaute joue sur le contraste entre le caractère solennel de *Venerius* et celui familier de *nepotulus*.

³⁴ Voir, en ce sens, E. Benveniste, *Génitif et adjectif en latin*, StCl II, 1960, p. 65—67; l'auteur conclut: « C'est bien un héritage de la langue „noble", dans la diction poétique ou religieuse, comme pour énoncer la filiation patronymique » (p. 67).

prize est d'autant plus grand que Plaute emploie des adjectifs tirés de mots désignant des personnages diamétralement opposés à ceux appartenant aux catégories mentionnées ci-dessus : *ianuae lenoniae* (As 241), *arx Ballionia* (Ps 1064; *Ballio* est le nom du léno), *mercatus meretricius* (Po 339), *fructus fullonius* (Ps 782), *puer cauponius* (Po 1298).

Des effets analogues sont obtenus à l'aide d'autres formations adjectivales; en voici quelques exemples :

commeatum argentarium (Ps 424 « ravitaillement en argent »), *salus dataria* (Ps 969 « salut à donner »)³⁵, *lex quinauicenaria*³⁶ (Ps 303 « loi des vingt-cinq ans », *à.λ.*), *morbus hepaticarius* (Cu 239, formation hybride, parodiant la terminologie savante des médecins³⁷; *à.λ.*), *tantas struices concinnat patinarias* (Men 102 « montages de plats »), *crepitem pollentarium* (Cu 295), *feles virginaria* (Pe 751); *te cum securi caudicali praeficio provinciae* (Ps 158 « département du bois »³⁸; *à.λ.*), *Quis est ... ? — Qui tibi sospitalis fuit* (Ps 247; rappelons aussi *emortualis*, Ps 1236); *qui me faciam pensilem* (Ps 89 « pour me pendre »); *ingenio haud discordabili* (Cap 402); *ludi ludificabiles* (Cas 761), *uoluptabilem nuntium* (Ep 21); *anum doliarem* (Ps 659 « ronde comme une tonne »); *is amore proieciciam illam deperit* (Ci 191 « jeune fille autrefois abandonnée »; paraît être une parodie du style juridique)³⁹, *circumspectatrix cum oculis emissiciis* (Au 41 « espionne, avec tes yeux qui furettent partout »), *sane genus hoc mulierosumst tunicis demissiciis* (Po 1303 « tuniques tombantes »), *ius confusicium* (Ci 472, dans un jeu de mots sur les deux sens de *ius*; cf. A. Ernout, *ad loc.*); *hic me hospitio pugno accepturus est* (Am 296; cf. Ru 763), *uerbereum caput* (Pe 184); *supplicium stimuleum* (Mi 511); *illam pugnis totam faciam ut sit merulea* (Po 1289).

Les suffixes possessifs offrent, eux aussi, des moyens de créer des mots nouveaux : *tergum cicatricosum* (Am 446)⁴⁰, *senex hic elleborosus est* (Mo 952; cf. Ru 1006), *senex hircosus* (Mer 575), *neque ie iuniosiore[m] [diem] neque magis ecfertum fame uidi* (Cap 466), *ego nec sycophantiose quicquam ago nec malefice* (Ps 1211); *canum, uarum, uentriosum, bucculentum, breuiculum* (Mer 639), *win aquam ? — Si frustulenta est, da* (Cu 313 « s'il y nage quelque viande »), *macilentis malis* (As 400; cf. Cap 647), *mustulentus aestus* (Ci 382 ap. Non. « bouquet de vin nouveau »); *miles usque caesariatus* (Mi 768 « notre beau frisé de militaire »), *dentatum uirum* (Ps 1040), *homo chlamudatus* (Ps 1101)⁴¹.

Les suffixes de noms d'agent et de noms d'action, par la régularité presque grammaticale de leur emploi, sont utilisés par Plaute

³⁵ Le mot paraît attesté, sans avoir aucun rapport avec le texte de Plaute, dans un graffito de la *Domus Tiberiana* du Palatin, n° 169 Väänänen — Castrén — Lilius.

³⁶ Cf. StCl, II, 1960, p. 317.

³⁷ Autre explication chez A. Thierfelder, RhM, XCVIII, 1955, p. 190—192.

³⁸ Traduction d'A. Ernout (comme toutes les autres, sauf indication contraire), qui remarque (*ad loc.*) : « Parodie du style officiel. Le comique de l'expression est souligné par la création de l'adjectif *caudicalis*, qui ne se retrouve pas ailleurs ».

³⁹ Sur ces formations, voir M. Leumann, Kl. Schr., p. 14—15, 20—21.

⁴⁰ La liste des formations plautiniennes en *-osus* se trouve chez A. Ernout, *Les adjectifs latins en -osus et -ulentus*, Paris, 1949, p. 77—78.

⁴¹ Cf. aussi Ep 222 sqq, cité ci-dessus, p. 68—69.

pour la formation de nombreux « mots de circonstance »⁴², à fonction comique :

Noms d'agent en *-tor*⁴³ : *sator satorque scelerum et messor maxume* (Cap 661), *omnium legum atque iurum fictor, condictor cluet* (Ep 523), *minime sputator, screator sum* (Mi 647), *urbicaepe, occisor regum* (Mi 1055), *eius nunc regiones, limites, confinia determinabo : ei rei ego sum factus finitor* (Po 49), *perfossor parietum* (Ps 980) ; le féminin offre, en outre, des mots d'une longueur excessive, à peine prononçables : *circumspectatrix cum oculis emissiciis* (Au 41) *uolo mihi oblatricem in aedis intro mittere* (Mi 681 ; voir aussi 693—697, où l'on trouve réunis *praecantrix, coniectrix, plicatrix, opstetrix, nutrix*), *ne me attrecta, subigitatrix* (Pe 227), *cantrices, cistellatrices* (« porteuses de coffrets ») [...] *raptores panis et peni* (« dévaliseurs de la huche et du buffet », Tri 253—254). Comme on le voit, des deux valeurs des noms en *-tor* distinguées par E. Benveniste⁴⁴, celle d'agent d'une fonction et celle d'auteur d'un acte, Plaute utilise surtout la première, qui lui permet de déployer librement sa fantaisie, en inventant des « fonctions » inattendues⁴⁵.

Noms d'action⁴⁶ :

— Noms en *-tus* : *fugat ipsus se ab suo contutu* (Tri 262 ; *ἀ.λ.*, mais *contuitus* chez Quintilien), *is mille nummum se aureum meo datu tibi ferre [...] aibat* (Tri 1140), *magis illectum tuum quam lectum metuo* (Ba 55), *plane educatum in nutritatu Venerio* (Mi 650), *quan ob rem me [...] habes perditui et prae<dat>ui* (Ci 366).

— Noms en *-tio* : *nequiter paene expediuit prima parasitatio* (Am 521 « métier de parasite »). On peut y ajouter les abstraits composés, tel *famigeratio* (Tri 692. « l'opinion publique »), *uerbiuelitatio* (As 307, « escarmouche de paroles »).

— Noms en *-tura* : *cubitura* (Ci 379, voir ci-dessus, p. 69 *ἀ.λ.*), *tu salis solus ; nam ego istam insulturam et desulturam* (*ἀ.λ.*) *nihil moror* (Mi 280), *fictura*, dans un passage où Plaute joue sur la valeur de différents dérivés d'un même mot :

Nam sapiens quidem pol ipsus fingit fortunam sibi ;

Eo non multa quae neuolt eueniunt, nisi fictor malust. *

— Multa illi opera opust ficturae qui se fictorem probum

Vitae agundae esse expetit

(Tri 363—366)

Autres formations nominales servent au même dessein :

— Noms en *-mentum*⁴⁷ : *uenalis ego sum cum ornamentis omnibus inanimentis*⁴⁸ *e xplementum quaerito* (St 172—173), *aliquid*

⁴² Le terme appartient à J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 43.

⁴³ La liste chez H. Rassow, *De Plauti substantiis*, Leipzig, 1881, p. 612—614. Les noms d'agent en *-ulus* sont employés surtout dans des composés (v. ci-dessous).

⁴⁴ *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948 p. 45 (et passim).

⁴⁵ Un procédé analogue a déjà été signalé pour ce qui concerne les nombreux noms de métiers du passage mentionné de l'*Aulularia*, 508—521.

⁴⁶ Les listes, non exemptes d'erreurs, se trouvent chez E. Mikkola, *Die Abstraktion im Lateinischen*, II, Helsinki 1964, p. 136 et suiv. ; voir aussi Rassow, *op. cit.*, p. 611—612, 614, 615.

⁴⁷ La liste chez J. Perrot, *Les dérivés latins en -men et -mentum*, Paris, 1961, p. 65—67.

⁴⁸ Pour l'interprétation (« c'est par des propos vides que je cherche à remplir mon ventre »), voir J. Perrot, *op. cit.*, p. 261—262.

scitamentorum (« fins morceaux ») de *foro opsonarier* [...] aut *sincipimenta porcina* (« têtes de cochon » Men 209—211)⁴⁹.

— Noms en *-tas*⁵⁰ : *ita replebo a tritate atrior multo ut siet quam Aegyptini* (Po 1290) *os habet, linguam, perfidiam, malitiam atque audaciam, confidentiam, confirmitatem, fraudulentiam* (Mi 189; à remarquer l'amoncellement d'abstraites), *omnis homines supero, antideo cruciabilitatibus animi* (Ci 205).

L'inventivité de Plaute en ce qui concerne la création d'adverbes est surtout orientée vers la formation de mots très longs : *pollucibiliter* (Mo 24), *perplexabiliter* (St 85), *conciabiliter* (Ps 950); l'effet de surprise est sans doute le but de formations telles que *assulatim* (Cap 832 « en éclats », Men 859), *frustillatim* (Cu 576 « par petits morceaux »).

4. Nous n'insisterons pas sur les formations à préverbes, bien que Plaute en utilise toutes les ressources sémantiques et aspectuelles en déployant, dans ce domaine, apparemment limité, sa fantaisie infatigable. Un choix d'exemples⁵¹, à côté de ceux cités ici et là dans les pages précédentes, confirme cette impression : *quod dem scortis quodque in lustris comedi et congraecem* (« mener la vie grecque » Ba 743; cf. *pergraecaminei* Mo 22), *meus socius, compar, commaritus* (Cas 797 « mon co-épouseur »), *uerum opsecrote ut liceat simplum soluere, trecentos Philippos; credo, conradi potest* (Po 1363 « en raclant tout, je pourrai sans doute les réunir »; il est à remarquer que pour rendre *conradi* le français a besoin, dans la traduction d'A. Ernout, de cinq mots), *me miseria et cura contabescit* (Ps 21), *hunc senem osse fini dedolabo assulatim uiscera* (Men 859), *deserere illum et dei uare in rebus aduersis* (Tri 344), *os denasabit tibi mordicus* (Cap 604), *tum igitur ego deruncinatus, deartuatus sum* (Cap 641 « j'ai été égorgé — de rucina "rabot", dépecé »; cf. aussi Mi 1142 pour le premier mot, Cap 672 pour le second), *dismaritus* (Cas 974 « bigame » c.à.d. « mari en partage »), *iam tibi istuc cerebrum dispercutiam* (Cas 644), *Ballionem exballistabo lepide* (Ps 585a), *exfafillato brachio* (Mi 1180, sens inconnu⁵²), *istum exinani* (Trn 712 « vide-moi ton homme »), *ne interturba* (Ba 733 « n'interromps pas »), *sauium oppegit* (Cu 60), *ut charmidatus es* (du nom propre *Charmides*), *rursum recharmida* (Tri 977), *subcustos* (Mi 868 « gardien en sous-ordre »), *haec cum uideo fieri, suffuror, suppilo* (Tru 566 « je filoute, je pille en douce »), *trecentis uersibus tuas impuritas transloqui nemo potest* (Pe 411).

⁴⁹ J. Perrot, *op. cit.*, p. 67, considère ce mot comme un « terme de cuisine »; il n'est pas exclu pourtant qu'il soit forgé pour parodier la terminologie des cuisiniers (cf. *condimentum, pulmentum, pulpamentum, intrimentum, protrimentum*, chez Perrot, p. 126); bien que repris par Apulée *scitamentum*, qui ne peut être technique (« friandise ») a toutes les chances d'être lui aussi une création parodistique de Plaute. D'ailleurs le texte contient encore deux ἀπαξ λεγόμενα : *glandionida* et *pernonida*.

⁵⁰ La liste chez E. Mikkola, *op. cit.*, p. 124—128; cf. Rassow, *op. cit.*, p. 611.

⁵¹ Voir aussi, pour les verbes, P. B. Corbett, 'Vis comica' in *Plautus and Terence*, *Eranos*, LXII, 1964, 1—2, p. 52—69.

⁵² A lire *exinfulato*, selon E. Campanile, *Ann. Sc. Norm. Sup. Pisa*, 29, 1960, p. 125—128?

5. Les faits rassemblés ci-dessus, dont le caractère poétique nous paraît hors de doute, ont ceci de commun qu'ils relèvent de procédés de formation couramment utilisées par le langage populaire, la dérivation à suffixes et la composition à préverbes. Or, puisqu'il est pratiquement (et, si l'on veut, méthodologiquement) impossible de fixer des limites à la fantaisie créatrice et à la verve populaires, on pourra toujours défendre sinon l'origine populaire, du moins le caractère populaire des mots dérivés ou des formations à préverbes rencontrées chez Plaute. Mais, à notre savoir, on n'a jamais soutenu que les mots composés fassent partie du langage quotidien en latin. Bien au contraire, on a toujours (du moins depuis Quintilien ⁵³) considéré que les premiers poètes tragiques et épiques, surtout Ennius et Pacuvius, qui leur ont accordé une large place, faisaient en cela preuve d'une insuffisante maîtrise du latin, doublée d'une propension exagérée à imiter les modèles grecs. Or, il se trouve que chez Plaute les mots composés abondent, et cela non seulement dans des passages où le poète parodie l'enflure du style épique et tragique ⁵⁴. Bien au contraire, ils sont parsemés dans tout le texte des comédies et ne font même pas défaut dans des passages où l'on pourrait s'attendre à trouver une reproduction plus fidèle du langage populaire, comme c'est le cas, de la joute d'injures avec lesquelles Calidore et Pseudolus accablent Ballion, le léno (360—368) :

CA. Inpudice !

BA. Itast.

Ps. Scelesté !

BA. Dicis uera.

Ps. Verbero !

BA. Quippini ?

Ps. *Bustirape* !

BA. Certo.

Ps. *Furcifer* !

BA. Factum optume.

Ps. *Sociofraude* !

BA. Sunt mea istaec.

Ps. *Parricida* !

BA. Perge tu.

CA. *Sacrilege* !

BA. Fateor.

CA. *Periure* !

BA. *Vetera uaticinamini*.

⁵³ I.O. I, 5, 70.

⁵⁴ Sur le vocabulaire de ces parodies, voir F.-M. Băltăceanu, *Vocabularul parodiilor plautine ca document al stilurilor parodiate*, StCl, VIII, 1966, p. 97—118. Sur l'aspect littéraire de ces parodies, voir A. Thierfelder, *Plautus und römische Tragödie*, Hermes, 74, 1939, p. 155—166, et, en dernier lieu, P.-J. Cèbe, *La caricature et la parodie dans le monde romain antique*, Paris, 1966, p. 37 et suiv., surtout p. 77—117.

CA. *Legirupa* !

BA. Valide

Ps. *Permities adulescentum* !

BA. *Acerrume*.

CA. *Fur* !

BA. *Babae*.

Ps. *Fugitiue* !

BA. *Bombax*.

CA. *Fraus populi* !

BA. *Planissime*⁵⁵.

Des six mots composés employés dans ce texte, un seul, *furcifer* paraît être banal (mais il se rencontre presque exclusivement dans la langue comique : 15 exemples chez Plaute, 4 chez Térence ; se retrouve chez Cicéron) ; *parricida* est un terme technique de la langue du droit (pas d'autre exemple chez Plaute ; *parricidium*, une attestation, Ru 651)⁵⁶ ; *sacrilegus* appartient au langage religieux (deux fois chez Plaute, 6 fois chez Térence)⁵⁷ ; la même origine peut être supposée pour *legirupa*, bien que le mot n'apparaisse pas en dehors de Plaute (Pe 68, texte corrompu, Ps 975, Ru 652, avec le dérivé *legirupio* Ru 709, ἀ. λ. formé sur *usucapio*⁵⁸) ; restent les deux ἀπαξ λεγόμενα, inventions plautiniennes sans doute, *bustirapus*⁵⁹ et *sociofraudus*⁶⁰, qui démontrent que le poète n'avait nullement l'intention de transposer dans son texte un répertoire d'injures emprunté au langage courant.⁶¹ Il n'est pas sans intérêt de signaler que parmi les autres termes d'injure du même personnage, quelques-uns ne proviennent non plus du langage courant : *uerbero* n'appartient qu'au vocabulaire comique (très fréquent chez Plaute, deux fois chez Térence) *periurus* au vocabulaire juridique et religieux (très fréquent chez Plaute, avec ses dérivés *periurium*, *periuro*, *perieratiuncula*, *periuriosus*, les deux derniers ἀ. λ.), *permities*, synonyme ou corruption de *perniciēs*, paraît confiné au style solennel ; associé à *adulescentum*, ce mot, tout comme la locution *fraus populi* fait semblant d'être extrait d'un discours moralisateur prononcé par un vieux sénateur.

⁵⁵ Voir aussi, sur ce passage, Ilona Opelt, *Die lateinischen Schimpfwörter*, Heidelberg 1965, p. 92—93.

⁵⁶ J. B. Hofmann, *Lat. Umgangssprache*², p. 87 (et I. Opelt, *op. cit.*, p. 92) le considère comme un calque du gr. πατραλοίας (Aristophane, mais aussi chez Lysias, Platon, etc.) ; c'est plutôt l'équivalent de ce mot grec.

⁵⁷ Le mot peut rendre gr. ἱερόσυλος (cf. I. Opelt, *op. cit.* p. 98).

⁵⁸ Pour d'autres explications, voir F. Bader, *La formation des composés nominaux du latin*, Paris-Besançon, 1962, p. 193.

⁵⁹ Pour les raisons formelles de cette interprétation, voir F. Bader, *op. cit.*, p. 27. Le mot est un calque du gr. τυμβωρύχος (Hofmann, *ibid.* Opelt, *ibid.*) attesté chez Aristophane et probablement créé par lui, repris par Lucien, dans une inscription, etc. Selon A. da Costa Ramelho, *Humanitas*, VIII—IX, 1959—1960, il peut traduire aussi bien βωμολόχος.

⁶⁰ Il serait, selon un scholiaste anonyme (ap. G. Puccioni, *L'uso stilistico dei composti nominali latini*, Atti dell' Accad. [dei Lincei], Mem. della cl. di Sc. mor e stor. VII, IV, 10, p. 387), formé d'après gr. προδωσέταρος ; mais ce mot ne figure pas dans les textes. Pour la forme, voir F. Bader, *op. cit.*, p. 25 et 30.

⁶¹ Pour les autres mots composés servant d'injure dans les pièces de Plaute, voir P.-J. Miniconi, *Les termes d'injure dans le théâtre comique*, REL, XXXVI, 1958, p. 169—170 ; l'auteur n'en relève pas moins de 29 ; cf. aussi B.-A. Taladoire, *op. cit.*, p. 178—179.

L'étude des mots composés chez Plaute et de leur valeur stylistique a été entreprise, d'une manière attentive et judicieuse, en tenant compte des modèles grecs — Aristophane en premier lieu, — par G. Puccioni, *ouvr. cité*, p. 377—419. La reprendre nous mènerait trop loin, sans utilité réelle pour notre démonstration. L'auteur distingue principalement les composés à but comique (λέξεις κωμικαί) et les composés paratragodiques; le caractère artificiel, poétique donc, des premiers est indiscutable (*Oculicrepidæ*, *cruricrepidæ*, *ferriteri* Tri 1021, *fustitudinas ferricrepinas insulas* As 34, *lumbifragium* Cas 968, Am 454, et *Crurifragium* Po 886, faits sur *naufragium*, *uirgidemia* Ru 636, fait sur *uindemia*⁶², les noms d'agent du type *gerulifigulus* Ba 381, *damnigerulus*, Tru 551, *munerigerulus* Ps 181, *nugigerulus* Au 525⁶³, les hybrides gréco-latins du type *ferritribax* Mo 356, *flagritriba* Ps 137, *pultifagus* Mo 828⁶⁴, etc.). En ce qui concerne les secondes, G. Puccioni établit une distinction entre ceux qui se bornent à «ripetere parole ed espressioni della tragedia» et ceux qui tendent à «rifare termini ed espressioni su quelli già noti e che presentino una aparenza di grandezza tragica» (p. 406)⁶⁵; il convient néanmoins de remarquer que les créations plautiniennes dont le modèle est fourni par des mots composés épiques et tragiques ne donnent pas toujours une «apparenza di grandezza tragica», mais, au contraire, il s'agit d'un effet comique qui provient surtout de la surprise provoquée par le contraste offert par la combinaison insolite des éléments, dont un seul (d'ordinaire le second) rappelle les composés du style solennel. Car si, par exemple, on peut considérer un mot tel que l'épithète divine *caeli-potens*, Pe 755, bien que non attesté en dehors de ce passage, comme provenant de la langue religieuse ou, du moins, parodiant celle-ci, on commence à avoir des hésitations lorsqu'il s'agit de *salsipotens*, Tri 820, et encore plus de *mulsipotens* (ibid., conjectural, on doit le dire⁶⁶), dont le premier terme nous mène bien loin de la grandeur tragique; ce qui veut dire que les composés «paratragodiques» rejoignent la catégorie des mots comiques proprement dits, à cette différence près que, tandis que pour une partie de ces derniers le modèle du type de formation et, dans la plupart des cas, du second élément du composé se trouve dans la langue courante (*uindemia* — *uirgidemia*, *naufragium* — *lumbifragium*) pour les premiers le modèle se trouve dans le style élevé. C'est d'ailleurs une des sources importantes de la langue poétique de Plaute, qui offre ainsi une réplique de la comédie à un procédé courant dans le style solennel. Quelques exemples suffiront à mettre en évidence la méthode⁶⁷.

⁶² Et ayant, selon G. Puccioni, *op. cit.*, p. 395, pour modèle grec, ἀβδολογία (non enregistré par Liddell-Scott).

⁶³ Sur ces formations, voir en dernier lieu B. Zucchelli, *Studi sulle formazioni latine in -lo- non diminutive*, Parme, 1970, p. 33 (et note 10), p. 43 et note 34, p. 45, 163—164.

⁶⁴ Voir S. Witkowski, *De uocibus hybridis apud antiquos poetas Romanos*, Cracovie, 1892; cf. aussi F. Bader, *op. cit.*, p. 404—412.

⁶⁵ Pour d'autres distinctions voir aussi M.-F. Băltăceanu, *art. cit.*, p. 99—100.

⁶⁶ Cette conjecture ingénieuse, due à R. Klotz, Rh. M. 44, p. 455, 567, qui corrige ainsi *multipotens* des manuscrits (*Salsipotentis* et *mulsipotentis* Iouis fratri et Nerei Neptuno), a toutes les chances d'être correcte; elle n'est, toutefois, pas acceptée par les principaux éditeurs. Voir aussi E. Fraenkel, *Plautinisches im Plautus*, Berlin, 1922, p. 207—209.

⁶⁷ Voir aussi M.-F. Băltăceanu, *art. cit.*, n. 113—114.

— Composés ayant pour second terme un participe présent :

Plaute

caelipotens (Pe 755, repris par

Prudence)

multipotens (Ba 652, Cas 841)

salsipotens (Tri 820)

uiripotens (Pe 252)

Tragédie, épopée

bellipotens (Enn., A 181 V)

sapientipotens (id., ib.)

armipotens (Acc., 127 R)⁶⁸

— Composés ayant pour second terme un nom (ou adjectif) en -o- ou en -a, tiré d'une racine verbale :

- cola :

latebricola (Tri 240)

seruolicola (Po 267)⁶⁹

siluicola (Naeu., B. P. 11 Str.)

caelicola (Enn., A 491 V)

- dicus

blandidicus (Po 138)

falsidicus (Tri 770)

magnidicus (Mi 923, Ru 515)⁷¹

spureidicus (Cap 56)

uanidicus (Tri 275)

suauidicus (Lucr. IV, 180, 909)⁷⁰

- fer

flabellifer (Tri 252)

lucrifer (Pe 515, 516)

frundifer (Naeu., Trag. 25)

flammifer (Enn., Sc. 29)

frugifer (Trag. inc. 164 R)

horrifer (Pac. 82, Acc. Trag. 566)

- ficus

damnificus (Ci 728)

falsificus (Mi 191)

furtificus (Pe 226, Ps 887)

horrificus (Cic., Arat. 122, Lucr., III 906, etc.)

terrificus (Trag. inc. 96 R)

hostificus (Acc. 80 R)

- ger

plagiger (Ps 153)

thysiger (Naeu., Trag. 35 R)

- loquus

blandiloquus (Ba 1173)

falsiloquus (Cap 264, Mi 191)

mendaciloquus (Tri 769)

uaniloquus (Am 379)

doctiloquus (Enn., A 583 V)

⁶⁸ Cette catégorie, très fréquente dans la langue de la tragédie et de l'épopée, depuis Naevius (*arquitenens* Naeu., B. P., 20, 58 Strzelceki ; pour d'autres formations semblables, voir G. Puccioni, *op. cit.*, p. 423 ; chez Plaute, citons encore *uinipollens*, Cu 114) ; elle sert parfois de concurrent, métriquement commode, de dérivés en -o- ou sans suffixe : *altiuolus*, (Pline, N. H. 10, 42) / *altiuolans* (Enn. A. 81 conjectural), *quadrupes* (Enn., A 232, Sc. 190) / *quadrupedans* (Enn., Sc. 184 V). Plaute n'a pas négligé cette source : *beneuolens* (Mer 887), *laetificans* (Pe 760) et même *unanimans* (Tru 435) ; cf. F. Bader, *op. cit.*, p. 258—260.

⁶⁹ Pour l'interprétation de ce mot, voir F. Bader, *op. cit.*, p. 70.

⁷⁰ Seule attestation, paraît-il, de ce mot ; il n'est pas exclu, pourtant, que Lucrèce l'ait trouvé chez un poète ancien. Cf. C. Bailey, I, p. 132—134 ; voir aussi C. Georgescu, *Cuvinte compuse la Lucrețiu*, *Analele Universității din București* (Filologie), XIII, 1964, p. 287—303.

⁷¹ Peut-être mot solennel non attesté ailleurs.

— Adjectifs tirés de verbes composés (ou, du moins, pouvant théoriquement avoir un tel verbe comme point de départ).

lucrificabilis (Pe 712)
ludificabilis (Cas 761) ⁷²

luctificabilis (Pac., *Antiopa*, XIV R)
horrificabilis (Acc., *Trag.* 617 R,
 conjectural)
tabificabilis (Acc. *Trag.* 421 R).

Deux questions peuvent se poser au terme de cet exposé :

1°. Plaute a-t-il créé de toute pièce la langue littéraire (« Kunst-sprache ») dont il s'est servi ? 2°. Quels sont les rapports entre cette dernière et la langue courante de Rome ?

Répondre à la première question équivaut essentiellement à préciser le rapport entre la langue de Plaute et celle de Naevius (car les fragments comiques de Livius Andronicus sont insignifiants et ne paraissent pas avoir des particularités linguistiques remarquables). Chez Naevius en effet on peut trouver des rudiments d'une langue comique dans le sens que nous employons ici, qui pouvait offrir à Plaute quelques lignes directrices. Mais, à la différence de ce dernier, Naevius n'emploie que des mots plus ou moins banals, sans l'éclat du vocabulaire de Plaute, ou bien, dans quelques passages, ses innovations lexicales transgressent les règles de dérivation et de composition, ce qui n'arrive jamais à son successeur. Dans la première catégorie on pourrait ranger des diminutifs tels que *adulescentulus* (26 R³; *uiridulo adulescentulo* 126), *pusillus* (35), *pauvilulus* (49), *paussillus* (55), des fréquentatifs comme *adnutat* (76), *adnictat* (ib.; il s'agit du passage justement célèbre de la *Tarentilla*). Dans la seconde, des adjectifs comme *caperatus* (*caperata fronte* 49¹ texte peu sûr), *Pisatilis* (113 a « Pisis oriundum » Festus 230, 15 Lindsay) ou des composés comme *concupilauisti* (132 « dictum a Naevio pro 'corripuisti et inuolasti' » P. F. 54, 16 Lindsay) ⁷³. Enfin, il y a chez Naevius des formations lexicales qui relèvent du même esprit que celles de Plaute : un fréquentatif *confictant* (93^d, ap. Varr., *LL*, VII, 107, conjecture de Turnèbe pour *conficiant* des mss., *confictitant* de la vulgate), un nom d'agent *praemiator* (17; « *praemiatores nocturni praedones* » Non., 150, 28, texte peu sûr), un adjectif, *penitus* (122^c : « *penitam offam Naevius appellat absegni carnis cum coda* » Festus 282, 11 Lindsay), des adverbes : *exanimabiliter* (35), *dapsiliter* (39), *datatim* (75), *defricate* (80), un verbe composé *dispulueras* (57). Conclure de là, comme le fait le regretté E. Fraenkel ⁷⁴, que « der plautinische Sprachstil ist bereits von Naevius voll ausgebildet worden » nous paraît être une exagération pieuse.

Quant à la seconde question, à savoir le rapport entre le langage courant et la langue de la comédie, on doit remarquer qu'à l'époque de Plaute il n'y avait que des formes embryonnaires de différenciation

⁷² Sur cette catégorie, voir A. Thierfelder, *Plautus und die römische Tragödie*, Hermes, 74, 1933, p. 155—160. Cf. aussi G. Puccioni, *op. cit.*, p. 429—430; F. Bader, *op. cit.*, p. 212.

⁷³ Au vers 93^c Ribbeck, à la suite de Klusmann, lit *pallucidum* dans un texte peu sûr de Varron, *LL* VII, 108; la conjecture nous paraît trop hasardée.

⁷⁴ *RE*, Suppl. VI, col. 628, 39.

stylistique : seulement les genres « élevés » pouvaient se servir d'un instrument linguistique préexistant, celui des textes religieux, des annales des pontifes, des actes officiels, des éloges funèbres, etc. ; dans ces cas même, les différences par rapport à l'usage courant ne devaient pas être particulièrement profondes. La comédie pouvait-elle, d'autre part, se réclamer de la tradition des farces populaires italiotes ? Nous côtoyons ici le domaine des hypothèses non seulement invérifiables, mais aussi, nous semble-t-il, dénuées de fondement : le modèle des premières représentations scéniques romaines était, sans aucun doute, le théâtre grec et il vaut mieux considérer ces représentations comme des réactions contre le théâtre « rustique » que de leur assigner le rôle de continuatrices d'une tradition populaire ⁷⁵. Que la langue comique en ait subi quelque influence est bien possible ⁷⁶ mais difficilement démontrable ⁷⁷.

À défaut de traditions et de modèles littéraires latins, Plaute n'avait par conséquent d'autre issue que de prendre comme point de départ le langage courant, tout en ayant recours à des formes archaïques ⁷⁸ et, en définitive, à toutes les sources linguistiques auxquelles il avait accès. C'est d'ailleurs une vérité évidente et banale, car toutes les langues littéraires reposent, à leur origine, sur le langage courant, même celles qui servent les genres les plus élevés. La différence entre Plaute et la tragédie ou l'épopée ne réside nullement dans l'opposition populaire~littéraire, ni même dans la proportion des éléments populaires dans l'un et dans l'autre de ces deux genres, mais dans la nature des innovations, des écarts pris par rapport au langage courant. La réussite de Plaute, dont la preuve éclatante est fournie par les appréciations anciennes que nous avons citées au début de cet article, provient de ses qualités personnelles, de son intelligence linguistique et littéraire hors de pair, qui lui ont permis de transposer sans aucun heurt en pays romain l'esprit de la comédie grecque et d'en adapter la forme aux exigences et aux possibilités de la vie culturelle de Rome.

Par les observations présentées dans les pages précédentes nous avons eu l'intention de contribuer à mettre en lumière quelques aspects des commencements du latin littéraire. Nous espérons avoir au moins réussi à démontrer que ce n'est pas dans des recueils de latin vulgaire qu'est la place d'un des plus beaux génies que les lettres latines aient jamais produits.

⁷⁵ Voir, par exemple, U. Knoche, *Die römische Satire* ², Göttingen, 1957, p. 7—10. L'ouvrage de C. Duckworth, *The Nature of the Roman Comedy*, Princeton, 1952, ne nous était pas accessible au moment de la rédaction de ces pages.

⁷⁶ Cf., par exemple, K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte* ⁴, Stuttgart, 1968, p. 30. Nous n'avons pas pu consulter A.N.G. Little, *Plautus and Popular Drama*, HSCP, 1938, p. 205—228.

⁷⁷ Au contraire, le modèle aristophanien chez Plaute paraît hors de doute. Il ne s'agit pas seulement de la création de « mots comiques » de type aristophanien (cf. G. Puccioni, *op. cit.*, p. 385), mais de réminiscences de détail, par exemple, Arist., *Plut.*, 82 : Ἐχέυρος αὐτός ; — Αὐτότατος, et Plaute, Tri 988 : *Ergo ipsusne's ? — Ipsissimus*. Voir aussi, E. Fraenkel, *Plautinisches im Plautus*, Berlin, 1922, p. 101 suiv.

⁷⁸ L'emploi des optatifs *siem*, *sies*, des infinitifs en *-ier*, des accusatifs *med*, *ted*, pour des simples raisons métriques (sans intention parodistique, dans la plupart des cas) constitue une preuve, à notre avis irréfutable, du caractère de « Kunstsprache » de la langue de Plaute. Voir aussi L. R. Palmer, *op. cit.*, p. 88.

LUCRETIUS' CRITICISM OF THE EARLY GREEK PHILOSOPHERS *

BY

E. D. KOLLMANN

Tel Aviv University

(1) HERACLITUS

The difficulties of understanding the philosophy and language of this offspring of a noble family who despised men, were known since the earliest time. The ancients gave him the name "*the obscure*"¹.

The fragments of his book Περὶ Φύσεως indicate that his style is difficult, his language is sometimes very complex, as if he intended to be perplexing, as if he wanted only a few extraordinary people to understand him. Word-plays and antitheses, even oxymora, are quite frequent.

There are many instances of seeming contradictions, one close to the other, where their intimate connection is stressed.²

It will be sufficient to quote a few, some of which have lately been interpreted rhythmically³

1. μύροι γὰρ μέζονες μέζονας μοίρας λαγχάνουσι⁴.

2. ἀζύνετοι ἀκούσαντες, κωροῖσιν εἰκάσι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπεινά⁵.

3. ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες⁶.

* This article is based on a paper published in Hebrew by the Department of Classics of Tel Aviv University in a memorial volume for the late Professor Ben Zion Katz, Rector of the University and Head of its Department of Classics.

¹ Socrates according to Diog. Laert. (II 22), and Cicero *De fin. bon. et mal.* II 5, 15.

² About the language of H. cf. B. Snell, *Die Sprache Heraklits*, *Hermes*, vol. LXI (1926), pp. 353–381, and lately K. Deichgraeber, *Rhythmische Elemente im Logos des Heraklit*, *Abh. d. Akademie d. Wissenschaften und d. Literatur, Geistes- und Sozialwissensch. Klasse, Jahrgang* 1962, pp. 481–551.

³ cp. especially the Introduction to Deichgraebers' study, pp. 481–489.

⁴ fr. B25D.

⁵ fr. B34D.

⁶ fr. B62D.

4. ξὺν νῶ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρή τῷ ξυνῶ πάντων κτλ.⁷

5. ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρους, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός κτλ.⁸

It should be noted that the language has a special function in Heraclitus' philosophy: his antitheses are not only symptoms of his personality, but are essentially connected with his system⁹. If we call something by its name — so says Heraclitus — we somehow separate it from its background. By calling the day a day we sever the connection between the day and its opposite, the night. Without this opposite, without the night, the day does not exist¹⁰.

In addition to the antitheses which he sometimes sharpens to an oxymoron, there are word-plays such as: τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος; ¹¹ this sentence is based on the word-play: βίος—βιός.

For Heraclitus fire is the base of everything, but it does not seem to be an element like water, air or ἀκτεῖον of his predecessors¹², but for him fire is the λόγος¹³.

Men do not understand the λόγος, although they hear it: the majority, οἱ πολλοί, are stupid. Heraclitus' criticism is sharp and aggressive. He criticizes people who hear without understanding (e.g. fr. B 17, 19, 34 D), the poets *Homer* (B 56 D), *Hesiod* (fr. B 40, 41, 57 D), the philosophers *Pythagoras*, *Xenophanes* (fr. B 40, 41 D), and *Hekataios*; perhaps these are not the only ones. Heraclitus' opinion may be summarized in the following aggressive sentences: ¹⁴

πολυμαθίῃ νόον ἔχειν οὐ δίδασκε
 Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην
 αὐτίς τε Ξεινοφάνῃ καὶ Ἑκαταίῳ.

⁷ fr. B114D.

⁸ B 67 D; cf. Deichgraeber, *l.c.*, pp. 490/96. He demonstrates clearly the rhythmic structure of the fragment which is expressed also by the equal number of syllables of the words forming each pair: ἡμέρη—εὐφρόνη, χειμῶν—θέρους: πόλεμος—εἰρήνη; κόρος—λιμός. D. points out that the hiatus prevents the listener from understanding a unity between the terms ἡμέρη—εὐφρόνη (p. 493). Another rhythmic factor is the order of the words in each pair: if the affirmative is marked by a and the negative by b, the following is found: a b b a b a b.

It seems that two further factors may be added:

1. Endings: η — η, ων — ος, ος — η, ος — ος.

2. Syllable-quantities: —υ—||—υ—; ——||υυ; υυυ||— — —; υυ||—X.

This looks quite interesting: while the first pair is identical, the other are opposites; the last pair may also be considered as a pair of opposites, because the syllable — ος is aneeps, but should be long because of the pause after it.

These additional factors seem to prove the rhythmical structure of the piece and to confirm D's opinion.

⁹ Snell points out that H's opposites are always 'living opposites' (p. 356), his language is poetical, full of sentiment; for him the language is a means of expression of sentiments, but he did not yet develop it towards logical clearness (p. 357).

¹⁰ Snell, *l.c.*, p. 368.

¹¹ fr. 8B48 D.

¹² In that way, however, Lucretius understands the fire of Heraclitus, and therefore criticizes him.

¹³ cp. the interesting discussion of λόγος in Deichgraeber's article. *l.c.*, p. 483/6, p. 493, p. 533 ss.

¹⁴ fr. B 40 D; spelling according to Deichgraeber, *l.c.*, p. 515/6.

The majority is stupid, and stupid are also their teachers, the poets, and the philosophers : all these do hear the λόγος, but do not understand it, they lack νοῦς, and πολυμαθία cannot teach them understanding.

Some features characteristic of Heraclitus can be summarized :

(1) Language has an important function in Heraclitus' philosophy. The use of antitheses and word-plays is essentially connected with his philosophic system and stresses the unity of opposites and the contradictions in unity.

(2) Heraclitus' language is prose, but has distinct rhythmic elements and structures of high expressive value ; the use of antitheses fits well into the rhythmic patterns.

(3) Heraclitus was a severe critic of almost every one.

(4) Even in antiquity it was extremely difficult to understand him.

(2) HERACLITUS IN LUCRETIUS' POEM

The passage dealing with Heraclitus consists of three sections :

(1) I 635—637 form the transition from the previous passage and a kind of introduction to the following.

(2) I 638—644 contain a personal attack on Heraclitus and on his followers, including the Stoics.

(3) I 645—704 contain the criticism of Heraclitus' philosophy, especially his opinion that fire is the basic element ¹⁵.

This paper deals with *part 2*, i.e. Lucretius' relation to Heraclitus the man ; it may well be that Lucretius intended to criticize not only Heraclitus, but also those who preceded him and those who came after him.

Lucretius' attack is personal, fierce, bitter and emotional.

I 638 *Heraclitus inquit quorum dux proelia primus
clarus ob obscuram linguam magis inter inanis
quamde grauis inter Graios qui uera requirunt.
Omnia enim stolidi magis admirantur amantque
inuersis quae sub uerbis latitantia cernunt
ueraque constituunt quae belle tangere possunt
auris et lepido quae sunt fucata sonore.*

The passage starts with sounds of battle : *Heraclitus inquit* ; the *i* — sounds are prominent ; at the strongest places in the verse are the words *Heraclitus* — *primus*.

The subject is next to the predicate which is connected with its object by a strong hyperbaton *quorum dux*.

¹⁵ This was not Heraclitus' opinion. Other subjects known as Heraclitean are not mentioned, e.g. the flux theory is conspicuously absent. The style and attitude of this third part are much less aggressive and sentimental than those of the second part ; they are more or less similar to the corresponding parts in the criticism of Empedocles (I 742—829) and of Anaxagoras (I 830—920), except for a few expressions : *perdelirum* (692), *cum uanum tum delirum* (698), *dementia* (704).

The expression *gravis inter Graios* consists of three bisyllables with clash between ictus and prose-accent and with alliteration in adjective and noun : *gravis-Graios*. In contrast to this grave and beautiful verse there is the second half of the preceding verse : *magis inter inanis* and the following verse (641) :

omnia enim stolidi magis admirantur amantque.

It seems worthwhile to note the startling difference in sound appearance between verses 640 and 641 : In the former 4 out of the 6 metrical units begin with long vowels, out of 14 vowels 6 are long and 8 short, whereas in the latter verse one metrical unit only begins with a long vowel ²¹ and 2 only out of 16 vowels are long.

(640)	a	i	e	ō	ē	i	
	e a	i	a i	i	a e	u	
(641)	o	i	i	a	a	a	
	i e	o i	a i	i	u a	e.	

There is an internal rhyme in 641 : *admirantur amantque*, which looks as if it was intentional; contrasted with gravity and depth is lightness and superficiality.

With this verse starts the criticism, not of the master, but of his followers who wrongly think his teachings to be the truth : they are *stolidi* ²².

Commentators thought that Lucretius unintentionally reminded his hearers by *stolidi* of *Stoici* ²³. He may suggest Ennius' verse :

nam ui depugnare sues stolidi soliti sunt. ²⁴

The next verse (642) has a double internal rhyme : *inversis quae sub uerbis* ; the expression *inuersa uerba* is not easily understood : the commentators refer it to antitheses, even to allegories. ²⁵

One thing seems to be certain : Lucretius could not possibly have mentioned unusual word-order in Heraclitus' writings : at least in his

²¹ (*stoli*)*di magis*.

²² These are οἱ πολλοί of Heraclitus, there are also called ἀξύνετοι, and κωφοί (fr. B 34 D). The original meaning of κωφοί seems to be 'deaf' and so the word is used by Heraclitus in the above fragment, but it came to mean also 'stupid'; '*stolidi*'. Perhaps Lucretius intended to suggest this?

²³ So Bailey in his commentary to this verse : "probably an unintentional pun". Bailey mentions I 1098, where '*stolidi*' is used as epithet for *Stoici*. I am not sure that this pun was *unintentional*. See next note.

²⁴ *Ann. fr. 105 V*. This verse shows a pun : *stolidi soliti*. It is possible that Lucretius, who knew Ennius writings well, meant to recall another verse unknown to us, but the fact that the verse mentioned contains a word-play seems to suggest that Lucretius wanted the listener to remember it. Word-plays are legitimate here, because Heraclitus is criticized. By the way, Ennius is suggested also by *quamde* used by Lucretius only here, and mentioned by Festus 312, 32 ss L. as an ancient word used by Ennius.

²⁵ cp. Ernout-Robin who point to antitheses in Heraclitus ; Bailey mentions Quintilian VIII 6,44 : "ἀλληγορία quam inuersionem interpretantur, aliud uerbis, aliud sensu ostendit, etiam interim contrarium".

fragments there are no instances of this. Allegories are rather rare, too, in the fragments. So, either we have to limit this criticism to antitheses only, or else, perhaps the numerous word-plays could be meant? It is suggested that the verb *inuerto* 'turn upside down', 'hurt', 'maime' could allude to instances like :

βίος-βιός, μόροι-μοῦρα, μαινώμενοι-μαίνεσθαι.

Next comes an oxymoron : *latitantia cernunt*; the verb *cerno* is used by Lucretius quite often and it is not always possible to find out the difference between its meaning and that of *uideo*, but it seems that *cerno* refers to clear, sharp vision, at least here; the verb *latito* appears 3 times at Lucretius, *lateo* 12 times; it is difficult to discern any difference in his use of these verbs; *latitantia cernunt* is a very strong oxymoron in a rather Heraclitean vein. If these people 'distinctly see hidden things', then either these things are not really hidden or they do not really see them. This looks like an ironical expression : they only imagine that they see something, but there is nothing to be seen. All these nice and seemingly deep word-plays, all these artifices of the language of Heraclitus, there is nothing behind them, and whoever thinks otherwise, is *stolidus*, *inanis*.

The two verses (643/44) concluding this section are most interesting :

*ueraque constituunt²⁶ quae belle tangere possunt
auris et lepidio quae sunt fucata sonore.*

Lucretius, the genius of a poet, who saw in his poem an effective means of explaining the difficult philosophical system of Epicurus²⁷, criticizes those who think nice-sounding words, which influence the listeners' ears, to be the truth !

I confess that whenever I read these verses of Lucretius, I failed to grasp their full meaning : Did he intend to hit at the Stoics, such as Kleantes, the author of the Hymn to Zeus, or at others whose writings are lost ? It was rather difficult to suppose that he meant the pupils of Heraclitus himself. Not until I read Deichgraeber's study did I understand that the rhythmical structure of Heraclitus' expressions and his special use of the language was alluded to by Lucretius. We may indeed say about Heraclitus' language, even in the scattered fragments which remained, about his words and sentences and their structure that they *belle tangere possunt auris* and *lepidio (sunt) fucata sonore*.

This unique junction of sound and colour is most daring and suggests Heraclitus' style.

Deichgraeber's opinion about the rhythmical structure of Heraclitus' writings seems to be confirmed by the words of Lucretius, who criticizes the philosopher from Ephesus with his own means, using for this purpose the main elements found in Heraclitus' writings.

²⁶ The verb *constituunt* is in its meaning quite near to *cernunt* : both of them may mean 'to decide'. Cp. Varro LL 7, 98 : *creui ualet constitui etc.* ; perhaps *cernunt* (642) has an additional meaning : they decide that there is something hidden under the mixed up words, but in fact, there is nothing.

²⁷ e.g. I 945.

If we ask the question, why Lucretius' language is so aggressive, why this section is full of sharp expressions, word-plays and antitheses, the right answer seems to be not the one given usually, that this aggressiveness was caused by Lucretius' hatred of the Stoics and of Heraclitus, their spiritual father.²⁸ Although there can be no doubt of Lucretius' dislike of the Stoics, although Lucretius was fond of similes and metaphors from the sphere of war,²⁹ this may not be the full answer to the question.

In his criticism Lucretius touched upon all the important elements of Heraclitus' personality, by putting in its centre Heraclitus' language: he imitated his aggressiveness and sharpness, his fierce criticism, his contempt of men, he stressed his difficulty of expression, the rhythm and sound of his language. It may well be that Lucretius, the poet, wanted to present before the listener a picture of Heraclitus drawn by Heraclitean means, by his language and his style. They are all in here, the elements important for Heraclitus and known from his fragments: his aggressiveness, sharp criticism, the main characteristics of his language, its difficulty and its beauty, and its importance in Heraclitus' philosophy.

(3) EMPEDOCLES³⁰

Empedocles of Acragas in Sicily was a most influential personality: Poet,³¹ prophet, philosopher, physician, statesman and orator all in one. Many tales were told about his life and death. He was most eager to know nature, but still more, he wanted to rule it, to force it to serve man.

Fragments of two of his poems remain: We have some 300 verses out of about 2000 of his *Περὶ Φύσεως*, which contained his explanation of the world in a mechanistic way as union and separation of four elements by two powers, *Φιλία* and *Νεῖκος*.³²

Altogether different in subject and in style is Empedocles' other poem, *Καθαρμοί*, which contained about 3000 verses according to ancient testimonies³³, but may have been much smaller. We have about 100 verses only.

In his poem addressed to the citizens of his native city Acragas, Empedocles appears as prophet and as physician, performing miracles.

While the style of *Περὶ Φύσεως* justifies to a certain extent Aristotle's assertion that Empedocles was no poet, but a philosopher who knew to use rhetoric and poetic means, in the *Καθαρμοί* there appears

²⁸ cf. Bailey, *Comm.* vol. II, p. 711. Ernout-Robin, vol. I, p. 135.

²⁹ See note (18).

³⁰ *Fragmente der Vorsokratiker*, I pp. 276 ss

³¹ Aristotle speaks about Empedocles three times: *Poetics* 1447b17 he calls him *φυσιόλογος* rather than *ποιητής*; *Diog. Laert.* VIII 51 ss tells us that in his *Σοφιστής* Aristotle stated that Empedocles invented rhetoric, whereas in his *Περὶ Ποιητῶν* he called him *Ὀμηρικὸς, δεινὸς περὶ τὴν φράσιν* and *μεταφορητικὸς* and said about him that he used other poetic means (*ἐπιτεύγματα*) as well.

³² Commentators rightly pointed to the influence of Empedocles on Lucretius, when he put Venus together with Mars in the prooemium of the 1st book (Ernout-Robin, I p2); I think that in addition to both being gods of fertility, here are actually *Φιλία* — Venus and *Νεῖκος* — Mars.

³³ *Diog. Laert.* VIII 77.

a poet who rises to a level of enthusiasm and of style which we find again in certain sections of *De rerum natura*. Whereas style and language of the philosophic sections of Lucretius' poem are similar to those of the fragments of *Περὶ Φύσεως*, the style of Lucretius' prooemia and quite many other sections show an altogether different quality, poetic, full of sentiment, which is reminiscent of Empedocles' *Καθάρμοι*. So we find in Lucretius the same duplicity as in Empedocles, here in one poem, there in two ³⁴.

Empedocles' poems show an unusual power of expression and a struggle for a clear representation of his philosophy by means of a poetical language. His effort is felt to change the language and make it serve his special purpose ³⁵.

(4) EMPEDOCLES IN LUCRETIUS' POEM

The passage dealing with Empedocles, his philosophy and the criticism of it, falls into three sections, just as we have seen in the case of Heraclitus :

(1) I 705—715 form the transition from the previous passage and a kind of introduction to the following.

(2) I 716—733 deal with the personality of Empedocles.

(3) I 734—829 contain the criticism of Empedocles' philosophy ; the verses 734—741 clearly distinguish between Empedocles the master and his disciples.

Again, as we have done with Heraclitus, we shall concentrate our interest on the second section, which is much longer than the corresponding part dedicated to Heraclitus (18 verses as opposed to 7).

I 716 *quorum Acragantinus cum primis Empedocles est,*
insula quem triquetris terrarum gessit in oris,
quam fluitans circum magnis anfractibus aequor
Ionium glaucois aspergit uirus ab undis,
 720 *angustoque fretu rapidum mare diuidit undis*
Italiae terrarum oras a finibus etus.
hic est vasta Charybdis et hic Aetnaea minantur
murmura flammaram rursum se colligere iras,
faucibus eruptos iterum uis ut uomat ignis
ad caelumque ferat flammai fulgura rursum.
quae cum magna modis multis miranda uidetur
gentibus humanis regio visendaque fertur,
rebus opima bonis, multa munila uirum ui,
nil tamen hoc habuisse uiro praeclarius in se
 730 *nec sanctum magis et mirum carumque uidetur.*
carmina quin etiam diuini pectoris eius
uociferantur et exponunt praeclara reperta,
ut uix humana uideatur stirpe creatus.

³⁴ The influence of Empedocles the poet on Lucretius the poet has not yet been examined in full, although the Commentaries of Bailey and Ernout-Robin present much material.

³⁵ cp. A. Lesky, *Geschichte der griech. Literatur*, 2, Bern-München. 1957/8, p. 240.

This section is remarkable for its high style, and the commentators are right in considering it an imitation of Empedocles' style ³⁶.

To distinguish between Empedocles and those who had held similar opinions, we hear again *quorum*, the relative pronoun used as demonstrative, as in I 638 ³⁷, but it stands at the beginning of the sentence, as usual. The verse does not begin with the philosopher's name, but after *quorum* comes the adjective referring to Empedocles' city, which was so dear to him ³⁸, followed by the expression *cum primis*, 'among the first': Empedocles is not *the* first as Heraclitus ³⁹; the verse concludes with the name strongly stressed because of the monosyllable *est* at its end.

A comparison of the first verses of each section indicates the essential difference; similar terms are in brackets (): :

638 '(Heraclitus) *init (quorum) dux proelia (primus)*'

716 '(quorum) *Acragantinus (cum primus) (Empedocles) est*'.

Without taking into consideration the word order, we find the following in common :

638	716
<i>quorum</i>	<i>quorum</i>
<i>primus</i>	<i>cum primus</i>
<i>Heraclitus</i>	<i>Empedocles</i>

Here are the differences : Against *init dux proelia* (638) we have : (716) *Acragantinus est*; in other terms : In the case of Heraclitus the fact is stressed that he *storms* into battle at the head of his army, whereas Empedocles *is* the son of Acragas, the city of wonders on an island of wonders, whose praise starts in the following verse.

There were no special sentimental links between Heraclitus and Ephesus except for his advice to the Ephesians to hang themselves ⁴⁰, whereas the bonds of Empedocles with his native city are well-known.

We may also note that verse 716 is not so complicated in its structure as is 638.

³⁶ cp. Ernout-Robin to verse 729 ss. Bailey remarks to verse 716 : "they (viz. Empedocles' poems) show a real poetic gift. The *Περὶ Φύσεως* was no doubt the model of *De rerum natura* and Lucretius' admiration for Empedocles stands in strong contrast to his contempt for Heraclitus".

Empedocles' *Περὶ Φύσεως* is dedicated to Pausanias and begins with the verse :

Παυσανίη, σὺ δὲ κλέθι, δαίμονος Ἀρχιτέω υἱέ.

In this poem Empedocles uses the second person without, however, mentioning Pausanias, and sometimes it seems that he speaks to the listener in general, and not specifically to the dedicatee of his poem. We can recognize this in Lucretius' poem as well.

³⁷ see note (16).

³⁸ The *Καθαρμοί* are dedicated to the people of Acragas, and are addressed in most sympathetic and sentimental terms and highly praised (fr. 112, 1 D).

³⁹ This distinction is rather startling. Is it possible that Lucretius wanted by this means to express the difference between Heraclitus, the lonely man, who did not need his fellow men, the aristocrat and contemptor of mankind, and Empedocles, the leader who could exist but as a leader of believers?

⁴⁰ fr. B 121 D. Heraclitus the aristocrat was opposed to the democracy of Ephesus, whereas Empedocles collaborated with the democrats of his city.

The praise of Sicily covers verses 717—730; in this last verse the circle is closed and Lucretius returns to Empedocles.

This part is built as follows :

Empedocles	717—721	722—725	726—728	Empedocles
(716) <i>quorum Acragantinus</i>	The sea	the fire	the miracles	<i>nil tamen hoc</i> (729)
(717) <i>insula quem</i>	(Italy) ⁴¹	(Aetna)	(good things and brave men)	<i>nec sanctum</i> (730)

By his description of Sicily Lucretius seems to explain, how Empedocles came to this theory of the four elements: the wonders of sea and fire are so closely connected with Sicily. A man born on such an island can be understood to be a man of wonders, a man brought up seeing such wonders daily can be understood to be a poet.

The large number of adjectives⁴² in this section is interesting: (*insula*) *triquetris*, *magnis* (*anfractibus*)⁴³, (*aequor*) *Ionium*, *glaucis* (*undis*), *angusto* (*fretu*), *rapidum* (*mare*), *uasta* (*Charybdis*), *Aetnaea* (*murmura*), *magna*, *miranda*, *opima*, *uisendaque*, *munita* (*regio*), (*gentibus*) *humanis*, (*rebus*) *bonis*, (*modis*) *multis*, *multa* (*ui*).

To this may be added attributes in genitive which appear in no small number :

terrarum (*in oris*), *Aeoliae terrarum* (*oras*), (*a finibus*) *eius*, (*murmura*) *flammarum*, *flammai* (*fulgura*), *uirum* (*ui*).

We cannot but feel the intensity of this language which suggests Empedocles' style.

This section contains only a few verbs, most of them used metaphorically :

gessit, *aspergit*, *diuidit*, *est*, *minantur se colligere*, *uomat*, *ferat*, *uidetur*, *fertur*, *uidetur*.

Besides this there are of course specific Roman alliterations and onomatopoeiae⁴⁴.

In the concluding part of this section (726—730), which ends with a pair of marvellous verses, Lucretius returns from Sicily to Empedocles. Its parallel structure is remarkable.

⁴¹ The reading of O Q "haeliae" has been corrected to 'Aeoliae', L has 'Italiae'. See the remarks of Ernout-Robin and of Bailey to this verse. In any case Italy seems to be meant. 'Aoliae' is understood to mean Southern Italy.

⁴² A glance at the first verses of the Καθαρμοί (fr. B112D) reveals a similar phenomenon: In 12 verses there are 14 adjectives and 3 attributes in genitive. A section of about the same length from Περί Φύσεως (fr. B3D) has 7 adjectives in the first 5 verses which have a more poetical content, and 4 attributes in genitive. This is in striking contrast to Heraclitus who only scarcely uses adjectives as attributes. See Snell. *l.c.*, p. 378.

⁴³ In the first book of Lucan's *Pharsalia* we read: *totam dum colligit iram* (I 207), *longis anfractibus* (I 605), this in addition to *clara per obscuram* (I 187). See note (19).

⁴⁴ e.g. *fretu rapidum mare* (720). — *um* (723), *725*, *m* (726, 727).

Verses 726 and 730 both end with the verb *uidetur* which should be understood as a true passivum to *uideo*: 'is seen' and not 'it seems'.⁴⁵ There are the parallel members: *miranda uidetur* — *uisendaeque fertur*, and in chiasmic order around the adjectives *opima* and *munita*, the ablatives

rebus — bonis
multa — uirum ui

The verses 729—30 contain no less than four comparatives, one of them only simple (*praeclarius*), the other three circumscribed by *magis*:

nil praeclarius (729).
nec sanctum magis et mirum carumque (730).

It seems that the unity between the three peaks *sanctum mirum carum* could not have been expressed in a more persuasive way. The conjunction *nec* continues *nil* from the preceding verse and joins to it the whole group whose members are connected by *et* and *que*, so that *magis* comprises the two other adjectives as well.

What may be the reason for this differentiation? The adjectives *sanctus* and *carus* as a rule form their comparatives in *-ior*, *mirus*, however has *magis mirus*. Lucretius perhaps wanted to retain the unity of the three and therefore used *sanctus* and *carus* with *magis*.⁴⁶

Now we have to deal with the three verses concluding the section (731—733); they deserve our special attention. After having ended his praise of Sicily with the praise of Empedocles, the man of wonder, he comes to speak about Empedocles the poet, to whom he was indebted so much. Just as Empedocles, Lucretius wrote a poem *On Nature* and just as the Greek philosopher he tried to explain a difficult philosophical system in beautiful verses.

The climax of Empedocles' feats are his *carmina*, which are mentioned almost against the uses of syntax, at the beginning of verse 731. The expression *quin etiam* giving special stress to the following, appears 15 times in Lucretius' poem,⁴⁷ but here only in another than the first place in the verse; this seems to be sufficient evidence for the importance in

⁴⁵ *fertur* is a problem. Bailey l.c. remarks: "a curious guide-book interruption, which further has the interesting suggestion that Lucretius had never been to Sicily himself". I cannot agree with Bailey, because I fear that the strength of *uidetur* 'is seen' is weakened by such an assumption. Perhaps *uisenda fertur* may be understood as a continuation of *miranda uidetur*, the sense being:

'this region is seen by human beings as a miracle and is said (by them) to be worth visiting'.

⁴⁶ Giussani sees in *carus* an expression of Lucretius' emotional relationship towards Empedocles, whereas Bailey does not see his way to agree, because *carus* lacks the second terminal (dear to whom?). It is of course possible to understand 'to men', but does not the use of the adjective *carum* by T. Lucretius *Carus* suggest some special importance for the Roman poet? The word is used only twice by Lucretius, the other passage being entirely different (*III* 85 — *carosque parentis*).

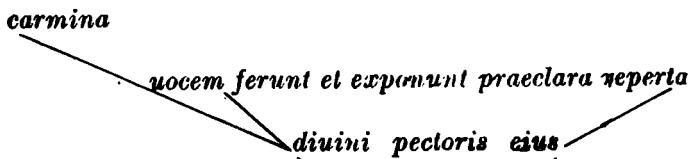
⁴⁷ Paulson, *Index Lucretianus*, lists 16 cases, but VI 209 is a correction by Lachmann instead of *quippe etenim* in the mss, which has not been accepted by editors beginning with Diels.

Lucretius' opinion of *carmina* in this connection : Lucretius the poet is now speaking of Empedocles the poet.⁴⁸

What is the action of the *carmina*? They *uociferantur et exponunt*. The verb *uociferantur* is like *carmina* at the head of the verse immediately following, the listener knows that 'the poems are raising their voice'. This verb appears at Lucretius in three other verses,⁴⁹ once with an object (III 14/15), Bailey is right in supposing that *reperta* is the object to *exponunt* only and not to *uociferantur* as well.

The expression *diuini pectoris* is genitiuus possessoris not only to *carmina*, but also to *praeclara reperta*; furthermore, may it be possible that Lucretius still heard *uocem fert* in the verb *uociferantur* and did connect *diuini pectoris* to this as well?⁵⁰

The structure of these verses would then be :

the expression *diuini pectoris eius* being ἀπὸ κοινού to the three terms : *carmina*, *reperta*, *uocem*. This section is summarized and terminated by verse 733, beginning with the tiny conjunction *ut*, which actually bears the whole heavy verse, hinting at the belief that Empedocles is more than human :

ut uix humana uideatur stirpe creatus.

There is in my opinion a strong contrast between *uideatur* in this verse and *uidetur* used twice (726, 730). There it is a fact ; so Sicily is *seen* and so Lucretius *sees* Empedocles, but here it just *seems* so, this is not a fact, but a belief, understandable and caused by the special qualities of Empedocles. Before departing from this passage, we shall glance at the transition to the philosophical discussion : (734—741)

Lucretius criticizes Empedocles' adherents by stressing the distance between the master and his disciples, but still he has some praise⁵¹ for them :

bene ac diuinitus... inuenientes,
and a very nice metaphor *ex adyto cordis!*

Verse 739 has a double alliteration by *p* and *f* :

Pythia tripodi profatur| Phoebi

⁴⁸ I do not think that this peculiar word-order can be explained by 'metrical need'; a master of language as Lucretius would have found another solution to this difficulty. The only explanation is that he wanted this specific order.

⁴⁹ II 1051 *res ipsaque per se uociferatur*

II 450 *aeraque quae claustris restantia uociferantur*

III 14/15 *nam simul ac ratio tua coepit uociferari|naturam rerum.*

⁵⁰ This has to be a mere guess, as I could not find similar uses of this or any other verb.

⁵¹ There may be some irony in these verses : Pythia is not mentioned without intention, but Lucretius' attitude seems to be generally serious. These are hints at the style of the Καθαροί : the verb *profatur* (739), for instance.

Verses 740/741 are interesting on account of their syntactic and sound-structure :

*p̄incipiis tamen in rerum fecere ruinas
et grauit̄er magni magno cecidere ibi casus*

The preposition *in* follows the noun from which it is separated by *tamen* : the weak and unimportant words *in* and *et* are stressed by the ictus, the word-order is inverted, as if Lucretius wanted to point out by syntax and sound the chaos caused by those unskilled philosophers : *rerum fecere ruinas* ; there are the r-sounds and especially *-ere*, *-re*, and in the following verse *grauiter* corresponding to *cecidere*, the Polypotton *magni magno* and the adverb *ibi*, in an unusual place in the verse ; two short-vowelled syllables *ibi*, before two long vowelled ones, *casu*, to show the depth of the fall. Verse 740 contains 4 *i*-vowels, 2 of them long and 2 short, whereas verse 741 has 5 *i*-vowels, 4 of them long and 1 short. There is *-um* in 740 and *a* and *o* in 741. We can hear this terrible collapse through the unusual word-order and through the sounds, vowels as well as consonants.

The picture drawn by Lucretius of Empedocles, this miraculous man who could be believed to be a god ⁵² on account of his personality, his teachings and his poems, this picture seems to correspond well to the fragments of his poems.

It is most difficult to be sure that Lucretius quoted Empedocles ⁵³ but again as with Heraclitus, we should be able to recognize the ἤθους : Empedocles' personality, actions and literary works were entirely different from those of Heraclitus, and so was Lucretius' attitude towards him. Lucretius referred to Empedocles not only as a philosopher, but first of all as a poet, who by his personality was much closer to him than Heraclitus, the more so as the latter was one of the fathers of the Stoic philosophy, which Lucretius did not particularly like.

(5) ANAXAGORAS

Anaxagoras, born in Clazomenae in Ionia, brought philosophy to Athens ; closely connected with Pericles and Euripides, he was the first victim of the Athenians' narrow-mindedness, as far as philosophy was concerned : he was accused and condemned, but succeeded in leaving Athens.

His doctrine is known from a considerable number of fragments written in rather simple prosaic style. Not much is known about Anaxagoras the man ; there is one testimony worth noting, that he was not seen laughing nor smiling ⁵⁴.

⁵² cp. fr. B112D θεός ...

⁵³ Expressions like θαῦμα ἰδέσθαι (fr. B35D) and others may be quotations or hints-but this is by no means certain.

⁵⁴ Aelian, Var. Hist. VIII 13.

(6) ANAXAGORAS IN LUCRETIUS' POEM

From what has been said above about Heraclitus and about Empedocles, we should not expect Lucretius to make any personal remarks about Anaxagoras.

Both the passages dealing with Heraclitus and with Empedocles were composed of three sections : introduction, appraisal of their personalities and works, and factual discussion and criticism. Here we find an introduction and immediately after it the discussion. Anaxagoras *the man* is not mentioned at all, neither negatively as Heraclitus, nor positively as Empedocles, he is simply not there. What may be the reason for Lucretius' silence?

As has been pointed out before, there is no place for an appraisal of Anaxagoras' personality. It seems that Lucretius had no personal relation whatsoever to this prosaic philosopher, he has no reason to criticize him as fiercely as Heraclitus had criticized others, nor could he praise him in the enthusiastic style of Empedocles. In this case there remains only professional discussion in a rather dry vein, as done in the third sections of the criticism of Heraclitus and Empedocles.

Anaxagoras' philosophy is criticized in the verses 830—920. In the first 4 verses (830—833) which may be considered as an introduction, Lucretius complains, as usual, about the poverty of the Latin language which has no word for *ὁμοιομερία*, but he comforts himself and his listeners that the term can be easily explained. That is all.

Summary : Lucretius' attitude towards personalities and writings of the three Greek philosophers is entirely different, but the style and level of his discussion of their theories is essentially the same.

Heraclitus *the man* is fiercely attacked, Empedocles is enthusiastically praised, and Anaxagoras *the man* is not mentioned at all.

Looking at the different sections of the three passages we see :

Introduction Section 1		Personal appraisal Section 2	Discussion Section 3	
Heraclitus	635—637 (3)	638—644 (7)	645—704 (60)	transition
Empedocles	704—715 (12)	716—733 (18)	742—829 (88)	734—741 (8)
Anaxagoras	830—834 (4)	—	835—920 (86)	

Examination of the relative length of the sections shows that the third section, the discussion, contains more or less the same number of verses, somewhat less in the case of Heraclitus. The first section is smaller in the case of Heraclitus and Anaxagoras and quite large (12 verses) when Lucretius deals with Empedocles.

Section 2 comprises 7 verses about Heraclitus, 18 about Empedocles and none about Anaxagoras.

Could it be imagined that *Φιλλία* and *Νεῖκος* lead Lucretius in this criticism? If that were so, we should have expected at least a few

verses about Lucretius' attitude towards Anaxagoras, but there is nothing of this kind.

The only possible explanation seems to be that Lucretius intended to give a picture true to life of the two outstanding Greek philosophers whose teachings cannot be understood unless their personal background is known. Lucretius masterfully drew this background with the aid of style, language and sound, by the special means used by each of them. Anaxagoras' philosophy can be understood and appraised without knowing details of his personality. Therefore Heraclitus, the aggressive, lone, obscure philosopher is harshly and aggressively criticized, the enthusiastic poet-philosopher Empedocles is praised enthusiastically and poetically, and Anaxagoras is dealt with in a matter-of-fact way.

LA NOTION D'INTELLECTUEL À ROME

FAB

H. BARDON

(Poitiers)

Qu'est-ce qu'un intellectuel ? les réponses sont aussi diverses qu'on s'y attend, à propos d'une question dont la simplicité est d'apparence. Je me contenterai de rappeler le vieil article où, en 1936, In Arnost Blaha¹ s'efforçait de cerner cette notion, caractérisant l'intellectuel par la connaissance, certes, mais aussi par la présence en lui d'éléments affectifs et volontatifs, dont on aimerait saisir la nature et les dosages. Selon nous, l'intellectuel est celui pour qui la valeur essentielle de la vie, et sa fierté, réside dans l'exercice de l'intelligence, sans que cet exercice se plie obligatoirement à des impératifs de métier, de fonction, de situation. Mais, en ces matières, les vues générales ne prennent un sens que dans un contexte historique déterminé. À propos de Rome nous tâcherons de saisir quelques perspectives.

L'intellectuel existe : nous constatons sa présence dès la plus ancienne période républicaine. Il y a, certes, les professionnels de l'intelligence : écrivains, avocats. Mais de fortes individualités, en dehors de toute nécessité de métier, affirment la primauté, au moins relative, qu'elles accordent à l'intelligence : affirmation que formulent les actes, à défaut des écrits. Citons, parmi d'autres, Q. Lutatius Catulus², L. Licinius Lucullus³, T. Pomponius Atticus⁴ dont Cornelius Nepos dit le goût qu'il eut pour la lecture⁵ et l'aisance à manier le grec et le latin : *sic enim graece loquebatur ut Athenis natus uideretur ; tanta autem suauitas erat sermonis latini*

¹ Le problème de l'intellectuel, dans Rev. Intern. Sociol., 1936, p. 361 et suiv.

² H. Malcovati, *Oratorum romanorum fragmenta*³, Turin, 1967, p. 218—220 ; H. Bardon, *La Littérature latine inconnue*, t. 1, Paris, 1952, p. 115—119 ; cf. Münzer 7) Q. Lutatius Catulus, dans RE, 13, 2073 et suiv.

³ H. Malcovati, *loc. cit.*, p. 307—308 ; Münzer, 103) L. Licinius Lucullus, dans RE, 13, 375 ; cf. J. Carcopino, *Sylla ou la monarchie manquée*¹¹, Paris, 1967, p. 232 et suiv.

⁴ H. Malcovati, *loc. cit.*, p. 345 ; R. Feger dans RE, *Suppld.* 8, 503.

⁵ 25, 14, 1.

*ut appareret in eo natiuum quemdam leporem esse, non ascitum; idem poemata pronuntiabat et graece et latine sic ut supra nihil posset addi*⁶.

Est-ce que, à l'époque républicaine, les intellectuels constituent, à l'intérieur de la nation, un groupe social? On est frappé par la diversité de leurs origines. Les poètes archaïques sont des humbles : esclaves, affranchis, ou italiens immigrés à Rome. Livius Andronicus est conduit en esclavage à Rome après la prise de sa ville natale, Tarente, — ceci en 209 probablement⁷. Malgré ce qu'en pensent Th. de Graff et Sabbadini, il n'est pas certain que Naevius soit un homme libre⁸. Aulu Gelle le présente comme un campanien; il a peut-être raison⁹. Accius semble fils d'un affranchi¹⁰. L'ombrien Plaute, au mieux *socius* de Rome, n'est pas d'une condition très relevée¹¹; l'africain Térence arriva à Rome comme esclave et dut son affranchissement au sénateur C. Terentius Lucanus¹². Caecilius était un insubre, lui aussi d'esclave devenu un affranchi¹³. Ennius était un homme libre, messapien de Rudii¹⁴: *socius* de Rome comme Plaute, mais ultérieurement bénéficiaire de la cité romaine, il a une situation sociale modeste mais honorable. Son cousin, M. Pacuvius, n'eut pas la *ciuitas romana*, et son importance, à Rome, fut moindre que celle d'Ennius; témoin saint Jérôme, qui écrit : *vixitque Romae quoad picturam exercuit ac fabulas uenditavit*¹⁵. Comme poètes de nationalité romaine, hommes libres et considérés, qui trouve-t-on? Lucilius, qui appartient à une famille sénatoriale¹⁶. Laberius était un chevalier¹⁷; en revanche, il avait pour rival dans le mime un ancien esclave, Publilius Syrus¹⁸. De rang équestre étaient également, à la fin de la République, Catulle¹⁹ et la plupart de ses amis²⁰. Calvus sortait d'une famille aristocratique²¹. Quant à Lucrèce, ses rapports avec Cicéron, sa dédicace du *De rerum natura* à Q. Memmius donnent à penser qu'il appartenait à la noblesse²²; pourtant les arguments par lesquels Marx s'efforce de prouver son appartenance à la plèbe ne sont pas dépourvus de solidité²³. De toutes façons, il paraît acquis que sa situation sociale à Rome était considérable. Mais nous voilà à une époque relativement tardive, et il s'agit de poètes dont l'œuvre, par sa nature,

⁶ 25, 4, 1.

⁷ H. Bardon, *Lo scrittore nella ciuitas*, dans *Studi Romani*, 1955, p. 515.

⁸ *Ibid.*, p. 517.

⁹ 1, 24, 2.

¹⁰ Hieron. a. 1878 = 139.

¹¹ Fr. della Corte, *Da Sarsina a Roma*², 1967, p. 25 et suiv.

¹² Textes dans Schanz-Hosius, *Röm. Lit.*, t. 1⁴, Munich, 1959, p. 103—104.

¹³ Aulu Gelle, 4, 20, 13.

¹⁴ Schanz-Hosius, *loc. cit.*, p. 87—88.

¹⁵ a. 1863 = 154 (Schanz-Hosius, *loc. cit.*, p. 100).

¹⁶ Vell. 2, 22, 2; Ps-Acro ad *Hor. sal.* 2, 1, 75; H. Bardon, *Litt. inc.*, t. 1, p. 527.

¹⁷ Fr. Giancotti, *Mimo e gnome, Studio su Decimo Laberio e Publilio Siro*, Messine-Florence, 1967, p. 44.

¹⁸ *Ibid.*, p. 129 et suiv.

¹⁹ *Verona e il suo territorio*, Vérone, 1960, p. 333 et suiv. (G.—B. Pighi); H. Bardon, *Propositions sur Catulle*, Bruxelles, 1970, p. 72.

²⁰ H. Bardon, *Litt. inc.*, t. 1, p. 344 et suiv.

²¹ *Ibid.* t. 1, p. 341.

²² L. Perelli, *Lucrezio poeta dell'angoscia*, Florence, 1969, p. 3 et suiv.

²³ *Ibid.*, p. 6—7.

implique chez eux une stabilité matérielle qu'un Accius ou un Plaute n'ont jamais eue. Nous reviendrons sur cet aspect du problème ²⁴.

Les prosateurs, eux, se répartissent en deux groupes fort distincts. D'une part, grammairiens et rhéteurs de profession. Ce sont de pauvres diables, souvent d'origine étrangère. Libres dans leurs pays, les hasards des guerres les réduisent en esclavage, et les hasards des rencontres ou des complaisances leur valent quelquefois l'affranchissement, jamais la fortune. Savius Nicanor, d'origine grecque, L. Ateius, athénien, Staberius Eros comme eux ancien esclave, Cornelius Epicadus, probablement illyrien, Cartius Nicia, de Coos, LENAËUS, sans doute athénien, Epirota, de naissance servile, et beaucoup d'autres furent affranchis par leurs maîtres ; tous restèrent dans l'humble condition du *grammaticus*. M. Pompius Andronicus était un syrien d'origine libre, croit-on, et ne réussit pas mieux que les autres. Orbilius revendiquait avec orgueil son état d'homme libre, mais il venait de Bénévent ²⁵...

Les maîtres de rhétorique ne présentent pas de meilleures références. Au 2e siècle av. J. C. la rhétorique était enseignée par des Grecs ²⁶. Le premier rhéteur latin fut L. Plotius Gallus, ami de Marius et, à ce qu'il semble, homme libre ²⁷. Mais Sex. Clodius était un sicilien ²⁸, T. Annius Cimber un grec (Cicéron le dit fils d'un Lysidicos) ²⁹. Les rhéteurs conservaient parfois des relations amicales avec leurs anciens élèves et bénéficiaient ainsi d'une protection qui implique une subordination : ainsi Epidius, vis-à-vis de Marc Antoine et d'Auguste, et Cimber à l'égard d'Antoine. Il est évident, — Suétone le dit en termes formels, — que la situation de ces hommes variait, mais, tout protégés qu'ils fussent par de grands personnages, ils n'en étaient pas moins dans la *ciuitas* gens de fort minime importance. Seul le philologue L. Aelius Stilo sortait de l'ordre équestre ; il combattit dans les rangs des optimates et jouit d'une grande considération ³⁰. Bien qu'il existât un marché des grammairiens esclaves — Lutatius Daphnis fut acheté 700.000 sesterces ³¹ — et en dépit des amitiés ou des protections, l'ensemble des grammairiens, rhéteurs et philologues a dû, à la fin de la République, éprouver un commun sentiment de misère et de médiocrité. Les brimades des autorités, telle la fermeture des écoles en 92 av. J. C. ³², ont contribué à les unir dans la conviction d'un commun destin. Les réussites individuelles n'ont pas dû être bien nombreuses. Le libéralisme avec lequel César conféra le droit de cité à tous ceux qui pratiquaient la médecine et enseignaient les arts libéraux ³³ était une innovation.

²⁴ Cf. ci-dessous, p. 101.

²⁵ Sur tous ces individus, le texte qui renseigne est le *de grammaticis et rhetoribus* de Suétone, qu'il faut lire dans l'édition de Fr. della Corte, *Suetonio, grammatici e retori* ³, Turin, 1968 ; commentaire historique, p. 71 et suiv.

²⁶ *Ibid.*, p. 73.

²⁷ *Ibid.*, p. 102—103.

²⁸ *Ibid.*, p. 105.

²⁹ *Philipp.* 11, 14.

³⁰ Suet., *gramm.*, 3, 1—3.

³¹ *Ibid.*, 3, 5 ; cf. Fr. della Corte, *loc. cit.*, p. 77.

³² Suet., *gramm.*, 25, 4 ; Aulu Gelle, 15, 11, 2 ; cf. Cic., *de oral.*, 2, 93—94 ; la mesure n'était pas limitée à l'école de Plotius Gallus, quoi qu'en dise M.H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité* ³, Paris, 1955, p. 342. Les auteurs anciens sont formels.

³³ Suet., *Caes.*, 42, 2.

A ce prolétariat de l'intelligence s'opposent les historiens et les orateurs ³⁴. Les historiens sont par tradition des aristocrates : Q. Fabius Maximus, qui dirige l'ambassade à Delphes en 216, L. Cincius Alimentus préteur en 210, M. Porcius Cato consul en 195 et censeur en 184, le sénateur C. Acilius, A. Postumius Albinus consul en 151 ³⁵. Il est difficile d'admettre, avec R. Till ³⁶, que la révolution des Gracques eut des conséquences sociales importantes sur l'historiographie : certes Claudius Quadrigarius et Valerius Antias n'ont pas laissé trace d'une activité politique ; nous ignorons tout de leurs origines et de leur rang ; avant eux, L. Coelius Antipater offre une sorte d'énigme : sa vie nous est inconnue, mais sa culture juridique ³⁷ permet de croire qu'il fut un homme libre, et le surnom d'Antipater ne prouve pas qu'il ait été un affranchi. Plus tard, C. Licinius Macer et Q. Aelius Tubero eurent une brillante carrière sénatoriale. L'histoire reste l'apanage des familles dirigeantes jusqu'à la fin de la république, et la carrière de Salluste ne dément pas la tradition. Lorsque l'affranchi Voltacilius ³⁸ entreprit de conter les exploits de Pompée, ce fut une innovation que Suétone signale : *Cn. Pompeium Magnum docuit patrisque eius res gestas, nec minus ipsius, compluribus libris exposuit ; primus omnium libertinorum, ut Cornelius Nepos opinatur, scribere historiam orsus, nonnisi ab honestissimo quoque scribi solitam ad id tempus* ³⁹. Quant aux orateurs, en prenant le *Brutus* et les *Fragments* réunis par Mme H. Malcovati, on se rend compte que, si divergentes que soient leurs options, tous ont tenu un rôle dans la cité, et d'ordinaire un rôle de premier plan. L'éloquence est la condition de la réussite politique. Et l'expression *ingenuae artes* prend l'allure d'une affirmation de puissance émanant d'une classe sociale qui asservit l'art à ses profits.

Les intellectuels constituent donc deux groupes différenciés : les historiens, les orateurs, auxquels on est en droit d'ajouter Varron ⁴⁰, sont de condition sociale toujours libre et quelquefois considérable. Les poètes, à part les *neoteri* et Lucrèce, émanent de la plèbe, parfois la plus humble. Il n'est pas possible que les deux groupes n'aient pas senti leur opposition, leur antagonisme. La condition inférieure des poètes et des grammairiens ou rhéteurs est confirmée par la protection qu'anciens élèves et amis puissants leur octroient. Même Lucrèce, en dépit de son orgueilleuse certitude de découvrir la vérité, s'abrite derrière Memmius. J'ai démontré, je crois ⁴¹, que le « cercle » de Lutatius Catulus n'a existé

³⁴ Sur le problème de l'utilité et des lettres, cf. J. H. Brouwers, *Horatius en Propertius over Epiek en Lyriek*, Nimègue, 1967, p. 95 et suiv.

³⁵ R. Till, *Die Anerkennung litterarischen Schaffens in Rom*, dans *Neue Jahrbücher für antike u. deutsche Bildung*, 1940, p. 172.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Cic., *Brut.*, 102.

³⁸ Fr. della Corte, *loc. cit.*, p. 103, refuse le surnom de Pitholaus, proposé par Giralddi et Hertz d'après Macr., 2, 2, 13. Il propose Plutus qui n'est pas meilleur (mss : Pilutus, Plotus).

³⁹ Suet., *loc. cit.*, 27, 1. Cornelius Epicadus avait déjà achevé les mémoires que la mort avait empêché Sylla de terminer : cf. H. Bardon, *loc. cit.*, t. 1, p. 153—155.

⁴⁰ Fr. della Corte, *Varrone, il terzo gran lume romano* ², Florence, 1970, p. 15 et suiv.

⁴¹ Q. Lutatius Catulus et son cercle littéraire, dans *Les Etudes Classiques*, 1950, p. 145 et suiv. ; cf. J. Granarolo, *D'Ennius à Catulle*, Paris, 1971, p. 32 et suiv.

que dans l'imagination de Büttner ⁴² ; je n'ai pas convaincu tout le monde ⁴³. Assurément de grands seigneurs amis des Lettres ont dû grouper autour d'eux des poètes plus ou moins faméliques ; mais le seul cercle dont l'existence ne puisse se discuter est celui de Scipion Emilien ⁴⁴ : les oppositions de tempéraments, à l'intérieur de ce cercle où les poètes n'étaient pas la majorité, n'ont pas empêché une communauté au moins relative de pensée politique et morale. Pourant, dans ce milieu de haute culture et parmi ces personnalités exceptionnelles, la marque de Scipion demeure prédominante, et il est risqué d'affirmer que celui-ci ne songeait qu'à une culture désintéressée ⁴⁵. L'évidente libération de la personne, dont témoignent les comédies de Térence, va de pair avec un effort du cercle pour donner au stoïcisme l'allure d'une philosophie du comportement civique, beaucoup plus qu'individuel. A plus forte raison, lorsque des hommes comme Marius, Sylla, Pompée ⁴⁶ ou Marc Antoine réunissent des gens de lettres autour d'eux, ils pensent à leur propagande plus qu'à une émulation de l'esprit : l'intellectuel obéit à la voix de son maître.

La dépendance de l'intellectuel pur (les poètes) et l'indépendance relative de l'intellectuel-homme d'action (historiens, orateurs) s'expliquent par tout un complexe. Les Latins de l'âge républicain affirment le but utilitaire de l'œuvre d'art. Le professeur forme le futur orateur, donc le futur politique, de même que le médecin maintient la santé des corps : aussi César confère-t-il le droit de cité aux uns et aux autres. Nous retrouverons ce jumelage, aussi étrange que significatif ⁴⁷. A l'époque archaïque on assimilait le poète aux comptables publics : *scribas proprio nomine antiqui et librariorum et poetas vocabant, at nunc dicuntur scribae equidem librarii, qui rationes publicas scribunt in tabulis* ⁴⁸. La morphologie de *scriba* montre le peu d'estime qu'on a pour le poète ⁴⁹. Plus tard, le mot *scriba* désigne les secrétaires, et Cornelius Nepos insiste sur l'estime que cette fonction vaut en Grèce à ses titulaires qui doivent, pour l'exercer, être issus d'une famille considérée : par contre, dit-il, les secrétaires, à Rome, ne sont que des salariés ⁵⁰. L'activité intellectuelle ne fut donc admise que dans la mesure où elle servait la cité. Lorsque, à la demande des Pontifes, Livius Andronicus composa en 207 un chant en l'honneur de Junon ⁵¹, ses commanditaires ne lui demandaient pas un beau morceau de littérature, mais une prière qui fût efficace. En remerciement, le Sénat

⁴² Porcius Licinius und das lit. Kreis des Q. Lutatius Catulus, Leipzig, 1893.

⁴³ M. Pinto, *Il circolo letterario di A. Lutatius Catulo*, dans *Gior. ital. Filol.*, 1956, p. 210 et suiv. ; B. Luiselli, *Apul. de mag.* 9 ; *Gell. XIV 9, 10...*, dans *Ann. Fac. Lett. Cagliari*, 1960 ; L. Alfonsi, *sul „Circolo” di Lutatius Catulo*, dans *Hommages à L. Herrmann*, Bruxelles, 1960, p. 61 et suiv. ; Br. Luiselli ; *Studi sulla poesia bucolica*, Cagliari, 1967, p. 51 et suiv.

⁴⁴ M. R. Brown, *A Study of the Scipionic Circle*, dans *Iowa Stud., Class. Lit.*, 1934 ; I. Lana, *Terenzio e il movimento filellenico in Roma*, dans *Riv. Filol.*, 1947, p. 44 et suiv. ; P. Grimal, *Le Siècle des Scipions*, Paris, 1953, p. 115 et suiv.

⁴⁵ J. M. André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine*, Paris, 1966, p. 158 et suiv.

⁴⁶ W. S. Anderson, *Pompey, his Friends and the Literature of the first Century B. C.*, Berkeley-Los Angeles, 1963, particulièrement p. 57 et suiv.

⁴⁷ Cf. ci-dessous p. 103.

⁴⁸ Festus, p. 446 l.

⁴⁹ Cf. *nauta, agricola* ; R. Till, *loc. cit.*, p. 164.

⁵⁰ Cornelius Nepos, 18, 1, 5.

⁵¹ Tite Live, 27, 37, 7.

décida qu'un *Collegium scribarum histrionumque* aurait le droit de se réunir sur l'Aventin : les poètes (*scribarum*) sont maintenant assimilés aux acteurs, — les uns et les autres n'étant tolérés que pour les pouvoirs magiques qu'une mentalité encore primitive leur attribuait.

Beaucoup plus tard, Lucrèce ne chante la gloire du poète que si celui-ci est philosophe, et parce qu'il débarrasse l'homme de ses terreurs ⁵². L'éloge d'Epicure est celui d'un bienfaiteur agissant ⁵³. L'épicurisme découvre la poésie à Lucrèce sans qu'il la recherche : il vise un résultat pratique, et refuse l'esthète qu'il pressent en lui-même. Quant à Cicéron, il n'a pas de la culture une conception très éloignée de celle de ses lointains aïeux. A. Michel a étudié avec finesse les influences grecques qui ont commandé ses idées sur l'éloquence ⁵⁴. Mais, si fortes qu'aient été les influences et profondes les modifications, l'ensemble reste traditionnel. Quand la création littéraire prend l'allure d'un divertissement, c'est qu'elle repose et console d'agir ⁵⁵. Les arts théoriques, il les juge *mediocres, leues, paruae* ⁵⁶ ; et les arts libéraux (*ingenuae, liberales, bonae*, etc.) ⁵⁷ ont pour principal mérite de préparer à l'éloquence ; la philosophie est un moyen d'action. Cicéron écrit à Caton, en 51 ou 50 ⁵⁸ : *haec igitur (philosophia), quae mihi tecum communis est, societas studiorum atque artium nostrarum, quibus a pueritia dediti ac deuincti soli propemodum nos philosophiam ueram illam et antiquam, quae quibusdam otii esse ac desidia uidetur, in forum atque in rem p. atque in ipsam aciem paene deduximus, tecum agit de mea laude*. Le *Pro Archia* affirme la finalité morale de la culture ⁵⁹, et l'on sait la liaison que Cicéron établit, à la suite de tant d'autres, entre morale, éloquence et action. Les circonstances du *Pro Archia*, pourtant propices, ne lui font pas admettre que l'intelligence puisse ne pas servir ; il écrit au paragraphe 16 : *qui profecto si nihil ad percipiendam colendamque uirtutem litteris adiuuarentur, numquam se ad eorum studium contulissent*. La philosophie stoïcienne l'a aidé à justifier le pragmatisme de la culture. Dans le *De re publica* ⁶⁰, il affirme que la littérature a une portée civique : il songe — et il le dit — à ceux qui ont écrit sur la politique : *... quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, funestos esse aliquo rei p. munere (eos existimo)* ⁶¹. Ses poèmes ne le démentent pas : le *Consulat*, les vers de *temporibus meis*, le *Marius* ou les *Aratea* exaltent le politique qu'il fut, le militaire qu'il voulut être, ou se mettent au service d'une

⁵² *primum quod magnis doceo de rebus...* 1, 931 et suiv. ; cf. 1, 946—950. Le doux miel poétique dont Lucrèce a voulu parer son poème (1, 947) c'est celui dont les médecins enduisent les bords de la coupe qui contient le remède amer destiné à des enfants réticents : 1, 936 et suiv.

⁵³ 3, 1 et suiv.

⁵⁴ *Rhétorique et philosophie dans l'œuvre de Cicéron*, Paris, 1960.

⁵⁵ Cf. *ad. Q. fr.* 3, 5, 4.

⁵⁶ M. Orfan, *Le Pro Archia et le concept cicéronien de la formation intellectuelle*, dans *Les Etudes Classiques*, 1957, p. 183—184.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 185.

⁵⁸ *Fam.*, 15, 4, 16.

⁵⁹ Cf. M. Ruch, *Études cicéroniennes*, Paris, 1970, p. 82.

⁶⁰ 1, 12.

⁶¹ R. Till, *loc. cit.*, p. 173—174, a montré que la liaison de l'activité politique et de l'activité littéraire se retrouve chez Salluste ; cf. également A. La Penna, *Sallustio e la rivoluzione romana*, Milan, 1967, p. 27 et suiv.

science pratique. Tandis que dans le *Brutus* 3 il juge la poésie un art secondaire, dans le *De oratore*, 1, 94 il affirme la nécessité de l'éloquence pour atteindre la gloire, but suprême des efforts humains, couronnement d'une vie bien remplie.

A la fin de la république, les intellectuels constituent, en gros, deux groupes sociaux distincts. Ceux qui comptent sont les hommes qui agissent ou qui donnent un sens à l'action. On tolère les autres, ou on les utilise. La séparation des deux groupes s'opère tout naturellement dans le cadre de la cité. Les premiers sont issus des classes sociales qui donnent les administrateurs, les officiers, les politiques. Les autres sont, pour la plupart, des affranchis, des esclaves ou des étrangers que l'Urbs se refuse d'ordonner à assimiler; quelques hauts personnages s'amuse, pour leur délasser, à composer de menus poèmes : badinages. Dans tous les cas, le statut fondamental de l'intellectuel est celui de son rang social.

Sous l'Empire, les origines sociales des intellectuels sont aussi diverses, mais le clivage est moins net. D. Van Berchem a insisté à juste titre sur l'importance que prend, à cet égard, l'ordre équestre sous le règne d'Auguste⁶²; il constate que Tibulle, Properce, Ovide et Gallus furent des chevaliers⁶³ et il en conclut que la poésie amoureuse a été, à Rome, le bien d'un milieu social déterminé; avant eux, les *neoteroi* provenaient de la même classe. La poésie élégiaque est une poésie de loisir, œuvre de gens qui n'ont pas de problèmes matériels à résoudre et qui se tiennent assez à l'écart de la vie publique pour consacrer de longues heures à écrire; ainsi se continue et se développe sous Auguste un aspect social de la poésie qui avait déjà apparu à la fin de la République⁶⁴.

Cette liaison du social et de la littérature s'arrête là. Désormais, un engouement généralisé pour les lettres emporte les diverses classes, au moins à Rome. Horace a raillé cette métromanie⁶⁵, mais sous Néron Perse la constate toujours⁶⁶, et il suffit de lire Pline le Jeune⁶⁷ ou Martial⁶⁸ pour apprécier sa durée. Un homme du monde écrit volontiers des élégies⁶⁹; tout aussi bien, un auteur de poème épique comme Silius Italicus appartient à l'aristocratie⁷⁰. En même temps les esclaves lettrés tiennent

⁶² *Cynthia ou la carrière contrariée*, dans *Museum Helveticum*, 1949, p. 137 et suiv.

⁶³ Cf. entre autres, J. P. Boucher, *Caius Cornelius Gallus*, Paris, 1966, p. 5—57.

⁶⁴ Ci-dessus, p. 99.

⁶⁵ *Sat.*, 1, 4, 140—141; *Ep.*, 2, 1, 117.

⁶⁶ 1, 13 et suiv.; 1, 50 et suiv. Cette identité de vues avec Horace n'empêche pas des divergences essentielles, comme l'a fort bien montré E. Paratore, *Biografia e Poetica di Persio*, Florence, 1968, p. 156.

⁶⁷ *Ep.*, 4, 3; 4, 27; 6, 6, 3; 6, 15, 1; 7, 12, 2; 7, 25; 8, 12, 3.

⁶⁸ 3, 44; 7, 51; 12, 3.

⁶⁹ Stace, *Sil.*, 1 *praef.* (L. Arruntius Stella).

⁷⁰ Silius Italicus fut proconsul; ami d'Annaeus Cornutus et d'Epictète: cf. M. von Albrecht, *Silius Italicus, Freiheit u. Gebundenheit röm. Epik*, Amsterdam, 1964. De Valérius Flaccus nous savons seulement qu'il fut *quindecimvir sacris faciundis* (1, 5): cf. P. Boyancé, *La science d'un quindecimvir au Ier s. ap. J. C.*, dans *Rev. Et. Lat.*, 1965, p. 334 et suiv. Tout ce qu'on peut connaître de Valérius a été réuni et analysé par G. Cambier, *Recherches chronologiques sur l'œuvre et la vie de V. F.*, dans *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, 1969, p. 192 et suiv.

un rôle qui s'accroît ⁷¹ : sur le mode comique, le *Satiricon* souligne l'accès du personnel servile à la culture ⁷². La formation des cercles littéraires, dont celui de Mécène ⁷³ — timidement précédé par Asinius Pollion ⁷⁴ — fut le premier exemple, a suscité des confrontations, des rapprochements, voire des amitiés entre lettrés d'origines sociales divergentes. Par la suite, la politique des empereurs a accentué ce brassage ⁷⁵ ; à cet égard le rôle d'Hadrien a été essentiel : *in summa familiaritate Epictetum et Heliodorum philosophos et, ne nominatim de omnibus dicam, grammaticos, rhetores, musicos, geometras, pictores, astrologos habuit, prae ceteris, ut multi adserunt, eminente Fauorino* ⁷⁶. Julius Capitolinus raconte que Marc Aurèle conserva son amitié à ses condisciples de l'école des déclamateurs, qu'ils fussent chevaliers ou appartenissent à l'ordre sénatorial ⁷⁷. Le ton des lettres de Marc Aurèle à Fronton montre qu'un immense écart social était parfois comblé par une estime intellectuelle réciproque ⁷⁸. Cette tradition a été continuée par Alexandre Sévère ⁷⁹, par Gallien ⁸⁰, plus tard par Julien ⁸¹.

L'existence de clubs littéraires plus modestes est attestée par Martial : le « club des poètes » ⁸², dont le siège était sans doute dans le complexe du Portique d'Octavie, n'était pas plus réservé à une classe déterminée que les écoles de rhéteurs. Nous sommes loin du *collegium scribarum et histrionum* du temps de Livius Andronicus ; non plus un groupement socialement défini, mais un lieu ouvert, d'accueil et de rencontre. Les *Saturnales* de Macrobe introduisent dans un cercle de lettrés, chez Vettius Praetextatus ⁸³, où les personnes les plus distinguées par le rang retrouvent des spécialistes qui ne brillent que par le savoir : le ton des *Saturnales* est celui de conversations entre personnes que des goûts communs rapprochent et qui finissent par ne plus sentir l'inégalité des conditions ⁸⁴. Une parenté unit les *Saturnales*, si romaines qu'elles soient, aux *Nuits Attiques*, composée par Aulu Gelle deux siècles plus tôt, et qui font revivre le cénacle d'Hérode Atticus ⁸⁵ : dans les deux cas la courtoisie se

⁷¹ H.-I. Marrou, *loc. cit.*, p. 360—361.

⁷² 46, 3 et suiv. Sur divers aspects de l'extension de la culture sous le Haut Empire, cf. A. — M. Guillemin, *Le public et la vie littéraire à Rome*, Paris, 1937, p. 39 et suiv., 66 et suiv.

⁷³ R. Avallone, *Mecenat*, Naples, 1962 ; J. — M. André, *Mécène, essai de biographie spirituelle*, Paris, 1967, p. 114 et suiv.

⁷⁴ J. André, *La vie et l'œuvre d'Asinius Pollion*, Paris, 1949, p. 24—25.

⁷⁵ H. Bardon, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien* ², Paris, 1968.

⁷⁶ Spart., *Hadr.*, 16, 10 ; H. Bardon, *loc. cit.*, p. 428 et suiv.

⁷⁷ H. Bardon, *Le crépuscule des Césars*, Monaco, 1964, p. 66—67.

⁷⁸ F. Portalupi, Marco Cornelio Frontone, Turin, 1961 ; H. G. Pflaum, *Les correspondants de l'orateur M. Cornelius Fronto de Cirta*, dans *Hommages à J. Bayet*, Bruxelles, 1964, p. 514 et suiv.

⁷⁹ H. Bardon, *loc. cit.*, p. 169—170 ; *Litt. inc.*, t. 2, Paris, 1956, p. 247—248.

⁸⁰ H. Bardon, *Crépuscule...*, p. 210—211 ; sur la culture des empereurs du 3e siècle, *Litt. inc.*, t. 2, p. 249 et suiv.

⁸¹ R. Andreotti, *Il regno dell'imperatore Giuliano*, Bologne, 1936.

⁸² 3, 20, 8, et suiv. ; 4, 61, 3—4.

⁸³ Macr. 1, 1, 1—2. — *l'Histoire Auguste* reflèterait ces conversations de lettrés, s'il faut en croire R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968, p. 125 et suiv.

⁸⁴ 1, 2, 4 ; 1, 6, 11—17 ; cf. E. Tuerk, *Macrobe et les Nuits Attiques*, dans *Latomus*, 1964, p. 236.

⁸⁵ Aulu Gelle, 1, 2, 1 ; J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964, p. 236.

substitue à la hiérarchie. Les « banquets » d'intellectuels⁸⁶, dont les *Saturnales* prouvent la continuité et la diffusion⁸⁷, ont agi dans le même sens.

Pourtant la conception de la culture demeure utilitaire, comme au temps de la République ; cette permanence eut de nombreuses interférences avec les problèmes sociaux.

La culture demeure utilitaire : il est excessif de dire⁸⁸ qu'après Auguste elle devient un luxe, sans mauvaise conscience. Le chapitre 13 du *De brevitate vitae* de Sénèque prouve l'extension du domaine de la connaissance : il y a là un excès que Sénèque, en tant que philosophe, estime vain et nuisible ; mais les gens qui se consacraient aux menues recherches qu'il critique avaient certainement l'impression de contribuer au progrès intellectuel. Cet utilitarisme fondamental se retrouve dans l'importance et l'ampleur que prend la culture juridique : la correspondance de Trajan et de Pline en témoigne pour ce qui est de l'administration⁸⁹. Pour la même raison, le pouvoir montre quelque sollicitude avec grammairiens, rhéteurs et médecins. Vespasien et Hadrien leur accordent l'immunité, le droit de réunion, l'inviolabilité, et un article du *Digeste* de Justinien, d'ailleurs passablement obscur⁹⁰, confirme ces privilèges. Constantin et ses successeurs ont maintenu la liaison entre professeurs et médecins⁹¹ : ils s'intéressaient aux catégories d'intellectuels spécialisées, si l'on peut dire, dans le service public. Ainsi, ils mettaient l'accent sur ce qu'avait reconnu depuis longtemps la conscience romaine : la connaissance n'a d'intérêt réel que si elle est susceptible d'applications pratiques.

Il était donc normal qu'au Ier siècle de notre ère l'attitude de Néron, qui impliquait une rupture entre le savoir et l'utilité, ait été à la fois mal interprétée et jugée défavorablement. G. Charles-Picard⁹² a exagéré l'aspect oriental d'une tentative dont l'originalité fut grande⁹³. Le dilettantisme hellénisant d'Hadrien⁹⁴ eut moins de portée, mais suscite autant d'antipathies⁹⁵.

Autre conséquence : l'histoire reste le privilège d'une classe sociale élevée : témoins, entre autres⁹⁶, Tacite ou Ammien Marcellin : pour bien comprendre l'histoire, il faut être de ceux qui la font. L'éloquence est entre les mains des juristes⁹⁷ ou des politiques, elle mène toujours aux

⁸⁶ J. Defradas, *Le banquet des Sept Sages*, Paris, 1954 ; J. Gagé, *loc. cit.*, p. 237.

⁸⁷ J. Flacelière, *La technique du banquet dans les Saturnales de Macrobe*, dans *Rev. Et. Lat.*, 1969, p. 303 et suiv. ; cf. R. Marache, *La mise en scène des Nuits Attiques*, dans *Pallas*, 1953, p. 83 et suiv.

⁸⁸ J. — M. André, *L'olium...*, p. 533.

⁸⁹ J. Gagé, *loc. cit.*, p. 98.

⁹⁰ 50, 4, 18, 30 ; cf. R. Herzog, *Urkunden zur Hochschulpolitik der röm. Kaiser*, dans *Sitz. Pr. Akad. Wissensch., Ph.—hist. Kl.*, 1935, p. 983. Les faits ont été groupés et analysés avec intelligence dans un bon Mémoire de l'Université Libre de Bruxelles : Michèle Vanneck, *Professeurs et étudiants dans l'Empire Romain*. 1968/69, dactyl.

⁹¹ Cf. L'édit de Constantin à Volusianus, du 27. 12. 332 : *codex Theodos.* 13, 3, 1—3 ; *cod. Justin.* 10, 53 (52), 6.

⁹² *Auguste et Néron*, Paris, 1962, p. 119 et suiv.

⁹³ H. Bardon, *Empereurs et Lettres*, p. 191 et suiv.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 393 et suiv.

⁹⁵ H. Bardon, *Crépuscule...*, p. 46—47.

⁹⁶ H. Bardon, *Litt. inc.*, t. 2, p. 203 et suiv. ; p. 270.

⁹⁷ J. Gagé, *Les classes sociales...*, p. 98.

carrières les plus appréciées ; telle est la revendication d'Aper dans le *Dialogue*. Echion, chez Pétrone, constate que le droit nourrit son homme, et non pas la littérature : *habet haec res panem*⁹⁸. Par contre, les gens bien nés qui s'adonnent aux facilités de la poésie ne le font pas sans quelque gêne. Déjà Catulle, pourtant très libéré et si hardi à s'opposer aux impératifs de la conscience quiritaire, avait pris quelques précautions pour ménager les susceptibilités⁹⁹. Sous le Haut Empire, Pline le Jeune ou ses amis¹⁰⁰ écrivent de petits vers gracieux, en latin ou en grec : mais Pline insiste sur ce que des personnages fort sérieux font comme lui : ... *ut qui nesciunt talia doctissimos, grauissimos, sanctissimos homines scriptasse, me scribere mirentur*¹⁰¹ ; ce qui compte, dans son œuvre, ce sont les discours. Si C. Fannius mérite de laisser un souvenir, c'est pour son activité d'avocat et par ses Eloges des hommes illustres qui périrent sous Néron¹⁰². Maternus lui-même, qui affirme la valeur suprême de la poésie, ne donnait-il pas à ses tragédies une portée politique ?¹⁰³ Sénèque, dans ses tragédies, se sentait justifié par ses prédécesseurs grecs et par les leçons de stoïcisme qu'il formulait¹⁰⁴. Si les intentions politiques de la *Pharsale* sont incertaines¹⁰⁵, il est sûr que Lucain ne s'était pas borné à agencer un simple récit épique. Perse, qui a tant de mépris pour les vers alambiqués et la rhétorique creuse¹⁰⁶, se sent apaisé parce qu'il est un philosophe en quête de quelque perfection :

*me tibi seposui : teneros tu suscipis annos
Socratico, Cornute, sinu*¹⁰⁷.

Peu importent les moqueries d'un Pulfenius¹⁰⁸ ; lui, il revendique la pureté de l'âme :

*compositum ius fasque animo sanctosque recessus
mentis et incoctum generoso pectus honesto* ?¹⁰⁹

La poésie se justifie sous l'Empire comme elle se justifiait au temps de la République : elle comporte un enseignement ; à cet égard, rien n'est changé¹¹⁰. La conception du poète-*uates*, qui s'affirme dès l'époque

⁹⁸ 46, 7 ; cf. 46, 8.

⁹⁹ C. 46. Sa position individualiste a été généralisée par la suite : L. Ferrero, *Un'Introduzione a Catullo*, Turin, 1955, p. 95 et suiv.

¹⁰⁰ *Ep.*, 4, 3 ; 3—5 (Arrius Antoninus).

¹⁰¹ 5, 3, 3 ; toute la lettre est caractéristique. Sur son goût pour les petits vers, cf. la lettre 7, 4 (à Pontius).

¹⁰² 5, 5, 3 ; P. V. Cova, *La critica litteraria di Plinio il Giovane*, Brescia, 1966, p. 108 et suiv.

¹⁰³ *Dial.* 2, 1.

¹⁰⁴ N. T. Pratt, *The Stoic Base of Senecan Drama*, dans *Trans. Amer. Philol. Assoc.*, 1948, p. 1 et suiv. ; A. Cattin, *Les thèmes lyriques dans les tragédies de Sénèque*, Fribourg, 1963, p. 13 et suiv. (*Les thèmes philosophiques*).

¹⁰⁵ J. Brisset, *Les idées politiques de Lucain*, Paris, 1964 ; cf. E. Paratore, c—r. dans Latomus, 1965, p. 678 et suiv.

¹⁰⁶ 1, 13 et suiv.

¹⁰⁷ 5, 36—37.

¹⁰⁸ 5, 190—191.

¹⁰⁹ 2, 73—74.

¹¹⁰ Ce qui ne signifie pas que cet enseignement contribue toujours au maintien de l'ordre établi ; mais ces intellectuels de l'opposition sont une minorité infime, et sur laquelle nous n'avons que peu de lumières, malgré les travaux de R. Mc Mullen, *Enemies of the Roman Order*, Harvard Univ. Press., 1966, p. 46 et suiv.

d'Auguste¹¹¹, et qui persistera, implique une rentabilité collective de la fonction. Par conséquence, culture et moralité se trouvent liées : dans l'œuvre certes, mais aussi chez l'auteur. Pour Martial, dont la condition sociale est moins que médiocre, l'intellectuel n'est respectable que si les bonnes mœurs accompagnent la culture¹¹², et il n'est pas besoin d'insister sur le *facit indignatio uersus* de Juvénal¹¹³ qui n'est pas mieux dans ses affaires que Martial. La conviction que la culture n'est pas disjointe de la moralité et que l'œuvre littéraire inclut une leçon pratique, se retrouve chez les prosateurs. Quintilien reprend le vieux principe que Cicéron tenait de Caton l'Ancien : l'intellectuel doit être un homme de bien¹¹⁴. Tacite s'efforce¹¹⁵ de concilier, dans l'histoire, éloquence et philosophie¹¹⁶ ; et c'est à la lecture des livres autant qu'au commerce de la vie que le proconsul Claudius Maximus est redevable de la sagesse qu'Apulée admire en lui¹¹⁷. Par-là le poète récupère une fonction d'utilité : Horace¹¹⁸ l'affirmait déjà, qui écrivait dans les *Epîtres* :

*os tenerum pueri balbumque poeta figurat,
torquet ab obscenis iam nunc sermonibus aurem,
mox etiam pectus praeceptis format amicis,
asperitatis et inuidiae corrector et irae,
recte facta refert, orientia tempora notis
instruit exemplis, inopem solatur et aegrum.
Castis cum pueris ignara puella mariti
disceret unde preces, ualem ni Musa dedisset ?*¹¹⁹

et Perse adopte, à sa manière¹²⁰, le même point de vue¹²¹.

Ainsi le clivage social qui existait sous la République entre poètes et prosateurs ne se continue pas sous l'Empire, mais bien des choses demeurent. L'intellectuel qui ne se met pas au service de la collectivité est ou un dilettante honteux, ou une manière de monstre comme Néron. Pline le Jeune a cette étonnante formule, à propos de Cornelius Minicianus : « il aime les études comme s'il était pauvre » *amat studia ut solent pauperes*¹²² : par les études on s'impose dans la cité, on conquiert une place, une fortune, un rang. La hiérarchie des valeurs, qu'implique la

¹¹¹ Cf. Virg., *Egl.*, 4 ; Hor., *épode* 16 ; A. La Penna, *Orazio e l'ideologia del principato*, Turin, 1963, p. 63 ; F. Cupaiolo, *Trama poetica delle Bucoliche di Virgilio*, Naples, 1969, p. 170—171.

¹¹² *Epigr. libr.* 39.

¹¹³ I, 79.

¹¹⁴ Cf. 12, 1, 3 ; 12, 1, 7.

¹¹⁵ Sur les hésitations de Tacite, H. Bardon, *Recherches sur la formation de Tacite*, dans *Mélanges hist. et litt. Fac. Lettres Poitiers*, 1943, p. 195 et suiv. ; *Points de vue sur Tacite*, dans *Riv. cult. classica e medioevale*, 1962, p. 282 et suiv.

¹¹⁶ A. Michel, *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966, p. 213 et suiv.

¹¹⁷ *Apol.*, 81, 2.

¹¹⁸ A. La Penna, *Orazio e la morale mondana europea*, Florence, 1969, p. 81 et suiv.

¹¹⁹ *Ep.*, 2, 1, 126—133.

¹²⁰ E. Paratore (*loc. cit.*) a démontré que la satire 5 exprime avec netteté le refus qu'oppose Perse à une littérature de divertissement.

¹²¹ Sur l'utilisation moralisante et utilitaire du thème de l'insecte dans la poésie romaine, cf. A. Sauvage, *Les insectes dans la poésie romaine*, dans *Latomus*, 1970, p. 270 et suiv.

¹²² *Ep.*, 7, 23, 2.

pragmatique républicaine, demeure, inchangée, sous l'Empire ¹²³. L'intellectuel est condamné à servir : l'exercice de l'intelligence ne confère, par soi-même, aucune existence sociale. Depuis l'époque de César, la répartition des activités littéraires selon les conditions s'est encore assouplie ; mais la subordination à la cité impose à l'écrivain des commandements qui l'intègrent et le soumettent. Seuls les médecins et les professeurs ont un statut : pour les autres la promotion s'opère par le bon vouloir d'un protecteur ou par des succès, oratoires ou politiques, que la culture permet sans suffire à les justifier. Le véritable intellectuel, celui qui distingue l'exercice de l'esprit et l'utilitarisme de la culture, est un déclassé ¹²⁴ ; et même, existe-t-il ?

En effet, l'on est en droit de se demander si la notion d'intellectuel fut jamais intégrée à la conscience romaine.

Aucun terme ne désigne l'intellectuel : cela, à soi seul, est caractéristique. Négligeons *intellectualis*, mot rare et tardif ¹²⁵ qui ne s'emploie pas à propos des personnes. *Litteratus* signifie : « donné pour les lettres », ou « savant » : chez Cicéron, il désigne des commentateurs de poètes (*Fam.*, 9, 16) ; il relève du savoir, et demande souvent à être précisé : *Allius et litteratus et disertus fuit* (*Brut.*, 21) ; *Cassius nec infacetus et satis litteratus* (*Off.*, 3, 14). En *Tusc.*, 5, 105 J. Humbert ¹²⁶ traduit par : « quoi de plus délicieux qu'un loisir consacré à l'érudition ? » la phrase : *quid est enim dulcius otio litterato* ? Sénèque use du mot *litteratus* dans ses *Quaestiones Naturales* 4, 13, 1, à propos des spécialistes des sciences de la nature. L'acception est précisée par Cornelius Nepos, au rapport de Suétone ¹²⁷ : *Cornelius quoque Nepos libello quo distinguit litteratum ab erudito litteratos uulgo quidem appellari ait eos qui aliquid diligenter et acute scienterque possint aut dicere aut scribere, ceterum proprie sic appellandos poetarum interpretes qui a Graecis γραμματικοί nominentur*. Aussi, lorsque Aulu Gelle 2, 10, 1, qualifie Servius Sulpicius de *iuris civilis auctor*, *uir bene litteratus*, ne faut-il pas entendre par cette dernière expression : « homme très cultivé », mais plutôt : « homme de grand savoir ».

En fait, aucun mot latin ne désigne la culture comme le caractère distinctif qu'un individu revendique ou dont la collectivité le loue. D'où les flottements de sens que A. Hus, dans une Thèse probante ¹²⁸, a relevés : selon les époques, selon les auteurs, selon les contextes, *doctus* se traduit par « ingénieux, spirituel, sage, cultivé, lettré, raffiné ... » ; il convient aussi bien au philosophe qu'au savant spécialisé. Parfois il se

¹²³ L'aspect profondément anti-égalitaire de la civilisation romaine est reflété par le droit ; ceci a été bien marqué par R. Villers, *Le droit romain, droit d'inégalité*, dans *Rev. Et. Lat.*, 1969, p. 462 et suiv.

¹²⁴ Seul le poète Nardu (?) ose proclamer sur sa pierre tombale sa fonction de poète sans plus ; encore souligne-t-il en même temps sa pudicité : *Nardu poeta pudens hoc tegitur tumulo* (H. Dessau, *Ins. Sel.*, t. 2, Berlin, 1906, p. 828, n° 7785). Autrement, les pierres tombales mentionnent des orateurs (*ibid.*, p. 825, n° 7772) et surtout des professeurs, grammairiens, ou rhéteurs (p. 821 et suiv.)

¹²⁵ Tert., *an.*, 6, 4 ; 18, 5 ; Aug., *ciu.*, 10, 2 ; cf. *T.L.L.*, ad uerb.

¹²⁶ Ed. Les Belles Lettres, Paris, 1931, p. 156.

¹²⁷ *Gramm.* 4, 2.

¹²⁸ *Docere et les mots de la famille de docere*, Paris, 1965.

rapproche de *litteratus*, et désigne celui à qui la lecture vaut une raison théorique qu'enrichit une excellente pratique de la langue ¹²⁹. Sous l'Empire, le mot gagne en extension et on le traduira par « lettré », mais A. Hus remarque qu'il s'emploie surtout pour le créateur ¹³⁰, — ce qui est fort limité par rapport à ce que nous entendons par intellectuel. Les *poetae docti* de la fin de la République ¹³¹ ou du Haut Empire ¹³² sont censés faire une poésie savante : si bien que *doctus* devint synonyme de *poeta* ¹³³ : *noris nos, inquit, docti sumus* ¹³⁴. Une même terminologie exprime des réalités différentes. Les sens de *doctus* se croisent avec ceux d'*intellegens* ¹³⁵ : chez Cicéron, *intellegens* est employé pour qui unit aux dons de l'intelligence une solide instruction. Hésitations, lacunes du vocabulaire : je doute que notre notion d'« intellectuel » ait été conçue par la mentalité latine.

Pour conclure, une remarque s'impose : les intellectuels sont un groupe qui provient de classes différentes, ils ne constituent à aucun égard une classe fondamentale. Sous la République, leur origine sociale conditionne leur orientation, et sous l'Empire il en va de même, quoique le goût accru pour les lettres ou les sciences assouplisse la dichotomie d'autrefois. L'aspect pratique toujours exigé de l'œuvre littéraire, la mauvaise conscience dont témoignent les rares esprits qui s'adonnent à des activités dépourvues d'efficacité morale ou technique, l'absence d'un terme pour désigner les intellectuels font penser que ceux-ci ne se sont même pas pensés comme tels, à de rares exceptions près. On est intellectuel pour servir. La culture n'est admise que si elle aide au perfectionnement moral et accroît la valeur sociale de l'être. A Rome, l'idée de gratuité est exclue : il y a une comptabilité du savoir. Nous autres modernes avons l'esprit plus large : en principe ... En réalité, avons-nous débarrassé la connaissance de l'utilitarisme ? Serait-ce d'ailleurs une réussite si louable ? Le problème n'est pas de servir : à quoi convient-il de servir ? ce n'est pas seulement à Rome que les clercs trahissent.

¹²⁹ Cic., *Flacc.* 9 ; *de orat.* 2, 25 ; *Brut.* 99 ; cf. A. Hus, *loc. cit.*, p. 205.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 241.

¹³¹ L. Ferrero, *loc. cit.*, p. 49.

¹³² E. Castorina, *La poesia d'Orazio*, Rome, 1965, spécialement p. 15 et suiv.

¹³³ N. I. Ilerescu, *Poetae docti*, dans *Rev. Clas.*, 1930, p. 13 et suiv. ; F. Cupaiuolo, *Tra poesia e poetica*, Naples, 1966, p. 129.

¹³⁴ Hor., *sat.* 1, 9, 7.

¹³⁵ A. Hus, *Intellegentia et intellegens chez Cicéron*, dans *Hommages à J. Bayet*, Bruxelles, 1964, p. 280.

UNSCHULDSBETEUERUNG UND SÜNDENBEKENNTNIS IM GEBET DES ENKOLP AN PRIAP (Petr. 133.3)

VON

OSKAR RAITH

(Erlangen)

Das Gebet, das bei Petron Enkolp, der komische Held der Geschichte, an Priap richtet, ist bisher hauptsächlich einerseits als Ausgangspunkt für die Rekonstruktion der Idee des Romans benützt, andererseits summarisch als Beispiel für die Gattung der Gebetsparodie betrachtet worden. Im vorliegenden Aufsatz wird nur ein Teil dieses Gebetes, die Unschuldsbeteuerung und das auf sie folgende Sündenbekenntnis (V. 6—11), behandelt. Die Untersuchung erfolgt in zwei Abschnitten: Im ersten wird die literarische Herkunft des genannten Motivkomplexes geklärt, soweit es möglich ist, im zweiten nach seiner Bedeutung im Zusammenhang bei Petron gefragt.

I. ENKOLPS GEBET UND DIE BEICHTE DER ISISMYSTERIEN

1. In dem ägyptischen Priestereid, der kürzlich von R. Merkelbach neu bearbeitet worden ist¹, hat der Priester ein Doppeltes zu beschwören: 1. daß er bestimmte Sünden bisher nicht begangen hat, 2. daß er sich in seinem Amt künftig von bestimmten Sünden reinhalten wird. Der 1. Teil des Eides ist inhaltlich eng mit den Unschuldsbeteuerungen des ägyptischen Totenbuches verbunden. Man kann annehmen, daß bei der Priesterweihe das Totengericht rituell vorausgenommen wurde. Der Eid, der auf einem Papyrus des 2. nachchristlichen Jahrhunderts überliefert ist, läßt erkennen, wie ägyptische Riten in Kulte griechischer Sprache übernommen wurden².

¹ *Ein ägyptischer Priestereid*, in: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 2, 1968, 7—30.

² Der Papyrus, P. Wash. U., Inv. 138, ist veröffentlicht worden von V. B. Schuman, *A Second-Century Treatise on Egyptian priests and temples*, Harvard Theological Review 53, 1960, 159—170, mit Photographie. Der Priestereid recto, verso von anderer Hand Verschriften über das Schlachten von Rindern. Abgedruckt jetzt auch bei Preisigke, SB VI 9641.

Wir finden wieder die Beteuerung: Ich habe niemand getötet, ich habe keinen Tempel beraubt. Die Reihe ist erweitert um die allgemeineren Sätze: Mich drückt überhaupt keine ruchlose Tat, ich habe mich auch nicht durch Scheltreden gegen die Götter versündigt. Die ersten zitierten Verse aber weisen mit der Versicherung, er habe die heiligen Geheimnisse der Göttin nicht verraten, auf die Verbindung solcher Unschuldsbeteuerungen mit Geheimkulten hin, in diesem Fall am ehesten mit dem der Bona Dea: Das braucht nicht zu bedeuten, daß in diesem Kult eine solche Unschuldsbeteuerung vorkam, die Vorstellungen aus den Bereichen der einzelnen Mysterien fließen leicht ineinander⁴.

Betrachten wir ferner diejenige Elegie Tibulls selbst, die das Vorbild für das Gedicht des Lygdamus war (1.3). Auch hier beteuert der Dichter in Todesgefahr seine Unschuld: Er habe keine falschen Eide geschworen, habe die Götter nicht gelästert (V. 51–52). Daß Eidbruch und Meineid besonders schwere Verbrechen sind, ist alte griechische Vorstellung⁵. Die Verbindung dieser Stelle zu Lygdamus liegt auf der Hand. Wichtig ist aber, daß auch Tibull diese Gedanken in einem Zusammenhang mit Mysterien gesehen zu haben scheint. Einmal erwähnt er vorher in derselben Elegie den Isisdienst seiner Geliebten (V. 23–32), zum anderen hofft er selbst, nach dem Bekenntnis seiner Unschuld werde ihn Venus ins Elysium führen (V. 57 f.), in das Elysium, das ihm gegen Ende des Gedichts mit der erneuerten Liebe seiner Delia zusammenfließt. Isis aber ist Liebesgöttin wie Venus; ritueller Tod, Auferstehung und neues Leben der Mysterien entsprechen der Krankheit, Genesung und erneuerten Liebe des Dichters⁶. Mit Venus, heißt das, ist auch Isis gemeint.

Diese Annahme wird unterstützt durch eine andere Stelle bei Tibull (1.2.81–84), die einerseits ebenfalls Venus nennt und dadurch sich an das Bisherige anschließt, andererseits auch eine Entsprechung zur Unschuldsbeteuerung des Enkolp liefert. Der Dichter, von der Geliebten ausgeschlossen, fragt sich nach dem Grund seines Mißgeschicks:

81 *num Veneris magnae uiolanti numina uerbo,*
 et mea nunc poenas impia lingua luit?
 num feror incestus sedes adiiisse deorum
 sertaque de sanctis deripuisse focis?

An Petron erinnert in diesen Versen nicht nur die Situation, mögen die Ursachen des Ausgesperrtseins auch ganz verschiedene sein,

⁴ Koenen, *op. cit.*, 34. Zum Kult der Bona Dea vgl. Tib. 1.6.22: *sacra Bonae maris non adeunda Deae*. Koenen sieht in den Versen des Lygdamus außerdem eine Anspielung auf den Skandal des Clodius Pulcher und möchte darin ein Argument für den zeitlichen Ansatz des Lygdamus im vorletzten Jahrzehnt des 1. vchr. Jh. erkennen. Die Positionen zu diesem Problem zuletzt dargelegt von K. Büchner, *Die Elegien des Lygdamus*, *Hermes* 93, 1965, 65–112 und 503–508; O. Skutsch, *Zur Datierung des Lygdamus*, *Philologus* 111, 1966, 142–146.

⁵ Belege bei Koenen *op. cit.*, 36 n. 10.

⁶ Warum Tibull Venus erwähnt, nicht Isis, dafür eine ansprechende Erklärung bei R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, 3. Aufl. Leipzig 1927, 158. Der Isis war auch, nach griechischer, nicht ägyptischer Auffassung, der Eid in besonderer Weise heilig. Dazu vgl. Koenen *op. cit.*, 36 n. 12 mit Literaturangabe. Wir heben eine Stelle der Isis-aretalogie von Kyme hervor: ἐγὼ ἱεροῦ ἱερέως οὐδὲν ἐπὶ τῆσά (IG 12 Suppl., Nr. 98, Z. 33). Daß auch Venus – Aphrodite ihren Diener wiederbelebt, wie es Isis tut, dafür Zeugnisse, und zwar mit deutlicher Anspielung auf Mysterien oder ägyptische Riten: CIL 6.21521 = CLE 1109; Theokr. Ptol. 46 ff., 15.106 ff.

sondern auch die Versicherung, die Tempel nicht beraubt zu haben (die Fragen an ihn selbst stehen bei Tibull rhetorisch für das Bekenntnis der Schuldlosigkeit). Wie an der vorigen Stelle sagt Tibull hier, er habe die Gottheit nicht gelästert. Das Bekenntnis der Keuschheit aber ist wohl am ehesten so zu verstehen, daß der Dichter die besondere rituelle Reinheit oder die sexuelle Enthaltsamkeit, die man zu bestimmten heiligen Zeiten beobachtete, nicht verletzte. Diese Praxis weist uns wieder auf Geheimkulte, u.a. die Mysterien der Isis ⁷.

3. Daß Tibulls Venus auch Isis ist, daß er und sein Nachahmer Lygdamus in den Unschuldsbeteuerungen Gedanken aus dem Bereich der Mysterienreligionen, vornehmlich dem Isisdienst, aufgenommen haben, ist soweit schon eine sehr wahrscheinliche Vermutung. Sie wird dadurch vollends gesichert, daß diese Gedanken als ursprünglich ägyptisch erwiesen werden. Das ist durch den anfangs genannten Aufsatz von L. Koenen geschehen. Koenen hat dazu den von Merkelbach herausgegebenen und kommentierten oxyrhynchitischen Priestereid, die Inschriften des Tempels von Edfu und besonders das 125. Kapitel des ägyptischen Totenbuches in den Fassungen A und B herangezogen. Die Unschuldsbeteuerung als Ritus und der Inhalt ihrer einzelnen Formeln, wie sie uns bei den Römern vorliegen, sind dadurch als ägyptisch erkannt worden. Wir wiederholen den Vergleich im einzelnen, soweit es um Entsprechungen zu der uns interessierenden Petronstelle geht.

Enkolk bekennt von sich: Ich habe kein Blut vergossen, ich habe mich nicht am Tempelgut vergriffen. Tötung und Diebstahl oder Raub von Tempelgut werden auch in den ägyptischen Quellen abgeleugnet.

1. *Die Tötung*: Im Priestereid steht: οὐ πεφόνευσκα ἄνθρωπον (col. 1.21) ⁸. Im Totenbuch: Je n'ai pas tué des hommes (B 5, ähnlich A 14) ⁹. Der Priester durfte aber nicht einmal ein Tier geschlachtet haben; denn er schwor: οὐκ ἀφείρηκα (l. ἀφῆρηκα) κεφαλὴν ζώου (col. 1.20) ¹⁰. Im Totenbuch gilt die Tötung des heiligen Stieres als große Sünde: Je n'ai pas tué le gros bétail divin (B 13).

⁷ Tib. 1.3.25 f. Vgl. R. Reitzenstein *op. cit.*, 141. E. Fehrle, *Die kullische Keuschheit im Altertum*, Gießen 1910, 135—137.

⁸ Zitate aus dem Priestereid nach Merkelbach, Priestereid, 15.

⁹ Übersetzung des 125. Kap. des Totenbuches von Maystre, *Les déclarations d'innocence*, Le Caire 1937, zitiert bei Merkelbach, Priestereid, 20 ff. Vgl. G. Roeder, *Urkunden zur Religion des alten Ägypten*, Jena 1917, S. 274—277.

Hinweis auf weitere Literatur bei Merkelbach, Priestereid, 20. n.9, dazu kommt: J. H. Breasted, *Die Geburt des Gewissens* (= *The Dawn of Conscience*, dt.), Zürich 1950, 250—261.

¹⁰ Zur Verwendung dieses Ausdrucks für „schlachten“ s. Herodot: σφάζοντες δὲ ἀποτάμνουσι τὴν κεφαλὴν (2.39); die Ägypter aßen die Köpfe der Tiere nicht. — Vgl. auch Porphyrios, *uita Pyth.* 43 ἀπέχεσθε . . . κεφαλῆς; Iamblich, *uita Pyth.* 107 μῆτε θύειν ζῶα θεοῖς. Zu der Ähnlichkeit der pythagoreischen Vorschriften sagt Merkelbach, Priestereid, 14: „Daß man bei der Redaktion der Eidesformel absichtlich auf pythagoreische Vorstellungen Rücksicht genommen hat, scheint indes nicht zu erweisen. Man wird sich damit begnügen, ein weiteresmal zu konstatieren, daß die „Philosophie“ der Pythagoreer eine bemerkenswerte Ähnlichkeit zur Religion der Ägypter zeigt.“

2. *Der Tempelraub*: Der künftige Priester schwor: οὐδὲ οὐ μὴ κολλήσω τοὺς δακτύλους οὐδενί (col. 2.8)¹¹. Dem entsprechen im Totenbuch folgende Beteuerungen: Je n'ai pas diminué la nourriture dans les temples; je n'ai pas endommagé les pains des dieux (A 17, 18). N n'a pas dérobé les biens du dieu (B 8). Am Tempel in Edfu las der Priester beim Eintritt die Mahnung: Do not covet the property (of the temple)¹², und vor dem Bild des Gottes hatte er zu sprechen: I have not stolen things... Andere Formeln verbieten Raub und Diebstahl überhaupt¹³.

Die Entsprechung zwischen den Versen Petrons und den ägyptischen Texten ist bemerkenswert. Die sexuellen Verfehlungen, die in den ägyptischen Unschuldsbeteuerungen eine wichtige Rolle spielen, fallen in einem Gebet an Priap natürlich aus, wenigstens in der üblichen Form; indes ermöglichte der fast selbstverständliche Gedanke an sie in diesem Zusammenhang, wie wir gleich sehen werden, Petron einen besonders-schillernden Effekt dann, sobald die Beteuerung der Unschuld sich verkehrte in ein Sündenbekenntnis.

4. Eben dies folgt schon im nächsten Vers. Enkolp gibt zu, er habe gesündigt, wenn auch nur mit einem Teil seines Körpers (*non toto corpore*). Doch habe er aus Unvermögen (*inops*) und Bedürftigkeit gefehlt, deswegen sei seine Sünde geringer.

Auch dieses Sündenbekenntnis verweist uns auf Kulte, die aus dem Osten nach Rom gekommen sind. Die Beichte als Bestandteil des Kultes ist altorientalisch und ägyptisch, nicht griechisch und römisch¹⁴. In unserem Zusammenhang kommen für die Herkunft des Brauches 3 Gruppen von Zeugnissen in Betracht:

1. Kleinasien, das auch die Heimat des Priapkultes ist¹⁵, liefert die Hauptmasse der in Heiligtümern verschiedener Götter gefundenen sog. Beichtinschriften¹⁶. Die Inschriften stammen fast alle aus

¹¹ Der Sinn der Formel, Verbot des Diebstahls, ist klar. Man kann an Diebstahl im Tempel denken, Merkelbach, *Priestereid*, 18 erwägt die Ergänzung τοῖς τοῦ θεοῦ. Über diebische Priester s. F. Cumont, *L'Égypte des astrologues*, Brüssel 1937, 138, bes. n. 3.

¹² Übersetzung von Fairman, Mitt. d. Dt. Archäol. Inst. in Kairo 16, 1958, 85–92, zitiert bei Merkelbach, *Priestereid*, 2)–30. Dort auch der Hinweis, daß es noch viel mehr Texte gibt, hauptsächlich ptolemäische Tempeltexte, die sich zum Vergleich eignen.

¹³ Etwa im Totenbuch: „Je n'ai pas volé... je n'ai pas été envieux... je n'ai pas dérobé (B 2–4); N n'a pas volé des rations de pain (B 15), „Zitate bei Koenen *op. cit.*, 32. Im Eid der Elkesaiten, einer christlichen Sekte, heißt es: ... οὐ κλέψω ... οὐ πλεονεκτήσω ... (Hippolytos, *refutatio* 9. 15). In den biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit kommen ebenfalls Unschuldsbeteuerungen vor, so z.B.: Niemals raute ich (Inschrift des Harwa, zitiert nach E. Otto, *Die biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit*, Probleme der Ägyptologie 2, Leiden 1954, 151).

¹⁴ Gegen die Behauptung R. Reitzensteins, *op. cit.*, 137, der Reste alter Beichtpraxis in Griechenland und Rom finden wollte, s. R. Pettazzoni, *Essays on the History of Religions*, Leiden 1954, 64–67. Pettazzoni kommt zu dem Schluß: „Confession of sins, in the Greek world as well as among the other Indo-European peoples, did not belong originally to the Indo-European element“ (*l.c.*).

¹⁵ Vgl. das vorliegende Gedicht V. 3–4; H. Herter, *De Priapo*, Gießen 1932, 256 f.

¹⁶ Veröffentlicht bei F. Steinleitner, *Die Beicht im Zusammenhange mit der sakralen Rechtspflege in der Antike*, Leipzig 1913; wichtige neue Texte in der Monumenta Asiae Minoris Antiqua IV, Manchester 1933, nr. 265–312, Suppl. Epigraph. Graecum VI, Lugduni Bavorum 1932, nr. 248–260. Vgl. Reitzenstein *op. cit.*, 138 ff., Pettazzoni *op. cit.*, 57. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 2, 2. Aufl. München 1961, 579 n. 1.

dem 2. und 3. nachchristlichen Jahrhundert, bezeugen uns aber sehr wahrscheinlich eine viel ältere Kultpraxis. In ihnen berichten die Personen, die sie dediziert haben, von ihrer Sünde und der vom Gott geschickten Züchtigung, meist Krankheit; nach erfolgtem Bekenntnis der Schuld habe der Gott Gnade erwiesen. Sie schließen oft mit der Mahnung an den Leser, sich vor Sünde zu hüten. Es fällt auf, daß unter den genau bezeichneten Verfehlungen die sexuellen besonders häufig vorkommen.

2. Im Kult der Dea Syria gab es, wie wir aus griechischen Quellen wissen, ebenfalls ein öffentliches Sündenbekenntnis¹⁷. In der lateinischen Literatur schildert Apuleius die herumziehenden Diener der syrischen Göttin, die in jedem Dorf ihre ekstatischen Kulthandlungen produzieren, wozu auch gehört, daß einer von ihnen in der Ekstase sich religiöser Vergehen bezichtigt (met. 8.27 f.). Darin wird eine Sonderform der allgemein verbreiteten Kulthandlung zu sehen sein.

3. In Ägypten erscheinen die ältesten Sündenbekenntnisse in der Zeit der 19. Dynastie (ca. 1350–1200), in der Hauptsache auf Denksteinen der thebanischen Nekropole¹⁸. Sie zeigen uns ein überraschend persönliches Verhältnis des Menschen zu seinem Gott, und, ähnlich wie die kleinasiatischen Inschriften, berichten sie von Sünde und Bestrafung, besonders durch Blindheit, vom Bekenntnis und von der Heilung durch den versöhnten Gott. Sie preisen die Güte des Gottes oder richten an die Menschen die Mahnung, demütig gegen ihn zu sein. Die Inschriften sind verschiedenen Göttern gewidmet, nur eine davon der Isis¹⁹. Aus einem Papyrus der Spätzeit erfahren wir, daß damals auch im Kult des Osiris bzw. der Isis in Philae ein Sündenbekenntnis üblich war²⁰. In den Isismysterien der römischen Zeit kommt der Beichte große Bedeutung zu: Die indirekten Hinweise darauf bei Tibull und Lygdamus sind bereits besprochen, unmittelbar wird die Zeremonie von Ovid und Juvenal erwähnt, die auch Einzelheiten berichten²¹.

Wie ist in diesen Zusammenhang das Sündenbekenntnis Enkolps einzuordnen? Keine Verbindung läßt sich mit dem Kult der Dea Syria erkennen. Priap weist auf Kleinasien, die Worte des Bekenntnisses lassen sich ebensogut wie mit den kleinasiatischen Inschriften mit der Beichte der Isismysterien verbinden. Die Betrachtung der Situation des Gedichts hilft weiter: Enkolp kniet auf der Schwelle des Heiligtums. Unverkenn-

¹⁷ Plut. *de superst.* 7, p. 168 ff. D., Men. fr. 514 Kock, CAF III p. 164 ap. Porphyrr. *de abstin.* 4. 15. Vgl. Pettazzoni *op. cit.*, 61.

¹⁸ Veröffentlicht bei A. Erman, *Denksteine aus der thebanischen Gräberstadt*, SPAW, phil.-hist. Kl. 1911, 1086–1110 (Text mit Übersetzung und Kommentar); B. Gunn, *The Religion of the Poor in Ancient Egypt*, JEA 3, 1916, 81–94; Auswahl bei Roeder, *Urkunden*, 52–59; vgl. Breasted, *Die Geburt des Gewissens*, 303 ff. — In der Frage nach der Herkunft des Sündenbekenntnisses läßt Gunn (*op. cit.*, 93) die Entscheidung zwischen semitischem Einfluß und eigenständiger ägyptischer Entwicklung offen, während Breasted (*Die Geburt des Gewissens*, l.c.) darin eine Frucht der religiösen Umwälzung unter Echnaton sieht.

¹⁹ Erman, *op. cit.*, 1107 (Nr. K); Gunn, *op. cit.*, 87 (Nr. V).

²⁰ Demotischer P. Dodgson (Berlin Nr. 10494), s. G. Roeder, *Die allägyptische Götterwelt*, Zürich 1959, 340.

²¹ Ovid, *Ex Ponto* 1.1.51–58; Juven. 6.535–541. Dazu Reitzenstein, *op. cit.*, 142–145; Pettazzoni, *op. cit.*, 55, 58 f.

bar denselben Brauch hat Tibull im Sinn, wenn er sagt, wäre er sich einer Schuld bewußt, er würde nicht zögern zu büßen (1.2.85–89):

*non ego, si merui, dubitem procumbere templis
et dare sacratis oscula liminibus,
non ego tellurem genibus perrepere supplex
et miserum sancto lundere poste caput.*

Das eine ist Beichte, das andere Buße, beides aber ein Ritus der Verdemütigung vor dem Gott, insofern also vergleichbar. Die Göttin, von der Tibull in dieser Elegie spricht, ist aber, wie wir schon gesehen haben, Venus-Isis. Damit kann auch die eigentliche Beichte Enkolps mit den Isismysterien verbunden werden ²².

Bleibt noch die Entschuldigung Enkolps, mit der er sein Bekenntnis gleich wieder halb zurücknimmt, er habe bloß aus Unvermögen (*inops*) gesündigt, deswegen sei er weniger schuldig. — Im Brief an Circe sagt er darüber: *illud unum memento, non me, sed instrumenta peccasse. paratus miles arma non habui* (130.4) ²³. — Dieser Gedanke steht in einem auffallenden Widerspruch zu den kleinasiatischen und den ägyptischen Beichtinschriften. Dort kommt es gerade nicht darauf an, ob die Sünde unbewußt oder ohne Absicht begangen worden ist: nur der Erfolg der Tat zählt. An dieser Stelle also endet die Anspielung auf Gedanken der Mysterienreligion.

Daß dessen Schuld geringer ist, der sich aus Not verfehlt hat, ist ein Gemeinplatz der populären Moral. Die allgemeine Fassung (*quisquis* ...) bei Petron hört sich wie eine geprägte Formel an, auffällig ist auch die Wiederholung des Wortes *inops*. Einen genauen Anschluß weiß ich nicht zu geben, immerhin sei darauf verwiesen, daß *inopia* auch ein Rechtsterminus ist; u.a. sollen *propter inopiam* den Verurteilten bereits verhängte Geldstrafen ermäßigt oder erlassen werden (Ulpian D. 1.18.6.9). Petron kann darauf anspielen ²⁴.

5. In dieser Untersuchung sind bisher die Parallelen zu Unschuldsbeteuerung und Sündenbekenntnis des Enkolp bestimmt worden, ohne daß die nächste Quelle für Petron festzustellen unternommen wurde. Das soll jetzt geschehen. Die Frage stellt sich so: Ist eher an Übernahme aus der klassischen Elegie oder an Anregung durch die zeit-

²² Eine andere Parallele ergibt sich dadurch, daß Enkolp auch an anderer Stelle, wenn er über sein Mißgeschick klagt, Wendungen von Tod und Sterben benützt (*funerata est illa pars*, 129. 1; die komische „Hinrichtung“, 131; *deposito meo caueo*, 133. 4; vgl. Circe: *medius iam peristi*, 129. 4), der Mysterie aber die Einweihung als Tod und Auferstehung erlebt. Doch kann diese Übereinstimmung Zufall sein, jedenfalls hat sie Petron nicht weiter benützt.

²³ Daß hier jeweils zwei Gedanken nebeneinandergesetzt werden: 1. „nicht ich, sondern...“, 2. „nicht Absicht, sondern Unvermögen“, braucht an dieser Stelle noch nicht berücksichtigt zu werden. Wir werden darauf zurückkommen. Ebenso wird die Auffassung, daß das „Vergehen“ Enkolps in seiner sexuellen Schwäche bei Circe bestand, noch begründet werden.

²⁴ Ich vermute eine Rechtsparömie als Anknüpfungspunkt. Andererseits ist gerade die angebliche Gnome, der nachklappende allgemeine Satz, als Bestätigung des Affekts volkstümliche Redeweise und als solche „color elegiacus“. — Der Doppelsinn von *inopia* (Unvermögen — Armut) ist schön in der Übersetzung von Ehlers verwendet: ...aus Unvermögen und Mürbheit bin ich bedürftiger Mann zum Teil nur Verbrecher geworden. Unvermögende Sünder bestraft man gering.“

genössische Mysterienpraxis zu denken (wobei durch das eine das andere nicht ausgeschlossen ist)? Die Ähnlichkeit der Unschuldsbeteuerung an den besprochenen Stellen bei Petron einerseits und bei Tibull und Lygdamus andererseits reicht aus, um eine Anknüpfung anzunehmen, wenn keine engere Verbindung gefunden wird. Die trockenere Art des Vortrags, die Kürze und anscheinend schematischere Aufzählung lassen sich teils aus der Absicht des Dichters, teils aus Zeitstil und literarischem Genus — die Priapeen stehen nahe — verstehen. Für Sündenbekenntnis und Bußvorstellungen kann ebenfalls motivischer Anschluß an Tibull (1.2.83—86) und an Ovid (*ex Ponto* 1.1.51—58) angenommen werden.

Aber wir haben noch andere Hinweise auf das literarische Vorbild: Der Rahmen des Gedichts, Anruf des Gottes und Opferversprechen, ist von Petron in Anlehnung an den elegischen Topos des ländlichen Festes gestaltet worden. Genau gesagt, die Erinnerung geht zu Tibulls Ambarvalien-elegie (2.1)²⁵. Nur mäßig ist die Entsprechung am Anfang, der Anruf von Bacchus und Ceres, da mag sogar die Beziehung der Petronstelle zu anderem bei Tibull näher sein, etwa zur Herbeirufung des Bacchus in der Elegie auf den Geburtstag Messallas: *huc ades . . .* (1.7.49 ff.): immerhin, es handelt sich beim Eingang der Ambarvalien-elegie um eine ähnliche Situation im Rahmen eines anderen Themas. Offensichtlich wird das Vorbild bei dem Opferversprechen: *ibit ad aras . . .*

Dazu bei Tibull:

*cernite fulgentes ut eat sacer agnus ad a-as
uinctaque post olea candida turba comes.
(2.1.15. f.)*

Aus dieser begleitenden Schar wird dann im Verlauf des Festes die *ebria pubes*, die dreimal das Heiligtum umschreitet (*quantem feret gressum*): bei Tibull:

*uina diem celebrent: non festa luce madere
est rubor, errantes et male ferre pedes.
(29 f.)*

Bei Petron erscheint, im Vergleich zu Tibull, alles verkürzt, jedes Motiv nur mehr gerade angerührt. Und die übernommenen Teile müssen sich seinem Zwecke unterordnen, so daß es fast dieselben Wendungen sind, die dem Gedicht den „color elegiacus“, aber auch, neben der feierlichen Titulatur des Anfangs, den „color hymnicus“ geben. Bei alledem ist die elegische Stimmung vorausgesetzt.

Ob in jedem Falle Tibull selbst das Vorbild ist oder ob alexandrinisch-neoterische Topoi den Versen Petrons zugrundeliegen²⁶, ist für uns nicht zu entscheiden und war es vermutlich schon für den Römer nicht. In dem einen oder anderen Fall glauben wir Tibull als Vorbild deutlich zu erkennen, sonst ist wenigstens die Gattung Elegie als Quelle

²⁵ H. Kleinknecht (*Die Gebelssparodie in der Antike*, Stuttgart 1937, 190 n.1) vergleicht zur Form des Ganzen Prop. 3.17 (an Dionysos). Das kann sich aber nur allgemein auf die Abfolge Anrufung — Bitte — Opferversprechen beziehen, so daß bei der Parallelisierung an ein ähnliches Beispiel, nicht an ein Vorbild gedacht ist.

²⁶ In einem weiteren Zusammenhang können als Parallelen Prop. 4.3.61 f. und App. Verg. *Priap.* 3 (= c. Priap. 86). 15—18 gelten.

wahrscheinlich. Schwerer festzustellen als nachzählbare gleiche Wörter und Topoi, aber gewichtiger ist die Ähnlichkeit subtilerer Elemente: Tibullianisch ist das Ineinander von Hymnus und bukolisch verklärtem einfachen Leben; Tibull verwandt ist die besondere Empfindlichkeit für die stimmungslafte Aura der Wörter, die intensive dichterische Beschreibung bei sparsamer sprachlicher Gebärde, die sich bei Petron gerade in den Schilderungen der Natur und des einfachen Lebens, in Gebeten und Liebesgedichten findet. D. h. also: Ohne daß wir im einzelnen immer auf Tibull als Quelle bestehen können, dürfen wir seinen Einfluß auf die Fügung der Teile, die Stimmung des Gedichts nicht zu gering veranschlagen.

Bevor wir unser Urteil bilden, mustern wir noch die übrigen Hinweise auf den Bereich der Mysterienreligionen, die im Roman Petrons enthalten sind. Dabei können wir von den verschlüsselten mittelbaren Anspielungen auf Mythen und Kulte absehen²⁷. Sie führen uns nur wieder auf Romanliteratur, sagen uns aber nichts über die Bekanntschaft Petrons mit den Kulturen selbst und haben deshalb keine Bedeutung in unserem Zusammenhang. Aber es gibt auch unmittelbare Beziehungen, für die zudem keine literarische Quelle namhaft gemacht werden kann. Wichtig ist die Andeutung, daß in einem verlorenen Teil des Romans in der Lichas-Tryphaena-Handlung die Isismysterien eine Rolle spielten, wobei Enkolp und Giton einen Frevel begangen haben (101.6 und 114.5). Auch die Nachtfeier des Priap ist keine Erfindung Petrons. Es gab Gesellschaften, die solche „Kulte“ ausführten, und Petrons Beschreibung wird durch andere Überlieferung bestätigt, aus der hervorgeht, daß wenigstens in der Kaiserzeit der Priapdienst den Riten des Bacchusdienstes ähnlich war. Auch scheint Priap im Geheimkult anderer Gottheiten vorgekommen zu sein²⁸.

Ziehen wir nun den Schluß aus diesen Überlegungen: Man wird Petron auf Grund der in seinem Werk gegebenen Hinweise die übliche Kenntnis des Gebildeten von Mythos und Ritus der Mysterien zuschreiben müssen. Auf unser Gedicht angewandt, bedeutet das: Die Beichte war offensichtlich in weiterem Kreise bekannt, da sie ja oft öffentlich stattfand. Das Sündenbekenntnis, mit dem Petron über die von uns festge-

²⁷ Merkelbach führt die „mimica mors“ (94. 12–15) und die angedrohte Selbstkastration des Giton (108. 11) an (*Roman und Mysterium*, 128 n. 2 und 80 n. 2) und denkt dabei an Vermittlung durch den griechischen Liebesroman. Auf demselben Wege dürfte das Mysterienmotiv der Epiphanie durch die geschlossene Tür zu Petron gekommen sein, das dem Auftritt der Quartilla und ihrer Magd zugrunde liegt (16), ebenso die Anspielungen in der folgenden Partie, u. a. auf Tempelschlaf und wunderbare Heilung (17.7–8). Zu der ganzen Szene vgl. die Erklärungen von O. Weinreich (*Gebet und Wunder*, in: Genethliakon W. Schmid, Stuttgart 1929, 169–452, hier 396 f.). Schließlich ist hier die Selbstoffenbarung der Oenothea zu nennen (134.12), die sich inhaltlich einerseits an die inschriftlich überlieferten Isisaratalogien anschließt (grundlegende Ausgabe von W. Peek, *Der Isisthymnus von Andros und verwandte Texte*, Berlin 1930; weitere Publikationen, auch der bei Peek nicht enthaltenen Inschriften, verzeichnet Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 2, 626 n. 1), während die nächste literarische Parallele bezeichnenderweise die Selbstoffenbarung der Isis bei Apuleius met. 11.5 f. in Verbindung mit dem Gebet an Isis 11.2 f. ist (Vergleich bei Kleinknecht, *Gebetsparodie*, 192 f.).

²⁸ Eine solche Kultgemeinschaft scheint der Thiasos der Πριαπισταί in Gortyn gewesen zu sein (H. Herter, *De Priapo*, Gießen 1932, 61), über die Verehrer des Priap im allgemeinen vgl. Herter, *op. cit.*, 261–263. Über Feste und Riten vgl. Herter, *op. cit.*, 286–289; dort auch die Angabe über die Ähnlichkeit mit den Bacchanalien. Daß Petron in der Quartillaepisode dionysische Riten parodierte, bemerkt Merkelbach, *Roman und Mysterium*, 214 n. 2.

stellten literarischen Parallelen aus dem Bereich der neoterischen Liebesdichtung hinausgeht, mag also durch unmittelbare Kenntnis der Mysterienpraxis, insbesondere des Isisdienstes, angeregt sein. Die zitierte Ovidstelle über die Mysterienbeichte steht Petron inhaltlich und formal nicht nahe genug, als daß sie als Vorlage in Betracht käme. Wir haben aber oben gesagt, daß das Gedicht Petrons von Tibull abhängig ist; diese Feststellung wird dadurch, daß Petron wahrscheinlich die Mysterienbeichte aus dem Kult selbst gekannt und das Sündenbekenntnis daher in sein Gedicht genommen hat, ergänzt, aber in ihrer Bedeutung nicht geschmälert; nicht zuletzt dürfte die Verwendung der rituellen Unschuldsbeteuerung in erotischem Zusammenhang als solche durch Tibull angeregt sein. Petron bringt also mit diesem Motiv nichts Sonderliches, er wiederholt, wie er es auch sonst liebt, nur Bekanntes, Eingeführtes; wie auch sonst g.b.t er aber dem bekannten Motiv, indem er es in einen neuen Zusammenhang stellt, neuen Sinn und Gefühlswert.

Damit ist der Ort dieser Petronstelle in der geistigen Überlieferung bestimmt. Mag im einzelnen manches unsicher geblieben sein, der Traditionszusammenhang kann nicht bestritten werden: Petron hat eine Anschauung aufgenommen, die letztlich aus dem alten Ägypten stammt und die auf dem Wege über die hellenistisch-römischen Isismysterien und ihren Niederschlag in der Liebeselegie Tibulls und seines Kreises zu ihm gelangt sind.

II. DIE BEDEUTUNG DER UNSCHULDBETEUERUNG UND DES SÜNDENBEKENNTNISSES BEI PETRON

Dieser Teil der Untersuchung hängt mit dem ersten nur lose zusammen: vor dem Hintergrunde der aufgewiesenen Beziehungen zur Elegie und zum Isiskult erscheinen die Verse Petrons zwar in einer gewissen neuen Beleuchtung; aber in der Hauptsache existieren sie doch für sich selbst. Im wesentlichen hätte die im folgenden vorgelegte Deutung des Motivkomplexes auch ohne die Kenntnis seiner Herkunft gewonnen werden können: Zeichen der künstlerischen Einheit im Werk Petrons. Es liegt also nahe, nach dem Quellennachweis die Stelle auch in ihrem Zusammenhang bei Petron selbst zu interpretieren, so ihr Eigenes zu erkennen und es seinerseits zur Geltung zu bringen.

1. Wir gehen von den Unterschieden zwischen dem Gebet Enkolps und den bisher zum Vergleich herangezogenen Texten aus. Die Unschuldsbeteuerung bedeutet im ägyptischen Kult das Totengericht, das dadurch rituell vorausgenommen wird. Der Priester, der sie bei seiner Weihe sprach, bekundete damit, daß er tatsächlich seines Amtes würdig war. Sprach er sie im Gottesdienst, den er versah, so hielt sie ihn fortwährend zu einem reinen Leben an, so daß er nach dem Tod vor dem Gericht sollte bestehen können²⁹. Bei den Elegikern ist sie zum literarischen Topos geworden, der als echter Ausdruck des fiktiven Ich zu seiner Charakterisierung gebraucht wird. Von Enkolp dagegen müssen

²⁹ Merkelbach, *Priestereid*, 30.

wir erst einmal annehmen, daß er neben anderen schlimmen Taten auch die Verbrechen, die er gerade ableugnet, sämtlich begangen hat.

1. Daß er einen Menschen getötet hat, erfahren wir von ihm selbst, als er, in der „Griechenstadt“ von allen verlassen, seine Lage überdenkt: „Bin ich darum dem Gericht entwischt, habe ich darum die Arena geprellt und den Gastfreund umgebracht (*effugi iudicium, harenae imposui, hospitem occidi* ... 81.3)?“³⁰ Auf diese Tat wird sich auch Askylts Beschimpfung: *nocturne percussor* (9.9)! beziehen.

2. Der Tempelraub hat immerhin einige Wahrscheinlichkeit für sich. Wenn wir die beiden Aussagen: *iudicium effugi, harenae imposui*, in einen Zusammenhang zu bringen versuchen und zu diesem Zweck annehmen, Enkolp sei *ad bestias* verurteilt gewesen, habe aber seinem Schicksal entgehen können, so gewinnen wir daraus eine Andeutung, daß das vorauszusetzende Delikt nächtlicher Diebstahl oder Raub von Tempelgut war³¹.

Die Identifizierung dieses Verbrechens mit Ereignissen, die im Roman berichtet werden, bereitet allerdings große Schwierigkeiten. Die Störung des Priapdienstes der Quartilla (16 f.), gewiß ein Sakrileg, reicht doch nicht aus zur Verhängung so schwerer Strafe; auch hören wir nicht, daß Enkolp dabei etwas entwendet habe; aber auch die Gleichsetzung mit dem Diebstahl des Gewandes und Sistrums der Isis, die irgendwie zum Schiff des Lichas gehörten (114.5, vgl. dazu 113.3), will nicht recht gelingen: War es überhaupt wirklich heiliges Gerät? Konnte man seinen Diebstahl als Tempelraub bezeichnen? Wir haben vielleicht neben dem Tempelraub mindestens ein, wenn wir die Störung der „Priapmysterien“ doch als religiös schweres Vergehen ansehen, vielleicht sogar zwei Sakrilegien, die gegen die Unschuldsbeteuerung Enkolps geltend gemacht werden können³².

Enkolp hat aber deswegen keine Skrupel. Im Brief an Circe beschuldigt er sich mit frivolem Pathos bildlich eben jener Verbrechen, die er in der Tat begangen hat: *proditionem feci, hominem occidi, templum uiolavi: in haec facinora quaere supplicium* (130.2). Natürlich werden sie ihm als tatsächliche gerade deshalb nicht geglaubt — raffinierte rhe-

³⁰ Die Übersetzung von *hospes* „Gastfreund“ oder „Fremder“ hängt davon ab, in welchem Zusammenhang mit der Flucht des Enkolp vor der Arena man die Aussage sehen will (etwa Tötung des Wächters? so R. Pack, *The Criminal Dossier of Encolpius*, CPh 55, 1960, 31 f.). Aber dieser Zusammenhang bleibt völlig hypothetisch.

³¹ Für *latrocinium* und für nächtlichen Diebstahl von Tempelgut wurde die Verurteilung *ad bestias* auch gegen römische Bürger ausgesprochen: Paul. *sent.* 5.19; D. 48.19.11.3 (Marcian) und 28.15 (Callistratus).

³² Die kriminelle Vergangenheit Enkolps ist verschieden rekonstruiert worden. Die Positionen dargestellt einerseits bei E. Paratore, *Il Satyricon di Petronio*, Bd. 1, Florenz 1933, 150 ff., andererseits von G. Bagnani, *Encolpius gladiator obscenus*, CPh 51, 1956, 21–27 und Pack, *op. cit.* Ein neuer Versuch bei J. P. Sullivan, *The Satyricon of Petronius*, London 1968, 39 ff. Hier interessiert davon nur, ob Enkolp die beiden Verbrechen, die er ableugnet, doch begangen hat, eine Frage die mit großer Wahrscheinlichkeit positiv beantwortet werden kann, sowie im folgenden die Bestimmung der zugegebenen „kleinen Sünde“. — Eine andere Überlegung betrifft die Tötung des heiligen Gänserichs durch Enkolp (136 f.): Auch sie ist ein schweres religiöses Vergehen, das sogar einem *homicidium* gleichgeachtet werden kann (*ibis in crucem*!), vgl. dazu die Beteuerung des ägyptischen Totenbuches: „Je n'ai pas tué le gros bétail divin (B 13)“. Aber davon macht nun Petron, soviel wir sehen, keinen weiteren Gebrauch, auch hindert es nicht die „Heilung“ Enkolps.

torische Umkehrung einer Unschuldsbetuerung. Im Gebet an Priap bekennt er sich dann unschuldig, wischt sie mit der rituellen Formel vollends vom Tisch. Nicht wichtig, was war: Schuld- und Unschuldsbekenntnis sind jeweils nichts als eine effektvolle Gebärde.

2. Nicht besser steht es mit dem folgenden Sündenbekenntnis; denn was ist die Sünde, die da eingestanden wird? Die Impotenz? Sie ist doch eben die Strafe, von der Enkolp sich losbitten will. Eine uns nicht weiter bekannte große Verfehlung, die als Ursache der *gravis ira Priapi* und damit der Irrfahrten des Enkolp vorauszusetzen ist (vgl. 139.2.11 f.)? Diese Meinung impliziert, daß der Zorn des Priap den roten Faden der Romanhandlung bildete, eine Ansicht, die in den erhaltenen Teilen durch nichts bestätigt wird; ja, es werden Gelegenheiten, wo dieses Motiv zur Geltung gebracht werden könnte, offensichtlich und zu wiederholten Malen verschmäht³³. Oder wie Pack meint, das „kleinere Vergehen“, das Enkolp in Massilia auf sich geladen habe, als er, um nur das Leben zu fristen, sich zum „Sündenbock“ hergab? Auch das muß Kombination bleiben; im übrigen erfahren wir ja im Gedicht, weshalb die zugegebene Schuld geringer sein soll, propter inopiam nämlich (und daher hat Pack seine Ansicht bezogen), gemeint ist damit aber an dieser Stelle in erster Linie nicht die „Armut“, sondern das „Unvermögen“, mag jene Bedeutung, wie schon bemerkt, auch nebenbei anklingen.

Der Ausdruck „non toto corpore“ deutet vielmehr ein sexuelles Vergehen an, wie es bei Priap sinnvoll ist. Sein Amt als Patron der geschlechtlichen Vereinigung legt nahe, daß man sich gegen ihn verfehlt, wenn eine solche mißglückt. Kommt hinzu, daß sowohl das Gebet an Priap wie die endliche „Heilung“ Enkolps in den engeren Rahmen der Circe-Geschichte, den weiteren der Abenteuer in Kroton gehören, man also das Vergehen Enkolps erst einmal da suchen wird. Dann kann aber nichts anderes als die Impotenz bei Circe gemeint sein, trotz der Ungereimtheit, daß dann Strafe und Sünde in eins zusammenfallen³⁴.

³³ Die Hypothese, der Zorn Priaps sei eine Art Leitmotiv der Romanhandlung gewesen, bei E. Klebs, *Zur Composition von Petronius Satirae*, Philologus 47, 1889, 623—635. Die notwendige Korrektur, daß Klebs sich zu sehr festgelegt habe, bringt R. Heinze, *Petron und der griechische Roman*, Hermes 34, 1899, 494—519 (jetzt: *Vom Geist des Römertums*, 3. Aufl. Darmstadt 1960, 417—439), der die große Unsicherheit aller derartigen Rekonstruktionsversuche betont. Bei allem aufgewandten Scharfsinn müssen sie angesichts der vielsträngigen, locker geführten Handlung und bei der Vorliebe des Autors für plötzliche überraschende Wendungen notwendig unverbindlich bleiben. Sie sind denn auch bisher sehr verschieden ausgefallen. Immerhin wird der „Zorn Priaps“ von Sullivan *op. cit.*, 40 f. und 76 f. ernstlich in Erwägung gezogen und hypothetisch angenommen.

³⁴ Sullivan *op. cit.*, 41 schreibt über das Vergehen Enkolps: „Whatever the offence (*facinus* 133.3 line 9) against the god was is impossible to ascertain. Perhaps the violation and robbery of a temple (133.3 lines 7—8) or the betrayal of some secret (*proditio*, 130 2). Possibly he even impersonated Priapus, for he seems to be well endowed physically (140.13) and the words of Sidonius — *Hellespontiaco parem Priapo* — might allude to this. Indeed his extenuating plea — *non toto corpore feci* (133.3 line 9) — may be plausibly interpreted as a delicate euphemism. Whatever the crime, however, he had been driven to it by poverty...“. Die Deutung auf den Tempelraub erscheint mir nicht glaubhaft, da Enkolp sich nicht gut zu dem bekennen kann, was er einen Vers vorher abgeleugnet hat. Auch die Lüge hat schließlich ihre Regeln. Zur Deutung des Vergehens als Impotenz bei Circe vgl. Herter, *op. cit.*, 316; dort weitere Literatur.

3. Das Sündenbekenntnis bedeutet im Kult die Verdemütigung vor dem Gott und die Herausforderung seines Erbarmens durch die völlige Unterwerfung. Enkolp aber zieht; kaum daß er seine Verfehlung gestanden hat, sein Geständnis wieder halb zurück mit schlaueschmitztem Augenzwinkern: Übrigens, so schuldig bin ich auch wieder nicht. So geht das Bekenntnis als religiöser Akt daneben. Und Enkolps Entschuldigungsgründe: 1. Ich war's eigentlich nicht ganz. 2. Ich hab's nicht freiwillig getan. Instrumenttheorie und Willensmoment, hocharchaische und moderne Anschauung, das Unpassende wird in der Absicht des Erfolges um jeden Preis unbefangenen zusammengebunden.

4. Dieses befremdliche Gebet hat schließlich sogar Erfolg. Zwar geht es dabei durchaus natürlich zu; aber Enkolp behauptet doch: *dii maiores sunt, qui me restituere in integrum. Mercurius enim, qui animas ducere et reducere solet, suis beneficiis dedit mihi quod manus irata praeciderat* ... (140.12). Und das geschieht trotz den falschen Beteuerungen und vermutlich leeren Versprechungen; denn ein Opfer, wie Enkolp es zu bringen versprach, war für den armen Vagabunden von Anfang an unerschwinglich. Indessen ist von Priap gar nicht mehr die Rede, das spricht für den episodischen Charakter seines Zorns, auch das Gebet bei seinem Tempel wird nicht mehr erwähnt. Dafür wird die Heilung jetzt den „großen Göttern“ und insbesondere dem Merkur zugeschrieben; auch das ist weiter ohne Folgen, es hat keinen höheren Wert als den einer Redensart.

5. Wir stellen zum Schluß die Frage nach dem religiösen Aussagewert des Gebetes. Es sind ja Elemente echten, kultischen Gebetes darin enthalten; haben sie etwas von ihrer Geltung bewahrt? — Wir stellen diese Frage, obwohl wir wissen, daß mancher schon sie für unzulässig erklären wird, wobei er auf die schon öfter und ja gerade erst wieder zutage getretene Frivolität des Sprechers und, was etwaige Rückschlüsse auf den Autor anlangt, auf die Gewichtslosigkeit der Worte im Zusammenhang des Romans verweisen dürfte.

Diese Einwände müssen zwar hingenommen werden. Trotzdem glauben wir einen triftigeren Grund zu haben, nämlich daß bei Petron, diesem Meister der Untertreibung, der, was er sagt, gleich wieder aufhebt, der seine Meinung in glitzernden Bonmots und konventionellem Gerede versteckt (und an beiden Orten ist sie vor Beachtung gleich sicher) diese Einwände nicht rechtfertigen, daß man über die Sache schnell weggeht und sich mit dem Gedanken beruhigt, er könne es einfach nicht ernst gemeint haben. Im Gegenteil: Der ironische Abstand des Autors von seinen Kreaturen, seine souveräne Überlegenheit über sie bringen eine Spannung zwischen ihren Worten und Gedanken und seinen Absichten mit sich, die die Prüfung des Problems auf jeden Fall als lohnend erscheinen läßt, selbst wenn hier oder dort die Komponenten nicht sauber auseinandergelegt werden können oder die schließlich vorgelegte Deutung nicht in allen Stücken beliebig nachgeprüft werden kann.

6. Wir gehen von dem Verhältnis Enkolps zur Religion aus, wie es auch sonst im Roman auftritt³⁵. Auf den ersten Blick scheinen die wenigen Stellen, die uns darüber Aufschluß geben können, nur das Fehlen jeder Religiosität zu erweisen.

Enkulp hat mit seinen Kumpanen den Priapusdienst gestört (16 f.); das wird zwar der tatsächliche Anlaß zur Quartilla-Episode des Romans, sonst bleibt es aber ohne Belang. Das dumpfe Erschrecken über die plötzliche Erscheinung der Quartilla, die sich nach Art der Epiphanie einer Gottheit vollzieht, geht rasch in ein neugierig-ängstliches Entgegenkommen über — so ist auch die *diuina prudentia* (18.3) im Munde Enkolps zu verstehen: hinter der Drohung mit der Rache der „Mysten“ könnte etwas stecken.

Die Nachtfeier selbst wird von den Beteiligten als derb sexuelles Abenteuer teils genossen, teils erlitten. Ihre Doppelnatur, Orgie und sakrale Begehung, eröffnet sich zwar dem Leser, bei Enkulp aber wirkt sich der zweite Aspekt nicht aus. Nur die Angst, die ihn die Nacht hindurch beherrscht, kann aus dem, was gesprochen wird und geschieht, nicht ganz motiviert werden; an ihr scheint eine, gewiß pervertierte, aber so eben noch wirksame numinose Furcht nicht ohne jeden Anteil zu sein, auch wenn sie nirgends Gestalt gewinnt, sondern aus der Aussage ausgespart bleibt, so wie später beim Anblick der Leiche des Lichas (115.3) echte Erschütterung — ist doch Enkulp gerade knapp dem gleichen Schicksal entgangen — sich nicht äußert, vielmehr von der so aufdringlichen wie trivialen Diatribe über das Thema *Ubique naufragium est* verdrängt wird. Es ist das fühlbare Nicht-Erwähnen, aus dem sich das Motiv erschließt.

Die übrigen für unseren Zusammenhang bedeutenden Zeugnisse stehen allesamt innerhalb der Circe-Episode: Anbetung der göttlichen Geliebten (126, 127), Selbstoffenbarung der Oenothea (134), Tötung des heiligen Gänserichs (137), Haselnußorakel und Leberschau (ebd.), Klage über den Zorn Priaps (139.2). Davon ordnen sich einmal die Stellen der Oenotheaszenen zusammen: die Orakel und der Handel wegen des getöteten Gänserichs zeigen, daß die Religion tot ist; tot freilich nicht, weil sie als nichtig durchschaut wäre, wohl aber weil von all ihren Äußerungen nur mehr die materielle Seite wahrgenommen wird, geradezu grotesk in dem Angebot Enkolps: *ecce duos aureos pono, unde possitis et deos et anseres emere* (137.6). An der Grenze steht das Erschauern Enkolps nach der Selbstoffenbarung der Oenothea (*inhorrui ego* 135.1). Damit verhält es sich wie mit der unerklärten Angst bei der Priapusvigil; denn die Angabe *tam fabulosa pollicitatione contreritus* erklärt, so wie sie dasteht, nichts. Auch hier wird etwas ausgespart und eben dadurch angedeutet.

Nur in den Begegnungen mit Circe, von der Enkulp aufs stärkste fasziniert ist, bricht echtes Gefühl durch, und die Darstellungsform dafür

³⁵ Vgl. O. Raith, *Petronius — ein Epikureer*, Nürnberg 1963, 15 ff. und 37 f., wo das Thema in einen größeren Zusammenhang gestellt wird. Die Grundposition dieser Untersuchung ist auch der Ausgangspunkt für die vorliegende Interpretation. In welcher Weise ich inzwischen bei Einzelfragen meine Auffassung geändert oder differenziert habe, ist aus dem folgenden Text ohne weiteres ersichtlich und bedarf keiner Erläuterung.

ist mythisch: die Geliebte ist göttlich und anbetungswürdig (126, 18)³⁶, die Vereinigung mit ihr wird im Bild der Heiligen Hochzeit geschildert (127.9), die sich unter Beschwörung der kosmischen Sympathie in mythischer Landschaft vollzieht³⁷. Vordergründig werden die mythischen Motive dazu benützt, eine etwas schäbige Geschichte in den Bereich des Einmaligen zu heben. So wäre die nächste Parallele die Reflexion über die *gravis ira Priapi* (139.2); Dort tröstet sich Enkolp über sein Schicksal mit dem Hinweis auf mythische Vorbilder, die unter dem Zorn der Götter standen. Die Wirkung geht von den komisch-inadäquaten Vergleichen aus, die, an die eigene Person gerichtet, besonders peinlich wirken. Diese Eigenschaften haben sie in viel geringerem Maß, sobald sie an eine zweite Person und ein wenigstens dem Aussehen nach nicht so jämmerliches Wesen wie Enkolp gerichtet sind, mögen auch hier Verknennung und Platitude genug im Spiele sein. In den Gedichten, die sich mit der Circe befassen, wird die erhöhende Kraft des Mythos beim Erzähler (und beim Publikum) vorausgesetzt. Das bedeutet aber auch, bei allem Vorbehalt, daß hier allein der Mythos noch lebendig ist: der Eros ist letzte Öffnung zur Sphäre des mythischen Erlebens, d.h. aber hier auch: die letzte Zuflucht einer sich direktem Zugriff längst entziehenden Religiosität. Halten wir dies als wichtiges Ergebnis dieser Betrachtung fest.

7. Das Gebet an Priap steht nun im Ablauf des Romans, aber auch nach Höhenlage und Aussagewert zwischen den Liebesszenen mit Circe und der Oenotheapartie. Auch in dem Gebet steht die Formel da, die nichts weiter als Formel ist, gibt es genug plattes Mißverständnis: das pfiffig-schlaue „Geständnis“ und das hemmungslose Opferversprechen; aber wir finden auch das echte Gefühl wieder, die echte Not, die hier laut wird, das echte Streben, ins reine zu kommen (aber die Unschuldsbeteuerung!). Und diese Spannung in der Befindlichkeit des fiktiven Ich spiegelt sich in der sprachlichen Gestalt: in der Spannung von hieratischem Stil höchsten Anspruchs — wer dächte bei dem Eingang nicht an *Ilias* A 37 ff., Vorbild aller solchen feierlichen Anrufungen, wer nicht auch an das Proömium des Lukrez — und von abgegriffenem Schema und Klischee; und beides steht nicht nebeneinander, sondern dasselbe ist, je nachdem wie man betrachtet, einmal das und einmal jenes: ist doch dieser Aufbau der gewöhnliche eines Gebets; waren doch die hohen Formeln, die hier mit auffälliger Kürze und Trockenheit nebeneinander gesetzt sind, längst ein verschlissenes Gewand von einem verschwundenen Körper. Aber auch das ist zu beachten: Das eine hebt das andere nicht auf, und neben jeden Aspekt der Deutung tritt sogleich mit der gleichen Berechtigung der entgegengesetzte, und das offenbar mit der vollen Absicht des Autors.

³⁶ Zum Thema der „göttlichen Geliebten“ vgl. G. Lieberg, *Puella diuina*. Die Gestalt der göttlichen Geliebten bei Catull im Zusammenhang der antiken Dichtung, Amsterdam 1962. Wichtige Einschränkungen in der Deutung bringen die Rezz. von Coffey (*Gnomon* 35, 1963, 575 ff.) und Vretska (*AnzAW* 18, 1965, 48 ff.).

³⁷ Nur als mythische Kulisse für die Liebesszenen gewinnt die Landschaft bei Petron noch Bedeutung. Über die Verbindung dieses Naturgefühls zum Epikureismus s. Raith, *Petronius*, 41 f.

Sehen wir uns die zugestandene „Sünde“ näher an. Davon, daß in ihr Fehler und Strafe zusammenfallen, war bereits die Rede (im übrigen ist ja auch das nicht widersinnig, vielmehr wird ein tiefes ethisches Problem damit angerührt). Es liegt aber noch mehr vor: Priapus wird in einem besonderen Anliegen ³⁸ als Heilgott angerufen wie sonst etwa Venus-Isis ³⁹; dabei entspricht dem komischen Fehlgriff im Rang der Götter der stilistische: hinter der Prädikation *et Bacchi tutor Dryadumque uoluptas* (Vers 5) steht das hochberühmte *hominum diuomque uoluptas* vom Anfang des Proömiums des Lukrez! Dann aber ist ein Gedanke konsequent verkehrt durchgeführt: Die geschlechtliche Enthaltsamkeit wird u.a. im Isisdienst zu gewissen heiligen Zeiten gefordert, vor Priap kann sie freilich kein Verdienst sei. Wir haben dafür das Zeugnis eines Priapeums:

*huc, huc, quisquis es, in dei salacis
deuerti graue ne puta sacellum.
et si nocte fuit puella tecum,
hac re quod metuas adire non est.
istuc caelilibus datur seueris.*

(c. Priap. 14.1–5)

Daraus wird geschlossen: Wenn, was sonst als Sünde gilt, es hier nicht ist, so ist das Verdienst bei anderen, die Unterlassung des geschlechtlichen Verkehrs, hier eine Sünde. Das ist eine Variante des Topos von der verkehrten Welt, der zu allen Zeiten ein wichtiges Element der komischen Darstellung war. So wären wir wieder auf das geistreiche formale Spiel verwiesen und dürften nicht nach der Substanz fragen.

Dem steht gegenüber, daß die beschriebene Religion nicht verhöhnt, nicht als wertlos erkannt wird. Ja, ohne Befangenheit in einer gewissen Unheimlichkeit und ohne Ahnung von der Unverfügbarkeit der Existenz käme das Gebet als solches nicht zustande; sie wird vielmehr geradezu vorausgesetzt zur Darstellung dieser komischen Rückversicherung mittels einer religiösen Praxis, mag sie auch primitiv, mag sie auch mißverstanden sein. Aber das wird wiederum aus dem Bereich der Aussage reinlich ausgespart, klingt nun nicht mehr unmittelbar an, sondern ergibt sich durch Kombination und Überlagerung dessen, was ausgesprochen wird, und ist, wie eine Art Interferenzton, überhaupt nur dem aufmerksamen Ohr vorhanden.

³⁸ Im ähnlichen Sinne wird Priap im c. Priap. 37 um Hilfe angegangen.

³⁹ Für anderes stehe, um der besonders einleuchtenden Verknüpfung willen, als Beispiel Tibull 1.2.27 ff. (Delia dankt der Göttin für die Heilung des Geliebten). Priap wäre dann bei Petron parodistisch an die Stelle der Isis getreten. O. Weinreich (*Antike Heilungswunder*, Gießen 1909, 183 n. 6) hat vermutet, daß Priap als Heilgott nicht nur in der Karikatur zu Hause war. Er verweist zur Begründung auf die wichtige Rolle des phallischen Amuletts im Heilzauber sowie auf die Entwicklung des Priap zum Übelabwehrer phallischer Natur und schließlich zum Pantheus (cf. Herter, *op. cit.*, 236 ff., besonders 239). Indes scheint sich nach Ausweis der Quellen seine heilende Funktion doch auf die Kur der Impotenz des Mannes und der Unfruchtbarkeit der Frau beschränkt zu haben (cf. Herter, *op. cit.*, 225 f.). Der Fall der Quartilla, die von Priap ein Heilmittel gegen das Tertianfieber ersonnen hat, scheint vereinzelt zu sein, immerhin aber gut zu passen, da der Koitus im Altertum allgemein als Heilmittel, besonders bei Fieber, galt (cf. Weinreich, *Heilungswunder*, 183; in den Anmerkungen Zeugnisse.). Überdies ist Quartilla eine Priappriesterin und -mystagogin.

So liefern die Sonden der Untersuchung immer zwei miteinander unvereinbare Komponenten einer Deutung. Petron aber entzieht sich der Bestimmung, zumal er noch den Ausweg der Differenz zwischen dem Autor und der Rollenfigur Enkolp hat, die bisher kaum angesprochen worden ist.

Vor dem Hintergrund des ganzen Romans kann aber folgende Hypothese aufgestellt werden: Was Petron an Enkolp vorzuführen im Sinn hat, ist, *cum grano salis* und das Komplement der entgegengesetzten Haltung immer latent vorhanden gedacht, Religion ohne Religiosität; was er selbst als Voraussetzung dazu haben muß, ist, wieder das Komplement latent hinzugesetzt, d.h. jedenfalls als Möglichkeit erkannt, vielleicht sogar als Gefahr, eine sehr sublime, empfindliche Religiosität ohne Religion, und das in Gestalt eines von allem Konkreten weitgehend abgelösten, zerbrechlichen Schicksalsglaubens und einer beachtlichen unerschrockenen Ehrlichkeit, die nun freilich, unmittelbarer Aussage unfähig, sich ins geflickte Narrengewand von Superstition und vulgärem Fatalismus geworfen haben.

DIE DARSTELLUNG DES TODES DES AGRICOLA DURCH TACITUS.

VON

KARL BÜCHNER

(Freiburg i. Br.)

Sueton¹ zählt in seiner Liste der von Domitian umgebrachten Senatoren Tacitus' Schwiegervater nicht auf. Cassius Dio² behauptet in einem allerdings sonst nicht zuverlässigen Bericht, Domitian habe Agricola abgeschlachtet³. Tacitus erwähnt bei dem Bericht über die allgemeine Trauer bei seinem Sterben und nach seinem Tode ein Gerücht, Agricola sei durch Gift umgekommen⁴.

Schon in Rankes Weltgeschichte⁵ liest man: „Tacitus glaubte sogar, daß Domitian seinen Vater durch Gift umgebracht habe. Was er dafür anführt, sind lauter Dinge, die auch anders ausgelegt werden können.“ Die These wurde für den Tacitus-Vortrag E. Fraenkels⁶ ein Grundstein für sein Bild des großen Verleumders, der durch seinen Haß gehindert werde, objektiv zu sein und mit seiner unübertrefflichen Kunst der Seelenführung diesen Verleumdungen zu weiter Wirkung helfe. Zu 45,3⁷ bemerkt er: „Hier ist Domitian schlechthin der Mörder; Tacitus aber spricht das Wort nicht aus und darf sich auch jetzt noch als der untadlige Historiker fühlen.“ In der letzten Zeit ist diese These vor allem in drei Arbeiten vertreten worden. Einmal in einer ungedruckten Arbeit von K. Willmer, *Das Domitianbild des Tacitus*, Diss. Hamburg 1955, sodann in einem Aufsatz von E.-R. Schwinge, RhM 106, 1963, 363—378, und schließlich in der gescheiterten Dissertation von W. Ries, *Gerücht, Gerede, öffentliche Meinungen, Interpretationen zur Psychologie und Darstellungskunst des Tacitus*, Diss. Heidelberg 1969, 15—94.

¹ Dom. 10.

² Bericht des Xiphilinos, *Epilome* 66, 20, 3.

³ ὑπὸ Δομιτιανῶν ἐσφάγη.

⁴ Agr. 43: *augebat miserationem constans rumor ueneno interceptum.*

⁵ Weltgeschichte III, Leipzig 1883, *Analekten* 284.

⁶ Tacitus, NJbb. 8, 1932, 218ff., jetzt *Kleine Beiträge zur Klassischen Philologie*, Rom, 1964, II, 309ff.

⁷ *tamquam pro uirili portione innocentiam principi donares.*

Besonders Letzterer hat die prinzipielle Wichtigkeit der Frage erkannt. Er ist der Ansicht, daß Tacitus, ausgehend von dem Gerücht, sich dabei freilich betont unparteiisch gebend, nun in einer psychologisch überaus wirksamen Kurve dem Leser suggerieren wolle, daß nur Domitian der Mörder sein könne, obwohl er also Beweise nicht habe und nicht vorlegen könne. Das geschehe nach dem Abrücken vom Gerücht in einer dritten Stufe, wo in einer *interpretatio sinistra* verschiedene Fakten in dieser Richtung gedeutet würden, die bei objektiver Betrachtung sogar ein für Domitian günstiges Bild ergeben könnten.

3. 43,3 a) *ceterum... inquisitio erat*: Domitian schickt Spione
 b) *supremo... audiret*: Domitian freut sich über Agricolas Tod.
 c) *speciem... metum*: Domitian ist durch Agricolas Tod befreit von Angst und Haß
 43,4 d) *satis... principem*: die für Agricola kompromittierende Tatsache (der Erbeinsetzung des Domitian) wird geschickt uminterpretiert: Dieser Erbe kann nur ein schlechter Princeps sein.

In einer vierten und fünften Stufe werde die Wirkung der psychologischen Suggestion beim Leser vorausgesetzt und vom Giftmord durch Domitian wie von einer Tatsache gesprochen.

4. 44,5 *festinatae mortis graue solacium*: Agricolas Tod ist gewaltsam herbeigeführt worden.
 5. 45,3 *tamquam... innocentiam principi donares*: Agricolas Bemühungen, einem Schuldigen Schuldlosigkeit zu schenken.

Die letzte Etappe 5 sei zugleich das Ziel. Sie beweise klar, daß Tacitus auf die Bestätigung des Giftmordgerüchts hingearbeitet habe. Tacitus rechne also mit der Wirkung, die seine im Grunde unsachliche Behandlung des Giftmordgerüchtes beim Leser hervorgerufen habe, während in den sozusagen offiziellen Äußerungen der Schein strenger Objektivität gewahrt bleibe. Darum sei es verkehrt, aus solchen Stellen wie etwa *nobis nihil comperti* die endgültige Auffassung des Tacitus herauslesen zu wollen. Der eigentliche Deutungswille sei in der Erzählung selbst zu suchen. Der Historiker fühle — wohl aufgrund seiner Kenntnis der domitianischen Psyche, — daß sein Schwiegervater das Opfer des Kaisers geworden sei. Folglich rückt er die Fakten so zurecht, wie es im Hinblick auf sein Ziel nötig ist. Der alte Streit um die taciteische Parteilichkeit ('Geschichtsverdrehung oder nicht?') berühre die Sache nur an der Peripherie; das Psychologische sei für diesen Autor das eigentliche Kriterium, es sei sogar das einzig Objektive⁸.

Wäre es so, müßte man doch wohl weitergehen und sagen, das Resultat sei darum zentral, weil es Tacitus die Qualität eines nach Wahrheit strebenden Historikers abspricht. Und die Perfidie wäre umso größer, weil er im Proömium derselben Schrift die *fides* in der Darstellung als Postulat voraussetzt und den Wahrheitsanspruch im Historienproömium

⁸ Ries S. 90—94.

(*incorruptam fidem professis*) und im Annalenproömium (*sine ira et studio*) wiederholt. Mit psychologischer Suggestion etwas zu erreichen versuchen, wovon man „offiziell“ bekennt, daß man davon kein sicheres Wissen habe, diese Art von Manipulation hat zu allen Zeiten nichts mit Wahrheit und Zuverlässigkeit zu tun gehabt. Wäre es so, fiel es wirklich nicht schwer, die historische Glaubwürdigkeit des Tacitus in Zweifel zu ziehen.

In den historischen Versuchen⁹ und in Studien IV¹⁰ (in der Auseinandersetzung mit Schwinges Aufsatz) wurde versucht, dieser meiner Meinung nach falschen Ansicht mit einem neuen Argument entgegenzutreten.

In allen drei kleinen Schriften des Tacitus, seinen historischen Versuchen, geht es um die Möglichkeit historischer Größe, *virtus*, von der nach Tacitus' Überzeugung Heil und Unheil der Geschichte abhängt. Während er aufs Ganze gesehen in der Germania glaubt, daß das Schicksal den Römern nichts Größeres mehr gewähren könne als die Zwietracht der Feinde, und im Dialogus die Antinomie zwischen Ordnung und in Freiheit gedeihender Tat erkennt, ist seine Ansicht im Agricola positiver: alle, die Verbotenes bewundern, sollen wissen (43 Ende), daß auch unter schlechten Kaisern große Männer sein können und daß Fügsamkeit und maßvolles Betragen, wenn Energie und Kraft vorhanden sind, zur selben Höhe des Ruhmes emporsteigen, zu der viele mit einem Bruch, der dem Gemeinwesen nichts nützte, durch einen auf Effekt zielenden Tod gelangt sind. Agricola ist ein Beispiel solcher Mäßigung. Die ganze Schrift dient der Darstellung solch neuartiger *virtus*. Dieser Satz ist das Resultat der ganzen Schrift, die Beantwortung der historischen Frage, die Tacitus bewegt. Alles das und damit der Sinn seines Werkes würde aufgehoben und nichtig, wenn sogleich darauf zu vermelden gewesen wäre, daß Agricola leider von Domitian vergiftet worden sei. Aus diesem Grunde würde Tacitus seiner mit soviel echter Wahrheitssuche begründeten Ansicht entgegenarbeiten, wenn er dem Leser, sogar ohne Beweise zu haben, suggerieren wollte, daß Domitian der Mörder sei. Dann könnte es eben unter schlechten Kaisern keine großen Männer geben. Es ist aber unvorstellbar, daß ein Schriftsteller ein Werk schafft, um es durch eigene perfide Suggestion zu zerstören. Dieses Argument scheint mir auch heute noch das wirklich durchschlagende, und insofern habe ich nichts Neues zu sagen. Wie helfen sich Schwinge und Ries dagegen? Ries¹¹ schließt sich Schwinge an, der aus meiner Deutung schließt¹²: „Die Möglichkeit also, daß die Träger der *virtus* vom Kaiser beseitigt werden, schließt er (Tacitus) nicht aus“. Das scheint moderne Sophistik zu sein, die ohne den Zusammenhang zu bedenken, einzelne Sätze herausgreift. Natürlich schließt Tacitus diese Möglichkeit nicht aus. In einer Zeit, die den *virtutes* so feindlich ist, unter Domitian, wo Beweise vorliegen, ist dies sogar die Regel. Nur von Agricola darf diese Möglichkeit nicht angenommen werden, weil er der Beweis dafür sein soll, daß das andere in seltenen Fällen, wenn zur altrömischen *virtus* allerlei Neuartiges

⁹ Verf., *Tacitus, Die historischen Versuche*, Stuttgart 1963², S. 75.

¹⁰ Verf., *Studien zur römischen Literatur*, Bd. IV, *Tacitus und Ausklang*, Wiesbaden 1964, S. 155.

¹¹ S. 62.

¹² S. 366.

hinzukommt, möglich ist. Dieser Bezug, daß Agricola eben der Beweis dafür ist, daß unter schlechten Kaisern große Männer unter bestimmten Umständen gedeihen können — *esse* umschließt die ganze Existenz, natürlich einschließlich eines natürlichen Todes — kann nicht bestritten werden. Denn nach erneuter Brüskierung Agricolae durch Domitian wird es ganz klar und explizit ausgesprochen. Obwohl Domitian jähzornig war und je versteckter, umso unversöhnlicher, und man den haßt, den man gekränkt hat, wurde er doch immer wieder durch die maßvolle Haltung und Klugheit Agricolae besänftigt, *moderatione tamen prudentiaque Agricolae leniebatur*¹³.

Man sollte meinen, alles Folgende müßte in seiner Wirkung auf den Leser von diesem positiven Schlußurteil bestimmt sein. Dennoch soll das Weitere so suggestiv auf den Leser wirken, daß selbst Ranke, obwohl er erkennt, daß die von Tacitus angedeuteten Fakten auch anders gedeutet werden könnten, überzeugt ist, daß Tacitus an die Ermordung durch Domitian geglaubt hat. Hier wird also, vor allem von Ries, nicht so sehr der Text in seinem Wortverstande ins Spiel gebracht, sondern seine Wirkung auf den Leser, gemeint doch wohl den antiken Leser. Und Ries geht, angeregt von Bemerkungen von v. Fritz noch weiter, indem er das moderne Verständnis ins Feld führt: man müsse die Verhältnisse unter Diktaturen berücksichtigen, wenn man den Agricola verstehen wolle¹⁴; dann sei man vor der Ansicht Hoffmanns¹⁵ geschützt, der in Agricola einen 'Mitläufer und Leisetreter' sah, und könne nicht daran denken, daß Tacitus den Agricola in seinem Verhalten habe etwa entlasten wollen.

Zu beidem ist Prinzipielles zu sagen. Um mit den Letzten anzufangen. Sicher wollte Tacitus Agricola nicht entlasten. Er hat es Agricola nicht verdacht, daß er sich etwa unter Nero verständig zurückhielt, und das gilt auch für die Zeit unter Domitian. Auch er selbst ist ja von Domitian gefördert worden, und einem Trajan hat man es ebensowenig wie einem Plinius vorgeworfen, daß sie im vergangenen System groß geworden waren. Eines aber ist ganz nützlich, sich klar zu machen. Bedenkt man, daß nach Hitlers Zusammenbruch auch das leiseste Wort zu seinen Gunsten mit Recht lebensgefährlich war und jede Erwähnung einer Zusammengehörigkeit mit ihm für den so Bezeichneten ein Verdammungsurteil war, bedenkt man Tacitus' Äußerungen über die Situationen nach einem gewaltsamen Machtwechsel¹⁶, so kann man den Mut ermesen, mit dem Tacitus dem Gerücht vom Giftmord entgegentritt, ja sogar das Testament des Agricola erwähnt, in dem er Domitian bedenkt, und von

¹³ Es kann kein Zweifel sein, daß das Imperfekt die Wiederholung bezeichnet: man könnte nicht verstehen, was ein Imperfekt de conatu hier soll, wo die Beweisgrundlage für das abschließende Urteil gegeben werden soll, zumal es nicht anders aufgefaßt werden kann als das Imperfekt im folgenden Begründungssatz: *quia non contumacia neque inani iactatione libertatis famam fatumque prouocabat*. In dem Begründungssatz bezeichnet das Imperfekt die Wiederholung, weil ein Imperfekt de conatu bei der zurückhaltenden Art Agricolae sinnlos wäre.

¹⁴ Vgl. K. v. Fritz, *Tacitus, Agricola, Domitian, and the Problem of the Principate*, ClPh 52, 1957, 73; Ries a.O. 53.

¹⁵ E. Hoffmann, *Der Agricola des Tacitus*, Wien 1870.

¹⁶ *Hist.* 1, 1; *hist.* 2, 101; vgl. Seneca, *De clem.* 2, 1, wo die neu an die Macht Gekommenen auch Härte gegen die Anhänger des früheren Systems empfahlen.

seinen offenbar für Domitian günstigen Gesprächen auf dem Sterbebette erzählt. Das Gegenteil hätte man wahrscheinlich lieber und sofort geglaubt, Tacitus hätte seinen Schwiegervater und sich als Geschädigte des Regimes hinstellen können und eine günstige Aufnahme der Schrift in bestimmten Kreisen wäre sicher gewesen. Schon die Andeutungen dieser Möglichkeiten zeigten, wie unwürdig sie des Tacitus gewesen wären.

Haftet freilich schon diesen Erwägungen etwas stark Hypothetisches an, so noch mehr der Argumentation mit der Wirkung auf den zeitgenössischen Leser, den Tacitus ja im Auge gehabt haben muß. Wir wissen zu wenig, was diesem alles bewußt war, wie er, rhetorisch geschult, überhaupt „las“, und wie seine ganze Mentalität beschaffen war. Sicher wußte er den Aufbau eines Kunstwerkes zu würdigen, und wenn man eine Aussage über die Wirkung der Schrift auf ihn wagen wollte, dann doch wohl die, daß sich der Satz über die Möglichkeit von Größe unter schlechten Kaisern als Höhepunkt der Schrift tief eingeprägt haben wird. Noch viel gefährlicher wäre es, wollte man die Wirkung auf den heutigen Leser festlegen. Leicht geschieht es dann, daß man die eigene *sinistra interpretatio* absolut setzt.

Man muß sich begnügen, das im Text Ausgesagte eindeutig zu erfassen zu suchen, und darum gilt es, die fraglichen Kapitel philologisch zu interpretieren.

Mit Kapitel 43 beginnt ein neuer Stil: das Ende des Lebens — nach einer Pause von drei Jahren (?) nach der Verweigerung des Salärs, nach dem erzwungenen Verzicht auf die Provinz, aus der nichts zu berichten war — wird „ciceronisch“ dargestellt. Das braucht nicht wiederholt zu werden¹⁷. Dabei wird nach Schilderung der allgemeinen Anteilnahme das Gerücht vom Giftmord in dem schon zitierten Satz erwähnt: *augebat miserationem constans rumor ueneno interceptum*. Nach Lage der Dinge kann das nur heißen: *a Domitiano*. Tacitus sagt es nicht, weil es überflüssig wäre. Daß er ein solches Gerücht anfügt, ist nicht auffällig: nicht nur daß Tacitus auch sonst sogar ausdrücklich sagt, daß er ein Gerücht nicht übergehen wolle. Seit Ovid, Met. 3,253 ff. wird wie selbstverständlich nach einem Ereignis oder einer Tat der Blick auf seine Aufnahme bei der Menge gelenkt: *rumor in ambiguo est*...

Tacitus tritt dem Gerücht, — wir hatten eben gesehen, daß dazu Unbefangenheit und Objektivität nötig waren — mit scharfem Asyndeton energisch gegenüber: *nobis nihil comperti... ceterum*. Ich habe nichts erfahren..., wahr ist aber...¹⁸. Mit diesem *ceterum* wird eine Reihe Beobachtungen über Domitian gegeben, die zwar den Giftmord ausschließen, aber ungewöhnliche menschliche Kümmerlichkeit enthüllen. Es handelt sich nicht, wie Ries will, um vier Stufen, die eine aus

¹⁷ Vgl. *Historische Versuche* S. 71 ff.

¹⁸ Dies *ceterum* hat Ries S. 71 bagatellisiert: „*ceterum* führt, im Ton des Beiläufigen, einen neuen Aspekt ein. „Vor Forni hat A. Dobelli, *Agricola*, Milano 1950, dieses *ceterum* mit „vero è che“ übersetzt. Es gilt, hier nicht nur die Wortbedeutung bei Gerber-Greef nachzuschlagen, sondern typische taciteische Gedankenabläufe zu vergleichen. Dasselbe gilt für den vorhergehenden Satz. Gerber-Greef hat eine Rubrik, in der *ceterum* vi advers. gebraucht wird (*hist.* 4,40,31; 14,42,4). Eine andere Kategorie überschreibt das Lexikon vi quadam adversativa. Sie enthält eine lange Liste von Stellen. Hier entspricht *ceterum* dem *sed* der Historiker (vgl. Heraeus zu *hist.* 3, 66, 3 mit Verweis auf *ann.* 14, 20; 16, 35 u.ä.; s. auch die Bemerkung von Furneaux zu *ann.* 1, 40). Es handelt sich um einen bestimmten Typ,

der anderen folgt, sondern um die drei Stadien: Krankheit, Tod Testament. Und aus dem Mißverständnis von Ries muß man schließen, daß es merkwürdigerweise noch nicht ausgesprochen wurde, daß die Bemerkungen über Domitian in diesen drei Stadien klar abgesetzt sind und differenziert werden nach dem Sicherheitsgrad der möglichen Aussage. Bei der ersten heißt es einfach im Perf. *uenere*, bei der zweiten *constabat*, bei der dritten *satis constabat*.

Jedes Stadium geht aus von einem auffallenden Verhalten des Hofes beziehungsweise des Kaisers und deutet es.

Im ersten ist das Auffällige die Tatsache, daß häufiger als üblich — *crebrius quam ex more principatus*, der sich sonst in vornehmer Distanz etwas Besseres dünkt — die Bedeutendsten der Freigelassenen und die Vertrautesten der Ärzte Besuche machen. Tacitus gibt das Motiv mit seinem berühmten *siue-siue*, bei dem das zweite in seiner Wichtigkeit überwiegt: das konnte man noch als Fürsorge verstehen, besser wohl als neugieriges Nachspüren: *siue cura illud siue inquisitio erat*. Mag die Deutung noch so böse sein — darüber zum Schluß, — man kann Fürsorge nicht ernstlich erwägen, wenn man Giftmord suggerieren will oder an ihn glaubt.

Das zweite Stadium wird steigernd angeknüpft: am letzten Tag jedenfalls... und weiter: stand es fest, daß die einzelnen Zustände des Hinscheidenden durch eingerichteten Bodendienst Domitian gemeldet wurden. Ein Mehr an Interesse ist nicht denkbar, aber eben deshalb auffällig. In einem der bekannten angehängten absoluten Ablative, der dann eine überraschende Weiterführung erlaubt (s. Klingner), wird hier nicht so sehr ein Gerücht, sondern die öffentliche Meinung angefügt: keiner glaubte, daß man es bei etwas so eilig habe, was man mit Betrübniß erfahre. Eine allgemeine Deutung, die freilich im Widerspruch stand zu dem, was sich beobachten ließ. Domitian trug Schmerz zur Schau¹⁹. Aber in der Wendung 'Zurschautragen' liegt die Erklärung: von Haß wurde er nicht mehr geplagt, gemeint ist Existenzneid, und Freude konnte er leichter verbergen als Furcht (aufgrund von Haß, die man ihm vielleicht angemerkt hätte). Wir haben wieder eine negative Ausdeutung eines Tatbestandes, glaubt man an Domitians Güte, meinetwegen sogar eine böswillige, aber nicht den geringsten Hinweis auf Giftmord: hätte Domitian Gift gegeben, so mußte sich jeder sagen, hätte er in Ruhe das Ableben abwarten können und hätte sich durch auffälliges Verhalten nicht verdächtig zu machen brauchen.

bei dem nach Aussprechen einer subjektiven Ansicht (*hist.* 3,66) oder Anführung eines Gerüchtes (*hist.* 4,4) nun das häufig entgegengesetzte Faktum, das feststeht, gebraucht wird. Hier im *Agricola* wird ein Gerücht erwähnt, es wird abgewiesen aus Mangel an Beweisen, mit *ceterum* wird etwas angefügt, was sich wirklich beobachten ließ. Es hängt nicht mehr direkt mit dem Giftmordverdacht zusammen, es wird aber auch nicht beiläufig ein neuer Aspekt angeführt, sondern ein Gegensatz, der tiefer liegt: den Giftmordverdacht kann man nicht bestätigen, aber kümmerliches menschliches Versagen in verschiedener Hinsicht ist zu vermerken. Vgl. das *sed* in Sallusts Proömium: auf eine Hauptaussage folgt ein *sed* in der Bedeutung 'im übrigen', 'davon abgesehen' (*Cat.* 1, 1 alle Menschen müssen nach Ruhm streben. Dabei ist aber zu bedenken (*sed*), daß der Mensch aus Körper und Geist besteht). Es lohnte sich, dieses *ceterum* erneut zu untersuchen.

¹⁹ Man darf hier also keine neue Stufe ansetzen, vielmehr erläutert *speciem tamen doloris*... den vorhergehenden Satz und ist mit ihm aufs engste verbunden.

Im dritten Stadium nach dem Tode wird ein Faktum berichtet, das auf anderer Ebene liegt, aber gleichfalls den Gedanken an Giftmord ausschließt. Domitian freute sich über das Testament, in dem er Miterbe der besten Gattin und liebevollsten Tochter des Verstorbenen war, wie über ein ehrenvolles Urteil. Hätte er ihn vergiftet, müßte er seiner Sache, daß Agricola nichts ahnte, so sicher sein, daß er jede Angst vor sich ausschloß. Das wäre eine psychologisch ganz unwahrscheinliche Annahme. Aber Tacitus ist überhaupt an anderem interessiert: wie kann man durch die ewige Schmeichelei so verblendet und unrealistisch sein, daß man nicht erkennt, daß ein Familienvater mit einer glücklichen Familie nur einen schlechten Kaiser, vor dem man Angst hat, zum Erben einsetzt. Wenn man sagt, daß hier Tacitus das Testament umdeute, so muß man andererseits doch auch bedenken, daß die Familie über die Beweggründe des Testaments wohl Bescheid wußte.

Alles das ist in gewisser Hinsicht kompromittierend für Domitian oder soll es sein, kein Mensch kann aber auf den Gedanken kommen, daß Tacitus selbst an Giftmord glaube oder ihn suggerieren wolle.

Zumal die drei Bemerkungen als das Sichere im Gegensatz stehen zu der Abweisung des Gerichtes zu Anfang. Die neuesten Ausgaben, denen sich Ries anschließt, drucken wieder die Überlieferung: *nobis nihil comperti adfirmare ausim*. Man muß darin ein Erlahmen des kritischen Sinnes sehen. Seit Acidalius hat man empfunden, daß hier etwas fehlt, und hat die Lücke verschieden ergänzt. Anstoß gibt das *nobis*, das neben *ausim* überflüssig und störend ist, und über das einzelne Wort hinaus der Rhythmus des Gedankenklischees: *nobis nihil comperti*... ist in sich abgeschlossen²⁰. Zu ergänzen ist kaum *quod* — ich habe nichts in sichere Erfahrung gebracht, was ich zu bestätigen wagte, sondern *ut*, nämlich daß ich das Ganze, das Mordgerücht, zu bestätigen wagte. In der Zeit wäre es bestimmt kein Wagnis, es zu bestätigen, ein Wagnis, das er nicht auf sich nehmen will, ist es in Hinsicht auf seine Historikerehre. Man kann des Gewicht dieses Satzes nicht herunterspielen.

Unter der kategorischen Ablehnung des Mordverdachts stehen also die Fakten, die Tacitus an dessen Stelle zu bieten hat und in Hinsicht auf Domitian deutet. Auch ihre Formulierung und Deutung schließt es aus, daß Tacitus dabei an einen Giftmord gedacht oder gar an ihn geglaubt oder ihn habe suggerieren wollen.

So kann auch die folgende Würdigung des Todes in den nächsten zwei Kapiteln nicht auf einen suggerierten Mordverdacht Bezug nehmen.

²⁰ *comperire* heißt „in sichere Erfahrung bringen“ (Cic. *fam.* 5, 5, 2 *comperisse me non audeo dicere*). Deshalb genügt es zu sagen, man habe etwas erfahren (mit *ACI*, *quod*-Satz, oder *Obj.*). *affirmare* ist schwächer „behaupten“, ohne etwas Sicheres zu wissen. Z.B. *hist.* 1,35 *nemo scire et omnes adfirmare*. Darum gibt es in der Latinität die Verbindung *compertum* (bzw. *nihil comperti*) *affirmare* nicht (erst Apuleius, *Met.* 9,42 wagt in seinem blumigen Stil: *militum pro comperto de nobis asseuerantium*). *Nobis nihil comperti* ist eine abgeschlossene Aussage, kann kein einfaches Objekt zu *adfirmare ausim* sein: vgl. z.B. Cic. *pro Cluentio* 131: *nihil cogniti, nihil comperti*. Aus diesem Grunde muß also die nächste Aussage mit einer neuen Konjunktion angefügt werden. Methodisch denkbar, vielleicht sogar ratsam bei dem sich ausschließenden Charakter von *comperire* und *affirmare*, wäre es auch, an eine etwas größere Lücke zu denken: *Domitianum id cupiuisse* — denn wen man haßt, dem wünscht man Tod — *affirmare ausim*. Doch wird man sich mit dem oben Gesagten begnügen und mehr Wert auf den sicheren Anfang als das zweifelhaft Ende legen und im übrigen eben das Folgende genau interpretieren.

Nach chronologischen und persönlichen Angaben wird das Leben in Hinsicht auf seine Erfüllung gewertet: *et ipse quidem... quantum ad gloriam longissimum aeuum peregit*. Ja, er kann sogar als *beatus* erscheinen, wird steigernd ergänzt, weil er heil in jeder Hinsicht zwar das glückliche Zeitalter Trajans, das er ahnte, nicht mehr gesehen hat, aber dem, was folgen sollte, entgangen ist. Mit dem Beginn *non uidit Agricola*, das an das *uidimus* des Proömiums erinnert, bricht aus Tacitus bittere Schilderung des letzten Wütens Domitians hervor. Sie wird so selbständig, daß sich Tacitus mit Glücklichpreisung und Anrede Agricolae — *tu uero felix, Agricola* — zu diesem zurückwenden muß, zu der Stunde dieser *opportuna mors*, des im richtigen Zeitpunkt erfolgten Todes, der nur dadurch für Tacitus und seine Frau schmerzlich war, daß Schwiegersohn und Tochter am Sterbebette nicht die letzten Worte hören konnten.

Ein frivoler Preis der *opportunitas mortis*, wenn es kein Sterben, sondern ein Giftmord gewesen wäre!

Für den Leser, dem etwas suggeriert werden soll, scheint mir dabei der Satz *filia atque uxore superstitibus potest uideri etiam beatus incolumni dignitate, florente fama, saluis adfinitatibus et amicitiiis futura effugisse* mehr Gewicht zu haben als die Bemerkung des Anfangs: *et ipse quidem, quamquam medio in spatio integrae aetatis ereptus*, die das *longissimum aeuum peregit* einschränkt. Man kann sicher nicht von einer *praematura mors* im eigentlichen Sinne sprechen: Agricola starb nach der Reife in seinen besten Jahren. Aber es ist gewiß etwas Gewaltiges dabei. Die Gewalt ist freilich keine menschliche. Das Entrissenwerden, statt des späten einfachen Erlöschens wird als etwas Gewaltiges empfunden (wie bei Lygdamus, es handelt sich um einen Topos der Klage um den Toten), als Handelnder ist dabei Krankheit und Tod zu verstehen: *quamquam... . . . fato ereptus*²¹. Und nicht anders ist es gemeint, wenn es heißt, ein *grande solacium festinatae mortis* sei es gewesen, daß Agricola die letzte Zeit Domitians nicht mehr erlebt hat. Es ist doch mehr als unvorsichtig interpretiert, wenn man sagt, *festinatae mortis* weise auf einen gewaltsamen Tod hin, und darunter den Giftmord durch Domitian verstehen will. Das transitive *festinare* ist in der Zeit Mode. Gewiß, es kann mit dem Urheber verbunden werden wie bei Juvenal 4,94.

*quem mors tam saeua maneret
et domini gladiis tam festinata.*

Aber bei Tacitus gibt es Stellen, wo es einfach 'eilig' heißt, ohne Angabe ²² des Beschleunigers. Mit dem Lebensalter verbunden findet sich die Wendung Martial 7,40, 7 f.:

*sed festinatis raptum tibi credidit annis,
aspetit lacrimas quisquis, Etrusce, tuas.*²³

²¹ Aus *ereptus* läßt sich philologisch nicht beweisen, daß es sich um einen gewaltsamen Tod im Sinne der menschlichen Gewaltanwendung gehandelt habe. Nicht nur der Thesaurus hat eine Sparte, in der Stellen angeführt werden, wo *ereptus* soviel ist wie 'vom Tod entrissen werden', sondern auch Gerber-Greef führen eine Reihe an, darunter Agr. 44, 7 und 45, 17, außerdem ann. 2, 41, 15; 82, 21; 3, 6, 9; 4, 8, 21; anders 4, 63, 11).

²² *Germania* 20: *nec uirgines festinantur* 'werden nicht schnell verheiratet' mit unbestimmtem Handelnden: ann. 6, 40, 1; 6, 44, 3 *quibus proelium et festinati casus placebant*.

²³ Ein solches *festinatus* könnte suggestiv wirken nur, wenn stets der Urheber mitgedacht werden müßte. Das Gegenteil ist der Fall. Im Thes. gibt es eine Sparte mit der Über-

Angesichts der letzten Stelle ist die Behauptung, daß *festinata mors* ein durch einen Menschen gewaltsam herbeigeführter Tod sein müsse, philologisch nicht beweisbar. Wir müssen vielmehr annehmen, daß es einfach eine stilistische Abwandlung des *ereptus* ist. Das Schicksal und die Krankheit sind hier gewalttätig gewesen.

So bliebe die letzte Stelle. Bei der erneuten Glücklichpreisung verweist Tacitus auf seine Gespräche auf dem Sterbebette, welche die Anwesenden ihm erzählt haben, also wohl in erster Linie die Schwiegermutter, und sagt: *constans et libens fatum excepisti tamquam pro uirili portione innocentiam principi donares*. Hier meint Fraenkel, man könne an nichts anderes denken als an den Giftmord, und Ries schließt sich an. Aber Agricola wird ja wohl nicht in seinen letzten Stunden Domitian vom Giftmord reingewaschen haben. Eine so absurde Idee konnte Tacitus keinem Leser suggerieren. Was er getan hat, steht da: unerschüttert und mit Freude hat er den Tod — *fatum* heißt bei Tacitus, wie Pöschl gezeigt, wenn auch verabsolutiert hat, meist der Tod — angenommen und bejaht. Das muß nach dem folgenden Satz in bezug auf Domitian geschehen sein. Er wird ihm also dankbare Äußerungen für seine Förderung durch ihn, Konsulat, Statthalterschaft, Triumphalinsignien, Dinge, die Tacitus schon aufgezählt hat, und vielleicht auch für seine Fürsorge in der Krankheit gewidmet haben. Gespräche, bekannt, die ihn als Domitiananhänger verdächtigen konnten. Tacitus glossiert die Bemerkungen eines dankbaren Gemüts: es sei gewesen, als ob Agricola nach seinen Kräften dem Princeps die Unschuld habe schenken wollen. Die Versöhnlichkeit der Sterbestunde hat aber keinen Bezug auf den Giftmord, von dessen Gerücht Agricola nichts wissen konnte²⁴, sondern auf die schnöde und tückische Behandlung, die er durch Domitian erfahren hatte. Agricola verzeiht ihm diese und erkennt das Positive an, gibt ihm sozusagen die Unschuld zurück.

Kein Gedanke, daß hier noch der Giftmord spukte, kein Leser kann darauf kommen, kein Philologe kann beweisen, daß sich dieser Satz auf ihn beziehen müsse. Vielmehr ist das Gesamtergebnis der Schrift die Erkenntnis, daß unter schlechten Kaisern große Männer leben können, und die scharfe Ablehnung des Gerüchtes genügend Beweis, daß alle folgenden behandelnden Stellen von der Annahme eines natürlichen, wenn auch plötzlichen Todes ausgehen. Tacitus hat seine psychologische Überzeugung nicht für ein eigentliches geschichtliches Faktum gehalten, und er hat niemandem gegen sein besseres Wissen etwas suggerieren wollen.

Dennoch hat er Domitian, wie der letzte Satz zeigt, für *nocens* gehalten, er hat sein Handeln in jedem Schritt beargwöhnt und negativ gedeutet. Wie kommt er dazu?

schrift i. q. *praeceps, praematurus*. Martial besonders scheint es gern in dem Sinn von einfachem *praematurus* gebraucht zu haben: Mart. 9, 86, 1 *festinata sui gerneret quod fata Seueri Silius, Ausonio non semel ore potens*

und 10, 61, 1 *hic festinata requiescit Erotion umbra, crimine quam fatis sexta perennit hiems*.

Bei den neueren Arbeiten hat sich gerächt, daß sie zu wenig mit dem Lexikon gearbeitet haben.

²⁴ Anders bei Germanicus; wenn Agricola auch nur seiner Frau gegenüber etwas geäußert hätte oder auch sie bloß etwa daran geglaubt hätte, hätte Tacitus nicht schreiben können *nobis nil comperiti*.

Sicher wollte Tacitus also nicht, wie Ries annimmt, suggerieren, daß Domitian Agricola vergiftet habe, weil er fühlte, daß er ein Opfer Domitians geworden sei. Er bezeichnet ihn nicht als Mörder und stellt ihn nicht so hin, ohne das Wort auszusprechen (Fraenkel), noch glaubt er an die Vergiftung durch Domitian aufgrund von Fakten, die sich auch anders deuten lassen (Ranke). Ganz phantastisch — und das zeigt, wie schwer die Darstellung des Tacitus zu verstehen ist, wenn man sie obenhin liest — ist Borszák in seinem sonst verständnisvollen RE-Artikel: obwohl Agricola selbst kein Philosoph gewesen sei... habe er „sich doch durch seinen Konflikt mit Domitian gewissermaßen denjenigen Stoikern angeschlossen und sich ihrer würdig erwiesen, deren exitus seit Catos beispielhaftem Sterben, mit den Farben der platonischen Verewigung von Sokrates' Tode im Phaidon bereichert, in die Galerie der Märtyrer der kaiserzeitlichen Opposition, Blutzengen der *virtus*, eingegangen ist.“²⁵ Agricola ist wahrlich kein Philosoph, er hat mit Domitian keinen Konflikt ausgefochten, er ist nicht ermordet worden und ist erst recht nicht ein Blutzeuge der *virtus*, sondern wird diesen Blutzengen gerade entgegengesetzt und hat es erreicht, in seinem Leben *virtus* bis zu größter Tat und der offiziellen Anerkennung durch Konsulat und Triumphalinsignien zu steigern.

Freilich ist Tacitus weit davon entfernt, an die *innocentia* des Domitian zu glauben und glossiert darum die letzten Gespräche und Worte des Agricola über Domitian ironisch. Das häufige Nachfragen während der Krankheit kann natürlich Teilnahme sein, und der Eilbotendienst am letzten Tage mag tiefes Interesse am Hinscheiden des großen Mannes sein. Die Freude über das Testament scheint auch nach Tacitus echt zu sein, Domitian glaubte sich wirklich von Agricola geehrt. Aber war alles auch wirklich echt im menschlichen Sinne? Gewiß, den Giftmord, wenn man Domitian nach seinen letzten Jahren auch allerhand zutrauen konnte — freilich ging er dabei offenbar nicht heimlich vor — muß man ablehnen: kein Indiz, und schließlich war ja die Gattin bei ihm und ein großer Haushalt, denen Verdächtiges hätte auffallen müssen, deutet darauf hin. Das braucht aber alles nicht zu beweisen, daß Domitians korrektes, ja übertriebenes Verhalten bei Krankheit und Tod aus dem Herzen kam, wenn man auch mit ziemlicher Naivität rechnen muß bei seinem durch Schmeichelei verdorbenen Sinn. Hier fängt die Deutung der Fakten an, bei der auch wir uns entscheiden müssen, wenn wir auf sie nicht verzichten wollen. Tacitus wollte es offenbar nicht. Und er kannte Domitian persönlich und besser als wir. Domitian hatte sich in Hinsicht auf Agricola enthüllt, als er ihn nachts in den Palast kommen ließ, statt ihm einen ehrenvollen Einzug in Rom zu gestatten. Von diesem Faktum aus hatte Tacitus uns einen Blick in die Seele Domitians tun lassen, als er von dem großen Sieg Agricolas erfuhr. Sicher ist auch, daß der Kaiser dem verdienten Mann nicht das *salarium* für den Verzicht auf die Provinz anbot, obwohl er das bei anderen von sich aus getan hatte. Auf Wohlwollen deutet das nicht, sondern auf kümmerliche Verkleinerung. Jetzt beim Sterben wird er plötzlich eifrig und besorgt. Soll man an einen Sinneswandel, womöglich späte Reue glauben? Tacitus sagt nein, im Grunde ist das alles unehrlich,

²⁵ RE Suppl. Bd. XI, 1968, Sp. 414.

verklemmt, letztlich ist nicht Trauer herrschend, sondern Freude, daß man Angst und Haß los ist.

Wir können Tacitus nicht mit historischer Methode widersprechen. Wir können uns ihm anschließen oder die Gefolgschaft verweigern.

Was wir aber können, ist uns auf den Sinn der taciteischen Geschichtsschreibung zu besinnen. Tacitus genügt es nicht, die Fakten zu nennen, sondern er bezieht sie auf das Menschliche. Wenn man schon einen Kaiser haben muß, dann hängt alles davon ab, ob der *uirtus* ihre Ehre wird, ob sich statt eines Dienstbarkeitsverhältnisses ein offenes und unverstelltes menschliches Verhältnis gegenseitiger Anerkennung entwickeln kann. Dem Agricola ist es gelungen, heil über die Runden zu kommen trotz großer Leistungen, weil er ungewöhnlich geschickt und anpassungsfähig war. Er selbst mag das Drückende unter Domitian nicht so empfunden haben. Tacitus als Historiker an einem Objekt, das ihm nahestand, kommt zu einem strengeren Urteil: ein so seltenes und einmaliges Ereignis wie Agricola hätte in seiner Bedeutung erkannt und der Glanz der Zeiten durch ihn vergrößert werden müssen. Stattdessen hat ihn der Kaiser in den Schatten gestellt, von Existenzneid gequält, und selbst die krankhaften Bemühungen in den letzten Tagen müssen wohl aus dieser verklemmten Seele verstanden werden, die ja dann auch dem Cäsarenwahnsinn gleich darauf verfiel. Unschuldig kann man ihn von diesem Standpunkt aus, selbst wenn Agricola ihm auf dem Sterbebette korrektes Verhalten bescheinigte, wirklich nicht nennen: er war ein Schädling, *nocens*, weil er die *uirtus* sich nicht frei entfalten ließ und darum ein Verderber der Geschichte.

Tacitus urteilt also, er urteilt aus dem Ganzen des Menschlichen, existenziell, und er urteilt streng. Es ist nicht vornehm, konsequent und ein Zeichen von Größe, wenn man jemanden niederhält, Angst vor ihm hat und ihn haßt, dann, wenn es ans Sterben geht, aufdringlich sich in sein Persönlichstes zu drängen (*inquisitio*), plötzliches Interesse zu zeigen und ein von den Umständen erzwungenes Testament noch zum eigenen Ruhme zu wenden. Das, nicht mehr und nicht weniger, will Tacitus sagen, vornehm *par excellence*, und damit einen römischen Kaiser menschlich fallen lassend.²⁶

²⁶ Schließlich könnte man zum Schluß noch fragen, warum Tacitus dem Gerücht nicht klar entgegengetreten ist, wenn er von seiner Unhaltbarkeit überzeugt war. Daß er das Gerücht nicht übergang, erklärt sich aus seiner Gewohnheit, diese als historische Fakten zu nehmen. Hier war dieses Gerücht zudem für das Atmosphärische überaus bezeichnend. Er ist ihm als Historiker nachgegangen und kann es nicht bestätigen. In dem Schlußurteil (Schlußkap. 42) und der Darstellung des Weiteren geht er von seiner Überzeugung aus, daß es sich nicht um Giftmord handelt. Das Gerücht zu widerlegen, standen ihm keine Möglichkeiten zur Verfügung, hatte er aber auch keinen Grund, da er, wenn er als Historiker der *communis opinio*, die wohl bis Cassius Dio gewirkt hat, nicht bestimmen konnte, sich doch nicht dazu verpflichtet zu fühlen brauchte, Domitian reinzuwaschen. Stünde freilich der Satz nicht da, würde kein Leser auf einen solchen Verdacht kommen. Von der Erwähnung eines mit historischen Mitteln nicht widerlegbaren Geredes, das abgelehnt wird, bis zur Annahme, daß Tacitus selbst daran geglaubt habe oder es dem Leser habe suggerieren wollen oder gar das eigene Gefühl als die eigentliche historische Wahrheit angesehen habe, ist ein himmelweiter Schritt. Welche heimliche Absichten Tacitus mit der Erwähnung des rumor sonst noch gehabt haben mag, bleibt uns verschlossen. Was uns bleibt, ist die philologisch exakte Interpretation dieses tief-sinnigen und vielschichtigen Historikers.

EIN EDIKT DES KAISERS VALENS

VON

ILONA OPELT^{*}

(Düsseldorf)

Die Sammlungen der Regesten der Kaiser und Päpste von Haenel und von Seeck beruhen, wie bekannt, auf einer nur beschränkten Quellengrundlage. Sie läßt auch heute noch Neufunde erwarten, seien sie inschriftlicher oder auch literarischer Natur.¹ Eine wichtige, zu Unrecht nicht völlig ausgeschöpfte Quelle für die kaiserlichen Regesten ist das Werk des Hieronymus; er hat Urkunden verschiedener Art eingelegt, wie z.B. Konzilsakten, die in einem Fall nur bei ihm überliefert sind.²

Das zweite Buch der Schrift *Contra Iovinianum*, die im Jahre 393 nach Christus verfaßt ist und deren Quellen: Seneca nach Theophrast und Porphyrios in mustergültiger Weise aufgearbeitet sind,³ enthält eine Verteidigung des Fastens. Mit Argumenten, die ihre Parallelen bei Porphyrios haben, erinnert Hieronymus unter anderem auch an die Relativität der Speisesitten der Völker. Die einzelnen Nationen verabsolutieren diese Bräuche aber zu Unrecht nach der Meinung des Kirchenvaters.

In diesem Abschnitt findet sich die folgende Nachricht (*c. Iou.* 2, 7: PL 23, 308C): *In Aegypto et Palaestina propter boum raritatem nemo uaccam comedit, taurorumque carnes et boum uitulorumque assumunt in cibis. At in nostra prouincia scelus putant uitulos deuorare. Vnde et imperator Valens nuper legem per Orientem dederat, ne quis uitulorum carnibus ues-*

¹ Für gemeinsame Erörterung der Problematik danke ich den Herren Kollegen Häussler und Linderski nochmals an dieser Stelle. Die folgende Lex fehlt sowohl bei G. Hänel, *Corpus Legum ab imperatoribus Romanis ante Iustinianum latarum*, Leipzig 1857, Neudruck Aalen 1965, als auch bei O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 nach Christus*, Stuttgart 1919 (S. 215–251, Regesten des Valentinian und Valens vom Jahre 364 bis 378).

² Vgl. Alt. Lucif. 17.18 (PL 23, 179A/181A) und P. Batiffol, *Les sources de l'„Allegatio Luciferiani et Orthodoxi“*, Miscellanea Geronimiana = Scritti vari pubblicati nel XV centenario della morte di San Girolamo, Roma 1920, 104–109: Akten des Konzils von Rimini, verglichen mit den davon erhaltenen Fragmenten bei Hil. Frag. VII, 4 (PL 10, 697).

³ Vgl. E. Bickel, *Diatriben in Senecae philosophi fragmenta*, Leipzig 1915; O. Regenbogen, *Theophrasti*, RE Suppl. VII, 1487; W. Trillitzsch, *Hieronymus und Seneca*, Mittellateinisches Jahrbuch, 2, 1965, 42–54.

ceretur, utilitati[s] agriculturae providens et pessimam iudaizantis vulgi emendans consuetudinem, pro altilibus et lactentibus vitulos consumentis.

Der Kontext verdeutlicht die volkswirtschaftlichen und religionsgeschichtlichen Voraussetzungen; der Tenor des Referats lehnt sich eng an die Gesetzessprache an; das Stichwort *nuper* läßt zu dem Versuch der Datierung der *lex* ein.

Hieronymus führt zunächst aus, in Ägypten und Palästina seien Rinder rar; deshalb würden dort keine erwachsenen weiblichen Tiere, *uaccae*, gegessen; jedoch würden die männlichen Groß- und Jungtiere verzehrt.

Die Aussagen des Hieronymus über Ägypten gelten nicht nur für das 4. nachchristliche Jahrhundert. Schon Herodot (2, 41) erzählt, die Kuh sei wegen ihrer Heiligkeit kein Opfertier, und auch Plutarch führt durch den Isiskult bedingten Verzicht auf den Verzehr von Kuhfleisch an.⁴ Porphyrios, die Quelle des Hieronymus, stoischen Quellen folgend, legt bei der Erörterung der Speisegewohnheiten der ägyptischen Priester dar, daß sie Kühe verschonten (*abst.* 4, 7) und berichtet im Zusammenhang des Ursprungs der Tieropfer, die Ägypter verschonten zugunsten der Zucht alle weiblichen Tiere (*abst.* 2, 11).

Hieronymus verbindet in seiner Aussage Palästina mit Ägypten. Darin folgt er seiner Quelle Porphyrios, der an anderer Stelle die Speisegewohnheiten der Schlechten kontrastieren läßt mit dem opfermütig aufrecht erhaltenen Verzicht der Syrer auf Fische, der Hebräer auf Schweinefleisch, der Phöniker und Ägypter auf Kuhfleisch (*abst.* 2, 61).⁵

Diese Speisegewohnheiten der Ostprovinzen widersprechen übrigens denen des Westens. In der Kaiserzeit war Rindfleisch nämlich die allgemein verbreitete Volksnahrung. Zufolge des Maximaltarifs Diokletians kostete ein italisches Pondus acht Denare, d.h. ebenso viel wie ein Pondus Ziegen- oder Schöpsfleisch.⁶

Mit einem scharfen *at* setzt der Kirchenvater im folgenden von den im Gefolge des Porphyrios von ihm referierten Speiserestriktionen der Ägypter und Phöniker die Bräuche seiner eigenen Provinz, also Palästina, ab. Dort gilt Enthaltung von Kalbfleisch. Hieronymus meint damit nur seine christlichen Zeitgenossen, wie die Formulierung *nostra provincia* und das Verbot des Valens erweisen.

Kalbfleischgenuß war auch im Westen weniger häufig. Im Normaltarif des Diokletian fehlt die Preisregelung; *caro vitellina* wird in der lateinischen Literatur nicht häufig genannt; sie wurde auch therapeutisch verwendet; all das deutet darauf hin, daß Kalbfleisch selten und sozusagen als Delikatesse verzehrt wurde, wenigstens im Westen.⁷

⁴ H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952, 405; Th. Hopfner, *Plutarch über Isis und Osiris* (Monographien des Archiv Orientalni 9), Prag 1940, 123, und Quellennachweise in Th. Hopfner, *Fontes historiae religionis Aegyptiacae*, Bonn-Berlin, 1922–1925, 181. 641. usw.

⁵ Porph. *abst.* 2, 61: καὶ γὰρ δεινὸν ἂν εἴη, Σύρους μὲν τῶν ἰχθύων μὴ ἂν γεύσασθαι, μῆδὲ τοὺς Ἑβραίους συνῶν. Φοινίκων τε τοὺς πολλοὺς καὶ Αἰγυπτίων βοῶν θηλειῶν, ἀλλὰ καὶ βασιλέων πολλῶν μεταβαλεῖν αὐτοὺς σπουδασάντων θάνατον ὑπομείναι μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ νόμου παράβασιν, ἡμᾶς δὲ τοὺς φύσεως νόμους... αἰρεῖσθαι παραβαίνειν.

⁶ Vgl. H. Blümner, *Der Maximaltarif des Diocletian*², Berlin 1958, Text von 4, 1: *item carnis: Carnis porcinae Ital. p^o unum duodecim; carnis bubulae Ital. p^o unum octo; carnis caprinae sive uerbecinae Ital. p^o unum o(c)lo*; dazu Erklärungen 73.

⁷ H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer* (Handbuch der Kl. Altertumswissenschaft IV 2, 2)³ München 1911, 173 mit Hinweis auf *assum vitulinum* bei Plaut. *Aul.* 375; Cic. *ad fam.* 9, 20, 1; ferner Apic. 355ff; Corp. Gloss. VII, 425; Plin. *n.h.* 28, 256 und öfter.

Im Unterschied aber zu diesen nichtjüdischen antiken Speisesitten war bei den Juden das Kalbfleisch eine besondere Festspeise. Ohne auf die Erwähnung von בשר und עולה im Alten Testament zurückgreifen zu wollen⁸, die in diesem Zusammenhang vielleicht doch anachronistisch wäre, darf an die jüdischen Speisebräuche erinnert werden, wie sie sich im Neuen Testament widerspiegeln. Zu Ehren des reumütig zurückgekehrten verlorenen Sohnes läßt der Vater ein gemästetes männliches Kalb schlachten und rüstet damit das Freudenmahl (Luc. 15, 23, 27. 30).⁹

Dieses echt jüdische Freudenmahl zu Ehren des verlorenen Sohnes galt zu Zeiten des Hieronymus als *scelus* für Christen, weil Kalbfleisch damals eine judaisierende Speise geworden war. Das Verbot des Kaisers Valens hatte nämlich zwei *rationes*: er wollte damit die Rinderzucht in den Ostprovinzen¹⁰ fördern und gleichzeitig die jüdische Sitte des Kalbfleischgenusses bekämpfen, der die *iodaizantes* folgten, wie wir eben demselben Erlaß entnehmen.

Ebendort aber heißt es auch, Kalbfleisch solle die verbotenen Fleischsorten: *altitia* und *lactentes* ersetzen. Die Bedeutung dieser Speisen ist nicht eindeutig. *Altitia* ist Geflügel oder Mastvieh¹¹, *lactentes* erklärte Vallarsi in den Fußnoten zur Stelle als Schweinefleisch. Obwohl die Ellipse *lactens* nicht nur Terminus technicus für „Ferkel“ ist, finden sich bei Columella wenigstens zwei Belege, in denen *lactens* von Schweinen ausgesagt wird (7, 9, 4: *lactens porcus*; 7, 9, 13: *lactens nutrix*).¹²

Die Deutung Vallarsis wird weiterhin gestützt durch die ununterbrochene Tradition des Verbotes, Schweinefleisch zu genießen. Ihre Zeugnisse bei Juden und *iodaizantes* hat M. Simon zusammengetragen.¹³ In Gallien enden sie im 3. Jahrhundert; im Osten aber erhielten sie sich lückenlos. Die Christen haben sie bekämpft; dafür zeugt eben der Erlaß des Valens, der sich auf die antijudaisierende Strömung in Palästina stützt, die kein Kalbfleisch verzehrt, die Speise der *iodaizantes*, womit sie das verbotene Geflügel und Schweinefleisch ersetzen. Eben dieselben

⁸ Vgl. E. Hatch—H. A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint* 2. Nachdruck, Graz, 1954, 934 s.v. μόσχος; dieses ist Äquivalent für Hebräisch בקר Kollektivum, שור und תור; das männliche Kalb עגל begegnet Gen. 32, 4.8.19.20; Ps. 28 (29), 6; 105 (106), 19; das weibliche עולה Hosca 13, 2.

⁹ Das Ritual eines altjüdischen Gastmahls trägt zusammen H. Strack — P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*⁵, München 1969, 2, 204—206 und 4, 611—639 = Exkurs 24. Fleisch galt allgemein nur als Zukost zum Brot. Die erwähnten Stellen handeln nicht speziell über Kalbfleisch.

¹⁰ Zur Rinderzucht in Griechenland vgl. K. Zeissig, *Die Rinderzucht im alten Griechenland*, Diss. Giessen, Würzburg 1934. Zeissig verwendet Quellen von Homer bis Aelian, ohne nach wirtschaftsgeschichtlichen Gesichtspunkten zu differenzieren; er folgt noch den älteren antiquarischen Methoden, obwohl er Tierzuchtpraktiker war. O. Keller, *Die antike Tierwelt* 1, Leipzig, 1909, 87f, verfährt mit Rind und Kalb stiefväterlich. Ebenso wenig umfassend ist H. Kraemers Artikel *Rind*, RE Suppl. VII 1155—1185, 1155—1186. Am besten jetzt die wirtschaftsgeschichtlichen Abschnitte bei A.H.M. Jones, *The later Roman Empire*, Oxford 1964.

¹¹ Vgl. v. Mess, *altitia*, Thes. I.L.L.I., 1673, Z. 39f unsere Stelle.

¹² Vgl. Forcellini 3, 15. Orth, *Schwein*, RE II A 1, 801—815 hilft im Terminologischen nicht weiter.

¹³ M. Simon, *Verus Israel*, Paris 1964, 183, zu Schweinefleischverboten; 199, zur christlichen Polemik dagegen; 383, Zeugnisse für die Tradition seit den paulinischen Briefen, insbes. Novat. *cib. Iud.*, PL 3, 953—963; Novatian geht von den Speiseverboten des Leviticus aus und versieht die Tiere, die nicht verzehrt werden dürfen, jeweils mit einer allegorischen Auslegung.

Speisebräuche hat ein Zeitgenosse des Hieronymus Johannes Chrysostomus ebenfalls bekämpft.¹⁴

Soviel zum Inhalt der neugewonnenen Lex und zu den *rationes legis*. Hieronymus könnte sich eng an den verlorenen Gesetzestext anschließen, denn das Referat der Lex unterscheidet sich sprachlich etwas von den übrigen Formulierungen in diesem Abschnitt. Kurz zuvor gebraucht Hieronymus noch das vulgäre *deuorare* in der Bedeutung „essen“.¹⁵ Das von ihm mit *unde* eingeführte Verbot des Valens aber enthält alle juristisch notwendigen Präzisierungen: der Geltungsbereich ist die Diözese Oriens, also neben Palästina auch die übrigen Provinzen: Arabia, Syria, Mesopotamia, Cilicia und Isauria, deren darniederliegende Viehzucht Valens fördern wollte. Die *rationes legis* werden mit den dem monumentalen Gesetzesstil gut entsprechenden Partizipien *providens* und *emendans* eingeführt; die Verurteilung der *pessima consuetudo uulgi iudaizantis* hat ihre Parallelen.¹⁶

Die Lex ist nicht datiert. Hieronymus beruft sich auf sie im Jahre 393 nach Christus und er sagt aus, Valens habe sie *nuper* erlassen. Valens regierte von 364 bis 378; man könnte also an die Zeit kurz vor der Katastrophe von Adrianopel denken.¹⁷

Innerhalb der Gesetzgebung des Valens läßt sich, wie Stein¹⁸ dargestellt hat, ein wachsendes Interesse an wirtschaftlichen Fragen bemerken. Der Kaiser traf Steuermaßnahmen, Verfügungen über die *defensores ciuitatis*, die *serui glabae addicti*, die staatlichen Ländereien, *fundi rei publicae*. Diese Tendenz verstärkte sich immer mehr, obwohl Valens kein großer Erfolg beschieden war. Valens kannte den Osten. Er hielt sich unter anderem 371/372, 373/374 und von November 377 bis März 378 sicher in Antiochien auf und hatte die mißlichen wirtschaftlichen Zustände aus Erfahrung kennengelernt.¹⁹ Auch dieser Umstand würde, gestützt auf die Bedeutung *nuper*, auf eine Datierung in die letzten Regierungsjahre weisen; wagen wir zu sagen: auf den antiochenischen Aufenthalt, eben 377/378.

Der Erlaß des Kaisers Valens ist eingebettet in eine Partie, die sonst Porphyrios folgt. Man sieht, wie der Kirchenvater verschiedene Traditionen ausschöpft in seiner bewährten Mosaiktechnik. Wie wertvoll sie für die Tradierung sonst verlorener Dokumente ist, wie ergiebig aufmerksame Hieronymuslektüre ist, könnte daran deutlich werden.

¹⁴ Simon, 379, erinnert an Ioh. Chrys. *hom.* 1, 1, PG 48, 845; 1, 4: *ebd.* 849; 2, 2: *ebd.* 859. Auch der Syrer Aphraat polemisierte dagegen.

¹⁵ Vgl. Thes. 1. I. V.i., 874 Z. 39–55, vulgär in der Bedeutung „essen“; die andere Bedeutung *id quod pessum dare, extinguere*, 876 Z. 65–84 kann an unserer Stelle nicht vorliegen, da Synonyme: *assumunt in cibis, uesci* die vulgärsprachliche Bedeutung anraten.

¹⁶ Vgl. *Cod. Theod.* 16, 8, 1; *Feralis secta*; 16, 8, 19 *peruersitas Iudaica* u.s.w.

¹⁷ Gleich unten 2, 7, Pl. 23, 310A bezeichnet *nuper* allerdings einen Zeitraum, der über fast dreihundert Jahre zurückliegt: *Et ut sciremus quales deos semper Aegyptus recepisset, nuper ab Hadriani amasio urbs eorum Antinopolis appellata est.* — Zur Legislation des Valens vgl. A. Nagl, Valens, RE VII A, 2, 2126–2135.

¹⁸ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 1, édition française par Jean-Rémy Palanque, Desclée de Brouwer 1959, 180f mit Anmerkungen 122–128 und Hinweis auf H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, II, 1887, 368–379.

¹⁹ Vgl. nochmals Nagl, 2121. Valens bevorzugte das syrische Antiochien als Residenz und entfaltete dort rege Bautätigkeit; vgl. nochmals Nagl, 2131.

ÎN JURUL DESCOPERIRILOR MITRIACE DIN PEȘTERA ADAM

DE

D. M. PIPPIDI

Au trecut peste zece ani de la descoperirea întâmplătoare a mai multor reliefuri și altare mitriace în peștera Adam (lingă Tirgșor, județul Constanța), fără ca între timp acest ansamblu monumental, de o indiscutabilă însemnătate istorică și istoric-religioasă, să fi făcut obiectul unui studiu atent. Nu doar că piesele scoase la iveală în vara 1962 de specialiști ai Institutului de speologie din București, angajați în cercetări de cu totul altă natură¹, ar fi rămas până astăzi inedite. Dimpotrivă, s-ar putea spune, dacă ne gândim că, spre deosebire de alte monumente dobrogene tot atât de importante, aflate în ultimii douăzeci de ani și care-și așteaptă încă publicarea², mobilierul sacru de la Adam a fost în mai multe rânduri semnalat și explicat unui public larg din țară și de peste hotare, fără ca această succesivă revenire fie asupra unor elemente izolate, fie asupra peșterii însăși, înfățișată ca un sanctuar rupestru al Zeului nebiruit, să echivaleze cu o adevărată editare sau interpretare a memorabilei descoperiri.

În aceste rapide însemnări nu poate fi vorba, firește, să înșir, și cu atât mai puțin să iau poziție față de cîte afirmații neîntemeiate sau de-a dreptul arbitrare se vor fi făcut în legătură cu „sanctuarul” de la Tirgșor. Lăsînd alte aspecte ale problemei pentru o cercetare viitoare, mă voi

¹ Cu privire la țelurile urmărite de exploratorii peșterii Adam, la natura săpăturilor întreprinse și la rezultatele obținute, vezi raportul publicat de M. Dumitrescu, P. Samson, E. Terzea, C. Rădulescu, M. Ghica: *Peștera 'La Adam', stațiune pleistocenă*, în *Lucrările Institutului de speologie 'Em. Racoviță'*, I—II, 1962/1963, p. 229—284; pentru o primă referire la reliefurile și altarele mitriace (sumar descrise, cu o traducere liberă a inscripției principale), cf. C. Motaș, *La speologia in Romania*, în *Rassegna Speologica Italiana*, XIII, 1961, p. 14—16, și M. Duțescu în *Studii clasice*, VIII, 1966, p. 390.

² E destul să amintesc, în această ordine de idei, așa-zisul „edificiu cu mozaic”, bazinele creștine din zona fostei gări sau chiar depozitul de sculpturi aflat în 1962 în imediata lor apropiere, a cărui publicare sub forma unui album bogat ilustrat nu înlocuiește analiza istorică și stilistică a celor 24 de piese, întreprinsă abia în vremea din urmă și numai parțial de Gabriella Bordenache în studiile: *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, în *Studii clasice*, VI, 1964, p. 155—178, și *Il deposito di sculture votive di Tomis*, în *Eirene*, IV, 1965, p. 67—79.

mulțumi să spicuiască astăzi, în principalele publicații referitoare la monumentele amintite, numai acele susțineri sau interpretări a căror discuție e susceptibilă să înlăture confuziile supărătoare, contribuind la o mai bună cunoaștere a descoperirii ca atare și a cadrului istoric în care se cuvine interpretată.

Mai întâi, să fie oare adevărat că peștera Adam va fi fost — la o dată pe care nimeni n-a crezut necesar să încerce a o stabili — amenajată ca sanctuar al lui Mithra? Un sanctuar, vreau să zic, afectînd, după datină, forma unei peșteri și pe care — în lipsa unui edificiu similar descoperit pe pămîntul Dobrogei³ — să-l putem compara, pentru a-i înțelege planul și decorația, cu vreuna din „grotele” sacre scoase la iveală în ultima vreme la Roma, sub biserica Santa Prisca⁴, la Ostia, în diferite cartiere ale marelui port⁵, ori în cețoasa provincie a Britaniei⁶? La această întrebare s-a însărcinat să răspundă, îndată după transportarea la Constanța a mobilierului sacru aflat la Adam, cunoscutul istoric al religiei mitriace M. J. Vermaseren, aflat în acel moment în călătorie de studii în țara noastră. Fără să fi avut prilejul să viziteze el însuși peștera dar judecînd după piesele examinate (pe care, cu îngăduința autorităților constănțene, avea să se grăbească să le publice într-o culegere a inscripțiilor și sculpturilor mitriace de pe întreg întinsul Imperiului roman⁷), învățatul sculandez exprima convingerea că peștera de la Adam ar fi fost cîndva un templu al zeului iranlian⁸, părere susținută și într-o scriere de caracter sintetic a aceluiași autor apărută în 1960⁹.

Trec asupra opiniilor asemănătoare formulate de alți cercetători, m căror examen amănunțit ne-ar lua prea multă vreme¹⁰, și mă mulțumesc să observ (cum am încercat să arăt și cu alt prilej¹¹) că împotriva presupunerii lui Vermaseren pledează, înainte de orice, împrejurarea că așa-zisa „peșteră” Adam nu-i, în realitate, o adevărată peșteră, ci o anfractuozitate naturală, o ruptură a muntelui prin care se vede cerul. Lipsită de tavanul care, în orice *mithraeum* adevărat, simboliza bolta universului, împodobit fiind cu imaginile corpurilor cerești¹², pretinsa grotă n-a putut sluji ca lăcaș sacru decît în condițiile excepționale ale unui război religios. De teama autorităților vrăjmașe și pentru a pune la adă-

³ Cum se știe, pînă la data cînd scriu, nu s-au descoperit în Dobrogea ruinele mai multe sau mai puțin bine conservate ale nici unui *mithraeum*, în ciuda faptului că asemenea acașuri de cult trebuie să fi flîntat în diferite puncte ale provinciei și a împrejurării că la Histria existența unei grote sacre (λεπὸν σπήλαιον) e atestată într-un document epigrafic editat de Pârvan în *Dacia*, II, 1925, p. 219, nr. 21.

⁴ M. J. Vermaseren & C. C. Van Essen, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965.

⁵ G. Becatti, *Scavi di Ostia. II. I Mitrei*, Roma, 1954; Maria Floriani Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia*, Leiden, 1962, p. 37—59.

⁶ E. & J. R. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain*, Leiden, 1965.

⁷ *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (citat în continuare cu sigla CIMRM), Hagae Comitiss, 1960, vol. II, numerele 2303—2309.

⁸ CIMRM, II, p. 364—365.

⁹ *Mithra, ce dieu inconnu*, Bruxelles, 1960, p. 32.

¹⁰ Menționez în treacă judecata prudentă exprimată în această privință, într-o comunicare nepublicată, de M. Duțescu (Studii clasice, VIII, 1966, p. 390), potrivit căreia peștera ar fi adăpostit unele ceremonii religioase, fără să se susțină existența în acest loc a unui adevărat *mithraeum*.

¹¹ *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 307 și nota 76.

¹² În ultimă instanță, Vermaseren, *Mithra*, p. 33.

post icoanele expuse la distrugere¹³, un grup de credincioși despre a cărui alcătuire nu putem face decît presupuneri a ascuns aci reliefurile și altarele arătate înainte, fie îngropîndu-le din capul locului în condițiile în care au fost găsite¹⁴, fie, mai probabil, folosindu-le un timp pentru a se reculege în jurul lor, la adăpost de priviri ostile. Spre prima ipoteză îndeamnă, cum s-a mai spus, împrejurarea că „peștera” nu vădește nici cea mai mică tentativă de transformare a ei într-un templu; spre cea de-a doua, cele cîteva opaițe și urmele de arsură înregistrate de descoperitori, pe lîngă împrejurarea că în inscripția săpată pe relieful principal se mărturisește — alături de numele și de calitatea dedicantului — intenția de a se așeza icoana... εις ἄλλος ἀπόκρυφον¹⁵.

Cu privire la identitatea donatorului — Flavios Orimos —, două observații mi se par necesare. Mai întîi, că e vorba de un libert, altădată sclav al unui bogătaș — Flavios Makedon —, devenit după eliberare intendent al fostului stăpîn¹⁶; în al doilea rînd, că — sub raport religios — piosul personaj deținea în mijlocul tovarășilor de credință demnitatea de „părinte” (πατήρ) al cercului de inițiați¹⁷. Asemenea constatări explică, la rîndul lor, unele aspecte ale situației descrise: aceea, de pildă, că toate reliefurile și altarele tănuite la Adam sînt puse din inițiativa și cu cheltuiala „părintelui” Flavios Orimos, al cărui nume se citește pe fiecare, sau faptul că — cu excepția reliefului principal, opera unui pietrar din Nicomedia Bithyniei¹⁸ — întregul mobilier sacru e de o calitate execrabilă, sub raportul materialului folosit, ca și al execuției. Gravura inscripțiilor, de altă parte, e cea mai primitivă ce se poate închipui, într-o regiune a imperiului unde exista o tradiție aproape milenară a scrisului pe piatră. Și același lucru se poate spune despre formularul sărac și ortografia textelor, anevoie de descifrat (cf. îndeosebi numerele 2304, 2308 și 2309 ale ediției Vermaseren).

¹³ Cf. ordonanțele imperiale citate mai departe în nota 19.

¹⁴ Planul secțiunii executate la Adam de cercetătorii Institutului de speologie, publicat în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 305, arată limpede că reliefurile și altarele alcătuind mobilierul sacru al grotii au fost găsite într-o groapă informă, răsturnate și împrăștiate fără luare aminte pentru caracterul lor religios.

¹⁵ Într-o citire corectă și completă, textul (= CIMRM, II 2307) are următorul cuprins: A. (alături de chipurile sculptate, cu litere mari și stingace) "Ωριμος[ς] πατήρ ἀνήθηκεν; B. (pe marginea de jos a reliefului, cu litere mai mici și îngrijite) Φλ(δουιος) "Ωριμος, Φλ(αουλου) Μακέδδονος οἰκονόμος, κατ'ἐπιταγήν, θεῶν ἀνεκλήτω Μίτρῳ ἀνέθηκεν εις ἄλλος ἀπόκρυφον. Εὐφράτη εὐχασθαι ἀγνώς. Φοῖβος Νικομηδεὺς ἐποίησεν.

¹⁶ Nici calitatea adevărată a lui Flavios Orimos, nici legăturile lui cu Flavios Makedon n-au fost corect înțelese de cercetătorii de pînă acum ai problemei. După Vermaseren, primul ar fi fost „un haut fonctionnaire du fisc” (*Mithra*, p. 149); după M. Duțescu, *loc. cit.*, Fl. Orimos ar fi fost fiul lui Fl. Makedon! În realitate, în acest context, οἰκονόμος înseamnă „intendent, administrator, vechil” (al unui particular), cum o dovedesc numeroase exemple epigrafice și papirologice; cît privește relațiile dintre cele două personaje, e evident că numele lui Fl. Makedon, la genitiv, nu exprimă filiația, ci calitatea de patron a acestuia în raport cu Fl. Orimos, libert al primului, cum rezultă din gentiliciul comun. Cu privire la numele donatorului, cf. adjectivul ὠριμος = „care vine la timpul potrivit, plîngut” (și cu aplicare la persoane, „care e în floarea vîrstei, frumos, falcî”).

¹⁷ Despre πατήρ în cercurile de inițiați și, îndeobște, despre scara demnităților în colegiile mitriace, vezi în ultimă instanță K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 352.

¹⁸ Numele — Φοῖβος — și activitatea artistului nu ne erau pînă acum cunoscute. Pomenirea lui în inscripție nu constituie totuși, cum s-a scris, „un lucru nespus de rar în iconografia mitriacă” (M. Duțescu, *Studii clasice*, VIII, 1966, p. 390). Ca să citez numai două exemple, la Indemnă, cf. CIMRM, I 46: Νάμα Μαρέφ (poate Μάρκω?) ζωγράφω și II 2265: 'Ηλίω Μίθρῳ... 'Αὐρ. Μάρκος γραφεὺς τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ κατεσκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων...

Toate aceste particularități se lămuresc în lumina presupunerii că ne găsim înaintea unui grup de credincioși de condiție umilă, constituit într-o vreme când închinarea la zeii altor vremi începuse a fi considerată drept crimă¹⁹. Așa se explică puținătatea mijloacelor materiale la dispoziția acestor păgini întârziți, așa se explică și crimpeul de frază abia reproduș, a cărui noimă e departe de a fi limpede și asupra căruia nu va fi inutil să ne oprim o clipă.

În înțelesul lor literal, cuvintele εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον se pot traduce : „într-o pădure (sau dumbravă) tainică (resp. ascunsă)”. Neașteptat, în această formulare, e adjectivul, al cărui rost evident e să sublinieze caracterul insolit al ofrandei, făcută într-un loc unde fără îndoială nimeni n-ar fi putut (sau nu s-ar fi gândit) s-o găsească. Într-adevăr, faptul de a consacra unei divinități o pădure sau dumbravă care pe această cale devenea „sfințită” (ἐσθὺν ἄλσος) n-avea în sine nimic surprinzător. Dumbrăvi sau grădini sacre se întâlneau nu o dată în Grecia propriu-zisă²⁰, în Grecia asiatică²¹, fără a mai vorbi de Palmyra sau de Răsăritul Apropiat²². Astfel de ἄλσος erau cunoscute și întreținute cu grijă²³, frecventarea lor n-avea nimic neobișnuit. Dimpotrivă, un ἄλσος ἀπόκρυφον nu poate indica decât o pădure anevoie accesibilă, un loc ascuns de priviri și, astfel, de controlul autorităților. Închinând lui Mithra, într-o asemenea singurătate²⁴, dovezile unei pietăți cu atât mai sincere cu cât era de natură a atrage asupra lor rigorile legii, credincioșii păstoriți de Orimos²⁵ și, în primul rând „părintele” confraternității puteau nădăjdui

¹⁹ În *Studii de istoria religiilor antice*, p. 302, n. 66, am citat, împreună cu o parte din literatura modernă asupra subiectului, mai multe ordonanțe imperiale din sec. al IV-lea — de la Constantius până la Honorius și Arcadius — în care se proferează amenințările cele mai grave împotriva oricărei forme de participare la un cult păgîn, stipulându-se totodată distrugerea fără cruțare a templelor, altarelor și statuilor închinat divinităților tradiționale. Cu titlu de exemple, cf. *Cod. Theod.*, XVI 10, 2 : „Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania”; tot așa, *C. Th.*, XVI 10,6 ; „poena capitis subiugari praecipimus eos, quos operam dare uel colere simulacra constiterit”; în sfârșit, *C. Th.*, XVI, 10, 19, 1—3 : „simulacra, si qua etiamnunc in templis et fanis consistunt, et quae alicubi ritum uel acceperunt uel accipiunt paganorum, suis sedibus euellantur ... Aedificia ipsa templorum, quae in ciuitatibus uel oppidis uel extra oppida sunt, ad usum publicum uindicentur. Arae locis omnibus destruantur omniaque templa in possessionibus nostris ad usus adcommodos transferantur; domini destruere cogantur ...”.

²⁰ Cf. decretul acarnanian IG IX², 1, 583, privitor la sanctuarul lui Apollo din Actium, întregit de R. Merkelbach, *Ztschr. f. Papyrologie u. Epigraphik*, I, 1967, p. 78—79 : τὸ δὲ Ἐλέγειον καὶ τὸ Καστόρειον τὰ ἐν ταῖς ἄλσιν κατασκευασμένα τὰς πόλεις τῶν Ἀνακτοριέων εἶμεν.

²¹ La Claros, de pildă, al cărui ἄλσος e menționat pe rînd de Nicandros, de Strabon și de Pausanias : L. Robert, *Les feuilles de Claros*, 1954, p. 8—9 și 17, cu observațiile aceluiași în *Laodicée du Lycos. Le Nymphée*, Québec—Paris, 1969, p. 337.

²² Un [ε]σθὺν ἄλσος la Palmyra, într-un text fragmentar editat de H. Seyrig (*Antiquités Syriennes*, 2, 1938, p. 110) și întregit de Christiane Dunant, *Museum Helveticum*, XIII, 1956, p. 220. Altă mențiune a aceleiași „păduri sacre” ([ε]ν ἐσθὺν ἄλσιν), într-o inscripție caravanieră editată de Christiane Dunant, *ibid.*, p. 217, r. 20.

²³ Uneori în preajma mormintelor unor personaje de seamă, construite cu mare cheltuială. Astfel, la Tomis, un veteran cu stare „... lucum et sepulchrum sibi et suis exornauit” (CIL III 7545=IGR I 625); pentru exemple din Asia Mică, Jadwiga Kubinska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques d'Asie Mineure*, Warszawa, 1968, p. 145—146.

²⁴ Preciziuni în legătură cu așezarea peșterii Adam (pe malul drept al văii Vistorna), în raportul cercetătorilor speleologi citat în n. 1 ; despre aspectul într-o vreme recentă al regiunii (care include valea adîncă a riului Casimcea, și ea loc de refugiu în antichitate), cf. paginile inspirate ale lui V. Părvan în memoriul intitulat *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, XXXV, 1913, p. 532 și urm.

²⁵ În afara piesei principale a grupului, de care s-a vorbit pînă aci, titlul πατήρ, aplicat personajului nostru, apare și în inscripția unuia din altarele votive descoperite în același loc.

să-și aducă nestingheriți omagiul Zeului nebiruit. Pentru câtă vreme și cu ce rezultat? La aceste întrebări, astăzi, nu se mai poate răspunde²⁶. Semnalînd, totuși, îndrăzneța purtare a acestor îndărătnici în credința lor, care de dragul unei divinități exotice nu se sfiau să înfrunte Biserica biruitoare, mi se pare a fi făcut să progreseze cunoștințele despre viața religioasă a Dobrogei în acel secol crepuscular care e secolul al IV-lea, cînd fața lumii sta să se schimbe și de cînd cred că datează documentele ce ne rețin atenția²⁷.

O ultimă observație în legătură cu relieful principal aflat în săpătura de la Adam privește recomandarea făcută credincioșilor — în r. 3 al inscripției — de „a se ruga lui Eufrates cu evlavie”: Εὐφράτης εὐχεσθαι ἄγων²⁸. E vorba, fără îndoială, de fluviul astfel numit — βασιλεὺς ποταμὸς Εὐφράτης²⁹ —, căruia i se adresează rugi, ca fratelui său Nilul³⁰, și care, „sfînt” în ochii populațiilor păgine ale Asiei anterioare, va rămîne astfel chiar în tradiția creștină, care-l pomeneste printre cele patru mari fluvii ale Paradisului³¹.

²⁶ Cel mult se pot face presupuneri cu privire la soarta insinguraților de la Adam. Judecînd după dezordinea în care au fost găsite piesele (mai sus n. 14), s-ar zice că ascunzătoarea n-a întîrziat să fie descoperită și că întîlnirilor grupului de credincioși li s-a pus capăt silnic.

²⁷ Expusă pentru întia oară într-o conferință la Collège de France, în 1965, explicația aci propusă a descoperirilor din peștera Adam a fost reluată, în 1969, și în volumul în mai multe rînduri citat *Studii de istoria religiilor antice*, p. 303—310.

²⁸ Exhortația are un caracter general, nu privește persoana dedicantului singur, cum pare a crede M. Duțescu, după care cuvintele reproduce în text ar însemna: „ca să se roage [el, Fl. Orimos] cu evlavie pentru zeul Euftrat” (*loc. cit.*, p. 390). Nu se vede, de altă parte, în ce chip un credincios s-ar putea ruga pentru un zeu, în loc să-i adreseze omagiul său nemijlocit.

²⁹ Împotriva oricărei verosimilități, Vermaseren (*Mithra*, p. 32—33) susține că Εὐφράτης din text ar fi numele unui mic curs de apă din apropierea peșterii („petit cours d'eau portant le même nom que le grand Euphrate de Mésopotamie”). În realitate, în r. 3 al inscripției reproduce în n. 15, e vorba chiar de „fluviul-rege”, cum i se spune într-un interesant document publicat cu aproape șaptezeci de ani în urmă de Max von Oppenheim și H. Lucas în *Byzantinische Zeitschrift*, XIV, 1905, p. 58, nr. 91, reluat și studiat de René Mouterde în *Mélanges de l'Université 'St. Joseph' (din Beyrouth)*, XXV, 1942/43, p. 57—65. Tot acolo, interpretarea corectă a unui grafito din Dura-Europos (Du Mesnil du Buisson, *CRAI*, 1933, p. 199) în care marele fluviu apare nu numai divinizat, dar ca element central al unei triade formate din Euftrat, Mésopotamia și „la Tyché du fleuve” (*id.*, *ibid.*, p. 58—64).

³⁰ Nilul nu e numai adorat laolaltă cu ceilalți zei alexandrini și cu unii suverani lagizi (astfel într-o dedicație editată de L. Robert, *Collection Froehner. I. Les inscriptions grecques*, Paris, 1936, p. 144: Σαρράνιδι, Ἰσίδι, Νεῖλῳ καὶ βασιλεῖ Πτολεμαίῳ καὶ βασιλίσσῃ Βερενίκῃ, sau în alta cu cuprins asemănător aflată la Aboukir: E. Breccia, *Bull. Soc. Archéol. Alexandrie*, IX, 1907, p. 99, nr. 1); ele presupun a-și risipi apele pe căi subpămîntene pînă departe de Egipt, în fiecă țară și în fiecare templu unde se săvîrșeau slujbe în cinstea zeiței (R. Merkelbach, *Isisfeste in griech. — röm. Zeit. Daten und Riten*, Meisenheim a. Glan, 1963, p. 28, cu notele respective).

³¹ După *Gen.*, 2, 10—14, în întreaga literatură patristică, pînă la fericirii Augustin și Ambrosiu: cf., între alții, P.-A. Février, *Les quatre fleuves du Paradis*, Riv. di Arch. cristl., XXXII, 1956, p. 179—199 (cu bibliografia mai veche). În 1940, descoperirea într-o bazilică paleocreștină din Ostia a unei inscripții în care sînt o dată mai mult pomenite cele patru fluvii biblice (G. Calza, *Una basilica di età costantiniana scoperta ad Ostia*, Rendic. Pontif. Accad. di Archeologia, XVI, 1940, p. 63—88; XVIII, 1941/42, p. 135—148) a făcut să reînceapă discuția, prilejuind intervenții substanțiale din partea lui M. Burzachechchi (*ibid.*, XXX—XXXI, 1957/59, p. 177—187) și H.—I. Marrou (*Bull. Soc. Nat. Antiquaires de France*, 1966, p. 160—165).

À PROPOS DES DÉCOUVERTES MITHRIAQUES DE LA GROTTE ADAM

(RÉSUMÉ)

La mise au jour en 1958, dans la grotte Adam de Tîrşor (dép. de Constantza), d'un certain nombre d'autels et de reliefs mithriaques portant des inscriptions, a été suivie aussitôt de la publication, due à M. J. Vermaseren, des principales pièces de cet ensemble sacré (CIRRM, II 2303—2309). Depuis, plusieurs interprétations de l'importante découverte ont été tentées, dont celle de l'auteur de cette note qui, dans ses *Studii de istorie a religiilor antice* (Buc. 1969), a proposé d'y reconnaître un épisode significatif de la guerre qui, tout au long du IVe siècle a opposé, dans la plupart des provinces de l'Empire, les chrétiens victorieux aux païens devenus de persécuteurs persécutés.

En relevant certaines erreurs commises par ceux qui jusqu'ici ont essayé d'expliquer l'inscription du plus important relief de Tîrşor (ci-dessus p. 145, n. 15), l'auteur s'attarde à établir :

1° que les paroles de la dédicace : εἰς ἅλσος ἀπόκρυφον . . . ἀνέθηκεν expriment l'intention du donateur (qui est aussi le πατήρ de la petite communauté de fidèles) d'installer ce sanctuaire de fortune à l'abri de tout regard indiscret et des sévices des autorités impériales ;

2° que le πατήρ Fl. Orimos n'était pas le fils, mais l'affranchi de Fl. Makedon ;

3° qu'il n'était pas non plus « un haut fonctionnaire du fisc » mais l'intendant (οἰκονόμος) de son ancien maître ;

4° que dans l'Euphrate mentionné à la ligne 3 du texte : Εὐφράτη εὐχεσθαι ἄγῳς il ne faut pas chercher « un petit cours d'eau du voisinage », mais bel et bien le βασιλεὺς ποταμὸς Εὐφράτης de Mésopotamie, adoré à l'instar du Nil, objet d'un culte fervent de la part des populations vivant sur ses rives avant de devenir l'un des quatre fleuves sacrés du Paradis chrétien.

DESPRE FUNCȚIILE SINTACTICE ALE NOMINATIVULUI CU INFINITIVUL ÎN LIMBA LATINĂ

DE

FRIEDA EDELSTEIN

În privința funcțiilor sintactice ale acuzativului cu infinitivul, părerile specialiștilor concordă în general¹; la nominativul cu infinitivul, guvernat de verbe la diateza pasivă, stabilirea rolului sintactic ridică însă probleme. Fiind încadrat, în unele lucrări, în subcapitolul unde este tratat acuzativul cu infinitivul cu rol de „obiect”, s-ar deduce că și nominativul cu infinitivul este considerat ca îndeplinind aceeași funcție², ceea ce este numai parțial valabil, după cum vom arăta în cele ce urmează, unde ne propunem să analizăm valorile sintactice ale nominativului cu infinitivul, folosit pe lângă un verb la pasiv în construcție personală. Pentru aceasta se impun în prealabil unele precizări în legătură cu raporturile sintactice din cadrul acuzativului cu infinitivul, din transformarea căruia provine nominativul cu infinitivul. Se știe că originea acuzativului cu infinitivul este explicată fie pornindu-se de la acuzativul dublu, fie de la propozițiile principale exclamative cu subiectul în acuzativ și predicatul la infinitiv. Prima explicație, care are la bază teza lui G. Curtius³, este

¹ În majoritatea lucrărilor se admite că acuzativul cu infinitivul poate avea funcția de „subiect sau de complement”; cf. A. Draeger, *Historische Syntax der lateinischen Sprache*, II, Leipzig, 1878, p. 362; H. Menge, *Repertorium der lateinischen Syntax und Stilistik*, Wolfenbüttel, 1914, p. 368 sqq.; A. Meillet — J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1924, p. 588 sq.; R. Sbiera, *Gramatica latină*, 1929, p. 254 sqq.; O. Riemann, *Syntaxe latine*, ed. a VII-a, revăzută de A. Ernout, Paris, 1942, p. 319 sqq., 336 sqq.; S. I. Sobolevskij, *Grammatika latinskogoazyka*, Moskva, 1950, p. 301 sqq.; N. Lascu, *Manual de limba latină pentru învățământul superior*, București, 1957, p. 276 sqq.; M. Pirlog, *Gramatica limbii latine*, București, 1966, p. 182 sqq.; N. I. Barbu — T. I. Vasilescu, *Gramatica limbii latine*, București, 1969, p. 294 sqq. ș.a.

P. Perrochat, *Recherches sur la valeur et l'emploi de l'infinitif subordonné en latin*, Paris, 1932, p. 121 sqq., ocupându-se de funcția completivă a acuzativului cu infinitivul, relevă trăsăturile ce îl deosebesc de propozițiile complete introduse prin conjuncții, de care a fost concurat. Vezi și recenzia lui P. Valette, în *Revue des études latines*, 10, 1932, p. 481 sqq.; A. Ernout — F. Thomas, *Syntaxe latine*, Paris, 1964, p. 320 sqq., încadrează acuzativul cu infinitivul în capitolul „Propositions complétives”, definite ca propoziții subordonate „étroitement rattachées à la principale et dont elles forment le complément d'objet indispensable au sens” (p. 293).

² Cf., de exemplu, O. Riemann, *op. cit.*, p. 323 sqq., 333 sq.; A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 320 sqq., tratează paralel acuzativul cu infinitivul și nominativul cu infinitivul în cadrul capitolului „Propositions complétives”. În general lipsesc precizările cu privire la funcțiile sintactice ale nominativului cu infinitivul.

³ G. Curtius, *Erläuterungen zu meiner griechischen Schulgrammatik*, ed. a II-a, Prag, 1870, p. 197 sqq.

susținută nu numai în lucrări mai vechi ⁴, dar și în lucrări recent apărute : astfel în *Syntaxe latine*, A. Ernout — F. Thomas precizează : „Propoziția infinitivală a fost la început un caz de dublu acuzativ de tipul *doceo pueros grammaticam*. În *sentio eum uenire* s-a analizat, pe de o parte, *sentio eum*, pe de altă parte, *sentio uenire*. Ulterior substantivul sau pronumele în acuzativ părea că formează un grup cu infinitivul : *sentio eum//uenire* a devenit : *sentio//eum uenire*” ⁵. Tot pe teza lui G. Curtius se întemeiază și explicația dată de Leumann-Hofmann-Szantyr, care arată că la baza construcției stă acuzativul dublu, al persoanei și al scopului; că într-o propoziție ca *iube hunc abire* (Ter., *Heaut.*, 586), *hunc abire* era inițial de fapt echivalent cu un acuzativ dublu, ca de pildă : *fac quod te iubeo* (Plaut., *Pseud.*, 1327). Schimbarea sensului lexical al lui *iubeo*, din „a îmboldi” în „a porunci”, a produs o regroupare sintactică, în cadrul căreia acuzativul trebuia conceput în mod necesar ca subiect al infinitivului. Punctul final al evoluției îl reprezintă cazurile de tipul : *necesse est eum abire*, unde acuzativul nu mai putea fi interpretat ca obiect al verbului regent. O a doua cale a extinderii construcției a constituit-o, după Leumann-Hofmann-Szantyr, folosirea paralelă a unor formulări ca *doceo te litteras* și *doceo te sapere*. Trebuie avută în vedere, de asemenea, și concurența tipurilor *video eum introire* și *video eum introeuntem*, concurență sprijinită prin construcțiile cu forme compuse ale infinitivului (*video te perturbatum* față de *video te hoc nuntio ualde perturbatum esse*) ⁶.

Combătind teza lui G. Curtius, M. Nicolau ⁷ a emis părerea că o propoziție independentă ce cuprinde un acuzativ și un infinitiv exclamativ „ar putea fi întregită cu unul din verbele care arată sentimentul, ca : *indignor*, *crucior*, *excrucior* etc. și atunci am avea o frază cu verb regent și o completivă exprimată printr-un acuzativ cu infinitiv” ⁸.

Dacă tezei lui G. Curtius i se poate aduce obiecția că *iubere* s-a putut construi, încă din epoca cea mai veche, și cu dativul, că *docere* cu sensul „a învăța” nu apare cu acuzativul cu infinitivul decât izolat și nu mai devreme decât la Cicero (*Phil.*, 2, 4, 8 : *Iam invideo magistro tuo, qui te tanta mercede ... nihil sapere doceat*) ⁹, explicația dată de M. Nicolau lasă nelămurită folosirea, încă în preclasic, a acuzativului cu infinitivul pe lângă unele verbe, mai ales din categoria celor care exprimă funcții ale simțurilor noastre și rezultatul acestora (*uerba sentiendi*; cf. de exemplu : Plaut, *Aul.*, 245 : *uidet me suam amicitiam uelle*; *ibid.*, 185 : *homo aurum scit me habere*; id. *Trin.*, 205 : *omnia se simulant scire* etc.). Nici una din cele două teze, nici a lui G. Curtius, nici a lui M. Nicolau, nu reușește să cuprindă toate întrebunțările construcției infinitivale, fiecare lăsând loc explicării pe bază de analogie. Nu este exclus însă ca, în unele cazuri, la

⁴ Vezi lista bibliografică dată de M. Nicolau, *Originile propozițiunii infinitive în limbile clasice*, Paris—București [1938], p. 28, nota 1.

⁵ A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 320.

⁶ Leumann — Hofmann — Szantyr, *Lateinische Grammatik*, II, München, 1965, p. 353 sqq.

⁷ M. Nicolau, *op. cit.*, p. 71—84; cf. și J. Marouzeau, în *Revue des études latines*, 16, 1938, p. 412 sqq.; N. I. Barbu — T. I. Vasilescu, *op. cit.*, p. 295.

⁸ M. Nicolau, *op. cit.*, p. 94. Cu privire la rolul atribuit de autor verbului *dicere* și folosirii acuzativului pe lângă pasivul impersonal în formarea acuzativului cu infinitivul, vezi p. 98 sqq.

⁹ *Ibidem*, p. 71—84.

baza acuzativului cu infinitivul să stea acuzativul cu infinitivul exclamației sau ca existența acestora să fi facilitat, cel puțin, extinderea construcției. Nu trebuie pierdut însă din vedere că, îndată ce acuzativul cu infinitivul a ajuns să fie simțit ca subordonat unui verb regent, acuzativul — indiferent de proveniența sa — putea fi și era interpretat ca un complement direct al verbului regent, în primul rînd pe lângă acele verbe care în uzul limbii apăreau, de regulă, determinate de un complement în acuzativ. Dovada cea mai concludentă a acestui fapt o constituie transpunerea regulată, uneori chiar mecanică, a acuzativului în nominativ, deci a obiectului în subiect, atunci cînd verbul regent este folosit la pasiv în construcție personală. De altfel, și M. Nicolau, cu toate că pornește de la premise diferite de ale lui G. Curtius, admite în ultimă instanță că „diversele întrebuintări ale acuzativului de relațiune în vechea latină și construirea lui *dicere* cu acest caz a favorizat nu numai întrebuintarea, ca subiect al unui infinitiv, a acuzativului pe lângă grupul de verbe *dicendi*, dar și construcția pasivă cu nominativul cu infinitivul. Pe lângă *dicere* acuzativul fiind cerut de însuși sensul verbului și avînd deci funcțiunea unui complement direct, era normal ca la pasiv să devină subiect”¹⁰.

În situațiile în care poate determina nemijlocit verbul regent, acuzativul cumulează, așadar, două funcții : una pe lângă acest verb și alta față de infinitiv : *iube hunc abire*. Decalînd cele două funcții ale acuzativului în

↑ ↑ ↑ ↑

acest exemplu, am avea, de o parte, *iube hunc*, de altă parte, *hunc abire*. Rolul sintactic al infinitivului variază în funcție de regimul verbului pe care îl determină, fie că acesta este la activ, fie că este la pasiv, în construcție personală :

a. Pe lângă verbele care pot guverna două acuzative, ambele cu rol de complement direct : unul al persoanei, celălalt al lucrului, infinitivul corespunde acestuia din urmă. Comparînd citatele date mai sus : *fac quod te iubeo* cu *iube hunc abire*, reiese evident că *abire* corespunde lui *quod*. În unele formulări, acuzativul lucrului se apropie de cel de relație¹¹. Drept indiciu în acest sens ar putea fi menționată și concurența cu ablativul fără prepoziție sau cu prepoziția *de* : *doceo, rogo aliquem aliquid*, dar și *doceo, rogo aliquem (de) aliqua re*¹². Dacă locul acuzativului lucrului este ocupat de un infinitiv, se mai adaugă, desigur, și relația existentă între acesta și acuzativul care este subiectul acțiunii denumite de infinitiv.

Cînd verbul regent este trecut la diateza pasivă, acuzativul persoanei devine subiectul acestuia și stă în cazul nominativ, al doilea acuzativ, al lucrului, menținîndu-se neschimbat, după cum dovedesc construcții ca : *rogatus sum sententiam* (Cic., *Dom.*, 7, 16 ; cf. și Sall., *Cat.*, 50, 4) ; *doceor rem* (Hor., *Carm.*, 3, 6, 21) etc. Dar datorită faptului că, în general, diateza pasivă este incompatibilă cu un complement direct, apropierea de circumstanțialul de relație este mai sensibilă și concurența ablativului, mai puternică¹³.

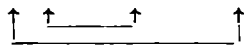
¹⁰ M. Nicolau, *op. cit.*, p. 100.

¹¹ T. I. Vasilescu, *Curs de sintaxă istorică a limbii latine*, București, 1962, p. 76, 83, 11 consideră acuzativ de relație.

¹² Ablativul din formulări ca *docere fidibus* este mai degrabă un ablativ de relație decît un ablativ instrumental (cum îl consideră A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 93) : *fidibus* nu denumește mijlocul, ci indică domeniul la care se limitează acțiunea.

¹³ Cf. A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 37.

Ca și acuzativul lucrului, infinitivul care îi corespunde este firesc să-și mențină, și pe lângă verbul regent trecut la diateza pasivă, funcția avută pe lângă verbul respectiv la diateza activă. Spre deosebire însă de acuzativul lucrului, infinitivul are un subiect în nominativ, identic cu al verbului regent: *milites iubentur abire*. Decalind funcția de dublu

subiect a nominativului, am avea: *milites iubentur* și *milites abire*. Acordul cu acest subiect implică, în cazul formelor infinitivale compuse, punerea la nominativ a participiului. Schimbarea cazului (de la acuzativ la nominativ) nu este deci expresia unei schimbări a funcției sintactice; infinitivul cu subiectul în nominativ îndeplinește funcție completivă directă ca și acuzativul lucrului, care, după cum am arătat, se apropie de circumstanțialul de relație¹⁴.

Folosirea nominativului cu infinitivul pe lângă verbe (ca *imperare* (= *iubere*), *permittere*¹⁵ etc.), construite cu un singur acuzativ, însoțit uneori de un dativ¹⁶, se explică, pe de o parte, prin analogia cu verbele cu sens lexical apropiat ce guvernează două acuzative, iar, pe de altă parte, prin aplicarea transformării construcției acuzativul cu infinitivul în nominativ cu infinitiv pe lângă un număr tot mai mare de verbe regente¹⁷.

b. Un număr relativ mare de verbe se pot construi în limba latină cu un acuzativ având rol de complement direct și un al doilea acuzativ îndeplinind funcția denumită în *Gramatica limbii române* element predicativ suplimentar¹⁸ (de exemplu: Cic., *Off.* 2, 3, 10: *malitiam sapientiam iudicant*).

În gramaticile limbii latine se adoptă de regulă termenul de „acuzativ predicativ” sau „acuzativ al numelui predicativ” (iar pentru nominativ, în situație similară, termenul de „nominativ predicativ” sau „nume predicativ”), ceea ce presupune includerea în categoria verbelor copulative a tuturor verbelor care se pot construi cu un astfel de acuzativ (sau nominativ). Aceasta comportă însă unele dificultăți: ar trebui admis că, în cadrul unui predicat nominal, verbul copulativ se găsește în raport de inerență cu subiectul, ceea ce se manifestă prin acordul său cu subiectul, iar numele predicativ se referă nu la subiect, ci la complementul direct, cu care se realizează acordul în caz și — unde este posibil — în număr și în gen. Dar în lucrările care admit asemenea nume predicative în acuzativ se afirmă, pe de altă parte, că numele predicativ se acordă cu subiectul, fără să se facă vreo restricție în sensul celor arătate mai sus (cf. A. Ernout — F. Thomas: „L'attribut s'accorde avec le sujet en genre, en nombre et en cas. Toutefois, si l'attribut est un substantif, l'accord en nombre n'a pas toujours de raison d'être”¹⁹).

¹⁴ P. Perrochat, *op. cit.*, p. 188 sqq., admite pentru infinitivul folosit ca determinant a unui adjectiv valoarea de acuzativ de relație.

¹⁵ Cf. Cic., *Verr.*, 2, 5, 68: *in has lautumias, si qui publice custodiendi sunt, ... deduci imperantur*; vezi și Leumann — Hofmann — Szantyr, *op. cit.*, II, p. 365.

¹⁶ *Imperare* (= *iubere*) este atestat foarte rar cu un acuzativ al persoanei; cf. *Thesaurus linguae Latinae*, VII/1, fasc. IV, Lipsiae, 1937, col. 584/34.

¹⁷ Nominativul cu infinitivul și-a lărgit astfel treptat sfera de întrebuintare; vezi Leumann — Hofmann — Szantyr, *op. cit.*, II, p. 364.

¹⁸ *Gramatica limbii române*, II², București, 1964, Edit. Academiei, p. 206 sqq., 340 sqq.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 127: cf. p. 35; vezi și Leumann — Hofmann — Szantyr, *op. cit.*, II, p. 413.

Există, de altfel, o deosebire în privința gradului de autonomie lexicală a verbului *esse* față de verbe ca : *nominare, declarare, facere, creare, capere, sumere* etc., verbe tranzitive, folosite deci atât la activ, cât și la pasiv. Se mai adaugă problema determinării funcției sintactice a nominativului care exprimă o caracteristică a subiectului în timpul efectuării acțiunii exprimate de predicat în astfel de formulări : *cum sederem, inquit, domi tristis, accurit Venerius* (Cic., *Verr.*, 4, 14, 32); *ostendo tristis* (*ibid.*); *accurro laetus*; *ibant obscuri sola sub nocte per umbram* (Verg., *Aen.*, 6, 268). A considera pe *tristis, laetus, obscuri* drept nume predicative ar presupune implicit admiterea verbelor *sedere, ostendere, ire*, ca verbe copulative în astfel de contexte. Interpretării acestor nominative ca atribute — ale pronumelui *ego*, inclus în desinența predicatelor din primele trei exemple, și al lui *ii*, subînțeles în ultimul — i se opune faptul că, deși conținutul lor privește subiectul, ele sînt exprimate prin intermediul verbelor, pe care le însoțesc, ca și în cazul altor nominative de acest fel (cf., de exemplu, Liv. 3, 22, 1 : *consules creati [sunt] Q. Fabius Vibulanus tertio et L. Cornelius Maluginensis*).

Considerăm de aceea necesară precizarea — și prin terminologie — a diferenței existente între nominativele și acuzativele discutate mai sus și numele predicativ, așa cum se prezintă el pe lângă verbele copulative *esse, fieri* etc. În prezenta expunere vom aplica denumirea de element predicativ suplimentar în primul rînd din considerentul metodologic al apropierii terminologiei adoptate pentru limba latină de cea acceptată pentru limba română.

În cazurile cînd pe lângă un verb ce admite la diateza activă două acuzative : unul al complementului direct, celălalt al elementului predicativ suplimentar, avem un acuzativ cu infinitiv, acesta din urmă, adică infinitivul, corespunde elementului predicativ suplimentar, referindu-se la complementul direct guvernat de verbul regent. A se compara *video te perturbatum* sau *Deiotarum unum fidelem populo Romano iudicavit* (Cic., *Phil.*, 11, 13, 34) cu : *video eum introire*; *video te hoc nuntio perturbatum esse*; *in omnibus ...rebus mediocritatem esse optumam existiment* (Cic., *Tusc.*, 4, 20, 46). Pe măsură ce legătura dintre verbul regent și acuzativul, complement direct, slăbește, este tot mai puțin evidentă corespondența dintre infinitiv și elementul predicativ suplimentar; această corespondență încețază cînd acuzativul, detașat de verbul regent, îndeplinește numai rolul de subiect al infinitivului, iar construcția infinitivală ca „bloc” sintactic poate ocupa fie locul subiectului, fie al complementului.

Cînd verbul regent trece la diateza pasivă, acuzativul complementului direct, devenind subiect, stă în nominativ, iar infinitivul își menține rolul de element predicativ suplimentar, dar se referă la subiectul, nu la obiectul verbului pe care îl însoțește : *Disciplina [druuidum] in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur* (Caes., *B. G.*, 6, 13, 1).

c. Pe lângă verbele care au la diateza activă un singur acuzativ, al persoanei sau al lucrului (*vetare, liberare* etc.), nominativul corespunde acuzativului persoanei, complement direct al verbului respectiv la diateza activă, iar infinitivul, unui complement indirect în ablativ sau genitiv ²⁰.

²⁰ Cf. și situația inversă în care un genitiv corespunde unui infinitiv : [*feminae*] *occupandae reipublicae argui non poterant* (Tac., *Ann.*, 6, 10).

A se compara : *quos uetat igne Creon* (Stat., *Th.*, 12, 558); *liberat aliquem culpa* (sau *culpa*) cu : *Simonidem nauigare uetuerunt*; *Simonides uetitus est nauigare* (Cic., *Diu.*, 2, 65, 134); *liberatur Milo non eo consilio profectus esse* (Cic., *Milo*, 18, 47). Pe lângă *liberare*, nominativul cu infinitivul se explică numai pe bază de analogie, deoarece acest verb nu este atestat cu acuzativul cu infinitiv.

Din cele expuse se constată că, pentru stabilirea valorilor sintactice ale nominativului cu infinitivul, nu se poate pleca de la funcțiile pe care a ajuns să le îndeplinească acuzativul cu infinitivul ca „bloc” sintactic, ci trebuie să avem în vedere raportul fiecărui component al construcției față de verbul regent și corespondența dintre infinitiv și determinantele verbului regent exprimate prin alte părți de vorbire. În nominativul cu infinitivul, nominativul își menține întotdeauna și rolul de subiect al verbului regent. O tendință de a determina funcția sintactică fără a ține seama de acest fapt se constată la unii germaniști : astfel, O. Jespersen²¹ consideră, pentru limba engleză, întreaga construcție ca avînd rol de subiect („split subject”), corespunzînd acuzativului cu infinitivul cu rol de obiect pe lângă aceleași verbe la diateza activă, iar M. Ganshina — N. Vasilievskaya²² folosește pentru nominativul cu infinitivul denumirea de subiect complex („complex subject”). Această interpretare este contrazisă de acordul verbului regent în persoană și în număr exclusiv cu substantivul (sau substitutul acestuia) în nominativ. În limba latină se mai adaugă, la formele infinitivale compuse, și acordul în gen. Verbul regent are deci un subiect determinat, exprimat sau subînțeles, din care infinitivul nu face parte. Ar fi greu de admis ca una din componentele subiectului să fie total și consecvent absentă în realizarea acordului, ca marcă a raportului dintre cele două părți principale ale propoziției. De altfel, în situația în care întreaga construcție infinitivală ocupă locul subiectului, verbul regent nu se acordă cu substantivul (sau substitutul acestuia) din construcția infinitivală, ci se găsește în mod obligatoriu la pasivul impersonal (cu participiul la genul neutru), iar în locul nominativului cu infinitivul avem acuzativul cu infinitivul. Acuzativul nu are aci decît un singur rol sintactic : acela de subiect al infinitivului, ceea ce nu se întîlnește în cazul nominativului din construcția infinitivală.

În gramaticile limbii latine se precizează de fapt că subiectul verbului regent este nominativul, subiect al infinitivului („Le verbe déclaratif, passant à l'emploi personnel, reçut pour sujet au nominatif l'accusatif sujet de la proposition infinitive, tandis que l'infinitif subsistait sans changement”)²³.

Concluzii : 1. Spre deosebire de acuzativul cu infinitivul, unde acuzativul se poate detașa de verbul regent, în cadrul nominativului cu infinitivul, nominativul își menține în toate cazurile rolul de subiect al verbului regent ; de aceea, construcția în întregime nu poate fi considerată ca îndeplinind funcția de subiect pe lângă pasivul personal, chiar dacă, pe

²¹ *A Modern English Grammar*, London—Copenhagen, 1965, p. 315 sqq.

²² *English Grammar*, Moskva, 1954, p. 221 ; cf. și p. 219.

²³ A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 327 ; cf. și H. Menge, *op. cit.*, p. 378 ; R. Sbiera, *op. cit.*, p. 261 ; O. Riemann, *op. cit.*, 323 ; N. Lascu, *op. cit.*, p. 278 ; M. Pirlog, *op. cit.*, p. 185 ș.a.

lingă activul verbului respectiv, acuzativul cu infinitivul îndeplineşte funcţie completivă directă. Trecerea verbului de la activ la pasiv nu afectează decît valoarea sintactică a unuia dintre componentele construcţiei, şi anume, funcţia substantivului (sau a substitutului acestuia).

2. Infinitivul, în raport de inerenţă cu nominativul, îndeplineşte — potrivit cu regimul verbului — funcţie completivă directă, indirectă sau predicativă suplimentară, valori pe care le are şi în construcţia cu acuzativul cînd acesta determină nemijlocit verbul regent.

ÜBER DIE SYNTAKTISCHEN FUNKTIONEN DES NOMINATIVS MIT INFINITIV IM LATEINISCHEN

(ZUSAMMENFASSUNG)

Während in der Konstruktion des Akkusativs mit Infinitiv der Akkusativ infolge einer syntaktischen Umgliederung sich vom übergeordneten Zeitwort loslösen kann und so eine einzige syntaktische Funktion hat: die des Subjekts des Infinitivs (nicht auch des Objekts zum übergeordneten Verbum), behält der Nominativ mit Infinitiv immer seine Funktion als Subjekt des übergeordneten Zeitwortes bei; daher darf man zur syntaktischen Wertbestimmung des Nominativs mit Infinitiv nicht von den Funktionen ausgehen, die der Akkusativ mit Infinitiv als „syntaktische Einheit“ hat, sondern muß die Beziehung jedes einzelnen Teils dieser Konstruktion zum übergeordneten Zeitwort in Betracht ziehen, sowie die Übereinstimmung zwischen Infinitiv und den durch andere Wortarten ausgedrückten Bestimmungen des übergeordneten Verbums. Setzt man das Zeitwort vom Aktivum ins Passivum, so wird davon nur der syntaktische Wert des einen Teiles der Konstruktion betroffen, u.zw. die Funktion des Substantivs (oder seines Substituts), das sich aus dem Objekt in das Subjekt des übergeordneten Zeitworts verwandelt.

Der Infinitiv, der mit dem übergeordneten Zeitwort ein gemeinsames Subjekt hat, ist — je nach der Rektion des Verbums — mit einem Objekt der Sache, mit einem adverbialen Ablativ oder Genitiv oder mit einem prädikativen Attribut gleichwertig, ähnlich wie in der Verbindung mit dem Akkusativ in Fällen, wo dieser als Objekt des übergeordneten Verbums gedeutet werden kann.

READING NOTES

BY

G. M. LEE

(Bedford)

MARIUS AND SATURNINUS

Plutarch (*Marius*, 30.5) writes ἐπεὶ δὲ παντοῖος γενόμενος ὑπὲρ τοῦ σωσαι τοὺς ἄνδρας οὐδὲν ὤνησεν, ἀλλὰ κατιόντες εἰς ἀγορὰν ἀνηρέθησαν, which in N. I. Barbu's very readable translation of the Lives is rendered as follows: "Dar eu toate că avea întreaga putere ca să-i salveze, nu le-a făcut nici un bine, ci, coborînd în for, a poruncit să fie uciși". The whole incident reflects discredit enough on Marius, but in Plutarch's account I do not think he acted with quite the duplicity which Professor Barbu's version implies, although his charge of "nehotărîrea și oportunismul" (Notiță introductivă, 62) cannot be denied. Perhaps, though resolute in war, he was a "Hamlet" on the domestic scene. Unlike Velleius Paterculus (2.12.6, but contrast Florus 2.4.6) Plutarch does not say that Marius was directly responsible for the slaughter ("coming down to the forum they were killed") and παντοῖος . . . ὤνησεν must surely mean "although he went to every shift (literally, became every kind of man) in order to save them he (was not able to) help them".

DIO CASSIUS, 14.3.3

Pompeianus, a senator, had withdrawn from public life during the reign of Commodus τό τε γῆρας καὶ τὸ τῶν ὀφθαλμῶν νόσημα προβαλλόμενος. Under Pertinax, whom he had befriended in the past, he was active again; then μετὰ τὸν Περτίναν παλιν ἐνόσει· ἐπὶ γὰρ ἐκείνῳ καὶ ἔδλεπε καὶ † ἑώρα † καὶ ἐβούλευε . . . The Loeb edition of E. Cary prints ἔρωτο for ἑώρα — compare apparatus criticus — but I should like to propose ἦν ἐν ὥρᾳ (or, perhaps less easy paleographically, ἐν ὥρᾳ ἦν) which would provide an ironical antithesis to τὸ γῆρας: "he was (once more) in the flower of youth!"

RITUL NUDITĂȚII MAGICE PE MELEAGURILE ȚĂRII NOASTRE ȘI LA ALTE POPOARE

DE

GHI. MUȘU

În studiul de față ne propunem să prezentăm un ritual de vechi origini, pe care-l găsim atât la popoare prea îndepărtate ca să admitem posibilitatea unui împrumut, cât și la popoare învecinate, unde s-ar putea pune problema unei influențe sau a unei origini comune.

În analiza acestui motiv, vom prezenta mai întâi variantele care sînt cunoscute, cercetînd interpretarea curentă. Vom completa apoi tabloul cu paralele care n-au fost puse pînă acum în legătură cu el. Vom căuta în fine să dăm și alte interpretări, care ar fi mai satisfăcătoare decît cele cunoscute.

Nu ne gîndim și nu voim să stabilim o ordine strict cronologică între formele de manifestare ale ritului nudității parțiale și totale. Ordinea în care vor fi ele înșirate nu trebuie considerată neapărat din acest punct de vedere. Noi le-am grupat pe zone geografice și de cultură, cum și după asemănarea în care se exprimă.

În țara noastră ritul piciorului descălțat are un foarte îndepărtat trecut, chiar dacă nu avem urme documentare. Există totuși și manifestări păstrate documentar, la tracii de sud. Aici ele apar legate de o zeităte tracă pe care grecii o cunosc sub numele Lycurgos, vestită prin lupta ei pentru supremație în cult cu marele zeu Dionysos.

Acest zeu trac, pe care îl găsim în atestările grecilor sub numele Lycurgos, nu este la origine decît o formă hibernă a zeului vegetației — bipolar ca și Dionysos și ceilalți zei de această natură.

În mărturiile de mai tîrziu, el apare și în postura de care ne ocupăm în special în acest studiu : încălțat la un singur picior — monokrepis¹. În această situație apare și la Ovidius² : „Coborîtorului din Dryas, care stăpînea peste ținuturile din Rhodope și avea un picior neîncălțat³.

¹ *Anthologia Planudia*, vs. 127.

² *Ibis*, vs. 345—346.

³ *Dryantiadae Rhodopeia regna tenenti*
In gemino dispar cui pede cultus erat.

Semnificația piciorului desculț la Lycurg trebuie să fie în legătură cu caracterul său nefast, cu uciderea propriului său copil, dacă manifestarea e de dată mai recentă. Ea are însă alt caracter, dacă este de dată mai veche.

În sud-estul Europei, manifestări ale unor asemenea resturi de rituri au apărut și în folclorul românesc și în unele cărți bisericești.

Un exemplu pentru aceasta o constituie legenda ce s-a ȳesut în jurul figurii sfintului Dimitrie Basarabov, care, cum se știe, a trăit în Valea Timocului, un vechi ȳinut trac, unde am constatat existența mărturiilor despre Lycurg. Din această legendă reiese că sf. Dimitrie Basarabov era cioban. Mergind după oi, a călcat într-o zi niște pui de pitulice, ascunși în iarbă, omorindu-i; de care faptă tare îndurerat, a hotărit să nu mai umble în toată viața decît descălțat la piciorul drept, cu care călcase și omorise puii ⁴.

Motivul acesta s-a legat însă și de sfintul Grigore Decapolitul, din Dodecapolis, cetate în nordul Asiei Mici ⁵.

Dacă, în țara noastră, sfintul Grigore Decapolitul este de asemeni purtătorul de cuvînt al acestui vechi ritual, în țara sa de origine asemenea rituale erau de mult îndătinat și se situau în aria culturală balcano-microasiatică, cu răspîndire firească și la traccii din nordul Dunării. În spațiul microasiatic, motivul este atestat — cu o mare vechime — pe tema generală a îmbrăcării și dezbrăcării corpului omenesc, din care face parte, organic, și ritul încălțării și descălțării piciorului. El apare, pe fundament preindo-european, la poporul de origine, limbă și cultură egeeană, care este poporul lycienilor. Despre aceste manifestări ne vorbește Plutarh ⁶.

Rugîndu-se Bellerophon de Poseidon să-i pedepsească pe lycieni, a fost o cumplită priveliște : „Marea înălțîndu-se venea după el și acoperea ogoarele. Cum bărbații nu puteau să-l înduplece, oricît îl implorau, i-au ieșit înainte femeile, ridicîndu-și fustele și dezgolîndu-și trupurile și astfel, dîndu-se el înapoi de rușine, s-au retras, după cum se spune, și valurile”.

Dar motivul apare și în stratul indo-european, cum se vede din mărturiile ce le avem despre aceasta la poporul persan, lucru despre care ne vorbește același Plutarh ⁷, narînd o asemenea acțiune asupra războinicilor fugiți din luptă.

În cuprinsul manifestărilor acestui rit la popoarele indo-europene, desigur, însă, că cel mai vestit este acela care se leagă de figura lui Iason, eroul legendei argonauților, unde avem aceeași formă parțială, ca și în țara noastră — descălțarea piciorului. Această legendă este legată, la rîndul ei, pe tema riturilor pentru obținerea ploii, de aceea a lui Athamas, Phrixos și Helle. Pe noi ne interesează însă, în primul rînd, motivul piciorului desculț, care este o parte a temei nudului magic; de aceea, ne vom opri asupra lui. În această postură, cu piciorul drept încălțat și cu cel stîng desculț, spune legenda, s-ar fi prezentat Iason regelui Pelias din Iolcos.

⁴ După unele tradiții, numai timp de 3 ani; vezi Tudor Pamfile, *Sărbătorile de toamnă*, p. 197.

⁵ După comunicări orale — profesor G. Butoi — și după T. Pamfile, *ibidem*, despre sfintul Dimitrie, p. 65.

⁶ *Mulierum uirtutes*, cap. IX.

⁷ *Ibidem*, cap. V.

Acesta îl întreabă pe Iason ce anume ar face el dacă cineva ar avea de gînd să-l omoare; cum eroul îi răspunde că l-ar trimite după lina de aur, regele îi încredințează chiar lui Iason această misiune. Legenda spune mai departe că regele face acest lucru deoarece oracolul îi prezisese că va pieri de mîna unui om încălțat cu o singură sandală, *monosandalos*. Să observăm, mai întîi, că încălțarea cu sandală în locul pantofului, tipul *monosandalos* în loc de *monokrepis*, cum apare regele Lycurg, exprimă și subliniază nivelul social al personajelor, Iason aflîndu-se acum alungat la țară și ducînd viața corespunzătoare. Desigur însă că, dincolo de prezicerea oracolului, această înfățișare avea o valoare și o semnificație proprie, și tocmai aceasta este problema care trebuie rezolvată. Semnificația înfățișării respective nu mai era, de altfel, cunoscută nici de alcătuitoarii noii sinteze a motivelor primare, și cu atît mai puțin de cei de mai tîrziu, care au „expediat” motivul amintit prin explicația că Iason și-ar fi pierdut sandala la trecerea riului Anauros. Cît de puțin valabilă e această explicație se vede imediat din faptul că se află mai multe variante ale acestui motiv ritual, chiar la grecii vechi. Astfel se spune despre Perseus că purta numai o sandală cînd a plecat să taie capul Gorgonei⁸, unde desigur motivul nu e originar.

El ne arată, totuși, extinderea sa în lumea greacă.

În această privință mai important și mai clar este un obicei al etolienilor, de care luăm cunoștință dintr-o scholie la Pindar și dintr-un fragment din piesa *Meleagru* a lui Euripide. Importanța fragmentului pentru obiceiul respectiv a fost observată încă din antichitate, și el a fost valorificat de Macrobius⁹, care vede în acesta modelul literar al descrierii identice din *Eneida*, cartea a VII-a, versurile 685 și urm. Cu această ocazie, Macrobius ne prezintă fragmentul din care ne interesează numai ultimele versuri: „Iară fiii lui Thestios aveau un picior fără încălțăminte, dar pe celălalt încălțat, ca să le fie mai ușor la mers, așa cum este obiceiul la toți etolienii”.

Din acest pasaj reiese, precum se vede, că etolienii aveau obiceiul să meargă la război cu piciorul stîng desculț; aceasta se încadrează de bună seamă în ansamblul motivului pe care îl studiem.

Cealaltă atestare a acestui obicei, conținută în scholia lui Pindar, *Pythica* IV, versul 133, unde se comentează termenul *monokrepis* „cu o singură sandală”, în legătură cu Iason, ne spune: „Și etolienii se încălță cu toții cu o singură sandală, deoarece sînt foarte războinici” — explicație, desigur, fără valoare.

În sfera acestui motiv este pusă de J. G. Frazer¹⁰ și narațiunea lui Tucicide¹¹ în care ni se spune că cei două sute de plateeni care s-au strecurat din Platea pe o noapte furtunoasă pentru a scăpa de urgia asediatorilor spartani, la începutul războiului peloponesiac, erau încălțați numai la piciorul stîng. Tucicide presupune că în acest fel ei voiau să evite de a aluneca în noroi. Frazer respinge această explicație și socotește portul plateenilor ca o formă de consacrare și de devoțiune îndeplinită

⁸ Artemidor, *Oneirocrit.*, IV, 63.

⁹ *Saturnalia*, V, 18, 13.

¹⁰ Vezi *Tabou et les périls de l'âme*, Paris, 1927, p. 311 și urm.; 258 și urm.

¹¹ II, 22.

într-un mare pericol sau într-o împrejurare critică. Noi mai reținem însă că aceștia aveau piciorul stîng descălțat, așa cum îl avea și Iason. Mai departe, în afară de mărturiile textelor amintite, există în legătură cu acest motiv și cele iconografice.

Astfel o pictură pe un vas înfățișează un om gol, avînd piciorul drept așezat pe pielea victimei, iar pe cel stîng, încălțat cu o încălțăminte grosolană, așezat pe pămînt, în timp ce femeii cu torțe îndeplinesc pe corpul lui ceremonii de purificare¹².

Din lumea romană exemplele care sînt luate în considerație le avem din Vergilius, cartea a IV-a și a VII-a a *Eneidei*. Este vorba în primul rînd de celebrul episod al morții Didonei, episod cu o tratare care a dat loc la atîtea nedumeriri și comentarii, neașteptat într-o epopee națională, unde întreg tabloul caută să redea o atmosferă de fior și groază.

Din acesta pe noi ne interesează în primul rînd versul 518 : *Vnum exuta pedem uinctis*¹³, „Avînd un picior dezlegat de curele” — care ne arată prezența acestui element în lumea latină, indiferent ce am crede despre caracterul original al Didonei. Cît privește cealaltă mărturie virgiliană, aceea din cartea a VII-a, versurile 685 și următoarele, ea cuprinde o prezentare a vechilor neamuri războinice ale Italiei, unde se spune despre hernicii :

Nu știu ce-i arma, nici sună
Paveze, care ; improască aceștia mai toți cu ghiulele
Negre de plumb, pe cînd alții duc sulite, două-ntr-o mină,
Și, ca să-și apere capul, au cușme roșcate, făcute
Numai de blană de lup ; și calcă desculți ei cu stîngul,
Singur doar dreptu-nvelit, cu-opincă nerasă și crudă¹⁴.

Așadar, hernicii mergeau la război cu piciorul stîng desculț, obicei de care l-ar fi avut, după Euripide, etolienii.

Existența acestui obicei la popoarele vechi ale Italiei a fost contestată în antichitate de Macrobius¹⁵, care ne spune că aceasta ar fi o imitație literară după Euripide, și nu o realitate istorică.

Admițînd în general critica lui Macrobius, va trebui totuși să acceptăm posibilitatea ca lui Vergilius să-i fi stat la îndemînă mărturii pe care cel dintîi nu le cunoaște. Se știe doar cîtă osteneală și erudiție stă la baza celui mai mărunt detaliu al antichităților descrise de marele poet latin.

Într-un complex asemănător cu cel al morții Didonei, se prezintă apoi un obicei al arabilor din apropiere de bazinul Mării Mediterane care se practica atunci cînd se blestema un dușman. Blestemele erau adesea scrise într-un poem satiric pe care un poet le recita, singur, într-un anumit fel.

Astfel, tînărul Lebid vine la curtea lui Norman pentru a denunța pe absiți ; atunci el își unge capul numai pe o parte, lasă să-i atîrne haina și se înculță numai la un picior¹⁶.

¹² *Gazette archéologique*, 1884, planșa 44, 45, la Frazer, *op. și loc. citat.*

¹³ *Aeneis*, IV.

¹⁴ Trad. D. Murărașu.

¹⁵ *Op. și loc. cit.*

¹⁶ Goldziher, la Frazer, *op. și loc. cit.*

Cu prezentarea acestui obicei la arabi, am terminat cu mai toate exemplele care sînt luate de obicei în considerare cînd se tratează acest motiv.

Părerea curentă e formulată mai pe larg de Frazer¹⁷ și de aceea o și dăm aici textual pentru înțelegerea ei directă. După acesta, la diferite popoare există credința că este foarte avantajos pentru un om să meargă în anumite ocazii cu un picior desculț și cu celălalt încălțat :

„Se pare că trebuie să se caute explicația în virtuțile atribuite nodurilor, căci, pînă la o epocă recentă, pantofii se strîngeau pe picioare prin curele.

Dar acțiunea magică a unui nod e considerată ca legînd nu numai corpul, ci și sufletul; această acțiune e bună sau rea, după cum este bun sau rău ceea ce leagă sau împiedică. Ca un corolar necesar al acestei concepții, a fi fără noduri înseamnă a fi liber și fără piedică, ceea ce, fie zis în treacăt, e poate rațiunea pentru care la Roma bastonul augurilor trebuia să fie făcut dintr-o bucată de lemn, fără nod; putem să presupunem de asemenea că faptul de a merge cu un picior încălțat și cu celălalt desculț era menit să constituie o piedică și totodată să puie în libertate, să lege și să dezlege. Dar să lege și să dezlege pe cine și ce? Poate scopul era să elibereze omul însuși de piedicile magice și să le pună dușmanului său, sau în orice caz să pună obstacole dușmanului său; într-un cuvînt, să țină dușmanul său prin vrăji în timp ce el însuși rămîne liber.

Aceasta e în fond explicația pe care o dă despre costumul Didonei perspicacele învățat Servius. El spune că Didona mergea cu un picior încălțat și cu celălalt desculț, pentru ca Eneas să fie prins și reținut, și pentru ca ea însăși să rămînă liberă (*Vnum exuta pedem quia id agitur ut et ista soluatur et implicetur Aeneas*).

O explicare analogă ar putea, firește, să se aplice tuturor cazurilor pe care le-am considerat.

Astfel, în toate acestea, se consideră că insul care avea acest curios amănunt al costumului trebuie să facă față puterilor dușmănoase, umane sau supranaturale, căutînd să împiedice acțiunea lor”.

Aceasta este, de altfel, explicația curentă și acceptată în general de cercetători, deși mai sînt și alte păreri — dar acestea nu îmbrățișează întregul teren, ci se mărginesc la unele cazuri. Astfel, obiceiul războinicilor etolieni se explică spunîndu-se că prin ușurarea piciorului stîng, cît mai mult posibil, se ușurează mîna dreaptă pentru aruncarea lîncii sau a sulitei.

Dacă analizăm acum interpretarea curentă care ni se prezintă, vedem că ea pleacă de la apropierea obiceiului în cauză cu *ritul dezlegării legăturilor*, pentru ca acțiunea să se poată exercita fără piedică.

Punctul de plecare al interpretării este, precum se vede, explicația lui Servius: „Quia id agitur ut et ista soluatur et implicetur Aeneas” („Deoarece se săvîrșește acest lucru, ca ea să fie dezlegată și ca Eneas să fie legat și reținut”). Dar dacă admitem această interpretare ca generală, cum se poate explica, de pildă, portul etolienilor în expedițiile lor războinice? Oare un picior îi reprezintă pe dușmani, iar celălalt pe ei înșiși? Dar în cazul ritului grec păstrat iconografic, pe cine reprezenta

¹⁷ *Op. și loc. cit.*

piciorul încălțat și cine era dușmanul reprezentat prin celălalt picior? De aceste nedumeriri nu putem scăpa decât dacă renunțăm să modernizăm părerea lui Servius și să facem asimilări infructuoase. Vom încerca, de aceea, să vedem dacă nu putem găsi pe altă cale o explicație mai satisfăcătoare. Această cale poate să ne-o arate însăși analiza chipului în care s-a procedat pînă acum — și lipsurile ei.

Într-adevăr, teoria care s-a propus pentru explicarea acestui rit și obicei a fost formulată fără să se fi cercetat și analizat toate mărturiile pe care acesta le-a lăsat în materialul accesibil cercetătorilor. Rezultatul inferenței ar fi fost poate altul dacă s-ar fi avut în vedere și aceste urme, care, împreună cu celelalte, nu pot pretinde, de altfel, că prezintă altceva decât o parte a manifestărilor din folclorul de odinioară și care trebuie să fie analizate, cu atît mai mult, fără mari omisiuni.

De aceea, vom atrage și vom expune încă alte mărturii, care ne vor da posibilitatea unei mai largi considerări a acestora și a unei interpretări mai corecte. Pe această linie, amintim mai întîi alte manifestări tot din aceste ținuturi, anume din Grecia, pe care le menționează Hesiod. Astfel, între sfaturile date agricultorilor, ca să aibă o bună recoltă, adaugă :

Ori și-n ce țarină, fie de mare aproape-ăsezată
Sau între văi șerpuite, cu grase pămînturi, departe
De-nvolburatul talaz, rînduiala aceasta păzi-vei :
Gol să o semeni și gol să o ari și tot astfel s-o seceri,
Dacă dorești să culegi, dup-a ta osteneală, la vreme
Toate-ale Demetrei roade ¹⁸.

Aceeași recomandare o găsim, după șapte secole, și la Vergilius, marele cunoscător al vechilor prescripții și tradiții religioase, în opera *Georgica*. În împărtășirea sfaturilor date pentru o bună lucrare a pămîntului, el scrie :

Dar roșieticul griu-i secerat chiar în toiul căldurii,
Și în arșița de vară se treieră boabelē pe-arii.
Ară și seamănă neîmbrăcat, că odihna-i la iarnă ¹⁹.

Acest procedeu, a cărui semnificație rituală s-a șters o dată cu trecerea vremii, ajungînd să însemne cumva o înlesnire a muncii, are desigur o semnificație rituală la origine — și consensul apare unanim în această privință între cercetători.

Tot în Italia și în Asia Mică mai erau practici similare despre al căror caracter ritual și semnificație nu mai poate încăpea discuție. Ele ne sînt atestate de Plinius ²⁰, care ne spune : „...dacă femeia înconjură goală ogorul, se vād căzînd omizile, viermii, cărăbușii, cum și alte insecte vătămătoare. Metrodorus din Skepsis spune că acest procedeu a fost găsit în Cappadocia, în legătură cu repede înmulțire a cantaridelor, și că acolo femeile alcargă pe ogoare cu fustele ridicate pînă la briu — *retectis super clunibus uestibus*”, pentru a le goni de pe ogoare. După Columella ²¹ rezultate asemănătoare se obțin prin dezvelirea sînilor.

¹⁸ *Lucrări și zile*, vs. 381—386, trad. Șt. Bezdechi.

¹⁹ *Nudus ara, sere nudus: hiems ignava colono* (*Georgica*, I, v. 297—300; trad. G.M.).

²⁰ *Naturalis historia*, XXVIII, 23, 1.

²¹ *De re rustica*, X, 357—362.

În continuare, Plinius afirmă că și în alte locuri se păzea obiceiul ca femeile să alerge în acest scop cu picioarele goale, cu părul și cu cingătoria desfăcută. Cu aceste ultime relatări ne aflăm la punctul liminar, unde acțiunea magică îmbracă un caracter general. Este înfățișarea sub care apare „vrăjitoarea” Medeea — model al Didonei :

Trei nopți lipseau pin'ce luna cu coarnele-unite să fie
Plină, iar cînd strălucește-implinită și cînd întreaga-i
Față pămîntu-l privește, Medeea-mbrăcată-ntr-o haină
Fără-nclinsoare din casă leși cu picioarele goale,
Cu capul gol și părul pe umeri lăsat...²².

Acest „model magic” explică și cazul Didonei, care în fond nu este descultă, ci are curelele desfăcute la un picior; firește, ca moartea să-i fie mai grabnică și, deci, mai ușoară.

Exemple de dezbrăcare și goliciune rituală avem, însă, la celți.

La aceștia este semnificativă, în primul rînd, dezbrăcarea lor rituală în luptă; interpretată eronat de unii cercetători ca semn de bravură, rostul ei reiese în mod clar din comparația cu ritul de descălțare aletolienilor și hemicilor la război, și nu mai puțin, cu dezbrăcarea rituală a fetelor în același scop, de intimidare magică a inamicului.

Afară de aceasta, la bretoni, femeile și fetele apăreau goale în anumite ceremonii religioase, cum ne spune același Plinius²³. Din păcate, nu cunoaștem nici cadrul și nici scopul acestor ceremonii. Cunoaștem însă manifestări ale nudului sacru femeiesc la celții de peste mare. Astfel, în legendele celților de aici se povestește între altele următoarele fapte în legătură cu marele erou al acestora, Cûchulainn :

Încă înainte de a fi fost primit în clasa bărbaților, pe cînd era numai fruntea tinerilor de vîrsta sa, Sêtanta — căci așa se numea el pe atunci, înainte să fi luat numele consacrat — face o incursiune pe teritoriul dușmanilor, unde săvîrșește mari fapte de vitejie. Revenind plin de orgoliul biruințelor spre Emain, capitala ulaților, compatrioții săi, el aduce în caru-i cele trei capete ale dușmanilor care omoriseră mai mulți ulați decît mai erau în viață; pe drumul de reîntoarcere, mai prinde niște lebede și îmblinzește un cerb doar cu privirea-i; cu aceste trei capete de dușmani omorîți, cu lebedele zburînd pe deasupra și cu cerbul urmînd după car, revine spre Emain. Paznicul care stă de veghe pe zidurile cetății se înspăimîntă cînd vede revenind pe acela care este încă stăpînit de furia războinică, de acea furie care nu face deosebire între dușmani și prieteni. Așa cum și Sêtanta spune : „Jur pe zeul pe care jură ulații, că am să vărs sîngele tuturor acelor care se găsesc în fort, dacă nu se află nici un bărbat să se lupte cu mine”. La aceste amenințări, regele dă poruncă ca femeile goale să-i iasă în cale, și pe dată regina Mugain și femeile ei împlinesc spusele regelui : „Iată bărbații cu care ai să te lupti”, se adresează acestuia regina. În dezorientarea în care se află eroul, ceilalți se grăbesc să-l afunde de trei ori în trei găleți de apă. Ardoarea eroului este atît de mare, încît prima pleznește, a doua fierbe în clocote și de-abia a treia se încălzește

²² Ovidius, *Metamorfazele*, VII, 179 și urm., trad. I. Florescu.

²³ *Op. cit.*, XXII, 2.

numai. Și doar atunci este lăsat liber ²⁴. „Ce înțeles se cuvine să dăm intervenției femeilor în acest episod?” se întreabă M. L. Sjoestedt ²⁵. „Trebuie să vedem, împreună cu redactorul nostru (redactorul creștin medieval), un mijloc de a-l face să se rușineze pe acest turbat de absurdă să rătăcire? Sau un mijloc asemănător aceluia atribuit de Caesar femeilor din Gergovia, pentru a întoarce sufletul războinicilor spre gânduri mai puțin singeroase? Sau încă se recurge la forța magică a nudității sacre — pentru care să se vadă Vendryes, *Revue Celtique* XLV, 157 și urm. — un rit de ispășire?”

Noi știm că femeile bretonilor apăreau goale în anumite ceremonii religioase” ²⁶. Este un rit al nudității sacre, răspunde autorul lucrării de față; cu rosturile pe care le vom vedea mai departe — și astfel este și manifestarea femeilor galilor la Gergovia. Că intercesiunea femeilor goale face parte din formele de ritual magic al nudității sacre, ne-au arătat-o deja destul de limpede manifestările asemănătoare din cealaltă extremitate a popoarelor indo-europene, de la perși, cum și de la culturile egeene, unde alt mare erou, Bellerophon, despre care se spunea același lucru — de bunul Plutarh și de alți buni oameni —, că s-a dat înapoi de rușine. Oricît se retrage eroul, și aici, rușinat în fața goliciunii femeilor, nu poate fi, totuși, nici o îndoială că nu este vorba despre aceasta — cum se va vedea încă și din alte pilde, de mai departe, din Orientul Mijlociu și Îndepărtat.

Cercetarea noastră imediată se va ocupa acum cu cele dintii, cu popoarele și civilizațiile din regiunile mai apropiate de cele considerate — cu civilizațiile semite, din care am prezentat un exemplu și mai înainte. Astfel, în cadrul riturilor descălcării și dezbrăcării, în afară de practicile pe care le-am amintit, mai este, la arabi, obiceiul dezbrăcării parțiale sau totale ca semn al unei mari nenorociri și dureri. Așa, femeile își dezvelesc fața și pieptul, își sfîșie rochia și cămașa în timpul doliului, cum făceau și femeile galilor. Mai mult, tinerele fete se dezbracă pentru a opri înaintarea dușmanilor, așa cum am văzut mai înainte la celți și la lycieni. Wellhausen, care a studiat moravurile arabilor, relatează că la aceștia era obiceiul ca, în cazul unei mari primejdii, vestitorul ei să taie urechile și nasul cămălei ce-l purta, să puie samarul întors, să-și sfîșie hainele sau să se dezbrace cu totul și să strige: „Eu sînt vestitorul gol”. Mai tîrziu obiceiul acesta a dispărut și a rămas numai expresia „vestitorul gol” ²⁷.

Dacă vrem să știm acumă cît de veche este această formă de manifestare a durerii, să ne îndreptăm spre o altă ramură a semiților, spre evrei, de la care avem mărturii din antichitate, într-un verset din *Biblie* ²⁸: „Domnul a vorbit lui Isaia, fiul lui Amoț, și i-a zis: « Du-te, dezleagă-ți sacul de pe cap și scoate-ți încălțămîntea din picioare ! ». El a făcut așa, a umblat gol și desculț. Și Domnul a zis: « După cum robul meu Isaia umblă gol și desculț trei ani de zile, ca semn de înștiințare pentru Egipt și pentru Etiopia, tot așa și împăratul Asiriei va lua din Egipt și din

²⁴ Vezi la M. L. Sjoestedt, *Dieux et héros des Celtes*, Paris, 1940, p. 89 și urm.

²⁵ *Ibidem*, p. 91.

²⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, XXII, 2.

²⁷ La Frazer, *loc. cit.*

²⁸ Isaia, 20, 2, 3, 4.

Etiopia prinși de război și surghiuniți, tineri și bătrâni, goi și desculți, și cu spinarea descoperită spre rușinea Egiptului »”.

Această acțiune a lui Isaia, care prevestește întimplări viitoare, relevă prezența unor asemenea obiceiuri și la evrei; și nu lipsesc alte mărturii despre acestea ²⁹. Ele ne dau pe de altă parte o vedere spre originile și temeiurile ritului văzut mai înainte.

Starea de goliciune, expresie a supremei restriști și mizerii — Iov stînd gol pe gunoi —, este trecută prin acțiune magică asupra altor persoane, asupra adversarului. Cum toată lumea aceasta trăiește sub imperiul acestor credințe, efectul psihologic este fără de greș și duce la retragerea, la înfrîngerea inamicilor de orice fel; de unde și dezbrăcarea femeilor, a căror nuditate și sex este un focar de „mana” mai puternic pentru sexul opus, pentru bărbați — fie ei chiar din același neam.

Această semnificație a ritului dezbrăcării o găsim și la semiții din nord-est în Mesopotamia, în marea călătorie a zeiței Iștar în infern, cînd rînd pe rînd își dezbracă cele șapte văluri ³⁰, reprezentare mitică a dezgolirii naturii de toată podoaba vegetației și a scufundării ei treptate în deșertul morții. Aici, aceasta se află pe o treaptă mai înaltă a unei asemenea concepții, este stadiul epurat, pur reprezentativ, crescut din acela mai elementar, cînd goliciunea și înfățișarea ei sacră ă țintește scopuri paralizante sau scopuri de sporire în dinamizarea mersului lucrurilor.

Trecînd peste civilizația indiană, unde nu cunoaștem forme rituale ale piciorului desculț, dar unde este puternic reprezentat și bine cunoscut nudul sacru cu forțele lui magice, ne oprim la civilizația chineză, unde întîlnim descălțarea rituală a piciorului și goliciunea totală.

Varianta chineză a ritului descălțării piciorului nu se prezintă însă în forma ei autentic populară, ci într-un cadru și într-o prelucrare cărturărească a cărei vechime nu trece de secolul al VII-lea e.n. Nu avem însă nici o indicație pentru a stabili vechimea elementului popular care, desigur, trebuie să fi avut o lungă istorie, dacă ne gîndim la vechimea civilizației chineze. Cît privește prelucrarea savantă sub care ni se prezintă această versiune, ea este aceea a taoiștilor, care, imitînd exemplul budiștilor, au prelucrat anumite elemente folclorice pentru scopuri religioase. Budiștii, cei dintîi, creaseră grupuri de personaje care aveau rolul de a proteja religia și de a instrui pe oameni. Grupul era format, cum spune legenda, după recomandăția lui Buda, care poruncise unora dintre discipolii săi să nu intre în Nirvana, ci să rămînă în lume pînă la venirea viitorului Buda Maitreya. La început, în secolul al VII-lea, nu erau decît șaisprezece personaje, pentru ca să ajungă apoi la cinci sute. Taoiștii au ales un număr mai mic de personaje, și anume „opt nemuritori”. Între aceștia opt, Han Tschong Li era un mare înțelept care descoperise piatra filozofală și știa să transforme plumbul în aur; Tschang Kuv Lao călărea, întors, pe un măgar pe care-l îndoaia ca pe o foaie de hîrtie, cînd ajungea la destinație, și-l băga într-un cufăr de unde îl scotea iar, cînd voia să călătorească; Lan Tsao-Ho era un cîntăreț de stradă — cîteodată o cîntăreață, căci legenda nu e precisă în această privință — care mergea cîntînd îmbrăcat

²⁹ De pildă, în octombrie 586 î.e.n., un grup de 80 de pelerini, cu veșmintele sfîșiate, au venit la Ierusalim să aducă ofrande templului.

³⁰ Care, pe plan uman, corespund celor șapte văluri ale Herodiadei.

în zdrențe. Ni se mai spune iarăși că acest adolescent rău îmbrăcat umbla cu un picior gol și cu celălalt încălțat, cîntînd din flaut ³¹. O altă prezentare ³² ne spune că era văzut adesea în piețele publice, îmbrăcat într-o haină albastră sfișiată, avînd doar un pantof și cîntînd despre nimicienia vieții, în timp ce bătea într-o bucată de lemn. Acestea ar fi trăsăturile sub care apare personajul din mitologia chineză. Unicitatea versiunii chineze și lipsa de claritate a rolului pe care-l joacă acesta ne face să recurgem pentru interpretarea lui la multiplele variante mediterane amintite, care confirmă semnificația și cîntul personajului despre „nimicienia vieții” ³³.

Mai puțin prelucrată este cealaltă manifestare, a goliciunii complete. La populația Iolos din sud-vestul Chinei, exista obiceiul ca tinerele fete să iasă înaintea dușmanilor și să se dezbrace cu totul pentru a împiedica înaintarea acestora. Este paralela chineză la manifestările similare din Persia, Irlanda, Asia Mică și Arabia, forme rituale ale nudității sacre de caracter apotropaic.

Și astfel înțelegem lesne acuma de ce etolienii și hernicii pleacă cu un picior desculț în expedițiile războinice, de ce Iason se prezintă încălțat cu o singură sandală în fața regelui Pelias și de ce se înspăimîntă acesta : se teme de urmările acestei manifestări a nudului magic, care îl proiectează, circumscriindu-l, în zona nefastă a firii și mersului ei. Această nudităte sacră, parțială sau totală, nu exprimă însă rosturi autonome sau univoce; ea este în funcție de ansamblul în care este încorporată și își are rostul ei anumit — după cum am văzut. O asemenea schimbare funcțională a valorilor în chiar cadrul aceleiași legende — la nivel diferit — poate fi presupusă, în stratul primar, la însăși vestita legendă a lui Iason, „Tămăduitorul” ³⁴, „Vraciul”, care se unește în *hieros gamos* cu zeița lunii — ce prezidează la creșterea plantelor și a vegetației; numele acesteia, Medeea, pare să păstreze înțelesuri ce se află clare în latinul *mederi*, a vindeca, *medicus* etc. — asemănătoare deci cu „Iason”, fiind amîndoi „vraci”, care pot aduce sau lua roada pămîntului, lega și dezlega ploile; pe această bază s-a și legat mitul lor de acela al lui Athamas, Phrixos și Helle — mit al cărui miez este de asemeni un rit pentru obținerea ploii ³⁵.

Trecînd, acuma, la sfinții ce au moștenit iconografiile și motive precreștine — cu motivarea adecvată, firește —, va trebui să relevăm, mai întîi, că numele amîndurora se potrivește deosebit, în înțelesurile sale, cu sensurile mitice ale zeităților traco-frigiene.

Întimplare, sau rosturi ale unei adînci intuiții — sfîntul Grigore, cel mai vechi în țara noastră —, se acordă surprinzător cu motivul „trezirii” la zeii traco-frigieni, iar Gregorius înseamnă și el „Treazul”, „Trezitul”, nume nu se poate mai potrivit pentru rosturile sale mitice în solul

³¹ Paul Cauchoud, *Mythologie asiatique illustrée*, Paris, 1928, p. 324 și 235.

³² R. Wilhelm, *Chinesische Märchen*, 1938, p. 71 și urm.

³³ Vanitas vanitatum, ca și Ecclesiastul, ca și Iov pe gunoi.

³⁴ De la *lăouai*, „vindec”.

³⁵ Cf. M. P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, München, 1955, I, p. 394—398.

natal — Asia Mică — și în noua sa țară — din aceeași străveche arie de cultură balcanică-microasiatică.

Dimitrie nici nu are nevoie de explicație. El este pe linia mitică a marii zeițe a pământului Demeter, drept care noi putem spune că ei poartă icoane ale vechilor zeități ale pământului acestuia, din aspectul și rosturile lor luminoase, spornice — singurele motive care se puteau, de altfel, integra în viziunea și rosturile sub care erau văzuți.

Dar, în afară de aceste manifestări ce continuă vechi practici atestate la traci încă din antichitate, mai avem în țara noastră și altele, în care *nudul sacru cunoaște forme majore* — mai răspândite — și, de aceea, le amintim și înfățișăm pe scurt.

Astfel, este obiceiul — practicat de fete în noaptea Anului Nou, de Sf. Andrei și la alte momente considerate cruciale — *dezbrăcării în fața oglinzii*, ca să-și poată vedea viitorul.

Desigur, nudul proiectează puterile sale magice atit în divinația viitorului, cât și spre influențarea acestuia. Și pe această bază se dezvoltă și alte forme, cum este aceea recomandată de vrăjitoarea satului — *ca fetele să meargă goale la fântână* etc.

Tot aici intră și obiceiul *ca acestea să se dezbrace total în fața jocului*, acțiune prin care ele fac să le vină iubitul. Se arată că focul relansează fluidul magic al nudului și face să i se mărească potențele sale, puterea influenței — flăcăul să ardă ca el de dorul fetei. Acțiunea oglinzii trebuie să fie de aceeași natură — să crească puterile subiectului — și am avea, astfel, punctul de legătură între ele, precum și cu manifestările nudului sacru în general.

Dar, pe lângă aceste obiceiuri, practicate în secret, mai avem și acelea practicate în mijlocul obștei — coram populo.

Aici se încadrează *cunoscuta procesiune a paparudelor* — cu diferitele schimbări fonetice în tot cuprinsul țării : papalugă în Moldova, paparugă în Banat, babarugă în Bihor etc. Avînd numai coapsele acoperite cu frunze — pentru temeieri de decență, care nu-și vor fi spus cuvîntul în formele primare —, ele joacă, cîntă și rostesc descîntece de ploaie, pe timp de secetă.

Dar dezbrăcarea lor evasitotală este încă un descîntec, o vrajă pentru obținerea ploii, prin acțiunea nudului, așa cum făceau — *mutatis mutandis* — și vechii plugari evocați de Hesiod și Vergilius, cînd arau și semănau goi.

Trecînd peste alte manifestări, spunem în concluzie : nuditatea, parțială sau totală, a fost practică cu două semnificații tinzînd spre același scop final : ca mijloc magic de paralizare, de înlăturare a forțelor negative din natură și societate ; ca mijloc magic de invocare, trezire și sporire sau întetire a forțelor pozitive din natură și societate.

În cadrul primei semnificații se numără ritualurile de nuditate ca cele întîlnite la italici și la cappadocieni, pentru nimicirea insectelor vătămătoare : la italici, greci, lycieni, arabi și chinezi pentru alungarea războinicilor străini — sau chiar a propriilor războinici, la celți și la perși.

În cadrul celei de-a doua semnificații se numără ritualurile de nuditate istorisite de Hesiod ; cele cîntate de marele poet Vergilius, erudit

în evocarea practicilor religioase și a obiceiurilor populare din antichitate ; celelalte forme de nuditate sacră sau magică întâlnite la diferite popoare și pe meleagurile țării noastre. Reminiscențe ale ritualurilor de nuditate parțială sau totală mai dăinuiesc și astăzi, în diferite forme de manifestare, la *poporul nostru și alte popoare*. La baza lor a stat și stă credința în forța supranaturală a nudului sacru. Credința că din nudul sacru, total sau parțial, emană puteri deosebite, care aduc prosperitate sau pieire celor asupra cărora acționează această „mana” — forța „divină” a firii —, concretizată aici în aceste aspecte ale sistemului energetic universal primitiv pe care le-am prezentat și pe care omul culturii arhaice caută să le folosească, spre a birui greutățile vieții cu ajutorul forțelor supranaturale, după concepțiile timpului.

NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

31. CEVA DESPRE DATA TRATATULUI DE ARTĂ MILITARĂ AL LUI MAURICIUS

Pentru literatura noastră filologică săracă, apariția unei ediții bilingve a *Strategikon*-ului lui Mauricius — prima ediție critică a aneviosului text, după aceea a lui Scheffer, tipărită în 1664 la Uppsala, și prima traducere în românește, comentată și însoțită de indici abundenți — constituie fără îndoială un eveniment ¹. Ea duce mai departe activitatea desfășurată timp de o viață întreagă de profesorul Grecu, ale cărui ediții din Ducas și Sphrantzes au inaugurat cu succes colecția românească de *Scriptores Byzantini*, și îndreptățește speranța că într-un viitor nu prea depărtat și alte scrieri grecești, antice ori medievale, importante pentru istoria națională, vor veni să se adauge seriei fericit începute.

Despre caracteristicile de căpetenie ale operei lui Mauricius, ca și despre meritele ediției pregătite de Haralambie Mihăescu, se vorbește în alt loc al revistei ². În aceste *Note*, potrivit cu înclinările și cu cunoștințele celui ce le semnează, va fi vorba numai de o singură problemă din cite se leagă de prețioasa scriere, și anume de vremea autorului și a tratatului, dintotdeauna controversate și astăzi încă departe de a fi stabilite cu precizie.

În două vorbe, situația e următoarea. Despre autor se știe atât de puțin, încât paternitatea scrierii e și ea subiect de discuții. Manuscrisul cel mai vechi o atribuie unui Urbicius ³, altfel necunoscut, iar dacă manuscrise mai recente arată ca autor pe Mauricius, alte indicații despre acesta nu ni se dau, ceea ce ne lasă în incertitudine dacă trebuie să vedem în el pe împăratul astfel numit (Mauriciu Tiberiu : 582—602) sau pe un contemporan omonim de condiție necunoscută. Față de această impre-

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII-1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190.

¹ Mauricius, *Artă militară*. Ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu (*Scriptores Byzantini* VI). Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970.

² Mai departe, p. 293-299.

³ Laurentianus Gr. LV 4, din sec. al X-lea. Lucrarea însăși apare sub un nume diferit în acest ms., care se intitulează Οὐρβυκίου Τακτικὰ Στρατηγικά.

cizie a tradiției manuscrise și ținând seamă de împrejurarea că lucrarea nu ni se înfățișează cituși de puțin unitară (unei expuneri „de bază”, compilată după tratate mai vechi, i s-au adăugat nu se știe când capitole străine de textul propriu-zis, printre care așa-zisa *Contribuție* a lui Urbicius⁴), nu-i de mirare dacă pentru stabilirea unor eventuali termeni *post quem* sau *ante quem* ai lucrării în ansamblu s-a recurs și se recurge la indicații oferite de un atent examen al conținutului.

Asemenea încercări datează de mult⁵, fără ca rezultatele să fi obținut o adeziune generală. O trecere a lor în revistă se citește în introducerea la ediția Mihăescu⁶, și din ea reproduc o seamă de argumente a căror greutate, din păcate, e departe de a fi egală. Astfel, încercând să facă acceptată opinia după care lucrarea ar fi fost compusă în a doua jumătate a secolului al VI-lea, Richard Förster se oprea îndeosebi asupra numelor de popoare vrăjmașe pomenite în *Strategikon*, căutând să stabilească vremea când fiecare a încetat a mai fi o primejdie pentru statul bizantin, aceste date constituind, în ochii filologului german, adevărate repere cronologice pentru întocmirea tratatului și, totodată, prezumții puternice în stabilirea identității autorului⁷. Se invocă, în această ordine de idei, împrejurarea că perșii și avarii n-ar mai fi amenințat imperiul — unii după anul 626, ceilalți după anul 650; că asediul Heracleei Pontice (amintit în IX 2, 3) a avut loc în 592; că bulgarii n-ar fi cituși de puțin pomeniți în text⁸; că slavii, în privința cărora ni se dau amănunte extrem de prețioase, sint arătați ca locuind încă în nordul Dunării; în sfârșit, că existența themelor — create în secolul al VII-lea — nu-i nicăieri menționată în lucrare.

Cum mi s-a mai întâmplat s-o spun, forța probantă a acestor argumente e de fiecare dată discutabilă. Mai întâi, un *terminus ante quem* e o indicație vagă, iar cele mai multe dovezi invocate de Förster fac parte din această categorie. Referirile la perși și la avari au putut figura în tratate de artă militară mai vechi, pe care autorul le-a consultat și de unde și-a scos informații utile⁹, fără ca aceasta să însemne că *Strategikon*-ul ar fi fost compus la o dată imediat posterioară anului 650, cum sîntem îndemnați să credem. Același lucru se poate spune despre pătrunderea slavilor în Imperiul bizantin la o dată ce n-a fost pînă acum stabilită cu precizie¹⁰ ori despre înființarea themelor, pe care specialiști reputați o

⁴ Οὐρβικίου Ἐπιτήδευμα, datat de cei mai mulți din epoca lui Anastasius (491—518).

⁵ Pe lângă lucrări mai recente, menționate în notele următoare, amintesc îndeosebi studiul lui F. Salamon citat în n. 46; apărut cu aproape un veac în urmă.

⁶ P. 8 și urm.

⁷ Kaiser Hadrian und die Taktik des Urbicius, in Hermes XII, 1877, p. 449—471.

⁸ Cf. mai jos p. 173 și n. 14.

⁹ E ceea ce arată de altminteri însuși editorul la p. 7 a Introducerii, întemeiat pe o bogată bibliografie germano-ungară-franceză, din care sint de reținut îndeosebi contribuțiile regretatului Alphonse Dain: *Histoire du texte d'Elieen de Tacticien*, Paris, 1946, și *Les stratèges byzantins*, Paris, 1967 (lucrarea postumă editată de J. A. de Foucault).

¹⁰ În legătură cu această problemă, vezi examenul adincit al tezelor formulate vreme de un veac la I. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la péninsule Balkanique et la Grèce continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéologiques*, RESEE, I, 1963, p. 41—67, după ale cărui concluzii: „La pénétration des Slaves dans les Balkans et la Grèce acquiert une signification historique générale et réelle au début du VII-e siècle seulement. Les établissements slaves dans la péninsule Balkanique vers les dernières vingt années du VI-e siècle ne représentent qu'une hypothèse et une concession maximale, les sources contemporaines et les sources plus rapprochées dans le temps ne l'attestant pas d'une manière nette et précise” (p. 67).

fac să dateze din secolul al VII-lea¹¹, cită vreme învățați nu mai puțin autorizați o situează sensibil mai târziu¹². Această din urmă împrejurare se cuvine reținută, pentru că un *terminus ante quem* e fără îndoială mai constrângător decât unul *post quem*, de felul lui mai lax. De altă parte, nu trebuie trecută cu vederea nici afirmația după care în textul pe care-l discutăm bulgarii n-ar fi încă pomeniți. Împărtășită și de editorul român¹³, această convingere nu-i mai puțin o eroare, de vreme ce în cartea a XII-a, capitolul 8, paragraful 1, se citește mențiunea întâmplătoare a acestui neam, amintit pentru o anumită particularitate a îmbrăcămînții¹⁴. Dacă deci, după modul de argumentare al lui Förster și al ultimului editor, care, printre temeiurile unei datări a textului „în primele trei decenii ale secolului al VII-lea”, menționează împrejurarea că bulgarii n-au cucerit Dobrogea și o parte din nordul Bulgariei decât după anul 676¹⁵, *Strategikon*-ul a trebuit să fie compus înainte de această dată, e ușor de văzut că argumentul se întoarce împotriva celor ce-l invocă și că, mai curînd decât la începutul secolului al VII-lea, opera ce ne reține atenția a putut fi scrisă la sfîrșitul acestui veac sau la începutul veacului al VIII-lea.

Tot atît de puțin probantă mi se pare, de altă parte, folosirea în textul ajuns pînă la noi a unui mare număr de termeni latini, îndeosebi comenzi tactice, a căror cunoaștere e socotită indispensabilă de scriitorul bizantin¹⁶ și în legătură cu care sîntem preveniți de ultimul editor că „prezența lor (în text) nu poate fi concepută într-o epocă mai tîrzie decât primele trei decenii ale secolului al VII-lea”¹⁷. Fără să intru în această privință în prea multe amănunte, mi se va îngădui să-mi exprim neîncrederea față de un raționament care postulează întrebuintarea pe o scară largă, în terminologia militară a Imperiului roman de răsărit, a unor termeni latini tradiționali care ar fi dispărut ca prin farmec la o anumită dată, și mai precis către anul 630. E evident că avem a face aici cu o îndoită confuzie. În primul rînd, renunțarea la folosirea limbii latine în răsăritul grec nu s-a făcut desigur de la o zi la alta, ci treptat și diferențiat, pe regiuni, în funcție de împrejurările istorice¹⁸; în al doilea rînd, termenii militari de care se discută nu implică numai decît din partea celor ce-i învățau o cunoaștere fie și elementară a limbii latine. E vorba de un *vocabular tehnic*, deprins ca atare și rămas în uz multă vreme după

¹¹ G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin* (tr. fr. Gouillard), Paris, 1969, p. 124—129

¹² Între alții, A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito 'De thematibus'* (1952), p. 103 urm.; N. H. Baynes, *The Emperor Heraclius and the Military Theme Systems*, in Engl. Hist. Review, LXVII, 1952, p. 380 urm.; W. Ensslin, *Der Kaiser Heraklius und die Themenverfassung*, in Byz. Zeitschrift, XI, VI, 1953, p. 362 urm. Dar cf. G. Ostrogorsky, in Byzantion, XXIII, 1954, p. 31 urm.

¹³ Introducere, p. 13: „În lucrarea de față nu întîlnim nici o mențiune despre proto-bulgari”.

¹⁴ Ζωνάρια δὲ λιτὰ καὶ οὐ Βουλγαρικὰ σαγία. καὶ τὰς κουράς δὲ αὐτῶν κοντάς γίνεσθαι καὶ μὴ ἀφεῖναι αὐτοῖς τελείας τρίχας χρῆσιμόν ἐστιν.

¹⁵ În 679—680, după Nestor, în studiul citat înainte, n. 10. La fel I. Barnea în *Istoria României*, I (1960), p. 757, și *Din istoria Dobrogei*, II (1968), p. 409.

¹⁶ Cf., de pildă, *Strateg.*, I 8 și XII 8, 24.

¹⁷ *Introd.*, p. 13.

¹⁸ Din extrem de bogata literatură a subiectului, mă mulțumesc să citez studiul lui B. Gerov, *Lateinisch-griechische lexikalische gegenseitige Beziehungen in den Inschriften aus den Balkanländern*, în *Godišnik na Sofijskija Universitet, Ist. — fil. Fakultet*, XVIII, 1947, p. 122 urm., și considerațiile generale ale lui Al. Rosetti, *Istoria limbii române*⁴ (1964), II, p. 34 urm.

ce, în marea lor majoritate, cei ce-l foloseau încetaseră de a mai vorbi o altă limbă decât greaca¹⁹. Așa fiind, a trage din păstrarea în textul *Strategikon*-ului a unor termeni de comandă latini concluzii imperative pentru încadrarea cronologică a operei și a autorului e o exagerare. Și o exagerare, fără îndoială, afirmația după care, explicabili și chiar firești pînă către 630, aceiași termeni ar fi devenit cu neputință de explicat și de admis îndată după această dată.

Ceea ce se desprinde din această rapidă trecere în revistă a argumentelor cu ajutorul cărora s-a ajuns a se atribui tratatului lui Mauricius o dată timpurie e, cred, imposibilitatea de a face să progreseze studiul problemei cu ajutorul argumentelor tradiționale²⁰; în al doilea rînd, îndemnul de a descoperi în textul controversat indicii încă neluate în seamă, susceptibile de a contribui într-o măsură mai mare sau mai mică la obținerea unor rezultate convingătoare.

În realitate, asemenea tentative n-au lipsit, și e numai o ilustrare a adevărului că studiul lumii vechi nu poate fi compartimentat, nici făcut să progreseze cu resursele unei unice discipline, împrejurarea că în cazul care ne interesează tradiționala metodă filologică era menită să dea greș. Un oarecare ajutor ne-ar putea veni abia de la o disciplină înrudită (în cazul nostru arheologia) și nu va fi, socot, de prisos să arăt în ce fel rezultatele de ea obținute — într-un domeniu în aparență minor — sînt susceptibile să influențeze soluția a cărei găsire ne reține atenția.

Pînă atunci, cîteva deslușiri preliminare. Stăruie în amintiri vilva produsă în jurul anilor '30 de apariția cărții căpitanului Lefebvre des Noëttes despre modurile de înhămare și despre calul de călărie de-a lungul secolelor²¹. În mod convingător și pe baza unei întinse documentări, literare și arheologice, se făcea în ea dovada că lumea veche n-a cunoscut decît tîrziu un mod spornic de întrebuințare a animalelor de tracțiune și că, în ce privește calul, în special, o adevărată folosire a lui la nevoile războiului n-a putut avea loc decît în evul mediu, după născocirea și răspîndirea pe continentul nostru a scării de șa. Mulțumită, poate, talentului autorului (căpitan de cavalerie, a cărui competență în materie nu putea fi pusă în discuție), ori din alte pricini, lucrarea s-a bucurat de o bună primire și a avut un larg răsunset²². Nu e mai puțin adevărat că ambele probleme fuseseră puse cu zeci de ani în urmă de arheologi și de istorici militari, fie în broșuri puțin răspîndite, fie în rapoarte de săpături sau în culegeri și periodice anevoie accesibile. Lăsînd la o parte problema atelajului și mărginindu-mă la descoperirea scării de șa, cu urmările-i atît de însemnate pentru istoria militară și socială a Europei feudale, sînt obligat să amintesc, din rezultatele numeroaselor cercetări referitoare la problemă, măcar pe acelea direct legate de data operei lui Mauricius.

¹⁹ Problema e prea cunoscută pentru a mai fi nevoie să-mi întemeiez afirmația pe o bibliografie fie și restrînsă.

²⁰ Nu pot să nu amintesc totuși că, folosind aceleași argumente filologice și un raționament mai mult sau mai puțin identic, unii cercetători datează *Strategikon*-ul din secolul al VIII-lea, și chiar din al IX-lea!

²¹ R. Lefebvre des Noëttes, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris, 1931.

²² Cf. prefața lui J. Carcopino (*op. cit.*, p. I—VII) și recenziile din *Scientia*, LV, 1934, p. 238 (L. Halphen) și *L'Anthropologie*, 1932, p. 586—587 (Vaufrey) și 1934, p. 846—848 (Horwitz).

Se știe, într-adevăr, că în două pasaje diferite ale tratatului, cu totul clare și transmise identic în toate manuscrisele, autorul bizantin vorbește de *scări de fier* aplicate șeilor și slujind, într-un caz, la siguranța călărețului, alteori la transportul lesnicios al răniților. Pentru convingere, reproduc în continuare rindurile din original, însoțite de traducerea română a ultimului editor.

I 2,7 : ἔχειν δὲ εἰς τὰς σέλλας σκάλας σιδηρᾶς δύο, λωρόσοκκον, πέδικλον, σελλοπούγγιν, ἐν ᾧ καιροῦ καλοῦντος δυνατόν ἐστι κἂν τριῶν ἡμερῶν ἢ τεσσάρων τοῦ στρατιώτου δαπάνην χωρῆσαι („Să aibă șeile cailor două scări de fier, un săculeț de piele, o piedică și o pungă mare, în care, la timpul cerut, oșteanul să-și poată duce hrana, măcar pentru trei-patru zile”).

II 8, 3 : ἵνα δὲ εὐκολοὶ αἱ ἀναβάσεις ἐπὶ τῶν ἵππων τῶν τε δηποτάτων γίνωνται καὶ τῶν τραυματιζομένων ἤτοι ἐκπιπτόντων, δεῖ τὰς σκάλας τῶν δηποτάτων κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς σέλλας ποιεῖν, τούτέστι τὴν μίαν πρὸς τῇ κούρβᾳ, ὡς ἔθος ἐστί, καὶ τὴν ἄλλην πρὸς τῇ ὀπισθοκούρβᾳ, ἵνα τῶν δύο ἐπὶ τὸν ἵππον βουλομένων ἀνέρχεσθαι, τούτέστιν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἀπομάχου, ὁ μὲν διὰ τῆς πρὸς τῇ κούρβᾳ σκάλας ἀνέρχεται, ὁ δὲ διὰ τῆς πρὸς τῇ ὀπισθοκούρβᾳ. („ca să fie mai ușoare încălecările pe cai pentru cei care se îngrijesc de răniți și pentru cei vătămați sau cei căzuți de pe cai trebuie să se facă două scări pe latura din stînga a șeilor la cei care se îngrijesc de răniți, adică, una înspre oblînc, cum e obiceiul, și alta în partea dindărăt, pentru ca atunci cînd ar dori să încalece pe cal doi oameni, și anume călărețul și oșteanul scos din luptă, unul să se urce pe scările de la oblînc, iar celălalt pe cele dindărăt”).

Situația e astfel clară, oricare ar fi concluziile pe care le îndreptățește : autorul *Artei militare* cunoaște întrebuințarea scărilor de șa, cunoscînd desigur și utilitatea lor pentru comportarea călărețului în luptă. Din acest punct de vedere, cîteva deslușiri mi se par necesare, însoțite și de unele indicații cu privire la răspîndirea în lume a acestei decisive perfecționări aduse modului tradițional de călărie.

S-ar putea spune nu fără dreptate că, sub raportul folosirii calului în război, istoria omenirii se împarte în trei perioade : a carului de luptă (bine cunoscută la popoarele Orientului Apropiat și în Grecia arhaică ²³), a șeilor de orice fel *fără scări* (așa cum sînt descrise în texte și reprezentate pe monumentele plastice ale antichității grecești și latine) și a șeilor *cu scări*, a căror primă apariție constituie pînă astăzi un subiect de discuție între specialiști, dar a căror pătrundere în Europa n-a avut loc desigur înainte de ceea ce se numește de cei mai mulți „evul mediu timpuriu” ²⁴. Neînsemnată în aparență, inovația care constă în a oferi luptătorului călare un reazem pentru tălpi în momentul atacului cu lancea (dar mai ales cu spada !), în lupta individuală sau în șarjele colective, deschidea o eră

²³ În acest sens, cf., în lucrarea colectivă *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, publicată de Centrul de Cercetări istorice al Școlii de Înalte Studii a Sorbonei, secția a VI-a, sub conducerea lui J.-P. Vernant (Paris, 1968), expunerile intructivă complementare ale lui Paul Garelli : *Note sur l'évolution du char de guerre en Mésopotamie jusqu'à la fin de l'Empire assyrien* (p. 291—295), Elena Cassin : *A propos du char de guerre en Mésopotamie* (p. 297—312) și Marcel Détéienne : *Remarques sur le char en Grèce* (p. 313—318).

²⁴ Pentru o privire de ansamblu asupra problemei, întemeiată pe totalitatea datelor cunoscute pînă la sfîrșitul veacului trecut, vezi A. Schlieben, *Geschichte der Steigbügel*, în *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde u. Geschichtsforschung*, XXIV, 1892, p. 165—231, XXV, 1893, p. 45—52, de completat cu R. Zschille & R. Forrer, *Die Steigbügel in ihrer Formentwicklung*, Berlin, 1896, și Lefebvre des Noëttes citat *supra*, n. 21.

nouă în istoria războaielor și, poate, în istoria socială, în măsura în care originile feudalismului sînt strîns legate de apariția clasei cavalerilor, iar dezvoltarea acesteia e condiționată de generalizarea călărimii ca forță principală de luptă. Nu e locul, firește, să stărui mai mult asupra teoriilor care fac din bătălia de la Poitiers un moment crucial în istoria Europei sau din constituirea unui vajnic corp de cavalerie, prin grija lui Carol Martel și a urmașilor lui imediați, începutul feudalismului apusean²⁵. Mai util, din punctul nostru de vedere, mi se pare să relev împrejurarea că această importantă inițiativă corespunde cu răspindirea în centrul și apusul Europei a scărilor de sa²⁶ și că — indiferent de căile de penetrație ale scării și a tot ce se leagă de ea — Imperiul bizantin n-a rămas nici el străin de această născocire menită să-i asigure, dacă nu superioritatea, cel puțin egalitatea în lupta cu popoarele de călăreți care-i atacau hotarele dinspre răsărit sau dinspre nord, din părțile Dunării.

Așa stînd lucrurile (și ținînd seamă de faptul că, în literatura bizantină, primele mențiuni ale scărilor de sa sînt tocmai cele din *Strategikon*, reproduse înainte, al căror cuprins pare să indice o cunoaștere și deci o folosire a lor mai veche decît momentul cînd scria Mauricius), e cazul să ne întrebăm, mai întii, către ce vreme bizantinii vor fi luat cunoștință de această importantă inovație tehnică și, în al doilea rînd, pe ce căi anume?

Cele două întrebări se leagă și, întrucîtva, se condiționează. Nu-i greu de văzut, într-adevăr, că, dacă am ști de la cine au împrumutat bizantinii scările, ne-ar fi lesne să fixăm cu oarecare aproximație data împrumutului, și invers. De aceea, înainte de a intra în alte amănunte, se cuvine spus că — teoretic — adoptarea scărilor de sa de cavaleria Bizanțului a putut fi mijlocită deopotrivă de vrăjmași din răsărit sau din nord, și unii și ceilalți vehiculînd spre Europa o invenție ale cărei origini cercetările noi tind tot mai mult să le situeze în răsăritul depărtat, și mai precis în China²⁷.

N-au lipsit, e adevărat, încercările de a localiza apariția importantei născociri în India, cu multe veacuri înainte de prima mențiune a scărilor de sa într-un text chinez, care datează din 477 e.n. ²⁸. Dar e vorba, cum se vede limpede din unele reliefuri ajunse pînă la noi, de un laț de sfoară în care numai un călăreț desculț se putea înlesni să-și petreacă degetele mari de la picioare ²⁹. Acolo unde rigorile climei obligau pe oameni să umble încălțați, simplul laț se dovedea impracticabil, locul lui fiind luat, cît se poate judeca, de un soi de cîrlige agățate de șei, în care piciorul încălțat

²⁵ Cu privire la originile feudalismului, în legătură cu dezvoltarea forțelor de cavalerie și a tehnicii militare în Europa occidentală, cf. studiul fundamental al lui H. Brunner, *Der Reiterdienst u. die Anfänge des Lehnwesens*, in *Z S S. Germ. Abt.*, VIII, 1887, p. 1—38 (= *Forschungen zur Geschichte des deutschen u. französischen Rechts*, Stuttgart, 1894, p. 39—74). O trecere în revistă a discuțiilor stîrnite de tezele lui Brunner și un examen pătrunzător al întregii probleme, în lumina izvoarelor literare și arheologice, la Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962, p. 1—38 (de completat și cu Georges Duby, *Les origines de la chevalerie*, în *Ordinamenti militari in Occidente nell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1968, p. 739—761).

²⁶ Fr. Kaufmann, *Deutsche Altertumskunde*, München, 1923, II, p. 339 urm. (pe lîngă lucrările citate în nota precedentă).

²⁷ Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 14 urm. (la care întreaga literatură mai veche).

²⁸ F. Hirth in *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft f. Anthropologie*, 1890, p. 209; P. Pelliot in *T'Oung Pao*, XXIV, 1926, p. 259. Cf. Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 15 și 140, n. 3.

²⁹ Lefebvre des Noëttes, *op. cit.*, fig. 370—373; L. C. Fleitmann, *The Horse in Art from Primitive Times to the Present*, London, 1931, p. 28; Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 14 și 140, n. 7.

găsea un reazem ferm, dar din care anevoie se putea degaja în caz de cădere, ceea ce expunea pe călăreț la primejdia de a fi tirat răsturnat de-a lungul cîmpului de luptă. Astfel de cîrlige se recunosc pe o gemă gravată din Muzeul Britanic, provenind din Kușan și datînd din jurul anului 100 e.n.³⁰ Cu ele ne apropiem de scările propriu-zise, așa cum le cunoaștem pînă astăzi, folosite în mod curent în China veacurilor al V-lea și al VI-lea, înainte de a se răspîndi mai departe spre nord, în Siberia și Mongolia, sau spre răsărit, în Coreea și Japonia³¹.

Mai puțin lămurit apare procesul de pătrundere a scărilor de șa spre apus, în direcția zonei geografice care ne reține în mod deosebit atenția. Amăgiți de unele informații neverificate, specialiști de seamă, ca Arendt³² și Rostovtzev³³, au putut fi aduși să susțină folosirea scărilor de șa la sciți și la sarmați încă din antichitate, dar această părere e respinsă de cei mai mulți. Numeroasele exemplare de scări aflate în mormintele de călăreți, la Saltovo și în alte locuri din Ucraina, nu par să fie mai vechi decît secolul al VIII-lea³⁴, iar cea mai veche reprezentare figurată a unor scări de șa descoperită pînă astăzi în Asia Centrală n-a putut fi nici ea datată decît cu o largă aproximație între 400 și 700 e.n. Data din urmă e și cea în jurul căreia scara de șa pare să fi fost adoptată în Iran, unde, cum a observat pentru înția oară Paul Pelliot, poartă un nume arab, ceea ce îndreptățește supoziția că n-a pătruns în aceste ținuturi înainte de sfîrșitul secolului al VII-lea sau începutul celui de-al VIII-lea, cînd clasa conducătoare din Persia vorbea arăbește³⁵.

Urmarea ar fi că, dacă bizantinii au împrumutat scările de șa de la vecinii lor răsăriteni, cu multă probabilitate n-au putut-o face înainte de secolul al VIII-lea. Dar, cum am mai lăsat-o să se înțeleagă, exemplul le putea veni și de la unii dușmani din părțile Dunării-de-mijloc sau ale Dunării-de-jos, cu care luptele se țin lanț cel puțin din vremea bătăliei de la Adrianopol³⁶. În fapt, atenția celui mai mare număr de cercetători ai problemei s-a îndreptat în această direcție (îndeosebi a unor învățați

³⁰ British Museum, nr. 1919, 7—9, 02. Cf. Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 15, nr. 1.

³¹ S. Umehara, *Deux grandes découvertes archéologiques en Corée*, Rev. des arts asiatiques, III, 1926, p. 33 și pl. XVII. Cf. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Altira-Reiches*, in Abhdl. d. Bayer. Akad. der Wiss., Phil.-hist. Kl., XXXVIII, 1956, pl. 67.1.

³² W. W. Arendt, *Sur l'apparition de l'étrier chez les Scythes*, in Eur. sept. antiqua, IX, 1934, p. 206—208, credea a le recunoaște într-o scenă de pe faimosul vas de la Certomlyk; dar cf. E. J. Minns, *Scythians and Greeks in South Russia*, Cambridge, 1913, p. 116, fig. 48, și 279, fig. 202, pe lingă Max Ebert s. v. Certomlyk, in *Reallexikon der Vorgeschichte*, II (1925), p. 298, care tăgăduiește că un popor nomad a cunoscut vreodată scările de șa. Altfel F. Hančar, *Stand u. historische Bedeutung der Pferdezug Mittelasiens im I. Jahrtausend v. Christi*, in Kultur u. Sprache, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte u. Linguistik, IX, 1952, p. 478—480.

³³ *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 130; *Skythien u. der Bosphorus*, Berlin, 1931, I, p. 558, n. 1 (după informații orale ale lui N. Vesselowski). Contra: M. Ebert in *Reallexikon d. Vorgesch.*, XIII (1928), p. 110 și P. Pelliot in T'Oung Pao, XXIV, 1926, p. 262, n. 2.

³⁴ A. A. Zakharov, *Studia Levedica*, Budapest, 1935, p. 40; Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 17.

³⁵ T'Oung Pao, XXIV, 1926, p. 262, n. 1.

³⁶ În istoria militară a antichității importanța bătăliei de la Adrianopol a fost deseori exagerată, văzîndu-se în ea un moment hotărîtor în dezvoltarea metodelor de luptă tradiționale. Superioritatea călărîmii lui Fritigerin asupra legiunilor lui Valens — s-a susținut — lăsa să se întrevadă care va fi arma viitorului, goția înfățișîndu-se, după acest mod de a vedea, ca precursori ai cavaleriei medievale. Împotriva acestor exagerări, cf. W. Judeich, *Die Schlacht bei Adrianopol*, Deutsche Ztschr. f. Geschichtswiss., VI, 1891, p. 1—21, și, mai ales, G. Gundel, *Untersuchungen z. Taktik u. Strategie der Germanen nach den antiken Quellen*, Marburg, 1937,

maghiari ³⁷) cu rezultatul că — după părerea celor mai mulți — scările de șa trebuie să fi fost împrumutate de bizantini de la avari, curînd după pătrunderea acestora în Pannonia, în 568 e.n. ³⁸.

Acum, că avarii au cunoscut și folosit scările de șa (ca vecinii lor bulgarii-kuturguri) pare neîndoișor ³⁹. Mai puțin sigur e dacă le vor fi adus cu ei de la prima lor apariție în Europa, sau dacă adoptarea și generalizarea folosirii scărilor se leagă, cum e posibil, de sosirea în cîmpia ungară a unui nou val de migratori? Răspunsul la această întrebare atîrnă, firește, de cronologia cimitirelor avarie săpate cu sîrg de arheologii maghiari încă de la începutul secolului nostru, dar observațiile acestora nu-s de fiecare dată concordante și îndoiala e permisă dacă, într-adevăr, scări de șa au fost descoperite în morminte datate cu certitudine în secolul al VI-lea. Problema e aridă și n-am căderea să exprim în privința ei o judecată personală. Dar, dacă e să mă refer la opinii mai autorizate, concluziile lui Hampel, care credea a fi găsit scări de șa în morminte avarie sigur datate în secolul al VI-lea ⁴⁰, sînt astăzi respinse pe temeiul unor observații stratigrafice mai riguroase și al unor sigure descoperiri monetare ⁴¹, a căror mărturie datează complexe în chestiune *cel mai devreme* din secolul al VII-lea ⁴².

Ajungem astfel, după un lung înconjur, la încheierea că stadiul prezent al cunoștințelor privitoare la originea și răspîndirea în Europa a scărilor de șa contrazice ipoteza după care *Strategikon*-ul lui Mauricius ar fi fost scris la o dată atît de veche ca secolul al VI-lea, cum s-a admis prea multă vreme ⁴³, sau chiar la începutul secolului al VII-lea, cum încearcă să ne convingă ultimul său editor ⁴⁴. O datare mai tîrzie, în secolul al VII-lea sau la începutul secolului al VIII-lea, apare din toate punctele de vedere preferabilă ⁴⁵, chiar nesocotind argumentele pe temeiul cărora — cu aproape un veac în urmă — un filolog ca F. Salamon năzuia să coabore compunerea tratatului pînă în primele decenii ale veacului al IX-lea ⁴⁶.

³⁷ Cf., între alții, E. Dárko, *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, în *Byzantion*, X, 1935, p. 443—469; XII, 1937, p. 119—147, și, de același, *Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge*, *ibid.*, XVIII, 1946/48, p. 85—97.

³⁸ Pe lingă lucrările citate în notele 40—42, vezi studiul lui L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, în *Byzantion*, IV, 1927/28, p. 137—170; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 61—108, și, în general, bibliografia din *Istoria României*, I, p. 727.

³⁹ Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 21.

⁴⁰ J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, I, p. 217 urm.

⁴¹ L. Huszar, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken*, în *Acta Archaeologica*, V, 1954, p. 96; D. Csállany, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa: Schrifttum u. Fundorte*, Budapest, 1956, p. 240.

⁴² J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde*, Berlin, 1935, p. 73; D. Csállany, *Grabfunde der Frühawarenzeit*, *Folia archaeologica*, I, 1939, p. 171.

⁴³ Vezi lucrările citate de Mihăescu în Introducere, p. 8 urm., și mai ales G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest, 1942, I, p. 250—253 (cu toată literatura anterioară).

⁴⁴ Introducere, p. 13.

⁴⁵ E și părerea lui F. Lammert s. v. *Steigbügel*, în *RE* III, A, 2237—2238.

⁴⁶ F. Salamon, *Pótlék a magyar haditörténelhez a vezérek korában*, în *Századok*, X, 1877, p. 1—17, 686—733; XI, 1878, p. 124—137.

32. UN DOCUMENT ȘI TREI INTERPREȚI

Pentru o judecată obiectivă a rezultatelor obținute în indiferent ce domeniu de cercetare, aș zice că nu-i metodă mai bună decât aceea de a reexamina încheierile respective după un număr oarecare de ani. Timpul are darul să opereze o decantare miraculoasă în structura oricărei elaborări intelectuale, făcând să apară în plină lumină nu numai temeinicia sau lipsa de temeinicie a raționamentelor și concluziilor, dar pină și exagerările de limbaj, ca să nu mai vorbesc de lipsurile de informație, de polemicile injuste ori de o anumită aplecare spre soluțiile facile.

Ou aceasta nu vreau să spun, firește, că scrisul nu trebuie să se resimtă de împrejurările vieții autorului sau de atmosfera vremii când acesta își duce munca. Astfel de înrîuriri sînt inevitabile, într-un fel chiar necesare. Doar ele singure ne diferențiază de predecesori și urmași, conferind contribuției noastre acea notă personală care e caracteristica cea mai de preț a strădaniilor literare sau științifice. Nu stărui asupra nevoii absolute de a stăpîni materia de care ne încumetăm a vorbi sau de a fi deprins o metodă de cercetare: astfel de exigențe sînt în firea lucrurilor și oarecum subînțelese, chiar dacă, în practică, de lipsa lor ne izbim la fiecare pas.

Asemenea reflecții îmi sînt sugerate de recitirea, după șaptesprezece ani, a unui studiu al lui Iorgu Stoian în care, în legătură cu noima unui decret fragmentar din Istros publicat de Vasile Pârvan și reeditat de Adolf Wilhelm, se exprimă judecăți severe asupra muncii — și chiar a onestității științifice — a celor doi învățați¹. Inscripția se citește în *Histria IV*, nr. 2, și în partea care ne interesează are următorul cuprins:

- [. γενομένων] τε τινῶν πολιτικῶν
 6 [περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων εἰ[ς]
 [ξένην τινῶν, ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ-
 8 [δίῳν οἰκῶν χρησί]ον αὐτοῖς προέθη-
 [κεν καὶ παραίτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο-
 10 [μίσασθαι τοὺς πολίτας]

După interpretarea prudentă a primului editor („ne e imposibil de a da o completare sigură rindurilor ce ni s-au păstrat”; „dacă nu greșim prea mult în această restituire a fragmentului”), ne-am găsi înaintea unei mărturii privitoare la luptele politice din cetate, decret de cinstire a unuia „din acei ‘moderați’ care putea fi . . . prieten cu ambele partide în luptă . . . și care își ia asupra sa greaua sarcină a reconcilierii și întoarcerii celor plecați din patrie, ducîndu-se chiar el la dinșii și avansîndu-le din averea sa banii trebuitori pentru repatriere”².

Pentru Stoian, acest mod de a înțelege textul e departe de a fi satisfăcător și calificativele pe care i le acordă nu-s nici ele mai blînde. „Interpretarea lui Pârvan — ni se spune —, extrem de sumară, nu corespunde nici pe departe . . . prin amploare, nici prin adîncime, care nu merge mai departe de suprastructura politică”³. În realitate, înainte de a formula aprecieri asupra interpretării, mi se pare că asprul judecător ar fi

¹ SCIV, IV, 1953, p. 681—704; *Ecouri ale luptei de clasă la Istros în a doua jumătate a sec. al III-lea și în prima jumătate a sec. al II-lea, l.e.n.*

² *Histria IV* (ARMSI XXXVIII, 1916), p. 540—541.

³ *Art. cit.*, p. 684.

trebuie să-și pună întrebarea dacă inscripția e bine întregită și dacă, de pildă, o frază ca: [... γενομένων] τε τινῶν πολιτικῶν [περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων εἰς ξένην τινῶν] are vreun sens, sau dacă au un sens cuvintele: [... ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν [δίων οἰκῶν]?

Dar poate că mă înșel, de vreme ce mai departe, pe aceeași pagină, revenind asupra coniecturilor lui Pârvan pentru a le opune citirilor diferite ale lui Wilhelm, autorul articolului de care mă ocup nu șovăie să le dea preferința sa, expunându-se la ridicolul de a trata „de sus” pe unul din cei mai mari epigrafiști ai tuturor timpurilor. „Trebuie să recunoaștem totuși — citim în continuare — că Vasile Pârvan are meritul de a fi semnalat măcar... existența unor frământări, fie și numai politice, la Istros. Acest fapt n-a fost însă, se vede, de natură a satisface exigențele 'științifice' ale lui Ad. Wilhelm, care, o dată cu unele rectificări și completări, mai mult sau mai puțin fericite, la lectura lui Pârvan, face și unele de natură a modifica, cu totul, sensul documentului. Potrivit cu această nouă lectură... n-ar fi vorba nici de 'dificultăți politice' — πολιτικαὶ περιστάσεις, —, nici de adversari exilați și de revenirea lor ulterioară în patrie — ἀπαχθέντες εἰς ξένην τινες καὶ τοῦ ἀνακομίσασθαι cum admitea Pârvan, ci de cu totul altceva, și anume de cetățeni răpiți și duși în altă parte (de ex., spune Wilhelm, în Heraclea) ca prizonieri și de sume plătite pentru răscumpărarea lor”.

Pentru corecta apreciere a aportului lui Wilhelm la întregirea decretului mutilat, reproduc lecțiunile învățatului vienez⁴, subliniind totodată coerența impecabilă a rîndurilor restituite și perfecta lor consonanță cu frazeologia decretelor de cinstire avînd un conținut asemănător :

- [. σωμάτων] τέ τινῶν πολιτικῶν
 6 [ἀπαχθέντων] καὶ ἀπαχθέντων εἰς[ς]
 [e.g. Ἡράκλειαν, ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ-
 8 [δίων τό τε λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη-
 [κεν καὶ αἷτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο-
 10 [μισθῆναι σύμπαντας] καὶ τὴν παρε-
 [πιδημίαν ἐποίησατο ἀξί]αν τοῦ τ[ε]
 12 [ἡμετέρου δήμου καὶ τοῦ δήμου τοῦ]
 [Ἡρακλεωτῶν κτλ].⁵

Cum e ușor de văzut, în încercările lor de restabilire a literei documentului ambii editori au pornit de la participiul revelator ἀπαχθέντων, pe care l-au înțeles în chip deosebit potrivit cunoștințelor de limbă ale fiecăruia. Mai puțin bun elenist decît Wilhelm, Pârvan vedea în ἀπάγεσθαι un verb activ pe care se îndemna a-l traduce prin „a exila”, cită vreme, în realitate, înțelesul lui la forma medie e : „a duce cu sine, a tira”, iar la cea pasivă : „a fi dus, a fi răpit”. Așa stînd lucrurile, e cu totul imposibil să ne închipuim că în decret ar fi vorba de o frământare politică pe urma căreia un grup de cetățeni ar fi fost *erilați* de adversarii lor, cum

⁴ SEG, I 328.

⁵ Astfel întregite, rîndurile 5—13 ale documentului se traduc precum urmează : „... iar cînd unii cetățeni (din Histria) au fost prinși și duși (să zicem) la Heraclea, călătorînd acolo pe propria cheltuială, (necunoscutul titular al decretului) le-a pus la dispoziție sumele necesare pentru răscumpărare, mijlocind pentru fiecare întoarcerea acasă și avînd în tot timpul șederii (în cetatea străină) o purtare întru totul demnă de poporul nostru și de acel al (să zicem) heracleoților . . .”.

gindea Pârvan și cum se grăbește să admită Stoian, pentru care cuvintele ἀπαχθέντων εἰς ξένην τιῶν s-ar referi la niște expatriați din pricina tulburărilor sociale, reveniți ulterior în cetatea de baștină. Întemeiat pe o defectuoasă restituire a textului și pe traducerea incorectă a unui verb al cărui înțeles adevărat e altul, acest mod de a înțelege documentul apare fundamental greșit și cu atât mai regretabil cu cât e formulat cu mai multă emfază.

Confuzia ar fi putut fi evitată, dacă s-ar fi ținut seamă de acea regulă esențială a metodei epigrafice care pretinde ca orice încercare de întregire a unui text mutilat să se sprijine pe cât mai numeroase exemple de texte paralele. Nici Pârvan, și încă și mai puțin Stoian, nu s-au preocupat de această exigență, ba, cum s-a putut vedea din citatul reprodus mai sus, cel din urmă își arogă dreptul să-l ironizeze pe Wilhelm pentru scrupulele lui „științifice” (ghilimelele aparțin epigrafistului român) și să-l mustre pentru „rectificările și completările... de natură a modifica cu totul sensul documentului”. Ca și cum acest sens ar fi fost garantat sau temeinic asigurat în ediția anterioară și ca și cum învățatul vienez ar fi săvârșit *el* greșala de a confunda diatezele verbului în discuție!

Într-o scurtă notă a cărții mele din 1967 : *Contribuții la istoria veche a României*, adus fiind să vorbesc de decretul mutilat, am relevat în treacăt eroarea de interpretare a lui Pârvan — agravată de Stoian —, mulțumindu-mă să trimit, spre convingere, la două decrete din locuri diferite ale lumii grecești⁶, unde ἀπάγεσθαι prezintă înțelesul de mine relevat :

IG IV 497 (= *Syll.*³, 594) ; r. 6 urm. : ἐπειδὴ ἀπ[αχ]θέντων ἐφ[η]β[ων] τῶν Μυκανέων ὑπὸ Νάβιος ἐς Λ[α]κεδαίμονα ἐπολυώρηε Πρότιμος Τιμάρχου Γορτύνιος καὶ τὰν ἄπανσαν σπουδὰν ἔθετο ὡς διασωθεῖεν τοὺς ἀπαχθέντες...

CIG 3668 (= *Syll.*³, 763), r. 7 urm. : [. . . αἰχμα]λωτισθέντα ἐκ Λιβύης καὶ ἀπαχθέν[τα εἰς δουλεί]αν καὶ τῆς θεᾶς εἰπάσης μοι κτλ.

În ambele texte reproduse e vorba de oameni căzuți în mâna vrăjmașilor în timpul unor operații militare (în primul caz pe continent, în cel de-al doilea pe mare), luați prizonieri și, în această calitate, *tirîți* — ἀπαχθέντων — departe de patria lor, unde nu s-au putut întoarce decît prin stăruința și cu sacrificiile bănești ale persoanelor în cinstea cărora sînt puse inscripțiile. Astfel de situații nu erau rare în lumea greacă a ultimelor veacuri i.e.n.⁷ și ele sînt studiate cu toată rigoarea într-o teză prezentată de curînd Universității din Lausanne în care, ocupîndu-se de soarta prizonierilor în Grecia veche⁸, autorul — Pierre Ducrey — acordă o deosebită luare-aminte nu numai situațiilor felurite consemnate în texte, dar și vocabularului folosit pentru a se vorbi de ele. „C'est sans doute ἄγω — serie el — qui, dans un décret d'Ephèse, s'applique à l'enlèvement d'esclaves et d'hommes libres⁹, alors que la lettre d'un navarque,

⁶ *Contribuții* ², p. 66, nr. 113.

⁷ La Histria chiar, după pustiirea cetății de geți, către jumătatea sec. II.e.n., Aristagoras al lui Apaturios desfășoară o activitate care în unele privințe amintește pe a necunoscutului de care ne ocupăm. . . . κατὰ μέρος τῶν πολιτῶν ἀπὸ τῆς βαρβάρου καταπορευομένων εἰς τὴν πόλιν — citim în decretu-i bine cunoscut — τισὶν μὲν δεξιῶς ἀπ[αν]τῶν τῶν κρατούντων τῆς χώρας βαρβάρων, τισὶν δὲ τῶν πολιτῶν εἰ[ς] λύτρα προτιθεῖς ἔδειξεν ἑαυτὸν πρὸς πᾶσαν ἀπάντησιν τῶν σωζο[μέ]νων εὐομελίητον.

⁸ *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine*, Paris, 1968.

⁹ IG, XII 3, 171 + 1286, r. 17–18.

où il est question de personnages placés dans l'incapacité d'emmener leurs prisonniers¹⁰, et un décret d'Araxa, rapportant les opérations du dynaste pisidien Moagètes : vols et enlèvements de citoyens¹¹, portent tous deux la forme ἀπάγω. Toutefois, *ce sont les participes aoristes passifs d'ἄγω et surtout d'ἀπάγω, accompagnant des termes tels que σῶμα ou πολίτης, qui demeurent de loin les plus fréquents*¹².

Iar în alt loc : „D'autres décrets présentent ἀπάγω, tel celui qui fut rendu en l'honneur d'Héracléitos d'Athmonon, stratège d'Antigonos Gonatas, dont l'intervention efficace sauva un malheureux enlevé de Salamine par des pirates et conduit chez l'ennemi¹³, ou ceux de Temnos¹⁴ et d'Istros¹⁵. Enfin il est question du rapt d'esclaves et d'hommes libres dans un décret, très mutilé, des Korésiens¹⁶; et la présence d'ἀπαγόμενον dans un décret d'Athènes invite à penser qu'il rappelle lui-aussi des enlèvements¹⁷. Ἀπάγω peut même s'appliquer à des objets, comme l'atteste un texte de Mylasa relatant que des gens d'Héraclée firent main basse sur les biens d'un citoyen¹⁸.

Les exemples que nous avons donnés ci-dessus permettent de constater qu' ἄγω et certains de ses composés ont exprimé dès l'origine l'action d'emmener des êtres animés et notamment des prisonniers. Ces verbes se multiplient à l'époque hellénistique, où ils caractérisent les méfaits des pirates et des brigands et, de façon générale, les enlèvements par voie de violence¹⁹.

Dovada mi se pare făcută. Textele pe care le-am invocat și altele care s-ar mai putea aduce în sprijin nu lasă îndoială asupra faptului că, întregind decretul histrian în felul arătat, Adolf Wilhelm făcea nu numai dovada unei stăpîniri a limbii grecești din ce în ce mai rară în veacul nostru, dar și a unei familiarități cu documentele epigrafice, care-i lipsea desigur lui Pârvan și-i lipsește, mă tem, și editorului inscripțiilor din Tomis.

33. HALMYRIS ȘI OZOLIMNE

În seria de tipărituri ale Academiei de Științe Sociale și Politice cunoscută sub numele de *Bibliotheca Historica Romaniae*, în care s-au publicat de-a lungul anilor o seamă de lucrări de istorie veche a României, dar încă și mai multe contribuții la cunoașterea unor vremi mai noi, de la epoca feudală la cea contemporană, Petre Diaconu a făcut să apară de curînd un studiu deosebit de interesant intitulat *Les Petchénègues au Bas-Danube*¹. E o lucrare de mure migală și de probitate științifică, întemeiată pe observațiile mai multor ani de cercetări de teren, dar și de muncă în biblioteci, care l-au condus la încheieri valabile într-o seamă de probleme nelămurite, de natură să arunce lumină asupra unei epoci obscure între toate.

¹⁰ IG. XII, 3, 328 (= *Syll.*², 921), r. 6–7.

¹¹ JHS, LXVIII, 1948, p. 47, r. 15–17.

¹² *Op. cit.*, p. 40.

¹³ IG, II² 1225 (= *Syll.*³, 454), r. 16–18.

¹⁴ L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 91, r. 7.

¹⁵ Referința e la textul care ne interesează, citat după SEG, I, 328.

¹⁶ Hellenica, XI–XII, 1960, p. 133, r. 4–6.

¹⁷ IG, II² 550, r. 18.

¹⁸ Michel, *Recueil*, 472, r. 20.

¹⁹ Ducrey, *op. cit.*, p. 41–42.

¹ Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 158 p. in 16°.

În ansamblu, lucrarea îmbrățișează un veac din istoria frământată a ținuturilor de la Dobrogea-de-jos, de o parte și de cealaltă a Dunării, de pe la jumătatea secolului al X-lea pînă la sfîrșitul celui de-al XI-lea (și mai precis pînă la bătălia de la Lebounion din 29 aprilie 1091). Fără să constituie o narațiune continuă, cele 18 capitole ale cărții (care ar putea fi lesne socotite ca tot atîtea contribuții de sine stătătoare la istoria pecenegilor în perioada amintită) pun și încearcă să rezolve principalele probleme pe care le ridică prezența acestora pe teritoriul actualei României — în Cîmpia munteană și Dobrogea — dar și în nord-estul Bulgariei de astăzi. Cum am mai spus-o, e vorba de cercetări de mare migală, întemeiate pe analiza stăruitoare a izvoarelor bizantine ale epocii, ca și pe cunoașterea unei vaste literaturi de specialitate, scrisă în zilele noastre într-o întreagă serie de țări. O lucrare, deci, care face cinste tinărului autor și pe care numai ignoranța mă împiedică s-o examinez mai de aproape. Am citit-o însă cu mulțumire și, aș zice, cu recunoștință pentru cîte lucruri m-a învățat. Și pentru a arăta fostului meu elev cu cîtă luare-aminte i-am cîntărit osteneala, îmi iau îngăduința să-i semnalez un amănunt în legătură cu care informația lui se cere completată.

La p. 121—129, în legătură cu primele lupte dintre pecenegi și cumani desfășurate pe teritoriul Dobrogi, relatate cu amănunțime în *Alexiada* Anei Comnena, Petre Diaconu e adus să-și pună, după alții, problema localizării exacte a lacului Ozolimne. Respingînd părerea mai veche a lui Venelin, care în 1847 identifica Ozolimne cu modernul lac Razelm (în antichitate Halmyris), Petre Diaconu, pe temeiuri a căror cercetare nu-și are aci locul, caută să-și convingă cititorul că descrierea scriitoarei bizantine nu se potrivește cu realitățile geografice de la Dunărea-de-jos și că, în realitate, „prin Ozolimne avem a înțelege regiunea mlăștinoasă din jurul orașului bulgar Pliska”. În aceeași ordine de idei și pentru a da argumentelor sale o tărie deosebită, e adus să observe că „în ce privește lacul Razelm, nici n-avem certitudinea că ar fi existat la acea dată (secolul al XI-lea — nota mea). Cu multă probabilitate el era încă un golf larg deschis spre mare, așa cum de altfel ni-l și înfățișează portulanele italiene”².

Acum, în ce privește portulanele, studiate altădată cu rezultate interesante de Nicolae Grămadă, nu aci e locul să mă ocup de ele. Nu mi se pare nici necesar, de vreme ce mărturii pe cît de incontestabile pe atît de explicite ne oferă certitudinea că un lac Halmyris a existat nu numai în vremea Anei Comnena, dar încă din antichitate, de cînd datează cele dintîi mențiuni ale lui, și chiar ale numelui, care nu-i nici el medieval. Cu multă probabilitate, îndoiala exprimată de P. Diaconu pornește de la ipoteza (admisă astăzi deopotrivă de geografi și de geologi) după care salba de lacuri dintre brațul sudic al Deltei și așa-numita Gură a Buazului, lângă Vadu-Karaharman, s-ar fi format, la un moment anevoie de precizat, prin izolarea de larg a unei serii de golfuri înainte deschise. Cauza acestei transformări, ni se spune, ar fi de căutat în formarea de-a lungul țărmului dobrogean, între limitele indicate, a unui cordon litoral, crescut din aluviunile Dunării. Din pricina acestuia fostele golfuri s-au prefăcut în lacuri (mai exact, în lagune) și astfel au apărut, între Histria și Deltă, Razelmul, în primul rînd, prelungit spre sud de Zmeica, Golovița și Sinoe.

² Op. cit., p. 123, n. 433.

Lucrurile acestea Diaconu le știe, și la ele se gindește atunci cînd își exprimă îndoiala dacă Razelmul a existat în secolul al XI-lea. Ceea ce probabil nu știe, și ar fi fost bine să cunoască, e faptul că de aproape două decenii data formării cordonului litoral, pe care Pârvan înclina s-o coboare *pîndă după secolul al III-lea e.n.*, a fost fixată cu destulă precizie în *secolele III—II î.e.n.*, deci în plină epocă elenistică, pe baza unui pasaj din Pliniu neluat în seamă, dar citat și comentat de mine într-un studiu din 1953³.

N-am de gînd, și nici nu mi se pare necesar, să revin astăzi asupra demonstrației încercate altădată cu răgaz. Ceea ce prefer să relev, pentru uzul fostului meu elev și al cititorilor lui medievști, e că un lac Halmyris e atestat începînd din primele secole ale erei noastre în literatura geografică și în inscripții, iar mai tîrziu, la unii istorici ai Bisericii⁴, chiar o localitate Halmyris, mai anevoie de situat, dar oricum vecină cu pînza de apă omonimă⁵. Ca să ne oprim exclusiv asupra problemei lacului, menționez că prima lui pomenire se întîmpină la Pliniu cel Bătrîn, IV 79, unde citim: „primum ostium Peuces... : ex eodem alueo et super Histropolim lacus gignitur LXIII pedes ambitu, *Halmyrim uocant*”. Fără îndoială, informațiile naturalistului provin dintr-un autor mai vechi, ceea ce ne lasă să presupunem că înaintea lui alți geografi sau istorici de la sfîrșitul epocii elenistice avuseseră prilejul să dea în lucrările lor descrieri ale țărmlui dobrogean⁶. Faptul că Halmyris nu apare la Strabon, după cum nu apare la Arrian, în *Periplul Mării Negre*, nu înseamnă că lacul n-ar fi existat, ci doar că oportunitatea de a vorbi despre el nu s-a înfățișat autorului *Geografiei*, cum nu s-a înfățișat nici Noului Xenofon. Mai importantă pentru rezolvarea problemei e împrejurarea că într-un document roman oficial, faimoasa *Hotărnicie* a consularului Laberius Maximus (guvernatorul Moesiei Inferioare în anii primului război dacic), lacul Halmyris figurează ca un punct de referință în fixarea pe teren a limitelor teritoriului rural al Histriei. *Fines Histrianorum hos esse con[stitui]* — se exprimă dregătorul imperial, a cărui înșirare de repere geografice începe vizibil dinspre nord — [*Pe*]ucem lacum Halmyridem a dom[inio] ... *Argamensium, inde iugo summo[...ad co]nfluentes riuorum Picusculi et Ga[brani]...* — cu cele ce urmează⁷.

În lumina unor texte atît de limpezi, îndoiala dacă lacul Halmyris va fi fost format (altfel spus : va fi fost separat de mare) în secolul al XI-lea apare fără temei. Oricum, incertitudinea invocată de Petre Diaconu împotriva identificării Razelmului cu Ozolimne nu-și mai are locul, iar discuția cu privire la localizarea „Bălții puturoase” va trebui purtată în continuare cu alte argumente⁸.

³ SCIV IV, 1953, p. 487—512 (= *Contribuții la istoria veche a României*², p. 32—67). Cf. și *Din istoria Dobrogei*, I (1965), p. 227 urm.

⁴ Philost., *Hist. eccl.* (= Migne, P. G., LXV, p. 585).

⁵ Cf. discuția la J. Weiss, *Die Dobrudscha im Allertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911, p. 55—57.

⁶ Cf. Kiessling s. v. *Halmyris lacus*, RE VII, 2276—2278.

⁷ Pârvan, *Histria IV* (= ARMSI, XXXVIII, 1916), p. 563; Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², p. 353 urm.

⁸ Fără a intra mai adînc în cercetarea problemei, nu pot să nu-mi mărturisesc convingerea că descrierea precisă a Anei Comnena și în special mențiunea corăbiilor numeroase care ar fi navigat pe lacul socotit printre cele mai mari din lume (II, p. 104) se potrivește prea puțin cu o simplă „regiune mlăștinoasă”, ca aceea în care Diaconu ar dori să recunoască Ozolimne.

34. AMINTIRILE LUI JÉRÔME CARCOPINO DIN ROMA ȘI MACEDONIA

Cu Jérôme Carcopino, născut la 27 iunie 1881, stins blind la 17 martie 1970 în al 89-lea an de viață, dispăre ultimul din marii istorici ai Romei care ne-au cinstit veacul, poate cel mai prestigios prin amploarea operei și varietatea preocupărilor, dar și prin eleganța scrisului și o ascuțime a minții înaintea căreia tainele cele mai obscure ale trecutului se lămureau ca prin farmec. Darurile acestea neobișnuite Carcopino le-a exercitat cu succes egal în domeniile cele mai felurite ale antichității romane, de la critica de text la arheologie ori epigrafie, iar în ceea ce numim curent „istorie”, de la istoria literară la cea socială, trecînd prin istoria politică și istoria instituțiilor, fără a nesocoti istoria religioasă, cultivată cu strălucire încă din anii tinereții, dar cu mai multă stăruință la bătrînețe, cînd preocupărilor legate de culte păgîne au venit să li se adauge studii felurite privitoare la istoria de început a creștinismului.

A vorbi astăzi de scrierile care i-au adus celebritatea și-i vor perpetua numele, oricîte rezerve s-au formulat sau s-ar mai putea formula formula impotriva unora dintre construcțiile lui mai îndrăznețe, ar fi desigur inutil. Cărți ca *L'ostracisme athénien* și *La loi d'Hiéron et les Romains* (principalele lui contribuții la istoria greacă, clasică și elenistică), teza despre *Vergiliu și originile Ostiei* (reeditată de curînd, la interval de o jumătate de veac), *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure* și *Virgile et le mystère de la IV-e élogue* (ingenioase și sugestive, chiar dacă nu pe de-a-ntregul convingătoare), contribuțiile la istoria Republicii de sfîrșit : *Autour des Gracques*, *Sylla ou la monarchie manquée*, *Histoire de la République romaine de 134 à 44 av. J.-C.* (incluzînd vasta monografie despre Caesar, completată și retipărită separat în 1965), toate aceste opere de mare ținută și de vaste orizonturi — fără a uita paradoxalele *Secrets de la correspondance de Cicéron* ori studiile de istorie religioasă : *Aspects mystiques de la Rome païenne*, *Études d'histoire chrétienne. De Pythagore aux Apôtres. Études sur la conversion dans le monde romain* — se numără, orice s-ar zice, nu numai printre realizările de seamă ale istoriografiei franceze contemporane, dar și printre operele deschizătoare de drum ale istoriografiei moderne despre Roma, în perioada imediat posterioară morții lui Mommsen.

Prielnică pînă la sfîrșit, soarta, care l-a ferit de infirmități, hărăzindu-i o bătrînețe verde, i-a permis să moară fără să-și fi întrerupt vreodată activitatea. Cîteodată stringînd laolaltă studii împrăstiate, din același domeniu sau referitoare la aceeași problemă, alteori reeditînd — revăzute și completate — lucrări de întindere mai mare, precum *Cezar-ul amintit înainte*, învățatul n-a încetat pînă-n ultima clipă să contribuie la progresul disciplinei pe care a iubit-o cu pasiune și a slujit-o decenii de-a rîndul.

Alături de culegerea de note de critică textuală publicată în 1968 sub titlul *Les bonnes leçons*, ultimele scrieri ale lui Carcopino sînt două cărți de amintiri : *Souvenirs romains* și *Souvenirs de la guerre en Orient (1915—1917)*, apărute, prima, în 1968, cealaltă în 1970, la cîteva luni după moartea autorului. Oricît ar părea de surprinzător la prima vedere, istoria Romei și chiar istoria Greciei nu-s cu totul absente din aceste pagini memorialistice, în care autorul s-a lăsat ispitit să evoce două perioade

distincte ale lungii sale vieți : anii de ucenicie în Italia, ca membru al Școlii franceze de la Palazzo Farnese, și anii petrecuți sub drapel, în cursul primului război mondial, ca ofițer în corpul expediționar al generalului Sarrail. Ultima lucrare interesează, firește, în mai mare măsură pe specialiștii istoriei contemporane și pe ai istoriei militare, care vor găsi în paginile ei informații prețioase și observații pertinente cu privire la operațiile întreprinse de aliați pe frontul de răsărit înainte de ofensiva mareșalului Franchet d'Espérey (pe lângă unele portrete vigurose creionate ale comandanților sub ordinele cărora și-a îndeplinit îndatoririle de șef al serviciului de informații — ceea ce se numea atunci și se mai numește poate și astăzi în Franța „le II-e Bureau”). În legătură cu această îndeletnicire, Carcopino se amuză să povestească, la paginile 202—205, în ce fel cu douăzeci de ani mai târziu, director fiind al Școlii franceze din Roma, avea să afle din întâmplare că adversarul a cărui abilitate se silise s-o întreacă în 1917, șeful serviciului de informații al armatelor germano-bulgare operind pe același front, era arheologul de mare faimă Ludwig Curtius, multă vreme director al Institutului german din Via Sardegna, ale cărui strălucite conferințe și a cărui seducătoare personalitate sînt încă vii în amintirea mea și a colegilor de prin anii 1931—1933 la „Academia” română din Valle Giulia.

Alte mărturisiri din volum privesc săpăturile de la Elaious începute în 1914 de cîțiva arheologi în straie militare, sub conducerea lui Ohamond, „veteran” al Școlii franceze din Atena (p. 48—49), altele întîlnirea autorului cu directorul și elevii liceului român din Bitolia (p. 176—77), altele, în sfîrșit, zelul dovedit în serviciul comandat de Carcopino de pe atunci tînărul Alexandre Eck, mai târziu profesor de istorie rusă la Universitatea din Bruxelles, pe care unii din noi au avut prilejul să-l asculte în anii celui de-al doilea război mondial la București, la Universitate și la Institutul de istorie universală, unde—pentru a acoperi poate activități mai puțin științifice și mai puțin știute — preda un curs de instituții medievale rusești, conducînd și un seminar de istorie comparată.

Cel de-al doilea volum de amintiri al lui Carcopino (în ordine cronologică primul) interesează în mult mai mare măsură știința antichității, pe de-o parte prin preciziile pe care ni le oferă despre primele activități cărturărești ale autorului, pe de alta prin amănuntele și caracterizările de care-i sînt pline paginile cu privire la maeștrii și la tovarășii de generație ai viitorului istoric al lui Caesar, în Roma primului deceniu al veacului nostru : de la Wolfgang Helbig și monseniorul Duchesne pînă la Eugène Albertini și Albert Grenier. Ansamblul e de cel mai viu interes și de o lectură plăcută. Fără să se caracterizeze prin simplitatea cuceritoare a amintirilor lui Pierre de Nolhac, predecesorul său la Palazzo Farnese și la Academia Franceză (scrisul lui Carcopino e mai căutat și, în ciuda dorinței de a apărea firesc, mai pompos și mai academic), fără căldura documentului psihologic de o rară sensibilitate care sînt scrisorile lui Romain Rolland (alt farnesian ilustru de la începutul veacului) către Malwida von Meysenbug sau contesa Lovatelli, volumul pe care-l semnalează prezintă un interes indiscutabil și, pentru cine a cunoscut personal pe autor sau vreuna din personalitățile evocate în paginile lui, un farmec care-i asigură un loc invidiabil în bogata literatură memorialistică emanînd de la literați și cărturari prezenți în viața spirituală a Romei de un veac încoace și care pentru francezi începe — dacă nu chiar cu *Mémoires*

d'Outre-Tombe ale lui Chateaubriand — cu *Amintirile din Italia* ale tinărului Renan, în drum spre Biblioteca Vaticană.

Dintre destăinuirile lui Carcopino privind primele-i cercetări și publicații întreprinse în anii „romani”, nu mi se pare lipsit de interes să rețin incidentul care — încă de la apariția primului său articol în *Mélanges de l'École Française de Rome* — avea să-l opună lui M. I. Rostovtzev, în măsura în care oglindește deopotrivă dirzenia tinărului debutant și perfectă probitate a învățatului de pe atunci celebru. „Ma première contribution aux *Mélanges* — citim la p. 74 urm. — dûment revêtue du silence *imprimatur* du directeur, parut dans le premier fascicule de 1905. J'y avais tâché de démontrer, contrairement à l'opinion courante, que les sociétés fermières de publicains formées à Rome par les richards de l'ordre équestre n'avaient pas eu accès aux adjudications des dîmes céréalières prélevées sur la Sicile : celles-ci étaient réservées aux soumissionnaires de l'île, sans distinction d'origine, conformément à la législation introduite à Syracuse antérieurement à la conquête et calquée sur le modèle hellénistique de la fiscalité alexandrine. Avec les illusions de la jeunesse, je comptais sur le choc psychologique produit, dans les milieux savants, par ma découverte. Hélas ! au lieu de l'applaudissement espéré, je reçus de la fêrule de Michel Rostovtseff un coup si rude que je m'en serais difficilement relevé si je l'avais mérité... Rostovtseff s'était référé à mes pages de 1905, mais pour les marquer au fer rouge. Il était excusable de les avoir lues trop vite et de ne point avoir pris de gants pour malmenier l'obscur débutant que j'étais alors. Il s'était figuré que je n'avais fait que reproduire la doctrine que... Zielinski avait exposée dans le *Philologus* et suivant laquelle le transfert en 75 av. J.-C., à Rome et sous l'autorité des censeurs, de la mise aux enchères des dîmes du vin, de l'huile, des fruits et des légumes, avait eu pour résultat de freiner la concurrence que les adjudicataires siciliens opposaient dans leur île aux sociétés fermières des chevaliers romains ; et il avait ajouté tout de go que je m'étais approprié l'opinion de mon devancier sans la citer : *nicht zitiert*. Je reçus ce double reproche comme une paire de soufflets et le rouge me montait au visage quand je songeais avec honte et colère que, par la diffusion de l'*Encyclopédie allemande*, je serais voué au mépris universel, comme le plagiaire qui avait aggravé sa fraude en essayant de la dissimuler... Contre le tort qui m'était causé, je protestai, dans une lettre véhémement, auprès de Wilhelm Kroll, qui dirigeait l'*Enzyklopädie* ; et je réclamai de lui une rectification. Il commença par alléguer qu'il n'était pas d'usage „à l'*Enzyklopädie*” d'accueillir des rectifications. Je repliquai que la raison ne valait rien puisque l'*Enzyklopädie* insérait des jugements calomnieux. Kroll, honnête homme, saisit Rostovtseff de cette affaire épineuse ; celui-ci, honnête homme lui aussi, comme les vrais savants, convint qu'il s'était trompé et tint à corriger sa méprise. C'est pourquoi aujourd'hui chacun peut lire, au frontispice du tome VII, une note avouant que ma thèse infirmait celle de Zielinski, au lieu de la copier. A ce premier et rugueux contact avec Rostovtseff, je gagnai de m'être fait l'ami qui ne devait plus cesser de me prodiguer ses encouragements avec une cordialité dont je conserverai jusqu'à la fin le souvenir”.

Tot atât de interesantă, dar de un alt caracter, sînt revelațiile despre împrejurările în care tînărul învățat, în cursul unei misiuni temporare în Tunisia, avea să aibă bucuria de a descoperi, ajutat de un lucrător arab, importantul document epigrafic referitor la colonatul african îndeobște cunoscut ca „inscripția de la Ain-el-Djemala”. Pe punctul de a părăsi Africa pentru a se întoarce la Roma, după o serie de peripezie fără rezultate notabile, Carcopino află de existența unei pietre scrise cufundate în albia unui rîu și pornește s-o cerceteze. „J'étais passé près de lui à deux reprises lors de mon excursion à Dougga, mais à l'aller, quand j'étais arrivé à sa hauteur, j'avais les yeux fixés sur les murs de Teboursenk qui s'estompaient dans le lointain; et au retour, j'étais trop fatigué pour prêter beaucoup d'attention au paysage. De ma route, au point où elle longeait l'oued Khalled, je n'avais remarqué que les taches colorées des lauriers-roses qui fleurissaient les bords fortement encaissés de la rivière. Cette fois, descendu sur la grève, je regardais avidement l'oued Khalled sans rien distinguer du *mektoub* qui m'avait été promis. „Il faut entrer dans l'eau”, prononca le cheikh avec gravité. Au pied de sa rive abrupte et ravinée, un filet d'eau coulait, rapide, à quelques centimètres au-dessus du sol. Quelle ne fut pas mon émotion lorsque je vis, émergeant du fond vaseux où la pierre s'était enlisée de travers, le haut d'un cube de pierre dont les quatre faces étaient gravées de petites lettres latines immédiatement lisibles ! Et quelle ne fut pas ma joie, quand j'eus déchiffré une ligne sur un côté, deux et trois lignes sur les trois autres côtés, de reconnaître tous les éléments d'un texte relatif à la mise en culture, par ordre de l'empereur, des terres en friche ou depuis dix ans abandonnées ! Le cheik d'Ain Tounga aura été un bienfaiteur de ma carrière ; car je venais de recevoir de lui le plus beau des cadeaux qui m'aient été offerts. Lorsque le lendemain l'équipe de mes derniers ouvriers eu ramené en *araba* le gros bloc enfin sorti de l'oued Khalled, devant la maison, cantonnière d'Ain Tounga, et qu'enfin j'eus réussi à lire tout le texte que portaient les quatre faces, je m'aperçus que la réalité était plus belle que mes rêves : le document que, d'après le nom du douar le plus proche, on appelle l'inscription d'Ain-el-Djemala complétait la réédition, sous Septime Sévère, de la partie principale de ce texte historique, réédition qu'en 1893 avait publiée le docteur Carton. Une fois entièrement rétabli, le texte élucidait plusieurs des problèmes qu'avaient posés à Cagnat, Fustel et Mommsen l'inscription de Souk el Kmis, et à Edouard Ouq et Adolf Schulten celle d'Henrich Mettich. Ajourud'hui l'inscription d'Ain-el-Djemala, avec la plupart de mes restitutions, est entrée, non seulement dans le tome VIII du *Corpus*, mais dans les recueils de Droit romain” (p. 125—126).

Alte date inedite privitoare la activitatea autorului de-a lungul anilor petrecuți în Italia ar merita să ne rețină atenția, dacă spațiul nu ne-ar fi măsurat. Din numărul lor, menționez informațiile despre explorările și descoperirile din preajma gurii Tibrului, a căror sinteză se citește acum în teza-i celebră *Virgile et les origines d'Ostie* ; tot așa, paginile de caldă recunoștință și admirație pentru monseniorul Duchesne, multă vreme director al Școlii franceze din Roma, a cărui nobilă figură a rămas neștearsă în amintirea tuturor celor ce l-au cunoscut. Pentru astfel de

destăinuiri și judecăți, care îngăduie priviri asupra cutelor tainice ale sufletului și înlesnesc judecarea echitabilă a omului și a învățatului, *Amintirile* lui Jérôme Carcopino din Italia și Macedonia vor rămâne mărturii de preț la îndemina celor ce vor voi să reconstituie împrejurările în care s-a format și afirmat personalitatea dascălului celui mai prestigios al generației mele, fără îndoială unul din reprezentanții cei mai înzestrați și străluciți ai istoriografiei despre Roma din prima jumătate a veacului al XX-lea.

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

31. — *Un mot sur la date du 'Strategikon' de Maurice.* La récente édition critique du *Strategikon* de Maurice, procurée par Haralamb Mihăescu (Bucarest, Éditions de l'Académie, 1970), remet en cause la date de ce traité d'art militaire attribué par la plupart des critiques à un auteur très peu connu, dont le *floruit* est l'objet de discussions qui durent depuis un siècle. Les arguments philologiques qu'on a depuis toujours invoqués n'ayant pas conduit à des conclusions unanimement acceptées, on se demande s'il n'y a pas lieu de chercher, ne serait-ce qu'un *terminus post quem*, dans la mention par l'auteur du traité — et cela à deux reprises —, d'un certain type d'étriers dont la diffusion dans l'Europe médiévale peut être suivie de manière assez précise grâce aux découvertes archéologiques qui jalonnent la route de certains peuples migrants depuis la Chine jusqu'en Pannonie et en Europe du Sud-Est. Sans être absolument sûrs, les repères chronologiques qu'elles fournissent permettent d'attribuer au *Strategikon* une date quelque peu différente de celle traditionnellement admise : fin du VIIe ou plutôt VIIIe siècle au lieu du VIe ou premières décennies du VIIe siècle, date retenue par le dernier éditeur.

32. — *Un document et trois interprètes.* Un décret fragmentaire d'Istros publié en 1916 par Vasile Pârvan (*Histria IV*, p. 540, n° 2), réédité et restitué quelques années plus tard par Adolf Wilhelm (SEG I 328), a fait depuis l'objet d'un nouvel examen de la part de Iorgu Stoian (SCIV, IV, 1953, p. 681–704), qui, en contestant le bien-fondé des restitutions de Wilhelm et en s'en tenant aux leçons de Pârvan (lequel, aux lignes 5–6 du texte, croyait reconnaître une allusion à des πολιτικὰ περιστάσεις), soutient qu'effectivement le document en question nous a conservé l'écho de certains troubles sociaux au cours desquels une partie du corps civique aurait été chassée de la ville par la faction rivale. Cette interprétation, fondée sur la traduction arbitraire du participe aoriste ἀπαχθέντων, a été contestée en 1967 par celui qui signe ces lignes dans ses *Contribuții la istoria veche a României* ², p. 66, n. 113, où il fait observer,

* Les séries précédentes des *Notes de lecture* ont paru dans « Studii clasice », VII, 1965, p. 319–333 ; VIII, 1966, p. 231–246 ; IX, 1967, p. 223–237 ; X, 1968, p. 233–243 ; XI, 1969, p. 233–249 ; XII, 1970, p. 171–190.

d'une part, qu'en bon grec ἀπάγεσθαι ne signifie pas « exiler », mais bien (au moyen) « emmener, emporter », et (au passif) « être conduit au loin, ravi, assujetti » ; d'autre part, que dans de nombreux textes hellénistiques ἀπαχθέντων est employé pour parler d'hommes saisis par des ennemis ou des brigands et, de ce fait, réduits à l'esclavage. C'est ce qu'avait parfaitement vu Wilhelm, dont les restitutions se fondaient précisément sur de tels textes parallèles, c'est ce que vient de montrer une fois de plus Pierre Ducrey, dans sa thèse sur *Le traitement des prisonniers de guerre en Grèce ancienne*, où cet emploi d'ἀπάγω est étudié soigneusement à partir d'exemples aussi nombreux que pertinents.

33. — *Halmyris et Ozolimmè*. En s'attachant, dans un travail récent sur *Les Petcehnèques au Bas-Danube* (Bucarest, 1970), à réfuter l'opinion de ceux qui, dans *L'Alexiade* (II, p. 104), avaient identifié l'étendue d'eau désigné par Anne Comnène comme *Ozolimmè* avec le lac Halmyris (aujourd'hui Razelm, au nord de la Dobroudja), l'auteur, Petre Diaconu, croit pouvoir invoquer, parmi d'autres arguments contre cette localisation, l'incertitude où nous serions quant à l'existence dans l'antiquité d'un lac Halmyris (p. 123, n. 433). Contre cette erreur manifeste, on rappelle que le cordon litoral qui, en fermant toute une série de golfes au sud du Delta eu Danube, a donné naissance aux lacs appelés de nos jours Razelm, Zmeica, Golovița et Sinoé, était formé dès l'époque hellénistique, comme il résulte d'un passage de Polybe (IV 45) cité et commenté dans *Contribuții la istoria veche*², p. 32—67 ; en outre, que le lac même de Halmyris est cité sous ce nom par Pline (*n.h.* IV 79), avant de figurer — aux premières années du IIe siècle — comme un point de repère topographique dans le document connu sous le nom d'Ὁροθεσία Λαβερίου Μαξιμου ὑπατικοῦ (SEG I 329 = *Contribuții*², p. 353, l. 3).

34. — *Les souvenirs de Jérôme Carcopino sur Rome et la Macédoine*. Dans les deux derniers écrits de Jérôme Carcopino, — *Souvenirs romains* et *Souvenirs de la guerre en Orient*, parus respectivement en 1968 et 1970, — on relève pour les commenter un certain nombre de passages faits soit pour éclairer la personnalité de l'auteur, soit pour fournir des renseignements sur son activité comme pensionnaire de l'École Française de Rome, tantôt en Italie et tantôt en Tunisie. Ces derniers travaux ont culminé par la découverte et la publication en 1906 de l'inscription d'Ain-el-Djemala, d'un intérêt capital pour l'étude du colonat africain ; des explorations à l'embouchure du Tibre et dans la région de Pratica devaient lui fournir les thèses principales de son *magnum opus* : *Virgile et les origines d'Ostie*.

DISCURSURILE DIN „ILIADA” ȘI PROBLEMA UNITĂȚII DE REDACTARE

DE

MIHAI NASTA

Multă vreme disputa dintre *unitarieni* și *analitici* în domeniul studiilor homerice a pornit de la argumente de ordin subiectiv sau de la inventare ale contradicțiilor semnalate la tot pasul de acribia unor filologi raționaliști (lipsiți de orice înțelegere pentru logica poeziei).

În ultimele decenii au apărut totuși simptomele unui reviriment semnificativ: analiticii se străduiesc să-și „unifice” argumentarea, pentru a propune teorii globale (referitoare la compoziția sau la „redactarea” poemelor), iar unitarienii își reiau și ei tezele, pornind de la demonstrații de amănunt. Deși socotim mai verosimilă revizuirea teoriilor analitice, una din cercetările recente, consacrată discursurilor din *Iliada*¹, ni s-a părut deosebit de valoroasă, atât pentru temeinicia metodei, cât și pentru nuanțările introduse de autor (de natură să încurajeze, în pofida propriilor sale opinii, tocmai noua „sinteză analitică”). Autorul ne făgăduiește o continuare, prin extinderea cercetărilor asupra *Odiseei*. Deocamdată, încă din această fază, investigația discursurilor ajunge la concluzii care stimulează dezbaterile, precizându-se numeroase puncte de vedere și achiziții teoretice ferme cu privire la structura poemelor homerice.

Autorul pare de la început convins de unitatea *Iliadei* și ne dă să înțelegem că postulează *ipso facto* noțiunea de paternitate unică, în spiritul scrierilor lui Schadewaldt — deci strâns legată de integritatea organică. După ce s-au succedat nenumărate lucrări în care analiza însemna desfacerea poemului în multe straturi, cu totul diferite (unele apărute independent)², regăsim destul de frecvent în abordarea problemei homerice teoriile unui curent filologic „unitarian temperat”. Totuși, trebuie să recunoaștem că „modernitatea” noilor concepții apărute de Lohmann (fără să le dezvolte totdeauna în mod explicit) reprezintă în bună măsură un compromis. Capitolul care ne permite să constatăm cel mai bine acest lucru se intitulează (IV), *Die „Paradigmatische Spiegelung”*, iar unul din subcapitole (ultimul) discută tocmai despre *Tehnica homerică a compoziției orale ca reliefă de „Oral Poetry”* (în germană „Die... Kompositionstechnik als Relikt der O.P.”, p. 209—212)³. Manifestarea unor legi sau tendințe structurale de compoziție, care se bazează la rîndul lor pe un principiu mnemotehnic, au înlesnit de-a lungul veacurilor atât conceperea, cât și recitarea de tip rapsodic („Rhapsodenvortrag”), în condițiile unei oralități, care se bazează adeseori pe tehnica improvizației (p. 210—212).

¹ Dieter Lohmann, *Die Komposition der Reden in der Ilias* („Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte”, Band 6), Berlin, 1970, Walter de Gruyter, în 8° — X + 309 pagini. Întregul stil de cercetare al prezentei monografii este influențat de metodele conducătorului ei, Walter Jens, deținătorul unei catedre de retorică generală la Universitatea din Tübingen.

² Cf. în acest sens discutarea lucrărilor lui Kullmann și G. Schoeck în darea de seamă a d-nei A. Piatkowski din această revistă, vol. VII, p. 439 și urm.

³ Bibliografia nu citează în mod surprinzător lucrările lui Milman Parry și nici nu aprofundează comparațiile cu epica sirbească. În general materialul comparativ pentru celebra *Ringkomposition* nu este aproape de loc luat în considerare.

Totuși Lohmann se distanțează de poziția teoreticienilor oralității depline a poemelor homerice. Artă evoluată a poetului *Iliadei*, susține el, presupune de fapt o metodă de lucru mai complexă, asemănătoare cu cea utilizată pentru dezvoltarea unui roman, în condițiile redactării, oarecum simultane, a părților constitutive. Tehnica literară obișnuită, cu reveniri savante, nestereotipe, implică așadar existența scrisului și a deprinderilor ajunse de pe acum în faza unei compoziții treptate, care urmărește dezvoltarea unui plan, ba chiar „umplerea” și coarticulările unor scheme potrivit acestui plan foarte amplu. Autorul *Iliadei* ar fi lucrat după metoda întrebuintată ulterior de literați, așa cum ne indică de exemplu înseși mărturiile unor contemporani ai lui Virgiliu: poemul epic era clădit mai întâi cu dimensiunile unui edificiu de proporții considerabile; se așezau din loc în loc stâlpi de lemn printre coloane, pentru a sprijini alcătuirea întregului; apoi, pe măsură ce înainta lucrarea și se umpleau golurile, zidăria definitivă înlătura proptelele⁴.

Am scos în evidență aceste puncte de vedere din dorința de a situa doctrina pe care se întemeiază în cele din urmă demersul exegetic al acestei cărți. De fapt, în ultimele capitole este vorba de rezultatele la care Lohmann ajunge inductiv; dar ele nu fac decât să dezvolte germinii unor idei fundamentale, care l-au călăuzit pe autor încă de la primele pagini. Principiul mnemotehnic, propriu artei rapsodice primordiale, capătă denumirea de *meșesug al cuburilor* (sau *tehnica jocului de cuburi*: „Baukastentechnik”). Or, legile structurale inerente acestui proces creator (cf. subcapitolul „Der dichterische Schaffenprozess”) își au rădăcinile într-o „praxis” de tip meșesugăresc, din perioada oralității pure, cînd nu se putea încă recurge la scris. Epoca *Iliadei* reprezintă însă o dezvoltare mult mai rafinată, de natură conștientă un fel de sinteză literară, care ar purta pecetea unei singure personalități. În această privință, Lohmann ține să se diferențieze net de adepții școlii mai noi anglo-saxone — orientare încurajată în special de A. Lord. Punctele comune și motivarea divergenței sint formulate clar: „Hier (i.e. în problema unei poezii care n-ar avea obiceiul să recurgă la scriere) münden unsere Untersuchungen in die Ergebnisse der sogenannten „Oral Poetry” ein — mit einem bedeutsamen Unterschied: Homer selbst steht bereits deutlich *ausserhalb* dieser ursprünglichen Kompositionstechnik. Er füllt die anfänglich rein technischen Formen mit neuen Funktionen, ihm kommt es, wie unsere Analysen zeigten, in erster Linie auf die poetische Effekte und Spielungen an, das mnemotechnische Element mag noch eine Rolle spielen (der Rhapsodenvortrag!), aber es ist deutlich zweitrangig geworden. Die kunstvolle „Ausarbeitung” der beobachteten Kompositionsformen schließt eine mündliche Entstehung der Ilias mit Sicherheit aus” (p. 211—212). Afirmatia ni se pare încă prea categorică. O dată ce sîntem din nou pe calea cea bună — adică ne încadrăm într-un curent de opinie care, în ultimii douăzeci de ani, nu a încetat să demonstreze că întreaga literatură elenică anterioară epocii elenistice este orientată în primul rînd spre auditor și nu spre cititor —, atunci trebuie de asemenea să recunoaștem că înseși principiile creației orale s-au dezvoltat în mod proporțional și au devenit mai îndrăznețe o dată cu folosirea consecventă a scrisului, care se menține totuși în zona mijloacelor auxiliare (fiind utilizat extensiv la un moment dat — poate de prin secolul IX — numai pentru a se verifica cu ajutorul celor însemnate felul în care se pot combina unități epice mai mari sau grupuri de versuri, zămislite în *memorie* sau în procesul recitării). În opinia noastră recitarea epică rămîne pînă în secolul V un izvor dătător de viață: din acest flux al dicțiunii epice (care este totodată un fel de a fi specific oralității) se desprind alternativ *diatezele creatoare* (momentele generative, cînd rapsodul inventează sau compune pentru prima oară un cînt nou, dezvoltă filonul epic *oluj*, „șirag al spuselor”) și *diatezele reproductive* (în terminologia engleză procesul axat pe „delivery”), activitatea predominantă pentru azei

⁴ A se vedea mărturiile biografiilor antice despre Virgiliu și cele spuse în Suetonius, *De poetis*, ediția Rostagni. Problema este reluată din alt punct de vedere și de G. Germain în *La Genèse de l'Odyssee*, Paris, 1954.

și rapsozi, chemați să recite din poemele învățate și în bună măsură *regenerate* de ei. Între cele două diateze se inserează și performanțele mixte, când recitarea din tezaurul tradițional se combină sau se articulează cu repetiții mai ample, cu intercalări de pasaje întregi (anexate în special cu ajutorul formulelor și al diferitelor varietăți de *topoi* și *paradigme*), împrumutate uneori altui poem sau altui ciclu. Pe această cale tocmai, adică prin folosirea intercalărilor, au apărut în urzeala *Iliadei* primele interpolări și „racordurile” (Bérard) au lăsat în textul scris vestigiile multor discrepanțe și contradicții. Pe de altă parte, în orice epocă un cînt, o scenă sau un poem dintr-o alcătuire epică dinainte cunoscută, redată de obicei în mod tradițional (deci „transmisă” literal), se pretează unor îmbogățiri, se modifică în mod neprevăzut, în urma unor procese de amplificare rapsodică, bazate adeseori pe improvizații⁵. Dacă textul așa-numitei „vulgate alexandrine” este relativ încheiat, această organicitate se datorează atât unor eliminări, cât și a unor emendări sau reelaborări destul de întinse, pe care le operaseră celebrii *διασκευασταί*, poate chiar după secolul VIII, în faza de stabilizare și ordonare a textului scris, când nu se mai improviza și nu se mai genera nici un fel de *ἔπος* sau de filon cu adevărat viu (pentru bunul motiv că oralitatea creatoare cedase locul „redactorilor”).

Am acumulat înadins precizările și obiecțiile noastre în prima parte a dării de seamă, deoa-rece, după cum se va vedea, relațiile dintre diferite tipuri de compoziție (a discursurilor) pledează mai degrabă pentru compoziția *Iliadei* în două sau trei faze cu totul diferite, ultimul poet reușind să obțină o dezvoltare spectaculoasă — și probabil să realizeze o unitate superioară în cadrul *Ahileidei* — prin prelucrarea cîntului IX, care a devenit un adevărat focar de corelații, axul de simetrie sau de „ogîndire” (*paradigmatische Spiegelung* la Lohmann) pentru compoziția discursurilor din cînturile 11, 16, 19—22, 24.

Dar să vedem acum ce structuri — sau chiar ce tipare ale compoziției — a reușit să determine cercetarea discursurilor (este în fond o adevărată descoperire foarte importantă a lui Lohmann, deoarece 90 % din vorbirea dialogată a poemelor pare să țină seama de aceste tipare). Modernizînd oarecum terminologia întrebuințată, vom spune că elementele de configurație se manifestă în text prin structura conținutului de semnificație sau structura semnificațiilor care alcătuiesc enunțuri similare sau chiar identice din punct de vedere tematic (de exemplu interpelarea sau interogația retorică, II. 14, 42—43); amenințarea, 14, 46—47; ideea împlinirii, 14, 44—48 etc.). Felul în care se repetă și mai ales corespund (sau își răspund) enunțurile (și semnificațiile), luate cîte una, cîte două, cîte trei — sau în grupuri mai cuprinzătoare —, propune investigației (și lecturii, respectiv audiției atente) posibilități de combinare bazate pe trei principii fundamentale:

1. Compoziție inelară (*Ringformig*) închisă: A B A
2. Articulare paralelă (*parallele Gliederung*): A B A B
3. Însiruire liberă (*freie Reihung*): A B C...

Bineînțeles, cele mai importante tipare ale compoziției sînt primele două: „Ringkomposition” și articularea enunțurilor paralele, tratate în amănunt, atât din punct de vedere al morfologiei lor, cât și la nivelul implicațiilor de conținut (dezvoltarea principalelor teme dramatice ale poemului). Dar pentru o cuprindere cât mai sistematică a tuturor combinațiilor (și speciilor mai dezvoltate) de vorbire dialogată în categorii formale (totodată tipuri de compoziție oratorică), împărțirea pe capitole mai ține seamă și de următoarele corelații (în sensul strict al cuvîntului): formele definite mai sus își găsesc o aplicare fie (1) în interiorul discursurilor, deci în configurația numită *Innere Komposition* (prescurtat I.K.), respectiv „compoziție

⁵ Aici tocmai nu sîntem de acord cu Lohmann; chiar după așa-zisa „redactare pisistratidă”, un rapsod de talent a mai putut adăuga un număr considerabil de versuri, împrumutate din alt context și apoi cimentate cu anumite modificări („mises au jour” și adaptări) în textul *Iliadei* tradiționale.

internă'', (2) fie în *Äussere Komposition*, sau „compoziție externă'' (A.K.), fie (3) în configurația mai întinsă care leagă enunțuri și teme (sau diferite tipuri de semnificate) ale discursurilor din scene diferite, despărțite uneori între ele printr-un număr mare de versuri, prin cînturi întregi. Aceste corespondențe la distanță alcătuiesc pentru Lohmann, atunci cînd apar sub o formă organizată, „compoziția care împietează'' (*Übergreifende Komposition*, prescurtat U.K.)⁶. Mai ales în asemenea cazuri mi se pare că avem de-a face cu ultimul mare poet (poate al treilea autor) al *Iliadei*, care a lucrat și la dezvoltarea unitară a *Odiszei*. El capătă în sfîrșit o perspectivă de ansamblu, armonizează discursurile prin reliefaarea unor legături de corespondență, aprofundează caracterele dramatice, zbuciumul conștiinței, psihologia caracterelor.

Primul capitol (p. 12—94), deși se intitulează „Compoziția internă'', se ocupă succesiv de morfologia structurilor inelare („Ringkomposition'') și de compoziția paralelă — la care se mai adaugă și formele combinate. În subcapitolul despre „Ringkomposition'' autorul procedează (așa cum va face pînă în pragul secțiunii finale, consacrate cîntului IX) prin gruparea faptelor în ordinea importanței lor, care nu coincide cu șirul neîntrerupt al cînturilor. Fenomen semnificativ: în afară de cînturile II, V—VI, cele mai importante structuri inelare apar după cîntul IX; mai ales în XIV—XV, XVII, XXIII. Cea mai întinsă structură inelară ne-o înfățișează gruparea sfaturilor adresate de Nestor fiului său Antilohos, înaintea concursului de care: c. XXIII, vv. 306—348. Metoda întrebuițată de Lohmann constă, aproape totdeauna, în redarea conținutului discursurilor prin parafraze — mai succinte — grupate astfel încît să scoată în evidență elementele identice sau similare. În această monografie citatele grecești sînt extrem de rare, analiza elementelor de textură verbală se face numai în mod subsidiar. Aproape totdeauna ni se descrie în metalimbajul cercetătorului conținutul discursurilor. Totuși caracterizarea tipurilor de discursuri și de enunțuri merge pînă la surprinderea unui număr mare de amănunte. Ce-i drept, cu acest sistem se omogenizează structura unor dialoguri; pe alocuri integrarea anumitor enunțuri în cutare sau cutare tipar tematic (expresia unor idei anume) se face forțat, de vreme ce nu se reproduce textul — nici măcar nu se dau (în multe cazuri) traduceri, analiza mărghinindu-se la redarea ideilor (a spuselor). În ciuda unor asemenea „citate indirecte'', se cuvine să recunoaștem — încă o dată — justetea unui număr mare de analize. Dar această adeziune pe care o dăm în multe cazuri analizelor lui Lohmann nu poate fi acordată fără rezerve întregii cărți, tuturor „parafrazelor'', întocmite după același tipic. Nu dispunem aici de spațiul necesar pentru o critică la fel de amănunțită cum este descrierea discursurilor și a procedurilor de „articulare'' a semnificației. De altfel, independent de alterările sau „restructurările'' pe care metoda lui Lohmann le impune, uneori în mod forțat, obiectului de investigație, o bună parte din rezultate rămîn valabile. Pentru a ilustra justetea și veridicitatea lor iată de pildă analiza discursului sus-menționat din c. 23, vv. 306—348, cu enunțarea temelor și gruparea lor în formă inelară:

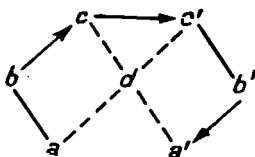
v.v. 306/308 Nestor face o introducere [a discursului său către Antiloh].

a	309—312	{	<p><i>Pesimism</i></p> <p>Te pricepi să conduci carul pentru a depăși borna („meta''), dar telegarii tăi sînt cei mai zăbavnici; de aceea „mi-e c-ai să dai de păcate''. Ce-i drept, dacă telegarii celorlalți sînt mai iuți, în schimb conducătorii nu sînt mai dibaci decît tine.</p>
---	---------	---	---

⁶ Pentru teoria dezvoltată a formelor respective — al treilea tip de compoziție —, a se vedea *Vorbemerkung* (p. 9—11) și capitolul IV, la care ne-am referit anterior: *Paradigmatische Spiegelung* și *Gesamtzusammenfassung*, p. 277 și urm.

- Indemn*
- b*
313—318 { Păzește-te să nu ți-o ia nimeni înainte.
Se dezvoltă motivul $\mu\eta\tau\iota\varsigma$ (și $\mu\eta\tau\iota\sigma\sigma\theta\alpha\iota$), „chibzuința prevăzătoare”, prin care își arată supremația atât tăietorul de lemne, cît și cărmaciul, la fel cum excelează, prin aceeași calitate, conducătorul, de care ⁷.
- c*
319—325 { *Caracterizarea generală a conducătorului, articulată în două tipuri de semnificate :*
1) 319—321 [negativ] : cine se încrede numai în cai și în carul său nu-și poate struni telegarii.
2) 322—325 [pozitiv] : cel care posedă meseria poate birui prin vicleșug, chiar dacă se întrece cu telegari mai slabi.
- d*
326—333 { *Descrierea „finiei” (meta) — stilul din capătul traseului de alergare.*
- c'*
334—342 { *Indicații practice*
1) 334—340 a. [semnificat pozitiv] : felul în care trebuie mînași caii pentru a ocoli stilpul din scurt.
2) 340 (b)—343 (a) [semnificat negativ] : să eviți atingerea stilpului, ca să nu sfărîmi carul, spre bucuria dușmanilor.
- b'*
343 { „Fii dar cuminte, iubitul meu fiu, și păzește-te bine” ⁸.
- a'*
344—348 { *Optimism*
dacă vei trece de țintă, nimeni, chiar de-ar mîna un cal năzdrăvan, nu te va prinde din urmă.

Nu putem fi decît de acord cu această parafrază, cu gruparea enunțurilor care dezvoltă ciclic anumite idei. Avem deci Ringkomposition, cu structura : $a-b-c-|d|-c'-b'-a'$. Sau, cu o așezare care tinde spre un *chiasmus* (sau *hiasm*), în jurul enunțului (sau al „semnificatului”) nepereche din $|d|$:

Pe marginea considerațiilor lui Lohmann, de la p. 15—19, se mai cuvine să adăugăm că mai există și corespondența de textură verbală între *b* (313—318) și *b'* (343), deși lungimea segmentelor (numărul versurilor) nu respectă o proporție echilibrată. În ambele cazuri

⁷ Avem aici un fel de *exemplum*, propunerea unui prototip de îndemnare — potrivit unui *topos* al glindirii sapientale (și am spune noi al *omileticii* „avant la lettre”), pe care I. îl discută în ultimul subcapitol : 4. *Exempla, Vergleiche, Genealogien als Bauelemente der Redestruktur*.

⁸ Segmentul *b'* este mult mai scurt decît *b*. Vezi și considerațiile noastre *infra*. Nu există de fapt simetrie formală perfectă în multe din aceste structuri compoziționale, clădite „more geometrico” mai mult la nivelul semnificatelor. Ce-i drept, în altă serie de texte homerice geometrismul texturilor tinde către o simetrie mai rigidă.

îndemnul cuprinde pe ἄλλᾶ (hortativ) și pe φίλος. La fel, există o anumită omologie verbală (nerelevantă) între sfârșitul primei pericope a *Ring*-ului (314–325) și ultima parte din a doua *pericopă*. În ambele cazuri se schițează o progresiune, marcată prin elemente anaforice: μήτι τοι... / μήτι δ' αὖτε... / μήτι δ'... / . Iar spre sfârșit (vv. 345–346): οὐκ ἔσθ' ὅς κε... οὐδέ... / οὐδ' εἴ κεν.

Abia în capitolul intitulat *Formele combinate* (p. 40–69) intrăm în domeniul complexității specifice pentru o tehnică evoluată. Din nou o împrejurare semnificativă: prezintă o asemenea complexitate acele cinturi lungi, care au fost (așa cum au presupus mulți cercetători până la Lohmann), cel puțin o dată prelucrate și/sau „lărgite”: I, II, IV, V, XVI, XIX⁹. Autorul nostru nu admite însă această ipoteză și trage din nou concluzii „poetologice” în privința unei metode de lucru moderne „eine vor und zurückgreifende Arbeitsweise mit Vorausplanung und Korrektur” (vezi în general considerațiile sale de la p. 65–69). Ca prototip de cuvîntare amplă, în care se combină atît paralelismul simplu (*a*, *b*, *a'*, *b'*), cît și structura inelară (*a b b' a'*), se poate cita discursul lui Odiseu din *Il.*, c. XIX, 155–183, unde se dezvoltă trei teme: I) îndemnul (ὀτρύνειν) adresat lui Ahile să alinie lupta pînă se întăresc aheii; II) darurile (δῶρα) ce vor aduce despăgubirea eroului; III) considerațiile prin care i se explică și lui Agamemnon cît are de cîștigat (moralmente) de pe urma împăcării. Schematic discursul se articulează astfel:

I) 155–172 Tema „ὀτρύνειν”

A. *a* 155–157 Îndemn negativ

b 157–159 Motivate

a' 160–161 Îndemn pozitiv

B. 162–170 Motivate teoretică explicită

1 162–166 — negativă

2 167–170 — pozitivă

A'. 171–172 Îndemn pozitiv: „dă poruncă oamenilor să se împrăștie și să pregătească cina”

II) 172–180 Tema „δῶρα”

a 172–174: cinstirea lui Ahile în fața tuturor aheilor

b 174 *b...* și pentru propria lui mulțumire

c 176–177 cînd Agamemnon va jura că nu s-a atins de Briseis

b' 178 și astfel va putea să aline și sufletul eroului,

a' 179–180 totodată va fi o cinstire adusă oarecum oficial, prin ospățul bogat, oferit în cortul lui Agamemnon.

III) 181–183 Cuvintele adresate lui Agamemnon

După cum se vede, enunțurile (tematice) se grupează concentric și totodată „își corespond dialectic”, axate în jurul unei „theoretische Abhandlung über das ganz und gar unheroische Thema: Ein guter Soldat muss auch gut essen. Alles in Form einer 9 Verse umfassende Gnome...” (p. 66 și nota 112).

De o mare acuitate sînt observațiile din capitolul II, despre problemele compoziției externe a discursurilor („Die Äussere Komposition der Iliasreden”, p. 95–156). Aici Lohmann insistă, printre altele, asupra tehnicii de conducere a dialogului („Die Technik der Dialogführung”). Se arată în ce fel toate luările de cuvînt succesive în duelul oratoric Ahile-Agamemnon din cîntul I, vv. 116–187 („Agoraszene”) sînt o dezbatere amarnică care se înverșunează la fiecare atac asupra celor două puncte de discordie: I) restituirea Hriseidei; II) darul de compensație (γέρας). Așa-numita dezvoltare a compoziției externe leagă în acest caz

⁹ Cîntul IX este tratat de o parte și în fond sintetizează majoritatea formelor compoziționale. Cînturile XI–XV prezintă mai mult „tehnica impietării”.

prin corespondențe la distanță — de la un discurs la altul — enunțarea unei teme și replica prin care se răspunde pe aceeași temă, deci : $a \rightarrow b \rightarrow c \sim a' \rightarrow b' \rightarrow c' \dots$ etc. (vezi și tabloul amănunțit, referitor la corelațiile din cele cinci discursuri ale disputei Ahile-Agamemnoh, la p. 135). Se poate susține așadar că există un fel de „pathos” al argumentării, urmărind să transforme dialogul în luptă oratorică pentru epuizarea unor teme : în sensul acesta discursurile sînt legate „din afară”, deși ele nu fac decît să adîncească un filon unic, al problemei de drept, al învinuirilor din care izbucnește marele conflict.

În mai toate formele de vorbire dezvoltată (în general un dialog oratoric) de care se ocupă jumătate din monografia lui Lohmann predomină tehnica dezvoltării, bazată pe juxtapuneri (suprapuneri) și îmbinări variate, cu inserții clare, după chipul și asemănarea jocului de cuburi („Baukasten”) sau al potrivirii pietrelor de construcții, în așa fel încît se pot desluși clar „liniile de îmbucare” (*deutliche Fugen*). Dar de la subcapitolul 4, intitulat *Durchstrukturierte Redesenen* (p. 145—156), urzeala devine mult mai complicată. Se începe cu scenele în care fiecare din *pericope* (sau entitățile discursive al unui interlocutor), deși reia oarecum simetric temele (pentru a combate sau a răspunde exhaustiv), nu mai delimitează cu toate acestea fiecare idee, ci admite tranziții marcate, enunțuri solidare în care se îmbină (atît pe planul expresiei sintactice, dar mai ales la nivelul formulării „tematice”) niai multe curențe de semnificație. Prin aceste noduri de tranziție elementele se „interstructurează” (un echivalent aproximativ al termenului german *Durchstrukturierung*).

Anumite forme de interstructurare nu denotă neapărat un meșteșug mai avansat, dar ne introduc adeseori într-o lume de motivări suprapuse. Chiar dacă nu s-a modificat radical tehnica propriu-zisă a compoziției — și așa destul de evaluată —, resorturile acțiunii epice lucrează tot mai mult pe două registre : întîmplările din planul realității nemijlocite și pregătirea sau continuarea și deznodămîntul lor : coerența lor văzută de sus, în urma predestinării divine. Nu este vorba numai de un *deus ex machina* (sau de un „apparatus” tradițional), ci de o imixtiune din ce în ce mai organizată a Olimpianilor. În mod paradoxal, chiar dacă numărul intervențiilor pe cîmpul de bătaie se împușează, polemicile și „sortirile” care manifestă voia zeilor iau o pondere tot mai însemnată. Mai ales de prin cîntul XV, arbitrajul lui Zeus se face simțit în cele mai diferite situații. Chiar și dialogurile cu zei din I, II sau pildele impresionante din IX poartă pecetea unor prelucrări din perioada în care *Iliada* noastră căpăta înfățișarea epopeii tragice — poemul în care soarta oamenilor se hotărăște între cer și pămînt (printr-un doazaj misterios de învrăjbire pasională și de ordine suprafirească, impusă cu violență pămîntenilor). Aceasta este opinia pe care ne-o întărește lectura cărții lui Lohmann (în ciuda faptului că analizele sale nu vor să recunoască importanța unei ultime restructurări a poemului, menite să dea un fel de contrapondere geometrismului arhaic și multiplelor acțiuni care-și găsesc deznodămîntul numai pe cîmpul de bătaie). Tocmai discursurile zeilor din cîntul XXIV, vv. 33—76, unde se hotărăște restituirea cadavrului mutilat al lui Hector, devin revelatoare pentru sinteza operată în final. Așa cum arată Lohmann (p. 152—156), aici există o controversă organizată între Apolon și Hera : fiecare discută paralel „primatul” lui Ahile — alit „sublimitatea” cit și lipsa lui de măsură — și drepturile lui Hector de a obține riturile incinerării. În replica ei Hera inversează oarecum „tezele” lui Apolon și întărește contraargumentele printr-o răsturnare în structura enunțurilor. Deci față de afirmațiile lui Apolon, potrivit cărora /a/ Ahile prin mînia lui nemăsurată a încălecat normele prescrise de *ἔλεος* și *αἰδώς* (aici se înserează comparația tîlcuitoare cu *leul*) ; /b/ orice muritor, chiar dacă și-ar pierde fiul sau fratele, născut din același pîntec, trebuie să cedeze fiindcă numai astfel sufletul muritorilor este îndurător (*τλήτων*) — și cum /a/ Ahile este vrednic de indignarea noastră, deoarece maltratează un cadavru și „țărîna mută”... Hera combate ideea din /a/ : nu există o măsură comună pentru cîntea ce se cuvine acordată lui Hector și lui Ahile deoarece /b/ unul era muritor ; celălalt se trage dintr-o zeiță... În momentul acesta intervine însă Zeus, care continuă el însuși argumentarea Herei în altă direcție, pentru a concilia tezele

antagoniste : /a'/ nu este vorba să acordăm același rang celor doi eroi. Totuși, /a'/, trebuie să ținem seama de evlavie pe care ne-a arătat-o Hector, să facem un demers prin mijlocirea Tetidei etc. etc. Astfel soluția de compromis scoate dintr-un impas argumentarea, dar totodată sintetizează enunțurile. Foarte concludentă mi se pare aici comparația cu *Odiseea*, unde se desfășoară, exact după același tipic, argumentarea din *Adunarea zeilor*, c.I, 32–95, când Atena reușește să-l convingă pe Zeus că soarta lui Odiseu, prigonit de ura unui singur zeu, nu poate fi pusă în balanță cu destinul rezervat lui Egist. Să ne gândim că o scenă similară se repetă, tocmai pentru racordare (sau în orice caz „relansarea narațiunii”), în cîntul V al *Odiseei* : și acolo enunțurile vor fi structurate printr-un fel de progresiune transversală, abandonîndu-se gruparea concentrică sau acumularea închisă de „cuburi”. Tocmai după ce constată această similitudine tulburătoare în meșteșugul compoziției, acolo unde trebuie regizată în ambele poeme interferența planului divin cu cel omenesc¹⁰, Lohmann ajunge la următoarea încheiere : „Die Götterszenen der *Ilias* gehören einer späteren Ausarbeitungsperiode durch den gleichen Dichter Homer an, in der eine mit der Zeit weiterentwickelte Form der Baukastentechnik Verwendung findet. In diesem Fall spräche vieles dafür, dass die *Odyssee* — oder ein Teil de *Odyssee* — tatsächlich ein Alterwerk Homers ist”. Diferențele sau chiar contrastele din arhitectonică și întreg limbajul celor două poeme au fost bine caracterizate chiar și în istoria literară reprezentativă a lui Wilhelm Schmid¹¹. Faptul că există însă și straturi comune foarte importante, dintre care unul aparține în orice caz redactării finale a *Iliadei* — iată o achiziție fundamentală a ultimelor decenii. Dar tocmai în acest stadiu mi se pare că ipoteza compunerii *Odiseei* la bătrînețe se potrivește mai degrabă cu mentalitatea scolaiștilor. Ori admitem că ultimul poet al *Iliadei*, despărțit printr-un interval nedeterminat de primii azei ai ciclului troian, venind poate după ce trecuseră secole de la primele poeme despre mînia lui Ahile, lucrează simultan la dezvoltarea *Odiseei* sau, în ipoteza unor transformări mult mai profunde, recunoaștem că *Iliada* devenise deja un poem celebru, consacrat, în vremea cînd un alt rapsod racorda scenele cu zei odiseene, rivalizînd cu prototipul celebru¹².

Tot prin corelații la distanță, la intervale care însumează uneori sute de versuri, se leagă discursurile decisive sau caracteristice pentru un personaj, pentru o răscruce a evenimentelor în cadrul „compoziției care impietează” (cf. cap. III, *Die „Übergreifende Komposition” der Iliasreden*, p. 157–182). Așa cum există în multe situații un determinism al caracterelor, (o acțiune corosivă sau modelatoare a pasiunilor invariante), se manifestă și în planul expresiei o dezvoltare omologică a enunțurilor : același model de argumentare, cu teze similare, ori de cîte ori Polydamas (pentru a lua numai acest exemplu) critică și încearcă să modifice inițiativele lui Hector, felul său de a se comporta în luptă. Este grăitoare în acest sens analiza celor patru discursuri ale lui Polydamas (XII, 61–79 ; 211–229, XIII, 726–747 ; XVIII, 254–283 ; în monografia de față la p. 179–182). Reiese tocmai de aici că „pentru o cercetare mai precisă a compoziției care impietează” (*Übergreifende Komposition*) nu mai ajunge să ne limităm la discursuri. Întreaga scenă, constelația personajelor într-o situație determinată, felul lor de a se comporta și de a suferi (*ihr Tun und Erleiden*) — totul trebuie inclus laolaltă cu discursurile în analiza „compoziției”. Am avut prilejul să înfățișăm ideea oglindirii paradigmatiche („Paradigmatische Spiegelung”, capitolul IV al cărții) cînd am vorbit de teorii și tezele lui Lohmann referitoare la compunerea unitară (prin redactare în scris) a întregii *Iliade*. Am arătat în ce măsură multe rezultate juste pot fi folosite mai degrabă pentru a demonstra o redactare multiplă (cu mai mulți autori). Din cele constatate de filologul german

¹⁰ De fapt această idee, a funcției identice pe care o îndeplinesc cel puțin patru adunări ale zeilor din două poeme diferite, nu a fost dezvoltată pînă la ultimele ei consecințe în studiul filologului german.

¹¹ Cf. *Griechische Literaturgeschichte*, I, p. 150–162. Vezi de asemenea A. Lesky, *Geschichte der Griechischen Literatur* (ed. a II-a), München-Berna, 1963, p. 49–66.

¹² Explicație mult mai verosimilă.

teoria literară și „homerologia” vor mai conserva oricum o serie de precizări care merg mult mai departe decât studiile predecesorilor (în special ale celor care s-au ocupat de Ringkomposition).

Prin „ogîndire” teoria compoziției înțelege, în cazul nostru, repetarea unor elemente, de obicei la distanță, într-un context în care obținem replica lor nuanțată (sau exactă, dar deosebită ca funcție); într-un fel, imaginea spectrală a elementelor prezentate prima dată. Agamemnon dezvoltă în cîntul II imaginea pregătirii și a stării de spirit înainte de luptă (vv. 382—384); după cîtăva vreme el reface din nou tabloul stării oștenilor; dar de astă dată este vorba de istovirea lor după luptă. Simbolurile folosite sînt aceleași — lancea, scutul, telegarii, carul — se modifică însă perspectiva: unghiul de vedere se inversează (*Perspektivische Umkehrung*). Relațiile de ogîndire surprinse de Lohmann sînt foarte variate; ele includ polaritatea caracterelor și celebrele „dublete” — perechi de personaje —, polaritatea dialectică, antitezele grandioase. Polemizînd cu analiticul Shoeck¹³, autorul monografiei noastre nu admite două faze ale *Ahileidei* și înlătură, fără prea multe discuții, ipoteza unei prefigurări în epopeea „reconstruită” *Memnonis*. În realitate, susține Lohmann, polaritatea Ahile—Agamemnon se regăsește în cîntul IX și în scena divergențelor dintre Diomede și Agamemnon, „die die Umkehr und das abrundende Gegenstück zur Streitszene des ersten Buches darstellt” (p. 195). O adevărată demonstrație a măiestriei analitice o aflăm în ultimul capitol al cărții, consacrat „Discursurilor din cartea a IX-a” (p. 213—282). Din punct de vedere teoretic nu se mai adaugă alte noutăți la demonstrarea principiilor de compoziție relevante în capitolele anterioare. În schimb, se poate constata în ce fel toate structurile compoziționale se regăsesc și se îmbină cu multă strălucire; mai întîi cu prilejul deliberărilor din agora și din sfatul fruntașilor, apoi în scena centrală din cortul lui Ahile, în sfîrșit cu prilejul dărilor de seamă din cortul lui Agamemnon. Metoda parafrazei sau a reliefării temelor ni se pare aici excelentă, dar — pe linia celor indicate de noi încă de la început — corelațiile atît de subtile cu situații și cuvîntări fie aporetice, fie de înduplecare, fie de strategie politică din cînturile I și II (sau chiar din cînturile XIX, XXIII, XXIV) nu se pot explica numai prin performanțele unei tehnici a redactării în scris, mereu rotunjită de-a lungul anilor de un singur poet. Lohmann, el însuși, comentînd adevăratul maraton oratoric al răspunsului dat de Ahile în vv. 308—429, semnalează un fel de „compartmentare” (*Verschachtelung*) neobișnuită, explicabilă mai ales prin realizarea unei corespondențe căutate cu discursurile din cîntul I. Căutările devin aproape obsesive în cîntul IX, deoarece, după părerea noastră, un „literat” din ultima perioadă a redactării *Iliadei* vrea să desăvîrșească opera predecesorului său (operînd — după toate probabilitățile — cu cel puțin două straturi mai importante, vizibile în textura poemului nostru).

Or, încă de prin secolul IX î.e.n. retorica moralizantă, pilduitoare, devenise un gen literar venerabil, pe care îl ilustrează un Phoinix sau un Nestor; tot atunci retractările, controversale, discursurile prin care un „magistrat” da socoteală în agora începeau să-și găsească o reflectare tot mai pregnantă în tehnica literară. Deocamdată, tehnica silogismului, a „enthymemului” sau a replicilor cu ascuțit antinomic lapidar, încă nu se încetățenise printre deprinderile compoziției literare. În aceste condiții, pentru situații paralele, rapsodului nu-i rămîine decât să reia elementele unei argumentări din alte cînturi și să le amplifice, cu o insistență cominatorie. Asupra rolului predominant al *amplificării* în discursurile din c. IX sîntem de acord cu Lohmann. În ciuda reușitelor, nu credem însă că trebuie tăgăduită impresia de amalgam (grandios...) sau în orice caz de reelaborare — efectul obținut de un autor îndrăzneț, care introduce un suflu neobosit în aceste cuvîntări stufoase, dar nu poate birui ezitățile din epoca de formare a retoricii. Deja în cînturile XXII—XXIV s-ar părea că dramatismul discursiv (chiar și al soliloquiilor) nu se mai luptă cu insistența retorică: expresia

¹³ *Ilias und Aithiopis*. Kyklische Motive in homerischer Brechung, Zürich, 1961. Vezi și recenzia de A. Piatkowski din această revistă, vol. VII, p. 439—441.

psihologică se acomodează mai ușor cu vorbirea directă; se poate reconstitui chiar o pantomimă a vorbitorilor, cu totul absentă în c. IX, unde vorbesc direct figurativ numai pildele (alegoria rugilor sau evocarea lui Ahile: pruncul din poala lui Phoinix). Figurile acestea sînt, ce-i drept, simbolico-tematice. În general savantul german subliniază un efect de rezonanță al temelor pilduitoare din cîntul IX, o prelungire care a fost într-adevăr, ignorată de cercetători: întreg complexul de referințe care țin de retragerea lui Ahile, toate ecourile acestei disidențe în XI—XVI dezvoltă consecvent unele teme din c. IX: „Dieser Einblick in das Grundgerüst der Zorn — Bitten-Handlung der ersten Ilias Hälfte macht etwas deutlich, das von fast allen Kritikern... nicht erkannt wurde: Die „Litai“ sind mit dem Abschluss des 9 Buches nicht zu Ende, die Bittgesandtschaft darf nicht isoliert betrachtet werden, sie gehört unlösbar mit dem Fortgang der Bemühungen um Achills Einlenken im 11. un 16. Buch zusammen”.

Desigur, celebra *presbeia* („solia către Ahile”) nu mai poate fi considerată un „Einzellied”, apărut independent și adaptat apoi unei acțiuni de ansamblu. Cu toate acestea, examenul atent al discursurilor nu spulberă îndoielile celor care au relevat discrepanțele: a existat un cînt mai scurt, altfel legat de subiectul *Iliadei* —, deoarece chiar după retopirea aproape miraculoasă a diferitelor straturi persistă neconcordanțe pe care nici Lohmann nu le înlătură. Vom aminti numai două, din cele cunoscute homerologilor — indicații care apar tocmai în discursuri: 1) referirile la solii care pătrund pînă în cortul lui Ahile se făceau cîndva la dual, formă conservată pe alocuri (inexplicabil) și în textul nostru¹⁴, care cunoaște trei soli (Phoinix, Aias și Odiseu); 2) Ahile îi promite bătrînului „pedagog” că va pleca îndată împreună cu el. Dar foarte curînd această hotărîre, plină de urmări imprevizibile, este uitată și contrazisă (deși, în rest, tot ce spune Ahile îi impresionează pe auditorii săi și este reprodus cu fidelitate în dări de seamă sau în aluzii retrospective).

Asemenea dificultăți de interpretare ni se pare că trebuie să subziste în studiile obiective, pentru a ne împiedica să omogenizăm în mod abuziv elementele realității artistice. De fapt, Lohmann reușește în cele din urmă să-și păstreze suplețea critică: recunoaște și depistează cu argumente noi unele interpolări, admite chiar existența unui număr mai mare de adaosuri făcute de rapsozi, precum și „preexistența” variantelor de text, pe care le-au avut la îndemînă „primii alexandrii”, atunci cînd au întocmit această *recensio*, așa cum ne-au transmis-o manuscrisele noastre (cf. p. 287). După cum am încercat să relevăm, se dovedește totuși prea optimist cînd afirmă unitatea desăvîrșită a structurii pînute fără fisură de un singur autor inspirat.

Dar fermitatea unor convingeri, pe alocuri destul de discutabile, se întemeiază în ultimă instanță și pe achiziții mult mai solide în domeniul structurilor compoziționale. Îndeosebi cele stabilite cu prilejul analizelor structurii paradigmatică „în oglindă”, cele spuse despre tehnica proprie dubletelor și despre anumite reveniri tematice sînt observații de o pertinentță incontestabilă. Dacă metodele de abordare a poeziei homerice vor continua să respecte cu aceeași strictețe specificul textelor, „individualitatea” lor substanțială, sîntem îndreptățiți să acceptăm noi sinteze, care să ducă în viitor la convergența studiilor despre teme, „ideea epică” (motive, caractere, imagini), cu cele care se ocupă de textură verbală — formule, straturi, lingvistice, metru și tratarea sunetelor etc. Ne apropiem pare-se de o înțelegere mai ponderată a universului epic pe care frunzașii rapsozilor au vrut cu tot dinadinsul să-l vedem într-un anumit fel.

¹⁴ Mai ales în IX, vv. 182 și urm. Cf., discuția din Lohmann, p. 227.

AL VIII-LEA CONGRES AL ASOCIAȚIEI „GUILLAUME BUDÉ”

DE

D. M. PIPPIDI

Congreșele Asociației „Guillaume Budé” sînt pe cale de a deveni o tradiție. Începînd cu cel din Nîmes și continuînd cu cele din Nice, Strasbourg, Grenoble, Tours-Poitiers, Lyon și Aix-en-Provence (1963), aceste periodice întruniri ale uncea dintre cele mai prestigioase asociații de studii clasice din cîte există în lume nu s-au succedat numai cu regularitate, purtînd flacăra prozelitismului în cîteva centre universitare fruntașe ale țării, dar — de la an la an — au crescut în amploare și răsunset, strîngînd laolaltă un număr tot mai mare de umaniști din Franța și de peste hotare și organizînd dezbateri a căror oportunitate și însemnătate au fost de fiecare dată subliniate cu căldură.

Sub acest raport, ca și sub acela al afluenței participanților — latiniști și eleniști din toate centrele de cultură clasică ale Europei, — Congresul al VIII-lea reprezintă o manifestare cu atît mai remarcabilă cu cît — în afara preocupărilor obișnuite ale oricărui din congresele precedente — era menit să celebreze trecerea unei jumătăți de veac de la întemeierea asociației și elaborarea primului ei program științific-cultural. În alocuțiunea-i de deschidere, tipărită de curînd în fruntea volumului de *Acte*¹, vicepreședintele Jacques Heurgon amintește cu înduioșare începuturile modeste ale întocmirii de astăzi, evocînd figurile venerabile ale întemeietorilor: Maurice și Alfred Croiset, Paul Mazon, Alfred Ernout — cu excepția ultimului, toți trecuți acum la cele veșnice. Impusă oarecum de împrejurări contingente (anvelopința de a procura, în 1918, texte grecești și latine pentru nevoile învățămîntului universitar), inițiativa grupului de promotori a rodit pest e orice așteptări pînă la situația prezentă, cînd — în afara colecției bilingve zisă „a universităților franceze”, în care au apărut pînă acum 167 de titluri grecești și 173 de titluri latine — asociația publică periodice și biblioteci variate, stimulînd și patronînd în Franța toate activitățile în vreun fel legate de valorificarea patrimoniului clasic.

Ceea ce — mai presus de alte ajutoare și azeziuni, care nu i-au lipsit — a contribuit la succesul nesperat al întreprinderii a fost, de bună seamă, valoarea deosebită a promotorilor, colaboratori din primul ceas ai celor două serii de texte. Alfred și Maurice Croiset, Paul Mazon, Léon Robin și Ph.-Em. Legrand dintre eleniști, Alfred Ernout și René Durand, în fruntea lotului de latiniști, au adus asociației, o dată cu o mare autoritate de specialiști, hărnicia și talentul lor de scriitori. Nu fără dreptate, subliniînd în cuvîntul său de deschidere

¹ ASSOCIATION GUILLAUME BUDÉ: *Actes du VIII-e Congrès (Paris, 5-10 avril 1968)*, Paris, Société d'édition „Les Belles Lettres”, 1969, 813 p. în 16°.

aportul decisiv al înaintașilor, de la Paul Mazon la Alphonse Dain, ca și rolul încă important deținut în conducerea societății „Les Belles Lettres” de delegatul general Jean Malys, vicepreședintele Heurgon găsește cuvinte emoționante pentru a vorbi de contribuția lui Alfred Ernout la înfăptuirea operei comune: „Je voudrais aussi exprimer le profond regret que nous sentons tous de ne pas avoir à ma place le Président de l'Association, M. Alfred Ernout. Il a dirigé jusqu'à ces derniers temps, d'une main ferme, les réunions de notre bureau. Il eût été beau que, l'un des rares survivants des temps héroïques, il pût encore guider ces cérémonies du Cinquantenaire. Il eût représenté ici, mieux que personne, l'esprit d'une Association dont il incarne les deux tendances complémentaires: c'est un parfait érudit, et c'est un bon écrivain français; c'est le meilleur de nos latinistes vivants, et il a merveilleusement fait revivre en notre langue Lucrèce et Plaute, Salluste et Pétrone. Hélas! son grand âge, sa santé ébranlée l'empêchent d'être aujourd'hui parmi nous. Je sais que cela lui fait de la peine. Il avait déjà commencé à préparer son allocution inaugurale, et m'a communiqué ses notes. Je voudrais essayer de vous faire entendre un peu sa voix. Auparavant mon premier soin, si vous le voulez bien, sera de lui envoyer un message de respect et d'affection au nom du Congrès et de formuler des vœux ardents pour que sa robuste vitalité le conserve encore longtemps aux siens et à l'Association Guillaume Budé”.

Dar, pe lângă împlinirea a cincizeci de ani de activitate în serviciul literelor clasice, Congresul al VIII-lea mai avea de sărbătorit o aniversare: cinci veacuri de la nașterea lui Guillaume Budé, eponimul asociației și întemeietorul elenismului în Franța. Această împrejurare trebuia să-și găsească expresie în lucrările congresului și aceasta explică pentru ce, alături de cele două teme majore ale comisiilor de greacă și latină—epicurismul și Plutarch —, o a treia comisie, de studii franceze, a înscris în programul ei și a dezbătut cu căldură, într-un prim moment, viața și opera autorului lui *De asse*, iar într-un al doilea moment, „probleme ale epicurismului în secolul al XVI-lea”. Dacă adaug că, inspirându-se la rîndul ei din actualitatea cea mai arzătoare, comisia tinerilor a înscris în programul ei câteva aspecte ale lumii contemporane legate de preocupări ale umanismului dintotdeauna; dacă fac și precizarea că numărul participanților la dezbateri — francezi și străini — a fost de data aceasta mai mare decît la oricare dintre congresele anterioare, se va înțelege pentru ce se poate susține fără exagerare că al VIII-lea Congres al Asociației Budé a fost, sub raport științific și uman, o admirabilă reușită: un exemplu de bună organizare și o strălucită demonstrație a vitalității studiilor despre antichitate în Franța și în lume.

Cum am lăsat să se înțeleagă, dezbaterile congresului au avut loc în secții paralele, cu excepția cîtorva ședințe plenare, la desfășurarea cărora au fost chemați să asiste toți participanții. Mă refer, înainte de toate, la ședințele de deschidere și de închidere a lucrărilor, de care va fi vorba mai departe, dar și la ședința din după-amiaza zilei de 5 aprilie, cînd s-au ascultat rapoartele de ansamblu asupra uneia din temele de competență ale congresului: epicurismul în Grecia și la Roma, prezentate de René-Olivier Bloch și de Pierre Grimal. Faima meritată a celui din urmă mă dispensează să insist asupra calităților de ascuțime și de eleganță ale textului citit în această împrejurare; mai necesar mi se pare să subliniez amploarea și adîncimea referatului despre epicurismul grec, în care se vedește o stăpînire a subiectului și o siguranță de judecată de-a dreptul impresionantă la un cercetător încă tînr. Alături de aceste contribuții majore și tot în ședințe comune ale comisiilor de latină și greacă, s-au prezentat câteva comunicări de un interes deosebit: clogiul postum al lui Robert Philippon, rostit de Wolfgang Schmid, și referatele intitulate: *La recherche épiciurienne de la vérité*, de Philippe de Lacy; *Le 'clinamen' source d'erreur?*, de Evangelos Moutsopoulos; *Quelques problèmes posés par la théorie des simulacres*, de Antoinette Virieux-Reymond; *Épicure et la physique des dieux*, de Joseph Moreau; *L'importance des papyrus d'Herculanum pour l'étude de l'épicurisme*, de Wolfgang Schmid; *Philodème: 'Sur la liberté de la parole'*, de Marcello Gigante.

Mai bine decât orice comentariu, numele vorbitorilor și titlurile reproduse ilustrează o particularitate a acestui congres destul de rar întâlnită la alte reuniuni savante, caracterizate printr-o mai mare diversitate de teme și printr-un mai mare număr de participanți : concentrarea subiectelor tratate în jurul unor teme alese cu grijă, o selecție oarecum firească a contribuitorilor, specialiști de o competență recunoscută. Judecata e valabilă și pentru textele prezentate în ședințele de secție, toate de o nouitate și de o originalitate indiscutabile. Astfel, în secția consacrată epicurismului grec s-au citit comunicările : *Les maximes de l'Amitié*, de Jean Bollack ; *La structure de la Lettre d'Épicure à Pythoclès*, de Graziano Arrighetti ; *La doctrine épicurienne sur le rôle de la sensation dans la connaissance et la tradition grecque*, de Louis Bourgey ; *L'univers discontinu d'Épicure*, de Philip Merlan ; *Physis et téchne dans quelques textes épicuriens*, de Margherita Isnardi-Parente ; *Diogène d'Oenoanda et la survie de l'âme*, de C. W. Chilton ; *Le problème de la connaissance authentique chez Épicure*, de G. A. Koursanov ; *Épicure et le scepticisme*, de Adelmo Barigazzi ; *Kant et l'épicurisme*, de Pierre Aubenque ; *Sur le concept de physis dans la philosophie épicurienne du droit*, de Reimar Müller ; *La notion de 'philia' dans ses rapports avec certains fondements sociaux de l'épicurisme*, de André Tuillier ; *La dialectique d'Épicure*, de M. A. Dynnik ; *Le problème du libre arbitre dans le Περὶ φύσεως*, de Carlo Diano ; *La polémique d'Épicure contre Aristote*, de Antonio Jannone ; *Épicure et l'enseignement philosophique hellénistique et romain*, de Ilsetraut Hadot ; *Épicurisme et structuralisme*, de Jean Brun.

Iar în secția de epicurism roman : Grieco Gennaro, *La véritable théologie épicurienne : Lucrèce et Virgile* ; N. I. Barbu, *La hiérarchie des valeurs humaines chez Lucrèce* ; P. H. Scrijvers, *Eléments psychagogiques dans l'oeuvre de Lucrèce* ; Knut Kleve, *Lucrèce, l'épicurisme et l'amour* ; Mayotte Bollack, *Un désaccord de forme : Lucrèce et Héraclite* ; Alain Michel, *L'épicurisme et la dialectique de Cicéron* ; Michel Rambaud, *César et l'épicurisme d'après les 'Commentaires'* ; J. Oros-Reta, *Virgile et l'épicurisme* ; W. Spoerri, *L'épicurisme et la cosmogonie du Silène* ; Karl Buechner, *Horace et Épicure* ; J.-M.-André, *Sénèque et l'épicurisme : ultime position*.

Mai puțin numeroase, dar nu mai puțin valoroase și originale se desfășoară lucrările comisiei chemate să se ocupe de Plutarh, în care, după amplul raport al lui Robert Flacelière, intitulat *État présent des études sur Plutarque* (incluzând și un omagiu al congresiștilor adresat lui Konrat Ziegler, veteranul studiilor plutarchiene din Germania și din lume), s-au ascultat și discutat următoarele comunicări : E. D. Phillips, *Plutarque, interprète de Zoroastre* ; Jean Hani, *La mort du Grand Pan* ; H. Dörrie, *Le platonisme de Plutarque* ; Daniel Babut, *La nature de l'âme et les passions chez Plutarque* ; Anne-Marie Malingrey, *Les délais de la justice divine chez Plutarque et dans la littérature judéo-chrétienne* ; F. H. Sandbach, *Plutarque est-il l'auteur du 'De libidine'?* ; Jean Dumortier, *Le châtement de Néron dans le mythe de Thespésios* ; Marcel Cuvigny, *Plutarque et Épicète* ; L. Clare et F. Jouan, *La plus ancienne traduction occidentale des 'Vies' de Plutarque* ; Pierre Scazzoso, *Plutarque interprète du baroque ancien* ; E. G. Berry, *Plutarque dans l'Amérique du XIX-e siècle* ; F. E. Brenk, *Le songe de Brutus*.

Am avut prilejul să arăt înainte că unul din scopurile de competență ale Congresului al VIII-lea a fost, în intenția organizatorilor, celebrarea după cuviință a cinci veacuri de la nașterea lui Guillaume Budé. În strinsă legătură cu această preocupare, trebuia să stea, de altă parte, discutarea importante probleme care e epicurismul în literatura și gândirea franceză a secolului al XVI-lea.

Raportul despre stadiul prezent al studiilor privitoare la „primul elenist” francez e semnat de Guy Guedet. De el se leagă, în paginile volumului, o seamă de contribuții de mai mică întindere, ca : Robert Aulotte, *Autour de Guillaume Budé : traductions latines des 'Moralia' de Plutarque au début du XVI-e siècle* ; Claude Bontems : *La place de la noblesse dans l'oeuvre de G. Budé et de deux de ses imitateurs* ; M.-M. de la Garandière-Osterman, *L'harmonie*

secrète du 'De asse'; Jean-Yves Pouilloux, *Problèmes de traduction: L. Le Roy et le X-e livre de la 'République'*.

Raportul despre *Epicurismul poetic în secolul al XVI-lea* e semnat de Françoise Joukovsky; în aceeași secție, comunicările sînt deopotrivă variate și originale: Jacques Bailbé, *Le courtisan sous Henri III et Henri IV*; Simone Fraisse, *Montaigne et les doctrines épicuriennes*; Jacques Pineaux, *La femme et la rose: les poètes de la Réforme devant la poésie épicurienne de la Renaissance*; Maxwell Gauna, *Les épicuriens bibliques de la Renaissance*; Jean Jehasse, *L'épicurisme et les grands humanistes sous Henri III et Henri IV*; Richard H. Popkin, *Épicurisme et scepticisme au début du XVII-e siècle*; Bernard Rochot, *Espace et temps chez Épicure et Gassendi*; Jean Marmier, *L'image horatienne de la mort et la sagesse dile épicurienne dans la littérature française au XVII-e siècle*; René Ternois, *Saint-Evremond et Gassendi*.

La prima vedere, problemele discutate în „comisia tinerilor” par fără legătură cu preocupările congresiștilor vîrstnici. În realitate, singura temă ruptă oarecum de acestea (dar de o arzătoare actualitate!) mi se pare aceea privind „lumea sub-dezvoltată și războiul” (trei comunicări și o scurtă introducere semnată de Étienne Louis). În rest, fie că ne referim la „moralele antice și morala modernă”, la „umanismul și înțelepciunea zilelor noastre” ori la „umanism, tehnocrație și educație”, e evidentă încercarea de a stabili o relație între unele întrebări proprii vremii în care trăim și năzuința omului dintotdeauna spre o ordine etică și politică în stare să-i asigure mai mult decît un trai, fie și îmbeșugat: o armonioasă împlinire.

Atît de numeroase contribuții de calitate, despre atît de variate probleme, ar părea de ajuns pentru a recomanda citirea volumului de *Acte* pe care încerc să-l analizez. Dar bogăția acestuia nu se oprește aici. În ședințele de deschidere și de închidere ale congresului, în secțiuni reunite, s-au rostit cuvîntări și s-au făcut declarații asupra cărora nu pot trece cu vederea. E vorba, într-un caz, de alocuțiunea criticului și romancierului Pierre-Henri Simon, membru al Academiei Franceze, urmată de intervenția (pe atunci) primului ministru Pompidou, vorbind în calitate oficială, dar și ca profesor de „umanități”, cum îi place să-și zică în împrejurări solemne. E vorba de asemeni de conferința profesorului Louis Robert, în ultima ședință a congresului, în care, vorbind despre „geografie și filologie sau pămîntul și hirtia”, laolaltă cu unele exemple făcute să aducă dovada că interpretarea corectă a anumitor texte literare sau epigrafice depinde, în ultimă instanță, de cunoașterea directă a ținutului la care se referă documentele, ilustrul învățat găsește mijlocul să ne ofere considerații de cel mai înalt interes privind studiul antichității clasice îndeobște.

Amintind, în admirabile cuvinte, tendința omului zilelor noastre de a rupe cu tradiția, respingînd fără discernămint ansamblul valorilor spirituale a căror descoperire constituie cel mai de seamă titlu de glorie al omului clasic, Pierre-Henri Simon observă, nu fără amărăciune, dar cu vigoare: „Oui, le mouvement général de l'esprit scientifique et la philosophie qui en découle instruisent l'homme de son aliénation à tout, aux sécrétions de ses glands, à la détermination par le milieu, aux complexes de son inconscient, aux structures physiologiques que lui ont imposées la société où il vit et jusqu'au langage qu'il parle. Et l'on dirait qu'on en rajoute à plaisir: à lire ce qu'écrivent les dernières volées de philosophes, de romanciers, de poètes, j'éprouve, je l'avoue, une frayeur à voir se développer un négativisme acharné et suicidaire, un procès de tout ce qui fait la valeur propre de l'homme, sa raison, sa liberté, son sens des valeurs transcendantes: on dirait une folie, une ébriété du néant. C'est bien là, en effet, le symptôme le plus inquiétant pour l'homme conscient de la crise de véritable mutation qu'il est en train de traverser; non tant de constater, en ce point de l'aventure de notre espèce, les faillites spirituelles, et les périls de mort, que de voir l'intelligence, à la cime de son savoir et de son pouvoir, douter de son principe et de ses armes, et ne parler de son héritage de culture qu'avec l'accent de la dérision. Contre cette marée du désespoir moderne, contre cette subversion des valeurs qui donnent un sens à la vie, et cette abolition de la sagesse qui donne des chances au bonheur, il y a sans doute des défenses de diverse nature dont je ne vous par-

lerai pas (je n'en ai pas le temps et ce n'est pas le lieu); je veux seulement dire que la défense de l'humanisme dans la forme la plus pure où l'Occident l'a conçu, lui a demandé la nourriture de l'esprit, les joies du cœur et l'équilibre de l'âme, — cette défense est l'honorable fidélité à l'exceptionnelle réussite de la civilisation gréco-latine, mais elle est aussi le renforcement de la digue derrière laquelle l'homme peut encore sauver les grandes vérités simples et fortes dont il a besoin: le sentiment justement mesuré de ses relations au monde, l'usage de sa volonté raisonnable contre les fatalités énormes, le goût de la vie, le respect de la cité, et cette certitude élémentaire et nécessaire que la perfection de l'être éclate au niveau de l'esprit”.

În aceeași gravă problemă, poate cea mai gravă din câte se pot închipui, în măsura în care afectează soarta omului de azi și de mâine, președintele Pompidou, intervenind la rândul său și referindu-se la sarcinile imediate ale unui om de stat care nu uită — cu propriile sale cuvinte — că „a citit la Sorbona pe Lucrețiu cu Alfred Ernout și pe Eschyl cu omul în toate privințele admirabil care a fost Paul Mazon”, făcea următoarele declarații: „Alors, la question pour nous tous à quelque poste que nous soyons, est de savoir vers quoi nous devons essayer d'orienter la jeunesse. Et j'avoue que je ne crois pas que nous devons nous borner, que vous deviez vous borner, à une espèce de combat d'arrière-garde, en essayant de défendre l'une après l'autre les barrières, l'un après l'autre les remparts qui protègent le donjon, lequel finirait par être pris lui aussi. Je crois donc qu'il faut, tout d'abord, essayer de garder pour le latin et pour le grec une place suffisante dans notre enseignement, et qui soit attrayante, non point par l'attrait de la culture antique qui en tout état de cause demeure, mais par la composition des programmes permettant à des enfants qui n'ont pas une vocation purement littéraire se pouvoir néanmoins suivre les cours de grec et de latin.

Mais en dehors de cet effort qu'il faut faire et que, pour ma part, je n'ai cessé d'encourager, pour permettre au plus grand nombre d'enfants de continuer à faire du grec et du latin, je crois qu'il faut aussi repenser le problème qui n'est pas simplement celui de la langue mais celui d'une civilisation, et qu'à partir de là, il faut veiller à ce que notre jeunesse, dans l'enseignement secondaire, soit mise en mesure, non seulement de connaître (par les traductions notamment), mais d'apprécier et de comprendre. Il ne lui suffit pas pour cela d'avoir de bonnes traductions. Pour pouvoir lire, même en traduction, et surtout pour pouvoir assimiler et comprendre, il faut avoir reçu une certaine empreinte, il faut avoir reçu les éléments de ce que fut l'histoire, de ce que fut la pensée grecque et latine. Je souhaite que le Ministre de l'Éducation nationale veille à ce que dans les sections qui ne font pas de grec, et à plus forte raison dans celles qui ne font pas de latin, l'histoire des peuples, de la civilisation et de la pensée d'Athènes et de Rome, et une certaine explication de quelques grands textes permettent d'atteindre au résultat désirable, c'est-à-dire à ce que le plus grand nombre de jeunes gens puissent, lorsqu'ils lisent en traduction les grands écrivains anciens, en pénétrer complètement non seulement la pensée formelle, mais la pensée et la valeur littéraire profondes”.

Abia dacă trebuie să mai spun că asemenea programatice măsuri nu se recomandă numai pentru Franța și că alți miniștri ai învățămîntului ar avea cite ceva de reținut din sfaturile dregătorului francez. Dar, revenind la desfășurarea Congresului Budé, nu vreau să închei fără citeva referiri la viguroasa luare de poziție a lui Louis Robert în problema cercetărilor filologice și istorice. Stăruind în proclamarea unor puncte de vedere metodologice pe care a mai avut prilejul să le formuleze și în apărarea cărora nu se sfiește să distribuie înțepături și aluzii, autorul altor lucrări fundamentale în domeniile cele mai felurite ale științei antichității încheie printr-o mărturisire de credință pe cît de curajoasă pe atît de optimistă: „Qu'on nous appelle philologues ou humanistes ou Budéistes, notre idéal est de comprendre toute la Civilisation antique. Comprendre la civilisation classique, c'est faire l'histoire, l'histoire totale, avec tous les documents. Qui comprend la Civilisation classique est historien du monde classique. Il peut être nécessaire à ce propos de faire quelques réflexions.

La philologie est la base indispensable de l'histoire et l'on ne peut faire l'histoire d'un pays sans connaître la langue des documents relatifs à cette histoire. Cela va de soi. Actuellement ce peut être un problème pour des professeurs d'histoire grecque dans nos universités de savoir comment ils instruiront dans ce domaine des étudiants qui ne savent pas le grec. Mais l'on ne saurait agiter raisonnablement ce problème de savoir comment ils feront faire à ces „chercheurs” des travaux scientifiques sur l'histoire grecque, fût-ce au niveau du diplôme (pour employer le terme de naguère). Sinon, autant remuer la question des procédés propres à faire de l'histoire russe sans savoir le russe et de l'histoire de France sans savoir le français. D'autre part, il ne peut y avoir d'histoire grecque sans l'utilisation directe, compétente et complète de tous les documents, c'est à-dire aussi bien, par exemple, les inscriptions et les papyrus que les historiens anciens. Si, consciemment ou non, l'on restreignait l'histoire à celle qui est faite sans les inscriptions, les papyrus et les documents archéologiques, si les historiens de la Grèce étaient seulement ceux qui, titulaires ou non de tel ou tel parchemin, ne peuvent être qualifiés d'épigraphistes, papyrologues ou archéologues parcequ'ils ignorent ces disciplines dénommées auxiliaires ou, comme je l'entendais dire récemment, ancillaires, ou qu'ils y sont trop faibles, il est bien clair que ce genre d'histoire n'aura pas de caractère proprement scientifique; cette histoire serait dans une impasse si la qualification s'obtenait par une série d'abstentions et si l'histoire vidée des „spécialités”, était une sorte de dialectique. L'histoire grecque ne peut pas être autre chose que l'histoire de la civilisation grecque et les hellénistes ont normalement, s'ils ont l'esprit curieux, compétence dans l'étude de la civilisation grecque. Ainsi il serait déraisonnable d'identifier par exemple les problèmes des professeurs d'histoire ancienne et les problèmes de l'histoire ancienne, de „défendre un domaine” contre l'intrusion des „lettres classiques”. Il est antiscientifique que chaque groupe professionnel, constitué d'ailleurs de hasard, veuille construire chacun sa cage à lapins avec un piège de loup devant la porte, veuille avoir chacun sa petite vitrine réservée; et puis on chanterait des cantates en l'honneur des contacts „multidisciplinaires”! Ce serait faire un fameux saut en arrière. Notre science ne se fait pas en alignant des cubes les uns à côté des autres... C'est le cerveau de chacun qui fait la synthèse, et pour cela il faut travailler — travailler fort — en suivant les documents là où ils nous entraînent...’.

Iar în alt loc, răspunzînd cu anticipație unei obiecții deseori formulate, ceea ce nu înseamnă că ar fi și adevărată: „Ce n'est pas non plus l'effort nécessaire qui arrêtera les jeunes dans l'étude de la civilisation classique. Toujours il y aura des garçons et des filles qui seront attirés vers cette lumière des yeux et de l'esprit. Il faudra leur faciliter l'accès à cette étude même quand il y viennent un peu tard après avoir été mal orientés par une politique de mollesse. Quand nous luttons pour ces études, ce n'est pas pour nous que nous luttons, en un combat d'arrière-garde ou même une tactique de „hérisson”: ce n'est pas pour nous; c'est pour la jeunesse qui est là et pour la jeunesse qui viendra, et qui entendra nos appels à l'étude complète de la civilisation classique, notre refus de toute ségrégation dans les disciplines, notre aspiration à la synthèse qui se fait dans chaque cerveau et dans chaque œuvre et qu'aucune machine ne donnera. Et je termine en répétant encore à tous, comme en ouvrant le Congrès d'Epigraphie grecque et latine à Paris, il y a seize ans, cette parole de saint Jean de la Croix: „Ne mesurons pas nos travaux à notre faiblesse, mais nos efforts à nos travaux”.

Astfel plănuit și realizat, volumul de *Acte*, despre care am încercat să dau o idee, reprezintă un ansamblu de contribuții de mare valoare științifică, a căror lectură nu pot s-o recomand de ajuns. În aceeași măsură constituie însă pentru cititorul îngrijorat de o criză spirituală parcă în continuă răspîndire o lecție de optimism, o manifestare de încredere în vitalitatea unei concepții despre om și rostul lui în lume al cărei prestigiu în ochii unor largi cercuri de contemporani continuă a fi neștirbit și a cărei forță de atracție e și ea departe de a se fi epuizat.

LE DROIT ROMAIN DE JUSTINIEN DANS LES PRINCIPAUTÉS DANUBIENNES AU XVIIIe SIÈCLE

III¹. LE RÔLE DE L'HEXABIBLE D'HARMÉNOPULE

PAR

VALENTIN AL. GEORGESCO

I. LA POSITION DU PROBLÈME. HARMÉNOPULE ET SON HEXABIBLE

Dans l'introduction de la Ire partie de cette étude, nous avons montré la nécessité d'étudier d'abord la réception du CIC à travers les Basiliques et l'Hexabible d'Harménopule, avant d'en arriver à l'apparition de la législation de Justinien elle-même, comme objet de réception directe. Cette Ire partie était consacrée aux Basiliques. Leur application reflétée par les documents internes fera l'objet d'une seconde partie. En attendant, nous passons aujourd'hui à l'étude de l'Hexabible en tant que véhicule du droit de Justinien.

Il serait hors de propos de nous engager ici à fond dans une histoire du fameux Manuel de l'illustre juge de Thessalonique ou encore dans la biographie de celui-ci. L'attention dont l'œuvre et son auteur ont été l'objet à l'occasion du VIe centenaire de son apparition (1345 — 1945), fêté avec retard, en 1952², a permis d'avoir aujourd'hui une vue plus approfondie sur ce monument du droit byzantin où le droit du CIC, à travers les codifications de la dynastie macédonienne, occupe une place de choix. Quant à la réception de l'Hex. en Roumanie, nous ne disposons que d'une récente présentation³ et de quelques contributions éparses⁴, qui ne nous dispensent pas de reprendre le problème, surtout sous l'angle particulier que nous

¹ V. la Ire partie de cette étude (I. *Le rôle des Basiliques*) dans *Studii clasice*, 12 (1970), 221 — 233. La seconde partie (II. *L'application des Basiliques dans les documents internes*) paraîtra ultérieurement. La IVe partie sera consacrée à *La réception directe du droit de Justinien*.

Abréviations : ASB = Archives de l'Etat, Bucarest ; B Acad. = Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie ; Bas. = Basiliques (et éd. Fabrot, 1647) ; BM = Bibliothèque des Maurocordato ; CI = Code de Justinien ; cod. = codex ; D = Digeste de Justinien ; H = Harménopule ; Heimb. = Heimbach (et éd. de l'Hex. 1851) ; IGR = Leunclavius, *Ius Graeco-Romanum*, éd. Freherus, 1596 ; *Législ. agr.* = *Législation agraire de Valachie, 1775 — 1782* par Valentin Al. Georgesco et Emanuela Popesco, Bucarest (1970) ; *Stud. și doc.* = N. Iorga, *Studii și documente* I — XXV ; *Syn. Bas.* = *Synopsis Basilicorum* (et éd. Leunclavius, 1575) ; *Tomos* = Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἐξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345 — 1945), Thessaloniki (1952).

² *Tomos* (v. n. précédente), où le rôle de l'Hex. dans le Sud-Est de l'Europe, en dehors de la Grèce, n'a pu être enregistré.

³ Gh. Cronț, *Exabibitul lui Armenopol*, in *Studii*, 16 (1963), 817 — 841.

⁴ V. par ex. I. C. Filitti et Val. Al. Georgesco (ci-dessous n. 22 et 27) et les ouvrages généraux sur *l'Histoire du droit roumain*. Adde, dans la littérature étrangère, Iosif Pergament, *О применении местных законов Арменополя и Донича*, (1905), trad. roum. 1925 ; L. A. Kasso, *Византийское право . . .* (1907), trad. roum. 1923 et 1940.

venons d'énoncer, en rassemblant à cette occasion des matériaux inédits ou non encore intégrés à une étude d'ensemble du problème.

Laissons donc de côté la biographie d'H.⁵ (1313/8?—1380/3?), tout en retenant sa haute position sociale, de par la naissance (apparenté aux Cantacuzènes) et les fonctions exercées avec éclat (professeur, conseiller impérial, curpalate, juge général), pourvu des titres de pansébaste et nomophylaque. Sa vaste culture générale et juridique s'est sans doute fortifiée, sinon par un douteux voyage d'études en Italie sous la direction du moine calabrais Aspasius, du moins par l'étude du latin et de la culture latine dont le jeune Constantin, avant l'âge de vingt ans, ne serait pas resté étranger grâce au dévouement du même Aspasius, que le père du futur juge aurait fait venir d'Italie et rémunéré d'importance⁶. L'Hex. date de 1345. Il reflète la pensée du juriste, autant que les efforts déployés par le praticien pour conjurer la crise du droit byzantin, en répondant aux exigences pressantes du moment, d'une manière qui a assuré à cette œuvre contingente et décadente, une portée et une efficacité exceptionnelles. Parmi les grands législateurs de tous les temps, si Justinien s'est acquis une sorte d'immortalité par la codification qu'il sut exiger d'exécutants très qualifiés, H., lui, l'est également devenu, en codifiant, à la place d'un Etat déjà moribond, le droit surabondant de ce dernier, à l'usage surtout de « Byzance après Byzance » et, partant, à l'usage de ceux qui, par le droit byzantin, mais au-delà de ce droit, se définiront progressivement, en tant qu'eux-mêmes et dans leur opposition à l'œcumenicité impériale dont H. aura été pour le monde byzantin un des derniers grands serviteurs. Il n'y a pas lieu de nous arrêter sur un autre ouvrage qu'il destina également à la pratique, cette fois-ci celle des juridictions canoniques, et qui fut connu en pays roumain⁷, Ἐπιτομή τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, car elle ne constitue pas un véhicule du droit de Justinien. Quant aux autres productions d'H., elles n'ont même pas de véritable caractère juridique.

Mais s'il fut un grand canoniste, les fondements rationnels de sa pensée en firent un adversaire de l'hésychasme avec son orientation mystique et contemplative. A l'occasion de la révolte des Zélotes, dont il n'épousa pas la cause, H. se manifesta comme un partisan de la monarchie⁸, qui se heurtait violemment à l'hostilité des grands féodaux byzantins. Par contre, on peut dire qu'il avait de la compréhension pour les besoins du peuple, à condition que l'édifice traditionnel du pouvoir impérial et de l'Eglise officielle restât en place, mais rendu à ce qu'on estimait être leur véritable mission idéalisée.

Quant à l'Hex. — Πρόχειρον νόμων τὸ λεγόμενον Ἡ Ἐξάβιβλος⁹ — ce qui intéresse ici se sont ses sources : les Basiliques et leur Synopsis, avec leur position bien connue par rapport à la compilation de Justinien, le *Procheiros Nomos*, pris comme modèle plus direct, et l'Epanagoge, où le droit de Justinien triomphait également, la *Peira*, l'Eclogue des Isauriens, les Nouvelles (en commençant par celles de Justinien et surtout celles de Léon VI et celles du Xe siècle), le Livre de l'Eparque et, enfin, les lois agraires, dont H. mit au point une version élargie qui supplantera la version ancienne. Par rapport au CIC, l'Hex. n'est, hélas, qu'un véhicule de seconde main et partiel, à côté d'un nombre important d'autres normes juridiques post-justiniennes, qu'il contenait. Les six livres rappellent les 60 βιβλία des Basiliques, dont nous connaissons le rapport avec le CIC. La division en livres, titres et paragraphes ne dépasse pas la technique traditionnelle. Mais la distribution des matières

⁵ V. N. A. Bees, P. Lemerle, N. J. Pantazopoulos et J. Vizvizi, in *Tomos* cit. et les renvois à la litt. anc. ; Cronț, 818—820.

⁶ Nicolaus Comnenus Papadopolis, *Praenotationes mystagogicae ex iure canonico*. Patavii (1697), 143 ; J.-A.-B. Mortreuil, *Hist. du droit byz.*, 3 (1846), 395 attribue à N. C.P. l'information sur le voyage qu'aurait fait H. en Italie, et sur les études qu'il y aurait entreprises ; N. A. Bees, *Tomos*, 355—356 ; N. J. Pantazopoulos, *Ib.*, 484.

⁷ Elle figurait dans la BM, dans une copie faite d'après le texte publié dans IGR (1596), lequel s'y trouvait également en double exemplaire ; v. notre étude *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato*, in *Jahrb. d. oesterr. Byz.*, 18 (1969), 200, n°s 5—7.

⁸ V. les articles cités de N. A. Bees et N. J. Pantazopoulos.

⁹ V. l'édition de Th. Ad. Suallebergius. Paris (1540).

semble perfectionnée si on la compare à celle du Digeste et du Code de Justinien : sources, personnes, actions et conventions ; patrimoine (biens, propriété et servitudes) ; famille ; successions ; droit pénal et procédure pénale. Elle représentera le plus haut degré de systématisation du droit que Byzance, s'émancipant un peu de Gaius et des Institutes de Justinien, nous aura légué, et qui ne sera surpassé que par le jusnaturalisme et les Lumières, voire le code civil Napoléon (1804) et le code civil général (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*) d'Autriche (1811). Un éminent romaniste et historien du droit grec, le Pr N. J. Pantazopoulos¹⁰, attribue à H. le mérite d'avoir abandonné la méthode des divisions classificatoires (διάρθρωσις) en faveur d'un nouveau modèle de systématisation codificatrice, analogue à celui qui, introduit plus tard en Occident, y triomphera jusqu'à nos jours ; cette systématisation serait, par son style et son niveau supérieur, différente de celle des glossateurs et des post-glossateurs. En 1750, Terrasson était d'avis qu'en dépit de ses erreurs, l'Hex. pouvait « donner une idée assez étendue de tout le droit romain », et L. A. Kasso se rangeait à cette opinion¹¹.

La carrière de l'Hex. fut prodigieuse. Il fit bientôt prime sur les Bas., car un palimpseste trouvé par K. E. Zachariae von Lingenthal à Constantinople prouve que le texte de celles-ci était recouvert de celui plus précieux du Manuel d'H. Après les éditions manuscrites et les nombreuses copies faites à Byzance même, une nouvelle phase de diffusion débuta en Occident en 1540. Des éditions gréco-latines vont suivre en 1587, 1780 et 1851 (commandée par le gouvernement grec). La Grèce vit paraître les éd. de 1835 et 1872. Le livre VI (droit pénal) commenté, voyait le jour à Cambridge (1930) dans l'éd. Freshfield. Deux traductions latines, à l'usage des romanistes de l'époque, auront cinq éditions (Rey : 1547, 1549, 1556 ; Mercier-Mercerus : 1556, 1580) ; la trad. allemande (1564) fut réimprimée à deux reprises (1566, 1576), des deux trad. roumaines (Carra : 1804 ; I. Peretz : 1921) la première resta en manuscrit ; alors que les éditions en langue russe, pour des raisons d'ordre pratique, s'élèveront au nombre de quatre au cours du siècle durant lequel l'Hex. avait caractère de source de droit provincial (1831, 1850, 1854, 1908). L'ancienne version populaire (1490), refondue par Alexis Spanos (1744), réimprimée à Venise avec des modifications plusieurs fois (1766, 1769, 1777, 1793, 1805, 1820), sera supplantée par la traduction moderne de Klonaris (1833)¹². Quant aux sources justiniennes, leur étude est facilitée par la consultation de la savante édition d'Otto Reitz (1780)¹³, qui fait encore autorité, par les *Loci paralleli* de l'éd. Heimb. (1851, pp. 852—976) et par l'éd. de Z. Noutzis (1872)¹⁴.

Traduit à Jassy en 1804 avec l'intention probable, vite abandonnée, d'en faire le code général du pays et subissant à cette même fin excessive un début d'élaboration privée toujours à Jassy après 1820 (Νέος Ἀρμενόπουλος de K. K. Chrysokhephalos)¹⁵, l'Hex. devint après 1828 le code de la Grèce moderne jusqu'en 1946. Cette aventure qui explique sa réim-

¹⁰ *Tomos* 522. Sur la technique du droit chez H., v. G. S. Maridakis et N. J. Pantazopoulos, *Ib.*, 89—109 et 515—523.

¹¹ *Op. cit.* (1940), 81 et n. 2 (avec un signe d'égalité entre le système des Basiliques et celui de l'Hex.).

¹² Krumbacher, *GBL* § 258 ; N. A. Bees, *Tomos*, 371—396^β (sur l'éd. de 1820, *ib.*, 394) ; sur les 5 éditions de l'Hex. dans des recueils de lois grecs, v. *ib.*, 396^{α-β}, n. 2.

¹³ In J.L.B. de Meerman, *Supplementum noui Thesauri Iuris ciuilibis et canonici*. La Haye (1780).

¹⁴ *Tomos*, 396^β. Pour la litt. ancienne, v. L.A. Kasso, *op. cit.*, (1907), 45 n. 3 ; (1940), 80, n. 2, surtout O. Reitz, Heimbach (éd. 1851, pp. XVII—XIX) et D. Azarevič (1877) ; en 1851, Heimbach, confirmant sa propre opinion de 1825 et celle de Biener, citait les passages qui prouvent l'emploi direct tantôt des Bas., tantôt de la *Syn. Bas.*

¹⁵ L'ordre que le prince intimait aux boyards le 3 juin 1804 [G. Ungureanu, *Încercările lui Alexandru C. Moruzi voievod de a da Moldovei o condică de legi*. Iași (1943), 4] de se réunir à la Métropole (en Conseil général = assemblée d'états) pour vérifier la traduction de l'Hex. par Thomas Carra, avec mission d'y ajouter des textes empruntés aux « codes impériaux » (= Bas.), afin de mettre au point les chapitres concernant les donations et les testaments, prouve la destination législative de cette traduction. Sur le Neos Harmenopoulos, v. ci-dessous, n. 96.

pression à cinq reprises dans des recueils législatifs n'avait pas accueilli les suffrages d'un byzantinologue comme Zachariae von Lingenthal en 1893.

Pour expliquer l'œuvre d'H., le Pr P.J. Zépos évoque la renaissance de la culture grecque durant le XIVe siècle, et la présente comme un prélude à la Renaissance occidentale. D'autre part, on a non sans raison dit que le déclin des relations féodales qui, au cours du même siècle, se trouvait à ses débuts, exigeait à Byzance une refonte sélective des normes juridiques. Au fait, les deux interprétations¹⁶ ne s'opposent qu'en apparence et nous voudrions mettre l'accent sur le fait que la Renaissance se confond avec la crise féodale et les débuts des temps modernes. L'Hex. est certes une réponse significative aux besoins juridiques d'une telle période de crise, mais une réponse d'impuissance, puisée à un passé glorieux et dominateur que l'on se donnait beaucoup de mal à mettre en résumés, faute de pouvoir mener à bien une œuvre originale de régénération sur une lancée d'un moins sombre avenir¹⁷. Or, en 1345, cet avenir-là, pour Byzance, objectivement n'existait déjà plus.

Le succès de l'Hex. en Occident s'explique, à notre avis, par le caractère synthétique de l'œuvre, par son degré de systématisation qui préluait même aux conquêtes de la science occidentale en ce domaine et surtout parce que le droit de Justinien, appliqué comme droit commun (au sens aussi bien strict que large de cette notion), s'y reflétait puissamment, avec un appréciable relief conféré à ses éléments laïques.

Ce succès ne fut guère moindre en Orient, sous la domination ottomane. Par le patriarcat œcuménique de Constantinople, l'Eglise y devint l'*Ethnarchos* des populations chrétiennes asservies, véritable sous-Etat dans l'Etat. Pour sa juridiction dans d'importantes matières civiles et pénales, avec une constante tendance à l'extension, l'Hex. fut à côté des nomocanons (Blastarès, Malaxos, la Vaktéria, le Nomocritérion anonyme du XVIIe s.) le grand code, toujours indispensable¹⁸. Sa nette tendance à surclasser ses concurrents se manifeste aussi dans le fait que de Malaxos (1562/3) à Théophile de Campanie (1788), en passant par Xanthinos (avant 1650), Skordyllos (1564) et Zygomalas (1575) ou Siméon Scholarios (1576), par Jacob de Jannina (1645), Théoclitos (1671) et Dosithée (1678), tous les auteurs de nouveaux recueils juridiques ont « fréquenté » l'Hex.¹⁹ Ce qui n'empêcha pas l'ignorance la

¹⁶ V. Pan. J. Zépos, *Tomos*, Prologue, ζ'—η'; Cronl., 824.

¹⁷ Le manque d'originalité de l'Hex. a été proclamé, sans insister sur ses implications sociales et historiques, par E. Zachariae von Lingenthal, jugement dont Mortreuil, *Hist.*, 3 (1846), 370, atténue la sévérité.

¹⁸ Il n'existe pas à notre connaissance, un inventaire complet mis à jour, des mss. de l'Hex. ayant circulé dans les pays du Sud-Est de l'Europe. Les mss. anciens ont émigré en masse vers l'Occident. En 1851, Heimbach citait 12 mss. à Paris, un seul à l'Escorial, un autre à la Bodléienne, 4 à Vienne et 5 au Mont-Athos. A partir de 1540, les éditions imprimées faisaient prime sur les mss. et c'est à partir de l'édition de Suallemburgius que fut préparée la version néogrecque manuscrite à la fin du XVIe s. Le Περὶ γράμματος... (1967) de M. D. Gkinis ne cite aucun ms. intéressant de l'Hex... Mais le *Katalog der griechischen Handschriften der oesterreichischen Nationalbibliothek* (Teil 2 *Codices iuridici: Codices medici*, Vienne, 1969), publié par Herbert Hunger avec la collaboration d'Otto Kresten, permet de constater l'exode vers Vienne des pièces suivantes: Codd. jur. gr. 2, XIVe s. (frag. II 4, 20); 6 (Hex.); 7 (extraits de l'Hex.); 8, seconde moitié du XVe s. (Hex. d'un dignitaire de la métropole de Monembasie); 12, seconde moitié du XIVe s. (Hex. de la grande Lavra du Mont Athos et du patriarche Théocleptos Ier, tous ces mss. ayant été acquis à Constantinople par A. von Busbeck; 14, (extraits de l'Hex., 1448) acquis par Joh. Sambucus à Tarente en 1562 (?) au prix de dix ducats. Sur les mss. de l'Hex. v. N. J. Pantazopoulos, *Ῥωμαϊκὸν Δίκαιον*, (1967), 121—130 avec la litt.; L. A. Kasso, *op. cit.*, (1907), 43 n. 2; (1940), 76, n. 2; E. Herzog, *op. cit. in Addenda* 61—67; D.E. Maurocordato, in *Rev. de législ. et de jurispr.* (1846) I, 203, avec renvoi à l'*Index* de C.F. de Matthæus (1780), pour les mss. de Moscou.

¹⁹ N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rules*, Thessaloniki (1967), 45—47; L. A. Kasso, *op. cit.* (1940), 78 faisait débiter avec l'édition de Spanos l'utilisation de l'Hex. Rappelons qu'à la fin du XVIe s., à la demande pressante d'une *pravila* pour la Valachie, le vicaire du patriarche œcuménique ne pouvait promettre que la confection *ad hoc* d'une copie du Nomocanon, sans aucune allusion à l'Hex.

plus crasse sur l'époque même où H. avait réellement vécu. En 1814, un savant juriste comme Donici, et quelques années plus tard K.K. Chrysokephalos, le faisaient, avec la tradition byzantine, vivre au XIIe siècle²⁰.

II. LA RÉCEPTION ROUMAINE DE L'HEXABIBLE. LA RÉCEPTION INDIRECTE, ANTÉRIEURE AU DÉBUT DU XVIIIe SIÈCLE

Distinguons, tout d'abord, la réception directe d'avec l'indirecte. Celle-ci a eu lieu à travers d'autres recueils qui ont puisé à l'Hex. leur matière, le plus souvent avec références d'origine. Le plus important c'est le Nomocanon de Malaxos (1562/3) traduit à Jassy par le logothète de troisième classe Eustratie dans sa *Pravila aleasă* (Le Code sélectionné) de 1632, et puis à Tirgoviște (1652) où il fut, avec le code moldave de 1646, incorporé au code de Mathieu Basarab, *Îndreptarea legii*, confirmé en réalité seulement par le métropolitain Etienne. L'auteur cité²¹ au début de cette étude a dressé une concordance de 33 chapitres (*glave*) qui dans les deux codes, moldave et valaque, viennent de l'Hex. par le truchement de Malaxos. Utile et suggestive, cette concordance ouvre la voie à une investigation exhaustive, qui exige une technique mise au point, quitte à se demander si les résultats obtenus valent la peine de l'effort à fournir.

La concordance citée ne contient pas trois chapitres (272, 274 et 277) dont les références marginales renvoient expressément à H. (v. Hex. éd. Heimb. V 8, 95 ; V 8, 10.12.14 ; V 8, 26). D'autre part, le ch. 285 qui figure dans la concordance avec renvoi à Hex. V 7, 1 et 5, ne contient pas de référence marginale à H.,²² et cependant non seulement deux de ses paragraphes (comme il est indiqué à la 1re colonne du tableau), mais presque tous, en nombre de 14 (sur 15) (y compris ceux qui sont placés sous l'autorité de Mathieu Blastarès, de « Zri » et des empereurs Léon et Constantin) viennent de différents paragraphes de l'Hex. (v.n. 21). Enfin, tous les chapitres de la concordance sont formés de plusieurs alinéas (paragraphes non numérotés), dont le plus souvent un seul est rattaché à H. par une référence marginale expresse. Le renvoi à l'Hex., comme source, marqué à la colonne 1 de la concordance, ne concerne que cet alinéa en question (lequel cependant n'est pas indiqué), car les autres peuvent avoir une source différente, dans l'Hex. ou en dehors de lui.

Ajoutons aussi, ce qui est important pour notre propos, que presque tous les textes

²⁰ *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, Bucarest (1959), 19 et Cronț, 835.

²¹ Cronț, 827. Voici l'analyse des sources du ch. 285 (* = sources indiquées par l'auteur de la concordance) :

Code de 1652, gl. 285	Référence marginale	Hex. éd. Heimb.
<§ 1>	Mathieu <Blastarès>	V 1,1
<§ 2>	Zri	V 1,2
<§ 3>	—	V 1,3
<§ 4>	—	V 1,39
<§ 5>	—	V 1,35 (in fine)
<§ 6>	Léon et Const. emp.	V 1,24 (<i>Loc.par.</i> : CI 6, 22,1 ; Bas. 35,2,1).
<§ 7>	—	V 1,41
<§ 8>	—	V 1,19 et 36 (adapté)
<§ 9>	—	V 1,8
<§ 10>	Du codicille	*V 7,1
<§ 11>	Zri	V, 7,2
<§ 12>	Examine pour voir	V, 7,3
<§ 13>	—	V 7,3
<§ 14>	—	— —
<§ 15>	—	*V 7,5

Les autres chapitres de la concordance n'ont pas encore fait l'objet d'une analyse semblable.

²² Pas plus que les ch. 2, 3 et 291. Ces deux derniers sont signalés dans la concordance citée, comme présentant une telle particularité.

mis en cause ici sont d'origine justinienne. Il sera également important de montrer quels sont les textes hexabibliens communs aux nomocanons de Malaxos et de Blastarès.

On ne cite pas pour le XVIIe siècle, d'autres recueils qui aient mis à contribution le Manuel du juge de Thessalonique. Au XVIIIe s., la Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων (1645)²³ de Jacob de Jannina connaît une large diffusion, surtout en Moldavie, où elle fut traduite en roumain (Jassy 1754) par ordre du métropolite Jacob de Putna. La traduction s'est conservée en trois belles copies métropolitaines, à côté de plusieurs copies grecques, dont l'une, qui s'est conservée, a appartenu en 1726 à la BM. Comme ce Nomocanon développe celui de Malaxos, en y ajoutant de nombreux textes civils, le recours à l'Hex. est plus important que dans son modèle. Un inventaire semblable à celui qui a été dressé pour *Indreptarea legii* et la *Pravila aleasă* aurait dû être établi aussi pour la *Vaktèria* (*Ctrja arhierilor*), mais ici il serait hors de propos, car seule la réception directe de l'Hex. peut rendre compte de son rôle de véhicule du CIC. Par contre, le Nomocanon de Jacob de Jannina reprend tout son intérêt, dès qu'il s'agit de la réception générale (directe et indirecte) de l'Hex. Nous présenterons cet inventaire à une autre occasion.

Quant au petit code valaque de 1714 (*Capete de poruncă*²⁴ = dispositions obligatoires), rédigé et diffusé à l'usage surtout du clergé, par le métropolite Antim Ivireanu, il se réfère par deux fois, en matière de testament, mariage et dot, à la *pravila* (le code, le droit byzantin), mais de toute évidence sans avoir suivi l'Hex. comme modèle.

La réception indirecte de l'Hex. à travers le code de 1652 a joué un rôle important après 1765, lorsque l'on constate que ce code connaissait une application constante en matière de divorce et de successions, celle qu'en faisait l'instance canonique, la dicastérie métropolitaine de Bucarest, réorganisée à l'époque. Les paragraphes venant de l'Hex. n'y font pas défaut. Les quelques vingt registres de la Métropole déposés à la Bibliothèque de l'Académie, contenant des sentences et des anaphoras, attendent malheureusement encore un patient investigateur compétent ; ce sont les mss. à contenu judiciaire 634—641 ; 643—653 et 666 des années 1765—1828 [v. I. Bianu et Caracaș, *Catalogul* 2 (1914) n° 603—673]. Sur les 35 documents des mss. 634—635 publiés par D. Stănescu [*Viata religioasă la români*. Buc. (1906) 400] et P. Tincuțescu [*Cărți de despărțală*. Buc. (1932) 82 ; 113 ; 219] au moins quatre font application d'un chapitre du code de 1652, tiré d'H. [*Pravila Armenopolu*, cap. 274, list. 275 ; *Sf. Pravilă*, cap. 219 unde zice Armenopol ; *adde* : 12 juillet 1778, ms. 635 f. 76^v = II. (1962) 225, gl. 274 = éd. Heim. IV 15, 19 : „după porunca pravilii list 211, glava 219, la Armenopoli unde zice...”].

Pour ce qui est de la réception directe, I. C. Filitti²⁵ avait affirmé sans preuves en 1934 que l'Hex. a bien pu être connu dans les Principautés danubiennes dès le XVIe siècle. Même récemment, la mention de la *pravila* dans un jugement avec cojureuses du 6 janv. 1633 en Valachie a été sans raison suffisante rattaché à l'Hex. et invoqué comme

²³ V. notre étude *Cîteva contribuții la studiul receptării dreptului bizantin în Țara Românească și Moldova* (1711—1821), in *Studii*, 18 (1965), 57—60 ; idem, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato*, in *Jahrb. d. oesterr. Byzantinistik*, 18 (1969), 203—204 ; cf. N. A. Bees, in *Tomos*, 396. Heimbach et Linovskij substituaient l'Hex. aux *Bas.*, dans la relation légendaire de D. Cantemir sur la source byzantine du Code d'Alexandre le Bon (début du XVe s.), hypothèse que rejetait déjà I. A. Kasso, *op. cit.* (1907), 20 et n. 3 ; (1940), 33, n. 2.

²⁴ V. Em. E. Săvoiu, « *Capetele de poruncă* » ale Mitropolitului Antim Ivireanu, in *Bis. ort. rom.* (1966), 1004 sq.

²⁵ *Vechiul drept penal roman*, extrait de la *Revista de drept penal și știință penitenciară* (1934) 3. A propos d'un doc. valaque du 20 nov. 1657 (*Arhiva Cantacuzino*, 220) qui mentionne le recours à la « *pravila* și grecească și românească », Șt. Gr. Berechet, in „*Întregiri*” 1 (1938), 8 pense à Blastarès, à Harménopule et même à Fabrot (éd. des *Bas.* 1647). Un prélat étranger, un Grec, siégeait au tribunal ecclésiastique de la Métropole, et l'on a dû lui présenter un nomocanon grec contenant le même texte que celui de la *pravila* roumaine de 1652. Ce ne pouvait être que Malaxos (le modèle du code de 1652), ou le *Syntagma* de Blastarès ou, plus probablement, la récente *Vaktèria* (1645). L'étude du procès permettrait de déterminer si le texte du code de 1652, appliqué en l'espèce, était extrait d'Harménopule, ce qui ne suppose pas l'usage de l'Hex. en version grecque.

preuve de l'emploi (direct?) du Manuel d'H. avant les codes de 1632 et 1652²⁶. En attendant de nouvelles preuves pertinentes, nous constatons que jusqu'à la fin du XVIIe siècle ni les Basiliques ni l'Hex. n'ont circulé dans les Principautés, ce qui nous interdit de parler, jusqu'à cette date-là, de leur réception directe. D'ailleurs, I. C. Filitti²⁷ lui-même ne manque pas de noter que la circulation réelle de l'Hex. commence à peine après 1744, avec les éditions d'Alexis Spanos citées. Quant au second auteur²⁸, avant d'invoquer le doc. de 1633, comme preuve — isolée — de la réception directe de l'Hex., il affirme que seul le XVIIIe a créé des conditions favorables à une telle réception et il fait débiter cette étape par l'arrivée — grâce peut-être à l'initiative du métropolite Gerasimos²⁹, protecteur des Racovitza — de l'édition en langue populaire dans les Principautés, après 1744. On peut même citer un document du règne de C. M. Cehan Racovitza, où l'Hex., dans l'éd. de cette année, semble être invoqué pour la première fois dans un jugement moldave.

III. LA RÉCEPTION DIRECTE DE L'HEXABIBLE. LE RÔLE DE LA BIBLIOTHÈQUE DES MAUROCORDATO. LE TÉMOIGNAGE DES DOCUMENTS INTERNES

En réalité, l'émergence de l'Hex. dans la culture juridique roumaine est antérieure de quelques dizaines d'années à cette date. Tout comme celle de *Bas.*, elle fait partie de l'action exercée par la BM sur la vie juridique et culturelle des Principautés. Les catalogues incomplets que nous possédons et où se reflètent seulement les débuts de la carrière roumaine de cette bibliothèque, nous permettent de constater la présence dans ce laboratoire culturel de l'époque³⁰, des titres suivants :

a. Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Ἑξάβιβλος διὰ Θεοδωρίκου Ἀδαμίου, Paris (1540), 2 exemplaires (ms. 603 II f 278^v).

b. Πρόχειρον νόμων (Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου) Λιέμμου Λεμαρίου (1587) (AAR 90 n° 22 = ms. gr. 1052 f. 13 n° 22) : c'est l'éd. de D. Gothofredus apud Gulielmum Laemarium, Genève, 1587).

Les renseignements fournis par les catalogues de la BM prouvent que ce n'est pas par l'édition en langue vulgaire publiée par Spanos que la culture juridique roumaine a pris contact avec l'Hex., mais bien par la version originale, en grec byzantin savant, et avec tout l'apparat scientifique des éditions citées. Celles-ci seront continuellement utilisées dans les Principautés par Fotino³¹, A. Donici³² et Thomas Carra³³, par les rédacteurs du Code Calli-

²⁶ Cronț, 831. Le document cité (ASB, Mon. Cimpulung LXIII/10) se réfère à la *pravila* et ferait application du livr. VI, tit. 9 de l'Hex. (l'auteur n'indique pas le paragraphe). Or, tous les 6 §§ du titre 9 viennent des *Bas.* et du CIC et comme tels ils ne supposent pas nécessairement le recours à un exemplaire de l'Hex. D'ailleurs, la peine appliquée est plus grave que celle prévue aux §§ 1 et 2 du titre 9 cité.

²⁷ I. C. Filitti, *op. cit.*, 7.

²⁸ *Ib.*, 828—829.

²⁹ Sur son rôle, v. N. A. Bees, in *Tomos*, 373—379.

³⁰ V. nos études citées ci-dessus, n. 22 (pp. 11 et 206—207) ; I. C. Filitti, *Vechiul drept penal român* cit. 3, à propos des éditions de 1540, 1580 et 1587 (et une autre inexistante de 1596 ; il doit s'agir de l'ouvrage canonique, paru dans le IGR de Leunclavius), ayant (n. 6) des « exemplaires dans la Bibliothèque de Nicolas Voïvode Maurocordato (Iorga, *An. Acad. Rom.*, T. 37, pp. 86 ; 90) ».

³¹ Dans le cod. Suppl. gr. 1323 de la Bibliothèque Nationale de Paris (pp. 416, § 5) au texte initial, rédigé en grec populaire, des additions sont faites, en grec byzantin savant, d'après une édition occidentale de l'Hex.

³² *Manualul juridic al lui Andronache Donici*, éd. critique. Bucarest (1959), 14 (*Predoslovie*) : « Quant à cet ouvrage, (l'Hex., n.n.) il n'y a pas de doute que celui qui est écrit en langues hellène et latine mérite réellement tout éloge », après quoi suit la critique de l'éd. Spanos, ce qui prouve que Donici utilisait les deux rédactions, comme on l'a déjà remarqué, v. L. A. Kasso, *op. cit.* (1940), 48, n. 1 et, dans le même sens, Cronț, 836.

³³ V. notre *Preemfiunea în istoria dreptului românesc*. Buc. (1965), 254—270.

maque³⁴, tel Chr. Flechtenmacher, et le divan de Valachie sous Jean Caradja (1814)³⁵ ou bien par l'avocat et *dascâl* (professeur) K. K. Chrysokephalos³⁶, à Jassy vers 1820–1831. C'est ce qui explique le nombre d'exemplaires qui s'est conservé de ces éditions, dans le fonds de la Bibliothèque de l'Académie, à Bucarest.

Mais à quelle date est-on passé de la lecture en bibliothèque, dans un cercle fort restreint de privilégiés, à l'emploi du texte dans les prétoires? On pense naturellement à la confection de copies fragmentaires de certaines dispositions intéressantes. L'usage de telles copies est prouvé pour l'éd. Spanos, par le mss. gr. 8 de la B. Acad.³⁷ La BM elle-même possédait une copie manuscrite de l'Ἐπιτομή d'H. Il y a peu de chances que nous découvriions exactement la preuve documentaire du premier usage de l'Hex. devant un tribunal laïque ou ecclésiastique. Avant la réforme judiciaire de Constantin Maurocordato (1739–1741), le rappel des textes de loi appliqués par le juge n'était ni obligatoire, ni courant. On doit se résigner à citer le plus ancien renvoi à l'Hex. ou à IL, datant de l'époque postérieure à la réforme. C'est un dce. de 1753, en Moldavie, ce qui est assez tardif, et un autre de 1749 non encore mis en valeur³⁸, en Valachie.

C'est d'ailleurs d'une façon générale que pour la période 1744–1831 nous devons constater le nombre plutôt réduit de documents internes qui font mention expresse de l'Hex. comme fondement légal d'une sentence judiciaire. Cette constatation contraste avec la place que, sur la foi d'autres sources, on est obligé d'attribuer à H. dans la culture juridique de l'époque. Aucun auteur ne s'est assigné la mission de présenter un inventaire exhaustif de ces mentions. Celles qui circulent, par un pur hasard, chez les différents auteurs, sont au-dessous du nombre réel que recèlent les documents inédits. Parmi les mentions connues, on a cité dernièrement un groupe de 5 exemples s'échelonnant de 1753 à 1812³⁹. Nous en ajoutons en note encore 39 exemples⁴⁰ allant de 1749 à 1828. Il y a, certes, surtout avant 1774, des jugements où la

³⁴ *Codul Calimach*, éd. critique. Bucarest (1958), 49 (préface). Le fait de signaler dans la préface de ce code les erreurs de l'éd. Spanos et les difficultés soulevées par l'emploi des éditions classiques, confirme, à la suite de Donici, la connaissance de ces dernières par les juristes contemporains particulièrement cultivés.

³⁵ V. notre article *L'application des nouvelles byzantines, Περὶ προτυμῆσεως dans les Principautés roumaines à la fin du XVIIIe et au début du XIXe s.*, in *Actes du Ier Congrès international des études sud-est-européennes* (1966), Sofia, 4 (1969), 286 et n. 12 (texte grec, avec impression fautive, l'auteur n'ayant pas eu la possibilité de corriger les épreuves).

³⁶ Qui possédait un exemplaire de l'éd. Gothofredus (1587); cf. Cronț, 835.

³⁷ V. C. Litzica, *Catalogul manuscrisurilor grecești*. Bucarest (1909), nr. 309 (XVIIIe s.): copie intégrale de l'éd. Spanos; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*. Bucarest, II 1 (1928), 342–343 [qui cite sans vérification personnelle, d'après Litzica, aussi le ms. gr. 74 (nr. 663) qui contiendrait deux pages de notices tirées d'H. Le texte n'a pas de signification pour notre propos].

³⁸ 24 déc. 1753 Bul. Com. ist. a Rom., 8 (1929), 82, signalé par I. C. Filitti, *Vechiul drept penal român*, in *Rev. de drept pen și št. penit.* (1934), 8 (extrait): « avec renvoi aux pages correspondant à l'éd. d'H. de 1744 »; même remarque chez Cronț, 831. 3 mars 1749 ASB, ms. 139 f. 139^v–140, *Indice cron.* n° 1, Métropole de Valachie, Buc. (1961), 469 n° 5548: héritage et tutelle du petit fils d'un boyard, avec citations d'H. et des Nov.I.

³⁹ V. Cronț, 831–832, qui utilise ces doc. de 1753, 1763 (Valachie), 1769, 1773, 1792 et deux cas d'application indirecte (par l'intermédiaire du code de 1652).

⁴⁰ 3 mars 1749 (v. ci-dessus, n. 38); 16 sept. 1763 [Ghibănescu, *Isp. și zap.*, IV 2 (1915), 115]: le domaine d'un étranger qui a abandonné le pays devient terre princière, avec citation de *Costandin Armenopolu*, liv. 6, tit. 4, <?>: 17 févr. 1765 (*Uric.*, XVII, 43–53): anaphora des boyards moldaves confirmée par le prince le 5 mars dans le fameux procès de retrait lignager qui oppose les Feștilești à la princesse Anița, avec citation, outre la *Vaktiria arhierescă*, de la *Sfinta pravila*, *Cod. Armenopol*, liv. 1, tit. 12, p. 81 = éd. Heimb. I 12, 12 = éd. Spanos (1744), 80; du *Codul Armenopol*, liv. 3, tit. 3, p. 233 = éd. Heimb. III 5, 34 = éd. Sp. cit., 233; des articles de code présentés par les deux parties: *codul Armenopol*, liv. 1, tit. 12, p. 83 (= éd. Heimb. I 12, 32 = éd. Sp. cit., 83); du *cod Armenopol*, liv. 3, tit. 3, p. 214 (= éd. Heimb. III 3, 87 = éd. Sp. cit., 214); 27 mai 1776: anaphora du métropolitain, confirmée par le prince

loi appliquée n'étant pas indiquée, l'usage de l'Hex. a pu ne pas y laisser de trace. Quant à l'identification de l'emploi, par l'examen de la solution donnée au litige, la méthode n'aboutit pas, car dans fort peu de cas le texte de l'Hex. se distingue par une particularité notable

le 27 mai 1776 (ASB, ms. 5, f. 44–45, in *Acte judiciare*, Instit. de Istorie « N. Iorga » : restitution préférentielle à la veuve d'un boyard de la donation d'avant le mariage « selon la permission d'Harménopule (voia Armenopolului) à la page 274 » (= Heimb. I 13, 27) ; 14 juin 1772 [Iorga, *Stud. și doc.* 21 (1911), 157] : Maria Cănănu de la famille Callimache, dans sa plainte oppose à une revendication des Tziganes qu'elle possède, *Cost. Armenopolu*, liv. 2, tit. 1, p. 3 (éd. Heimb. § 65) ; 11 juillet 1774 (*Uric.*, XXV, 172) : contre le boyard qui ne restitue pas le gage, on examine aussi la *pravila*, en y trouvant la décision de Constantin Armenopol, liv. 3, ch. 5, p. 200 (= éd. Heimb. III 5, 12 = éd. Sp. cit., 229) et *Pravila Armenopol* « qui décide » (liv. 3, ch. 5, p. 199 (= éd. Heimb. III 5, 3 = éd. Sp. cit., 227), avec interprétation des juges pour chaque texte cité *in extenso* d'après une édition classique, car autrement le décalage de pagination par rapport à l'éd. Spanos ne serait pas explicable par une simple erreur matérielle ; 23 juillet 1774 [A. V. Sava, *Doc. Lăpușna* (1937), 226 n° 188] : délai de 30 jours pour que les non-assistants à une vente exercent leur droit de retrait, « dans une pareille affaire on a consulté aussi la *pravila*, et voici la décision d'Armenopol, à la p. 193 », avec citation du texte (= éd. Heimb. III 3, 110 ; ce n'est pas la page d'une éd. Spanos) ; 16 juillet 1776 [Ghibănescu, *Sur. și izv.*, 25 (1933), 69, n° 70] : affaire de protimésis, « on consulte » *Armenopoli* à la p. 190 avec citation (= éd. Heimb. III 3, 110 ; ce n'est pas la page d'une éd. Spanos) ; 20 sept. 1791 (Urechîă, *Ist. rom.*, IV, 164) : anaphora de deux boyards présentée au prince, après examen ils ont trouvé chez l'interprète de *pravili Armenopulos*, liv. 3, tit. 3, avec citation du *shidion* grec (= éd. Heimb. III 3 105–106), mais le prince fait application du titre XXXII 3 ; 6 ; 8 du code valaque de 1780 (qui adaptait le système d'H. aux exigences coutumières locales) ; 28 déc. 1791 (Urechîă, *Ist. rom.*, IV, 176) : droit de l'enfant adoptif d'invoquer l'innocuité du testament de l'adoptant, référence avec citation aux lois impériales (XXXIX 1) et à l'interprète « *Armenopulon* » (= éd. Heimb. V 8, 75) ; 22 janv. 1796 [Erbiceanu, *Ist. Mitrop. Mold.* (1888), 41–42] : anaphora confirmée le 29, décidant l'expulsion des superficiaires Juifs qui avaient bâti leurs boutiques sur un terrain que la Métropole voulait affecter à la construction d'une école, solution motivée par l'absence dans le contrat d'une clause de jouissance perpétuelle (« *pe vecie* ») et ensuite sur l'interdiction byzantine faite aux hérétiques d'acquérir des biens ecclésiastiques, énoncée par *Armenopol*, liv. 3, tit. 5 (= éd. Heimb. III 4, 10) ; 11 mai 1796 (Urechîă, *Ist. rom.*, VI, 804) : sanction du ravisseur d'une vierge qu'il refuse de doter ou d'épouser, sans renvoi à Hex. VI 3, comme le remarque Filitti, *Vechiul drept* cit., 48 – il s'y agit du § 5 ; 4 août 1799 [Ungureanu, *Pedepsele în Moldova* (1931), 20, n° 15] : « on a examiné le code *Armenopol*, liv. 6, tit. 6, p. 381 avec citation (= éd. Heimb. VI 6 < 8 >) ; 27 janv. 1801 (*ib.*, 17, n° 10) : le jugement rendu par Donici renvoie à « Harménopule », liv. 6, tit. 6, p. 381 avec citation (= éd. Heimb. VI 6, 9, la page ne correspond pas à celle des éd. Spanos) ; 8 août 1800 [Urechîă, *Ist. rom.*, XI (1902), 138] : à la demande des parties, on a examiné *Armenopulo*, p. 244 (avec citation) dans l'affaire d'un fils de pelletier de 12 ans, coupable de blessures non mortelles sur un autre garçon de son âge (= éd. Heimb. VI, 6, 7–9), la page ne correspond pas à celle d'une éd. Spanos, et le doc. se réfère à « celui qui s'appelle *infans* », ce qui prouve qu'on consultait la traduction latine d'une édition classique de l'Hex. ; av. 1800 [ASB, ms. 139, *Indice cronologic*, no 1 ; 2 (1961), n-os 4980... 4519] : 21 affaires tranchées par la dicastérie métropolitaine en s'appuyant sur des canons, les *Bas.* et l'Hex. ; 1820 [Antonovici, *Doc. bîrlădene*, 2 (1912), 240, n-o 142] : l'anaph. du divan examinant le procès qui opposait la ville de Bîrlad à son « propriétaire » féodal, après avoir invoqué les *Bas.* 60, 17, 40 et 41 (v. notre article *Cîteva contrib.*, ci-dessus, n. 23), cite *in extenso legiurile pravilor din Armenopol*, liv. 3, tit. 3 § 105 sur le délai de 10 ans en matière de protimésis (= éd. Heimb. III 3, 110 ; c'est encore l'éd. classique de 1587 qui est utilisée, car dans les éd. Spanos les paragraphes ne sont pas numérotés) ; 9 août 1828 (Ungureanu, *Justiția în Moldova*, 58) : le département des causes des étrangers reprend à son compte la référence à H. que lui fournissait la consultation de Donici.

Dans l'affaire de dissolution du mariage pour cause de démence de l'un des époux du 16 sept. 1794 (Urechîă, *Ist. rom.*, VI, 804), on cite *in extenso* le ch. (*glad* : lire : *glava*) 231, p. 216, qui ne se réfère pas à l'Hex., mais au code valaque de 1652, *glava* 234, dont le texte est reproduit assez fidèlement. C'est une preuve supplémentaire de l'actualité de ce code même à la fin du XVIIIe siècle.

Les documents cités ci-dessus nous ont révélé la pratique des conclusions par lesquelles les parties présentaient au tribunal les chapitres de la *pravila* concernant l'affaire débattue. Cette pratique supposait le secours à des consultations de juristes qualifiés, comme celle que nous avons

(reflétée dans le document) et qui permette de le distinguer de sa source, surtout des Basiliques et du droit de Justinien. Qui plus est, la coutume qui fait donner à l'Hex. le nom générique de *pravila* (sans autre détermination) ou même de *Sf. Pravila* (saint-code)⁴¹, a pour effet de réduire le nombre des références sûres à l'œuvre de notre juriste, toutes les fois que le texte n'est pas cité *in extenso* ou à l'aide de chiffres permettant l'identification recherchée. Voici trois exemples d'application de l'Hex. sous le nom de simple *pravila* : a) 27 mai 1776 (ci-dessus, n. 40), résolution d'Al. Ypsilanti avec référence à la *pravila*, là où le métropolite indiquait la page de l'éd. du Manuel d'H., qu'il avait consulté ; b) 15 juin 1807 et 4 avr. 1810 (B Acad. 85/CMLII) : ordre de mise hors registre d'un procès de retrait et rapport du divan de Moldavie à son président, le gén. russe S. S. Kušnekov ; dans les deux cas on rapportait à la *pravila* le délai de 10 ans pour l'exercice du retrait lignager prévu par H., éd. Heimb. III 3, 110, le second doc. se référant aussi à la coutume et précisant qu'il s'agissait de vente non présentée au divan, car autrement cette présentation aurait déclenché le délai de 6 mois du chrysobulle synodal du 28 déc. 1785.

IV. LES ÉTAPES DE LA RÉCEPTION DE L'HEXABIBLE APRÈS LA RÉFORME DE CONSTANTIN MAUROCORDATO. L'ŒUVRE DE MICHEL FOTINO (PHOTÉINOPOULOS)

En dépit de pareilles difficultés, on peut affirmer qu'à partir de la Réforme, H. jouit d'une audience sans cesse accrue dans les deux Principautés.

L'étape de l'apparition de l'Hex. dans la culture juridique roumaine et dans la pratique du droit se clôt sous le règne des Racovitza. Une seconde étape débute en Valachie à la fin de 1763 et se continue avec l'œuvre de Fotino (1765—1766).

Le 4 oct. 1763⁴², la réponse des boyards à une question du prince est nette : en matière de prescription du droit de protimésis entre absents, on applique non pas le délai de 10 ans prévu par H., mais le long délai indéterminé que la coutume laissait à l'appréciation du juge. En fait, l'une des parties avait invoqué l'Hex. et le prince, un Racovitza, vu la vogue récente d'H., n'avait pas cru devoir rejeter *de plano* la demande en question. Les grands boyards sous la présidence du métropolite, formant une sorte de *sfat de obște*, sont invités à donner un avis législatif. C'étaient des boyards indigènes qui s'opposaient aux progrès — pour eux inquiétants — du byzantinisme juridique. Ils vont le combattre en donnant le pas à cou-

déjà publiée en 1966, et qui se rapportait à la *trimoiria*. En voici une autre, peut-être moldave, toujours du début du XIXe siècle : elle n'est pas signée, écrite à la main sur un bout de papier semblable à celui que l'on utilisait pour la première version d'un *zapis* courant. Elle débute par la référence du texte : « Constantin Armenopulu, carte 10, titlu 12, fila 83 » (= Heimb. I 12, 32), texte déjà utilisé en Moldavie dans les procès des Feștitești (1765). Après la citation, suit l'interprétation par rapport au procès envisagé. Une seconde citation, sans référence précise, se borne à rapporter les textes cités à la décision des *Sfintele pravile*, mais il s'agit au fait des §§ 18, 18^b et 19 de l'éd. Heimb. IV 11, relatifs à la prescription du droit de la femme à se faire restituer la dot, à l'inaliénabilité et à la mise en gage des biens dotaux même avec le consentement de la femme (sauf confirmation après un délai de deux ans).

L'utilité que l'Hex. présentait à la fin du XVIIIe siècle, pour les praticiens du droit et pour les juristes cultivés, résulte aussi du fait que sur la facture du 10 juillet 1795 que Solirachis Hagi-Georges envoie de Constantinople à Grigorașcu Anton Avramios (commerçant de Jassy), via Galați, figure un « Ἀρμενοπούλου » au prix de 3,30 groschen (B Acad. doc. gr. 1358/25, v. Mihaï Caratașu, *La Bibliothèque d'un grand négociant du XVIIIe siècle : Grégoire Antoine Avramios*, à paraître dans les *Actes du Colloque sur les Phanariotes*, Thessaloniki, oct. 1970, et la version roumaine, in *Studii și cercetări de bibliologie* (1970). Dans la bibliothèque d'Avramios figurait aussi un Νομικὸν Δόνιτζ (doc. gr. 1358/137).

⁴¹ V. la note précédente.

⁴² V. Cronț, 832 ; notre *Preemiunea*, 142—143.

tume sur la *pravila*, sans aucune motivation. Ils font triompher, sur un point déterminé, une coutume multiséculaire, mais rétrograde et nuisible par son imprécision. Ce coup de barre en faveur de la coutume ne mettait cependant pas en cause le principe de la réception du droit impérial (*pravila*), lequel continuait d'être valable en tant que tel.

Cette attitude restrictive des boyards indigènes coïncidera et coexistera avec un essor de la réception hexabiblique, telle qu'elle se rattache au nom de Michel Fotino et à ses projets de codification en Valachie. En 1765 et 1766, ce grand juriste d'origine grecque⁴³ (île de Chios) rédigea ses deux projets de code du pays, comme un premier essai de synthèse des systèmes de droit en vigueur (et où le droit byzantin dominait encore nettement). Ces projets n'aboutirent pas. Dans le manuel de 1765, aucune référence marginale d'origine ne renvoie, dans les livres Ier et IIIe (les seuls qui se soient conservés) à l'Hex. Mais dans le second livre perdu, on peut supposer que le titre sur la protimésis avait la même teneur et origine que celui qui, dans le Manuel complet de 1766, venait de H.⁴⁴

Ce dernier Manuel étend la matière du projet de 1765 et s'est conservé dans une douzaine de copies qui se répartissent ainsi : a) mss. de la famille A⁴⁵ ne contenant aucun renvoi à l'Hex., sauf les 9 §§ du titre 41 (liv. II) sur la protimésis, dont la source (III, 3) est nettement indiquée ; b) mss. de la famille B qui en dehors de ce titre qui y porte la même mention, contiennent un § 25 additionnel au titre 38 (liv. Ier), Περὶ ῥήγνουμένης διαθήκης καὶ μέψεως αὐτῆς⁴⁶, paragraphe absent des mss. de la fam. A, et dont la référence marginale renvoie à Ἀρμενοπούλου, βιβλ. εὐν, τίτλ. ζος ; c) mss. tant de la fam. A que de la fam. B contenant un nombre variable de titres tirés du *Nomos geōrgikos*⁴⁷, dans la version H. (transposés en grec populaire ou copiés en grec byzantin), pour lesquels Fotino renvoie au livre correspondant de Justinien, car pour lui la loi agraire est une loi de Justinien le Grand, et l'édition utilisée ne présente pas pour lui d'intérêt particulier.

Indépendamment de cet état de fait, l'auteur de l'article cité⁴⁸ affirme que Fotino a puisé dans l'Hex. la substance de 137 paragraphes du Manuel de 1766 (édité par P. J. Zépos en 1959), textes se rapportant au « développement de l'économie monétaire ». Une note nous

⁴³ V. notre étude *L'œuvre juridique de Michel Fotino*, in RESEE 5 (1967), et *Législ. agr.*, introduction.

⁴⁴ V. notre *Proemîunea*, 185.

⁴⁵ Sur les familles des mss., v. ci-dessous n. 51.

⁴⁶ Ms. gr. 122 f. 54^r ; ms. gr. 378 f. 93^r : 25 Εἰς πέντε χρόνους ῥήγνυται ἡ κατηγορία τῆς διαθήκης, καὶ μετροῦνται οἱ χρόνοι ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἔμβη ὁ κληρονόμος εἰς τὴν κληρονομίαν, καὶ ἔχει ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἀπέθανεν ἐκεῖνος, ὅπου ἔκαμε τὴν διαθήκην (= éd. Heimb. V. 6, 5) = ms. gr. 987 f. 46^r ; 1434 f. 33^r (ἐκ τῶν τοῦ Ἀρμενοπούλου, βιβλ. εὐν, τίτλ. στος).

⁴⁷ V. éd. Zépos II, 44 ; 86 ; 87 ; * 89 ; 90 ; * 91 ; 92 ; 93 (* = fam. B) ; outre ces huit titres, le ms. Suppl. gr. 1323 de la BN Paris, p. 406, contient au II 24 de l'éd. Zépos (p. 172 : Περὶ νέων οἰκοδομῶν §§ 1-5) 4 §§ (6-9) correspondant à Heimb. X 1-4. Comme me l'a fait remarquer Mlle Em. Popesco, les références aux sources de ces titres agraires dans le Manuel de 1766 comparativement à celle du Manuel de 1777, sont les suivantes :

<i>Manuel de 1766</i> (éd. Zépos)	<i>Manuel de 1777</i> (ms. gr 1195)
II 24, 6-10 (ms. Suppl. gr. 1323 Paris)	Βιβλ. ιγ'
II 44, 1-4 : 'Ιουστ. βιβλ. α'	Βιβλ. ιδ'
II 86, 1-10 ; <'Ιουστ. >βιβλ. α'	Βιβλ. α' (+ γ')
— — — 11 : sans référence = Heimb. I 25 = Ashb. § 14	Βιβλ. γ'
II 87, 1-10 ; 'Ιουστ. βιβλ. β' = Heimb. II 1-4 ; 6-7	Βιβλ. δ'
II 89, 1-5 : sans référence (mss. gr. 122 ; 378 ; 987) = Heimb. VI 1-5	Βιβλ. η'
II 90, 1-7 : 'Ιουστ. βιβλ. γ' = Heimb. III 1-7	Βιβλ. ε'
II 91, 1-5 sans référence (mss. gr. 122 ; 378 ; 987) = Heimb. VII 1-5	Βιβλ. θ'
II 92, 1-4 : βιβλ. δ' 'Ιουστ. = Heimb. IV 1 ; 3-6 ; V 3	Βιβλ. ζ'
II 93, 1-3 : βιβλ. 60 = Heimb. VIII 2-4	
— — — 4 : sans référence = Heimb. VIII 5	

⁴⁸ Cront, 833

Βιβλ. α'

explique la méthode qui l'a conduit à cette affirmation : « Pour les textes d'H. utilisés par Michel Fotino nous citons l'index de la remarquable édition de P.J. Zépos, etc. ». Or, il convient de consulter aussi l'apparat critique dressé par l'éminent byzantinologue athénien et les conclusions de son étude introductive. Pour environ 2/3 des 137 paragraphes en question, le Pr Zépos indique comme source, en accord avec Fotino, d'abord les Basiliques. C'est de toute évidence, la source de base. Mais il estime que le texte se rattache aussi partiellement à la même disposition, telle que l'Hex. l'a recueilli. Dans un tiers des cas, l'apparat critique renvoie d'abord à l'Hex. et en second lieu aux *Bas.*, uniquement citées par Fotino. Ici, l'analyse de l'éditeur suggère l'idée que Fotino a suivi, en fait, plutôt l'Hex., mais que pour des raisons compréhensibles il s'en est tenu à la référence générale, en ne mentionnant que les *Bas.* En effet, dans son étude introductive, le Pr Zépos⁴⁹ précisait que l'utilisation du manuel d'H. par Fotino résulte soit — exceptionnellement — d'une référence expresse, soit d'une rédaction concordante avec le modèle basilicair de telle disposition figurant dans l'Hex.

D'où un problème dont on aurait dû tenir compte. La masse des textes que Fotino a empruntés aux *Bas.* et qui ont un équivalent dans l'Hex. dépasse considérablement le nombre de 137. Celui-ci ne reflète que les ressemblances frappantes, et ne peut être utilisé sans discrimination.

Donc, l'emploi de l'Hex. par Fotino en 1765—1766 est une certitude. Quant à établir son étendue exacte, selon qu'il s'agit d'une réception directe et principale, ou indirecte et accessoire à celle des *Bas.* consultées conjointement, mais citées avec exclusivité, ou encore d'une réception implicite, par le truchement des *Bas.*, parfois sans consultation directe de l'Hex., une telle recherche exigerait un travail considérable⁵⁰ et peut-être peu rémunérateur.

⁴⁹ *Op. cit.*, 19—20.

⁵⁰ En voici un exemple à propos de deux textes de Fotino, pour lesquels l'Index de l'éd. Zépos renvoie aux Nov. Iust. VII 9 et à H. (éd. Heimb., 38 et 36) :

a) Fotino : I, 4, 19 ('Ιουστ. νεαρ. ζ'). Τὰ κοινῶς καὶ κατ' εἶδος καὶ διὰ τὴν ὠφέλειαν ὄλων νενομοθετημένα πρέπει περισσότερον νὰ ἔχωσι τὸ κύρος, παρὰ ἐκεῖνο ὅπου γίνεται εἰς διαφθοράν τῶν νόμων μὲ κακὸν σκοπὸν τινῶν.

Nov. Iust. VII 9 in fine : Δεῖ γὰρ τὰ κοινῇ καὶ ἐν γένει καὶ ἐπὶ τῇ πάντων ὠφελείᾳ νενομοθετημένα μᾶλλον κρατεῖν ἢ τὰ κατὰ τινων σπουδῇ ἐπὶ παραφθορᾷ τῶν κοινῶν γενόμενα νόμων.

Harm. 1, 1, 38 (renvoi de Zépos) : "Ὅτι τὰ κοινὰ καὶ ἐν γένει καὶ ἐπὶ τῇ πάντων ὠφελείᾳ νενομοθετημένα μᾶλλον κρατεῖν χρῆ, ἢ τὰ ἐκ τινων σπουδῆς ἐπὶ παραφθορᾷ τῶν κοινῶν γενομένα νόμων.

Bas. 2. 5. 19 (renvoi de Zépos) : Ἀργεῖτω πᾶσα οἰαδῆποτε πρὸς τῶν τυχόντα δικαστὴν ἀντιγραφῇ, γενικῶ ἑναντιουμένη νόμῳ, ἢ τὸν δημόσιον καταβλάπτουσα.

Nov. Iust. CXIII 1 pr. (a. 541) : ἀλλὰ κατὰ τοὺς γενικοὺς ἡμῶν νόμους τὰς δίκας ἐξετάζεσθαι τε καὶ τέμνεσθαι· τὸ γὰρ ἐπὶ τῇ τῶν νόμων κρινόμενον ἐξουσίᾳ οὐκ ἂν δευθεῖη τινὸς ἑξωθεν διατυπώσεως.

CI 1, 22, 6 (a. 491?) : *Omnes ... iudices monemus, ut nullum rescriptum, nullam pragmaticam sanctionem, nullam sacram adnotationem, quae generali iuri uel utilitati publicae aduersa esse uideatur, in disputatione cuiuslibet litigii patiantur proferri, sed generales sacras constitutiones modis omnibus non dubitent obseruandas.*

b) Fotino I 4, 20 (ἐκ τοῦ αὐτοῦ). "Ὅταν εὐρεθῶσι πολλοὶ νόμοι σύμφωνα εἰς μίαν ὑπόθεσιν, καὶ εὐρεθῇ ἄλλος νόμος ὅπου νὰ ἐναντιῇται εἰς τοὺς πολλοὺς, τότε νὰ καταλιμπάνηται ὁ νόμος ἐκεῖνος· ὁ ἐναντίος τῶν πολλῶν.

Nov. Iust. : deest.

Bas. : deest.

Harm. 1.1. 36 (seul renvoi de Zépos) : Παρήγγειλεν ὁ Μάγιστρος οὕτω προσέχειν, ὅτε διαφοροὶ νόμοι περὶ τοῦ αὐτοῦ λέγουσι πράγματος καὶ τυποῦσι, μὴ, εἴπερ ἑτερόν τι ἐν νόμιμον εὐρεθῇ ἴσως ἐναντιοπανός, αὐτῶ μόνῳ προσέχειν ἀλλὰ κατὰ τὴν τῶν πολλῶν νομίμων ἔννοιαν ἐρμηνεύειν καὶ τὴν τοῦ ενός.

D. 1, 3, 28 (Paulus, 1.5 ad. 1 Iul. et Pap.) : *Sed et posteriores leges ad priores pertinent, nisi contrariae sint, idque multis argumentis probatur.*

Ajoutons que lorsqu'il s'agit du *Nomos geōrgikos*, Justinien, comme source, passe avant H. Quant aux additions conservées dans les mss. de la famille B, sans indication de source ou avec indication d'une autre source que l'Hex., il faudra attendre que l'étude des mss. en question, et surtout celle du ms. Suppl. gr. 1323 (BNP), aboutissent à des résultats sûrs.

Pour être complet, signalons que le ms. gr. 122⁵¹ (B. Acad.) de la fam. B se singularise par la présence de quelques textes introductifs, tirés de l'Hex. ou mettant en cause la personnalité d'H.

Les 18 premiers folios de ce codex contiennent des textes, la plupart en grec populaire communs à plusieurs ou à tous les autres mss. connus, alternant avec des textes uniques (*) :

1. Titre dédié à Sc. Ghica (f. 1^r) = ms. gr. 131 f. 1 ; dans les autres mss. (896 et 1196 B Acad., 1697 ASI, VI 6 BUI et 1323 Paris), le titre se termine par une dédicace à la collectivité, avec élimination du nom du prince (v. *Législ. agr.* 12 n. 14 et RESEE 8 (1970) 332 n. 8).

2. Projet de chrysobulle de confirmation par Sc. Ghica (ff. 2^{r-v}) = ms. gr. 378 pp. 9–10.

3. Préface et dédicace de Fotino (ff. 3^{r-v}) = ms. 378 pp. 11–12.

* 4. Exposé historique : Πόθεν ἔλαβον τὴν ἀρχὴν οἱ πολιτικοὶ νόμοι (f. 4^{r-v}), en grec byzantin avec références au IGR (1596).

5. Πίναξ (ff. 5^{r-9^r}).

6. Préface de Blastarès : Περὶ τῶν πολιτικῶν νόμων πόθεν εἶχον τὴν ἀρχὴν, καὶ ὅπως συνέστησαν (ff. 10^{r-v}) = ms. gr. 378 pp. 13–14.

7. Περὶ ὀρθοδόξου πίστεως (ff. 11–12^v) = ms. gr. 378 pp. 15–18.

8. Pages libres (ff. 13–15).

* 9. Ἐκ τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Προχείρου τῶν νομικῶν τοῦ σοφωτάτου κυρίου Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου κριτοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Παράγγελμα τοῖς οὖσι καὶ μέλλουσι εἶναι κριταῖς (ff. 16^r–17^r).

* 10. Κατάκρισις ἐκτεθεῖσα εἰς τοὺς κριτάς, παρὰ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου, τῶν εὐσεβῶν βασιλέων (f. 18^r) = mss. gr. 378⁵² p. 19 et 987 f. 8^r ; absent des autres mss. de la fam. A, du cod. gr. par. 1323 et du ms. gr. 1434.

11. Περὶ δικαιοσύνης etc. (f. 18^r sqq.) = ms. gr. 378 p. 19 sqq.

Dans cette énumération, ce sont les n°s 4, 9 et 10 qui nous intéressent ici.

Le texte n° 4 donne, sous une rubrique blastarésienne, une histoire modernisée du droit, puisqu'elle est conduite, à travers Léon VI (avec référence à σελ. 77 τῆς Γιοῦρις), Photios et Michel Attaleiatès (avec réf. à τοῦ Γιοῦρις Γράλκορωμ.) et Constantin Porphyro-

⁵¹ Décrit par C. Litzica, *Catalogul* (1909), 138–139, n° 275, reproduit chez I. Peretz, *Curs de ist. dr. rom.*, II 2 (1928), 361–362, sans indication des textes n°s 4, 9 et 10, mais en attirant l'attention que le texte qui commence à la p. 10 présente des différences d'avec celui des mss. gr. 20–21 (= Manuel 1765, qu'à l'époque on ne distinguait pas de celui de 1766 contenu dans les mss. gr. 122 et 378, tous les deux de la famille B). Sur le problème des familles des mss. (fam. A ; fam. B (avec le ms. gr. 1434) ; ms. gr. V 42 Jassy ; cod. gr. par. 1323), v. nos études dans *Revista Arhivelor* 9 (1966), 99–100 et RESEE 8 (1970), 336. Sur le verso du dernier feuillet blanc du ms. gr. 378 deux de ses lecteurs ont noté : « *am citit si eu pă pravila accasta, 1811 dekebr.* » et « *1811 dekb. 4 ** » (« j'ai lu moi aussi ce code, 1811 déc. » et « déc. 4 »).

⁵² *Condemnatio adversus iudices proposita a Leone et Alexandro piissimis imperatoribus*. Ni C. Litzica (*ib.* 140–142 n° 277) ni Peretz ne signale ce texte. L'anathème que l'Etat y utilise pour effrayer le juge violateur des lois et pour le maintenir dans le droit chemin, prouve que les sanctions séculières, édictées au préalable, étaient inefficaces, d'où le triomphe du mysticisme religieux et un recul par rapport à la ligne laïque et rationnelle du droit romain.

généte, jusqu'à C. Harménopule. En marge sont expliqués les termes techniques de νόμος⁵³, Δίγιστα, Κώδιξ, Ἰνστιτούτα, νεαρά, κοιαίστωρ, προκουράτωρ⁵⁴. Le texte débute par l'évolution depuis Appius Claudius et les décemvirs pour se terminer avec un passage où il est question justement de C. Harménopule : Καὶ ὁ σοφὸς Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος καὶ κριτὴς τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς ἑξ βιβλία συντεμῶν αὐτοῦς, ἥτις καὶ ἐξάβιβλος καλεῖται. Ἐκ τούτων δὲ τῶν τριῶν μᾶλλον ἐγκρίνεται ἡ τοῦ Φωτίου σύνοψις ὡς ἀκριβεστέρα· ἔκαμεν δὲ καὶ ὁ Λέων, καὶ Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς του, ἐκλογὴν συντομωτέραν εἰς τοὺς νόμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ ἐπιδιόρθωσιν εἰς τὸ φιλανθρωπότερον· ἥτις περιέχεται εἰς τίτλους ογ'· καὶ εὗρίσκεται εἰς τὸ β' βιβλίον τοῦ Γιοῦρ. Γραϊκόρ. σελ. 79.

Nous avons affaire à une libre transposition en langue populaire du προοίμιον qui, dans le IGR de Leunclavius (II 1) ouvre le Ποίημα νομικόν (*Opus de iure* ou *Synopsis*) de Michel Attaleiates⁵⁵. On y a ajouté : Constantin Porphyrogénète, M. Attaleiates, M. Blastarès, Photios, C. Harménopule et une référence à l'Eclogue du I Gr. R (en réalité l'Epanagoge).

Mais qui est l'auteur de cette élaboration, et comment expliquer sa présence dans le seul codex 122 ? A première vue, on est tenté de tirer de cette singularité et de la date tardive (1797) à laquelle le codex fut copié, des conclusions extrêmes : ce serait le modèle d'une addition savante, à l'une des versions originales du texte de Fotino, due à un juriste cultivé de l'époque, peut-être même le copiste⁵⁶, si sa personnalité que nous ne connaissons pas concordait avec un pareil exploit. L'addition aurait été introduite dans le codex lors de sa confection, mais on ne doit pas exclure l'idée d'un modèle la contenant et qui se serait perdu. Pour notre part, nous préférons nous rappeler les patientes réélaborations que de

⁵³ Νόμος ἐστὶ, κατὰ τὸν Βαρῖνον, βασιλικὸν πρόσταγμα. ἡ διάταξις διορθωτικὴ παντὸς ἐκουσίου καὶ ἀκουσίου πλημμελήματος, ἡ λόγος προστάσεων ἃ δεῖ, καὶ ἀπαγορεύων ἃ μὴ δεῖ. Καλοῦνται δὲ οἱ πολιτικοὶ νόμοι, τύποι πραγματικοί, καὶ θεῖα γράμματα (f. 4^r).

⁵⁴ Προκουράτωρ, ἥτοι ἐντολεὺς, εἶναι ὁ λεγόμενος βελίκης (f. 4^v).

⁵⁵ Mss gr. 122 f. 4^r

Τὸν παλαιὸν καιρόν, οὔτε οἱ βασιλεῖς εἶχον κατὰστασιν, οὔτε οἱ νόμοι αὐτῶν εἶχον εὐτάξιαν τινά. Πρῶτος δὲ ὁ Ἀππίος Κλαύδιος, μετ' ἄλλους δέκα ἄνδρας ὁμοῦ,...

Prooimion (IGR II 1 al. 2—3)

Ἐπὶ τῶν ἀνωτάτων χρόνων, ὅτε ταῖς ὑψηλαῖς ὑπατεῖαις τὸ τῶν Ῥωμαίων ὑπήκοον διῃθύνετο...

Ὑστερον δὲ ἐκλεγέντες δέκα ἄνδρες, ὧν ὑπῆρχεν Ἀππίος Κλαύδιος...

Dans la célèbre préface de son Manuel (Jassy 1814), A. Donici adaptera lui aussi ce *prooimion* pour la partie historique de son texte, mais avec une démarche personnelle et avec un appoint d'érudition puisée à d'autres sources, que l'on chercherait vainement chez Fotino. Il convient de noter également que le métropolitain Etienne (1652) suit la préface de Blastarès. Fotino passe de Blastarès (Manuels de 1765 et 1766) au προοίμιον d'Attaleiates (ms. gr. 122 qui contient aussi la préface traditionnelle). Enfin, Donici part du texte d'Attaleiates pour aboutir à une œuvre en quelque sorte personnelle, se rattachant aux orientations jusnaturalistes et « illuministes » de l'époque.

⁵⁶ V. f. 1^r : Ἀντεγράφῃ δὲ παρὰ Γεωργίου Ῥ<α>στῆ??> μεδελνιτζάρου, ἀψῆζον ἔτη. Sur le même folio, une autre main a copié d'une encre plus pâle la strophe suivante :

Τὸ τῆς δίκης πῦρ ἐννοῶν πρὸ τῆς δίκης,
λόγοις δικαστὰ μὴ προληφθῆς τὴν φρένα.
Πῦρ γὰρ πέφυκεν τῶν νόμων ἡ λαμπρότης,
τοὺς τὴν δίκην κλέπτοντας ἐνδίκως φλέγον.
Φρικτὸν τὸ κρίνειν, καὶ δίκας διαλύειν,
δώρων γὰρ ἀπέχσθαι θεὸς κελεύει.

Sur une autre rencontre de l'œuvre de Fotino avec la versification, cette fois-ci roumaine, en la personne de Zilot Românul (ms. gr. 378 et C. Litzica, l. c., v. notre article paru dans *Studii* 14 (1961), 1509, n. 1). Litzica a sauté le nom de famille du copiste du ms. 122.

1765 à 1777 Fotino fit subir à son œuvre⁵⁷. Qui plus que lui aurait pu enrichir son œuvre d'un texte savant, puisé à un ouvrage qui lui était familier, car avant novembre 1777, il y avait pris le texte du *Nomos geōrgikos* qui se retrouve dans son Manuel de cette année-là (livre III)? La juxtaposition du grec byzantin et du grec populaire (selon le stade de l'élaboration du texte) c'est encore une caractéristique de la méthode de travail de Fotino. Cette attribution, si elle peut être retenue, conduirait à des conclusions importantes en ce qui concerne la chronologie des familles des manuscrits. Comme les textes singuliers du codex 122 n'apparaissent pas dans le cod. 1323 de Paris, dans lequel l'unification de la Ire et de la IIe édition du Manuel n'avait pas encore eu lieu, il s'ensuit que celle-ci est assez tardive et qu'un exemplaire de la version unifiée a continué à servir à Fotino pour des remaniements et additions. De ce travail seraient sortis, d'abord, le prototype de la famille B et, sur un spécimen de celle-ci, les additions du cod. 122. Cette explication présente l'inconvénient de doter le Manuel de deux préfaces historiques (celle de Blastarès et celle d'Attaleiatès) qui font en partie double emploi. Mais à la date où Fotino y procédait, il ne s'agissait plus d'un projet de code officiel, mais d'une œuvre privée, dont il se réservait peut-être d'arrêter plus tard la forme définitive, si un tel souci se présentait réellement à son esprit.

Le texte n° 9 n'est que la *Κριτῶν προκατάστασις, ἥ περὶ δικαιοσύνης* de l'Hex.⁵⁸, dont il reproduit avec fidélité la teneur, en grec byzantin : *inc.* : Ὁ κρίνειν λαχῶν, καὶ κριτῆς εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι [...]; *fin.* : οἶμαι [δ'] <δὲ> ὅτι καὶ πρὸς Θεοῦ παντοκράτορος, ἀμεμπτος <εἶη> καὶ ἀνεπίληπτος [εἶη].

L'éd. Spanos n'a pas été utilisée (ἐκεῖνος ὅπου ἔλαχε νὰ κρίνῃ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, [...]) καὶ ἐπαινέθῃ, καὶ θάλει εἶναι ἀνεπίληπτος καὶ ἀκατηγόρητος).

Le n° 10 vient encore de l'Hex. Le début a subi un essai de transposition en grec populaire (sans recours à l'éd. Spanos) ou a été légèrement modifié⁵⁹. A partir du milieu (<καὶ τὰς οὐρανίους [...] ἀπειργάσατο), le texte byzantin n'a plus subi de transposition.

Le fait que ce texte se trouve également dans le ms. gr. 378, nous oblige d'admettre que dans une première étape Fotino l'a ajouté à son texte unifié sur deux exemplaires différents, dont l'un a servi de modèle à la copie de Zilot (ms. 378), et l'autre a continué d'être enrichi d'autres textes (n° 4 et 9, ci-dessus), avant de servir comme modèle au *medelnicer* Gheorghe R. Autrement, il est difficile d'admettre que Zilot, devant un modèle complet, aurait retenu un seul des trois textes en question (le n° 10). Il est vrai que Zilot a omis de sa copie, le πίναξ du Manuel, mais comme la table pouvait être placée à la fin, cette omission apparente n'a pas une valeur exemplaire.

En 1768, la réception de l'Hexabible connaît une importante étape officielle que nous avons déjà présentée dans une étude précédente, à laquelle nous renvoyons pour plus ample

⁵⁷ V. notre étude *Un manuscrit parisien du Nomikon Procheiron (Bucarest 1766) de Michel Fotino (Phōleinopoulos)*, in *RESIEF* 8 (1970) 329–364.

⁵⁸ *Iudicum praeparatio, siue de iustitia*; éd. Spanos 1744 : Προθεωρία καὶ εἰσαγγήσις τῶν κριτῶν. [] = ms. 122; < > = éd. Heimb.

⁵⁹ *Ms. gr. 122*

Νομίζωμεν ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς κριτὰς δὲν θέλει [...]
Εἴροισι ὁ τοιοῦτος τὸν Θεὸν μαχόμενον, [...]
[...] ἀνθ' ὧν τὴν τῶν νόμων ἐλευθερίαν, δοῦλῃν παραπεποιημένον κρίσειον ἀπειργάσατο.

Ed. Heimb.

Οἶμαι δὲ τῶν κρίνειν λαχόντων [...]
Εἴροισι Θεὸν μαχόμενον οὔτος, [...]

Ed. Spanos (1744, c4)

Ἐγὼ λογιάζω, ὅτι ὅσοι ἔτυχε νὰ γίνουν κριταὶ [...]
νὰ εἴρῃ τὸν Θεὸν ἀντίμαχον ἐτοῦτος, [...]
[...] ἐπειδὴ καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν νόμων μὲ τὰς παρανόμους αὐτοῦ κρίσεις, τὴν ἔκαμε δοῦλῃν.

informé. Il s'agit d'un grand chrysobulle du 12 mai 1768 d'Alexandre Scarlat Ghica⁶⁰, le fils du prince auquel venait d'être dédié le projet de code contenu dans le Manuel de Michel Fotino de 1766. Un conflit au sujet du rétrécissement d'une rue et de la pollution du quartier par l'établissement d'une entreprise de produits alimentaires avait mis aux prises un membre de la famille du prince (le spathaire D. Ghica) et le boyard entreprenant (Thomas Cretzulesco). Le pouvoir princier entendit imposer son contrôle dans de telles affaires d'urbanisme et chercha « la réponse » dans les lois divines (*dumnezeiește pravile*), en fait dans les Basiliques (avec référence expresse) et dans une source byzantine qui n'est autre que l'Hex. (liv. 2, titre 4), tant dans sa partie empruntée aux Bas. (§§ 1–11), que dans celle qu'H. a intitulée Τὰ ἐπαρχικά (§§ 12 et suiv.) dont la plupart vient du Traité d'architecture de Julien d'Ascalon (originaire de Palestine, ayant vécu au VIe siècle). Ce traité avait été incorporé au *Livre de l'Eparque*⁶¹ qui semble dater du règne de Léon VI, établissant une réglementation urbaine du commerce et des métiers. Le chrysobulle, outre une réception générale du titre 4 (liv. 2), contient des dispositions correspondant aux §§ 13, 18, 45 (Bas. 58, II, 10), 46 (Const. de Zénon CI 8, 10, 12), 48, 51.

La partie introductive du chrysobulle, par sa forme et son contenu byzantin, dénote la contribution de Fotino à la rédaction de ce document. La solution adoptée — réception massive des Bas. et de l'Hex. — concorde fort bien avec la tendance générale de ses projets législatifs. L'appel que le fils de Scarlat aurait fait à sa compétence juridique n'a rien que de trop naturel. Enfin, on ne peut ignorer le fait que les préoccupations de réglementation urbaine modernisatrice, mises au jour par le chrysobulle de 1768, se retrouvent amplifiées et approfondies dans le projet de code que Fotino rédigea pour Alex. Ypsilanti avant le 11 nov. 1777, et dont il sera question ci-après.

En 1775, le grand chrysobulle bilingue sur la protimésis d'Alex. Ypsilanti⁶², utilisait de toute évidence certains textes de l'Hex. liv. 3, titre 3, à partir du § 103 jusqu'au 121. Les délais de 30 jours et de 4 mois, bien connus chez H., se retrouvent dans le chrysobulle mais non pas celui de 10 ans, rejeté par les boyards en 1763.

Dès 1775, Al. Ypsilanti avait annoncé l'imminente apparition d'un code établissant une sorte de synthèse du *ius receptum* byzantin (*pravile*), de la coutume approuvée par le divan et du droit princier⁶³. Ce code ne fut pas sanctionné et publié, mais nous estimons qu'à l'état de projet repoussé par le prince et peut-être aussi par une partie des boyards, se retrouve dans le soi-disant Manuel de lois de Michel Fotino (ms. gr. 1195 de la B Acad.), dont la préface porte la date du 11 novembre 1777. L'ayant présenté et analysé à maintes reprises⁶⁴, nous nous limitons à indiquer ici la place qu'y occupe la réception de l'Hex.

— Livre Ier (Περὶ Ἡγεμόνων, καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ ἀρχόντων καὶ ὀφφικιαλίων, ff. 1^r–21^r) et II (Νόμοι περὶ δημοσίου, ἤτοι βιστιαρίας. Ἐκ τῶν Βασιλικῶν, ff. 22^r–33^r), c'est-à-dire un code de droit « constitutionnel », administratif et fiscal.

⁶⁰ G. Potra, *Doc. priv. ist. orașului București*. Bucarest (1961), 475–478 n° 385 (et n° 384 : 1er mai 1768); v. notre étude : *Cleoa contribuției* (ci-dessus, n. 23), 60–66.

⁶¹ V. les études de M. Ia. Sjužumov sur le livre de l'Eparque et sur le Traité de Julien d'Ascalon, publiés dans *Vizantijskij Vremennik* 4 (1951), 11–41 et dans *Uč. zap. Ural'skogo gos. Univ.*, 1/1960 (cf. *Byzantinoslavica*, 1961, 350); cf. à présent la monumentale édition anglaise de l'Ἐπαρχικὸν βιβλίον — *The Book of the Eparch — Le livre du Préfet*. Londres-Genève, Reprints variorum (1970), où les œuvres de Jules Nicole et E. H. Freshfield sont réimprimées avec une préface du Pr. Ivan Dujčev. La réception roumaine du monument byzantin n'y est pas enregistrée.

⁶² V. notre *Preemțiunea*, 187.

⁶³ *Pravilniceasca condică*, éd. critique. Bucarest (1957), 186.

⁶⁴ *Preemțiunea*, 188; *L'œuvre jur. de M. Fotino* cit., 119–166; *Législ. agr.*, 15–18.

On n'y trouve pas de référence directe à H., et fort peu de textes basilicaire utilisés par Fotino figurent également dans l'Hex. Les références marginales renvoient uniquement à l'édition Fabrot (avec le chiffre de la page), dont Fotino a fidèlement copié le texte, sans le transposer, sauf exception, en grec populaire.

— Livre III de droit agraire (Νόμοι γεωργικοί ἐκ τῶν Βασιλικῶν καὶ ἐκ τῶν γεωργικῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ) ff. 34^r–42^v, résulte d'une réception de textes agraires venant des Bas.⁶⁵, des Nov. de Justinien⁶⁶ et des empereurs du Xe et du XIe siècle, ainsi que de la réception presque intégrale du *Nomos geōrgikos* dans la version d'H., imprimée dans le IGR de Leunclavius. L'Hex. a certainement été utilisé pour certains textes concernant la prolimésis⁶⁷.

— Livre IV codifiant la coutume locale (Συνήθειαι τοπικαὶ τοῦ Πριγκιπάτου τῆς Οὐγγροβλαχίας καὶ τινες νόμοι βασιλικοὶ αἱ τινες συνήθειαι διενεργοῦνται ὡς νόμοι διὰ παλαιότητα ff. 44^r–55^v)⁶⁸ : Fotino y utilise des nouvelles de Léon VI et des empereurs du Xe siècle, et renvoie pour la comparaison à des principes de droit byzantin qui existaient sous une forme résumée dans l'Hex., mais H. n'y est jamais cité expressément. Dix des 16 titres de ce coutumier, allégé des titres byzantins directement « reçus » (une nov. de Léon VI, la 1re et la 11e novelle de Constantin Porphyrogénète, selon l'attribution de l'époque), ont été traduits en roumain. L'unique exemplaire qui s'est conservé de cette version, dans le « code de séance » d'un boyard-juge de Craiova, daté de 1817, porte le titre curieux de : *Din pravilile lui Armenopolu* (Extraits du code d'H.)⁶⁹. Les renseignements fournis ci-dessus expliquent pourquoi un scribe ignorant a pu confondre un coutumier valaque avec l'Hex. Mais la confusion prouve en même temps à quel point H. était l'homme du jour et combien la réception de l'Hex. était une idée courante. Le titre de ce codex a pu induire en erreur Șt. Gr. Berechet qui, en 1930–1931⁷⁰, se référant au ms. roum. 2012, le citait comme un témoignage de la présence d'H. dans la culture juridique roumaine, sans observer que ni le plan, ni le contenu du recueil n'avaient rien de commun avec l'Hex., et que, par-dessus le marché, le texte n'était que la version roumaine du Supplément juridique (παράρτημα) de l'Ἱστορία τῆς Βλαχίας, publiée à Vienne en 1806 par les frères Tounousli. Cette identité ne s'est imposée qu'en 1967, à un moment où l'apparition (en 1951) du ms. gr. 1195 avait permis depuis 1958/1959 d'établir l'identité du Supplément avec une partie de la version grecque du livre IV du Manuel de 1777⁷¹.

— Livre V de droit urbain (Περὶ καινοτομιῶν, καὶ νέων οἰκοδομῶν, ff. 57^r–69^v) qui contient dans ses deux premiers titres des extraits des Bas., des Nov. de Léon VI et de la célèbre constitution de Zénon, déjà citée⁷². Le titre < III > (ff. 63^r – 69^v),

⁶⁵ Bas. 55, 1, 1. 4. 18; 55, 5, 1; 55, 12, 1; 55, 14, 1; 12, 3, 1.

⁶⁶ Nov. Iust. XVII, 14; CLVII, 1; I, II, 1.

⁶⁷ *Législ. agr.*, introd. et 27–29; 123.

⁶⁸ *Législ. agr.*, 60; *L'œuvre juridique de Michel Fotino* cit., 129–130.

⁶⁹ V. *L'œuvre juridique* cit., 152.

⁷⁰ *Clevea chestiuni din istoria vechiului drept românesc*. Jassy, 1931 (extrait de « Întregiri » 1 (1930–1931); texte qui ne figure plus dans « Întregiri » 1 (1938) 13.

⁷¹ V. sur ce problème, Al. Elian, in *Byzantinoslavica* 19 (1958), 223, n. 30; Val. Al. Georgescu, in *Studii și cercetări juridice* 4 (1959), 525, n. 15 et *Studii și materiale de istorie medie* 5 (1962), 305–309; cf. P. J. Zépos, éd. cit. (1959), 22, n. 1.

⁷² < Titre 1er > βιβλίον τῶν Βασιλικῶν νηον, τίτλος ιος, περὶ καινοτομιῶν, < éd. Fabrot >, pp. 779–782 (21 §§).

< Titre II > τίτλ. ιαός, περὶ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκημάτων, *ib.* pp. 783–787 (14 §§); τίτλος βος ἐκ τοῦ νηου τοῦτου βιβλίου τῶν Βασιλικῶν, *ib.* pp. 765–768 (§§ 15–25); τίτλος εος ἐκ τοῦ ν νηου τοῦτου βιβλίου, *ib.* pp. 772–777 (§§ 22–41); ἐκ τῆς νς νς νεαρᾶς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (§§ 42–46); Const. de Zénon (§§ 47–59); Ἐπαρχικά ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀσκαλονίτου Ἰουλιανοῦ etc. (ff. 63^r–69^v); v. *Clevea contribufii* (ci-dessus, n. 23), 65–66.

sans référence expresse à H., est composé de 51 §§, 6 scolies et l'interprétation (ἐρμηνεία) venant du Traité de Julien d'Ascalon (v. ci-dessus). A deux mots près (suppression de ἡτοιξθων), la rubrique en est identique à celle de l'éd. Heimb., tout comme le texte qui n'a pas été transposé en grec populaire. Mais cette réception ne concerne pas le GIC.

— Livre VI de droit pénal (Περὶ ἐγκληματικῶν, ff. 72^r—130^v), contenant 69 titres divisés en 841 §§, tirés exclusivement du LXe livre des *Bas.*, dont l'essentiel se trouve résumé chez H. (VI, 1—15), mais les rubriques des titres ne correspondent qu'exceptionnellement. Les *loci paralleli*, fort nombreux, entre Fotino et H., seront signalés dans l'édition de ce projet de code pénal, qui paraîtra sous les auspices de l'Institut d'études sud-est-européennes.

— Livre VII (numéroté par erreur VIII) de justice militaire (Νόμοι στρατιωτικοί, ff. 132^r—140^r), ajoute aux célèbres *leges militares* (titre <1er> « Ἐκ τοῦ Ῥούφου » qui dans les appendices de certains recueils accompagnent les *leges agrariae* et les *leges nauticae*, un nombre important de textes de droit militaire, venant des Basiliques (titres <II—V>) et des Nov. de Justinien, Constantin Porphyrogénète, Romain le Jeune et Nicéphore Phokas ⁷³ (titre VI), la plupart de ces textes étant utilisés d'après la version imprimée dans le IGR de Leunclavius.

V. RECUEILS PRIVÉS, OFFICIEUX ET OFFICIELS ÉLABORÉS À PARTIR DES BASILIQUES

A la même étape et au même style structural appartient la présence des textes hexabibliens dans des recueils de lois de caractère assez divers : synopses privées ou officieuses, en langue roumaine ou en grec populaire, mises en circulation pour les besoins de la pratique judiciaire ; code pénal d'Ypsilanti, etc. La plupart de ces recueils ont été élaborés ⁷⁴ en Valachie, mais au moins l'un d'entre eux est moldave.

— *Synopse alphabétique des Basiliques* en langue roumaine de la seconde moitié du XVIIIe siècle (ms. gr. 1405 de la B Acad., f. 29^r), <§ 518> : « *Protimis cînd cinevaşi fiind vecin... pînă în patru luni să-şi facă ptră. Armenopulo*, 3,3 » (= Hex. éd. Heimb. III 3 <106 et 111> ; <§ 519> : « *Protimis cine are... în 30 de zile sau să dea preful sau să lipseşte de acel lucru* (tij) » (= ib. III 3, 105 et 111).

— *Code pénal d'Al. Ypsilanti* ⁷⁵ (mss. rom. 1336, *Canoane dă englimatica*, 1783 ; 1405, sans titre ; 5826, *Pravila cu cuvinte de învâţătură*, 9 mars 1815, B Acad.) en langue roumaine, conservé en trois copies et contenant les dispositions suivantes, empruntées à l'Hex. :

a) <Titre 16> « *Murind robul după vînzare* » (décès de l'esclave après la vente) <§ 3> « *la Armenopulon* » (chez H.), III 3<,100> (ff. 21^{r-v} ; 41^v ; 12^r) ;

b) <Titre 19> « *Preacurvia* » (prostitution) <§ 4> « *la Armenopulon VI 2* » <24> , (ff. 24^v ; 42^v ; 25^r) ;

c) <Titre 22> « *Pravili ostăşeşti* » (lois militaires) <§ 8> , « *Armenopul VI 5* » <,9> (ff. 32^v : ajouté par une autre main ; ms. 1405 : *deest* ; 19^v) ;

d) <Titre 33 additionnel> « *Dă la tălmăcitorul dă pravili Armenopulon* » (De l'interprète des lois H.) VI 5<,9> (ff. 32^v : ajouté par une autre main ; ms. 1405 : *deest* ; 19^v).

⁷³ Βιβλίον νζ' τῶν Βασιλικῶν, τίτλος α' (8 §§) β' (8 §§), γ' (4 §§), ιβ', (7 §§) ; ριστή νεαρά 'Ιουστίν. περὶ στρατιωτικῶν et ἐκ πλαῆς νεαρᾶς τοῦ 'Ιουστινιανοῦ (§§ 1—5) ; ἐκ τοῦ ι' βιβλίου τῶν Βασιλ. τίτλ. λγ' (§§ 6—13) ; ἐκ τῆς γῆς νεαρᾶς Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (§§ 14—19) ; ἐκ τῆς νεαρᾶς Ῥωμανοῦ τοῦ Νέου (§§ 20—21) ; ἐκ τῆς βῆς νεαρᾶς Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ (§ 22).

⁷⁴ V. notre *Présentation de quelques mss. jur. de Valachie et de Moldavie* (XVe—XIXe ss.), in RESEE 7 (1969), 338—341 ; 353—359.

⁷⁵ *Id.*, 335—337 ; 351—354. V. la table des matières (*scara*) de ce code aussi chez G. Strempel, Fl. Moisil, L. Stoianovici, *Catalogul mss. rom.* 4 (1970), 377—378.

— *Miscellaneus iuridicus* gr. 588 (B Acad.)⁷⁶, copié probablement d'après un prototype collectif ou plusieurs prototypes individuels appartenant à la BM, contient de très importants recueils, dont l'un remonte à l'original néo-grec qui a été traduit à Jassy en 1646 par Eustratie pour rédiger le code moldave de cette année-là, un autre est une copie d'après la Synopse d'Attaleiatès publiée dans le *Ius Graeco-Romanum* de Leunclavius, à côté d'une Ἐκλογή des Bas., et d'une Εισαγωγή de Chrysante, patriarche de Jérusalem. Aucun texte ne se rattache directement à H. Le *miscellaneus* cité reflète une étape antérieure à l'implantation de l'Hex. dans les Principautés.

— *Synopse moldave des Basiliques*, manuscrit de la fin du XVIIIe siècle, rattaché au texte imprimé du *Chrysobulle synodal de 1785* (ms. roum. 841 de la B Acad. ff. 33^r — 50^r), et composé de 39 extraits des Bas. (36) et de l'Hex. D'autres textes, copiés par une autre main beaucoup plus tard, viennent du code civil Callimaque, du Règlement organique et d'un office de 1835. C'est encore un de ces codes de séances dont les boyards-juges, grands dignitaires ou membres du divan, avaient soin de se pourvoir pour l'exercice de leurs fonctions. L'œuvre ne révèle aucune rigueur de composition. Le libellé des références est disparate, ainsi que l'ordre des matières (dot, conventions, prêt, propriété, etc.). Les deux premiers textes et un autre par la suite sont rédigés sous formes de *question* et *réponse*. Quatre fragments énoncent des principes sans en indiquer la source. C'est pourquoi le titre de *synopse* ne convient à cette élaboration qu'assez approximativement. Voici les trois textes tirés de l'Hex. :

— < § 3 > (f. 35^v — 36^v) « Cum și Armenopoli, cartea 5, titlu 1, niaraoa 27 a chir Leon înp., zice : de ar fi marturi să mărturisească cum că diala iaste // adevărată a celui ce au făcut-o, să nu ceară nimic mai mult altu, ci să rămlie bună și stalornică. Macar de vor lipsi și iscăliturile și pecefiile marturilor, tot să fie priimită și stalornică. Dacă dar o diată, fiind făcută adivărată de cătră un testatoriu, carili va fi întru întregime <a> minții sale și-i va împărlăși pe toți clironomii sei cu parte <a> di clironomie, după voința și părere <a> sa, nu numai că o diată // ca aceasta e primită de cătră pravilă și are toată putere <a>, dar cari din clironomi să va ispiti să o surpe, cadi din clironomia aceia, iarăși după pravilă : (= éd. Heimb. V 1,6 : *Nouella autem Caesaris Leonis XXVII sic ait : Vi, etsi testes tantummodo dicant proprium esse hominis testamentum, id non improbetur, sed firmum sit : neque solum, si sigilla ommissa sint adponi, sed et testium subscriptiones cum sigillis desint*).

— < § 4 > (f. 37^r) « Pentru datorii. Armenopol cartea 3-a, titlu 5, paragraf 42, fila 243 : Creditoriul de va apuca să-și ia datoriia sa de la acel ce-i iaste datoriu, izgonești pe acel mai vechiu, cu cît mai vîrtos pe acel mai nou decît dînsul creditoriu, dacă acel mai vechiu s-au lenevit, pentru că pravilile sînt pentru cei deșleplași, iar nu pentru cei ce dorm greu » (= éd. Heimb. III 5, 40 : *Qui suum accepit debitum, antiquiorem excludit, quia negligens fuit : iura enim sunt uigilentium, non alie dormientium* : = éd. Spanos III 5 <, 40> p. 234 : ne contient pas l'équivalent de *quia negligens fuit* = «*dacă acel mai vechi s-au lenevit* », ce qui prouve l'usage par le juriste roumain d'une édition classique de l'Hex.)

— < § 20 > (f. 42^r) « Și Armenopolu zice : Cerire <a> zestrii iaste vecinică și fără vadă » (= éd. Heimb. IV 11 (9) 18 : *Perpetua est dotis exactio neque tempore praeccluditur*).

VI. LES CODES DE SYNTHÈSE⁷⁷ DE LA PÉRIODE 1780—1831. LA TRADUCTION ROUMAINE DE L'HEXABIBLE (1804)

Ni les Manuels grecs de Fotino ni le code pénal d'Ypsilanti ne sont de véritables synthèses des systèmes de droit en vigueur. Tous, par leur références d'origine, restent inféodés

⁷⁶ *Ib.* (1968), 633 ; (1969) 338 ; idem, *Les ouvrages jur. de la BM* (ci-dessus, n. 7), 210—211.

⁷⁷ Sur cette notion fondamentale, v. notre *Preemîunea*, 194 et *L'œuvre jur. de M. Fotino*, 124 ; *Législ. agr.*, 9—12.

à leur sources byzantines, qui sont tout au plus résumées, lorsqu'il ne s'agit pas de transcription fidèle.

La véritable synthèse ne commence qu'avec la *Pravilniceasca Condică*, le petit code bilingue, élaboré en 1780 en Valachie, à partir du IVe livre du projet de M. Fotino (Manuel de 1777) et des récentes réformes princières (*ius nouum*). Ce code ne contient plus de référence d'origine et ses textes ont une rédaction originale, alors même qu'il adopte une disposition de droit byzantin (le plus souvent avec de notables modifications).

Les rapports du code valaque de 1780 et de l'Hexabible n'ont jamais fait l'objet d'une recherche d'ensemble dans l'historiographie juridique roumaine. La « préface » princière du code met la *pravila* (le droit byzantin) et la coutume confirmée à la base de la nouvelle codification, sans donner d'autres détails comme celle du code Callimaque (1816—1817). Dire que l'Hex. a été une des principales sources de la *Prav. Cond.* serait excessif, autant que l'affirmation négative. Le titre 32 sur la protimésis est celui qui a le plus mis à contribution l'œuvre d'H., mais pour des matières extérieures au CIC, dans une mesure que nous avons déjà examinée à une autre occasion et il n'y a pas lieu de revenir ici sur ce point⁷⁸. Les autres titres où l'on peut identifier des principes consacrés par l'Hex., sans particularités qui permettent d'affirmer que le texte d'H. se trouvait sous les yeux des rédacteurs du code, sont les suivants : XIX, De la dot ; XX, Des successions ; XXI, De la trimoiria ; XXII, Des testaments ; XXIII, Des tuteurs ; XXV, Des garanties personnelles ; XXVII, De la *quaerella non numeralae pecuniae* ; XXVIII, Des témoins ; XXIX, Du serment ; XXX, Du mari et de son épouse ; XXXI, Des parents et de leurs enfants ; XXXII, De la protimésis ; XXXIII, De la vente nulle ; XXXIV, De la superficic ; XXXIX, De la prescription⁷⁹. Mais aucun de ces titres n'est entièrement et fidèlement emprunté aux *Bas.* ou à l'Hex. Sauf la protimésis, aucune institution n'y connaît une réglementation complète : ce sont plutôt les points et aspects controversés ou s'écartant du *ius receptum* (lequel pour le reste continuait d'être en vigueur) qui s'y trouvent abordés.

Les limites de l'action de l'Hex. sont mises en lumière par le grand chrysobulle du 30 oct. 1800 sur l'adoption⁸⁰, sanctionnée par Al. C. Moruzi en Valachie. La source d'inspiration — expressément indiquée — c'est la *pravila*, avec cette remarque pertinente que la coutume est antérieure à la loi écrite et que les Roumains pratiquaient l'adoption bien avant l'introduction du droit byzantin au XVIIe siècle. La matière bénéficie d'une réglementation minutieuse et moderne, suivant un plan fort bien conçu, qui relève d'une technique où triomphe l'esprit systématique du jusnaturalisme occidental. En comparaison du texte du chrysobulle, les 6 §§ incomplets et disparates du titre 8 (II) de l'Hex. apparaissent comme une ébauche informe et rudimentaire.

Nous n'insisterons pas ici sur la traduction roumaine par Thomas Carra et trois autres juristes roumains, de l'Hex. à Jassy en 1804, dans le cadre d'un programme législatif que a guerre russo-turque (1806—1812) empêcha d'aboutir. Ce moment de la réception hexa-

⁷⁸ V. notre *Preambularea* 193—213

⁷⁹ En voici un exemple éloquent (XXIII, Des tuteurs, §§ 1—3) :

Code 1780	<i>Ses sources dans CIC, Hex. éd. Heimb. etc.</i>
§ 1 1 ^{re} phrase	V 12, 18 (= D 50, 17, 73 ; Bas. 2, 3, 73)
2 ^e „	V 12, 19. 20. 50 (= Nov. I. CXVIII c. 5 ; Nov. I XCc. 1 et 2 ; Nov. I XCIV ; CI 5, 35, 2 et 3)
3—4 .. (s)	—
§ 2 Inventaire	V 12, 21 (= D 26, 7, pr. ; CI 6, 30, 22 ; Ποπαί 15 § 3)
Détails de la réglem.	—
§ 3 Gestion du tuteur	—

⁸⁰ V. ms. gr. 122 ff. 203—206^r, Περὶ υιοθεσίας, χρυσόβουλλον τοῦ ὑψηλοτάτου Ἀλεξάνδρου Κωνσταντίνου βοεβόδα Μορούζη ; texte roum. : V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VIII, 45—50.

biblienne (v. ci-dessus) est assez connu et il n'y a pas lieu d'insister davantage là-dessus. C'est un important monument de la langue juridique, malheureusement inédit, qui n'a pu contribuer à stimuler l'usage de l'Hex. que dans les limites restreintes de la circulation des mss. existants (dont deux se sont conservés). La discussion de la traduction dans une séance de *sfat de obste* (v. ci-dessus n. 15), prouve la destination législative de l'œuvre. L'échec de cette entreprise a eu un résultat salutaire : la Moldavie a pu éviter par la suite la formule grecque de 1835.

Ainsi féru d'H., rien de plus naturel que de retrouver chez Carra des traces nettes de l'Hex. dans le projet inachevé d'un grand code général, rédigé d'abord en néo-grec et intitulé Πανδέκτη (sic) (1806). Ce texte aussi est inédit, et nous ne possédons aucune étude sur ses sources, en dehors des données puisées par certains commentateurs à l'importante préface⁸¹. Seul le dernier titre (XV) sur la protimésis a été publié (en trad. roum. ou en résumé) avec indication de ses sources⁸². L'Hex. dans une éd. classique (1587) y est cité avec référence aux paragraphes du liv. 3 titre 3, à la fin de chaque article. Certes, pour le reste de la matière. H. n'est pas et ne saurait être utilisé dans la même mesure. Les références expresses à l'Hex. ne sont pas nombreuses⁸³. Mais la plupart des textes empruntés aux *Bas.* ont des *loci paralleli* dans le Manuel d'H.

Le rôle de l'Hex. dans l'élaboration du code Callimaque (Moldavie, 1816—1817), de la codification de Caragea (Valachie, 1818) et du code pénal et de procédure pénale de Moldavie (1820—1826) n'a jamais été examiné.

Pour le premier, le problème peut se poser pour les 3/10 qui relèvent du droit byzantin. Le travail élaboré par Flechtenmacher (v. ci-après) rend compte et de la position du problème et des résultats que l'on peut escompter. Les principaux auteurs du code, Flechtenmacher, Donici et le Grec A. Cousanos étaient tous des connaisseurs avertis de l'Hex., mais la concordance du premier, obligé de placer un texte byzantin en regard de chaque paragraphe du code moldave, se borne à citer l'Hex. une seule fois.

En ce qui concerne le code Caragea, nous n'avons aucun renseignement circonstancié d'un recours direct à H. On ne peut qu'analyser les nombreux textes d'origine byzantine et établir qu'ils figurent à la fois dans les *Bas.* et dans l'Hex.

Quant au code pénal de Moldavie, malgré une importante influence autrichienne et beccarienne, le nombre des dispositions relevant du droit pénal byzantin — Livre LX des *Bas.* et liv. VI de l'Hex. — est loin d'être négligeable. Le problème se pose dans les mêmes termes que pour le code valaque de 1818, avec cette précision que les auteurs du code moldave (Donici, Flechtenmacher, V. Virnav) étaient férus d'Harménopule. Donc la présence de celui-ci est indéniable, mais elle n'est ni caractéristique ni féconde ; la valeur historique et technique de toutes ces codifications ne vient pas de l'Hex., mais des autres facteurs dont l'action exprimait plus directement les défis du présent et les solutions innovatrices qui s'imposaient.

Nous rattachons à ce paragraphe trois aspects particuliers de l'influence d'H. sur la législation.

En 1786, Al. Maurocordato⁸⁴ en Moldavie décida la création d'un registre spécial où seront consignés les noms des *șirefi*, c'est-à-dire de ceux qui « au umblat cu viclesug asupra allora » en déclenchant de mauvaise foi un procès vexatoire contre des innocents. De cette inscription découlaient une double incapacité : toute autre réclamation pénale venant d'eux sera rejetée de plano (« *să nu li se mai dea ascultare* ») et leur témoignage en justice perdait toute valeur (« *să nu se fie în seamă* »). Le système de l'*inscriptio* pour les accusateurs de

⁸¹ V. ci-dessus, n. 3 (pp. 833—834) et les travaux de Gh. Ungureanu.

⁸² V. *Preemfiunea*, 262—270.

⁸³ V. ms. gr. VI 8 (Bibl. Centr. Univ. « M. Eminescu », Jassy ; données communiquées par le Pr. M. Jacotă, à qui nous adressons les plus vifs remerciements).

⁸⁴ V. V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, 1 (1891) 229 ; *Uric.* IV, 123 (1er mai 1786) ; cf. art. 253 du code pénal moldave 1 (1826).

mauvaise foi avait été institué à Byzance par une Novelle de Léon VI, dont le principe avait été recueilli par H. dans son Hex. (VI 6 10). Il ne s'appliquait pas en matière civile (ib. § 11). On s'est demandé dans notre historiographie⁸⁵ si la réforme d'Al. Maurocordato ne trahit pas une inspiration puisée dans H. Le rapprochement s'impose tout seul, mais en tenant compte du fait que la technique de la *Condica şireşilor* en Moldavie représente un effort local, commandé par des abus d'époque. Ceux qui avaient charge d'y remédier ont pu utiliser un stimulant, venant de leur culture juridique et du régime de réception byzantine, mais la structure de l'institution et la désuétude qui interviendra avant longtemps relèvent du dynamisme de la vie juridique du pays.

b) En 1839, le Chrysobulle synodal de 1785 relatif aux publications de protimèsis et au mariage des Tziganes subissait une refonte dont les deux innovations suivantes intéressent notre propos :

Chrysobulle synodal de 1785
(éd. 1958, 21)

« En cas de vente... intervenue entre des personnes qui ne sont ni coïndivisaires (*răzeşi*) ni parents du sang, le vendeur et l'acheteur sont obligés de se présenter au divan pour montrer le contrat avec indication du prix réel... au district de la situation de l'immeuble vendu on procédera pendant 6 mois à des publications destinées à notifier à ceux auxquels la parenté ou la coïndivision confère un droit de protimèsis. En cas de silence (refus tacite) de ces derniers, le divan confirmera la vente ».

Le rachat devait avoir lieu dans le délai de 6 mois.

Loi du 17 sept. 1839
(éd. cit. 33)

« Art. 5 alin. 3. La prétention de rachat ne peut être mise en mouvement que dans le délai de 6 mois imparti pour les publications au profit de ceux qui sont présents (résidents dans le pays)... les requérants ayant l'obligation de consigner en dépôt à l'autorité compétente la somme d'argent nécessaire au rachat, dans un délai de 30 jours, calculés à partir du jour où l'action en rachat aura été intentée ».

« Art. 6. Dans les cas où l'acheteur ne demande pas la mise en œuvre de la procédure des publications (art. 5) ou ne s'assure pas contre le retrait en obtenant la signature des protimitaires sur le contrat de vente, application sera faite de la prescription décennale légiférée par la *pravila*... »

La comparaison de ces deux textes révèle certaines lacunes du système instauré en 1785. Les compléments apportés en 1839 à ce système sont justifiés. Ils venaient de l'Hexabible, que le législateur moldave appelle traditionnellement *Pravila*, sans autre précision. Ce terme ne saurait désigner ici le Code Callimaque, d'abord parce que ce dernier ne consacre pas la prescription décennale dont il est question, et ensuite parce que ce code est toujours dénommé par son titre officiel : *codica politicească* ou *civilă*.

Les lacunes révélées par la loi de 1839 dataient depuis 1785. Elles se faisaient sentir en 1837, lorsque Flechtenmacher, dans une consultation délivrée à un boyard N.N. (v. ci-dessus), entend les pallier à l'aide d'un texte qui dans l'Hexabible était placé sous l'autorité de la célèbre Novelle sur la protimèsis de Romain Lécapène. L'application de ce texte, avec ce rôle de complément du Chrysobulle de 1785, devait être une pratique ancienne.

A la différence d'une loi moderne, celle de 1839 ne se bornait donc pas à introduire dans son texte la disposition de l'Hexabible, dans sa matérialité, en la présentant comme émanant de son auteur. La référence à la *Pravila* était expresse. Le caractère obligatoire de

⁸⁵ Th. T. Burada, *Condica şireşilor*. Jassy (1895), Craïova (1920); 10—11; I. C. Filitti, *Vechiul dr. pen. cit.*, 24.

la disposition empruntée découlait du fait que la *Pravila* était encore considérée comme une loi, source de normes directement obligatoires en droit moldave. Certes, cette position n'était plus aussi tranchante que dans le passé, car à présent une loi moldave devait préciser que, exceptionnellement, il y avait lieu de se référer à l'Hexabible.

c) On a également signalé ⁸⁶, comme une curiosité historique, le fait que l'art. 257 al. 3 du code pénal de 1864 qui excusait le meurtre, les blessures ou les coups imputables à une femme, s'ils ont été provoqués par le viol dont celle-ci aura été l'objet, se rattachent, à travers le § 4 du ch. 11 et du ch. 246 respectivement du code moldave de 1646 et valaque de 1652, à un texte de l'Hex. (VI 6, 20 : *Qui stuprum per uim inferentem occiderit, dimittatur*).

L'influence de l'Hex. se clôt avec la trad. de I. Peretz, en 1921, pour les nécessités d'ordre pratique de l'époque, dont l'écho se retrouve dans un certain nombre de décisions judiciaires.

VII. LA DOCTRINE JURIDIQUE: THOMAS CARRA, A. DONICI, CHR. FLECHTENMACHER

Quelle a été l'attitude des jurisconsultes de la fin du XVIIIe et du début du siècle suivant à l'égard d'H. ? Pour ce qui est de Thomas Carra, éminent juge, le codificateur du règne de Moruzi (1804—1806), elle résulte de ce que nous venons de dire à propos du projet de Code général qu'il a rédigé et de la traduction même de l'Hex.

Dès le règne du même prince, et probablement dans le cadre — ou en marge — du programme législatif dont l'exécution directe était confiée à Carra, un éminent juriste d'origine moldave, juge et grand dignitaire à partir de 1814, Andronache Donici ⁸⁷, rédigeait dans une version initiale plus courte, avant le 21/22 juin 1805, son célèbre Manuel de lois, lequel en 1814 sera imprimé à Jassy et connaîtra comme code privé une large diffusion. Se situant sur la ligne de la synthèse inaugurée en Valachie par le code de 1780, le Manuel resta en deçà du niveau atteint à Bucarest un quart de siècle plus tôt, à la fois par sa structure technique (références directes aux sources utilisées), et par le nombre des paragraphes d'origine byzantine. On a déjà signalé dans ce Manuel 15 §§ appartenant à 12 titres différents, pour lesquels Donici lui-même renvoie à l'Hex. ⁸⁸. En réalité leur nombre s'élève à 20 ⁸⁹, répartis entre 17 titres et le problème en soi possède une histoire qui se rattache au processus d'élaboration du Manuel, tel que nous avons pu le reconstruire à partir de la découverte de la version courte de 1805.

En comparant cette dernière version (qui se retrouve sans date et sans références d'origine des paragraphes dans le ms. roum. 2112 de la B Acad.) avec la version imprimée de 1814, on constate ce qui suit :

— huit paragraphes venant de l'Hex. dans l'éd. 1814 ne figurent pas dans l'éd. initiale (IV 8 ; XI 2 ; XVIII 4 ; XXII 5 ; XXIV 11 ; XXX 11 ; XXIV 2).

— neuf paragraphes de même origine de l'éd. 1814 figurent également dans l'éd. initiale, mais sans référence à H. (IV 23 ; XIV 1 ; XVI 1 ; XX 5 ; XXIX 3 ; XXXII 2 ; XXXIII 25 ; XXXVII 2, 8) ;

⁸⁶ I. C. Filitti, *op. cit.*, 65.

⁸⁷ V. notre article *Contribution à l'étude de la réception du droit romano-byzantin en Moldavie : Le Manuel juridique d'Andronaké Donici*, in *Etudes offertes à Jean Macqueron*, Aix-en-Provence (1970), 351—360 [version roum. in *Stud. și cerc. jur.* 14 (1969) 321—332].

⁸⁸ V. Croté, 833 et n. 3 (où il faut lire : IV 8 au lieu de I 8, et XXXII 2 ; XXXIII 25 au lieu de XXXII 2 et 25).

⁸⁹ Titres XIV 14 (dépôt) = Hex. III 9 1—2 ; XVIII 4 (convention) = Hex. I 9 2 ; XXII 5 (sûretés personnelles) = Hex. I 3 55 ; et, sans référence d'origine en 1814 : VIII 9 (dettes) = Hex. I 13, 11 ; XXVIII 12 (tutelle) = Hex. V 12 (11) 38—39.

— deux paragraphes seulement ont dans les deux éditions la référence d'origine hexabiblienne (XI 16; XXXIV 1), avec cette précision que la référence erronée de 1805 (liv. III, tit. 23) a été corrigée dans l'éd. de 1814 (liv. III, tit. 3<, § 72> ;

— deux paragraphes (VIII 9, Arm. I 13<17> et XXVIII 12, Arm. V 11 (12)<, 38—39>) qui en 1805 sont indiqués comme venant de l'Hex., ont perdu cette mention dans l'éd. imprimée. Or pour le VIII 9, le principe qu'il énonce est consacré avec d'autres mots, alors que la fin du § 12 (XXVIII) vient nettement des §§ 38—39 cités ;

— de nombreux paragraphes des deux versions contiennent des textes basilicaire qui ont un équivalent direct dans l'Hex. En voici un exemple (où la rédaction de Donici révèle ses mérites) :

Donici, éd. 1814 (VIII 10)

(Sans référence marginale d'origine) La femme, si elle emprunte de l'argent afin de libérer son mari de la prison (pour dettes, n.n.), sera obligée de payer.

Hex., éd. Heim. I 13 12

Mulier pecuniam ab aliquo accipiens, ut ea data uirum ex custodia liberet, obligatur neque adiuuatur, quum praetextit se aut fideiussisse aut filiam familias esse.

Cette analyse permet de conclure que la réélaboration du texte initial durant les années 1813—1814 a été pour Donici une occasion d'élargir le rôle assigné dès le début à l'Hex. dans le cadre de son Manuel, et de préciser pour plusieurs textes leur origine hexabiblienne, qu'il avait passée sous silence en 1805. Pendant le travail d'élaboration du texte élargi, l'Hex. a été pour lui un instrument de travail essentiel et soigneusement consulté.

Son contemporain un peu plus jeune et son émule en matière de codification, le Saxon de Braşov, Christian Flechtenmacher⁹⁰, le principal auteur du Code Callimaque, nous a laissé trois importants registres où il a consigné, de 1819 à 1840 son travail professionnel : consultations juridiques (*de-legări*), notes de lectures, projets législatifs et, surtout, le grand travail inédit intitulé : *Cuprindere în scurt a paragrafulor însemnate în condica poliţicească*⁹¹ (ms. roum. 12 f. 44—95). Cet « Aperçu sur le contenu des paragraphes du code civil » fut élaboré sans doute vers 1833, afin de mettre en lumière, comme les boyards indigènes le demandaient, la conformité du Code Callimaque (dont 7/10 venaient du Code civil autrichien de 1811) avec les Basiliques. En effet, nous savons qu'en avril 1833, en vue de la traduction du Code en roumain, une commission dont Flechtenmacher faisait partie, avait été formée pour procéder à cette curieuse vérification. Celle-ci n'eut à vrai dire jamais lieu, mais le problème semble s'être posé dans des termes préoccupants, puisque Flechtenmacher s'est imposé un travail — autrement incompréhensible — à savoir, la recherche des textes justiniens et basilicaire, correspondant à chaque article de la *Condica poliţicească*. Pour la partie byzantine, rien de plus facile. Pour le reste, l'entreprise a pu être menée à bien, dans la mesure où les dispositions du code autrichien ayant elles aussi une base historique dans le CIC, les parallélismes avec les Basiliques ne manquaient pas. Et puis, devant la savante concordance

⁹⁰ Sur Flechtenmacher, v. les travaux d'Andrei Rădulescu, Gh. Ungureanu, Val. Al. Georgescu, *Studii* 13 (1960), 73—135 ; C. Bucşan (à paraître), ainsi que l'introduction de l'éd. crit. du *Codul Calimach*. Bucarest (1958). Nous tenons à souligner l'importance des recherches comparatives du Pr Georges Mantzouphas : *Ἡ Ἑρμηνεία Zeiller πρότυπον τοῦ κώδικος Καλλιμάχῃ*. Athènes (1956) ; *Über griechisches Recht*. Athènes (1956), 126—142 ; *Die Gründe für die absichtliche Verschweigung der oesterreichischen Vorlagen des moldauischen Codex Civilis vom Jahre 1817*, in *Z S S*, Germ. Abt. 82 (1965), 326—333 ; *Βιογραφικά καὶ δημοσιεύματα*. Athènes (1966), 54—57 (résumé de l'étude de 1955).

⁹¹ N'y figurent pas, par exemple, les §§ 155—172 qui venaient du Chrysobulle synodal de 1785 (mariage des esclaves). Peu d'articles y sont notés sans correspondant romano-byzantin.

de Flechtenmacher, combien d'hommes politiques en Moldavie étaient-ils capables de discuter de manière technique et serrée la rigueur de la conformité en question? Toujours est-il que ce prodigieux travail ne contient aucun renvoi au code autrichien. Le silence de Flechtenmacher, l'homme qui avait eu de longues années durant l'ABGB devant ses yeux, en travaillant à la rédaction du code moldave, ne saurait être interprété comme une supercherie, couvrant un plagiat prémédité de longue date (1813), ainsi que le pense le Pr G. Mantzouphas. Le consul Raab⁹² connaissait la situation et l'avait communiquée à Vienne, mais sans doute aussi à des interlocuteurs moldaves. En 1829/30, un mémoire de réforme de l'Etat, rédigé par un grand boyard, faisait mention du code civil autrichien⁹³, dont le code moldave était «plutôt une traduction littérale». Mais politiquement le modèle autrichien continuait de ne plus «se porter» et des intérêts «supérieurs» exigeaient que le droit moldave continuât de s'appuyer sur les Basiliques dans une mesure qui ne laisse pas d'être surprenante et non encore bien mise en lumière. Le maintien de la tradition rassurait beaucoup de monde et reflète le conservatisme officiel et d'une importante partie de la noblesse. Flechtenmacher dut en tenir compte, en tant que jurisconsulte de l'Etat, à la fois comme praticien, dans les consultations que nous analyserons ci-après, et comme théoricien, dans ses leçons et dans le Commentaire du Code de 1817, dont il sera question plus loin.

Nous commençons par les références à H. et à son Hex. que l'on trouve dans les registres n°s 10 et 12 :

1. Ms. roum. 10, *Lexicon iuris civilis*⁹⁴

— F. 5^v (1819), Harm. p. 34, § 44 : *In quaestionibus de finibus ... inhaerendum est*⁹⁵ = éd. Heimb. I 3, 44 (texte latin identique).

— F. 6^r (1819), Ex. Arm. p. 388, *leg. agrar.* tit. 1 § 9 : *Si duo fundi de limite aut agro litigent, cognoscant iudices, eique qui pluribus annis possiderit, ius suum reddent. Sed si antiquus sit limes, antiqua possessio inconcussa maneat* = éd. Heimb. *Leges agrariae* I 9, p. 833 (texte lat. id.).

F. 7^r (1819), Harm. lib. 4, tit. 8, § 9 (p. 281) : *In dotis promissione... pater debet dotem* = éd. Heimb. IV 10(8), 9—10 (t.l.i.).

F. 11^v (1820), Harm. p. 258, § 8 : *Mulier constante matrimonio... fundus deterior est factus* = éd. Heimb. IV 11 (9), 8 (t.l.i.).

F. 16^r (1820), Harm. libr. 3, tit. 5, schol. ad § 57, p. 194 = éd. Heimb. III 5, 57, schol. à la note a.

— F. 36^r (1820), Armenopol, cartea 4, tit. 10, § 4 : *să legiuiește că femeii ce să însoțește de al doilea nu să dă ύπόβολον* = éd. Heimb. IV 10, 4.

— F. 66^r (1820), Armenopol, cartea 1, tit. 8, § 3 : *(ce este în scurt extract din novella 73 cap.2) să zice : la un document trebuie să fie de față și trei marturi, ca să aibă credință și să lipsească toată înpotrivire și clepetire* (avec la remarque que ce principe est plus ample-ment énoncé aux *Bas.* 22, 4, 2, tome III p. 104) = éd. Heimb. I 8, 3 (t. i); cf. la trad. de Carra (*B Acad. ms. roum.* 4317 f. 51^r) : «*La facere*» *zapisului trebuie să fie de față și trei marturi, ca să aibă credință, și să fie afară de toată înpotrivirea și de toată hula* ».

⁹² Hurm. XX 423 n° 415 (28 août 1818).

⁹³ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Princ. roum. 1766—1830*. Bucarest (1970), 180; v. Val. Al. Georgesco et Ovide Sachelarie, *Les contacts entre le droit moldave et le droit autrichien au début du XIXe siècle*, in «*Festschrift Hellbling*» Salzburg (1971).

⁹⁴ Les feuillets libres et la partie libre des feuillets sur lesquels avaient été transcrits certains syntagmes du *Lexicon*, ont été couverts de consultations et extraits des *Bas.*, du *CIC*, de l'Hex. et différents auteurs modernes.

⁹⁵ Suit la référence à des textes du Digeste et du Code de Justinien, avec leurs équivalents aux *Bas.*

— F. 66^v (1820), Armenopol, carte 1, titlul 8, § 4: *La orice document mai înțiti cerem dovezile de la acela carele l-au scos și apoi de la acela ce zice că este neadevărat (plaston) =* éd. Heimb. I 8, 4 (... πλαστόν...); cf. trad. Carra, op. cit. f. 51^r: «*La orișice zapis cerem înțiti dovezile aceluia ce-l are, și pe urmă aceluia ce zice că este mincinos*». Flechtenmacher cite aussi les dispositions parallèles des *Bas*.

— F. 67^r (1820), Armenopol, carte 1, titlu 3, § 10: *Cînd va ave<a> cineva în stăpînire<a> sa, un lucru străin cu re<a> credință, i să dau treizeci de ani [...] și pentru inima sa ce<a> răpiloare și iubitoare de strîmbătate* = éd. Heimb. I 3, 10; cf. Carra, f. 32^v: «*Iar cînd iarăși lucrul cel străin îl paște cineva [...] ori pentru răpiloarea sa voință, și iubire de strîmbătate*» (§ 3 al. 2).

— *Ib.*, «*Asemeni și la § 45: Acel ce au tras pe cineva la giudecată pentru un lucru nemișcător pe carele îl va fi stăpînit nu din o dreaptă pricină, și nu s-au depărtat cu paragrafia 30 de ani nici au pierdut jalba sa, acela iarăși își cîștigă dreptul său*» = éd. Heimb. I 3 45 a; Carra cf. f. 35^v § 38).

— *Ib.* «*și Armenopol, carte 2, titlu 1, §§ 14, 15 și 16: Cînd are cineva în stăpînire<a> sa un lucru străin, cu re<a> credință, adevă ceri că l-au răpit cu sila, ori l-au luat în lăria, sau au făcut vicleșug sau l-au cumpărat, știind că este străin, sau au făcut alt asămîne chip [...] aceasta să legiuește pentru lucrurile cele nemișcătoare*» = éd. Heimb. II 1, 14: [...] *Ex hoc quidem in rebus soli*.

Et Flechtenmacher continue (f. 67^v): «*Paragraful 16 este extract din Novella 119 cap. 9 și este în Cărțile Împărătești, tom. al 6-lea, carte 50, titlul 14 și 15, cap. 10, fila 626 ce zice [...]*». Suivent des références au Code Call. («*Codică politicăască a Moldaviei*») § 1940 et à «*Armenopol*» cartea 1, tit. 3, § 9: să anerisește παραγραφή de 40 ani cu aceste cuvinte: *Ca nu cumva acei puternici, cînd li strîmbătăleşază și înșală pe cei săraci, să să agiute cu παραγραφή de 40 ani, nici acei săraci, instrîmbătîindu-să de cătră cei puternici, să nu fie opriți cu παραγραφή de 40 ani, a-și cere dreptul său, și nici hotarnicile (περιορισμούς, finium descriptionem; v. éd. Heimb. l.c.) macar de ar fi și cuprinsă prin hrisoave, să nu aibă nici o lărie, cînd s-au făcut cu strîmbătate și cu înșălăciune. Tot această noimă este cuprinsă în cod. pol. § 1938 ce zice [...]*» = éd. Heimb. I 3 65: *Novella autem constitutio imperatoris Basilii Porphyrogenetae quadragenariam praescriptionem abrogat in his: [...] neque fiscus tempore excludatur, sed ius suum ab Augusto Caesare repelat, et ad hoc recuperandum facultatem habere iudicetur*; la fin, à partir de *neque fiscus* manque chez Flechtenmacher; cf. Carra, f. 37^r § 59 qui a compris le texte autrement: «*Nici închierile vadelilor să nu aibă nici o lărie, de să vor și hotărî prin hrisoave [...]* nici obștiia să nu se popriască cu trecire de multă vreme, ce să-și cee dreptul său...»

— F. 81^v (1824), Harm. l.1, tit. 8, § 3, p. 63: *Instrumento etiam [...] sit experts =* éd. Heimb. I 8, 3 (t. l. i);

— *Ib.* (1824), Harm. lib. 1, tit. 10, § 2, p. 70: *Et apud acta [...] transactio rata est =* éd. Heimb. I 10, 2 (t. l. i);

— *Ib.* (1824), Harm. lib. 1, tit. 12, § 16: *Quod si minor alicui donaverit, donatio est irrita, nisi post uicesimum quintum annum decennium aut uicennium effluxerit, tam uiuo illo, quam mortuo =* éd. Heimb. I 1, 16: *Quod si minor alicui rem suam donaverit [...] 17 [...] irrita est donatio, nisi post uiginti quinque annos decennium uel uicennium effluxerit*,

— F. 82^v (1825), «*Capite de pravili ce am dat la 11 sept.*» (affaire de divorce), «*vezi Arm. cartea 4, tit. 12, § 13 cum și cartea 6, tit. 2, § 22*» (corroborés par les *Bas*. 28, 7, 1 et Cod. Call. § 121 et 124) = éd. Heimb. IV 15 (12), 13; VI 2, 22.

— F. 88^r n° 5 (1825) (tutelle de la mère non remariée), *Armen. cartea 5, tit. 11, § 20. 21 și 50* = éd. Heimb. V 11, 20; 21; 50.

— *Ib.* n° 7, *Arm. cartea 4, titlu 7, § 23* = éd. Heimb. *l.c.*

— *F.* 88^v n° 12, *Arm. cartea 4, titlu 7, 8, cum și c. 5, t. 11, § 52* = éd. Heimb. *l.c.*

— *Ib.* n° 14^b, *Armenopol, cartea 5, titlul 8, § 87* = éd. Heimb. *l.c.* in fine.

F. 89^v n° 20, *Arm. cartea 4, titlul 4, § 25* = éd. Heimb. *l.c.*

F. 90^r n° 26, *Arm. cartea 5, titlul 8, § 17* = éd. Heimb. *l.c.*

— *Ib.* n° 29, *Arm. cartea 5, titlul 8, § 18* (corroboré par le § 940 *Cod. Call.*) = éd. Heimb. *l.c.*

— *F.* 91^r, *Armenopol 1, 13, § 24* = éd. Heimb. *l.c.*

— *Ib.* *Armenopol, cartea 1, titl. 12, § 57* = éd. Heimb. *l.c.* (*non concordants*).

— *F.* 91^v, *Arm. cartea 5, titl. 11, § 22* = éd. Heimb. *l.c.*

— *F.* 96^v, « *Cum și în Armenopol, cartea 5, titlu 8, § 13, unde zice: frații și surorile ce vor fi tot dintr-aceiași părinți [...]* » = éd. Heimb. V 8, 13.

— *F.* 97^v (1826): « *Nu am putut găsi dezlegarea pentru moșia de zestre, căci din Cărțile înpăratești, tom. II, fila 214, cap. 82 nu vorbește de lucrurile de zestre* ». Flechtenmacher cite ensuite *Bas.*, tom. IV, p. 729 et 731: *ubi ait et multo magis haec in dote observantur, si quid rerum dotalium uel alienauerit, uel pignori obligauerit, lege et Harm., p. 172 § 55.*

— *F.* 99^r (1826), *Confer Harm. 4, 9, § 26, p. 261* = éd. Heimb. IV 11 (9), 20, mais ce texte ne concorde pas avec le contexte de la consultation de *Fl.*

— *F.* 100^v (1826), « *Dislegare* » (consultation). Après citation des *Bas.*, Flechtenmacher ajoute: « *se găsește și la Armenopol, cartea 4, titlu 8, § 36* » (= *Cod. Call. 1646*); et citant de nouveau les *Bas.*, il précise: « *și la Armenopol, carte 4, titlu 9, § 22* » = éd. Heimb. *l.c.*

— *F.* 100^r (1826), « *Deslegare pravilnicească. Din Armenopol cartea 3 titl. 3, § 17* »; (affaire de prescription): « *din Armenopol, cartea 2 titlul 1 § 14* » = éd. Heimb. *l.c.*

— *F.* 101^v (1826), « *Capite de pravilă. Bas. tomul I, 2, 3, 59, p. 76, cum și Armenopolu, cartea 5, titlu <?>, § 59* ».

— *F.* 103^r (1826), « *Din Armenopol, cartea 1, titlu 12 § 33* » (corroboré par les *Bas.* tome 4, page 459) = éd. Heimb. *l.c.*

— *F.* 103^v (1826). *Adnotationes ad nouellam Imp. Leonis 22 (schol. 24). Res ita constituenda est: coniunx superstes, non contrahens secundas nuptias, lucra nuptialia poterat alienare.*

(*f.* 104^r) *et eidem dari uirilem in omnibus mariti bonis, ut hinc notare liceat, non esse de nihilo, quod Harmenopolus operis sui initio retulit, Tribonianum pretio leges fixisse et refixisse, [cf. éd. Heimb. I 1, 6].*

Quae Nou. 22 exstat in Harmenopulo, lib. 4, titl. 10, § 16 in fine [= éd. Heimb. IV 13, 6]:

Vir autem liberis carens [...] et honorem primis nuptiis seruata (lege eod. pag. 207 e Nou. 127, c. 3 et schol. infra). Ex nou. Caesaris Leonis 85 pars posterior:

§ 7 *Hanc autem portionem uir rationibus inferat [...] neque de mulieris accipito* = éd. Heimb. IV 13, 7.

— *F.* 106^v (1827), *Harm. pag. 114 lib. 2, titl. 3, § 4: Iudicati petitio... contra heredes datur* = éd. Heimb. II 3, 3 (*Iudicati actio etc.*). Le terme de *petitio* se trouve dans l'éd. Gothofredus (1587), mais dans une autre version. Flechtenmacher reproduit également le scholium: *Quum primum quis condemnatus sit [...] etiam aduersus damnati heredes competit, qui se trouve dans l'éd. Heimb. à la p. 233 n.d.*

— *F.* 119^r (1827), « *Pravilnicească dislegare. Întru pentru venitul danii. Peculia de patru feliuri sînt: aprosporista, paganica, oștenește și ca niște oșlenește. Aprosporista sînt acele, care iau copii<i> din moștinire<a> micii lor, a bunilor și a străbunilor și a altor rudenii de spre maica lor, al cărora folos îl are părintile, iar stăpînire copii<i>. Asămine cu acele sînt și acele ce cîștigă copii<i> din spre o facire de bine a cuiva, și din ostinitile lor, cum și din însofîrile lor, pentru care averi părintile are folosul, iar stăpînire copii<i>. Din Armenopol, carte 5,*

tit. 2, § 4. * = éd. Heimb. V 2, 4: *Peculia quadripartita sunt, aduentilia (ἀπροσποριστά), pagana siue profectilia (παγαγινά), castrensia (καστρένσια) et quasi castrensia (ὡσανεὶ καστρένσια), Et aduentitia quidem sunt, quae ex matris aut maternorum avorum proauorumque et similitum cognatorum hereditate obueniunt: horumque usum habet pater, proprietatem liberi. His adfinia sunt, quae ex munificentia forte et propriis laboribus liberi adepti fuerunt, item ex causa nuptiali [, de quibus filiofamilias testari non licet, sed nec patri praemortenti:]* * horum autem usum habet pater, proprietatem liberi.

— F. 132^v, Harm. p. 86 schol. *De dote a uiro consumpta ius suum adipiscitur post praestitum de rebus non amotis iusiurandum. Non enim pro lucro fauemus mulieres, sed ne damnum patiantur, suisque rebus fraudentur, curamus, [...]* (suit un texte grec extrait des Bas). Cette scholie reste à être identifiée.

— F. 142^r, Harm. 4, 9, § 18: *Perpetua est dotis exactio, ... quae quadraginta demum annis exstinguuntur* (= éd. Heimb. IV 11 (9), 18.

— F. 151, Arm. lib. 1, tit. 11, § 10: *Etiam absentis rem delinens de ui conuenitur, nisi 30 anni effluxerint, ex quo possessionem adprehendit* = éd. Heimb. I 11, 10.

— *Ib.*, Ar. l. 1, t. 3, § 45: *Qui quem conuenit de re immobili non ex iusta causa possessa, et 30 nondum exclusus est, neque suam actionem amisit, in ius suum restituitur* (= éd. Heimb. I 3, 45 a: ... *tricennio...*). *Et schol. Nam 30 annor. praescriptio et furti et ui bonor. rapt. actiones tollit* (éd. Heimb.: deest).

II. Ms. roum. 11.

F. 95 (1837). « *Copia tălmăcirii dată lui N. N. Din Neara împăratului Romano celui Bătrîn. Pravilă pentru protimisire. Dacă vor fi mulți împreună hotarnici împrejurul unei averi nemșcătoare (κτῆμα) ce este de vîndul, atunci trebuie să să trimată înștiințare la fieștecarile [...]* loși vor ave deopotrivă pronomion [...] (Copie de la traduction remise à N.N. D'après la nouvelle de l'empereur Romain l'Ancien. Loi sur la protimésis. S'il existe beaucoup de copropriétaires d'une fortune immobilière (κτῆμα) [...] = éd. Heimb. III 3, 105. La traduction de Flechtenmacher est différente de celle de Carra (v. ms. roum. 4317 f. 126^r), qui est plus fidèle et plus réussie: « *Deci cînd vor fi mulți răzeși înpregiurași la moșia ce să dă, să aibă a să da înștiințare fieșteacăruia... privelegiile tuturor...* ».

III. Ms. roum. 12, « Portativ ».

— F. 44^v: Code civil de 1816–1817. 2e Partie. Le droit personnel; f. 48: Ch. II Du droit du mariage; f. 52^r: § 152, L'avantage de la veuve qui, n'ayant pas d'enfants, se remarie après l'année de viduité; § 151, Son avantage alors même qu'elle aurait des enfants: *lege Armenop<ulum>*, p. 246, § 24: *solum usum fructum illi (mulieri ad alteras transeunti nuptias) relinquens* = éd. Heimb. IV 9 (7), 24: *Sed etsi mulier annum expectauerit [...]* et *ad alteras transierit nuptias adspersa priores [...]* si quidem liberos non habet (Cod. Call. § 150) [...] si uero proles existet (ib. § 151) [...] non solum usum fructum illi relinquens.

IV. « La leçon inaugurale du cours de droit (1830).

* Ce passage [] sauté par Flechtenmacher, se trouve traduit chez Carra [(B Acad. ms. roum. 4317 f. 211^{r-v}); les deux versions coïncident en grande partie, sans que l'on puisse affirmer que F., ayant devant ses yeux le texte de 1804, a voulu donner quand même sa propre traduction (ou celle de son collaborateur moldave ou grec roumanisé). La traduction de Carra est supérieure (v. l'effort de rendre en roumain *aduentitia* et *profectilia*): « *Peculia ... neadăogite, pârînfăști, oștenești, și ca niște oștenești. Neadăogite stînt, cîte au copiii din moșteni-rea>* maicii lor, a moșilor, a strămoșilor și a altor rudenii de pe maica lor, a căroră fotosul îl are pârînteale, [...] la cari copilul supt pârînfăscă stăpînire încă fiind, nu are voie să facă diată, ce nici pârînteale său murind mai înainte [...] ».

Dans cette leçon célèbre publiée dans *Uricariul* (XIX 476—490) et reproduite par Andrei Rădulescu dans sa brochure commémorative de 1930 (*Două lecții de drept etc.*; cf. Gh. Ungureanu, in *De la Acad. Mihăileană...*, Iassy, 1936, 332—338), on trouve le passage suivant sur H. et son œuvre :

« Très renommé est aussi le livre (*carte* = livre et code) de lois composé par Constantin Harménopule, qui a été jurisconsulte (*pravilist*) et juge à Thessalonique et conseiller des empereurs Jean Cantacuzène et Jean Paléologue ; il l'a rédigé en 1345 (Fl. ne répète plus l'erreur chronologique de Donici — V.G.) et le divisa en 80 (lisez : 60) titres (lisez : livres). Ce code étant très utile pour l'étude de la science des lois, a été imprimé en latin et en grec dans plusieurs villes. L'édition la plus récente et la mieux corrigée est celle qui fut imprimée en 1780 à La Haye en Hollande ».

V. *Le projet non exécuté d'un grand commentaire du Code de 1817, intitulé « Code civil extrait des codifications de l'empereur Justinien, avec des citations tirées des Basiliques, ainsi que d'Harménopule, traduit et commenté » (septembre 1838).*

En décidant de doter le droit moldave d'un ouvrage semblable autant que possible au célèbre *Commentar* de l'ABGB par Fr. von Zeiller (1811—1813), Flechtenmacher, tirant des conclusions courageuses de son expérience moldave et des obligations de sa charge⁹⁶, se rendait compte que le code pour lequel il avait utilisé de près l'ABGB, quelques lois spéciales et la doctrine autrichiennes, devait être replongé encore, pour une certaine période, dans le contexte romano-byzantin du pays récepteur, c'est-à-dire que le code de 1817 devait être compris, interprété et appliqué comme un monument ayant à sa base le droit des Basiliques et du Manuel d'Harménopule. Ce choix est significatif, car Flechtenmacher, en le faisant, pensait avant tout „aux lois de Justinien”⁹⁶.

D'après le plan qu'il a laissé de son ouvrage, l'flechtenmacher entendait y insérer — au livre Ier — « des notions générales avec la biographie ou narration de la vie de l'empereur Justinien et de son ministre Tribonien, et en même temps avec des détails sur les Basiliques

⁹⁶ La concordance du code civil de 1817 et des Basiliques, citée ci-dessus, constituait, à coup sur, un matériau essentiel pour l'élaboration du Commentaire de 1838. Le plan de ce dernier ouvrage, complété par quelques fragments de son futur texte et par des indications sur les sources utilisées (un ouvrage en deux volumes dont le nom d'auteur et le titre ne sont pas indiqués : I, n-os 38 à 2214, pp. 4—284 ; II, n-os 8553 à 13534, pp. 1—694 ; le Digeste, le Code, les Bas. éd. Fabrot et Heimbach, celle-ci citée pour la première fois dans la culture roumaine, 5 ans après l'apparition du 1er tome) se trouve dans l'important ms. roum. 105 de la B. Acad. [voir I. Bîanu et N. Hodoș, *Catalogul...*, 1 (1911), n-o 105 ; Andrei Rădulescu, *Pravilistul Flechtenmacher*, (1923), 222—223]. Ces matériaux permettent de démontrer, comme nous le ferons dans une étude séparée, que le *Commentar* de Fr. von Zeiller (dont un exemplaire annoté par Fl. qui y avait marqué aussi la concordance des paragraphes du code moldave avec ceux de l'ABGB, appartenait en 1894 à la bibliothèque de Michel Bonachi, *Persoanele morale în codul Calimach* 14—15) n'était pas destiné à remplir le rôle de modèle exclusif. Dès lors, la thèse du Pr G. Mantzouphas (*Die Gründe...*, 229—231) selon laquelle Fl. aurait dès 1813 conçu d'utiliser le *Commentar* „für seine eigennützigen Zwecke”, en se préparant en 1838 à publier sous son nom l'œuvre de Zeiller, avec de simples renvois aux lois justiniennes et byzantines, n'est pas confirmée. D'ailleurs, le livre comme tel n'a pas été écrit. Dès lors, ce qui nous semble évident, c'est que Fl. s'était engagé dans la voie d'une sorte de naturalisation du code de 1817. A cette fin, il avait mis en veilleuse les rapports réels du code moldave avec l'ABGB. Par contre, les fondements romanistiques de ce dernier code lui permirent de présenter, pour des raisons d'ordre politique [que le Pr G. Mantzouphas, *ib.* (1965), 328 a fort bien énoncées ; cf. notre étude dans *Studii*, 13, (1960), 84], le code de 1817 comme étant issu directement des Bas. et de l'Hex.

qui sont utilisées dans la Principauté de Moldavie aux termes de l'art. 318 du Règlement organique, ainsi que sur Harménopule», et à ce propos il précise l'introduction et l'utilisation de l'Hex. en Russie après 1812⁹⁷.

On est un peu étonné de constater que Flechtenmacher semble avoir entrepris une traduction roumaine du célèbre manuel du juge de Thessalonique. En effet, sur la liste des livres que la veuve du juriste moldave voulait vendre, figure le «*manuscriptum Harmenopoli ins Moldavische übersetzt von Christian Flechtenmacher*» (2 volumes).

A propos de cette traduction intégrale qui doublait celle de Th. Garra (1806), il convient de mentionner les traductions fragmentaires de l'Hex., qui circulaient à l'époque. Dans le registre d'affaires du spathaire Thomas Luca⁹⁸, dont la femme décédée était née Balș, à une date postérieure au 15 déc. 1821 l'on trouve un texte de onze paragraphes numérotés de 1 à 11, relatifs à la coutume, à la dot et à l'hypothèque, aux successions et à la syneisphora (rapport de la dot et des donations), à la restitution, avec renvoi à la page de l'édition utilisée (qui n'est à coup sûr qu'une récente édition Spanos)⁹⁹.

Nous terminons notre bilan par cet étonnant projet moldave de modernisation du Manuel d'H., après l'apparition du Code Callimaque et à la veille du Règlement organique, avec l'espoir vite déçu de faire d'un Néos Harménopoulos le code général de la Moldavie au XIXe siècle. Nous avons relaté ailleurs la découverte à Jassy de ce manuscrit¹⁰⁰ que j'ai remis en 1961 à Gh. Cronț aux fins d'étude pour son article cité sur l'Hex. d'H. Il n'y a pas lieu de revenir sur la description qu'il en a donnée, en le datant avec M. Ungureanu, de 1821. D. S. Gkinis¹⁰¹ a tout de suite saisi l'importance du document et a réussi à en donner une édition, en avançant la date en 1830. L'auteur du projet, K. K. Chrysoképhalos nous est connu par un document du 24 avril 1814, où il est présenté comme un maître (*dascâl*) qui possédait beaucoup (*nu puțină*) de science juridique (*a legilor*).

Le lancement de ce projet prouve que l'échec de l'initiative de 1804 (v. ci-dessus) n'avait pas découragé tous les tenants d'un byzantinisme juridique à outrance. Le fait que son auteur était un juriste d'origine grecque en dit long sur son apparition. Si le projet date de 1821, il anticipe sur l'adoption de l'Hex. en Grèce comme code du nouvel Etat national. Si cette date doit être reportée vers 1830, ce sont sans doute les événements de Grèce qui ont donné à Chrysoképhalos des ailes pour lancer son projet moldave. Peut-être ne pensait-il

⁹⁷ V. Gh. Ungureanu, *Date nouă cu privire la ... Christian Flechtenmacher și Damaschin Bojinca*, in *Arhiva*, 41 (1934) 51.

⁹⁸ B Acad. CMXLII/26e (signalé par Vlad Georgesco). Ce texte sera édité avec d'autres traductions fragmentaires de l'Hex.

⁹⁹ *Frag. Th. Luca*

fila 280 § 5

Pe zestre numărătoare <a> o face cînd ar fi că să va număra și să va da în mînele bărbatului, iar nu scriire izvodului zestrilor.

éd. Spanos, 1744

IV 8 <11> (p. 319)

Τὴν προῖκα τὴν κάμνει ἡ μέτρησις, ὅταν διλαδῇ μετρηθῇ, καὶ δοθῇ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἀνδρός, καὶ ὅχι ἡ γραφὴ τοῦ προικοσυμφώνου.

éd. Heimb.

IV 10 11

Dotem numeratio, non scriptura dotalium instrumentorum facit.

¹⁰⁰ Arch. Etat, Jassy, 1638.

¹⁰¹ Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 33 (1964), 185—205; cf. idem., *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Athènes (1966). Dans un mandement du 24 avril 1814 (Gh. Ghibănescu, *Sur. și izv.* VII, 70, n° 47), le métropolitain Veniamin fait savoir à deux boyards de la famille Cuza qu'ils ont à se réunir avec un archidiacre et avec le professeur (*dascâl*) Costandin Hrisochefal, qui possède pas mal de science en matière de lois et de codes («*care are nu puțină știință legilor și pravililor*»), afin de procéder au partage de leur héritage «d'après la décision des saints codes et canons». Le document a été signalé pour la première fois par I. C. Filitti et <D.> I. Suchianu, *Contribuții la ist. just. pen. în Princ. rom.*, Bucarest (1928), 36, n. 9.

même pas travailler de la sorte exclusivement pour les Moldaves. Quoi qu'il en soit, son idée d'élaborer un Nouvel Harménopule était plus intéressante que la simple adoption du Manuel rédigé au XIVe siècle avec des matériaux remontant jusqu'au VIe et même plus loin. Seulement, même avec des moyens d'Etat, l'idée de Chrysoképhalos constituait une œuvre de longue haleine, presque aussi difficile que la mise sur pied d'un nouveau code, alors que la formule adoptée en Grèce fournissait une solution expéditive, dont le caractère provisoire explique pourquoi elle a pu durer plus d'un siècle.

Conclusions

Après les Basiliques et le *Corpus Iuris Civilis*, l'Hexabible constitue, à partir de 1700, le monument de droit byzantin le plus important comme source de la réception positive et doctrinale de ce droit en Moldavie et en Valachie. Sa carrière directe commence avec la BM et se clôt avec les Règlements organiques. Elle est plus riche en Moldavie, où l'on procède à deux traductions roumaines de l'Hex. et où se produit le projet de Chrysoképhalos concernant son Nouvel Harménopule. Les attestations du recours que l'on faisait à l'Hex. dans des procès devant les instances civiles sont plus nombreuses pour la Moldavie, à en juger d'après les documents identifiés jusqu'à présent. Mais on est loin de connaître le nombre exact de ces attestations enfouies dans les matériaux inédits de nos archives. Dans un grand nombre de cas, le recours à l'Hex. restera occulte, parfois masqué par la référence à la *Pravila*, sans possibilité de trancher, lorsque le principe est commun à l'Hex. et à un autre recueil d'usage courant, ou bien beaucoup plus souvent, annulé par le silence du document sur le texte de loi appliquée. Dès 1739, le métropolite Néophyte favorise l'emploi de l'Hex. par la dicastérie de Bucarest.

Le recours à l'Hex. comprend, en premier lieu, des matières extérieures au CIC, en commençant par la prolimésis. Son emploi comme livre de doctrine semble surpasser son usage comme code de séance dans les tribunaux. Les appellations de « *Sf. pravilă* », « code Harménopule », « le code de l'interprète des lois » sont cependant significatives. L'usage constant des éditions classiques doit être souligné, de même que la diffusion des matériaux contenus dans les appendices de ses mss. et, en tout premier lieu, les lois agraires. Toute la réception hexabiblienne se rattache à un milieu de culture savante et d'origine occidentale. Mais sa large diffusion et les résultats positifs auxquels il conduit permettent de parler à la fin d'une implantation relativement populaire de l'Hex., soit par la version néo-grecque, soit par les extraits traduits en roumain qui circulaient, soit même par la traduction intégrale de 1804 (quoique l'action des copies peu nombreuses en circulation ne doive pas être exagérée, d'autant plus qu'il n'existe pas de trace de son rayonnement en Valachie).

En gros, l'Hexabible — à côté des Basiliques — a beaucoup contribué à la diffusion dans les Principautés du droit romain dans un contexte de plus en plus modernisé à l'aide d'éléments de technique et de doctrine de droit naturel et « illuministe ». C'est ce qui a préparé le terrain — en créant une tradition vivante — au nouveau processus de réception — tant décriée — qui après 1831 et surtout de 1859 à 1866, se détournera de la coutume locale et s'engagera dans la construction d'un droit bourgeois moderne, en faisant appel sans effort aux produits les plus avancés de l'évolution historique du droit européen. Car celui-ci était assumé et adapté en tant que synthèse — évidemment plus individualiste — d'une coutume essentiellement communautaire et médiévale, et du droit romain commun, si proche du droit romano-byzantin.

Celui-ci, d'ailleurs, ne quittait forcément la scène de l'histoire qu'après avoir servi les intérêts de classe des maîtres du jour, et rendu d'importants services durables à la vie juridique, à la lutte pour une justice (encore mystique et mythologique) et à la culture juridique roumaine. Devenant ainsi un facteur historique complexe de formation du droit roumain, le droit romano-byzantin et l'Hexabible, en tant que véhicule des valeurs et de l'action pratique de ce dernier, sont loin d'être un droit étranger.

A D D E N D A

Pag. 213, n. 4 — D. M. Kaouchansky, *L'Hexabible de Constantin Harménopoulos dans les Pays balkaniques*, in *Les Balkans* 11 (1939), 351—357, avec des vues contestables.

Pag. 214, n. 6 — D.E. Maurocordato, *Harménopule et son Manuel de droit civil*, in *Rev. de législation et de jurisprudence* (1846) I, 193—204, judicieux, bien documenté, encore utile; E. Hertzog (Herzog), *Πραγματεία περὶ τοῦ Προχέιρου ἢ τῆς Ἑξαβίβλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου*. Munich (1837); Sp. Sakellaridis, (Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου (βίος καὶ ἔργα). Athènes (1916).

Pag. 221, n. 40 — Le ms. 139 (ASB), registre de la Métropole de Bucarest (1739—1800), établi par ordre du grand métropolite Néophyte, conseiller de C. Maurocordato, contient des jugements nomocanoniques (entre autres avec application de code valaque de 1652, dès 1740, v. ff. 142^v, 143^r, 212^v, 217^v, 222^v) et un recueil peu systématique de textes juridiques d'emploi courant, en grec ou en roumain (Bas., Hex., Blastarès, Zónarar, Balsamôn, Nov. I.). Il présente une importance exceptionnelle pour la réception en général et pour celle de l'Hex. en particulier (v. ff. 71^v, 74^v, 141^r, 158^v, 161^v, 163^r, 165^v, 166^r, 167^r, 168^r, 169^v trois fois, 170^{r-v}, 172^v, 173^v, 178^r etc.). Il fera l'objet d'une présentation spéciale. Le doc. du 3 mars 1749 cité est une importante consultation intéressant les familles Rosetti et Brincoveanu. Par application de la notion d'hérétique (Just., Fex.), un Nicolas Rosetti, en tant que catholique, est exclu de la tutelle d'un neveu apparenté aux Brincoveanu.

Avant 1749, Néophyte, par un achat de livres de la B M, avait fait passer l'éd. 1540 de l'Hex. à la Bibl. de la Métropole (v. M. Carataşu, in *Studii şi cerc. de bibl.*, XIII, à paraître).

Pag. 221, n. 40 — 15 juin 1807 (B. Acad. CMLII/85, Affaires de rachat avec protimésis, extraites des registres du divan de Moldavie): retrait de voisinage après 9 ans depuis la vente en question, car „selon les *pravile* (codes byzantins, en l'occurrence l'Hex.) le délai de protimésis n'était pas encore expiré, étant possible d'agir pendant 10 ans”.

Pag. 223, n. 47 — Le texte de Fotino II 89 et 91 ne figure pas dans les mss. de la famille A. Dans l'éd. Zépos, ces titres sont représentés par leurs seules rubriques, d'après la description du ms. gr. 987 (fam. B) par N. Camariano (*Catalog*, Buc. 1940).

- Pag. 226, nr. 53 — Le début du texte de Varinus Favorinus (Μέγα ... Λεξικόν; *Magnum Dictionarium*, Rome 1523; éd. vénitienne de 1712, dédiée au prince de Valachie, C. Brincoveanu) est paraphrasé: Νόμος ἐστὶ βασιλικὴ διάταξις ἢ πρόσταγμα βασιλέως. La dernière phrase (Καλοῦνται) n'y figure pas. Les autres définitions ne lui sont pas empruntées. L'exemplaire de l'éd. 1523 que possède la B. Acad. (Bucarest) porte l'*ex libris* suivant: τοῦ Ἰωάννου γραμματικοῦ ἐκ τῆς Μολδοβλαχίας 1677 ἐν Ἀμστερδάμῃ.
- Pag. 239 — F. 101^v (1826), *Bas. tomul III*, 23, 3, 52, p. 385, cum și *Armenopol*, *cartea 3*, titlul 7, § 12 = éd. Heimb. III 7, 13.
- Pag. 242, n. 99 — Cf. Th. Carra, ms. roum. 4317, f. 185^v (IV 8 § 10): Numărare în mâna bărbatului face pe zăstre, iar nu scrisoare numai de tocmală zăstriei (= éd. Gothofredus, 1587, IV 8, 14).

PRIMUL CONGRES AL LIMBII LATINE

DE

TRAIAN COSTA

„Academia Latinitatis inter omnes gentes fouendae”, alcătuită din 34 de savanți reprezentând 26 de țări, sub președinția ilustrului arheolog Pietro Romanelli, în sesiunea sa din aprilie 1969 a hotărât ca întâiul „Conuentus omnium gentium Latinis litteris linguaeque fouendis” să se desfășoare la București, între 28 august și 3 septembrie 1970. Organizarea conuentului a revenit unui comitet român prezidat de prof. N. I. Barbu.

În lunile premergătoare, munca de pregătire tehnică a congresului a fost însoțită de o intensă acțiune de popularizare, prin mai multe conferințe la radio, prin articole, interviuri și informații în ziare și reviste. Aș menționa doar paginile pe care i le-a consacrat revista *Tomis* (în numărul din august 1970).

Participanții din străinătate, vreo 250, au început să sosească la București cu o săptămână înaintea deschiderii oficiale a conuentului. Tuturor, străini și români, le-au fost înminate documentele întâlnirii, cum ar fi rezumatele comunicărilor (cea a maghiarului Csillag Pál, *Ius humanitasque Latina*, chiar cu textul integral) sau texte ilustrative (*De Germaniae Latinitate aetatis renatarum litterarum specimina aliquot* ale lui Harry C. Schnur, din Stamford, Connecticut, S.U.A., cuprinzând însă și un salut în distihuri latine adresat de autor conuentului), un mic manual de conversație latină (elaborat de N. I. Barbu, C. Drăgulescu și Gh. Nencescu), precum și culegerea de studii și articole *Ausonia* etc. Un deosebit interes au manifestat participanții pentru... insigne congresului, devenită aproape instantaneu obiect de colecție.

Solemnitatea de deschidere, desfășurată în aula magna a universității, a fost onorată de prezența în prezidiu a președintelui Consiliului de Miniștri al țării noastre, Ion Gheorghe Maurer, a ministrului Învățămintului, Mircea Malița, a președintelui Academiei de științe sociale și politice, Miron Constantinescu, a președintelui Consiliului național al cercetării științifice, Gheorghe Buzdugan, a președintelui societății noastre de studii clasice, acad. Alexandru Graur; președintele Academiei latinității era reprezentat de Virgilio Paladini.

Alocuțiunea inaugurală a fost rostită de prim-ministrul României, Ion Gheorghe Maurer, fapt care a făcut o puternică impresie asupra participanților străini, fiind reliefat apoi în toate relatările presei internaționale, atât din Europa, cât și din alte continente. Versiunea tipărită în latinește a discursului de deschidere a fost înmînată tuturor celor prezenți, iar textul românesc a apărut în *Scnteia* din 29 august.

Cum lucrările congresului vor fi publicate integral, mă mulțumesc să relev aci numai câteva lucruri care mi se par mai interesante.

Mai mult de o pătrime din numărul total al comunicărilor au fost ținute de români, care au luat cuvîntul de multe ori și la discuții. Celelalte comunicări — din care cîteva în plus față de program — s-au datorat unor nume de seamă din umanismul mondial, ca Riccardo Avallone, Francesco Barone, Karl Büchner, Constantinos Grollios, Johann Irmscher, Alain Michel, Viktor Pöschl, Wolfgang Schmid, Raoul Verdière, pe lângă cei pomeniți mai sus. N-aș vrea să mai menționez nici tematica fiecărei ședințe în parte, afară doar de cele închinete problemelor generale ale predării limbii latine : s-a evocat necesitatea utilizării metodelor moderne audiovizuale, experiența predării limbilor clasice la elevi de 6—7 ani, utilitatea limbii latine în studiul științelor naturii, nevoia răspîndirii unei pronunții unice, științifice, pe deasupra particularităților „naționale”. Faptul că absolut toți vorbitorii, în rapoarte, comunicări, discuții (chiar și în anunțuri), au făcut uz numai de limba latină, dovedește încă o dată, dacă mai era nevoie, universalitatea acesteia, „capace (cum va scrie apoi Sergio Felici) non solo di unire idealmente, ma anche di far comunicare rapidamente e facilmente studiosi di nazioni e lingue diverse. La lingua latina poi si è ancora una volta rivelata adattissima ad esprimere in forma chiara, concisa ed efficace tutti i contenuti delle scienze moderne, anche le più progredite, dalla didattica alla psicologia, dall'estetica alla musica, dalla pittura all'elettronica”.

Conventul s-a bucurat, cum am spus, de prezența unui mare număr de învățați străini din aproape treizeci de țări de pe aproape toate continentele. Pe lângă cei citați mai înainte și cei pe care îi voi cita mai departe ca autori ai unor relații din presa internațională, mai adaug pe : Gerhard Baader (Berlin), E. Burck (Kiel), Pierre Caillon (Franța), Eduardo Coleiro (Malta), Jean Croisille (Clermont-Ferrand), Antonio Freire (Portugalia), Jan Kabrt (Praga), Giuseppe Mir (Roma), Boleslav Povsic (Ohio), Michel Rambaud (Lyon), Robert Schilling (Strasbourg), Pasquale Smiraglia (Roma), Giovanna Solgiu (Cagliari), Jan Sprincl (Brno)...

Lucrările propriu-zise ale congresului au fost însoțite însă și de alte prilejuri de contacte, întîlniri și discuții științifice și prietenești, ca recepții oficiale, excursia de o zi și jumătate din Dobrogea și cea, finală, din nordul Moldovei, un spectacol oferit de echipa de teatru a studenților din Heidelberg, alt spectacol dat de aceiași studenți împreună cu colegii lor bucu-reșteni (scene din *Miles gloriosus* și din *Rudens*, apoi erasmianul *Œnatus muliercularum*, toate în limba latină) și cu formații de muzică de cameră și populară, de dansuri românești, vizita la muzeul satului etc. O bogată expoziție de cărți de specialitate publicate la noi și peste hotare i-a reținut multe ceasuri în holul universității pe toți participanții.

Aprecierile oaspeților, exprimate fie în timpul congresului, în discuții sau în interviuri pentru presă și radio, fie după aceea, în ziarele și revistele străine sau în scrisori oficiale și particulare, s-au referit nu numai, ca de obicei, la ospitalitatea românească și la interesul locurilor vizitate, sau la organizarea conventului, ci și la înalta considerație de care se bucură problemele culturii și ale umanismului în statul nostru și, în mod concret, la entuziasmul și pregătirea de care au dat dovadă studenții noștri : de la aeroport sau de la gară pînă la hotel sau restaurant, la biroul de informații al congresului sau la convorbirile din pauze, toți foloseau, cu îndemnare și cu curaj, limba oficială, adică latina. În amplul articol intitulat *Congresso Internazionale a Bucarest di lingua e letteratura latina* (apărut în *L'osservatore romano* din 21 octombrie 1970), Sergio Felici conchide că și pentru acest motiv „il Congresso svoltosi a Bucarest offre una lezione formidabile e può essere un tempestivo richiamo per tutta la civiltà moderna”. Iar P. G. Eichenseer scrie (în *Allgäuer Zeitung* din 14 noiembrie), sub titlul *Begeisterung für das Lateinische*, următoarele : „Eine ähnliche Begeisterung für die Sache dürfte man an westlichen Universitäten vergeblich suchen”; și mai departe : „Jedenfalls zeigten die Altphilologie-Studentinnen und -Studenten von Bukarest eine Begeisterung und Liebe zum Latein, die einfach vorbildlich und mitreissend war”. (Același autor își împărtășește impresiile și în *Vox Latina* din decembrie 1970.) Organizarea conventului a fost felicitată și de „Accademia internazionale di propaganda culturale” din Roma, în urma unei mese rotunde ținute cu participanții italieni.

În articolul *Ein Staatschef lobt Latein* (din *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21 septembrie 1970), Bernhard Kytzler își afirmă convingerea că în țara noastră „um seine Zukunft braucht dieser lebendige Humanismus, das zeigte die Tagung deutlich, nicht besorgt zu sein”, încheind : „es gab vor allem Studenten Bühnen, aus Bukarest und aus Heidelberg, die mit erstaunlichem Eifer und ersichtlichem Erfolg Komödien des Plautus und des Erasmus in locker parlierendem Latein vorführten. Die Garantie für die Dauer der Idee, das heisst das rege Interesse junger Menschen vor Augen gestellt zu haben — das war das bedeutendste Ergebnis dieser besonderen Bukarester Tagung”. Dacă ziarul *Stamford Advocate* (din Connecticut, S.U.A., 10 octombrie 1970) vorbește mai scurt despre congres, Karl Hartung publică un articol mai amănunțit în *Mitteilungsblatt des Deutschen Allphilologenverbandes* din Renania de Nord — Westfalia (fascicola din decembrie 1970), subliniind înaltul nivel al comunicărilor și manifestarea solidarității internaționale în jurul latinității. O amplă relatare — aproape sub forma unui jurnal de călătorie sau a unui proces verbal — a profesorului de la Lodz, Ignacy Ryszard Danko, elogiază atât congresul, cât și țara noastră, din toate punctele de vedere. În ziarele și revistele românești din zilele conventului am mai putut citi declarații și impresii la fel de favorabile înfățișate de Raoul Verdière, Virgilio Paladini, Giovanna Sotgiu, Wolfgang Schmid, Robert Schilling sau, la radio, de umanistul și poetul sud-american Guillermo Kaul care, în momentul plecării (la aproape o săptămână după congres, ca și alți străini !), mi-a spus că va scrie un poem latin despre întrunirea de la București și despre frumusețile patriei noastre.

Atribuind politeții străine partea cuvenită, putem afirma totuși că acest întâi *conuentus* latin al umanismului și al limbii Romei a încoronat în chip fericit eforturile românești.

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1970) *

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂȚI

1. *Sesiunea științifică de comunicări și referate a Muzeului de arheologie Constanța (15–17 august 1969)*. Pontice, II, 1969, p. 427–434.
2. A. Armbruster, „*Studii clasice*”. RHH, IX, 1970, 3, p. 547–550.
3. M. Avram, A. Graur. *À l’occasion de son 70e anniversaire*. RL, XV, 1970, p. 423–428.
4. N. V. Baran, *Al IV-lea Congres internațional pentru latina vie*. StCl, XII, 1970, p. 209–212.
5. I. Barnea, *À l’occasion du 70e anniversaire du professeur Gheorghe Ștefan, membre correspondant de l’Académie de la République Socialiste de Roumanie*. Dacia, XIII, 1969, p. 5–10.

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în țară sau străinătate, lăsând la o parte lucrările savanților străini publicate la noi. Dintre recenzii, au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele românești (despărțite de indicațiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările litografiate și manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. Au fost incluse și unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenți. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croșete, indicații asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat șantierul consacrat altor civilizații decât celei greco-romane, numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman (am semnalat sumar, între croșete, natura acestui material) sau se pot detecta influențe grecești sau romane; același principiu ne-a călăuzit și în redactarea paragrafului consacrat lingvisticii indo-europene: am înregistrat numai lucrările care au un raport direct cu cele două limbi clasice sau care folosesc material (surse literare, epigrafice, onomastică) din aceste limbi. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole s-a ținut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni.

Deoarece stringerea documentării din publicațiile puțin accesibile într-o pină dificultăți, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuțiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicațiilor despuiate :

Acte XII Congr. Rom = vezi nr. 206.

AIIAI = *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*. Iași, Ed. Academiei.

AIIC = *Anuarul Institutului de istorie*. Cluj, Ed. Academiei.

ALIL = *Anuar de lingvistică și istorie literară*. Iași, Ed. Academiei.

AM = *Arheologia Moldovei*. Iași, Ed. Academiei.

AMN = *Acta Musei Napocensis*. Cluj, Muzeul de istorie.

Apulum = *Apulum. Arheologie, istorie, etnografie. Acta Musei Apulensis*. Alba Iulia.

6. E. Carabulea, M. Popescu-Marin, *Bibliographie des travaux du professeur A. Graur* [1960–1970.] RL, XV, 1970, p. 429–438.
7. E. Condurachi, *Orest Tafrali*. AM, VI, 1969, p. 337–338.
8. G. Cronț, *Georges Fotino (1896–1969)*. RRH, VIII, 1969, 6, p. 1087–1089.
9. Șt. Cuciureanu, *Theofil Simenschy (1892–1968)*. [Cu o listă de lucrări, alcătuită de Tr. Diaconescu.] ALIL, XIX, 1968, p. 245–252.
10. G. Daicoviciu, *Dacia. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*. Cluj, Muzeul de istorie, 1970, 609 p. + 3 pl.
11. Tr. Diaconescu, *Theofil Simenschy*. AUI (Literatură), XV, 1969, p. 137–140.
12. D. Fălțiceanu, *Arheologia Dobrogei la un sfert de secol de la eliberare*. Pontice, II, 1969, p. 9–14.
13. I. S. Fîru, C. Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolaie Românu), 1493–1568*. Texte alese. București, Ed. științifică, 1968, 278 p. | RRH, IX, 1970, 1, p. 151–156, A. Decei.
14. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1969)*. StCl, XII, 1970, p. 261–280.
15. O. Floca, *Le musée archéologique de Sarmizegethusa (La Sarmizegethusa romaine)*. București, Ed. Meridiane, 1969, 46 p. + 24 pl.
16. C. Fotino, *Bibliographie historique 1968 (I–II)*. RRH, VIII, 1969, 6, p. 1065–1085, IX, 1970, 3, p. 551–564.
17. C. Fotino, *Bibliographie historique 1969 (I)*. RRH, IX, 1970, 6, p. 1049–1060.

-
AUB	= <i>Analele Universității din București, Seria științe sociale.</i>
AUI	= <i>Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Secțiunea III (științe sociale).</i>
AUT	= <i>Analele Universității din Timișoara. Seria științe filologice.</i>
CL	= <i>Cercetări de lingvistică</i> . Cluj. Ed. Academiei.
Dacia	= <i>Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i> . București, Ed. Academiei.
FVL	= <i>Forschungen zur Volks- und Landeskunde</i> . Sibiu, Ed. Academiei.
Ististorica	= vezi nr. 209.
LI	= <i>Limbă și literatură</i> . București, Societatea de științe filologice.
LR	= <i>Limba română</i> . București, Ed. Academiei.
MIM	= <i>București. Materiale de istorie și muzeografie</i> . București, Muzeul de istorie a orașului București.
Ortodoxia	= <i>Ortodoxia. Revista patriarhiei române</i> . București, Institutul biblic.
Philologica	= vezi nr. 210.
PLC	= vezi nr. 212.
Pontice	= <i>Pontice</i> . Constanța, Muzeul de arheologie.
RESEE	= <i>Revue des études sud-est européennes</i> . București, Ed. Academiei.
RF	= <i>Revista de filozofie</i> , București, Ed. Academiei.
RM	= <i>Revista muzeelor</i> . București, Comitetul de stat pentru cultură și artă.
RRH	= <i>Revue roumaine d'histoire</i> . București, Ed. Academiei.
RRHA	= <i>Revue roumaine d'histoire de l'art</i> . București, Ed. Academiei.
RSS	= <i>Revue roumaine des sciences sociales</i> . București, Ed. Academiei.
RITL	= <i>Revista de istorie și teorie literară</i> . București, Ed. Academiei.
SAI	= <i>Studii și articole de istorie</i> . București, Societatea de științe istorice.
Sargetia	= <i>Acta Musei regionalis Deuensis. Sargetia</i> . Deva–Cluj, Ed. științifică.
SCIA	= <i>Studii și cercetări de istorie a artei</i> . București, Ed. Academiei.
SCIV	= <i>Studii și cercetări de istorie veche</i> . București, Ed. Academiei.
SCL	= <i>Studii și cercetări lingvistice</i> . București, Ed. Academiei.
Sist.	= vezi nr. 214.
SLU	= <i>Studii de literatură universală</i> . București, Societatea de științe istorice.
SLUC	= vezi nr. 215.
SOC	= vezi nr. 208.
ST	= <i>Studii teologice</i> . București, Institutul biblic.
StCl	= <i>Studii clasice</i> . București, Ed. Academiei.
Studii	= <i>Studii. Revistă de istorie</i> . București, Ed. Academiei.
SUC	= <i>Studia Universitatis Babeș-Bolyai</i> . Cluj.

18. C. Georgescu, *Arisque reponimus ignem*. [Menandri *Aspis et Samia*, ed. C. Austin.] StCl, XII, 1970, p. 191–196.
19. Val. Georgescu, *Cronica de drept roman*. StCl, XII, 1970, p. 217–220.
20. Al. Graur, *Scrieri de ieri și de azi*. [Prefață de Iorgu Iordan; Lingvistică latină, p. 73–86.] București, Ed. științifică, 1970, 280 p.
21. I. Grigoriu, *Un înaintaș al muzeisticii românești: Teohari Antonescu*. RM, VII, 1970, 3, p. 215–216.
22. M. Marinescu-Himu, *Un înaintaș al învățămîntului clasic în țara noastră*. [Lambru Fotiade.] AUB (Limbi clasice), XVIII, 1969, p. 7–15.
23. Ioannes Georgius Maurer, *Allocutio inauguralis*. [La Congresul internațional pentru promovarea studiilor latine.] București, 1970, 3 p.
24. Șt. Munteanu, *Th. Simenschy (1892–1968)*. AUT, VII, 1969, p. 289–291.
25. M. Nasta, *Al V-lea Congres „FIEC” (Fédération internationale des associations d’études classiques), Bonn, 1–6 septembre 1969*. StCl, XII, 1970, p. 213–216.
26. C. Noica, *În marginea unei noi ediții a Topicelor lui Aristotel*. [J. Brunschwig, Paris, Les Belles Lettres, 1967]. StCl, XII, 1970, p. 141–143.
27. A. Pippidi, *Alfi anticari și epigrafiști români din secolul al XIX-lea – de la Kogălniceanu la Bălcescu*. StCl, XII, 1970, p. 241–246.
28. D. M. Pippidi, *État actuel des études du Sud-Est européen. Histoire: Antiquité, époque grecque. Rapport présenté au IIe Congrès International des études du Sud-Est européen*. Atena, 1970, 19 p.
29. D. M. Pippidi, *Cinquante ans de fouilles à Istros: la tradition littéraire et les données archéologiques et épigraphiques*. Klio (Berlin), LII, 1970, p. 355–364.
30. D. M. Pippidi, *Note de lectură*. [În jurul unei inscripții fragmentare publicate de Pârvan; Din nou despre decretul în cinstea lui Dionysios; Probleme ale sclaviei în „Economiacele” pseudo-aristotelice; Discuții în jurul lui Ponțiu Pilat; Piccolos și literatura greacă, veche și nouă.] StCl, XII, 1970, p. 171–190.
31. D. M. Pippidi, *Contribuții grecești la știința antichității*. StCl, XII, 1970, p. 205–207.
32. G. Poghir, *B. P. Hasdeu, lingvist și filolog*. București, Ed. științifică, 1968, 247 p. [RESEE, VII, 1969, 3, p. 555–556, N. Ș. Tanașoca.
33. E. Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, 12, 1969/1970)*. I.R., XIX, 1970, 4, p. 319–421.
34. V. Popovici, *Constantin Moisil (1876–1958)*. RM, VII, 1970, 3, p. 206–211.
35. T. Raveica, *Erasmus din Rotterdam*, AUI (Științe filozofice), XVI, 1970, p. 151–153.
36. A. Rădulescu, *Muzeul de arheologie Constanța: unele gânduri și perspective pentru noul cincinal*. Pontice, II, 1969, p. 15–19.
37. A. Rădulescu, *Vasile Canarache (1896–1969)*. RM, VI, 1969, 5, p. 480.
38. A. Rădulescu, *Vasile Canarache, 6.II.1896 – 4.III.1969*. Pontice, II, 1969, p. 435–437.
39. A. Vraciu, *Colocuiul internațional de lingvistică și arheologie de la Sheffield*. SCL, XXI, 1970, p. 593–596.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

40. P. Creția, *Contribution à l'étude des complétives participiales du grec ancien*. RL, XV, 5, p. 449–453.
41. F. Ștef, *Particularități morfologice și regimul prepozițiilor la Strabon*. StCl, XII, 1970, p. 69–78.

B. Limba latină

42. *Istoria limbii române. Volumul II.* [Vezi bibl. 1969, nr. 34.] București, Ed. Academiei, 1969, 464 p. | LR, XIX, 1970, 5, p. 489—498, A. Vraciu.
43. E. Dobroiu, *Una nuova etimologia per andare.* [Lat. *amplruare*, *-andruare*, **andrare*.] Acte XII Congr. rom. I, p. 133—140.
44. E. Dobroiu, *Quid Petronius de Latino vulgari sermone cogitauerit.* [Rezumat.] SOC, p. 9.
45. L. Fassel, *Modificările de gen la substantivele din latina perioadei imperiale și medievale (cercetări privind „dispariția” neutrului).* ALIL, XX, 1969, p. 19—34.
46. I. Fischer, *Un sens méconnu de lat. tandem.* [= *tam.*] RL, XV, 1970, 5, p. 461—464.
47. A. Graur, *Latin vulgaire?* Acte XII Congr. rom., I, p. 117—119.
48. M. Iliescu, *Stammen die romanischen Substantive lateinischen Ursprungs von den Akkusativformen ab?* RL, XIV, 1969, 5, p. 477—479.
49. M. Iliescu, *Encore à propos des mots „reconstruits” et des mots „attestés”.* [Exemple latine.] RL, XV, 1970, 5, p. 465—469.
50. R. Iordache, *Observații asupra subordonatelor temporale la Iordanes.* AUB (Limbi clasice), XVIII, 1969, p. 65—91.
51. Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în veacul al XVII-lea.* [Vezi bibl. 1968, nr. 44.] București, Ed. pentru literatură, 1968, 844 p. | SCL, XX, 1969, 6, p. 659—666, Fl. Dimitrescu.
52. A. Rosetti, *Sur les frontières du latin balkanique.* RL, XV, 1970, 5, p. 505—506.
53. M. Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române.* [Evoluția geminatelor latine, p. 39—70; evoluția lat. *ll*, p. 87—94; evoluția lat. [b], [u], p. 95—103; evoluția lat. *l*, p. 105—110.] București, Ed. Academiei, 1970, 193 p. | SCL, XXI, 1970, 4, p. 500—504, E. Vasiliu.
54. D. Slușanschi, *Vocabularul criticii literare și vorbirea personajelor fără cultură din Cena Trimalchionis.* StCl, XII, 1970, p. 95—104.
55. E. Vasiliu, *La chronologie de la diphtongaison des lat. [ĕ, ē] et quelques problèmes connexes.* Acte XII Congr. rom., I, p. 391—392.
56. I. Wald, *Antonimele în sistemul lexical (cu exemple din limba latină).* Sist., p. 75—84.

C. Lingvistică indo-europeană

57. G. Ivănescu, *Vérité et erreur dans la recherche des dialectes proto-indo-européens.* Philologica, I, 1970, p. 9—35.
58. I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-Daker* Nach der 2. Aufl. aus dem Rumänischen übersetzt von H. Beer. București, Ed. științifică, 1969, 284 p.
59. Th. Simenschy, *Studii sintactice. Aspecte ale genitivului posesiv și partitiv.* ALIL, XIX, 1969, p. 5—11.
60. A. Vraciu, *Unele considerații asupra raporturilor dintre limbile italice și celtice.* AUI (lingvistică), XV, 1969, p. 1—15.

III. CRITICĂ ȘI EXPLICAȚII DE TEXT

61. E. Dobroiu, *Pour une édition du Satiricon. IIIe série.* [30,1 trebuie citit *multifariam* pentru *multaciam*; 45, 11, *burdubasta* trebuie citit *burdubastax*, contaminare dintre gr. φορτοβάσταξ și lat. *burdus*; discută și 60, 4, 62, 4, 64, 6.] StCl, XII, 1970, p. 79—93.

62. Vl. Iliescu, *Origines Veliae? Zu Trog. Pomp. Prol. 18.* [Propune *Tyri* pentru *Veliae*.] Class. Phil. (Chicago), LXIV, 1968, 3, p. 162–164.
63. Vl. Iliescu, *Prouinciam ... intermisit. Zu Eutr. IX, 15, 1,* [Sensul lui *intermittere*: „a lăsa un spațiu liber (între Imperiu și barbari)”.] RL, XV, 1970, 6, p. 597–600.

IV. POETICĂ, METRICĂ

64. Mariana Băluță Tițu, *Despre versificația elegiei arhaice grecești.* AUB (Limbi clasice), XVIII, 1969, p. 47–63.
65. M. Nasta, *On Translating Greek Tragedy: Problems of Poetic Equivalence.* Übersetzungsprobleme antiker Tragödien, Berlin, 1969, p. 15–87.

V. ISTORIE LITERARĂ

66. N. I. Barbu, *La hiérarchie des valeurs humaines chez Lucrèce (résumé).* Actes du VIIIe Congr. Ass. G. Budé, Paris, 1970, p. 365–370.
67. C. Belcin, *Elemente de cultură gelo-dacă în literatura antică.* Apulum, VII, 1969, 2, p. 481–488.
68. E. Dobroiu, *Allusion à l'empereur Tibère dans le Satiricon.* AUB (Limbi clasice), XVIII, 1970, p. 17–45.
69. O. Gheorghiu, *Teatrul antic grec și latin.* București, Meridiane, 1970, 139 p.
70. P. Ghiață, *Demosthenes sau despre arta elocinței.* București, Albatros, 1970, 176 p.
71. G. Guțu, *Publius Vergilius Maro. Studiu literar.* București, Univers, 1970, 323 p.
72. D. Marmeliuc, *Drama satirică la Sofocle și Euripide.* StCl, XII, 1970, p. 251–260.
73. S. Noica, *Aspecte ale timpului mitic la Hesiod.* [Concepția timpului-ciclu este, măcar parțial, optimistă.] StCl, XII, p. 7–16.
74. C. Săndulescu, *Recherches sur la valeur littéraire du Catalogue des vaisseaux (avec des observations sur le problème chronologique).* Acta antiqua (Budapesta), XVII, 1969, 1–2, p. 125–148.
75. C. Săndulescu, *Cicero și Homer.* StCl, XII, 1970, p. 53–68.

VI. ISTORIA FILOZOFIEI ȘI A ȘTIINȚELOR

76. N. I. Barbu, *De summis bonis Latinae culturae.* [Rezumat.] SOC, p. 5.
77. G. Brătescu, *À propos du concept hippocratique d'équilibre organique.* RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 4, p. 357–366.
78. Gh. Ceașescu, *Tema morții cosmosului în filozofia stoică și în tragedia Hercules Oeteus de Seneca.* PLC, p. 329–333.
79. P. Ceașescu, *Cicero și problema puterii personale.* AUB (Limbi clasice), XVIII, 1969, 2, p. 39–44.
80. A. Dumitriu, *Istoria logicii.* [Vezi bibl. 1969, nr. 83.] București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 1049 p. | RF, XVII, 1970, 5, p. 549–557, V. Stancovici; ibid., p. 559–570, Mircea Constantinescu.
81. Ath. Joja, *La théorie de l'Universel. II. Aristote. I.* RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 2, p. 157–180.

82. Ath. Joja, *Teoria modalității în „De interpretatione”*. RF, XVII, 1970, 5, p. 467–489.
83. Ath. Joja, *La syllogistique modale d'Aristote – Commentaire analytique*. RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 2, p. 99–126, 3, p. 183–206; traducere românească în RF, XVII, 1970, 10, p. 1151–1164, 11, p. 1297–1314.
84. Z. Petre, *Hippodamos de Milet et les problèmes de la cité démocratique*. StCl, XII, 1970, p. 33–38.
85. D. Stoianovici, *Lektôn-ul și propoziția în logica stoică*. RF, XVII, 1970, 9, p. 1073–1084.
86. S. Vieru, *Alternative Formulations for Aristotle's Syllogistic*. RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 3, p. 249–256.
87. Gh. Vlăduțescu, *Experiență și inducție la Aristotel (I)*. AUB (Filozofie), XVIII, 1969, 2, p. 115–120.
88. T. Weiss, *Cu privire la locul euhemerismului în contextul evoluției raționalismului grec*. [Reprezintă continuarea unei tendințe începute cu Hecateu.] SUC (Philologia), 1970, 1, p. 105–114.

VII. ISTORIA RELIGIILOR

89. S. C. Alexe, *Sfîntul Niceta din Remesiana și ecumenicitatea patristică din secolele al IV-lea și al V-lea*. ST, XXI, 1969, 7–8, p. 453–587.
90. P. Bălă, *Cultul divinităților care mor și înviază. Religiiile de mistere (I–III)*. RF, XVII, 1970, 6, p. 661–675, 7, p. 875–894, 9, p. 1103–1116.
91. I. G. Coman, *Definiția doctrinară a sinodului de la Calcedon și receptarea ei în biserica ortodoxă orientală*. Ortodoxia, XXI, 1969, 4, p. 491–506.
92. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*. București, Ed. științifică, 1969, 355 p. | RESEE, VIII, 1970, 2, p. 373–375, Emilian Popescu.
93. I. I. Rămureanu, *Evenimentele istorice înainte și după sinodul de la Calcedon*. ST, XXII, 1970, 3–4, p. 179–211.
94. S. Sanie, *Badones Reginae*. [Divinitate atestată pe o inscripție de la Apulum; ar fi de origine celtică.] SCIV, XXI, 1970, p. 295–298.
95. M. Sava, *Idei dogmatice și morale în opera episcopului Asterie al Amasiei*. ST, XXI, 1969, 9–10, p. 715–725.
96. Tr. D. Valdman, *Vechea organizare a bisericii și sinodul I ecumenic*. ST, XXII, 1970, 3–4, p. 267–277.

VIII. ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

97. R. Ciocan-Ivănescu, *Notes sur la vie populaire à Antioche avant la conquête perse*. Historica, I, 1970, p. 86–97.
98. Em. Doruțiu-Boilă, *Triburile la Tomis în epoca romană*. StCl, XII, 1970, p. 117–126.
99. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*. București, Ed. științifică, 1969, 523 p. | RESEE, VIII, 1970, 1, p. 160–161, H. M[ihăescu]; SUC (Historia), 1970, 1, p. 139–145, D. Isac.
100. L. Mărghită, *Micia a fost un „pagus” în tot timpul stăpînirii romane?* [Castru la Veșel-Hunedoara; urmele arheologice duc la concluzia existenței unui centru urban, care s-a menținut și după părăsirea Daciei.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 579–594.
101. D. Tudor, *La ville et le village en Dacie romaine*. Dacia, XIII, 1969, p. 319–328.

IX. ISTORIE POLITICĂ

102. *Istoria lumii în date*. Elaborată de H. C. Matei (istorie veche), Fl. Constantiniu, M. C. Nicolaescu, Gh. Rădulescu (istorie modernă și contemporană), sub conducerea acad. prof. A. Oțetea. [Istoria antică, p. 8—59.] București, Ed. enciclopedică română, 1969, XVI + 615 p. | RRH, IX, 1970, 2, p. 327—330, A. Armbruster; Studii, XXIII, 1970, 3, p. 661—663, S. Columbeanu; AIIAI, VII, 1970, p. 363—367, V. Ciobanu.
103. Em. Condurachi, *Dodona și rapoartele sale cu lumea balcanică*. SCIV, XXI, 1970, 2, p. 235—243.
104. M. Constantinescu, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Tr. Lungu, I. Oprea, Șt. Pascu, Ar. Petric, Al. Porțeanu, Gh. Smarandache, *Istoria României. Compendiu*. [H. Daicoviciu: Epoca veche (sclavagistă), p. 39—86; Continuitatea daco-romană pe teritoriul fostei provincii Dacia, p. 89—92.] București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 728 p. | RRH, IX, 1970, 6, p. 1001—1007, I. Ionașcu.
105. N. Gostar, *Sur la résidence du roi dace Burebista*. AUI (Istorie), XVI, 1970, 1, p. 57—66.
106. Vl. Iliescu, *Die Beziehungen zwischen dem Skythenkönig Ateas und den griechischen Städten an der westlichen Schwarzmeerküste*. Actes du Ier Congr. intern. des ét. balk. et sud-est européennes, Sofia, 1970, p. 171—176.
107. Vl. Iliescu, *Bemerkungen zur aussenpolitischen Krise der westpontischen Griechenstädte in der zweiten Hälfte des 4. Jh. v.u.Z.* Die Krise der griechischen Polis, Berlin, 1970, p. 51—55.
108. Vl. Iliescu, *Contribuții la problema rapoartelor scito-trace în secolul al IV-lea î.e.n.* [Surse literare: Ps.-Euripide, *Rhesos*, Clearch din Soloi.] Pontice, II, 1969, p. 189—197.
109. N. Lascu, *Sur la signification ethnique de Daos*. Antičnoe Obščestvo, Moscova, 1967, p. 248—253.
110. A. Oțetea (red.), *Istoria poporului român*. [R. Vulpe: Geto-dacii, p. 37—65; Dacia romană și Scythia minor, p. 66—90; I. Nestor: Formarea poporului român, p. 91—113]. București, Ed. științifică, 1970, 455 p.
111. D. Protase, *Unde a fost „regatul” lui Dicomos?* [Plut., *Ant.*, 63; localizarea, pe bază de monede, încercată de M. Chițescu, SCIV, XIX, p. 655, nu se susține.] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 145—153.
112. I. I. Russu, *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*. București, Ed. științifică, 1969, 302 p. | SCL, XXI, 1970, 1, p. 83—92, A. Vraciu; RESEE, VIII, 1970, 1, p. 158—159, H. M[ihăescu].
113. C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis*. [Date arheologice recent descoperite.] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 65—95.
114. Al. Suceveanu, *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n.* [Tratat între Roma și Callatis în primii ani ai Imperiului; campania lui Crassus din 29—28 a avut ca scop să contracareze influența lui Antonius în regiune.] Pontice, II, 1969, p. 269—284.
115. D. Tudor, *Mari căpitani ai lumii antice. Vol. I. Alexandru Macedon, Hannibal, Spartacus, Cezar, Decebal, Traian*. București, Ed. enciclopedică română, 1969, 406 p. + pl. + 2 hărți.
116. D. Tudor, *Cezar*. București, Ed. enciclopedică română, 1969, 104 p.
117. D. Tudor, *Romanii în Dacia*. București, Ed. enciclopedică română, 1969, 77 p.
118. D. Tudor, *Pericles*. București, Albatros, 1970, 296 p.

119. D. Tudor, *Mari căpitani ai lumii antice. Vol. II.* Rhamses al II-lea, Assurbanipal, Cyrus cel Mare, Miltiade, Cimon, Marius, Sylla, Pompeius Magnus, Aurelian. București, Ed. enciclopedică română, 1970, 306 p.
120. R. Vulpe, *Note de istorie tomitană.* [Data întemeierii orașului Tomis; Saltul tomitan de la „orășel” la metropolă; De la Tomis la Constanța (istoria numelui cetății).] Pontice, II, 1969, p. 149—167.

X. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ. GEOGRAFIE ISTORICĂ

121. *Tabula Imperii Romani. Aquincum — Sarmizegethusa — Sirmium.* [Autorii părții românești: M. Macrea, D. Protase, I. I. Russu, D. Tudor.] Budapesta, 1968, 123, p. + 1 hartă.
122. *Tabula Imperii Romani. Romula — Durostorum — Tomis.* [Autorii părții românești: N. Gostar, I. I. Russu, D. Tudor; prefața de C. Daicoviciu, Em. Condurachi.] București, Ed. Academiei, 1969, 80 p. + 2 hărți.
123. M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de la Dobroudja.* RESEE, VIII, 1970, 2, p. 269—318.
124. P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice.* [Grădiștea de la „Roxolani”; Morminte cu cai în necropola de la Salamina din Cipru.] StCl, XII, 1970, p. 149—160.
125. I. Andrișoiu, *Un nou relief votiv reprezentând pe zeița Diana.* [De la Streisengeorgiu lângă Călan.] RM, VI, 6, 1970, 6, p. 531—532.
126. I. Andrișoiu, I. P. Albu, *Deva și împrejurimile în secolele IV—XIV.* Sargetia, VI, 1969, p. 57—72.
127. A. Aricescu, *Cap de marmură al lui Thanatos descoperit la Ostrov.* SCIV, XXI, 1970, 3, p. 489—492.
128. Al. Barnea, *Piese arhitecturale inedite din cetatea Tropaeum Traiani.* SCIV, XXI, 1970, 4, p. 683—696.
129. D. Berciu, *Mormântul „princiar” de la Agighiol și unele probleme ale artei traco-getice.* [Influențată de cea greacă.] Pontice, II, 1969, p. 169—186.
130. G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I.* Statue e rilievi di culto. Elementi architettonici e decorativi. București, Ed. Academiei, 1969, 144 p. + CXLV, pl. | SUC (Historia), 1970, 2, p. 137, M. Bărbulescu.
131. G. Bordenache, *Ideologia classica greca nella tematica funeraria di una provincia romana.* Das Problem des Klassischen als historisches, archäologisches und philologisches Phänomen, Berlin, 1969, p. 73—79.
132. G. Bordenache, *Ancora su due sculture del deposito di Costanza: Glycon, la Tyche di Tomis.* StCl, XII, 1970, p. 135—138.
133. G. Bordenache, *Nuova luce su vecchi problemi d'arte. Nuove scoperte.* [Peruci sculpturale de stuc colorat în epoca arhaică; o nouă inscripție a lui Sex. Iulius Possessor și comerțul de obiecte de artă în epoca imperială; edificiul creștin din Ostia lângă Porta Marina; un document figurat al morții lui Maximinus Thrax.] StCl, XII, 1970, p. 197—203.
134. M. Bucovăla, *Tradiții elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis.* Pontice, II, 1969, p. 297—332.
135. M. Constantiniu, P. I. Panait, *Șantierul Băneasa-Străulești. Cercetările din sectorul Măicănești.* [Așezare din sec. III: monede romane, ceramică romană.] MIM, VI, 1968, p. 43—82.

136. V. Grăciunescu, *Cîteva observații în legătură cu podoabele antice din colecția „Maria și Dr. G. Severeanu”*. MIM, VII, 1969, p. 153—162.
137. V. Culică, *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Plrjoala-Dobrogea*. Pontice, II, 1969, p. 355—371.
138. S. Dimitriu, *Fizionomia cartierului de locuințe extra muros de la Histria în perioada arhaică*. SCIV, XXI, 1970, 2, p. 225—233.
139. O. Floca, *Harla arheologică a municipiului Deva*. Sargetia, VI, 1969, p. 7—36.
140. O. Floca, *Pagus Miciensis*. [Castru și așezare civilă pe Mureș, locuită de autohtoni și de coloni romani, mai ales de proveniență orientală; se menține și după retragerea din 271.] Sargetia, V, 1968, p. 49—56.
141. O. Floca, V. Vasiliev, *Amfiteatrul militar de la Micia*. [Utilizat pînă în sec. III; documente epigrafice și numismatice.] Sargetia, V, 1968, p. 121—153.
142. M. Florescu, V. Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău*. [Monede romane la Prăjești.] AM, VI, 1969, p. 213—275.
143. M. Gramatopol, *Cîteva puncte de plecare pentru studiul artei romane în Dacia*. SCIA (Arte plastice), XVII, 1970, 1, p. 49—55.
144. M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *Les terres cuiles antiques de la collection Marie et Dr. G. Severeanu du Musée d'histoire de la ville de Bucarest*. RRHA, VI, 1969, p. 35—68.
145. N. Gostar, *Ulpianum (Ptolemeu, Geogr., III, 8, 4)*. [Propune identificarea localității cu castrul de la Bologa.] AUI (Istorie), XV, 1969, 2, p. 171—176.
146. N. Gudea, *Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj)*. [Imitații ale unor modele romane.] SCIV, XXI, 1970, 2, p. 299—311.
147. C. Ionomu, *Noi morminte paleocreștine la Mangalia*. [Sec. III—IV; inscripție greacă.] Pontice, II, 1969, p. 81—110.
148. C. Ionescu-Cîrligel, *Cadrane solare grecești și romane în Dobrogea*. Pontice, II, 1969, p. 199—208.
149. M. Irimia, *Noi cercetări arheologice în cimitirul II geto-dacic de la Bugeac*. [Sec. IV î.e.n.; ceramică influențată de cea greacă.] Pontice, II, 1969, p. 23—42.
150. M. Irimia, A. Dumitrașcu, *Sabia de bronz miceniană descoperită la Medgidia*. Pontice, II, 1969, p. 137—147.
151. D. Isac, *Monumente funerare romane în Muzeul orașului Blaj*. [Proveniența necunoscută: 3 edicule fragmentare, 2 lei funerari.] SUC (Historia), 1970, 1, p. 11—17.
152. N. Lascu, „*Villa lui Ovidiu*” de la Sulmona. Pontice, II, 1969, p. 285—296.
153. E. Moscalu, *O așezare dacică din secolul al III-lea e.n. la Govora-sat (com. Buleta, jud. Vlcea)*. [Material arheologic și numismatic roman.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 653—665.
154. Radu Ocheșeanu, *Bolurile „megariene” din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța*. Pontice, II, 1969, p. 209—244.
155. A. Petre, A. Apostol, *Prospecțiuni geofizice — magnetice și electrice — experimentale, aplicate în perimetrul arheologic al castrului antic de la Beroe (Piatra Frecăței)*. SCIV, XXI, 1970, 1, p. 165—182.
156. C. Pop, *Un monument funerar descoperit la Köln*. [Al lui L. Pöblichus.] RM, VII, 1970, 1, p. 57—58.
157. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques de la République Socialiste de Roumanie en 1968*. Dacia, XIII, 1969, p. 507—537.
158. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1969*. SCIV, XXI, 1970, 3, p. 493—522.
159. Emilian Popescu, *Contributions à la géographie historique de la péninsule balkanique aux Ve — VIIIe siècles de notre ère*. Dacia, XIII, 1969, p. 403—415.

160. D. Protase, *Le cimetière de Soporul de Clmpie, un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie romaine*. Dacia, XIII, 1969, p. 291–317.
161. A. Rădulescu, *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcție din lut*. [Sec. III–VI.] Pontice, II, 1969 p. 333–353.
162. C. Scorpan, *Săpăturile arheologice din așezarea getică de la Bugeac – Valea lui Marinciul*. [Ceramică și monede romane.] Pontice, II, 1969, p. 43–79.
163. C. Scorpan, *Imitații getice după opaițe greco-romane*. Pontice, II, 1969, p. 253–268.
164. C. Scorpan, *Ancore antice descoperite pe coastele submarine ale Callatisului și unele probleme ale navigației în Pontul stng.* [Exemplarele provin din sec. III–II î.e.n.; folosite pentru vase de tonaj mare.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 639–647.
165. M. Simpelru, *Betrachtungen über das Siegesdenkmal von Adamklissi im Lichte der archäologischen Grabungen*. Dacia, XIII, 1969, p. 475–500.
166. Al. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe–IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria*. Dacia, XIII, 1969, p. 329–365.
167. S. Teodor, S. Sanie, *Ceramică grecească în Muzeul de istorie a Moldovei (I)*. AM, VI, 1969, p. 55–64.
168. D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuvinorum. I. The Monuments*. Leiden, 1969, XX + 149 p. + 10 pl.
169. D. Tudor, *Distrușirea castrului roman de la Slăveni pe Olt*. [109 monede dintre 211–247 permit situarea distrugerii în 249–250, cu ocazia retragerii din Dacia, survenite sub Gallienus.] Historica, I, 1970, p. 67–83.
170. M. Turcu, *Ceramica gelo-dacă din colecțiile Muzeului de istorie a municipiului București*. [Imitații după modele grecești (cantharos, amfore).] MIM, VII, 1969, p. 163–178.
171. Gh. Vieru, *Descoperiri arheologice în comuna Sloicânești* [Olt; fragmente de ceramică romană, monede din sec. I–V.] RM, VII, 1970, 4, p. 374–375.
172. I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chițu, A. Borda, „Villa rustica” de la Aiud. *Cîteva observații privind „uillae-le rusticae” din Dacia Superior*. Sargetia, V, 1968, p. 59–75.
173. V. Wollmann, *Monumente sculpturale din Germisara*. [Cigmău, lângă Geoagiu; lei funerari, reliefuli funerare etc.] Sargetia, V, 1968, p. 109–119.
174. D. Ciurea, N. Gostar, *Inscripții de la Tropaeum Traiani*. [Din săpături inedite ale lui P. Nicorescu.] AM, VI, 1969, p. 111–121.

• XI. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

175. N. Gostar, *Les inscriptions votives du monument triomphal d'Adamclissi*. Latomus (Bruxelles), XXVIII, 1969, 1, p. 120–125.
176. M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja*. Dacia, XIII, 1969, p. 127–282.
177. D. M. Pippidi, *Guvernator necunoscut al Moesiei inferioare într-o inscripție din Callatis*. [Inscripție greacă în cinstea lui Commodus; cognomenul guvernatorului se termină în -acus; propune identificarea cu C. Pantuleius Graptiacus.] StCl, XII, 1970, p. 127–133.
178. Emilian Popescu, *Commentaire épigraphique*. [La nr. 123.] RESEE, VIII, 1970, 2, p. 319–328.
179. I. I. Russu, *Inscripții romane din județul Hunedoara*. [Corectări de lectură la 5 inscripții votive și funerare.] Sargetia, V, 1968, p. 87–107.
180. I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscripții din Apulum*. [Corectări de lectură și completări de lacune la 6 inscripții.] StCl, XII, 1970, p. 161–170.

181. I. I. Russu, *Petronius Nouatus în Dacia*. [Două texte epigrafice, unul din Pojejena de Sus, altul din Algeria permit reconstituirea carierii personajului (a doua jumătate a sec. II).] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 155—164.
182. Th. Sauciuc-Săveanu, *Un fragment de epigramă greacă pentru Nikaso din Callatis*. [Sfârșitul sec. III î.e.n.; cultul zeiței Leto.] Pontice, II, 1969, p. 245—252.
183. D. Tudor, *O inscripție romană pe un topor de piatră preistoric*. [La Sucidava.] RM, VI, 1969, 5, p. 443—444.
184. D. Tudor, *Comunicări epigrafice. VI*. [Fragmente epigrafice, stampile etc.] SCIV, XXI, 1970, 2, p. 313—326.
185. C. M. Vlădescu, *O gemă cu inscripție descoperită la Romula*. RM, VI, 1969, 5, p. 455.

XII. NUMISMATICĂ GRECO-ROMÂNĂ

186. M. Gramatopol, *Monede dacice din bazinul Olului mijlociu*. RM, VI, 1969, 5, p. 450—454.
187. O. Iliescu, *Monnaie d'or inédite à la légende Tomi*. StCl, XII, 1970, p. 49—51.
188. M. Ionescu, Gh. Rădulescu, *Tezaurul monelar geto-dacic de la Frățești (jud. Ilfov)*. [Sec. II î.e.n.; imitații ale unor modele grecești.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 649—652.
189. L. Mărghită, *Monede din secolul al IV-lea decoperite la Micia*. [2 monede, Constantius II, Gratianus.] RM, VI, 1969, 6, p. 533.
190. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*. Dacia, XIII, 1969, p. 539—552.
191. B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*. SCIV, XXI, 1970, 2, p. 331—347.
192. B. Mitrea, *Un nou tezaur de denari romani din timpul republicii descoperit în Ottenia*. [La Gura Padinii (Ol); 239 denari, din sec. III p.n. la M. Antonius; o drăhmă din 325, imitații după tetradrahme thasiene.] SCIV, XXI, 1970, 3, p. 429—450.
193. G. Poenaru Bordea, *Discuții pe marginea citorva monede străine din Dobrogea antică*. [Monedă de argint din Apollonia Pontică la Tomis, monedă din Chersones la Tomis, monedă din Olbia, de pe vremea lui Alexander Severus, la Păcuiul lui Soare.] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 133—144.
194. G. Popilian, *Tezaurul de monede romane republicane descoperit la Dunăreni (jud. Dolj)*. [128 piese, între 185 și 55.] Historica, I, 1970, p. 53—66.
195. C. Preda, *Moneda antică în România*. București, Meridiane, 1969, 48 p. + 51 pl.

XIII. TEXTE, TRADUCERI

A. Literatură greacă

196. Simina Noica, *Antologie lirică greacă*. [Traduceri.] București, Univers, 1970, 280 p.
197. *Proză istorică greacă*. Culegere îngrijită de D. M. Pippidi. [Herodot, trad. M. Nasta, Tuclid, trad. Fl. Fugariu, Xenofon, trad. R. Alexandrescu, Polibi, trad. Virgil Popescu, Plutarh, trad. P. Creția, Arrian, trad. R. Alexandrescu.] București, Ed. pentru literatură universală, 1970, 750 p.

198. Aiszóposz *Meséi*. Fordította, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Bodor András. București, Kriterion, 1970, 245 p.
199. Longos, *Daphnis și Cloe*. Heliodor, *Teagene și Haricleea*. Romane. Traducere și note de P. Creția și Marina Marinescu. Prefață de M. Marinescu-Himu. București, Minerva, 1970, XXI + 448 p.
200. Mauricius, *Arta militară*. Ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu. București, Ed. Academiei, 1970, 423 p. | RRH, IX, 1970, 5, p. 923—926, Gh. Cronț; Studii, XXIII, 1970, 5, p. 1049—1051, M. Cazacu.
201. Platon, *Dialoguri*. După traducerile lui C. Papacostea ... de C. Noica. [Vezi bibl. 1968, nr. 179.] București, Ed. pentru literatură universală, 1968, XXIV + 444 p. | ST, XXII, 1—2, p. 158—159, I. Zăgrean.
202. Teocrit. *Idile*. Traduceri. Traducere în versuri, prefață și note de T. Naum. Coperta și ilustrații de V. Kazar. București, Ed. pentru literatură universală, 1969, XIII + 160 p.

B. Literatura latină

203. Q. Curtius Rufus. *Viața și faptele lui Alexandru cel Mare, regele Macedoniei*. În românește de C. Gerota. Traducere revizuită și adnotată de P. H. Popescu Gălășanu. Prefață de D. Simonescu. I—II. București, Minerva, 1970, XXIX + 313 + 367 p.
204. Ovidiu (*Cele mai frumoase poezii*). Traducere de M. V. Petrescu. Cuvînt înainte de A. Pirvulescu. București (Ed. Albatros, 1969), 220 p.
205. T. Maccius Plautus, *Comedia măgarilor*. Teatru II. [Asinaria, Curculio, Pseudolus, Stichus.] În românește de N. Teică. București, Minerva, 1970, 391 p.

XIV. CULEGERI

206. *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*. I. Redactor responsabil : Al. Rosetti; secretar de redacție : S. Reinheimer-Ripeanu. București, Ed. Academiei, 1970, LXIV + 1155 p.
207. *Actes du Xe Congrès international des linguistes*. II—III. București, Ed. Academiei, 1970, II + 1158 + II + 779 p.
208. *Conuentus omnium gentium Latinis litteris linguaeque fouendis. Summaria orationum*. București, 1970, 19 p.
209. *Historica*. I. București — Craiova, Ed. Academiei, 1970, 199 p.
210. *Philologica*. I. București — Craiova, 1970, 161 p.
211. *Pontice*. II. Constanța, Muzeul de arheologie, 1969, 442 p.
212. *Probleme de literatură comparată și sociologie literară*. București, Ed. Academiei, 1970, 445 p.
213. *Probleme de logică*. Vol. I. București, Ed. Academiei, 1969, 374 p. | RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 3, p. 257—266, D. Stoianovici.
214. *Sistemele limbii*. București, Ed. Academiei, 1970, 275 p.
215. *Studii de literatură universală și comparată*. Sub îngrijirea lui I. C. Chițimia. București, Ed. Academiei, 1970, 361 p.

XV. MANUALE DIDACTICE¹. METODICĂ

216. N. I. Barbu, M. Popa, David Popescu, *Limba latină*. Manual pentru clasa a XI-a, secția clasică. București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 240 p.
217. N. I. Barbu, T. Vasilescu, *Limba latină*. Manual pentru clasa a X-lea liceu. București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 176 p.
218. N. I. Barbu, T. Vasilescu, *Latin nyelv*. Tankönyv a líceumok X. osztálya számára (Humán tagozat). [Adaptare de A. Bodor, G. Szabó.] București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 200 p.
219. E. Bichman, L. Georgian, *Istoria antică*. 5. București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 334 p.
220. E. Bichman, L. Georgian, *Antička Istorija*. 5. București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 334 p.
221. I. Dragomirescu, N. Lascu, *Istoria antică*. Manual pentru clasa a IX-a — liceu. București, Ed. didactică și pedagogică, 246 p. + 2 hărți + planșe.
222. I. Dragomirescu, N. Lascu, *Geschichte des Altertums*. Lesebuch der IX. Klasse. București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 262 p.
223. I. Dragomirescu, N. Lascu, *Az ókor története*. Tankönyv a líceumok IX. osztálya számára. București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 248 p. + pl. + hărți.
224. C. Drăgulescu, *Quibus rationibus, quibus technicis instrumentis Latina lingua docenda sit*. [Rezumat.] SOC, p. 9—10.
225. M. Marinescu-Himu, C. Moldoveanu, C. Georgescu, *Limba elenă*. Manual pentru clasa a XI-a a liceelor clasice. București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 131 p.
226. M. Nasta, C. Moldoveanu, *Limba elenă*. Manual pentru clasa a XII-a a liceelor clasice. București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 223 p.
227. T. Vasilescu, *Limba latina*. Manual pentru clasa a XI-a liceu. București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 168 p.
228. T. Vasilescu, *Latin nyelv*. Tankönyv a líceumok XI. osztálya számára. [Adaptare de A. Bodor.] București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 168 p.
229. T. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Limba latină*. XII. București (Ed. didactică și pedagogică, 1970), 188 p.
230. T. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Latin Nyelv*. Tankönyv a XII. osztálya számára. [Adaptare de A. Bodor.] București (Ed. didactică și pedagogică, 1970), 184 p.
231. T. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Limba latină*. XII, secția clasică. București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 248 p.

XVI. SUPRAVIEȚUIREA ANTICHITĂȚII

232. V. Antonescu, *Două ipostaze moderne ale anticei Electra*. AUB (Literatură universală și comparată), XVIII, 1969, 1, p. 89—99.
233. N. Baran, *De Quidio in Dacoromanis litteris*. [Rezumat.] SOC, p. 4—5.

¹ Manualele pentru învățământul mediu retipărintu-se fără menționarea ediției și fără schimbări notabile la începutul fiecărui an școlar, nu vom înregistra în această rubrică decât lucrările noi (sau cele omise din repertoriile precedente).

234. Gh. Ceașescu, *Imagina Greciei și a Romei antice în poemul „Memento mori” de M. Eminescu*. SLUC, p. 142—160.
235. I. C. Chițimia, *Aspecte ale fabulei mediteraneene esopice în unele epoci și literaturi europene*. PLC, p. 19—30.
236. C. Comorovski, *Legenda și mitul antic în teatrul lui Giraudoux*. AUB (Literatură universală și comparată), XVIII, 1969, 1, p. 79—87.
237. Gh. Cosoi, *Interpretări din Iuvenal. Pe marginea versiunilor românești*. [I, 1—6.] AUI (Literatură), XV, 1969, p. 131—136.
238. Tr. Costa, *Quantum Vergilius in litteris Dacoromanis constituendis ualuerit*. [Rezumat.] SOC, p. 7—8.
239. Tr. Diaconescu, *D. Bolintineanu și poezia antică*. ALIL, XXI, 1970, p. 151—159.
240. Z. Dumitrescu-Bușulenga, *O imagine din Scrisoarea I, rod al unei lecturi erasmice sau lucianeești?* AUB (Literatură universală și comparată), XVIII, 1969, 1, p. 25—28.
241. Val. Al. Georgescu, *Le droit romain de Justinien dans les principautés danubiennes au XVIIIe siècle. I. Le rôle des Basiliques*. StCl, XII, 1970, p. 221—233.
242. R. Hincu, *Permanența esteticii eline*. PLC, p. 323—328.
243. V. Iancu, *Accepțiunile umanismului și însemnătatea lui pentru literatură*. AUT, VII, 1969, p. 117—138.
244. N. Lascu, *La fortuna di Ovidio a Costanza*. Sulmona, Accademia Catiniana di cultura, 1968, 27 p.
245. N. Lascu, *Ovidio nella tradizione e nella letteratura romana fino alle recenti celebrazioni ovidiane in Romania*. Maia (Bologna), XVIII, 1965, 2, p. 177—178.
246. N. Lascu, *Ovidio nel teatro di Romania*. Circolo letterario (Sulmona), XI, 1968, 2—3, p. 7—9.
247. N. Lascu, *Ovidio a Tomi. Il Veltro* (Roma). XIII, 1969, 1—2, p. 109—112.
248. M. Marinescu-Himu, *Contribuții la istoria învățămîntului limbii latine*. StCl, XII, 1970, p. 247—249.
249. Cl. Mănescu, *Problematika mitului în literatura secolului al XX-lea, cu privire specială asupra mitului Electrei*. AUT, VII, 1969, p. 151—161.
250. Cl. Mănescu, *Caracterul de constanță și varietatea structurilor mitice în circulația lor literară*. PLC, p. 31—38.
251. T. Papadopol, *Un tratat de logică necunoscut al gânditorului bizantin Ignatios Hortasmenos*. [Comentator al lui Aristotel, sec. XIV—XV.] RF, XVII, 1970, 2, p. 187—205.
252. D. Păcurariu, *Quatenus Latinitas ad constituendas litteras Dacoromanas ualuerit*. [Rezumat.] SOC, p. 15.
253. A. Piatkowski, *Circulația temei „Troilus și Cressida” din antichitate pînă în secolul al XVII-lea*. SLU, XIV, 1969, p. 11—24.
254. A. Piatkowski, *Două manuscrise inedite aparținînd lui Jean d'Anse de Villosion*. StCl, XII, 1970, p. 145—147.
255. A. Piatkowski, *Considerații asupra unui fragment al Batrachomachiei (v. 1—43) tradus de Moise Nicoară (1784—1861)*. StCl, XII, 1970, p. 235—239.
256. C. Poghir, *De Latina humanitate apud Michaellem Eminescu*. [Rezumat.] SOC, p. 15.
257. Florin Popescu, *De humanitate Latina apud Basilium Alecsandri*. [Rezumat.] SOC, p. 15.
258. W. Wolski, *Moșteniri preistorice în arta populară românească*. [Ornamente avînd la bază obiecte de cult sau reprezentări plastice antice.] Apulum, VII, 1969, 2, p. 445—480.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Aristotel 26, 81 82, 83, 86, 87, 251

Ps.-Aristotel 30

Arrian 197

Asterius din Amasia 95

Cicero 75, 79

Clearch din Soloi 108

Curtius Q 203

Demostene 70

Esop 198, 235

Euhemerus 88

Euripide 72

Ps.-Euripide 108

Eutropius 63

Hecateu 88

Heliodor 199

Herodot 197

Hesiod 73

Hippocrat 77

Hippodamos din Milet 84

Homer 74, 75

Ps.-Homer 255

Iordanes 50

Iuvenal 237

Longos 199

Lucian 240

Lucrețiu 66

Mauricius 200

Menandru 18

Niceta din Remesiana 89

Ovidiu 204, 233, 244, 245, 246, 247

Petronius 44, 54, 61, 68

Platon 201

Plaut 205

Plutarh 111, 197

Polibiu 197

Ptolemeu 145

Seneca 78

Sofocle 72

Strabon 41

Teocrit 202

Trogus Pompeius 62

Tucidide 197

Vergiliu 71, 238

Xenofon 197

II. *Cuvinte*

a. grecești

Δῆμος 109

λεκτόν 85

φορτοβάσταξ 61

b. latine

amptuo 43

*andro 43

-andruo 43

burdubasta(x) 61

burdus 61

intermitto 63

mullaciam 61

tandem 46

III. *Autori moderni*

Albu C 13

Albu I P 126

Alexandrescu-Vianu M 123

Alexandrescu P 124

Alexandrescu R 197

Alexe S C 89

Andrițoiu I 125, 126

Antonescu V 232

Apostol A 155

Aricescu A 127

Armbruster A 2, 102

Avram M 3

Baran N V 4, 233

Barbu N I 66, 76, 216, 217, 218

Barnea A 128

Barnea I 5

Bălă P 90

- Băluță Tițu M 64
 Bărbulescu M 130
 Belcin C 67
 Berciu D 129
 Bichman E 219, 220
 Bodor A 198, 218, 228, 230
 Borda A 172
 Bordenache G 130, 131, 132, 133
 Brătescu G 77
 Bucovală M 134
 Carabulea E 6
 Cazacu M 200
 Căpitanu V 142
 Ceaușescu G 78, 234
 Ceaușescu P 79
 Chițimia I C 215, 235
 Chițu L 172
 Ciobanu V 102
 Ciocan-Ivănescu R 97
 Ciurea D 174
 Columbeanu S 102
 Coman I G 91
 Comorovski C 236
 Condurachi E 7, 103, 122
 Constantinescu Mircea 80
 Constantinescu Miron 104
 Constantiniu F 102
 Constantiniu M 135
 Cosoi G 257
 Costa T 238
 Crăciunescu V 136, 144
 Creția P 40, 197, 199
 Cronț G 8, 200
 Cuciureanu Ș 9
 Culică V 127
 Daicoviciu C 10, 104, 122
 Daicoviciu H 104
 Dănăilă I 33
 Decei I 13
 Diaconescu T 9, 11, 239
 Dimitrescu F 51
 Dimitriu S 138
 Dobroiu E 43, 44, 61, 68
 Doruțiu Boilă E 98
 Dragomirescu I 221, 222, 223
 Drăgulescu C 224, 229, 230, 231
 Dumitrașcu A 150
 Dumitrescu-Bușulenga Z 240
 Dumitriu A 80
 Fassel L 45
 Fălțiceanu D 12
 Firu I S 13
 Fischer I 14, 46
 Floca O 15, 139, 140, 141
 Florescu M 142
 Fotino C 16, 17
 Fugariu F 197
 Georgescu C 18, 225
 Georgescu V A 19, 241
 Georgian L 219, 220
 Gerota C 203
 Gheorghiu O 69
 Ghiață P 70
 Gostar N 105, 122, 145, 174, 175
 Gramatopol M 143, 144, 176, 186
 Graur A 20, 47
 Grigoriu I 21
 Gudea N 146
 Guțu G 71
 Hîncu R 242
 Iancu V 243
 Iconomu C 147
 Iliescu M 48, 49
 Iliescu O 187
 Iliescu V 62, 63, 106, 107, 108
 Ionașcu I 104
 Ionescu-Cirligeli C 148
 Ionescu M 188
 Iordache R 50
 Iordan Iorgu 20
 Irimia M 149, 150
 Isac D 99, 151
 Ivănescu G 57
 Joja A 81, 82, 83
 Kazar V 202
 Lascu N 109, 152, 221, 222, 223, 244, 245, 246, 247
 Lungu T 104
 Macrea M 99, 121
 Marinescu M 199
 Marinescu-Himu M 22, 199, 225, 248
 Marmeliuc D 72
 Matei H C 102
 Maurer I G 23
 Mănescu C 249, 250
 Mărghitan L 100, 189
 Mihăescu H 99, 112, 200
 Mitrea B 190, 191, 192
 Moldoveanu C 225, 226
 Moscalu E 153

- Munteanu S 24
 Nasta M 25, 65, 197, 226
 Naum T 202
 Nestor I 110
 Nicolaescu M C 102
 Noica C 26, 201
 Noica S 73, 196
 Ocheșeanu Radu 154
 Oprea I 104
 Oțetea A 102, 110
 Panait P I 135
 Papacostea C 201
 Papadopol T 251
 Pascu S 104
 Păcurariu D 252
 Petre A 155
 Petre Z 84
 Petrescu M V 204
 Petric A 104
 Piatkowski A 253, 254, 255
 Pippidi A 27
 Pippidi D M 28, 29, 30, 31, 92, 177, 197
 Pîrvulescu A 204
 Poenaru Bordea G 176, 193
 Poghiră C 32, 256
 Pop C 156
 Popa E 33
 Popa M 216
 Popescu David 216
 Popescu Dorin 157, 158
 Popescu Emilian 92, 159, 178
 Popescu Florin 257
 Popescu-Marin M 6
 Popescu Gălășanu P H 203
 Popescu Virgil 197
 Popilian G 194
 Popovici V 34
 Porțeanu A 104
 Preda C 195
 Protasé D 111, 121, 160
 Raveica T 35
 Rădulescu A 36, 37, 38, 161
 Rădulescu G 188
 Rădulescu G 102
 Rămureanu I I 93
 Reinheimer-Rîpeanu S 206
 Rosetti A 51, 52, 206
 Russu I I 58, 112, 121, 122, 179, 180, 18
 Sala M 53
 Sanie S 94, 167
 Sauciuc-Săveanu T 182
 Sava M 95
 Săndulescu C 74, 75
 Scorpan C 113, 162, 163, 164
 Simenschy T 59
 Simonescu D 203
 Sîmpetru M 165
 Slușanschi D 54
 Smarandache G 104
 Stancovici V 80
 Stoianovici D 85, 213
 Suceveanu A 114, 166
 Szabó G 218
 Ștef F 41
 Tanașoca N Ș 32
 Teică N 205
 Teodor S 167
 Tudor D 101 115, 116, 117, 118, 119, 121,
 122, 168, 169, 183, 184
 Turcu M 170
 Valdman T D 96
 Vasilescu T 217, 218, 227, 228, 229, 230, 231
 Vasiliev 141, 172
 Vasiliu E 53, 55
 Vieru G 171
 Vieru S 86
 Vlădescu C M 185
 Vlăduțescu G 87
 Vraciu A 39, 42, 60, 112
 Vulpe R 110, 120
 Wald L 56
 Weiss T 88
 Winkler I 172
 Wollmann V 173
 Wolski W 258
 Zăgrean I 201

L'ANNÉE PHILOLOGIQUE. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine (fondée par J. Marouzeau), publiée par Juliette Ernst et George Kennedy, avec la collaboration de Marianne Duvoisin, Pierre Langlois, Ingrid Robbe-Grillet, Claude-Lise Foulst et William C. West III. Tome XXXIX: Bibliographie de l'année 1968 et complément d'années antérieures. Paris, Soc. d'édition „Les Belles Lettres”, 1970. XXX 776 p. in 8°.

Cel mai nou volum din *L'Année philologique*, apărut cu punctualitatea cu care neobosi ta directoare a publicației ne-a obișnuit dintotdeauna, prezintă în linii mari caracteristicile volumului precedent și un număr de pagini aproximativ egal. Acest din urmă rezultat a fost obținut, în ciuda producției tot mai mari de lucrări de tot felul și a numărului de reviste în continuă creștere, prin respectarea cu strictețe a criteriilor de selecționare a materialelor înregistrate pe care le-am arătat într-o dare de seamă anterioară. Reducerea sensibilă a contribuțiilor de exegeză vechi- și noutestamentară, limitarea în timp a materiei îmbrățișate în lucrare (literatura și istoria bizantină numai pînă la anul 800), renunțarea la unele sectoare ale arheologiei preclasice și la o parte din studiile consacrate Renașterii și Umanismului — toate sacrificii regretabile, dar necesare — au făcut posibilă menținerea publicației la numărul actual de pagini, care n-ar putea fi depășit fără grave inconveniente pentru editori și cititori.

În colectivul redacțional au intervenit, începînd cu acest volum, schimbările anunțate în prefața volumului precedent: Claude-Lise Foulst și William C. West III se adaugă colaboratorilor mai vechi, iar profesorul George Kennedy, de la University of North Carolina, se substituie colegului său de la aceeași universitate T. Robert S. Broughton la conducerea redacției americane a Anului filologic. În aceeași ordine de idei, ar fi poate de menționat proiectul de a organiza la o dată apropiată și o redacție germană, la Heidelberg, sub conducerea profesorului Viktor Pöschl. Dacă mai era nevoie, această continuă extindere și internaționalizare a aparatului redacțional dovedește, pe de o parte, sarcina copleșitoare care e astăzi întocmirea unei bibliografii de asemenea proporții, pe de alta, locul tot mai însemnat pe care *L'Année philologique* îl deține printre instrumentele de lucru ale „clasicistilor” din lumea întreagă.

D. M. Pippidi

PLATON, *Phédon*, traduction avec une introduction et des notes de Paul Vicaire (Collection de traductions françaises publiées par l'Association Guillaume Budé), Paris, Les Belles lettres, 1969, 166 p.

Renumitul dialog platonice apăruse încă din 1926, în seria operelor complete ale lui Platon editate de Asociația Guillaume Budé (tomul al IV-lea, partea I-a), cu text grec stabilit de Léon Robin, care semna și traducerea. E interesant deci de subliniat că asociația nu

s-a mulțumit, pentru o nouă ediție în colecția ei de traduceri fără text grec alăturat, să reproducă traducerea lui Robin, ci ne oferă una nouă, la capătul a numeroase alte traduceri franceze din același text, apărute de-a lungul timpului. (Exemplul ni se pare demn de urmat în cultura noastră, unde numărul traducerilor platonice, deși apreciabil uneori, lasă loc totuși pentru traduceri noi, pe care să le întreprindă cercetători mai tineri.)

Nu e de așteptat, firește, ca traducerea, adnotată și comentată, a lui Paul Vicaire să aducă noutăți de ordin deosebit. Nu s-a găsit între timp nici un papirus nou care să contribuie la emendarea textului platonice. În schimb au apărut, în acest interval de aproape 50 de ani de la ediția lui Robin, numeroase comentarii noi, de care Vicaire ține seama, mai ales în notele sale. De altfel, deși e vorba de o simplă traducere, notele sînt numeroase și uneori mai bogate chiar decît cele ale ediției Robin. Introducerea în schimb este, după cum era și firească, mai sumară decît cea precedentă (20 de pagini față de cele peste 80, cu literă mică, ale lui Robin), și trebuie să se mențină la generalități, care sînt însă întotdeauna de nivel superior.

Întreprinsă deschis sub înfrîurirea celei a lui Robin, traducerea reușește totuși să obțină un timbru nou și la fel de atrăgător ca al marelui predecesor. De altfel Vicaire, care folosește în general textul grec stabilit de Robin, își ia citeodată libertăți față de acesta, ridicîndu-se la alte lecțiuni (v.d.ex. p. 106 sau 133). Traducerea e uneori împărțită prin noi subcapitole; chiar pentru diviziunile vechi, Vicaire folosește în genere alte subtitluri.

Volumul e frumos legat în plînză și tipărit în excelențele condiții ale Societății „Les Belles Lettres”. Singurul lucru supărător este că tradiționalele indicații de pagină după ediția Estienne (Stephanus) din 1578 sînt date în partea de sus a paginii, nu în dreptul rîndului corespunzător, cum se obișnuiește pentru textele platonice.

Constantin Noica

XENOPHONTIS *Institutio Cyri*, edidit W. Gemoll, editionem correctionem curavit J. Peters, Leipzig, Teubner, 1968, XXIV + 471 p.

În ediția critică pe care a dat-o în 1912 *Cyropediei*, W. Gemoll se întemeiea pe manuscrise grupate în trei familii: x , y și z . Valoarea acestor trei grupuri de texte era inegală. Filologul german considera că versiunile cele mai vrednice de încredere sînt cele notate prin x și y , declara net inferioare pe cele din grupa z și observa că de cele mai multe ori manuscrisele familiei x depind de cele aparținînd familiei y . Fragmentele xenofontice cuprinse în papirusurile folosite de Gemoll au fost apropiate și ele de editor de cele trei grupuri de manuscrise pe care le deosebise. Caracterul obscur și nesatisfăcător al tradiției manuscrise îl determina pe filologul german să declare că în cazul *Cyropediei* eclecticismul și subiectivitatea în alegerea lecțiunilor au o justificare mult mai mare decît în altele.

Cercetările mai noi asupra transmiterii textului *Cyropediei*, descoperirea unor noi fragmente papiriace, descoperirea în Biblioteca Vaticană a unui codice conținînd o mare parte din această operă (cf. P. Canart, *Trois manuscrits grecs dans le fonds Palella de la Bibliothèque Vaticane*, „Scriptorium”, XVI, Anvers, 1962, p. 363—365), dar și numeroasele greșeli care se strecuraseră în ediția Gemoll făceau necesară apariția unei noi ediții critice a operei lui Xenofon. J. Peters este cel care și-a asumat această sarcină, ducînd-o cu succes deplin la capăt.

Noul editor a pus în valoare achizițiile cercetătorilor mai recentii ai tradiției manuscrise a *Cyropediei*, în special rezultatele la care a ajuns A. W. Persson (*Zur Textgeschichte Xenophons*, Lund, Leipzig, 1915), confirmat de H. Erbse (*Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, I, Zürich, 1961). Persson a demonstrat că manuscrisele

familiei x sînt nu numai inferioare celor din familia y , de care depind, dar de o calitate cu totul inoioelnică, în vreme ce manuscrisele y trebuie privite cu mai multă atenție decît se credea înobște. Spre deosebire de Gemoll, el susține că familia de manuscrise z trebuie luată în considerare mai mult decît familia x .

Papirusurile descoperite după apariția ediției Gemoll nu prezintă, potrivit părerii lui J. Peters, mare interes pentru emendarea textului *Cyropediei*. Pentru alcătuirea prezentei ediții filologul nu a putut ține seama de noul codice vatican, semnalat de Canart, pe care nu a avut prilejul să-l cunoască.

În afara erorilor materiale — mai mult de o mică — care se strecuraseră în textul și aparatul critic al ediției din 1912, Peters înlătură o serie de lecțiuni preferate de Gemoll, dar respinse de alți editori și de cercetătorii mai noi ai textului, suprimă unele intervenții în text ale vechiului editor, pe care le consideră inutile, completează aparatul critic și pune la zi bibliografia. Corectările pe care le aduce textului sînt caracterizate prin prudență; în general editorul adoptă rezultatele lui Persson și ale celorlalți cercetători care i-au urmat lui Gemoll, în sensul preferării lecțiunilor din codicele notate cu y și din papiri. Astfel:

p. 17, 15 (I, 3, 10): se înlocuiește ἐκεκράγετε, atestat numai de un singur manuscris tirziu, prin ἐκεκράγειτε, prezent în toate celelalte manuscrise;

p. 15, 12 (I, 3, 5): se înlocuiește un πλέα prin καταπλέα, aflat în manuscrisele familiei y și pe care îl găsim de asemenea atestat în alt loc al textului (VII, 3, 30) într-o situație aproape identică;

p. 31, 22 și p. 32, 19 (I, 4, 19 și I, 4, 20): în ἄγουσιν ἡμῶν τὰ χρήματα și ἀφέντες τὰ χρήματα se înlocuiește χρήματα prin κτήματα, prezent în manuscrisele familiei y și în papirusuri (Ox. Pap. XVII, 2101 ed. de Hunt în 1927);

p. 45, 6 (I, 6, 3): în loc de παρὰ τῶν θεῶν πρακτικώτερος εἶη, Peters preferă, urmînd pe Persson, παρὰ θεῶν...

p. 46, 19 (I, 6, 7): în loc de αὐτός τε καλὸς κάγαθός δοκίμως γένοιτο, Peters preferă, urmînd de asemenea pe Persson, lecțiunea din papirusuri αὐτὸς καλὸς τε κάγαθός...;

p. 49, 16 (I, 6, 10): în loc de μᾶλλον ἕως ἂν ἔχωσι τὰ δέοντα οἱ στρατιῶται ὑπηρέτησοι σοι, Peters preferă lecțiunea adoptată pe baza papirusurilor de Persson: ...ἔχης...;

p. 421, 5 (VIII, 4, 26): λαβὼν τὴν Ὑστάσπου δεξιάν... este completat: λαβὼν τὴν τοῦ Ὑστάσπου... ca la ceilalți editori.

Intervențiile personale ale noului editor sînt mai energice numai acolo unde modificarea propusă apropiie textul de cel cuprins în manuscrise:

p. 50, 9 (I, 6, 11): la Gemoll: ἀμελεῖν τοῦ <σῖτον> πορίζεσθαι; întrucît la p. 49, 9 (I, 6, 10) apărea τὸ πορίζεσθαι τὰ ἐπιτήδεια, Peters suprimă intervenția vechiului editor care specificase obiectul subînțeleas al verbului, păstrînd textul din codice;

p. 142, 10 (III, 3, 7): la Gemoll: ἔλεξεν ὃ δὲ πὼς <στὰς> εἰς τὸ μέσον τῶν ταξιάρχων. Vechiul editor își argumenta intervenția și prin invocarea lui στὰς εἰς τὸ μέσον συνεκάλεσε τοὺς ἐαυτοῦ στρατιῶτας (IV, 1, 1). Peters consideră inutilă intervenția invocînd locul VIII, 5, 22 (p. 429, 10): ταῦτα εἰς τὸ μέσον λέγειν, ceea ce pare cu atît mai justificat cu cît respectă manuscrisul.

În general însă, atunci cînd nu are precedente în cercetările altora, editorul se mărginește să formuleze discret sugestiile sale:

p. 289, 11 (VI, 1, 28): pentru εἰς τριακοσίους δὲ διάδοχοί εἰσιν, J. Peters sugerează: „,haud scio an εἰσὶ δὲ τριακόσιοι οὗτοι legendum sit”.

Din completările și corectările aduse textului lui Gemoll ar mai trebui citată, ca mai importantă, precizarea pe marginea rezumatului cărții a VIII-a (p. XXIII, 13). Întemeindu-se pe remarcile lui H. Haberkorn, *Beiträge zur Beurteilung der Perser in der griechischen Literatur*, Diss. Greifswald, 1939, p. 32—44, editorul consideră că finalul *Cyropediei* nu e un „appendix”. ci un „epilogus”, întrucît aparține autorului însuși.

Mult mai numeroase sînt completările pe care J. Peters le face aparatului critic. Acolo unde Gemoll indicase adesea numai familia de manuscrise sau codicele a cărui lecțiune o preferase, noul editor a suplinit lipsa celorlalte lecțiuni, folosind în acest scop aparatul altor ediții, în primul rînd pe acela al ediției lui E. C. Marchant (Oxford, 1910).

Operă de pietate discretă și de rigoare științifică, noua ediție a *Cyropediei* lui Xenofon contribuie la menținerea prestigiului meritat de care se bucură Biblioteca teubneriană.

Nicolae-Șerban Tanașoca

XÉNOPHON, *L'art de la chasse*. Texte établi et traduit par Edouard Delebecque, Paris, Les Belles Lettres, 1970, 161 p.

După ce în 1950 oferise filologilor clasici, în colecția Guillaume Budé, ediția tratatului *Despre echitație* a lui Xenofon, profesorul Edouard Delebecque, de la Universitatea din Aix-Marseille, publică anul acesta, în aceeași colecție, ediția unei alte opere a lui Xenofon, clasată în categoria *Scripta minora*: tratatul despre arta vînătorii.

Micul tratat, care a cunoscut pînă acum șapte ediții critice (ultima în 1937, datorată lui G. Pierleoni), a pus în fața filologilor multe probleme dificile privind autenticitatea, datarea, titlul, ca și stabilirea textului. Ediția de față încearcă să găsească soluții tuturor acestor probleme.

Reluînd ideile din mai vechiul și amplul său studiu *Essai sur la vie de Xénophon*, E. Delebecque socotește problema autenticității tratatului o falsă problemă, care a făcut să curgă prea multă cerneală. Studiul atent și amănunțit al cărții îl impune ca autor sigur al ei pe Xenofon. Argumentele sînt următoarele:

— în toate celelalte opere ale lui Xenofon se găsesc numeroase pasaje referitoare la vînătoare, ceea ce ar indica un om pasionat și priceput, capabil să scrie un tratat pe această temă;

— în peisajele naturale descrise în carte se poate identifica mediul rustic din Pelopones, căci lipsește în text o mențiune expresă care să permită identificarea sigură a cadrului natural din Pelopones. Pe de altă parte, lectura cărții demonstrează că nu este vorba de peisaje naturale în care să se poată recunoaște un loc sau altul din Grecia, ci numai de un cadru natural, evocat în mod general și impersonal, în strînsă legătură cu cerințele subiectului;

— atacurile împotriva sofistilor și a politicianilor ambițioși, care fac obiectul capitolului XIII, neașteptat în economia generală a cărții, pot fi ușor explicate dacă le legăm de viața lui Xenofon.

Acceptîndu-l pe Xenofon ca autor al tratatului, singura problemă care rămîne de discutat, după E. Delebecque, este cea a datei la care a fost scris. Pornind de la o anumită neglijență a stilului, exegeții anteriori afirmau că — în cazul în care lucrarea aparține lui Xenofon — ea nu poate fi decît o operă de tinerețe. E. Delebecque o socotește, dimpotrivă, o operă de maturitate, justificînd caracteristicile stilului prin tonul familiar, didactic, cu care autorul se adresează tinerilor, în primul rînd fiilor săi Gryllos și Diodor.

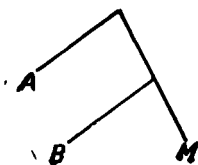
Textul ediției a fost stabilit prin colaționarea — în fotocopie — a trei manuscrise care păstrează cel mai bine textul:

1) Vaticanus Graecus 989, datînd din secolul al XIII-lea (B). Din manuscris lipsește capitolul I.

2) Marcianus Graecus 511, datînd de la mijlocul secolului al XIV-lea (M).

3) Vindobonensis phil. gr. 37, datînd din secolul al XVI-lea (A).

Stemma celor trei manuscrise este simplă :

E. Delebecque arată că stabilirea textului pe baza acestor manuscrise este dificilă, deoarece nici unul nu oferă un text foarte sigur. Manuscrisul A, care pare a fi cel mai bun în acest sens, are defectul de a fi fost copiat de o persoană care nu cunoștea limba greacă și care, neputînd citi corect sau încurcîndu-se în abrevieri, a scris cuvinte care nu au existat niciodată.

Alături de cele trei manuscrise a fost utilizat în prezenta ediție și papirusul de proveniență necunoscută P. Reinach 78, datat după grafie în secolul II, papirus care conține un fragment din capitolul XIII (paragrafele 5—14) și ale cărei lecțiuni confirmă textul manuscrisului B.

În fine, s-a ținut seama și de tradiția indirectă, tratatul lui Xenofon fiind citat de mulți autori antici sau mai noi. Dintre aceștia cel mai util este Arrian, care a concentrat în cartea sa despre vinătoare pasaje întregi ale înaintașului său.

Cu toate conjecturile făcute de editorii anteriori, rămîn treizeci de pasaje lipsite de sens sau cu un sens foarte vag. Este meritoriu efortul lui E. Delebecque de a propune pentru fiecare din cele treizeci de cazuri o corectură originală, marcată în aparatul critic prin *ego*. Din păcate însă, multe dintre acestea sînt discutabile.

Vom încerca în cele ce urmează o apreciere critică asupra celor mai importante dintre ele. Ni se par acceptabile conjecturile :

cap. I, 13-A : ἄμα ὀνομαστοί	corectînd pe ἅπαντες μεστοί
cap. II, 9 : ἔνεκα θήρας	” ” ἐν ἑκατέροις
cap. IV, 3 : πλάνας	” ” πλευράς
cap. IV, 15 : ἀργὰ σιμά	” ” ἐργάσιμα
cap. V, 32 : διώκῃται	” ” ἀλλοιῃται
cap. VI, 19 : ἐπιθέουσας	” ” ἀπιβοώσας
cap. VI, 10 : ἥ	” ” ἡ
cap. VII, 9 : θέλωσι πῶ ἰχνεύειν	” ” ἔλωσι sau ἔλθωσι τῷ ἰχνεῖ
cap. X, 7 : λῖνοις	” ” ψιλοῖς

Considerăm discutabile următoarele conjecturi :

cap. III, 3 : ἀφιστάμεναι τοῦ ἡλίου corectînd pe ἀφίστανται τὸν ἥλιον. Schimbarea modului verbului nu este, după părerea noastră, necesară, căci nu se încadrează în ritmul normal al frazei, unde verbele sînt la indicativ prezent legate prin conjuncția καί.

cap. V, 12 : τοῖς νεογνοῖς sau τοῖς νεαροῖς corectînd pe τῆς νεοκτὸς. O corectură ispititoare și aparent logică, dar pe care contextul nu o suportă, căci nimic nu îndreptățește să se vorbească acolo despre puii de iepure. Ea a fost, probabil, determinată de faptul că paragraful următor se referă la puii de iepure.

cap. VI, 5 : ἔστιν ἄς πρὸς corectînd pe σκοτεινὰς ῥοῦς. Corectura forțează din nou ritmul frazei, întrerupînd curgerea ei normală (este vorba de înșirarea locurilor unde se pot întinde plase pentru vînat).

cap. V, 20 : ὑπ' ὧτων corectînd pe ὑπ' αὐτόν. Corectura conduce, după părerea noastră, la un sens illogic. În paragraful anterior 19 se spune clar că, atunci cînd aud lătrat de cline, iepurii fug de locurile dinspre care se aude lătratul. Paragraful imediat următor, cel în care s-a efectuat corectura, continuă : „uneori chiar fără să audă un lătrat, ci numai *crezînd că aud sau ascultînd de un îndemn interior* (de instinctul primejdiei) iepurii...”. Corectura lui E. Delebecque dă sensul : „uneori chiar fără să audă un lătrat, ci numai *crezînd că aud sau încrezîndu-se în urechi* (??) iepurii...”. Cum se pot încrede iepurii în urechi dacă nu aud nimic? De aceea corectura lui Schneider ὑφ' αὐτόν care conduce la sensul logic al frazei, menţionat mai sus, ni se pare mult mai bună.

cap. VII, 10 : ταῖς κυσίν sau ταῖς ἄμα κυσίν corectînd pe ταῖς ἄρκουσιν. Preferăm acestei corecturi, oarecum căutată, pe cea mai firească, aparţinînd mai multor editori anteriori : ἔχουσιν. cap. VI, 25 : ἀποτέμνη corectînd pe ἀποκτείνη. Considerăm corectura inutilă, chiar greşită, deoarece textul se referă la un iepure care stă ascuns şi care, găsit de cîini, poate fi omorît pe loc. Or, ἀποτέμνη avînd sensul : „taie calea cuiva care fuge”, nu se încadrează în context. cap. IX : 5, ἔλπισας πως ἔτι ζῆν sau ἐπιζῆν corectînd pe πτέσας ὥς ἐπὶ γῆν. Din nou o corectură căutată. Cea anterioară, aparţinînd lui Schneider πτέσας ἑαυτὸν ἐπὶ γῆν, care respectă mai mult textul oferit de manuscrise, ni se pare mai bună.

cap. XI, 4 : περιθεύσει corectînd pe περιθέουσι. Credem că e mai legitim prezentul decît viitorul, verbele cu care περιθεύσει este pe acelaşi plan sintactic fiind la prezent.

În fine, pasajul de mai mare întindere din cap. V, 15, lipsit în manuscrise de sens : ἄνωθεν ὅσοι δὲ μὴ ἔρχονται corectat de profesorul Delebecque în ἄνω τ' ἐν ὅσοις ὁρμῇ ἔχονται nu capătă nici prin aceste prea multe îndreptări un sens limpede, lucru reflectat şi în traducere.

O altă problemă pe care o ridică editarea acestui text este existenţa în manuscrise a unei versiuni duble a capitolului I, referitor la originile şi mitologia vîntătorii. Manuscrisul A redă o versiune mai scurtă decît celelalte, versiune ce pare redactată pe seama versiunii lungi, deci este posterioară acesteia. Editorii anteriori lui G. Pierleoni (ediţia 1937) au socotit că textele trebuie contaminate pentru a obţine o versiune apropiată de cea originală. Respingînd pe bună dreptate un asemenea procedeu, Pierleoni a fost primul care a publicat textele în paralel, căci totul arată că ele n-au fost redactate nici la aceeaşi dată, nici în acelaşi spirit.

Urînd exemplul înaintaşului său, profesorul Delebecque editează în paralel cele două texte, notînd — ca şi acesta — cu sigla A versiunea scurtă (yers. A) şi cu sigla Σ versiunea lungă. Se propune însă pentru explicarea acestei duble versiuni o ipoteză argumentată neconvîngător. Argumentul esenţial pentru acceptarea lui Xenofon ca autor al ambelor texte este, după profesorul Delebecque, faptul că în multe opere ale lui Xenofon putem depista pasaje întregi, uşor remaniate, copiate din operele anterioare¹. Ne întrebăm însă dacă într-adevăr se poate stabili o legătură logică între faptul că în opere diferite ale aceluiaşi autor există pasaje identice — lucru explicabil probabil prin faptul că scriitorul se ocupă de situaţii identice sau similare — şi dubla redactare a unui capitol din aceeaşi operă.

Motivele invocate pentru a justifica remanierea textului conving tot alt de puţin. Observînd că remanierea oferită de versiunea redusă A merge în sensul micşorării importanţei rolului eroilor şi al sporirii importanţei zeilor, în special a lui Apollo şi Artemis, în mitologia vîntătorii, editorul încearcă să explice acest fapt printr-un moment din viaţa lui Xenofon. În anul 400, în timpul expediţiei „celor zece mii”, strategii realizaseră o sumă de bani din vînzarea prizonierilor, sumă din care au promis o parte ca ofrandă zeilor Apollo şi Artemis. Xenofon nu şi-a putut îndeplini promisiunea şi de aceea schimbarea sensului capitolului I ar fi un fel de ispăşire a păcatului faţă de cei doi zei. Avem impresia că ideea care stă la baza lucrării *Essai sur la vie de Xénophon*, aceea de a explica opera prin viaţa autorului, este aici

¹ Vezi *Introducerea*, p. 43.

împinsă peste limitele acceptabilului, Delebecque ajungînd să vadă legături de cauzalitate și acolo unde ele nu pot fi decît cu greu admise.

Cîteva cuvinte în legătură cu titlul tratatului. Manuscrisele oferă două variante. Manuscrisul A *Κυνηγετικά*, manuscrisele B și M *Κυνηγετικός*. Editorul îl preferă pe acesta din urmă, indicat de altfel și de cîțiva autori antici. Subînțelege însă pe lîngă el substantivul *ἀνήρ*. Sensul ar fi: „Specialistul sau amatorul de vînătoare cu cîini”. Cum este însă prea greoi pentru a fi redat în franceză și, pe de altă parte — așa cum mărturisește chiar editorul —, nu acoperă întregul conținut al cărții, făcînd un compromis, profesorul Delebecque îl traduce: *L'art de la chasse*. Credem că dificultatea s-ar fi putut rezolva mai ușor admițînd drept complinire pe lîngă *Κυνηγετικός* substantivul *λόγος* (tratată), mai ales că această complinire figurează în micul dicționar tehnic care însoțește ediția, la pagina 141.

Traducerea franceză, publicată în paralel cu textul grec, este foarte clară, plăcută chiar, rezolvînd abil dificultățile tehnice ale textului. Notele explicative, mult mai numeroase decît au de obicei textele publicate în această colecție, sînt un prețios sprijin pentru cititor.

Anexele care cuprind: note complementare, o bibliografie indicînd lucrări generale de cinegetică, dicționare, lucrări care au ca obiect direct tratatul lui Xenofon, un excelent dicționar de termeni tehnici, precum și cinci desene ale plaselor sau capcanelor de vînătoare, sporesc valoarea ediției, făcînd-o totodată mai ușor de consultat.

Emanuela Popescu

POLYBE, *Histoires* (livre I et livre II). Texte établi et traduit par Paul Pédech. — Paris, Les Belles Lettres, 1969–1970. LXX–137 & 123 pagini în 16° (în cea mai mare parte duble) + 5 hărți afară din text.

Despre contribuția lui Paul Pédech la mai buna cunoaștere a operei lui Polibiu s-a mai vorbit în paginile revistei noastre, fie în legătură cu masiva teză despre *Metoda istorică a lui Polibiu* (Studii clasice, IX, 1967, p. 350–354), fie cu prilejul apariției primului volum al ediției în curs de pregătire și care cuprindea cartea a XII-a (Studii clasice, V, 1963, p. 388–390). S-au arătat atunci meritele deosebite ale învățatului francez ca exeget al gîndirii istoricului din Megalopolis, s-a pus în lumină și împrejurarea că noua ediție bilingvă (prima, în Franța, după ediția lui Dübner din colecția Didot, apărută în 1839) venea să umple o lacună regretabilă, chiar dacă anevoie de împlinit.

Pentru un cercetător care închinase ani de osteneți și o lucrare impunătoare explicării concepției istorice a lui Polibiu, era întrucîtva de așteptat să-și înceapă ediția cu fragmentele cărții a XII-a, deosebit de prețioase pentru cunoașterea chipului cum autorul *Istoriilor* își înțelegea menirea (fără să mai vorbim de luminile pe care — în luările sale de poziție față de contemporani și înaintași — acesta le aruncă asupra reprezentanților celor mai caracteristici ai istoriografiei elenistice). Acest punct din program odată realizat, tot atît de firesc era și ca pregătirea ediției să reentre în făgașul normal și ca, de-acum înainte, publicarea unei opere atît de vaste să se desfășoare în ordinea firească a conținutului.

În asemenea condiții ni se prezintă deci, la un scurt interval, edițiile însoțite de traduceri ale cărților I și a II-a. Cu acest prilej, se oferă cititorului studiul introductiv care nu-și găsește loc în fruntea fragmentelor din cartea a XII-a, precum și deslușirile indispensabile cu privire la constituirea textului și modul de întocmire a ediției.

Venind după cartea din 1964, studiul despre *Polibiu: omul și opera*, care deschide primul din volumele semnalate astăzi, nu putea cuprinde decît o prezentare concisă a rezultatelor obținute de autor la capătul unor lungi și minuțioase analize, în ce privește fie *forma*

mentis și pregătirea intelectuală a istoricului grec, fie scopul și concepția lucrării lui de căpetenie. Despre cel dintâi aspect sînt puține lucruri de relevat, dacă se exceptează afirmația discutabilă după care Tucidide n-ar fi exercitat asupra lui Polibiu decît o influență neînsemnată. Justificată de Pédech cu argumentul că autorul *Războiului peloponesiac* nu-i amintit decît într-un singur loc al *Istoriilor*, această încheiere mi se pare greu de dovedit, dacă se ține seamă de pasajele semnificative în care unele luări de poziție ale lui Polibiu ni se înfățișează ca un ecou fidel al ideilor lui Tucidide. Mărturisită sau ba, înlăturarea acestuia asupra urmașului apare de netăgăduit în rîndurile din cartea a II-a unde se subliniază cu vigoare deosebirea dintre tragedie și istoriografie, una urmărind impresionarea și subjugarea cititorului, cealaltă instruirea și edificarea lui ¹, sau în pasajul din cartea a IX-a în care, căutînd să dovedească superioritatea modului pragmatic de a concepe istoria asupra încercărilor de a face din ea un gen literar, își mărturisește intenția de a pune *folosul* cititorului mai presus de *desfătarea* pe care i-ar putea-o pricinui ². E adevărat că, nici într-un caz, nici în celălalt, nu se pomenește numele înaintașului, nici nu i se invocă exemplul. Pentru cine nu uită însă mîndra opoziție în care, în cunoscutul său capitol programatic, Tucidide se situează singur față de Herodot și de logografi (pe care nici el nu-i citează anume ³) e limpede că distincția aci pentru întîia oară formulată între o istoriografie năzuind spre știință și alta de inspirație precumpănitor literară stăruie nu numai în judecățile lui Polibiu, dar pînă și în modul cum acestea sînt formulate.

Alte apropieri se mai pot face între chipul cum ambii istorici concep cauzalitatea, și unul și celălalt separînd cu strictețe *cauza propriu-zisă* (*αἰτία*), deseori distantă de evenimente și, oricum, mai greu sesizabilă, de *inceputul* sau *pretextul* unor desfășurări (*ἀρχή, πρόφασις*), percepute nemijlocit de contemporani. O asemenea distincție nu poate fi întîmplătoare, după cum nu-i desigur întîmplător interesul pentru faptul politic, în care, în felul său propriu, fiecare din ei recunoaște motivul dominant al devenirii istorice.

Am zăbovit intructiv asupra acestui aspect al Introducerii, pentru că nu mi se pare îndreptățită presupunerea autorului că puținele referiri la Tucidide în textul păstrat al lui Polibiu (în fapt, una singură) s-ar explica prin necunoașterea *Războiului peloponesiac* sau prin convingerea istoricului din Megalopolis că înaintașul său ar fi fost „depășit” (p. XIX). Îndoieli trezesc și reflecțiile de la p. XXXIV potrivit cărora, într-o etapă mai tîrzie a gîndirii sale, Polibiu ar fi abandonat rigurosul determinism care-i caracterizează începuturile de scrieri în favoarea credinței iraționale că Τύχη ar fi aceea care cîrmuiește omenăștile treburi. În legătură cu fiecare din aceste probleme, voi avea poate prilejul să revin într-una din viitoarele-mi *Note de lectură*.

În partea a doua a Introducerii — „Le texte des *Histoires*” — Pédech schițează istoricul studiilor asupra tradiției manuscrise a operei în ultima sută de ani, de la Hultsch — trecînd prin Büttner-Wobst — pînă la John M. Moore. Cum se admite azi de cei mai mulți, tradiția începe cu un vechi și unic manuscris al *Istoriilor* întregi, altădată în biblioteca palatului imperial din Constantinopol, astăzi dispărut. Din acest arhetip derivă trei familii de manuscrise, prezentînd următoarele caracteristici:

1° *Valicanus Graecus 124* (cu numeroși descendenți), datînd din sec. al X-lea și cuprinzînd numai primele cinci cărți ale textului;

¹ II 56, 11: Τὸ γὰρ τέλος ἱστορίας καὶ τραγωδίας οὐ ταυτὸν ἀλλὰ τοῦναντίον· ἐκεῖ μὲν γὰρ δεῖ διὰ τῶν πιθανωτάτων λόγων ἐκπλήξαι καὶ ψυχαγωγῆσαι κατὰ τὸ παρὸν τοὺς ἀκούοντας, ἐνθάδε δὲ διὰ τῶν ἀληθινῶν ἔργων καὶ λόγων εἰς πάντα τὸν χρόνον διδάξαι καὶ πείσαι τοὺς φιλομαθοῦντας...

² IX 2, 4: ὁ δὲ πραγματικὸς τρόπος ἐνεκρίθη... διὰ τὸ πάντων ὠφελιμώτατον αὐτὸν... ὑπάρχειν. Διόπερ ἡμεῖς οὐχ οὕτω τῆς τέρψεως στοχαζόμενοι τῶν ἀναγνωσομένων ὥς τῆς ὠφελείας τῶν προσεχόντων, τὰλλα παρέντες, ἐπὶ τοῦτο τὸ μέρος κατηνέχθημεν...

³ I 22, 4: καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθώδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανέται· ὅσοι δὲ βουλῆσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν... ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀκούοντως ἔξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μάλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται.

2° așa-numitele *Excerpta antiqua* ale cărților VI-XVIII, cel mai bine păstrate în *Urbinas Graecus 102* (și el tatăl unei numeroase posterități);

3° așa-numitele *Excerpta Constantiniana*, întocmite în zilele lui Constantin al VII-lea (+959) sub forma a șase culegeri de fragmente spicuite în istoricii greci pe diferite teme: *De uirtutibus et uitiis*, *De sentiētiis*, *De insidiis*, *De strategematis*, *De legationibus Romanorum ad gentes*, *De legationibus gentium ad Romanos* (fiecare din aceste florilegii fiind reprezentat printr-un unic manuscris, cu excepția ultimelor două).

Manuscriselor li se adaugă de la o vreme cîtiva papiri de mică întindere (cel mai prețios fiind *Pap. Berol. 1570*) și tradiția indirectă, reprezentată mai ales prin Tit-Liviu și Diodor, pe lângă Plutah și Appian.

Noua ediție se întemeiază, cum era de așteptat, pe manuscrisele cele mai apropiate de arhetip: pentru cărțile I—V, pe A, C, Z, D, E, J; pentru *Excerpta antiqua*, pe F, D și G (împreună cu H și K); pentru *Excerpta Constantiniana*, pe M, P, Q, F, W, X. În stabilirea textului, de altă parte, P.P. se lasă călăuzit în chip judicios de particularitățile de limbă proprii lui Polibiu. „Notre historien — observă el — écrit la *koiné*, qui est sensiblement différente de l'attique. Il ne faut donc pas s'étonner de trouver dans les mss des formes et des tournures qui seraient incorrectes chez Platon ou Isocrate. Quelques éditeurs se fourvoyent en atticismant Polybe. Ainsi I 4,8 on trouve *ἔν* avec l'indicatif futur; c'est à tort que Dindorf rejette *ἔν* (cf. I 108, 7). On conserve avec raison des tournures comme *ὅταν ἦσαν* (IV 32,5), *ὅταν προσήρπεισε* (XIII 7,10), *ἐπειδὴν ἀνέστησε* (XIII 7,8). La connaissance du vocabulaire et du style permet soit d'accepter des leçons au premier abord surprenantes, soit de corriger sans témérité un texte fautif”.

Poate pentru că, în cazul lui Polibiu, dispunem de amplul și bogatul comentariu al lui Walbank, notele explicative ale ediției sînt reduse la foarte puțin, iar „Notele complementare”, semnalate la alte texte ale colecției Budé, lipsesc cu totul. De un folos indiscutabil sînt, în schimb, hărțile colorate adăugate fiecărei cărți, a căror serie va continua, nădăjduim, pînă la încheierea ediției.

D. M. Pippidi

CICÉRON, *Les devoirs*, Introduction, Livre I. Livres II et III. Texte établi et traduit par Maurice Testard, Paris, Les Belles Lettres, 1965, 1970.

Avem în față una dintre cele mai bune ediții ale faimoasei și importantei opere *De officiis*. Claritate, grijă de adevăr, perspicacitate în alegerea celor mai bune lecțiuni caracterizează această lucrare, care vine să arunce și mai multă lumină asupra numeroaselor probleme ridicate de această operă a oratorului latin. În introducere, autorul ediției discută următoarele probleme: Data și împrejurările în care Cicero a compus opera; Destinatarul; Izvoarele; Trecere în revistă a problemelor de doctrină; Supraviețuirea operei; Textul. Cîteva observații preliminare, un rezumat al principalelor paragrafe ale cărții și tabloul siglelor precedă textul. Traducerea paralelă a textului este însoțită de note. În acest fel lucrarea cuprinde capitolele esențiale pe care ne-am obișnuit de mult timp să le găsim în cele mai bune ediții editate de societatea „Les Belles Lettres”.

În ceea ce privește introducerea, trebuie subliniată critica pe care o face autorul ediției savanților care, în discutarea izvoarelor folosite de Cicero în *De officiis*, au ținut prea mult seamă de simple indicii, s-au bazat pe verosimilități și n-au ținut destul seamă de afirmațiile făcute de Cicero însuși (p. 28). Autorul este pe deplin îndreptățit să facă această critică,

aşa cum este îndreptăţită (p. 49) concluzia că Cicero, pentru cartea a III-a, n-a găsit nici o operă care să-i servească de model. Multele opere pe care le citise oratorul, precum şi vasta sa cultură, i-au ajutat să compună importanta carte a III-a din *De officiis*.

Cînd este însă vorba de ceea ce autorul ediţiei numeşte *Aperçu doctrinal*, la afirmaţia „Le *De officiis* est l'œuvre d'un grand honnête homme”, Testard face o notă, în care spune că afirmaţia „honnête homme” ar cere o pledoarie, căci dosarul este pledabil, pledoarie pe care n-o întreprinde aci. Autorul ediţiei se referă, desigur, la critica negativă sau mai bine zis distructivă care a început cu invectiva atribuită lui Salustiu şi a culminat cu critica virulentă făcută marelui orator roman de către cunoscutul învăţat francez J. Carcopino. Prin afirmaţia făcută mai sus, autorul ediţiei se vede oarecum intimidat de critica negativă. În realitate, nu este vorba de un dosar al unui vinovat, ci de exagerările unei critici care n-a ţinut seama decît de slăbiciunile unui om, reale, dar care nu trebuiau exagerate. Sînt de acord cu Testard că Cicero a fost, îndeobşte, raportat la epoca în care a trăit, un om cinstit şi care s-a indignat în faţa răului, oriunde l-a întîlnit, deşi nu a găsit întotdeauna cele mai bune mijloace de a-l vindeca.

Trebuie subliniată, de asemenea, importanţa observaţiei făcute de autor (p. 57) cu privire la idealul inaccesibil al frumuseţii morale, care nu-l împiedică de a fi totuşi un om de acţiune şi de a viza acţiunea.

În ceea ce priveşte manuscrisele operei *De officiis*, autorul a urmat de preferinţă indicaţiile familiei Z, care, ca şi familiile Q, O, X, reflectă o tradiţie constituită în secolele VIII—X, în care manuscrisele, după o fluctuaţie a cărei amploare se întrezăreşte la Nonius, au căpătat o stabilitate remarcabilă. Autorul nu urmează însă o sursă unică, ci acolo unde Z prezintă o lecţiune dubioasă, nu cîntă să adopte şi alte lecţiuni.

Inteligenţa cu care sînt alese cele mai bune lecţiuni se vede şi din următorul exemplu : în I, 10, 31, Cicero spune : *Sed incidunt saepe tempora cum ea quae maxime uidentur digna esse iusto homine eoque quem uirum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum etiamnunc furioso, facere promissum; quaeque pertinent ad ueritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non seruare fit iustum*. Este vorba de cuvîntul *migrare*, pe care manuscrisele pe l-au înlocuit prin *negare*. Autorul a ales lecţiunea mai grea, fiindcă paralelismul ar fi fost mai bine păstrat în cazul *ea negare et non seruare*, pe cînd în cazul *migrare* se nuanţează gîndirea lui Cicero. În fond, nici *negare* nu este, din punct de vedere logic şi gramatical, incorect.

În I, 13, 39 citim : *Atque etiam si quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conseruanda, ut primo bello Punico Regulus captus a Poenis* şi urmează cunoscutul exemplu al lui Regulus, care, după ce a sfătuit senatul să nu predea prizonierii, s-a întors la duşmani spre a nu-şi călca cuvîntul dat. Este vorba de cuvîntul *singuli*, pe care manuscrisele Pb îl redau sub forma *singulis*. În acest fel acordul este făcut între *temporibus* şi *singulis*, iar verbul *promiserunt*, în acest caz, nu mai are un subiect exprimat. Desigur, lecţiunea *singuli* aleasă de autorul ediţiei, care dă un subiect verbului *promiserunt*, este logică şi corespunde unei necesităţi gramaticale, dar nici acordarea lui *singuli* cu *tempora*, în forma *singulis temporibus*, nu este lipsită de sens. Problema constă în a şti pe ce idee a vrut Cicero să pună accentul, pe faptul că au fost izolate cazurile cînd anumiţi oameni au făgăduit ceva duşmanului sau pe ideea că au fost rare cazurile cînd oamenii au promis ceva duşmanului. După părerea mea, în cazul de faţă oratorul a voit să insiste asupra cazurilor rare în care oamenii au fost siliţi să facă o propunere duşmanului, deci şi lecţiunea adoptată de manuscrisele Pb îşi are raţiunile ei.

Autorul are însă toată dreptatea ca, în cazul I, 36, 130, unde citim : *Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero uenustas sit, in altero dignitas, uenustatem muliebre ducere debemus, dignitatem uirilem*, să aleagă lecţiunea *ducere* şi nu *dicere*, ca manuscrisul B², şi *debemus* nu *demus*, ca manuscrisul P¹. Într-adevăr, în acest caz nu este vorba de a denumi o calitate, ci de a o socoti, de a o încadra într-un gen, de a o defini.

La p. 184 este desigur o eroare de tipar, care a scăpat. Într-adevăr, în I, 42, 150, citim : *Opifices omnes in sordida arte uersantur nec enim quidquam ingenum habere potest officina minimeque artes eae probandae quae ministrae sunt voluptatum* :

Cetarii, laniæ, coqui, fartores, piscatores, ut ait Terentius... Este vorba despre cuvîntul *ingenum*. Cu siguranță că Cicero a vrut să spună că meșteșugurile citate nu au în ele nimic distins, nimic nobil, nimic demn de un om liber, idee pe care o exprimă cuvîntul *ingenuum* și nu *ingenum*, care ar veni de la *ingen* și n-ar avea aici nici un sens. Pe de altă parte, în aparatul critic nu se face nici o observație cu privire la această formă.

Al doilea volum, care cuprinde ultimele cărți din *De officiis*, vine să completeze în chip fericit editarea acestei însemnate opere a lui Cicero. Autorul ediției dă și aici dovadă de calitățile semnalate cu ocazia discutării primului volum : cunoașterea profundă a problemelor pe care le ridică opera lui Cicero în discuție, bibliografie abundentă, alegere judicioasă a lecțiunilor. Cele spuse mai sus ne-ar dispensa de a mai da noi exemple. Am vrea totuși să arătăm încă o dată că tradiția manuscrisă ezita sau avea de ales adesea între lecțiuni care aveau șanse egale de a fi corecte. Astfel, în II, 16, 65 citim : *Ac de iure praediorum sanctum apud nos est iure ciuili ut in iis uendendis uitia dicerentur, quae nota essent uenditori*. Este vorba mai întîi, de *sanctum*, pe care V¹ îl dă sub forma *sancitum*, care putea fi egal valabilă. Dar mai importantă ni se pare forma *his* pentru *iis*, pe care o dau manuscrisele HB²P². Aici este problema pronumelui demonstrativ pe care-l întrebuința Cicero cînd voia să illustreze ceva. Se putea foarte bine să întrebuințeze și pronumele *is*, *ea*, *id*, dar și pronumele *hic*, *haec*, *hoc*, care aducea exemplul mai aproape de autor și de discuție. Astfel că este greu de precizat cum a scris Cicero. Aceași problemă se pune și în III, 18, 73, unde citim : *Periclitamur, si placet, et in iis quidem exemplis in quibus peccari uulgi hominum fortasse non pulet*. Manuscrisul H dă *his*, pentru motivul arătat.

Un indice care cuprinde numele proprii din toate cele trei cărți vine și completează lucrarea.

M. Testard a făcut un frumos serviciu colecției publicînd această ediție a importanței opere a lui Cicero.

N. I. Barbu

<C. SALLUSTI CRISPI> *Epistulae ad Caesarem*. Introduzione, testo critico e commento a cura di Paolo Cugusi, Cagliari, 1968, 444[–448] p. (*Annali delle Facoltà di Lettere-Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari*, vol. XXXI)

Din 1962, cînd a apărut ediția a șasea a lui Alfons Kurfess (în „Bibliotheca Teubneriana” ; recenzată de mine în Studii clasice, IX, 1967, p. 311), *Epistolele* lui Salustiu au mai fost publicate de W. Eisenhut (Stuttgart, 1965), traduse de P. Frassinetti (Torino, 1963) și amănunțit studiate de V. Paladini (*Sallustius rerum Romanarum florentissimus auctor*, Napoli, 1968, p. 121–212!). Prezenta ediție a tînărului asistent Paolo Cugusi, impresionantă din toate punctele de vedere, ne dispensează aproape cu desăvîrșire de a mai recurge la cele anterioare.

Una din principalele probleme pe care le ridică în fața filologilor cele două epistole este autenticitatea. Cugusi menționează încă din succinta prefață că echilibrul substanțial existent pînă în 1950 între partizanii paternității salustiene și cei care socot că avem de-a face

cu produse ale unei imitații scolastice s-a menținut și în ultimele două decenii : dacă savanții ca Büchner, Loefstedt, Skard și Vretska înclină pentru autenticitate, teza contrară a găsit și ea susținători de talia unor Ernout, Fraenkel, La Penna și Syme. Și, adaugă noul editor, „ciò che nel modo più sintomatico indica l'incertezza che regna nella valutazione delle operette è l'evoluzione dell'atteggiamento di uno studioso di Sallustio del valore del Kurfess, che da una posizione nettamente favorevole all'autenticità di esse è passato ad una posizione più cauta e sfumată” (p. 7). Cugusi însuși, fără a se ocupa *ex professo* de această chestiune într-un capitol special, nu putea evita să ia atitudine — și anume pentru „salustianitatea” *Epistolelor*, nu numai coroborând argumentele vechi, ci producând și dovezi noi (p. 42 sqq., 56—66). Evident, nimeni — și nici ediția pe care o prezint acum — nu poate considera acest proces ca definitiv închis : ce ar mai face atunci generațiile viitoare de filologi ? . . .

Nu cred că aş putea recomanda cu mai multă eficiență masivul volum al lui Cugusi decît arătîndu-i alcătuirea : spre deosebire de altele altele, lucrarea lui e foarte bine sistematizată, iar capitolele și paragrafele ei cuprind exact ceea ce anunță — și nimic mai mult.

Introducerea (p. 11—104) cuprinde două părți. Prima parte (pînă la p. 66) e consacrată problemelor de istorie literară și chestiunilor lingvistice : tradiția textului, concordanțele dintre cele două *Epistulae*, concordanțele dintre ele, pe de o parte, și celelalte opere ale autorului, pe de altă parte, arhaismele (în lexic, sintaxă și stil ; editorul combate exagerările lui Woelfflin, care, identificînd prea multe vulgarisme, vorbea de o „latină democratică”), izvoarele grecești (îndeosebi Tucidide, Platon, Aristotel și Demostene), „schematismul” retorico-scolastic (care nu infirmă autenticitatea ! p. 46—47 ; clauzele predominante sînt cele evitate de Cicero, la fel cum sînt evitate cele preferate de marele orator), inexistența așa-numitei conjurații a tăcerii în jurul opusulelor la autorii de mai tîrziu (aluzii la ele se găsesc în Gellius, Suetoniu și Dio Cassius ; dar unele paralele pot fi semnalate și în *Bellum civile* al lui Caesar, la T. Livius, Seneca, Tacit și Apuleius), toate acestea sînt amănunțit și argumentat prezentate de Paolo Cugusi. (Remarc în mod special tabelul clauzelor de la p. 53.)

Partea a doua a introducerii (p. 67—104) dezbate aspectele istorico-politice, ideologice și mult discutata problemă cronologică. Autorul analizează în chip pertinent ideile politice ale epistolelor, reformele propuse de Salustiu aici (mai ales în cîmpul moravurilor, în epistola secundă), alegerea căilor de realizare a reformelor în funcție de schimbările din ideologie, poziția politică a epistolografului (ura față de plebe nefiind judecată în sine, ci ca o componentă a urii față de partidele politice în general) ; ideile morale și religioase ale autorului epistolelor, cercetate aparte, sînt esențial în acord cu operele majore ale lui Salustiu (p. 93—100). În încheierea introducerii, Cugusi stabilește data scrisorilor : sfîrșitul anului 50 pentru *Epistula II*, sfîrșitul lui aprilie (după Thapsus, 6 aprilie) și începutul lui mai (poate chiar după 25—26 mai, cînd Caesar s-a întors la Roma) din anul 46 pentru *Epistula I*.

Bibliografia utilizată de editor e vastă (p. 105—114), la zi (citînd chiar lucrări din 1968 ; prefața datează din decembrie 1968) și include studii din țările socialiste (Utcenko, Blaszczyk, actele sesiunii ciceroniene din 1957 de la Varșovia).

Textul *Epistolelor* (p. 117—139) e însoțit nu numai de un aparat critic detaliat (de ex., p. 121 are 18 rînduri plus un cuvînt de text și 17 rînduri dense de aparat critic ; aparatul e pozitiv în marea majoritate a cazurilor), ci și de *loci similes* abundente (de ex., p. 133, la 16 rînduri de text, cuprinde 20 de rînduri mărunte de pasaje similare). O singură observație la aparat : sigle ca *Kurf.*⁴⁵⁶ (p. 120, la 1, 4, 2) sau *Kurf.*¹³⁴⁵⁶ (p. 127, la 2, 4, 2), indicînd edițiile succesive ale lui Kurfess, pot părea greoale.

„Piesa de rezistență”, însă, a operei lui Paolo Cugusi mi se pare că este comentariul : aproape 300 de pagini, pentru cele circa 450 de rînduri ale textului latin ; cum e și

firesc, prima scrisoare e deosebit de bogat comentată : în medie, aproape o pagină de note pentru fiecare rând al textului, dar uneori cu mult mai mult. Doar două exemple : ultimele 13 cuvinte din 1, 2, 2 sînt lămurite pe mai bine de trei pagini, iar cele două rînduri și ceva din 2, 12, 6 se bucură de peste patru pagini de comentarii ! Găsim astfel observații de topică, stilistică, psihologie, semantică (se discută, pe aproape două pagini, dacă *insomniis* vine de la *insomnia* = ἀσπνία sau de la *insomnium* = ἐνύπνιον, cu zeci de trimiteri, de la Platon la *Onirotica* lui Artemidor, de la Ennius la Silius Italicus și Macrobiu, pînă la actele celui de-al XI-lea Congres internațional de papirologie de la Milano, din 1966), folosirea adjectivelor în -bundus, corespondența dintre *cola* metrice și *cola* sintactice, aliterație, ascendența poetică a pasajului demonstrată de utilizarea mediului *feror*, căutarea de către Salustiu a colorismului patetic prin studiul psihologiei de amprentă alexandrină. Să mai pomenesc tabelul (de la p. 145) al frecvenței cuvintelor *omnes, cuncti, multi, ceteri, plerique* în cele două *Epistole*, în celelalte scrieri ale autorului, la Cicero, Caesar, Tacit, frecvența diverselor adversative (p. 148), folosirea lui *et* sau -*que* (p. 195), dar și neadevărul „pesimismului” lui Salustiu (p. 218), dezvăluirea „sloganurilor” politice (p. 291—292), propunerile de reformare a senatului și introducerea votului secret (p. 399—400). Pe urmele unui Fr. Marx, Norden sau Enk, editorul nu vrea să lase aproape nimic pe seama altora.

Volumul se încheie cu un „index nominum et rerum” (p. 429—435) și un „index locorum notabilium” (p. 436—444).

Absența unui *index uerborum* complet e unicul lucru mai important pe care l-aș reproșa exemplarei ediții a lui Paolo Cugusi.

Traian Costa

OVIDE, *Tristes*. Texte établis et traduits par Jacques André (Collection des Universités de France). Paris, Les Belles Lettres, 1968. LII—176 p. în 16° + 3 hărți afară din text.

După *Melamorfazele* editate între 1928 și 1930 de Georges Lafaye, după *In Ibin* editat în 1963 de Jacques André, *Tristia* e cea de-a treia operă a lui Ovidiu care apare în colecția universităților franceze. Editorul e și în acest caz Jacques André, devenit între timp profesor la Facultatea de litere din Nanterre, iar principiile după care e întocmită ediția nu se deosebesc nici ele de principiile urmate în editarea violentului opuscul polemic.

Clasamentul numeroaselor manuscrise urmează în general lucrările editorilor anteriori : Owen, Ehwald-Levy, Merkel, potrivit cărora o primă clasă e reprezentată îndeosebi de un *Laurentianus* (olim *Marcianus* 228), o a doua clasă de *Guelferbytanus* 192, iar clasa a treia de un *Gothanus membr. II* 122 (foarte prețuit de Merkel și Ehwald-Levy). Toate aceste manuscrise ar depinde (cum a încercat s-o dovedească G. Luck în 1963 și cum înclină s-o creadă ultimul editor) de un arhetip comun ale cărui ecouri stăruie într-un document epigrafic din Roma (CIL VI 9632 = 33 813), cu multă probabilitate din secolele I—II e.n. Acest text, cu circa șapte secole mai vechi decît cel mai vechi manuscris cunoscut — așa-zisul *fragmentum Treverense* —, îndreptățește concluzia că ansamblul tradiției porcede dintr-un manuscris astăzi pierdut, cu multă probabilitate corectat spre sfîrșitul sec. al II-lea sau la începutul celui de-al III-lea al erei noastre.

În stabilirea textului Jacques André se arată conservator, conformîndu-se îndeosebi *vulgatei*, la rîndu-i întemeiată pe cea de-a doua clasă de manuscrise : „Les éditions du XX-e siècle — mûrissent-elles où elles — ne peuvent plus être révolutionnaires. La présente ne pré-

tend pas l'être, puisqu'elle n'offre que 5 propositions nouvelles de correction''. Și acestea, de altă parte, se caracterizează printr-o prudență care le recomandă fără excepție :

III 5,47 : *dixiue elataque*, în loc de *dixi uelataque* mss., corectate în *dixiue elataue* de Ellis ;

III 10, 11 : *parat*, în loc de *patel* și *patitur* mss., *uelat* Merkel ;

IV 8, 19 : *adeptos*, în loc de *ademplos* sau *adeptas* mss. ;

V 1, 16 : *numquam est*, în loc de *numquam* sau *nostra* mss., *non est* Gronovius ;

V 8, 17 : *monel*, în loc de *manet* mss, *meal* Gronovius.

Cum era de așteptat, în studiul său introductiv Jacques André nu ezită să ia poziție în două probleme care au reținut dintotdeauna (și vor continua să rețină și de-acum înainte) atenția editorilor lui Ovidiu : cauza relegării poetului și veracitatea informațiilor lui în legătură cu condițiile vieții la Tomis și îndeobște în Sciția Mică, în primii ani ai erei noastre. În prima problemă, atitudinea lui e de o prudență reconfortantă. În loc să imagineze o nouă explicație pe lângă toate cîte s-au formulat de-a lungul veacurilor și din numărul cărora alege — pentru a le analiza și respinge — nu mai puțin de șapte, mergînd de la publicarea *Artei iubirii* pînă la amestecul în unele practici de divinație neopitagorică, el se mulțumește să sugereze că Ovidiu ar fi luat parte, din întâmplare, la o adunare nepermisă, cu care prilej a devenit martorul involuntar al unor acte de ordin politic îndreptate împotriva lui August (p. XVI).

În legătură cu viața poetului la Tomis, așa cum e oglindită în *Tristia*, judecățile latinistului francez sînt întunecate, uneori, de insuficienta familiaritate cu împrejurările locale, așa cum am învățat a le cunoaște, în ultimul sfert de veac, pe temeiul a numeroase descoperiri arheologice și epigrafice, altele de acceptarea necritică a unor interpretări tendențioase înflorite în publicațiile bimilenarului ovidian și tinzînd să descopere, într-o compunere literară cu puține ascunzișuri, cînd accente profetice, cînd frămîntări de conștiință de o profunzime de-a dreptul kierkegaardiană.

Despre anume încheieri istorice ale unor asemenea exegeze temerare se vorbește cu răgaz în alt loc al revistei. Cît privește lipsa de informații mai precise despre orașele de pe litoralul românesc al Mării Negre sau despre stările de lucruri de la Dunărea-de-jos către începutul erei noastre, va fi de ajuns să arăt că editorul *Tristelor* citează, e drept, cîteva articole din volumul III al revistei noastre (referitoare, toate, la o fază mai tîrzie a istoriei locale), dar nu cunoaște nici cartea lui Stoian din 1962 (*Tomitana*), nici propriile noastre lucrări închinat trecutului Sciției Mici — de la *Gefi și greci la Dunărea-de-jos* (1965) la *Contribuții la istoria veche a României* (*1967) —, fără a mai vorbi de multele cunoștințe de amănunt pe care i le-ar fi putut oferi aproape fiecare volum din colecția Studiilor clasice.

D. M. Pippidi

Laus Pisonis, Text, Übersetzung, Kommentar. Inaugural-Dissertation der Philosophischen Fakultät der Friedrich — Alexander — Universität, Erlangen — Nürnberg, vorgelegt von Arno Seel, Erlangen, 1969, 209 p.

Atunci cînd a susținut această disertație inaugurală, Arno Seel, fiu al cunoscutului latinist german Otto Seel, se afla încă în ultimul semestru al anilor de studiu, la Facultatea de litere din Erlangen. Cu atît mai plăcută este surpriza pe care o încercăm descoperind treptat priceperea și minuțiozitatea cu care a fost alcătuită această ediție comentată a unei opere îndeobște evitate sau chiar ignorate.

După o scurtă istorie a transmiterii textului, ale cărui manuscrise autorul le-a putut cerceta în copii fotografice, urmează schița stemei codicelor, apoi câteva observații de ordin tehnic menite să ușureze mînuirea aparatului critic și, în sfîrșit, obișnuita listă a siglelor și prescurtărilor, în care întîlnim numele tuturor acelor care s-au ocupat vreodată de soarta sau de conținutul acestui panegiric (p. 1–5).

În continuare, cele 261 de versuri ale textului sînt dispuse paralel cu traducerea lor germană; numerotarea traducerii creează o comoditate în plus în confruntarea ei cu originalul. Aparatul critic, extrem de bogat, poate satisface orice fel de curiozitate asupra grafiilor, a lecțiunilor sau a coniecturilor, pentru oricare pasaj din text (p. 6–33).

Cea mai prețioasă contribuție a acestei ediții o constituie însă comentariul amplu care urmează textului (p. 34–117). Atent și fin, cu observații variate, care se referă deopotrivă la istoria și critica literară, la „realii” și la locurile paralele din alți autori, comentariul este dispus după subîmpărțirile literare ale panegiricului, pe care le evidențiază prin scurte partiții și prin recapitulări concise. Clar și comod pentru literatul care are interes și față de poeziile minore rămase din vremea lui Nero, acest șir de note exegetice îl satisface deopotrivă și pe filologul curios să afle în detaliu controversalele asupra alcătuirii textului. Numai lingvistul preocupat de amănuntele vocabularului poetic ar avea motiv să dorească unele explicații semantice mai extinse, fie și numai pentru unii termeni mai de seamă ca *animus*, *Aonius*, *olorinus* ș.a.

A doua parte a disertației cuprinde șase capitole care privesc principalele probleme filologice pe care trebuie să le înfrunte cel ce dorește să plaseze în spațiu și în timp acest poem, și anume:

- Persoana lui Calpurnius Piso (identificat cu C. Calpurnius Piso, patricianul exilat în anul 40 de către Caligula, apoi rechemat de Claudius; sub Nero s-a ilustrat ca un generos protector al literelor, pînă a se hazarda să se pună în fruntea binecunoscutei conjurații descoperite și înăbușite în anul 65), p. 118–123.

- Datarea panegiricului (scris între 57/58 și 59), p. 124–128.

- Caracteristica stilistică (alături de alte *laudationes*, *Laus Pisonis* este o încercare de *genus grande*, în care se împletesc formulele tradiționale și inovațiile tehnice caracteristice pentru epoca lui Nero), p. 129–138.

- Autorul panegiricului (nu fără oarecare dubii de principiu, Arno Seel susține că *Laus Pisonis* poate fi considerată ca o operă a lui Lucan, atît din motive de ordin formal, cît și pe baza unor indicii privind poziția literară sau politică a autorului acestor versuri), p. 139–158.

- Asupra textului versului 254 (înlocuirea lecțiunii, pe care o găsim în toate manuscrisele, *Nos humilis domus...* prin *Non humilis domus...* vizează eludarea unei dificultăți de sintaxă și înlătură principala obiecție imediată împotriva atribuirii poemului către un membru al familiei *Annaei*-lor), p. 159–167.

- Asupra poziției politice a autorului (o altă cale de întărire a ipotezei „Lucan”: *Laus* reprezintă o încercare de îmbinare a vechilor principii romane cu noua stare de lucruri de sub domnia lui Nero), p. 168–179.

După aceste etape menite să alcătuiască o demonstrație unitară urmează, ca un *Anhang*:

- O ipoteză particulară (autorul panegiricului (= Lucan) nu dorea să primească protecția lui Piso – cum ar deduce un cititor neavizat din v. 245 și urm. –, ci îi căuta doar prietenia, ca un pas către crearea unei alianțe a opoziției, care să ducă la răsturnarea lui Nero), p. 180–189.

- Indexul tuturor cuvintelor din *Laus Pisonis* (p. 190–203).

- Lista lucrărilor moderne care tratează despre panegiric (p. 204–209).

Fără îndoială că identificarea acestui Piso cu căpetenia conjurației din anul 65 este de necombătut, iar așezarea datei panegiricului este făcută cu o prudență exemplară; în restul argumentării însă, chiar dacă avîntul cu care Arno Seel s-a angajat în reînsoțirea unei ipoteze iritante dă vioiciune și coerență întregii sale interpretări a poemului, credem că nu pot fi trecute cu vederea următoarele obiecții:

— Principial vorbind, pentru o determinare de paternitate nu este suficientă stabilirea listei de coincidențe formale dintre poemul cercetat și unul a cărui apartenență este sigură. O ipoteză lansată sau susținută numai prin astfel de asemănări nu poate fi luată în considerație ca atare decît după: (a) definirea și justificarea paralelă a *deosebirilor specifice* dintre cele două opere comparate, (b) demonstrația peremptorie că asemănările înregistrate nu sînt coincidențe întîmplătoare, datorate întrebuițării unui vocabular poetic „normal” pentru epoca respectivă, ci sînt *inovații comune tipice*.

Amîndouă aceste cerințe nu sînt satisfăcute nicăieri în comentariul sau în demonstrațiile lui A. Seel.

— Încercînd o schemă simplă de concluzii (p. 188, n. 1), după ce a căutat să înlăture unele indicații de detaliu despre care vom aminti îndată, autorul pornește de la axioma că nu există nici un argument direct împotriva „ipotezei Lucan”. În afara dificultăților pe care le face însuși textul panegiricului, credem că se poate, totuși, aduce și o obiecție directă împotriva acestei teorii. Cercul literar al Annaei-lor și acela al lui Piso erau net deosebite, dacă nu chiar rivale, unul dependent de principiile severe ale stoicismului, altul cochetînd cu epicureismul. Nici amabilitatea lui Seneca față de maximele epicureice — reflex al vederilor sale largi și luminate —, nici implicarea întregii sale familii în procesul conjurațiilor nu constituie dovezi categorice de apropiere față de grupul lui Piso; presupunînd totuși, mai mult după simțul evenimentelor politice decît pe baza unor dovezi peremptorii, că o asemenea înțelegere a avut loc, aceasta s-a petrecut cel mult după anul 60, atunci cînd panegiricul se afla de mult în biblioteca persoanei omagiate.

— Optimismul politic din *Laus Pisonis*, manifestat într-o evidentă încercare de contopire a vechilor principii moral-sociale cu noile reguli convențional-estetice, nu concordă atît de bine cu portretul lui Lucan pe cît ar dori-o, în avîntul său, Arno Seel. Un asemenea panegiric, nu servil, dar plecat, se potrivește greu cu biografia independentului poet epic.

— În corectarea textului din versul 254, Seel a operat schimbarea mai dificilă, dar favorabilă tezei sale. Textul sună astfel:

...*Nos humilis domus et sincera parentum*
Sed tenuis fortuna sua caligine celat.

254 *Nos*, codd., Sichert (1527); *non*, Beck (1835), Martin (1917), Seel (1969). *et*, codd.; *at*, Lipsius (ap. Ullmann, 1929), Weber (1859).

255 *sed*, rel. codd.; *se* b; *et* Reichard (1749).

Restul editorilor admit implicit un anacolut, soluție neplăcută, dar acceptabilă. O schimbare a lui *nos* în *non* nu poate fi însă în nici un caz un argument pentru sau împotriva vreunei teze, ci o conjectură fericită bazată pe o demonstrație externă categorică. În lipsa acesteia, ne gîndim, pe urmele lui Reichard, dacă nu cumva secvența particulelor coordonatoare este locul unde s-a strecurat o greșeală: după o lectură greșită a seriei *domuset* din versul 254 (*domus et* în loc de *domus set*) corectura normală pentru un copist era schimbarea lui *et* în *sed* la începutul versului următor.

La aceste observații generale adăugăm cîteva rectificări de detaliu:

— La v. 46—48, furat de problemele criticii de text, Seel trece cu vederea dependența directă a unei formulări insistente ca: *flet si flere iubes, gaudet gaudere coactus* față de *Ars poetica*, 101 (p. 57—58).

— La v. 71 comentariul asupra lui *numen* a fost inserat, din greșeală, fără obișnuita notare *in margine* a versului, înainte de v. 65 (p. 66—67).

— La v. 87, comentînd o afirmație a lui Martin (1917), după care *leuibus in armis* ar putea fi un substitut pentru *rudia arma* = „Holzwaffen” (!), Seel citează (p. 73 n. 1) un pasaj din Dialogul lui Tacit — 34,5, *ferro, non rudibus dimicantes*. El amestecă astfel formele lui *rudis*, is cu cele ale lui *rudis*, e fără să propună explicit vreo apropiere etimologică între cele două cuvinte (Walde—Hofmann, 1954³, s.vv. și Ernout-Meillet, 1959⁴, s.vv. ignoră o asemenea comparație).

— La v. 137—139 :

... Tu pronus in omne
Pectora ducis opus, seu te grauiora vocarunt,
Seu leviora iuuant...

pentru *pectora* se stabilește egalitatea următoare : = *animi* = die Herzen der Freunde = die Freunde, deși în context nu este vorba despre *officia amicorum*, ci despre inspirația poetică, deci ecuația valabilă ar fi *pectora* (poetism pentru *pectus*) = *mens* = *studium*, dacă asemenea echivalări n-ar fi prea dure și inexacte.

Cu toate scăderile inerente unei lucrări de început, ediția lui Arno Seel constituie o contribuție importantă, atât la răspîndirea acestui panegiric mai puțin cunoscut, cît și la interpretarea lui, în primul rînd sub aspect literar. Inegală, dar exuberantă și informată, disertația tînărului absolvent din Erlangen trezește speranța unor apropiate reeditări ale altor opere minore ale epocii neroniene.

Dan Slușanschi

PLUTARQUE, *Vies*, Tome V, *Aristide — Calon l'Ancien-Philopoemen — Flamininus*. Texte établis et traduits par Robert Flacelière et Emile Chambry, Paris, Les Belles Lettres, 1969.

Acest volum merge mai departe în editarea celebrei opere a lui Plutarh *Vieți paralele*. Textul este precedat la fiecare pereche de „Vieți” de cite o notiță. În care se arată atitudinea lui Plutarh față de personajele a căror viață o serie, se indică sursele pe care le-a consultat biograful, grija lui de a se informa, atitudinea lui morală. Ceea ce trebuie reținut din aceste scurte notițe este triumful ideii că Plutarh n-a fost un simplu compilator, așa cum a apărut în lucrarea lui P. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*. 1901, și cum a fost considerat multă vreme de unii savanți, care s-au lăsat influențați de teoria lui Leo, potrivit căreia Plutarh a găsit toate datele „Vieților” sale în biografii scrise în epoca alexandrină. Așa cum am arătat noi înșine în lucrarea *Les procédés de la peinture des caractères et la vérité historique dans les biographies de Plutarque*, Paris, 1933, aceste biografii n-au existat. Sintem bucuroși să constatăm că teza noastră a triumfat și că astăzi nimeni sau aproape nimeni nu mai vorbește despre faimoasele biografii alexandrine, surse ale lui Plutarh — simplu copist.

Textul este editat cu toată grija și competența care sînt caracteristice profesorului Flacelière. De pildă în capitolul I al „Vieții” lui Aristides se spune că Aristides, după Demetrios din Phaleron, avea un loc în acea localitate, în care a și fost înmormîntat. Manuscrisele AU dau lecțiunea λεγόμενον în loc de γενόμενον. Este cit se poate de clar că Demetrios

nu putea să afirme că Aristides a fost înmormântat într-un loc despre care se spunea că este al lui, dar nu se ştia dacă într-adevăr este. Când este vorba însă de primele rânduri ale aceleiaşi biografii, Plutarh ne spune că, în ceea ce priveşte averea lui Aristides, existau mai multe versiuni. Apoi manuscrisele continuă cu *ὁ μὲν*, pe când Westermann propune lecţiunea *ὁ μὲν*. Propunerea de emendare a lui Westermann este rezonabilă. Într-adevăr, în paragraful al doilea al capitolului, Plutarh începe cu cuvintele *πρὸς δὲ τοῦτον τὸν λόγον*. Or opoziţia logică şi gramaticală nu se putea face între mai multe versiuni, denumite apoi printr-un singular, şi altă versiune. Personal înclin către emendaţia lui Westermann. Volumul are, ca toate volumele acestei colecţii, şi note complementare foarte utile.

N. I. Barbu

FLAVII ARRIANI *Quae exstant omnia* edidit A. G. Roos, editio stereotypa correctior, addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1967—1968 (I, *Alexandri Anabasis*, LXVI + 450 p., II, *Scripta minora et fragmenta*, LXVIII + 349 p., 2 hărţi).

Consacrînd studiilor asupra lui Arian mai bine de un sfert de veac, eminentul filolog german A. G. Roos a fost fără îndoială, în secolul nostru, cel mai bun cunoscător al operei scriitorului grec şi al tradiţiei manuscrise a acesteia. Ediţia critică pe care a dat-o în 1907 *Anabazei lui Alexandru* ca şi aceea a *Operelor minore* şi a *Fragmentelor* din scrierile lui Arian ajunse pînă la noi, publicată în 1928, au fost primite cu cele mai îndreptăţite elogi şi continuă să fie folosite şi astăzi cu încredere de cercetători. Era totuşi firesc ca, la mai bine de patruzeci de ani după apariţia celui de-al doilea volum al ediţiei roosiene, perioadă în care studiile întreprinse de filologi şi istorici asupra textelor lui Arian nu au încetat să aducă în discuţie probleme şi soluţii noi, să se simtă nevoia unei ediţii *correctior* care să ţină seamă de ele. Cu o modestie neegalată decît de competenţa sa binecunoscută cercurilor filologice, G. Wirth a realizat pentru colecţia Teubner această nouă ediţie; el închină memoriei lui A. G. Roos o muncă imensă de reexaminare a manuscriselor şi de parcurgere critică a tuturor contribuţiilor mai noi. Dacă ne gîndim că editorul german, care a contribuit nu puţin prin lucrări proprii la progresul studiilor arianice, ar fi putut să dea el însuşi o nouă ediţie a operei nicomedianului, nu putem să nu admirăm felul exemplar în care a ştiut să renunţe la gloria filologică individuală preferînd să o consolideze pe aceea a ilustrului său înaintaş repus integral în circuitul ştiinţific de domnia-sa.

Pentru stabilirea textului *Anabazei*, cuprins în primul volum al *Operelor complete*, Roos a folosit 34 de codice, indicînd existenţa altor 4 care-i erau cunoscute numai din cataloge, dar cărora le acorda de altfel o importanţă cu totul secundară. După opinia sa, devenită principiu al ediţiei critice, toate aceste codice descindeau din Vindobonensis historicus Graecus 4, datînd din secolul al XII-lea sau de la începutul celui de-al XIII-lea. Alături de aceste codice, Roos a folosit pentru realizarea operei sale o serie de texte aparţinînd unor autori ulteriori care reproduc, rezumă sau comentează pasaje din scrierea lui Arian. E vorba de o scriere bizantină anonimă, cunoscută sub numele latin *De obsidione toleranda*, păstrată în codicele cuprinzînd corpusul strategiştilor bizantini şi antici care a circulat în Imperiul de răsărit din secolul al X-lea; de *Excerpta* bizantine alcătuite în vremea împăratului Constantin VII Porfirogenetul (*Excerpta de sententiis*, *Excerpta de legationibus*, *Excerpta poliorcetica*); în sfîrşit, e vorba de diferite locuri din operele gramaticilor şi lexicografilor bizantini referitoare la Arian

(Suidas, Eustathius etc.). Ca să ne dăm seama de minuția și precizia operei filologului german e suficient să arătăm că el a folosit toate manuscrisele care i-au fost accesibile ale acestor scrieri. La sfârșitul ediției sale, în *Addenda et corrigenda*, Roos însuși a consemnat rezultatele vrednice de luat în considerare la care ajunseseră alți cercetători ai tradiției manuscrise a *Anabazei*, ale căror lucrări îi parveniseră însă prea târziu.

Încă de la apariția ediției lui Roos, recenzenții au observat unele minime imperfecțiuni ale acesteia: filologul nu fusese întotdeauna consecvent în transcrierea numelor, trecuse cu vederea unele lecțiuni diferite care meritau totuși să fie luate în seamă, nefiind numai simple greșeli ale copiștilor. G. Wirth a remediat aceste lipsuri. El a examinat, în microfilme, toate codicele existente, inclusiv pe cele semnalate numai pe baza cataloagelor de Roos, și a precizat astfel raporturile dintre diferitele manuscrise. Punând în valoare rezultatele la care a ajuns A. Castiglioni în cercetările sale privind tradiția manuscrisă a *Anabazei* în perioada anterioară manuscrisului vindobonez, noul editor a adus de asemenea remanieri textului. Și progresele studiilor asupra textelor bizantine referitoare la Arian au fost valorificate de G. Wirth. Fără să se mulțumească cu excelenta ediție dată de C. de Boor pentru *Excerpta de legationibus* (Berlin, 1903), filologul german a examinat manuscrisele, reproducând lecțiuni trecute cu vederea de editorul lor. Cod. Vat. Gr. LXXIII, cuprinzând *Excerpta de sententiis*, editat de Boissevain (Berlin, 1906), insuficient folosit de Roos în ediția din 1907, a fost și el temeinic cercetat de G. Wirth. O pioasă completare a aparatului roosian este, în noua ediție, restituirea paternității lui I. Reiske asupra unor lecțiuni; renumitul filolog fusese amplu folosit de G. G. Krüger, editorul berlinez din 1835 al *Anabazei*, fără însă a fi citat. E de reținut precizarea lui G. Wirth că A. G. Roos însuși puse în evidență contribuția lui Reiske (*Mnemosyne* 36, 1908, p. 39—61), după apariția ediției sale. Importantă realizare în domeniul filologiei bizantine este opera Adei Adler care a dat o excelentă ediție *Lexiconului* Suidas, în anii 1928—1932; noul editor a pus în valoare pasajele referitoare la Arian din această lucrare, înregistrând și lecțiunile variate, în aparență de importanță minoră. În sfârșit, într-o anexă binevenită, G. Wirth reproduce pasajele referitoare la Arian din *Biblioteca* eruditului patriarh bizantin Fotios. Nici în acest caz el nu se mulțumește să transcrie textul dat de ultimul editor (P. Henry, *Les Belles Lettres*, 1959) ci, reexaminând în copie fotografică manuscrisele, dă un aparat critic propriu.

Noul editor nu înregistrează pasiv contribuțiile adesea divergente ale celor care s-au ocupat de textul lui Arian. Discutându-le, el își exprimă punctul de vedere personal, în contradicție uneori cu autorii lor și chiar cu Roos însuși. Dăm mai jos numai câteva exemple pentru a ilustra modul în care a înțeles filologul să pună la punct actuala ediție:

p. 3, 15 (I, 1, 6): Roos: καὶ ἐνταῦθα ἀπήντων αὐτῷ κατὰ τὰ στενὰ τῆς ἀνόδου τῆς ἐπὶ τὸ ὄρος τῶν τε † ἐμπόρων πολλοὶ ὠπλισμένοι καὶ οἱ Θραῖκες οἱ αὐτόνομοι, παρεσκευασμένοι εἶργειν τοῦ πρόσω κατελιγρότερες τὴν ἄκραν τοῦ Αἰμου τὸν στόλον, παρ' ἣν ἦν τῷ στρατεύματι ἡ πάροδος. După ce completează aparatul prin citarea lecțiunilor Polak (βαρβάρων) și Neubert (ἐμπόρων), mai noi, Wirth se pronunță în favoarea lecțiunii gronoviene ἐγχαρίων cu argumente convingătoare de natură lexicală și paleografică;

p. 8, 25 (I, 4, 3): Roos: διεβεβήκει ἐν μιᾷ νυκτὶ τὸν Ἴστρον...; Wirth se declară de acord cu Castiglioni care înlătură τὸν Ἴστρον, adnotație marginală introdusă de un copist în text;

p. 11, 7 (I, 5, 4): Roos: καὶ τὴν ἀδελφὴν τὴν Ἀλεξάνδρου Κύναν καὶ ταύτην ὁμολόγησε δῶσειν αὐτῷ ἐς Πέλλαν ἀφικομένῳ Ἀλέξανδρῳ; Wirth propune înlăturarea lui τὴν Ἀλεξάνδρου, care i se pare a corupe sensul textului;

p. 16, 7 (I, 7, 1): Roos: Ἐν τούτῳ δὲ τῶν φυγάδων τινὲς τῶν ἐκ Θηβῶν φευγόντων παρελθόντες νύκτωρ ἐς τὰς Θήβας...; Jacoby propusese înlăturarea lui φευγόντων din text, din pricina antecedentului φυγάδων. Pe bună dreptate Wirth reține însă cuvântul,

remarcând judicios că φυγάδες desemnează calitatea de exilați a celor care părăsesc prin fugă orașul.

p. 26, 19 (I, 11, 6) : Roos : σφάξαντα ταῦρον τῷ Ποσειδῶνι καὶ Νηρηΐσι σπένδειν... : Sprijinindu-se pe un loc paralel din *Cynegeticos*-ul aceluiași scriitor (II, 101—109), Castiglioni propusese completarea τῷ Ποσειδῶνι <καὶ τῇ Ἀμφιτρίτῃ>. Wirth adaugă această propunere aparatului, dar nu se pronunță asupra valorii ei, procedând poate cu prea multă prudență;

p. 95, 22 (II, 16, 2) : Roos : κατ' Ὀδῖποδα... τὸν Λαῖου. Castiglioni considerase necesar să completeze textul bănuît lacunar : Λαῖου <τοῦ Λαδδάκου παῖδα>. Wirth respinge drept inutilă această intervenție; ea ni se pare totuși justificată de contextul alcătuit din precise informații genealogice în care apare numele lui Laios;

p. 288, 11 (VI, 2, 3) : Wirth citează pasajul din Suidas referitor la Nearhos, explicând prin greșita transmitere a textului sau incuria copistului omisiunile grave din citatul reprodus de lexicograful bizantin : acesta confundă pe Nearhos cu Onesicritos.

Volumul al II-lea din *Operele complete* ale lui Arian cuprinde scrierile minore (Ἰνδική, Κυνηγετικός, Περίπλους Εὐξείνου Πόντου, Τέχνη τακτική, Ἑκταξίς κατὰ Ἀλανῶν) și fragmentele rămase de la scriitorul nicomedian (așa-numitele *De rebus physicis*, Πρὸς Γέλλιον ἐπιστολή, fragmentele din Βιθυνικά, Παρθικά, Τὰ μετὰ Ἀλέξανδρον precum și pe cele de proveniență incertă). Găsim de asemenea în acest volum testimoniile despre Arian aparținând altor autori antici sau bizantini și inscripțiilor.

G. Wirth, care face o dare de seamă completă asupra cercetărilor recente privind lucrările arianice grupate în volum, a procedat la valorificarea lor cu aceeași conștiinciozitate și rigoare ca și în cazul *Anabazei*.

Noul editor a înlăturat, în primul rând, o serie de greșeli de tipar care se strecuraseră în ediția Roos, din 1928. Într-ucât Roos însuși analizase în *Studia Arrianea* (Leipzig, 1912) numeroase referiri la scrierile lui Arian aflate în lexiconul Suidas, fără a le menționa însă în ediția sa, G. Wirth dă o listă completă a acestor locuri (p. XI—XLI), făcând și trimerile de rigoare la *Fragmente der griechischen Historiker* ale lui Jacoby (Berlin, 1923). Se adaugă de asemenea alte patru referiri la Arian identificate în lexiconul bizantin de Ada Adler. Roos nu dispuse de răgazul necesar pentru a studia în chip amănunțit ediția de fragmente din istoricii greci a lui Jacoby, apărută cu puțin înainte de propria sa ediție dată *Scrierilor minore* și *Fragmentelor* arianice. Și această deficiență a fost reparată de noul editor. În marginea textului lui Roos, el indică, ori de câte ori este cazul, numărul dat de Jacoby fragmentelor arianice sau referitoare la Arian incluse în lucrarea sa. G. Wirth înregistrează și rezultatele cercetărilor eminentului filolog francez A. Dain asupra lucrării Τέχνη τακτική și a manuscriselor în care ea a fost transmisă. El dă, în sfârșit, o imagine exactă a situației în care se găsesc cercetările privind papirusurile conținând fragmente din Arian. Găsim astfel o listă a papirusurilor mai puțin cunoscute susceptibile de o apropiere de textele arianice, precum și, în anexă, reproducerea fragmentului papiriaceu descoperit de E. Breccia, în 1932, lângă Oxyrhynchum și editat de V. Bartoletti sub nr. 1284 în *Papiri Greci e Latini* (în colaborare cu M. Norsa, Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto, vol. XII, Florența, 1951). K. Latte a demonstrat convingător în 1950 (*Ein neues Arrianfragment*, Nachr. d. Akad. der Wissenschaft. in Göttingen, philolog.-hist. Klasse, p. 23—27) că fragmentul face parte din lucrarea lui Arian Τὰ μετ' Ἀλέξανδρον. G. Wirth respinge în schimb atribuirea lui Arian a fragmentului papiriaceu Pap. Oxyrh. III 416 ed. Grenfell-Hunt (Londra, 1903) despre Tilliboros, dînd întreaga bibliografie a chestiunii (p. XLIV—XLV).

Considerînd că noile cercetări au adus prea puține lucruri de corectat în ediția Roos, G. Wirth s-a limitat în general la completarea aparatului critic în sensul arătat mai sus. Există

totuși unele lecțiuni sau intervenții mai importante în text, datorate filologilor și istoricilor din ultimele patru decenii mai ales, pe care noul editor se simte dator să le discute mai pe larg, fie confirmându-le, fie infirmându-le. Dăm câteva exemple :

p. 212, 7 (Fr. 36 din Βιβλικά citat după Eustathius): Jacoby a considerat că și cuvintele care urmează în textul eustathian (...καὶ τάχα ἐκ ταύτης καὶ τις ἔχει τόπος καλεῖται Δάμλις) ar aparține lui Arian. Wirth justifică afirmația.

p. 218, 1 (Fr. 54 din Βιβλικά citat după același): se discută posibilitatea de a considera acest pasaj, cuprinzând informații despre obiceiurile sciților, ca făcând parte în întregime din lucrarea lui Arian Παρθικά.

p. 228, 12 (Fr. 5 din Παρθικά, cartea VIII): pe urmele lui Jacoby și Hartmann, Wirth afirmă că o serie întreagă de alte fragmente istorice grecești editate de Jacoby fac parte din lucrarea nicomedianului, și anume din cărțile VIII și următoarele. El dă lista acestor fragmente cu trimitere la Jacoby, dar și la Suidas. Completări asemănătoare se găsesc la p. 228, 3 (Fr. 3 din Παρθικά), 229, 14 (Fr. 9 din aceeași lucrare), 231, 1 (Fr. 16).

p. 233, 1 (Fr. 23 din Παρθικά) citat după Suidas, s.v. διεφθαρμένος. Ada Adler consideră că fragmentul aparține lui Josephus Flavius (*Bell. Iud.* I 359—18,4); Wirth se îndoiește.

Pe lângă indicii foarte bogați, pe lângă cele două hărți anexate celui de-al doilea volum, noua ediție a *Operele* lui Arian cuprinde o bibliografie pusă la zi. Notăm cu acest prilej că în anul 1966 a apărut o traducere românească a *Anabazei* (Flavius Arrianus, *Expediția lui Alexandru cel Mare în Asia*, traducere de Radu Alexandrescu, introducere și note de Alexandru Suceveanu, București, Editura științifică) și că în volumul 2 (1967) al publicației „Travaux et mémoires”, editată de Centrul de cercetări asupra istoriei și a civilizației bizantine din Paris, elevul lui A. Dain, J. A. de Foucault a publicat un important studiu al regretatului savant francez, pe care l-a completat folosind notele rămase după moartea acestuia și propriile sale însemnări de la cursuri (*Les stratégistes byzantins*, p. 317—392). Transmiterea textului *Tacticii* lui Arian își are în această lucrare locul meritat.

Prin felul în care a înțeles să se achite de datoria asumată, aceea de a reactualiza în optime condiții științifice ediția lui A. G. Roos, G. Wirth nu face numai un serviciu memoriei eminentului filolog, ci pune totodată la dispoziția cercetătorilor un instrument de lucru de cea mai bună calitate.

Nicolae-Șerban Tanașoca

APPIANI *Bellorum civilium liber primus*. Introduzione, testo critico e commento, con traduzione e indici, a cura di Emilio Gabba. (Biblioteca di Studi superiori, XXXVII.) Firenze, „Nuova Italia” editrice, 1967. XI.II—457 p. in 12° + o hartă afară din text.

Despre importanta „Bibliotecă de studii înalte”, îngrijită de Arnaldo Momigliano la „Nuova Italia” din Florența, s-a mai vorbit în revista noastră, în legătură cu lucrarea regretatului Attilio Degrossi (VI, 1964, p. 389—390), cu aceea a Giulianei Lanata (XI, 1969, p. 333—334), iar acum în urmă cu primul volum al culegerii de inscripții elenistice a lui Luigi Moretti (XII, 1970, p. 323—324). În ansamblu, se poate spune că e vorba de o colecție din cele mai interesante și utile din câte stau astăzi la îndemna studenților și cercetătorilor, remarcabilă prin calitatea colaboratorilor, dar nu mai puțin prin actualitatea și însemnătatea

temelor tratate. Valabilă pentru oricare din lucrările citate, afirmația e valabilă și pentru ediția din Appian pe care o semnez cu oarecare întârziere, de vreme ce primul tiraj e din 1958, iar ceea ce ni se oferă astăzi e numai o reproducere a primei ediții, fără modificări notabile.

Cum se arată în intitulăție, lucrarea comportă în primul rând un text critic, completat cu o traducere nouă a autorului, în ciuda faptului că traduceri italiene ale textului lui Appian nu lipsesc, de la a lui Alessandro Braccese (la sfârșitul veacului al XV-lea) pînă la cea a lui S. Carnevale Schianca, apărută în primii ani ai secolului nostru. Textul, de altă parte, e în linii mari acela al lui Viereck (Leipzig, 1905), cu ușoare schimbări de interpunctiune și cu un aparat sumar, în care se înregistrează cu precădere lecțiunile interesante pentru consecințele de ordin istoric. Sub acest raport, o atenție specială s-a acordat de noul editor numelor proprii, nu o dată restabilite în forma lor corectă pe baza amănunțitelor studii prosopografice consacrate perioadei într-o vreme recentă.

Partea cea mai importantă a lucrării e, firește, amplul comentariu istoric, în care și-au găsit loc rezultatele mai multor ani de cercetări privind perioada de sfârșit a Republicii, în general, și opera lui Appian, în particular, despre care — pe lângă alte contribuții mărunte — Gabba a publicat în 1956 un amplu studiu intitulat *Appiano e la Storia delle guerre civili* (Firenze, La „Nuova Italia”). Bună parte din substanța acestei cărți a trecut în comentariu, mai ales în ce privește concepția istorică și izvoarele scriitorului alexandrin în tratarea perioadei Gracchilor. Dar propriile investigații ale autorului li se adaugă rezultatele obținute de-a lungul timpului de cercetătorii de orice neam ai Republicii, fără a uita pe propriul maestru al lui Gabba — Plinio Fraccaro — și pe ceilalți distinși reprezentanți ai școlii de istorie veche de la Pavia, de la Gianfranco Tibiletti la Aurelio Bernardi.

Într-o simplă notă de semnalare, ca aceasta, o lucrare de felul comentariului ce ne reține atenția nu poate fi urmărită pas cu pas. Ceea ce poate face recenzentul e să releve analiza ascuțită a datelor de fapt, pe lângă bogăția informației, și una și cealaltă ușor de apreciat, ca să citez un exemplu, din adnotările la I 27, 142, unde, sub cuvintele originalului : *Ἰπποθελής δὲ ὑπάρτων χειροτονίας*, se citesc deslușirile : « Secondo una riflessione appianea a 146, Equizio ed Apuleio morirono il primo giorno della loro carica, quindi il 10.XII.100 a.C. In tal caso bisogna ritenere : 1) che le elezioni consolari per il 99 fossero state rinviate a dicembre (Mommsen, StR, I³, p. 584 e. n. 5) ; 2) che il questore Saufeius (v. 143) fosse tale per il 99 (entrato in carica il 5. XII. 100 Mommsen, StR, I³ p. 606 ; Niccolini, *Fasti*, p. 200 ; Broughton, II, p. 2) ; 3) che la proposta di P. Furius, trib. per il 99, sia del dicembre del 100 : Niccolini, *Fasti*, p. 204. Questa cronologia è probabilmente errata (v. Pareti, III, p. 512, n. 1). Infatti : 1) al momento del taglio delle tubature del Campidoglio si era nel *mazimo aestu* (de uir. ill., 73, 10), quindi probabilmente non in dicembre ; 2) in Val. Max. III, 2, 18, Equizio è detto *designatus tr. pl.* e difatti Cic. p. Rab. perd. reo, 20, dice che tutti i tribuni eccetto Saturnino erano con il partito dell'ordine ; 3) Cass. Dio, fr. 95,3 Boiss. dice esplicitamente che P. Furius era stato dapprima con Saturnino e lo aveva poi abbandonato, vale a dire era suo collega per il 100 a. C. Quindi si è non nel dicembre, ma nell'estate del 100 a. C. e Saufeio e questore per quell'anno (si noti che la legge frumentaria del Apuleio è del 103 : Passerini 1934, p. 114, contra Broughton, I, p. 575) ».

Rîndurile reproduse mă dispensează de a stăruii mai mult asupra seriozității și migalei cu care sînt întocmite deslușirile la textul lui Appian, care depășesc în multe privințe și înlocuiesc comentariul vechi de aproape trei sferturi de secol al lui J. L. Strachan-Davidson (Oxford, 1902). Împreună cu cartea menționată înainte (*Appiano e la Storia delle guerre civili*), această nouă osteneală a lui Gabba va fi salutăată cu mulțumire de cercetătorii perioadei de sfârșit a Republicii, pentru care contribuțiile învățatului italian constituie, fără îndoială, și vor continua să constituie multă vreme instrumente de lucru tot atît de prețioase ca scrierile clasice ale lui Fraccaro, Meyer și Kornemann.

Sub formă de *Addenda*, paginile 435—445 ale lucrării cuprind trimiteri la bibliografia mai nouă a subiectului, în legătură cu care se mai pot face unele observații. P. 11, cu privire la colonizarea romană timpurie, e de citat monografia lui E. T. Salmon, *Roman Colonization under the Republic*, London, 1969. P. 14, pentru *possessio* în dreptul republican, studiul lui Val-Al. Georgescu, *De la „possessions” la „possessio”*. Contribuție la studiul procesului istoric de formare a noțiunii de posesie în dreptul roman (în această revistă, I, 1959, p. 115—180). P. 16, în legătură cu sclavia în Italia și Sicilia în secolele II—I î.e.n., avem acum o traducere germană a cărții învățatei sovietice E. M. Štaerman, *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik* (Wiesbaden, 1969). P. 23, despre Gracchi și problema agrară la jumătatea sec. al II-lea, sînt de văzut observațiile ascuțite ale lui Claude Nicolet. P. 54—55, bibliografia răscoalei lui Aristonikos s-a îmbogățit simțitor în ultimii cincisprezece ani: după studiul lui V. Vavrinc, *La révolte d'Aristonikos* (Prague, 1957), nu se pot trece cu vederea contribuțiile lui J. Vogt, *Pergamon und Aristonikos* (*Atti del terzo Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina*, Roma, 1959, p. 45—54), E. S. G. Robinson, *Cistophori in the name of King Eumenes* (*Numism. Chronicle*, 1954, p. 1—8), în sfîrșit, și mai ales, Louis Robert, *Villes d'Asie Mineure* ² (Paris, 1962, p. 252—260 și 375).

D. M. Pippidi

TIBERII *De Figuris Demosthenicis* libellus cum deperditorum operum fragmentis, edidit Guillemus Ballaira, Romae, in aedibus Athenaci, 1968; in 8° mic, XLVIII + 112 p. (cu 10 planșe fotografice în afara textului).

Fără să depășească limitele unei sistematizări de tip tradițional, manualul sau compendiul de retorică intitulat în manuscrise *Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων* ne oferă date și formulări extrem de interesante pentru cunoașterea doctrinei tardive, dintr-o perioadă în care optica literaților se apropie tot mai mult de înțelegerea gramaticală, deci insistă în primul rînd asupra relevanței *cuvîntului scris*. În eleganta colecție *Bibliotheca Athena*, profesorul Guglielmo Ballaira de la Universitatea din Roma publică acest mic tratat (textul propriu-zis însumează 45 de pagini, cu 5 pagini de *testimonii*, anexate la sfîrșit), singura scriere care ajunge pînă la noi din opera unui eclectic (de tipul filozofilor esești din a doua sofistică).

Un lexicon destul de cuprinzător, cum este *Suda*, nu omite să-i menționeze numele: Τιβέριος, φιλόσοφος καὶ σοφιστής (cf. ediția Ada Adler, pars IV, p. 545, n. 550). Urmează o listă mai lungă de opere, cu caracter retoric sau de teorie literară — fără să lipsească studii referitoare la genuri și la teoria narațiunii istorice (*Περὶ ιστορίας, Περὶ Ἡροδότου καὶ Θουκυδίδου*).

În *prolegomenele* ediției Ballaira (p. XI—XLVII) se dau lămuriri — majoritatea cu caracter definitiv — despre *epoca* în care a trăit autorul nostru, despre *manuscrise* și problema filiației lor (II. *De codicibus eorumque cognationibus*), despre diferitele ediții ale predecesorilor (începînd cu *editio princeps* a lui Galeus, Oxford, 1676) și, în cele din urmă, criteriile călăuzitoare în alcătuirea splendidei lucrări filologice realizate de savantul italian. Dintre numeroasele ei merite vom scoate aici în evidență numai cîteva — simptomatice pentru metoda de lucru a filologilor din familia spirituală a marelui teoretician Giorgio Pasquali (*Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze, 1934).

Mai înainte de a trece la observațiile referitoare la problemele textului, se mai cuvine să precizăm că cercetările lui Ballaira stabilesc în mod satisfăcător unele repere pentru datarea lui Tiberius. De pe urma faptului că tratatul citează fără înconjur, *nominalim*, pe retorul

Apsines, de la jumătatea secolului III e.n., un *terminus post quem* a putut fi determinat cu precizie. Înclinăm personal să deplasăm termenul *ante quem* în a doua parte a secolului V, epocă în care Syrianus reproduce pasaje întregi din lucrarea noastră despre *Figurile demostenice*. L-am situa deci pe Tiberius în perioada de mijloc a secolului IV, când se manifestă o înviorare și în domeniul sintezelor de *gramatică* — compilații de tipul studiilor lui Diomedea, cu anumite clarificări sau standardizări importante în terminologie (mai ales tendințe de unificare a vocabulelor tehnice greco-latine). Împrejurarea că învățatul nostru poartă un nume latin încă nu denotă o integrare în tradiția retorică de la Roma. Fără să fie un purist, autorul reproduce definițiile și preceptele unei doctrine cu caracter normativ; majoritatea se prevalează de autoritatea lui Caecilius din Kale Akte (secolul I), ale cărui formulări sînt luate drept un ax de referință în ultimele cinci capitole. În mod paradoxal definirea *figurilor* se face pe baza unui *idiom stilistic de autor*, și se pornește tocmai de la Demostene, care nu ocupa locul de frunte în canonul aticizantului Caecilius. Desigur, așa cum sugerează Ballaira, atît Caecilius cît și Tiberius foloseau un repertoriu de figuri demostenice, compilate încă din secolele precedente de retorii și gramaticii perioadei alexandrine. Pentru prima dată efortul de stabilire a textului determină clar bipartiția expunerii micului nostru tratat și adaosurile făcute în ultimul moment de Tiberius. Organizarea generală este deci următoarea: I) *σχήματα διαβολας*, „figuri de gîndire” (capitolele 1—22); II) *σχήματα λέξεως*, „figuri de expresie” (cap. 23—45). Urmează în partea a III-a un „supliment” în care este citat literal Caecilius, cu *σχ. διαβολας* (cap. 43—45) și *σχήματα λέξεως* (46 pînă la sfîrșit), care lipseau în celelalte manuale compilate de Tiberiu (în primul rînd la retorul Apsines, principalul izvor). În privința *manuscriselor*, editorul pune într-o lumină nouă înțelesul unui *Valicanus Graecus* 483 din secolele XIII—XIV, singurul care păstrează tratatul întreg. Celelalte (șapte la număr), dintre care cel mai vechi este codex Mediceus-Laurentianus Graecus LV. 10 din secolul XIII, cuprind numai *σχήματα διαβολας* (deci numai primele 22 de capitole). Desigur, poate fi vorba și de o predilecție pentru aspectul *pur semantic* al vorbirii figurate la primul copist al unei familii de manuscrise. În orice caz, pe baza acestui criteriu, la care se adaugă și alte particularități ale tradiției manuscrise, se poate individualiza una din cele două clase sau familii: în cuprinsul ei, uneori încă de la început, din enumerarea generală a figurilor lipsește al doilea sector (*figurae elocutionis*). Comparînd un fascicul întreg de indicii, Ballaira construiește în mod original un *arboe stemmatic*, în care din arhetipul Z derivă mai întîi două *subarhetipuri*: *x* (cel care oferea textul complet) și *y*. Din ambele se trag descendenții celor două familii. Dar toate manuscrisele au și greșeli comune: deformări moștenite direct din perioada copiștilor lui *x* și *y* (subarhetipuri *ipotelice*). Asemenea particularități *comune* alcătuiesc stratul vechi al tradiției, dinaintea secolului IX; nici una din celelalte greșeli sau adăugiri nu sînt mai vechi și ele se pot explica perfect, urmărind soarta claselor *x* și *y* după despărțirea lor. Nici un alt *codex* (sau, eventual „subarhetip”) nu a mai influențat de aici înainte copierea manuscriselor existente. Iată de ce Ballaira ajunge la concluzia unei tradiții „închise” (deci contrariul noțiunii pe care Pasquali o numește *recensio aperta*). De la ultima ediție a lui Spengel (*Rhetores Graeci*, vol. III, din 1856) nu mai sînt de consemnat alte contribuții pentru editarea lui Tiberius. Ameliorările aduse în prezenta ediție se referă mai ales la corectarea unor forme și, pe alocuri, la restabilirea ordinii cuvintelor. Adeseori Ballaira corectează citatele demostenice, care alcătuiesc mai bine de jumătate din text. Sub raportul clarificărilor notabile, se cuvin lăudate cele care ne-au restituit un text mai bun al introducerii (cap. 1). Deși mai subsistă cel puțin o lacună în definiția dată conceptului de *figură*, o putem completa cu cele două testimonii pe care le găsim acum la p. 46 (din Syrianus, *Comentariul lui Hermogene*, și din Pletho). Credem că elementul distinctiv, hotărîtor, care separa figura pur verbală (*σχήμα λέξεως*) de celelalte *dianoetice* (*σχ. διαβολας*) ținea de posibilitățile oferite de invenția lingvistică: capacitatea de a *plăsmui* (*πλάζειν*) o anumită configurație (topică sau sintagmatică) și de a modela cuvintele, în limitele permise de *uzanțele* rostirii (*ῥῆθος*). Retorul nostru ne mai spune că figura lexicală se apro-

pie în această privință de *solecism* — tot o îndepărtare de la norma uzanțelor (τὰ ἐν τῷ ἔθει) —, dar se deosebește de el în măsura în care greșeala (solecistică) nu este determinată nici de intenția estetică (*ornatus*), nici de necesitățile oarbe ale procesului de comunicare (χρεῖα).. Aparatul critic oferă indicații dintre cele mai amănunțite despre „constituția” textului și despre divergențele dintre *y* și *x*. Deoarece competența lui Ballaira nu lasă aproape nimic în suspensie, am fost aproape totdeauna de acord cu lecțiunile pe care le apără. Rămînem totuși sceptici atunci cînd adoptă corectura lui Galeus ἐνάργειαν pentru ἐνέργειαν din manuscrise în cap. 13, 3. Oare nu avem atunci două sinonime, aproape tautologice: σαφήνειαν ~ ἐνάργειαν? În cap. 24, la sfîrșit, emendația ἤρῃσε pentru αἰρήσαι din manuscrise ni se pare o *lectio difficilior* destul de curioasă; preferăm εὐρήσεις (Boissonade) sau αἰρεῖ (Spengel). Întreaga lucrare a fost tipărită în condiții de corectitudine ireproșabile; la p. XX, rîndul 3 de jos se dau însă drept lecțiunii divergente 12, 21 (La) τῷ: (Va) τῶν — ultimul cuvînt pare o greșeală de tipar pentru τῶν (sau τῶν, greșit în mss.). Bilanțul conceptelor ilustrate în acest compendiu prin exemple demostenice (numai de trei ori fiind aduse și alte mărturii) se prezintă astfel: din mănunchiul de figuri enumerate se bucură de o tratare distinctă următoarele: *ironia*, ἐπιτίμησις, παράλειψις („praeteritio”), διαπόρῃσις, *apostrofa*, προδιόρθωσις și ἐπιδιόρθωσις (două specii de (auto)corectare), *apostropeza*, elhopoiia și un fel de subspecie a ei: προσώπου ὑποβολή. Urmează *interogația retorică*, *emfaza*; un tip de *antifrază insinuantă*, denumit (cap. 15) și ἀντικείμενον (cf. și cap. 2; 30, 1; 36, 1); apoi *παρὰ προσδοκίαν*, un fel de asociație, imprevizibilă pentru auditor; *improvisația* (propriu-zis formula prin care oratorul se *preface* că i-a venit brusc o idee!), *antiteza*, vorbirea *dialogată* (și aici doar *simularea* dialogului); τόπου ἐμβολή ἐξ ὀνόματος, inserția unui *topos*, pornind de la un anumit cuvînt (cu „à propos”); τὸ περὶ τοῦ καθόλου (un fel de *generalizare*); *jurămîntul*. Printre figurile *pur verbale* sînt ilustrate: *alegoria*, *anastrofa*, *epanalepsa*, *paronomasia*, *gradatio* (κλίμαξ), *antistrofia*, „commoratio” sau *perseverentia*, *hyperbaton*, *parissos*, *pleonasmul*, *perifraza*, *syzygia* (un fel de antiteză cu o configurație verbală simetrică); ἀπὸ κοινοῦ, *metabolē*; ὑποφορά (un fel de „inserție”), *asindetul*, *antitezele* proporționate verbal, *elipsa*, διατύπωσις, (un fel de „aducere-aminte polemică”), διασυρμός (o ironie cu nuanțe de calambur), *recurența* sub forma unei *reveniri* (cu reliefarea termenilor în ἐπάνωδος).. În sfîrșit, o variantă pur gramaticală a *paronomasiei*, reprodusă din Caecilius: ἀλλώτισις.. Tratatul se încheie cu observații despre *paranteza* retorică de tip gramatical (sau *parembola*).

După cum se poate vedea, repertoriul de figuri nu este dintre cele banale; la rîndul lor, definițiile, în ciuda stereotipiei de limbaj, sînt completate cu exemple destul de sugestive pentru a ne permite să înțelegem criteriile de sistematizare ale teoriei literare din epoca imperială. Cu o concizie exemplară ni se înfățișează în *Appendix* (p. 61—95) descrierea codicilor, însoțită de clișee clare și bogată în sugestii pentru reconstituirea unui arhetip scris cu unciale (vezi și p. XXIV—XXV).

Puține colecții universitare se pot mîndri cu performanțe situate la un nivel atât de înalt din punct de vedere al criticii textuale și chiar al descrierii paleografice. Autorul ne mai rămîne dator și cu un comentariu de idei, referitor la doctrina retorică din perioada imperială.

M. Nasta

SIDONEA APOLLINAIRE. Tomes II et III: *Lettres* (livres I—V et VI—IX). Texte établis et traduits par André Loyer. Paris, Les Belles Lettres, 1970. LVII+257+260 p. in. 16° (în cea mai mare parte duble).

Carierea lui André Loyer prezintă exemplul rar, dar nu unic, al unui cercetător sîrguincios — a cărui rivnă întreagă, de-a lungul unui mare număr de ani, e închinată unei singure preocupări.

pări — în cazul de față al unui singur scriitor și vremii când acesta și-a desfășurat activitatea. Lui Sidonius Apollinaris îi erau consacrate cele două teze : *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers siècles de l'Empire* și *Recherches historiques sur les 'Panegyriques' de Sidoine Apollinaire*, susținute cu mulți ani în urmă; operei lui îi sînt hărăzite și cele mai recente osteneli ale autorului: ediția completă a scrierilor episcopului galo-roman, incluzînd *Poemele* (editate și traduse în 1960) și *Scrisorile*, a căror apariție în aceleași condiții și în aceeași colecție o semnalează astăzi.

Despre calitatea poeziei lui Sidonius se pot face oricîte rezerve, ca și despre stilul corespondenței lui — căutat și pretențios mai mult decît poate suferi un cititor deprins cu spontaneitatea savuroasă a scrisorilor lui Cîcero. Ceea ce nu se poate însă tăgădui e interesul deosebit al acestei corespondențe pentru cunoașterea nu numai a omului, cu calitățile și defectele lui, dar și a unei întregi epoci din istoria Galiei și a imperiului, la răscrucea dintre antichitate și evul mediu.

Pînă la lucrarea de care mă ocup, principala ediție științifică a *Scrisorilor* lui Sidonius era aceea a lui Luetjohann, în volumul VIII din seria *Monumenta Germaniae Historica*. În raport cu ea, ediția Løyen prezintă o indiscutabilă superioritate, mai puțin prin ceea ce adăugă și mai mult prin ceea ce elimină din textul filologului german. Noutățile propriu-zise sînt puține: abia patru, cred, și nu prea importante, cu excepția citirii *areola* pentru † *harilao*, în scrisoarea V 5,2. Mai numeroase sînt conjecturile criticilor anteriori abandonate de Løyen ori de cîte ori textul transmis e destul de inteligibil, și mai ales în bucățile versificate presărate în *Scrisori*, ale căror licențe sau greșeli de prozodie sînt imputabile lui Sidonius însuși mai curînd decît tradiției manuscrise defectuoase.

În ansamblu, avem deci înaintea noastră o ediție conservatoare, întemeiată pe consensul principalelor manuscrise, trei la număr: *Laudianus 104* (din secolul al IX-lea), *Parisinus 18.584* (din sec. al X-lea) și *Vaticanus 1783* (cam din aceeași vreme). Toate descind dintr-un arhetip databil în secolul al VIII-lea prin intermediul unui manuscris astăzi pierdut, notat în stemmă cu sigla Z.

Un merit însemnat al noului editor e de a se fi ostenit să ajungă la concluzii acceptabile cu privire nu numai la cronologia relativă a celor nouă cărți de epistole, dar și a fiecărei scrisori în parte. Pentru obținerea acestui rezultat era nevoie de o desăvîrșită cunoaștere a documentelor vremii, ca și de aceea a studiilor moderne privitoare la Sidonius și la epoca lui. În această ordine de idei, subliniind ajutorul oferit îndeosebi de lucrarea lui C. E. Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1933), Løyen se oprește la următoarele încheieri:

cartea I a *Scrisorilor* a fost încheiată și publicată cel mai tîrziu în 469;

cartea a II-a, cu multă probabilitate în 470;

pregătirea cărții a III-a trebuie să fi fost întîrziată de războiul dezlănțuit de regele vizigot Euric; publicarea ei nu-i desigur anterioară anilor 474 sau 475;

e posibil ca o bună parte din scrisorile grupate în cartea a VI-a să fi fost editate înainte de sfîrșitul ostilităților (475), iar cărțile a IV-a și a V-a abia după întoarcerea din exil a autorului (476); în 477, la cererea lui Constantius, par să fi fost scrise epistolele care alcătuiesc cartea a VII-a, cu care prilej s-au republicat împreună și cărțile anterioare;

În sfîrșit, pe temeiul unei strînse analize interne, publicarea cărților a VIII-a și a IX-a e atribuită ultimilor ani ai carierei scriitorului, respectiv 478/479 și 482.

Traducerea fidelă și totuși curgătoare a unor texte particular de obscure constituie un alt merit al ediției Løyen, care aruncă în umbră traducerile franceze mai vechi și stă cu cîinste alături de traducerea engleză din colecția Loeb, începută de W. B. Anderson și continuată, după moartea acestuia, de W. H. Semple, apoi de o echipă de filologi sub conducerea lui E. H. Warmington (vol. II, 1965). Despre calitățile ediției Løyen, un critic atît de autorizat ca Pierre Courcelle se exprimă precum urmează: „Ayant vécu quarante ans au contact de son auteur favori, il a su mieux que quiconque pénétrer sa pensée et ses intentions, épouser ses manies

stylistiques, tout en procurant au lecteur français une traduction à la fois fidèle, claire, coulante" (CRAI, 1970, p. 244). Nu se poate decât subscrie la această judecată, dacă se ține seamă de anevoința de a reda într-o limbă modernă, cu marea variație de echivalente cerută de original, fie și numai o pagină ca aceasta (din scrisoarea II 2, în care autorul împărtășește prietenului său Domitius impresii din *uilla rustica* de la Auitacum): „Hic iam quam uolupte auribus insonare cicadas meridie concrepantes, ranas crepusculo incumbente blaterantes, cygnos atque anseres concubia nocte clangentes, intempesta gallos gallinacios concinentes, oscines coruos uoce triplicata puniceam surgentis Aurorae facem consalutantes, diluculo autem Philomelam inter fruticis sibilantem, Prognem inter asseres minurrientem ! Cui concentui licebit adiungas fistulae septiforis armentalem Camenam, quam saepe nocturnis carminum certaminibus insomnes nostrorum montium Tityri exercent, inter greges tinnibulatos per depasta buceta reboantes. Quae tamen uaria uocum cantuumque modulamina profundius confouendo sopori tuo lenocinabuntur”.

Reduse la puținul spațiu din josul paginilor rezervate traducerii, notele explicative care însoțesc textul sînt puține și sumare. În schimb, după un obicei care prinde să se încetățenească la colecția Budé, „Notele complementare” de la sfîrșitul fiecărui volum oferă informații abundente cu privire la persoanele și la împrejurările istorice menționate în *Scrisori*, într-o formă uneori clară, alteori aluzivă. La instruirea cititorului contribuie, de altă parte, cele două excursuri închinat cronologiei epistolelor, unde datele sînt nu numai indicate, dar și justificate printr-o strînsă analiză internă a textului.

Lucrarea se încheie printr-un copios *index nominum* al *Scrisorilor* și al *Poemelor*, care constituie primul volum al ediției.

D. M. Pippidi

MAURICIUS, *Arta militară*. Ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu. Editura Academiei Republicii Socialiste România, „Scriptores Byzantini, VI”, București, 1970, 421 p.

Al șaselea volum din seria de scriitori bizantini a Editurii Academiei cuprinde cea dintîi ediție critică a *Strategiconului* lui Mauricius, datorată cunoscutului clasicist și romanist, profesorul Haralambie Mihăescu. Apariția unei asemenea lucrări era de stringentă necesitate. E destul să amintim că singura ediție — lipsită de aparat critic — a operei celui mai de seamă dintre strategiștii bizantini, ediția lui J. Scheffer, apăruse cu mai bine de trei veacuri în urmă (Uppsala, 1664), pentru a pune în evidență importanța actului de cultură de care ne ocupăm aici. Dacă ne gîndim, pe de altă parte, cît de puține sînt edițiile critice de autori antici și bizantini realizate de români și cît de puțini sînt filologii care se dedică la noi acestui gen de preocupări, recenta apariție nu poate decât să ne bucure încă și mai mult.

Cartea cuprinde, în afară de textul grecesc al *Strategiconului*, însoțit de cuvenitul aparat critic, traducerea tratatului în limba română, o succintă *Introducere* (p. 5—21), note erudite, indici bogați (de nume, de cuvinte grecești, de particularități gramaticale, de cuvinte latine, un indice analitic de materii — p. 383—420) și o bibliografie. În linii mari autorul respectă normele de editare a izvoarelor istorice bizantine recomandate de Asociația internațională de studii bizantine (v. Association internationale des études byzantines, Bulletin d'Information et de coordination, nr. IV, 1968, p. 24—31). Constatăm însă cu regret că volumul nu a fost inclus, așa cum fusesem înștiințați de autor, în acel *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, operă de colaborare internațională patronată de amintita societate savantă (v. *Liste supplémentaire d'éditions en préparation*, publicată în același Bulletin ... IV, 1968, p. 32—35). Facem această

mențiune pentru a sublinia încă o dată necesitatea integrării noastre în asemenea forme de colaborare științifică între națiuni, integrare ce implică adoptarea unui limbaj științific și a unor norme de prezentare a lucrărilor universal acceptate. Atît știința bizantinologică în genere, cît și prestigiul diferitelor școli naționale de bizantinologie nu au decît de cîștigat de pe urma coordonării pe plan internațional a eforturilor cercetătorilor.

Pentru stabilirea textului editorul a folosit toate manuscrisele existente ale *Strategiconului*, și anume:

Mediceo-Laurentianus Graecus LV-4 (= L), datînd din sec. al X-lea;

Ambrosianus B 119 — sup. (139) (= A), datînd de la sfîrșitul sec. al X-lea;

Vaticanus Graecus 1164 (= V), „frate” cu

Parisinus Graecus 2442 și *Barberinianus II* 97 (276), formînd inițial un întreg și cuprinzînd fiecare cîte o parte a tratatului lui Mauricius (= P), de la începutul sec. al XI-lea;

Neapolitanus III—C—26 (284), ultimă parte a unui codice mai amplu care cuprindea și textele din *Escorialensis Graecus* Y—III—11 (= E), datînd de la mijlocul sec. al XI-lea*.

Asemenea tuturor tratatelor de artă militară care au circulat la Bizanț, *Strategiconul* lui Mauricius nu a fost transmis izolat, ci în cadrul unor corpusuri de scrieri strategice. Existau mai multe asemenea culegeri (de tacticieni antici, de strategiști în sensul restrîns al cuvîntului de poliorceți, de experți în luptele navale). Grupate în diferite feluri în decursul timpului *Artele militare* antice și bizantine au constituit corpusuri noi în vremea marelui animator cultural care a fost Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913—959). Manuscrisele cuprinzînd textul tratatului militar datorat lui Mauricius, enumerate mai sus, sînt corpusuri de strategiști care-și au prototipul într-un asemenea elaborat enciclopedic din zilele lui Constantin al VII-lea.

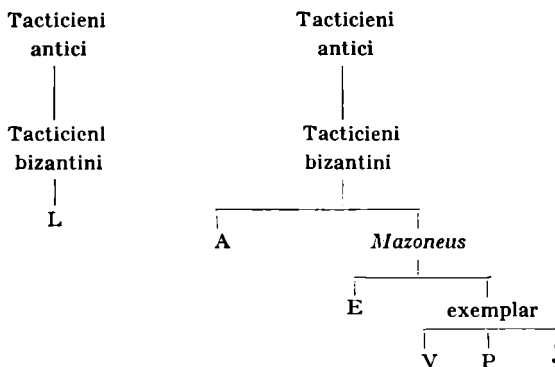
Cel mai competent dintre cercetătorii istoriei textelor strategiștilor antici și bizantini, Alphonse Dain, a încercat să reconstituie pe baza unor studii minuțioase, de zeci de ani, filiația codicelor care cuprind aceste texte. Rezultatele cercetărilor sale au fost publicate, în parte, de el însuși cu prilejul elaborării unor studii privind istoria diferitelor tratate militare considerate izolat (de ex. *Les manuscrits d'Onésandros*, Paris, 1930; *Histoire du texte d'Elie le Tacticien*, Paris, 1946); la al VII-lea Congres internațional al bizantinistilor de la Bruxelles, în ziua de 9 august 1948, regretatul Alphonse Dain a schițat o privire de ansamblu asupra transmiterii textelor strategiștilor bizantini — 20 de prototipuri și 230 de manuscrise-copii —, prezentînd totodată și o stemă de ansamblu a codicelor, pe care o considera definitivă (v. *Byzantion*, 20, 1950, p. 315—316). În ultimii săi ani de viață savantul francez a lucrat la un studiu amplu în care era cuprins un repertoriu sistematic și cronologic al tratatelor militare din corpusurile bizantine — cu indicații bibliografice complete —, precum și o prezentare amănunțită a istoriei textelor; această din urmă parte a studiului lui Dain, rămasă neterminată, a fost completată de elevul său, J. A. de Foucault, și publicată împreună cu cea dintîi în 1967 (*Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines, Travaux et mémoires*, 2, Paris, 1967, p. 317—392) sub titlul *Les stratèges byzantins*.

Același J. A. de Foucault a publicat și un alt studiu al lui Alphonse Dain, rămas de asemenea neterminat, intitulat *Urbicius ou Mauricius?* (*Revue des études byzantines*, XXVI, 1968, p. 123—136). Revenind asupra unor păreri mai vechi ale sale, regretatul savant francez își exprimă aici punctul de vedere ultim în controversata chestiune a paternității lui Mauricius asupra *Strategiconului*, optînd definitiv pentru afirmarea acesteia. Cu acest prilej, A. Dain schițează din nou istoria textului maurician.

Manuscrisele care cuprind între alte tratate militare textul *Strategiconului* lui Mauricius au fost împărțite de A. Dain în două mari familii: laurențiană și ambroziană. Cea dintîi este reprezentată de L; cea de-a doua se desparte în alte două ramuri una, cunoscută prin A, alta

* Dăm siglele folosite de A. Dain; în ediția Mihăescu L = M; E = N.

— prin V, P, E. Raporturile de înrudire între V, P și E au fost prezentate de A. Dain, în anul 1930, în studiul despre manuscrisele lui Onesandros, într-un mod care i s-a părut mai târziu nejustificat. Ultima părere a savantului este că cele trei codice își au originea într-un prototip numit de el *Mazoneus*; V și P sînt foarte apropiate unul de altul, iar E deține o poziție aparte. Cele două familii transmit același text, ușor parafrizat în manuscrisele ambroziene, atribuit însă lui Urbicius de manuscrisul laurențian, lui Mauricius de manuscrisele ambroziene. Stema propusă de A. Dain pentru manuscrisele care cuprind între altele textul *Strategiconului* este următoarea:

Toate aceste precizări în legătură cu istoria textului *Strategiconului* lui Mauricius și cu studiile asupra ei ni s-au părut necesare din pricina extremei concizii a *Introducerii* cărții pe care o recenzăm. Editorul român prezintă pe scurt evoluția cercetărilor legate de transmiterea textului *Strategiconului*, astfel încît este greu pentru cititorul neavizat să-și dea seama de locul pe care-l ocupă în ansamblul acestora contribuția proprie a autorului. Acesta se limitează la a comunica faptul că „examenul manuscriselor operei Τακτικά-στρατηγικά (sic) de Mauricius ne face să propunem o stemă asemănătoare cu cea fixată de A. Dain pentru manuscrisele (din prima categorie a) operei lui Onesandros” (p. 19). Or, diferențele de aspect lingvistic prezentate de manuscrisele descrise de editor nu ni se par suficiente pentru a întemeia stabilirea, unei filiații. În fapt, stema propusă de editorul român este identică cu stema propusă în 1930 de A. Dain pe baza unui studiu mai complex. Credem că era necesar ca editorul să dea indicațiile bibliografice corespunzătoare pentru urmărirea evoluției părerilor lui A. Dain și, eventual, să combată cu argumentele extrase din examenul întreprins asupra manuscriselor modificarea părerii inițiale a acestuia. Cel puțin citarea studiului *Les stratèges byzantins* și a celui intitulat *Urbicius ou Mauricius?* ni se pare indispensabilă. În mod surprinzător, editorul român citează primul studiu numai atunci cînd e vorba de alți autori de tratate militare și nu utilizează de loc pe cel de-al doilea. Omisiunea duce la situația paradoxală de la p. 10, n. 34, unde, pentru ilustrarea afirmației că A. Dain a acceptat paternitatea lui Mauricius asupra *Artei militare*, modificîndu-și opinia mai veche, sîntem trimiși la un studiu din 1942 în care savantul francez susținea tocmai paternitatea lui Urbicius!

Prezentînd istoricul problemei titlului și a identificării autorului lucrării de artă militară pe care o editează, cercetătorul român arată că pentru întemeierea soluției definitive este necesar un examen amănunțit al conținutului și al stilului ei. E ceea ce se face în paginile 11—13. Reținem concluziile: „Prin urmare titlul Τακτικά-στρατηγικά din manuscrisul de la Florența e justificat de conținut și pare mai indicat decît celelalte două (adică Τακτικά din manuscrisul de la Milano și Στρατηγικόν din manuscrisele Neapolitanus, Parisinus și Vaticanus)”

(p. 12). Totuși, în chip surprinzător, pe pagina de titlu figurează *Στρατηγικόν*, tradus prin *Arta militară*! La p. 13 se conchide că „autorul operei în ansamblu e Mauricius”, dar nu ni se precizează dacă e vorba de împăratul Mauricius sau, cum au presupus unii cercetători, de un omonim al acestuia.

Urbicius, indicat drept autor al tratatului de manuscrisul laurențian, este pomenit în rândul autorilor de tratate de artă militară, evocați într-o înșiruire succintă la p. 6. Editorul II indică drept autor al adaosului (*Επιτῆδευμα*) inclus în opera lui Mauricius. Nu se face însă nici o referire la *Tacticon*-ul de atribuire certă al lui Urbicius și nu se discută de fel problema paternității sale asupra tratatului de vinătoare cu care se încheie *Strategiconul*, evident și acesta un adaos (cf. A. Dain, *Les stratégistes* ..., p. 341—342).

Pentru stabilirea textului ediției critice, autorul a folosit, drept versiune de bază, manuscrisul laurențian. Întrucât acesta este foarte mutilat, s-au completat părțile ce lipseau cu ajutorul celorlalte manuscrise. S-au folosit de asemenea operele împăratului Leon al VI-lea, *Τακτικά* și *Προβλήματα*, care cuprind numeroase citate *ad litteram* din *Strategicon*.

În general editorul a procedat cu multă prudență ținând seama de diferențele lingvistice dintre diferitele manuscrise, fără să se aventureze pe calea înșelătoare a reconstituirii unui arhetip și fără să cadă în extrema pasivității față de textul oferit de manuscrise. Astfel, deși în L mai toate comenzile militare sînt date în traducere greacă, el le-a înlocuit prin versiunile lor originare, latine, atestate în celelalte manuscrise. A preferat de asemenea grafiile etimologizante: *πραῖδας* (*praedas*) nu *πρέδας*; *δηποτάτοι* (*deputati*) nu *διποτάτοι*; *φοιδεράτους* (*foederatos*) nu *φιδεράτους* etc. Ținînd seama de faptul că limba manuscrisului laurențian este mai apropiată de limba vorbită decît cea folosită în celelalte manuscrise, editorul a preferat să completeze lacunele cu lecțiuni populare. Totuși, atunci cînd manuscrisele nu atestă forme populare, el transcrie formele savante, chiar dacă în manuscrisul de bază apar de regulă cele dintîi; de pildă în L sînt folosite formele populare *δεκαπέντε* și *δεκαέξ*; completînd lacunele, editorul transcrie însă formele savante din E, P și V: *πεντεκαίδεκα*, *έξκαίδεκα*. Calitatea principală a ediției critice pe care ne-o oferă profesorul H. Mihăescu ni se pare deci a fi respectul față de tradiția manuscrisă, a cărei cunoaștere este înlesnită cercetătorului prin parcurgerea aparatului critic de tip pozitiv, foarte îngrijit alcătuit. În aceasta constă și partea cea mai durabilă, după părerea noastră, a operei de față. Edițiile critice ale *Strategiconului* anunțate de cercetătorii de la Universitatea catolică din Washington și de cei sovietici, pe care le așteptăm cu interes, ne vor da posibilitatea unor comparații utile, confirmînd, nădăjduim, opinia noastră.

Traducerea care însoțește textul grecesc este o traducere literară. Traducătorul s-a străduit să redea și unele valori stilistice ale originalului. În acest scop el a apelat la arhaisme, a evitat sistematic neologismul și a căutat să creeze chiar unele calcuri lingvistice. Cu toată admirația pe care am nutri-o față de efortul literar — puțin obișnuit la filologi — al traducătorului, trebuie să constatăm că nu întotdeauna rezultatul contribuie la înțelegerea textului. Dimpotrivă: aspectul arhaic și cam artificial al traducerii este un obstacol în parcurgerea ei. Am fi preferat o versiune românească mai sobră, mai neologistică poate, dar mai clară. Fiind vorba de un tratat cu caracter tehnic — în limitele în care se poate vorbi de așa ceva în cultura bizantină —, soluția aceasta ni s-ar fi părut mai potrivită.

Dar să dăm cîteva exemple: *στρατηγός*, *general*, e tradus prin „conducător de oști” — am fi preferat *strateg*; *μεράρχης*, conducător al unității militare numite *μέρος*, e tradus prin „căpitan de despărțitură”, soluție ingenioasă, dar căreia i-am fi preferat crearea neologismului *merarh*; *χορσπορες* e tradus prin „alergători”; *δεκάρχης* e tradus prin „îndrumătorul unui pîlc de zece oameni”, după cum *τετράρχης* și *πεντάρχης* prin „îndrumătorul unui grup de patru oameni”, respectiv „de cinci oameni” — și aici neologismul ni se părea mai potrivit; *ὀπλίτης*, înțeles în limba română ca *hoplit*, termen cu suficientă putere de sugestie istorică, este tradus prin „oștean cu arme grele”; *βουκελλάριοι* (lat. *bucellarii*) e tradus

prin „mîncători de posmagi”, termen pus între semnele citării — ne întrebăm dacă bizantinii mai aveau conștiința sensului original latin al cuvîntului; *παῖς* cu sensul *servitor* e tradus prin „băiat” pus de asemenea între semnele citării, dar cuvîntul avea încă din antichitate sensul cu care este folosit aici.

Dacă în aceste cazuri ne îndoim de necesitatea traducerii prin perifraze și calcuri lingvistice, în altele ne pronunțăm dezacordul față de interpretarea însăși dată cuvintelor de editor. Astfel *ἐγχείρησις* și *ἐγχειρήματα* sînt traduse sistematic prin „încercări”, ceea ce ni se pare nepotrivit. La p. 46: <9> *καὶ μῆτε χαύνως διακείσθαι ἐπὶ τοῖς ἀπὸ κακίας ἢ ἀμελείας ἀμαρτανόμενοις διὰ τὸ καλὸν εἶναι δοκεῖν*, — οὐδὲ γὰρ καλὸν ἐστὶ τὸ συν:ργεῖν κακίᾳ καὶ ῥαθυμίᾳ —, *μῆτε δὲ πάλιν δι' ἔνδειξιν εὐδρανείας περιπετῶς καὶ ἀδιακρίτως τὰς ἐπεξελύσεις ποιεῖσθαι* τὸ μὲν γὰρ περιφρονεῖν καὶ ἀπελθεῖαν φέρει, τὸ δὲ μῖσος εὐλογον καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ καρπούς. *ἐκατέρων τούτων ἐν ἀμετρίᾳ κειμένων, κρεῖττον ἐστὶν ὁ μετὰ δικαιοσύνης φόβος, τουτέστιν ἡ κατὰ τῶν ἀμαρτανόντων μετὰ τὴν γύμνωσιν τῆς αἰτίας εὐλογος ἐπεξέλευσις*, . . se traduce astfel: „să nu se arate îngîmfat cu oștenii care au greșit din răutate sau din lipsă de grijă, numai spre a părea omul faptelor. Nu-i frumos să ne întovărășim cu răutatea și ușurința: și de asemenea, pentru a-și arăta bărbăția, să nu facă urmăriri grăbite și lipsite de judecată, deoarece acestea aduc cu sine disprețul, neascultarea, ura îndreptățită și roadele culese de pe urma ei. Deoarece în toate e lipsă de măsură, mai de dorit e teama însoțită de dreptate, adică urmărirea cumpănită a celor care greșesc și descoperirea pricinii greșelilor...” Ni se pare mai apropiată de text următoarea traducere: „Și să nu dea dovadă de lipsă de severitate față de cei care greșesc din rea-voință sau neglijență pentru ca să pară că este un om bun — căci numai lucru bun nu este să colaborezi cu răutatea și ușurința —; dar nici să nu dea pedepse cu pripeală și fără chibzuială pentru ca să pară plin de energie. Căci prima atitudine stîrnește disprețul și neîncrederea, iar cea de a doua ura îndreptățită cu roadele ei. Și una și cealaltă păcătuiind prin exces, este deci mai bine să inspire teamă, procedînd cu dreptate, adică să pedepsească pe cei vinovați, din motive temeinice, după dezvăluirea pricinii greșelii . . .” (cf. p. 208—209 — VIII, 2, 28, unde se dezvoltă aceași idee). La p. 212—213 (VIII, 2, 52) pasajul: *στρατηγὸς εἰρήνης οἰκτιρῶν εὐπρεπῆς ἔστω πρὸς πόλεμον τοὺς γὰρ πρὸς πόλεμον ἐτοίμους μᾶλλον ἀγωνιῶσιν οἱ βάρβαροι* este tradus astfel: „Conducătorul de oști care vrea pace să fie pregătit de război, căci cei gata de război sînt înfrunțați mai des de către barbari (sublinierea noastră)”. Dar aici verbul *ἀγωνιάω*-*ω* are, credem, sensul „a se teme de cineva” și nu pe acela de „a înfrunța pe cineva”; traducerea modifică înțelesul maximei, apropiată de altfel de celebra *si vis pacem, para bellum*. La p. 214—215 (VIII, 2, 59) *ἀσφάλεια* e tradus prin „tărie de sine”; mai potrivit și mai în spiritul textului ni s-ar fi părut „siguranță”. La p. 214—215 (VIII, 2, 62) *ὁρμή* este tradus prin „poruncă”; mai aproape de text ni se pare însă „elan” sau „zel”, fiind vorba despre îndatorirea comandantului de a cunoaște însușirile fiecărui oștean pentru a-l folosi la locul potrivit. La aceeași pagină (VIII, 2, 61) recomandarea: *ὅρκω δὲ τὸν στρατηγὸν τὴν τῶν στρατιωτῶν εὐνοίαν ἀσφαλίσασθαι* ni se pare că trebuie tradusă „Conducătorul oștirii trebuie să-și asigure bunăvoința ostașilor săi prin jurămint” și nu, cum s-a tradus, „. . . să întărească tragerea de inimă a oștenilor săi”. Remarcăm, după aceste câteva exemple de interpretare oarecum subiectivă a textului, că la p. 57 (I, 3, 13) apare în traducere o frază inexistentă în text — este evident o scăpare din vedere sau poate o greșeală imputabilă tipografiei.

Notele erudite care însoțesc textul lămuresc pasaje mai puțin clare, particularități gramaticale și lexicale importante, dau explicații despre unele realități istorice. Nu lipsesc nici binevenite trimiteri la studii și articole în care cititorul poate găsi o informație mai bogată asupra problemelor în discuție. Nu sîntem totuși deplin lămuriți asupra criteriilor de care a ținut seamă autorul în redactarea acestor note. Multe dintre ele sînt simple transcrieri de cuvinte din textul grecesc, însoțite de traducerea termenului în limba română, fără să fie vorba de cuvinte care ridică probleme complicate de interpretare. Dăm câteva exemple: la p. 223, r. 10: *ἔφοδος* „năvală, înfruntare”; *ἐπέλευσις* „hărțuială, lovire pe neașteptate”; la p. 231; r. 1: *ἀξιόμαχος*

„vrednic la luptă, bun luptător”; *Ibidem*, r. 2: ἀναρχος „care nu cunoaște stăpînirea, nedisciplinat”, ἀτακτος „care nu luptă în rînduială, folosind o anumită strategie”; la p. 249, r. 9: ἀνυπονόητος „nebănuît, nesuspect, neașteptat”; la p. 361, r. 8: δοκιμάζω „încerc, cred potrivit, cercetez”; la p. 375, r. 5: βραδύτης „încetineală”. Unele comentarii ni se par de prisos: la p. 173, r. 11, după ce se notează că sensul cuvîntului διανυκτερεύω este „veghez toată noaptea”, se specifică apariția lui la Xenofon; la p. 33, r. 22, se dă explicația: τὰ ἀπληκτα (*applicata*) erau mai ales corturile, dar și alte lucruri necesare din tabără — cuvîntul nu apare însă în textul grec; la p. 73, r. 12, pentru titlul, pomenit în indicele cărții a doua, Περὶ κοντουβερνίων se dă explicația „în cortul mare, de tip avar sau turc, încăpeau zece oameni”; la p. 209, r. 32, înțîlnim nota: „lecțiunea πολλὸς μῖσος din M (în loc de πολὺ μῖσος din N P V) arată justă”, ceea ce este evident de vreme ce editorul a preferat-o în text; nota dublează inutil aparatul critic; la fel, la p. 289, r. 5: „lecțiunii ὀρινωτέρων «mai înalte» din M îi corespunde în N P lecțiunea ἐρημοτέρων «mai pustii»”. Ar fi fost poate mai bine ca editorul să comenteze termeni într-adevăr interesați, cum ar fi de pildă termenii de origine latină, asupra cărora a dat un studiu amplu, nicăieri citat în ediția de față.

Există unele note cu al căror cuprins nu putem fi de acord. Astfel, la p. 43, r. 2, comentînd invocația inițială Ἡγεσθω τοῦ λόγου καὶ τῶν ἔργων ἡ Παναγία Τριάς, ὁ Θεὸς καὶ Σωτὴρ ἡμῶν..., editorul afirmă: „Autorul invocă Trinitatea, dar pomeneste numai două dintre cele trei elemente ale ei”; cuvîntul „elemente” este, credem, impropriu folosit aici, iar ὁ Θεὸς καὶ Σωτὴρ ἡμῶν nu este decît Isus Hristos. La p. 67, r. 8: „ἡ δημοσία παράταξις era întocmirea stabilită și aprobată de conducerea armatei, care avea răspundere față de autoritățile de stat, așadar întocmirea oficială” — ceea ce ni se pare o ipoteză exagerată, infirmată de altfel de δημοσία παράταξις de la p. 96, r. 28. La p. 209, r. 20, pe marginea expresiei τὰ τῶν πολεμίων μυστήρια, se notează: „Cuvîntul μυστήριον «taină», a trecut și în terminologia religioasă, de la verbul μύω, «închid, ascund»”; nu credem că era necesară aici istoria termenului religios, care nu provine din termenul desemnînd secretul militar. La aceeași pagină, r. 14, pe marginea cuvintelor ἐλπιδες ἀγαθαὶ καὶ δῶρα despre care Mauricius susține pe drept cuvînt că însuflețesc pe oșteni în timpul războiului, editorul notează, după părerea noastră nejustificat: „Cuvintele ... sintetizează și explică pe scurt cauzele înfloririi militarismului din epoca antică și bizantină”. La p. 285, r. 19, unde cuvîntul ῥέφουγοι apare într-un context viu discutat în istoriografia română, întrucît el pare a se referi la populația romanică din nordul Dunării (opinie neîmpărtășită de toți cercetătorii), editorul se întreabă: „Termenul ῥέφουγοι „fugari” pentru romanii aflați la nord de Dunăre nu-i oare un simplu eufemism pentru a camufla realitatea existenței lor și în afara granițelor împărăției? Acești romani dușmăneau armatele bizantine”. Oricare ar fi opinia noastră în ce privește romanitatea *refugilor* pomeniți de Mauricius, nu putem fi de acord cu modul în care pune problema editorul scriitorului bizantin.

Subliniind încă o dată utilitatea indicilor atît de îngrijit alcătuiți de editor, ne rămîne să ne referim la *Bibliografia* dată de domnia-sa după *Introducere*. Credem că ar fi fost mai indicat să se înregistreze toate edițiile și studiile referitoare la *Arta militară* apărute pînă în prezent. Nu socotim însă oportună înregistrarea diferitelor dicționare, gramatici și istorii ale limbii grecești, dintre care unele nu au nici o legătură directă cu textul editat (ex. dicționarul lui Bailly) în detrimentul lucrărilor consacrate în mod special lui Mauricius. E drept că cele mai multe dintre acestea sînt pomenite în notele *Introducerii*. Totuși, așa cum am avut prilejul să o arătăm mai sus, lipsesc unele studii importante. În afară de studiul *Les éléments latins des „Tactica-Strategica” de Maurice-Urbicius et leur écho en néo-grec* (RESEE, VI, 3, 1968, p. 481—498; VII, 1, 1969, p. 155—166 și VII, 2, 1969, p. 267—280), editorul însuși a publicat în *Revue de linguistique*, XIV, 3, 1967, p. 261—272, o interesantă cercetare asupra termenilor de comandă militară latini din *Strategiconul* lui Mauricius, precum și, în 1967, *Prolégomènes à une édition critique des „Tactica-Strategica” de Maurice-Urbicius* (RESEE, V, 3,—4, 1967, p. 401—417). Nici unul din aceste

studii nu este amintit în bibliografia din ediția de față. Omisiunea este cu atât mai regretabilă cu cât ultimul studiu citat nu este altceva decât versiunea franceză a *Introducerii* cărții recenzate de noi. Adaptând vechiul text la noua situație, autorul a operat o modificare notabilă: a înlocuit titlul *Tactica-Strategica* prin *Strategicon* și numele autorului, Mauricius-Urbicius, prin Mauricius. E vorba, așa cum se poate vedea din cele arătate mai sus, de o evoluție nu lipsită de importanță a opiniei sale în privința paternității lui Mauricius asupra textului transmis sub diferite titluri. Autorul nu a considerat necesar să modifice însă și argumentele demonstrației sale, lucru de natură a impune, credem, unele precizări suplimentare.

Epuizarea rapidă a cărții atât de așteptate nu numai la noi, dar și peste hotare, datorată profesorului Haralambie Mihăescu face, desigur, necesară o nouă ediție. Dată fiind importanța acestui tratat de artă militară, pentru istoricii care se ocupă de trecutul sud-estului european date fiind calitățile evidente ale ediției cercetătorului român, am considerat necesar să stăruim mai mult decât am fi dorit asupra unor imperfecțiuni ale lucrării. Așteptând apariția unei versiuni îmbunătățite a acesteia, ne exprimăm convingerea că autorul însuși s-a și oprit, cu binecunoscuta-i sagacitate critică, egalată numai de înalta sa conștiințiozitate profesională atât asupra locurilor susceptibile de rețușări semnalate aici de noi, cât și asupra altora.

Nicolae-Șerban Tanașoca

L. ANNAEI SENECAE *Operum moralium concordantia* P. Grimal cura edita. Fasc. V, *De uita beata* (Travaux de l'Institut d'Etudes Latines, Fascicule 5) Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 194 p., 44 F.

În numai patru ani de la începerea seriei de concordanțe, echipa condusă de P. Grimal a reușit deja să scoată de sub tipar a cincea fasciculă, cea pentru *De uita beata*. Apărut în aceleași excelente condiții grafice ca și caietele anterioare, acest ultim volum se conformează, cu mici excepții, principiilor enunțate în prefața generală a colecției. Variațiile de amănunt pot rămâne neluate în seamă pînă la îmbinarea finală a tuturor părților într-o concordanță generală la întreaga operă a lui Seneca.

Mulțumindu-ne să trimitem la observațiile principiale făcute asupra fasciculelor precedente (cf. StCl IX, 1967, p. 320–321, și StCl XII, 1970, p. 309–311), înșirăm următoarele remarci răzlețe prilejuite de o consultare rapidă a acestui ultim volum:

a) Scăpări petrecute la întocmirea sau în inserarea fișelor:

— **fortlus** (XVII, 1), adverbial, trebuie trecut de sub **fortis** sub **fortiter**.

— formula *genibus per uitam repens* (XXVI, 8) nu justifică stabilirea unei lemme **genus, us**; ca și în fasciculele anterioare, era preferabilă forma curentă **genu, us**, inserată înainte de **genus, eris**.

— astfel cum pentru formele *dictis* (XX, 1; XXIV, 4) și *dictorum* (XX, 5) apare titlul **dietum, i**, pentru *praeterita* (VI, 1 n. pl. substantivat) ar fi fost normal să apară lemma **praeteritum, i**, sau, mai degrabă, **praeterita, orum**, dar nu **praeteritus, a, um**, căci nicăieri în aceste concordanțe participiile nu sînt înregistrate separat.

— **noxlosus** trebuie trecut înaintea lui **noxlus**.

b) Greșeli de tipar:

— în titluri: **hahesitatio** pentru **haesitatio**

podogra pentru **podagra**

proleo pentru **proleio**

— în articole: **hebebat** pentru **hebetat**, sub **hebetare** (XV, 3).

lipsesc aldinile la **aurem** (X, 3), **auribus** (XVII, 2) și **Epleuro** (XIII, 2).

Lăsând însă la o parte aceste detalii secundare, se cuvine să spunem din nou un cuvânt de laudă despre judicioasa decupare a contextelor, care nu lasă niciodată neîmămurite semnificațiile cuvintelor, fie ele doar elemente de legătură.

Dan Slușanschi

MANFRED OBERLEITNER, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*. Band I/1 Italien : Werkverzeichnis ; I/2 Italien : Verzeichnis nach Bibliotheken. Wien, Böhlau, 1969–1970 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 263, 267, Bd.), 407 + 384 p.

Cele două volume pe care le prezentăm inaugurează seria publicațiilor comisiei însărcinate cu editarea Corpusului părinților latini ai bisericii, condusă de R. Hanslik.

Necesitatea alcătuirii unor cataloage complete ale manuscriselor autorilor antici s-a făcut mai de mult simțită : pentru a obține progrese reale în stabilirea textelor, recurgerea la un număr limitat de manuscrise, clasate după o schemă rigidă de tip lachmannian, s-a dovedit insuficientă. Prima operație, premergătoare studiului și clasificării surselor, o constituie, evident, inventarierea acestora, sarcină uneori extrem de dificilă, datorită multitudinii manuscriselor și dispersării lor în numeroase biblioteci, răspândite în aproape toate țările Europei (și nu numai ale Europei, căci în ciuda concentrărilor, numărul acestor biblioteci crește, fiindcă orice instituție nou creată încearcă — și uneori reușește — să-și achiziționeze un fond de manuscrise). Nu e de mirare așadar că asistăm în ultima vreme la apariția din ce în ce mai frecventă a unor cataloage de acest fel (Franco Munari pentru *Melamorfozele* lui Ovidiu, Londra, 1957, A. Wartelle pentru Aristotel, Paris, 1963, A. Grużewski pentru manuscrisele lui Iuvenal păstrate în Polonia, Varșovia, 1956, L. Canfora pentru Demostene, Padova, 1968, etc.). Pentru unii autori, și printre aceștia un loc important îl ocupă părinții bisericii, inventarierea nu poate fi dusă la bun sfârșit de un singur om, ci necesită colaborarea organizată a unei echipe, cu sprijinul unei instituții specializate. Din această categorie, în care se înscrie și lucrarea de față, putem aminti *Codices Graeci Chrysostomici*, publicate, sub auspiciile Institutului de istorie a textelor, de către Centrul național francez al cercetării științifice.

Într-o succintă prefață, R. Hanslik expune rațiunea, planul și limitele lucrării : pentru alcătuirea inventarului, nu s-a recurs la cataloagele bibliotecilor, ci la investigații personale făcute la locul de conservare a fiecărui manuscris ; manuscrisele ulterioare secolului al XV-lea au fost luate în considerare numai în mod excepțional ; datorită situației speciale a transiterii și autenticității, predicile lui Augustin (și cele atribuite lui) n-au putut fi inventariate exhaustiv. Fiecare volum al seriei va avea două părți : cea dintâi va clasifica manuscrisele după lista operelor, cea de a doua după biblioteci.

Autorul primului volum, consacrat Italiei, Manfred Oberleitner, colaborator al Institutului de filologie clasică al Universității din Viena, a fost victima unui accident, la puțină vreme după întoarcerea sa din Italia — ne informează aceeași prefață —, iar punerea la punct și completarea materialului a fost încredințată Michaeliei Zelzer, lui Johannes Dirjak și Fritz Römer ; aceștia din urmă semnează și introducerea (p. 7–8).

Prima parte se deschide cu o listă a bibliotecilor și cu un indice al abrevierilor. Urmează trei secțiuni : cea dintâi e consacrată operelor autentice (tratate și *Confesiuni*), clasate în

ordine alfabetică (după cuvîntul principal al titlului; figurează, astfel, la litera A : *Contra sermonem Arlanorum, Contra Academicos, De duabus animabus contra Manichaeos* etc.); la fiecare capitol, lista propriu-zisă a manuscriselor este precedată de indicații bibliografice (ediția din CSEL, din Patrologia lui Migne, edițiile izolate, reproducerile din „Corpus Christianorum” etc.), de trimiterea la *Retractațiunile* lui Augustin, și urmată de o clasificare cronologică, pe secole, a manuscriselor.

Secțiunea a doua are ca obiect *Epistolele* lui Augustin : 30 de manuscrise dau culegeri, mai mult sau mai puțin cuprinzătoare, ale corpusului epistolelor atribuite lui Augustin (cifra variază între 53 și 268). Sînt înregistrate apoi sursele care conservă fiecare epistolă în parte (în ordinea acceptată de Migne și de Goldbacher, editorul lor în CSEL); figurează de asemenea și răspunsurile adresate lui Augustin (Hieronim : ep. 68 — păstrată în 74 de mss. —, 72, 75, 81, 123; Nectarius : ep. 90; Seuerus : ep. 109 etc.; un indice al corespondențelor n-ar fi fost inutil). În încheierea secțiunii este prezentat un corp de 56 de scrisori apocrife și inedite, păstrate în manuscrise din secolul al XV-lea și compuse, pe cît se pare, în secolul al XII-lea (este citat Avicenna!).

A treia secțiune a primei părți, *Appendices*, conține o listă sumară a manuscriselor pre-dicelor (*Sermones*), autentice sau apocrife, o listă a excerptelor și un indice al primelor cuvinte (*inilia*) ale unor tratate scurte sau ale unor rugăciuni atribuite de tradiția manuscrisă lui Augustin, dar a căror proveniență și identificare precisă n-a putut fi stabilită.

Partea a doua clasifică ansamblul materialului după biblioteci. O scurtă introducere cu caracter tehnic, semnată de cei trei filologi vienezi menționați mai sus, și o listă a abrevierilor (titluri de opere, ediții, termeni tehnici) sînt urmate de catalogul manuscriselor; descrierea lor este mai amănunțită decît cea din prima parte a lucrării (date externe — material, dimensiuni etc. —, istoria fiecărui manuscris, conținutul exact). Sînt indicate de asemenea cataloagele existente pentru fondul de manuscrise al bibliotecilor.

Volumul se încheie cu cîteva completări și rectificări aduse primei părți.

Utilitatea acestei lucrări, nu numai pentru viitorii editori ai lui Augustin¹, ci, în general, pentru istoria transmiterii textelor antice, compensează munca migăloasă — pe care, de aceea, n-o putem numi îngrată — a autorilor.

I. Fischer

XAVIER MIGNOT, *Les verbes dénominalisés latins*, Paris, Klincksieck, 1969, 417 p.

Il y a encore de beaux jours pour la linguistique latine à base des méthodes traditionnelles, ce livre en est la preuve. Il faut, certes, pour mener au bout une recherche de ce genre, être familiarisé avec la philologie, y compris la critique des textes, et aussi avec la grammaire comparée des langues indo-européennes, comme l'auteur de l'ouvrage présenté ici.

Il a réuni tous les faits concernant les verbes qui sont à coup sûr des dénominaux et il discute largement, soigneusement séparés, ceux qui pourraient l'être, ce qui veut dire que le travail concerne autant le vocabulaire que la formation des mots. L'information est donc extrêmement étendue; en même temps l'analyse est très prudente.

J'ai peu d'observations à faire. Je pense avoir montré (*Consonnes géminées*, p. 61—62) que le latin ne connaissait pas une alternance du type *mūcūis/mūcus*; autant que je sache,

¹ Semnalînd lacunele editărilor (pentru unele tratate nu dispunem decît de Patrologia lui Migne), lucrarea poate constitui baza unui program al urgențelor.

mon argumentation n'a jamais été infirmée. Je suis donc surpris de constater que l'on explique par une alternance vocalique la différence entre *balbutio* et *balbutio* (p. 19, n. 2).

Je suis entièrement d'accord avec ce qui est dit (p. 213) sur les verbes soi-disant inchoatifs (voir du reste, V. Nicolaie, StCl, VII, 1965, p. 139—140).

Pour les verbes en *-ficāre*, on peut maintenant se reporter aussi à mon article publié dans les StCl, XI, 1969, p. 27—30.

Je pense qu'une bonne partie des dénominatifs qui prennent peu à peu la place des verbes primaires doivent leur existence à la tendance vers une conjugaison régulière. Cette tendance explique le remplacement des verbes de IIe et de IIIe conjugaisons par des dénominatifs formés sur le supin, sur des dérivés en *-lūra*, etc., comme j'ai essayé de le montrer dans un article consacré à l'évolution de la conjugaison en roumain (*Revue de linguistique*, VII, 1962, p. 215—222), où je parlais de la « subordination du verbe au substantif ». J'ai expliqué de la même manière les nouveaux participes en *-ātus* et *-īlus* du latin, figurant à côté d'adjectifs qui représentent les anciens participes de formation irrégulière (StCl, IX, 1967, p. 19—25).

C'est aussi, selon moi, la raison pour laquelle les verbes en *-ī-* remplacent les anciens verbes en *-ī-*. Mignot repousse l'idée, formulée par moi, que la IVe conjugaison a été créée en latin, aucun verbe latin en *-ī-* n'étant à coup sûr d'origine indo-européenne. Il réplique à cela qu'« une catégorie peut être conforme au type indo-européen sans que ses éléments vivants soient évidemment anciens ». Je veux bien, et rien ne s'oppose en principe à ce que les exemples hérités de l'indo-européen aient disparu après avoir servi de modèle à d'autres, plus durables. Mais encore faudrait-il avoir la preuve de l'existence d'un tel modèle en indo-européen. Or, cette preuve n'existe pas à ma connaissance. Mignot est d'accord avec moi sur le fait que le type en *-ī-* se développe sous nos yeux ; l'analogie avec la formation de la Ire conjugaison est frappante, celle-ci est solidement installée dès les premiers textes : quoi de plus normal que de voir dans la IVe une réplique de la Ire ? Mignot préfère dire que c'est le type en *-āre* qui réduit le type en *-īre* à l'état de survivance. Il reconnaît pourtant lui-même que *-īre* est prospère à l'époque historique.

Me laissant guider par la situation du roumain, j'avais affirmé qu'en roman la IVe conjugaison est allée toujours en se consolidant. La vérité a été rétablie par Maria Iliescu (*Recueil d'études romanes* publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne, volume paru à Bucarest en 1959, p. 87—102) : le roman occidental a fait un emploi modéré des verbes en *-īre*, ce qui veut dire que la tendance qui s'est développée en latin a été freinée.

Dans l'ensemble, le livre de Mignot est un modèle du genre.

A. Graur

V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*. Nouvelle édition revue et complétée d'une anthologie avec commentaires. Paris, Klincksieck, 1967, 274 p., 8°.

Simplul fapt că după numai patru ani de la prima ediție a acestei cărți¹ s-a impus publicarea celei de a doua dovedește îndeajuns că lucrarea distinsului romanist finlandez a răspuns unei stringente necesități și că i-a răspuns în mod magistral.

¹ Paris, Klincksieck, 1963. Deoarece în paginile revistei noastre prima ediție nu a fost recenzată, vom prezenta aici cartea în ansamblu.

De la apariția lucrării cu titlu analog a lui C. H. Grandgent (1905, sau, dacă luăm în considerație versiunea „standard”, cea spaniolă a lui Fr. de B. Moll, 1928) s-au aglomerat studiile de detaliu privind cele două domenii lingvistice susceptibile de a defini latina „vulgară”: textele latine tirzii și comparația limbilor romanice. *Introducerii* lui V. Väänänen i-a fost impus astfel de la început rolul unei sinteze, al unei „sume” a cunoștințelor dobândite în ultima jumătate de secol². A reduce la unitate cele două aspecte menționate mai sus, a căuta punerea de acord, în toate detaliile, a datelor oferite de textele tirzii cu cele provenite din comparația limbilor romanice ar fi fost o întreprindere prea hazardată, cu foarte puține șanse de a da rezultate în afara discuției. De aceea autorul s-a limitat în mod deliberat la mărturia textelor latine, atrăgând în discuție faptele romanice numai pentru a ilustra supraviețuirea unei forme sau a unei construcții întâlnite în texte (cf. și p. IX).

Prima parte a volumului e consacrată definirii obiectului și expune poziția autorului față de atît de discutată noțiune de „latină vulgară”; de la început (p. IX și 5) sintem avertizați că termenul, tradițional și, de aceea, comod, nu va fi folosit în cursul expunerii, fiind înlocuit cu alții „mai preciși” și „corespunzînd exact fiecărui fenomen studiat”. Neexistînd o opoziție netă între „latina clasică” și „latina vulgară”, ci numai între norma impusă de literatură sau de gramatică și tendințele inovatoare, de origine populară, obiectul studiului va fi constituit de înregistrarea „tuturor particularităților și tendințelor mai mult sau mai puțin vii, proprii limbii populare și familiare, și care se sustrag normei clasice și, în general, celei literare” (p. 6). Nu este vorba, așadar, de a reconstitui o limbă „romanică comună”, care ar impune excluderea fenomenelor neconservate de limbile romanice, ci numai de a încerca, „în măsura posibilului” să se descrie „limba vie și reală” (ibid.).

O scurtă istorie a limbii latine (p. 6—13) face tranziția către capitolul consacrat surselor latinei vulgare (p. 13—20); după trecerea în revistă a acestor documente (gramatici, inscripții, texte literare și tehnice, literatura istorică lirică, legi și acte, autori creștini), unde filologul clasic are satisfacția de a găsi mici portrete literare, trasate cu eleganță și cu o ironie fină³ este abordată problema reconstituirii latinei vulgare prin comparația limbilor romanice: acestea dau indicații asupra transformărilor intervenite în latina vorbită, dar sînt insuficiente pentru reconstruirea ei completă; comparația poate preciza cunoștințele obținute cu ajutorul textelor, fără a le putea însă înlocui. Capitolul următor discută de asemenea o problemă esențială, aceea, a unității limbii latine, cu alte cuvinte a originii diversificărilor dialectale care au dus la constituirea limbilor romanice (p. 20—26)⁴.

² Dintre încercările de sinteză apărute în ultima vreme, nici una nu are calitățile necesare pentru a deveni un „manual” clasic: C. Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare* (1949) este fără îndoială cea mai prețioasă dintre precursorile *Introducerii* lui V. Väänänen, suferă însă din cauza distribuirii inegale a atenției acordate de autor diverselor capitole; lucrarea postumă a lui K. Vossler, publicată de H. Schmeck, *Einführung ins Vulgärlatein* (1954), reprezintă în realitate simple note de curs, în care sînt expuse vederile personale, nu totdeauna acceptabile fără rezervă, ale ilustrului romanist; *Gramática do latim vulgar* a lui Th. H. Maurer (1959) și *Historische latein-altromanische Grammatik* a lui G. Reichenkron (1965, deci după prima ediție a cărții pe care o discutăm, și rămasă incompletă) sînt de asemenea prea personale; *Précis de latin vulgaire* a lui R. A. Haadisma și J. Nuchelmans este un manual didactic, valoros ca instrument de inițiere, dar avînd, din această cauză, un caracter prea elementar.

³ Vezi, de exemplu, fraza consacrată *Satiriconului*: „Avec un art fin et un sens aigu du réel, Pétrone raconte des péripéties d'une bande de filous et d'écumeurs de marmîtes avec, comme scène principale, la fameuse ripaille d'affranchis nouveaux riches qui ont la langue bien pendue et qui présentent toute une hiérarchie de parlers vulgaires”, sau caracterizarea lui Gurgorius din Tours: „homme plus pieux que lettré”.

⁴ Cf. V. Väänänen, *Autour du problème de la division du latin*, „Travaux de linguistique et de littérature”, VI, 1968, 1, p. 142—146.

Unitatea limbii latine este incontestabil dovedită de ansamblul textelor scrise și, în mare măsură, de mărturia limbilor romanice. Imposibilitatea conceperii unei unități absolute pe un teritoriu atât de vast este de asemenea în afara discuției. Această contradicție, cel puțin aparentă, se rezolvă ținând seama de cantitatea, calitatea și cronologia diferențierilor dialectale. V. Väänänen, după ce analizează diversele ipoteze emise pentru explicarea apariției dialectelor (din care provin limbile romanice), ajunge la concluzia că latina, atât cea vorbită, cât și cea scrisă, era o *κοινή* a întregului imperiu; elementele de diferențiere, probabil puțin importante la început, n-au pătruns în textele scrise și nu afectau în mod esențial aspectul vorbit al latinei regionale.

A doua parte a volumului (p. 27—74) este consacrată foneticii. Sînt expuse, rînd pe rînd, problemele vocalismului (treccrea de la opoziția cantitativă la cea calitativă, accentul, transformările de timbru, evoluția diftongilor, hiatul etc.) și ale consonantismului (transformările suferite de *y* și *w*, influența lui *y*, soarta labiovelarelor, aspirația și aspiratele de origine greacă, oclusivele, geminatele, grupurile de consoane, transformările fonetice condiționate, consoanele finale).

A treia parte (p. 75—103), intitulată „Cuvintele”, tratează despre transformările suferite de vocabular: alegeri între sinonime, pierderi de cuvinte și apariția de cuvinte noi (explicate prin factori politici, sociali și etnici); cîteva pagini dense sînt consacrate derivării și compunerii. Secțiunea se încheie cu probleme de semantică.

Partea a patra (p. 105—155), „Formele și funcția lor”, se ocupă de problemele de morfologie și de sintaxă a părților de vorbire; semnalăm, dintre chestiunile tratate, „declinul și supraviețuirea neutrlui”, temele (trecceri de la o declinare la alta), declinarea și simplificarea ei („ruine de la *déclinaison*”), cu un capitol special închinat extinderii acuzativului în dauna nominativului și creării cazului oblic sincretic, gradele de comparație, pronumele și apariția articolului („*amores d'articles*”); capitolul închinat verbului debutează cu problema diatezelor și a tranzitivității; sînt discutate apoi transformările suferite de flexiunea verbală, de folosirea modurilor etc.

Partea a cincea (p. 157—181) are ca obiect sintaxa propoziției și a frazei; nu putea fi vorba, evident, de o tratare exhaustivă a problemelor de sintaxă; autorul s-a oprit numai asupra unor domenii în care erau de înregistrat transformări semnificative: acordul, interogația, negația, ordinea cuvintelor, numele predicativ, apozitia, coordonarea, propoziția relativă, complementive și interogativa indirectă, circumstanțialele, condiționala, construcțiile absolute (ablativ, acuzativ, nominativ).

Un index de cuvinte (incluzînd și sufixele) și de autori (p. 183—226) încheie recitarea fotografică (dar cu destul de numeroase modificări) a primei ediții.

Urmează (p. 227—272) o „Anthologie de textes latins teintés de vulgarismes”, care nu figura în ediția anterioară. Antologia cuprinde două părți: textele propriu-zise, precedate de notițe istorice, bibliografice și filologice (p. 229—259), și un succint comentariu (p. 260—272). După un număr atât de mare de antologii cu obiect similar, a oferi o culegere care să prezinte texte semnificative și care, totuși, să nu repete pe cele alese de predecesori părea o întreprindere imposibil de realizat. Și totuși, V. Väänänen a reușit acest tur de forță, introducînd, mai ales în primele două capitole (inscripții și papirusuri), documente de o circulație mai restrînsă, provenite adesea din descoperiri sau editări recente (două inscripții creștine din colecțiile Vaticanului sînt extrase din recenta ediție îngrijită de Institutul finlandez din Roma, condus de autor). Sînt reproduse apoi texte din *Cena Trimalchionis*, *Velus Latina (Italia)* și *Vulgata* (același pasaj, *Ioh. 2, 13—25*, în trei versiuni: textul stabilit de Jülicher pentru *Italia*, cel al manuscrisului Palatinus pentru așa-numita *uersio Afra* și cel al *Vulgatei*), *Mulomedicina Chironis* (avînd alături textul literarizat al lui Vegetius), *Itinerarium Egeriae* (*Peregrinatio Aetherae*), Gregorius din Tours (*Hist. Franc.*, VIII, 31, cu variantele manuscrisului *Bruxellensis*

9403), *Lex Salica* (de asemenea cu indicarea unor variante semnificative), *Appendix Probi* (text integral) și *Glosele* din San Millán. Comentariul lingvistic, bazat pe o bibliografie considerabilă, nu se mărginește însă la reproducerea sau discutarea opiniilor emise anterior: pentru numeroase pasaje, autorul aduce interpretări personale; un singur exemplu: *App. Probi* 18, *caninus* (corectat de editor din *canianus* al manuscrisului) este interpretat ca un nou exemplu de diminutiv popular în *-inus*.

La capătul acestei prezentări a sumarului, care a putut, sperăm, scoate în evidență bogăția materialului oferit de autor și ordonarea logică a ansamblului, recenzentul se află în fața dificultății, desigur agreabile, de a nu avea decît de adus elogii cărții recenzate; dar ca aceste elogii să aibă darul de a convinge, e necesar ca ele să fie sprijinite de argumente; or, dacă susținerea unei anumite idei poate fi supusă unei discuții și elogiată de recenzent pe baza unei argumentări paralele cu cea a autorului recenzat, în cazul de față, al unei sinteze, ar trebui refăcut întregul drum al autorului, reluată întreaga imensitate a materialului și puse în discuție criteriile selecției și principiile ordonării la care s-a oprit autorul. Cum o asemenea operație nu este posibilă, sîntem nevoiți să ne limităm la cîteva considerații cu caracter poate prea general. În primul rînd, din punctul de vedere al cititorului care urmărește să obțină o privire de ansamblu și de detaliu asupra fenomenelor latinei vulgare, calitățile esențiale ale cărții sînt caracterul ei sistematic și limpiditatea cristalină a expunerii, argumentarea totdeauna convingătoare, fără nici un punct lăsat într-o obscuritate generatoare de îndoieli (acolo unde materialul și interpretarea nu permit dobîndirea de certitudini, cititorul este de îndată avertizat); nu există fraze care să nu aducă o idee sau un fapt nou sau care să nu facă să avanseze argumentarea; și, cu toată această densitate extremă, expunerea rămîne aerată, suita ideilor ușor de urmărit; referirile la implicațiile mai largi ale fenomenelor studiate (la p. 52, de exemplu, raportul dintre un fenomen fonetic și un fapt de morfologie) contribuie de asemenea la impresia de soliditate și de plenitudine pe care o lasă lectura volumului.

Dar poate că adevărata dimensiune a valorii *Introducerii* lui V. Väänänen i se dezvăluie celui care folosește cartea ca instrument de lucru și, prin aceasta, este pus în situația de a recurge, măcar parțial, și la alte surse, la lucrări de analiză și de detaliu. Devine atunci clar că, dacă autorul a consacrat zece rînduri unei probleme despre care s-au scris zeci de articole, nu se poate spune nimic esențial și nimic cert în plus față de cele zece rînduri; din masa de exemple invocate de cei care încearcă să demonstreze o teză, V. Väänänen reține numai pe cele concludente și e aproape imposibil să se adauge vreunul sau să se găsească unul mai clar și mai convingător. Iar din nu mai puțin numeroasele interpretări date fenomenelor, V. Väänänen se oprește, cu un simț critic fără greș și cu o dominare suverană a întregului material, numai la cele cu gradul cel mai ridicat de certitudine (în măsura în care poate exista certitudine în problemele latinei vorbite).

Calitățile *Introducerii* lui V. Väänänen îi asigură acestuia o îndelungată și strălucită carieră. Cu această convingere, ne permitem să semnalăm autorului, în cele de mai jos, cîteva detalii în jurul cărora mai pot subsista dubii, pentru a le lua în considerare, dacă va socoti potrivit, la o viitoare ediție, care nu va întîrzia să devie necesară.

P. 9: numele *România* e format în românește în secolul al XIX-lea; poate că ar trebui adăugat aici numele popular al grecilor actuali (Ῥωμαῖοι; cf. acum J. Rosenblum, *Bull. Budé*, 1969, 3, p. 299 — 313).

P. 11: despre valoarea probantă pentru latină a fibulei prenestine, vezi acum W. P. Schmid, *IF*, LXX, 1965, p. 200—208.

P. 12: *Origines* a lui Cato nu tratează numai despre originile și istoria Romei, ci și despre întemeierea altor cetăți din Italia.

P. 34 : nu credem că deplasarea accentului în tipul *filiólus* duce la o lungire a vocalei, chiar dacă acest lucru pare confirmat de versificația lui Commodianus (nu Commodius) și Dracontius ; în secolul al V-lea nu pare să mai poată fi vorba de o corelație de cantitate (cf. și *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 25—27, și nota 1 de la p. 27).

P. 38 : în legătură cu indicațiile din *Appendix Probi* și cu interpretarea lor, ne întrebăm dacă nu cumva gramaticul are în vedere și ortografia, nu numai pronunțarea. În acest caz, recomandarea *uir non uyr*, de exemplu, n-ar constitui o mărturie pentru o pronunțare, fie și prețioasă [wür], ci numai o indicație ortografică.

P. 49 : rom. *școală* nu e moștenit din lat. *schola*, ci împrumutat dintr-o limbă slavă.

P. 66 și 85 : *sambaturn* e atestat, la plural, într-un papirus din secolul al II-lea (Cave-naile, p. 256 ; cf. H. Mihăescu, *Omagiu Roselli*, p. 570).

P. 92 : cronologia valorilor sufixului *-bilis* este expusă în mod diferit de E. Benveniste, *Origines*, p. 204—206.

P. 95 : lat. *caricare* este păstrat în românește (cf. Candrea-Densusianu, 256).

P. 113 : la urmele romanice ale declinării a IV-a ar trebui adăugate și formele românești *noru-mea*, pl. *mîn*, *mînnule* (I. Coteanu, *Actele celui de al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, II, p. 1425 — 1428).

P. 147 : cronologia permite considerarea formelor tardive de conjunctiv *siam*, *sias* ca sprijinite de vechiul *siem*, *sies* (ieșit din uzul limbii vorbite) ?

Indispensabilă deopotrivă pentru latinist, care va găsi în ea călăuza sigură printre nenumăratele fenomene întâlnite în textele tirzii, și pentru romanist, care va avea la dispoziție o bază solidă pentru înțelegerea faptelor romanice, *Introducerea* lui V. Väänänen este una din cărțile cele mai importante apărute în disciplina noastră în ultima vreme și care aduce cea mai mare cinste studiilor latine și, în primul rând, autorului ei⁵.

I. Fischer

INSCRIPTIONES GRAECAE CONSILIO ET AVCTORITATE ACADEMIAE SCIENTIARVM GERMANICAE EDITAE. Voluminis IX partis I editio altera. Fasciculus III : *Inscriptiones Locridis Occidentalis* edidit Guentherus Klaffenbach. Berolini apud Gualterium De Gruyter et socios, MCMLXVIII. XX—149 p. in folio.

Cu aproape trei sferturi de veac în urmă (în 1897 exact), Wilhelm Dittenberger făcea să apară, ca primă parte a volumului III din *Corpus inscriptionum Graecarum Graeciae Septentrionalis* (acum *Inscriptiones Graecae IX*), o fasciculă închinată documentelor epigrafice din Focida, Locrida, Etolia, Acarnania și insulele Mării Ioniene. Trei decenii mai târziu, progresul cunoștințelor și acumularea textelor impuneau reeditarea importantei culegeri, încredințată

⁵ Prezentarea grafică este excelentă. Semnalăm totuși unele mărunte greșeli de tipar p. 38, r. 9 de sus : de citit *amidulla* în loc de *amidalla* (vezi și indicele) ; p. 56, r. 13 de jos : *suscepta solo*, în loc de *suscepta, solo* ; p. 59, r. 5 de jos : *ver* trebuie deplasat spre dreapta, în tabel ; p. 83, r. 13 de sus : *câfel* în loc de *cafel* (și în indice) ; p. 91, r. 13 de sus : schimbarea unor exemple din ediția I a dus la unele repetări și perturbări grafice ; p. 92, notă : *-ulentus* în loc de *-ōlentus* ; p. 142, r. 17 de jos : *oppetisses* în loc de *appetisses* ; p. 160, r. 5 de sus : *Q* în loc de *O* ; în indicele românesc de la p. 220—222 s-au strecurat câteva greșeli : trebuie citit *nici un* în loc de *niciun*, *puțină* în loc de *puțină*, *raspunde* în loc de *raspunde*, *ride* în loc de *ride* (de altfel, scrierea cuvintelor românești se resimte de numeroasele noastre reforme ortografice ; apar astfel, p. 44, *ochiu*, *unghiū*, p. 55, *maiū*, p. 64, *samtu* pentru *sîmtu*) ; p. 264, r. 13, *loquis* în loc de *loques* ; p. 270, r. 10, *τελώνιον* în loc de *τελώνιον*.

de Academia din Berlin lui Günther Klaffenbach, care în 1932 strîngea laolaltă inscripțiile din Etolia, iar în 1957 pe cele din Acarnania. Cum s-a putut vedea din intitulare, fascicula semnalată astăzi cuprinde textele din Locrida Occidentală, în așteptarea celor pe care ni le mai rezervă munca învățatului și neobositului editor, aproape octogenar, dar încă activ și credincios însărcinării primite cu alțiia ani în urmă.

Lucrarea se deschide cu o privire asupra dezvoltării istorice a regiunii studiate, începînd cu Helladicul vechi (de cînd datează cele două așezări de curînd descoperite lîngă Galaxidi) și sfîrșind cu întîmplătoare mențiune — în Procopiu, *De bello Gothico* IV 25, 17 — a cutremurului abătut asupra orașului Naupactos în 551 e.n. Bogata serie de *testimonia* include texte literare și epigrafice în care se vorbește în vreun fel de Locrida, o atenție deosebită acordîndu-se, cum era de așteptat, locrienilor pomeniți în inscripții din alte locuri, în special din Delfi.

Textele, în număr de 180, sînt editate după o revizie atentă a fiecărei pietre, realizată în două călătorii de studii, în 1933 și 1960. De altă parte, în raport cu fasciculele mai vechi ale aceleiași colecții, cea de care mă ocup se deosebește printr-un început de ilustrare fotografică — un număr redus de texte caracteristice. Lemmele și aparatul critic — abundente — sînt de o mare precizie; comentariul — încă succint — pătrunzător și întemeiat pe ansamblul publicațiilor privitoare la istoria Locridei (o valoare deosebită se recunoaște importanței monografii a lui Lucien Lerat, *Les Locriens de l'Ouest*, Paris, 1952).

Ca loc de proveniență, inscripțiile se repartizează între 17 localități astăzi identificate, cărora li se adaugă un număr relativ mare de „tituli extra Locridem Occidentalem inuenti”. Două documente sînt lipsite de o „stare civilă” sigură.

Din masa textelor editate se desprind — numeric — actele de eliberare a unor sclavi prin procedura cunoscută a „dăruirii” către o divinitate (Asclepios într-un loc, aiurea alți zei sau zeițe, ca Athena Ilias). Bogat reprezintă îndeosebi la Naupactos și la Physkos, această categorie de documente prezintă un interes deosebit nu numai pentru studiul unui mod de manumisiune folosit în numeroase locuri ale lumii grecești, dar și pentru acel al problemei răspîndirii sclaviei într-o regiune a Greciei continentale relativ puțin dezvoltată economicște. O anchetă asupra locurilor de proveniență a diferitelor $\sigma\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha \ \acute{\alpha}\nu\delta\rho\epsilon\iota\alpha$ ori $\gamma\omicron\nu\nu\alpha\iota\kappa\epsilon\iota\alpha$ pomenite în astfel de documente sau o comparație a numărului lor cu numărul sclavilor $\omicron\lambda\kappa\omicron\gamma\epsilon\nu\epsilon\iota\varsigma$ din aceleași izvoare ar duce, desigur, la rezultate sugestive, asupra cărora nu e însă locul să se insiste aci. Dar interesul de căpetenie al culegerii recenzate stă în citeva texte dintr-o epocă mai veche aflate la Naupactos, Oianthea, Chalcion, cărora li se pot adăuga unul sau două decrete din Amphissa. Din Naupactos provine, de pildă, faimosul „bronz Pappadakis” (astăzi în Muzeul național din Atena), care ne-a păstrat legea privind o distribuție de loturi în teritoriul cetății ($\tau\epsilon\theta\mu\delta\varsigma \ \pi\epsilon\rho\iota \ \tau\tilde{\alpha}\varsigma \ \gamma\tilde{\alpha}\varsigma$), datînd de la sfîrșitul secolului al V-lea sau începutul celui de-al IV-lea. În legătură cu împrejurările care au provocat-o și cu înțelegerea corectă a felurilor ei dispoziției s-a scris în ultima jumătate de veac o întreagă literatură. Deși citează ocazional studiul lui David Asheri *Distribuzione di terre e legislazione agraria nella Locride Occidentale* (Journal of Juristic Papyrology XV, 1965. p. 313—328), editorul nu mi se pare a fi acordat luarea-aminte cuvenită interpretărilor acestui învățat, bun cunoscător al problemelor agrare în cetățile grecești metropolitane și coloniale. Tot cu privire la proprietatea funciară în Locrida, e de consultat acum și studiul mai nou al aceluiași: *Il 'rincalzo misto' di Naupatto* (La Parola del Passato, 1967, p. 343—358), unde se studiază cu acuitime un alt document de seamă din culegerea pe care o semnalez: faimoasa *Opuntiorum lex de colonis Naupactum mittendis* — nr. 718 = Syll. ³ 47 = Tod, GHI 24. Această din urmă inscripție e supusă de Klaffenbach unei analize adîncite și tradusă în latinește, înlesnire pe care vor aprecia-o desigur, fără excepție, cercetătorii viitori ai acestui text dificil.

Alte inscripții de un interes deosebit editate sau reeditate acum de Kl. mi se par, în ordinea numerelor: 670 (Physkos) — regulament de funcționare a unui thias dionisiac, de

pe la jumătatea secolului al II-lea e.n., cuprinzând prescripții cu privire la comportarea „menadelor” și a membrilor masculini ai asociației (βουκόλοι); 706 (Oianthea) — convenție între locrienii răsăriteni și locuitorii din Oianthea și Narykos referitoare la trimiterea periodică la Ilion a unui număr de fecioare locriene, ca ispășe pentru violul Casandrei de Aias, la sfârșitul războiului Troiei; 717 (Chaleion) — altă convenție între locuitorii din acest oraș și cei din Oianthea, tinzând la reglementarea pașnică a conflictelor dintre cele două cetăți vecine; 740 (Chaleion) — decret onorific pentru Aristodama din Smyrna, fiica lui Amyntas, calificată în text drept ἐπέωμ ποιήτρια și răsplătită, pe lângă alte distincții mai substanțiale, cu o cunună de „laur sfânt” (δάφνας ἐπὰς στεφάνωι); 750 (Amphissa) — decrete de cinstire a unui medic din Scarphia, pentru servicii fiind de apărarea sănătății cetățenilor: σπουδάζειν κατὰ δύναμιν ἰδίαν μετὰ τὰς τῶν Θεῶν εὐνοίας σφάζειν τοὺς κυνδινεύοντα.

Un caz mai puțin obișnuit e al inscripției cu nr. 611 (astăzi dispărută), dedicație copiată de Leake la începutul veacului trecut și de-atunci în mai multe rinduri retipărită, fără ca vreunul din editorii succesivi să fi izbutit să risipească taina grupului de litere din r. 4 pe care, la rîndul său, Kl. se mulțumește să-l transcrie, între două cruci: ΦΩΞΑΡΙΝΗΣ. Era rezervat lui Jean Bousquet să arate, curînd după apariția lucrării pe care o analizăm, că inscripția cu pricina nu-i antică, ci pastişa modernă a unei epigrame din *Anthologia Palatină* IX 684, lăudînd în stihuri corecte construirea într-un anume loc a unei flintini monumentale: în cazul nostru nu din ordinul vreunui dregător imperial, ci al lui Andrea Foscari, cunoscut guvernator venețian al Insulelor Ioniene.

Cinci indici bogați completează prețiosul *Corpus*, pe lângă indispensabila tablă de concordanță.

D. M. Pippidi

VINCENZO LONGO, *Aretalogie nel mondo greco. I. Epigrafi e papiri*. (Publicazioni dell'Istituto di Filologia classica dell'Università di Genova, 29). Genova, Istituto di Filologia classica e medioevale, 1969. 187 p. în 16°.

Lucrarea a cărei apariție o semnalează reprezintă prima parte a unei culegeri plănuită să strîngă laolaltă compunerile zise „aretalogice” din lumea greacă ajunse pînă la noi pe o cale sau alta. După textele epigrafice și papirologice, editate cu precădere, o a doua fasciculă ne va pune la îndemînă textele literare, altfel spus fragmentele de aretalogii păstrate nu ca bucăți de sine stătătoare, ci inserate în opere de mai mare întindere, transmise pe calea tradiției manuscrise.

În lunga introducere cu care se deschide volumul, autorul își propune să lămurească în primul rînd conceptul de *aretalogie*, apoi să ne familiarizeze cu unele din problemele înfățișate de acest gen de alcătuirii în versuri sau în proză, al căror scop mărturisit era de a transmite posterității — exaltîndu-le — amintirea unor manifestări suprafirești ale puterii divine, îndeosebi ale unor divinități dintotdeauna socotite ca thaumaturgice.

Noțiunea e deci mai veche, chiar dacă — în stadiul prezent al cunoștințelor — termenul ἀρεταλογία apare abia spre sfârșitul sec. al II-lea î.e.n., în *Septuaginta*. Lăsînd la o parte chestiunea de a ști în ce măsură modelul era oferit de literatura egipteană (așa cum presupunea Reitzenstein), pare probabil că în lumea greacă primele exemple de compuneri aretalogice sînt așa-numitele Ἀσκληπείου Ἰάματα, inscripțiile din Epidaur, unde se relatează cu lux de amănunte unele din miracolele cele mai senzaționale ale zeului-tămăduitor. Mai tîrziu, asemenea

minuni sînt strînsse și prelucrate de scriitori specializați în acest gen de literatură, în care vindecările propriu-zise stau alături de alte „arătări” — ἐπιφάνειαι — ale diferitor zei sau zeite.

În cuprinsul lucrării lui V. L., textele epigrafice și papirologice sînt grupate după divinități, cele mai numeroase referindu-se la „virtuțile” (sau „puterile”) lui Asclepios și Sarapis. În capitolul închinat zeului-vraci, bucățile cele mai semnificative sînt „tămăduirile” săvîrșite în templul din Epidaur (cu mult cele mai explicate și mai numeroase), la care se adaugă alte inscripții din Atena, Gortys, Lampsac și Mylasa — din Roma chiar —, pe lîngă lungul fragment Pap. Oxy. XI 1381, col. III 64—VII 145. Dintre documentele privitoare la Sarapis, cu mult cel mai curios e inscripția deliană IG XI 4, 1299 (editată în 1914 de Roussel), dar interesante sînt și textele papiriace PSI IV 435 (Vitelli) și Acta Alexandrinorum VIII, r. 40—55 (Musurillo).

Dintre celelalte divinități reprezentate în colecție sînt de amintit Athena, Helios, Fecioara din Chersonesul Tauric, Apollo, Artemis-Anaitis, Ammon și Mandulis. Ultimul capitol al cărții înregistrează texte epigrafice și papiriace privitoare la divinități anonime, magi și spectre.

În toate compartimentele, textele ce ni se oferă sînt ale unor editori mai vechi. Numai piesele importante — mai des studiate — au parte de un aparat critic, în care V.L. își fixează poziția față de înalțași, cînd nu ne oferă lecțiuni proprii. Comentariul e amplu, chiar dacă nu exhaustiv. Dar lemele sînt sumare și numai în parte înlocuite prin deslușirile oferite de comentariu. Volumul n-are indici, poate pentru că aceștia urmează să-și găsească loc în fascicula viitoare.

D. M. Pippidi

GIOVANNA SOTGIU, *Iscrizioni Latine della Sardegna (Supplemento al Corpus Inscriptionum Latinarum, X e all'Ephemeris Epigraphica, VIII), II: Instrumentum domesticum, 1: Lucerne*, Padova, GEDAM, 1968, 166 [—170] p. + XXII planșe. (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per la Sardegna)

La șapte ani de la primul volum, cuprinzînd 390 de inscripții (din care 125 erau inedite) latine descoperite în Sardinia din 1889 încoace, profesoara de epigrafie latină de la Universitatea din Cagliari publică acum prima parte a celui de-al doilea volum, consacrată inscripțiilor de pe opaițe, în număr de 283 (din ele, 244 sînt inedite). Cum în suplimentul lui M. Ihm din *Ephemeris Epigraphica* (vol. VIII, 1889, nr. 709—798) așa-numitele „instrumente domestice” fuseseră în mod deliberat lăsate deoparte, această lucrare a Giovannei Sotgiu este înția continuare directă a celui de-al zecelea volum din *Corpus* (1883), în care, de altminteri, nu erau cuprinse decît vreo 160 de asemenea inscripții.

Dintre celelalte studii de epigrafie din ultimii ani ale autoarei, menționez aci *Un militario sardo di L. Domitius Alexander e l'impiezza della sua rivolta* (în *Archivio storico sardo*, vol. XXIX, 1964; vezi *Iscr. lat. della Sard.*, vol. I, nr. 372; articolul a fost pe larg utilizat de Roberto Andreotti, *Problemi sul significato storico della usurpazione di Lucio Domizio Alessandro*, în culegerea *Afrika und Rom in der Antike*, ed. H.—J. Diesner, H. Barth și H.—D. Zimmermann, Halle/Saale, 1968, p. 245—276), apoi *Le iscrizioni latine del tempio del Sardus Pater ad Antas* (în *Studi sardi*, vol. XXI, 1968; se corectează lectura lui Schmidt — Mommsen din CIL, 10, 7539) și *Nuove iscrizioni inedite sarde* (în *Annali delle Facoltà di Lettere, Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari*, vol. XXXII, 1969; 93 de inedite, aproape toate de la Nora și Tharros). În sfîrșit, în același volum de *Annali*..., două lucrări legate direct de *Iscr. lat. della Sard.*, II, 1: *Nuove lucerne con bollo* (17 inscripții, din care zece nemăifîlînite în Sardinia, iar două sau trei noi pentru întreaga lume romană; se adaugă trel corecturi la *Corpus*) și *Matrici inscritte da Tharros* (cf. vol. II, 1, nr. 403).

În introducerea volumului pe care îl prezint (p. 7—13), Giovanna Sotgiu lămurește pe scurt problemele speciale ridicate de inscripțiile pe lucerne și ne dă o clasificare a opaițelor, după formă și după secolele din care datează (cinci tipuri, cu zece subdiviziuni).

Abundenta bibliografie generală (p. 15—22), ajungând până în 1966, cuprinde și două lucrări românești, a lui C. L. Băluță (*Opaițele romane de la Apulum, I*, în *Acta Musei regionalis Apulensis*, vol. IV, 1961) și N. Gostar (*Inscripțiile de pe lucernele din Dacia Romană*, în *Arheologia Moldovei*, vol. I, 1961). Referiri la opaițe cu inscripții găsite în țara noastră apar însă în mai multe rânduri : p. 39, nota ; p. 67 (18 exemplare) ; p. 83 (patru exemplare) etc.

Descrierea inscripțiilor (p. 25—157 ; ultimele 17 sînt lucerne creștine, la care ștampila se limitează la *chrismon*) e însoțită, la fiecare număr în parte, de o amănunțită bibliografie specială, atîngînd uneori cîte două pagini (numerele 412, 464, 481). De o mare atenție se bucură chestiunea localizării, autoarea reușind în cele mai multe din cazuri să identifice precis zona geografică din care provin lucernele : se delimitează astfel cele fabricate în Sardinia propriu-zisă de cele originare din alte provincii ale Imperiului roman. La circa 25 de ștampile care sînt atestate acum pentru întîia oară în Sardinia, se adaugă 13 complet necunoscute pînă astăzi : e vorba de numerele 392 (*M.A.F.*), 396 (*Apollonius* ; remarcabil este și nominativul, rar utilizat la opaițe), 397 (*ARCAE* ?), 405 (*C C I I O I A I*, dacă lectura e exactă), 416 (poate grecească ?), 427 (*T. I. Cam.*), 430 (*IRCH*), 460 (*NOMR*, cu ligatura ultimelor două litere), 462 (*Opi = Oppii*), 478 (a : *SYRT = Syr. T.* ; cf. *CIL*, 15, 2817 ?), 480 (*Varba/r . . . / fecil*), 486 (*MAIA* ? alt nume feminin, pe lângă cel citat mai departe ?), 492 (*S.B.E.* ?).

În mai multe rânduri, Giovanna Sotgiu corectează lecțiunile greșite ale lui Mommsen (sau ale surselor acestuia) ; pomenesc nr. 424, *Gab(ini) Merc(atoris)* ? : un exemplar mai vechi fusese citit de savantul german C. Ab. Merc. (*CIL*, 10, 8053, 14a ; p. 1023 : C. Ab. . . Merc. . .). Mai interesantă, și metodologic, este emendarea de la nr. 421 : lectura din *CIL*, 10, 8053, 276, *MINORE*, la o reexaminare a lucernei se dovedește a fi . . . răsturnarea numelui *FRONIM(i)* ! O singură ștampilă (nr. 423 ; dar vezi și mai sus) cuprinde un nume feminin, și încă la nominativ, *Gabinia* (cf. *CIL*, 10, 8053, 87b : *Gauinia*), dacă nu cumva trebuie să citim *Gabinia(ni)* sau *Gabin(i) Ia(nuari)*.

În anexele volumului, autoarea ne dă un indice alfabetic al inscripțiilor (inclusiv cele din *Corpus*, 10, 8053), unul al localităților unde au fost aflate opaițele (cu aceeași observație), precum și un indice al lucernelor provenind din localități sarde neprecizate, excluzînd de data aceasta materialul din *CIL* 10, 8053 ; din 1883 încoace multe colecții particulare au dispărut . . .

La fel cu inscripțiile primului volum, prezentate toate nu numai în transcriere, ci și în reproducere fotografică, și lucernele din volumul al doilea sînt abundant ilustrate : cele 22 de planșe cuprind nu mai puțin de 162 de fotografii, din care majoritatea alcătuiesc o autentică desfătare pentru ochii osteniți de minuții epigrafice . . .

Excelența tiparului și a hîrtiei, întreaga eleganță exterioară a ambelor volume fac cînte editurii, după cum bogăția materialului, finețea interpretării și a comentariilor fac cînte autoarei.

Traian Costa

VICTOR BUESCU, *Introdução à Cultura Clássica*, Lisboa, Editorial Verbo, 1970, 236 p. (Colecção „Presenças”, 8)

„Um nome pode autorizar um livro”, spune prezentatorul cărții ; eu aș spune că la fel de bine o autorizează și prezentatorul, în cazul de față Manuel Antunes, autorul celor două volume de *História da Cultura Clássica* apărute la Lisabona în 1967—1968.

Lucrarea lui V. Buescu, precedată acum șase ani de *Hespéria, Antologia de Cultura Greco-Latina*, aparține unui tip puțin obișnuit : cititorul grăbit ar crede că are de-a face cu o simplă prezentare geografică a lumii antice (și tabla de materii l-ar putea induce în eroare, ca și redusele dimensiuni ale volumului). Avem însă în față un „*précis*” fără pretențiile de originalitate și de erudiție ale operelor universitare, dar totodată mult superior numeroaselor compendii, proliferate mai ales după cel de-al doilea război mondial ; e o carte care ne înfățișează, condensat, liniile mari ale culturii greco-romane, încadrând-o în contextul ei geografic și istoric nemijlocit și legînd-o de lumea minoică și miceniană. Încă o deosebire față de alte manuale similare : *Introducerea* lui Victor Buescu a fost scrisă, firește, în bibliotecă, dar după o îndelungată călătorie de studii, în 1968, prin Italia și Grecia...

Geografic este, într-adevăr, scheletul cărții. După discutarea toponimelor *Grecia/Elada*, a etnonimelor *greci/eleni* (p. 13—17), a toponimelor și etnilor italice (p. 149—155), autorul ne călăuzește prin Grecia continentală, de la miazănoapte la miazăzi, din insulele Mării Ioniene în Creta și în Arhipelag, de la coloniile grecești din Asia Mică și din jurul Pontului Euxin la Magna Graecia, sau, în partea consacrată Italiei, din Galia Cisalpină pînă în Bruttii și prin insulele Siciliei, Sardiniei și Corsicii.

Acesta este însă numai *scheletul*, fiindcă de fiecare dată geografia e doar un pre-text, un punct de plecare pentru înfățișarea contribuției culturale, literare și științifice a tuturor ținuturilor în parte. Un exemplu : după mai puțin de o pagină de geografie și istorie a Eolidei, vin aproape trei pagini în care ni se vorbește despre centrul ei cultural, adică despre Lesbos, și despre marile nume care au ilustrat nu numai insula lor de baștină, ci și întreaga Grece : Alceu, Pittacus, Terpandru, Arion, Safo, Hellanicus și Teofrast, amintindu-se (la ultimul) și activitatea lui în Liceu, operele lui păstrate în fragmente sau în întregime, pînă la imitarea *Caracterelor* lui de către La Bruyère. Paragraful se încheie cu versurile în care Vergiliu cîntă insula Tenedos. Alt exemplu : vorbind despre Arcadia, autorul nu pregetă să facă un scurt periplu al „*arcadianismului*”, de la Teocrit și Vergiliu la Sannazzaro, Philip Sidney și Lope de Vega, neomițîndu-i pe Poussin și pe André Gide, academia *Arcadia* întemeiată la Roma (în 1690) ca o reacțiune împotriva barocului și *Arcădia Lusitana* neoclasicistă dintre 1756—1774. Și încă unul : în cele două pagini despre Umbria ne sînt amintiți Plaut, Propertiu, Sfîntul Francisc, împăratul Nerva și, pe mai mult de o pagină, ni se descriu tablele eugubine (cu referințe la Bréal, Devoto, J. W. Poultney, Ernout), ritul lustrației comparat cu *suovetaurilia*, apartenența dialectală a tabelor, iar dihotomia lingvistică a italicilor e pusă în paralelă cu riturile funerare (inhumare la umbrienii, incinerare la latini). E aproape de necrezut cîte informații — și nu într-un stil uscat ! — ne poate oferi Victor Buescu în cîteva pagini de format mic ; mai adaug un fapt pe care îl socotesc pozitiv într-o asemenea lucrare : notele din subsol sînt puține, reduse de obicei la indicarea surselor antice sau la trimeri pentru alte capitole ale volumului.

Desigur, numai spațiul limitat l-a făcut pe autor să renunțe la prezentarea unor provincii ale Imperiului roman, ca Dacia, Galia, Peninsula Iberică sau nordul Africii, tot așa cum caracterul de inițiere al cărții l-a făcut să nu-i rătăcească pe studenți prin smîrcurile gramaticii comparate (etimologia lui *ἄξενος-εὖξενος*, *Ἑλλάσποντος* etc.).

V. Buescu ne reține însă în permanentă atenția, fie cu ecouri și motive antice la scriitori și artiști moderni (Camões, Shakespeare, Watteau, Valéry, Camus ; sînt semnalate și bazele „*pitagoreice*” ale cuantelor din teoria lui Max Planck !), fie cu descoperiri din cele mai recente (nu numai că ni se dă cheia echivalențelor fonetice pentru 68 de semne din scrierea lineară B, ci ni se amintește și inscripția etrusco-feniciană găsită la Pyrgi în iulie 1964, și descoperirea, în 1968—1969, a cetății minoice de la Thera etc. etc.), fie cu hărți și ilustrații foarte bine alese (vase, coloane și capitelluri, busturi de scriitori, reproduceri după manuscrise vechi).

Bibliografia (p. 191—194) e în cea mai mare parte de după 1960. Nu mai puțin de patru indici (antroponimic, toponimic, de materii, lexical) facilitează consultarea lucrării.

Aș încheia afirmând că volumașul acesta, mai mult decât multe tomuri plicticoase și enciclopedii monumentale, ne oferă o oglindă a întregii vechimi europene, dovedind că Grecia nu e numai Atena sau Sparta și că Imperiul roman nu e numai Roma sau Italia; departe de a fi pur geografică, opera lui Victor Buescu este o introducere bună în ansamblul culturii antice.

Traian Costa

LOUIS GERNET, *Anthropologie de la Grèce antique*. François Maspero, Paris, 1968, 455 p.

Două teme majore par să fi stăruit înăuntrul cercetărilor domeniului grec în ultimele decenii: trecerea de la gândirea mitică la cea rațională, apoi constituirea progresivă a tipului uman complex din perioada clasică.

În lumea conservatoare și rigidă, ușor solemnă, ușor desuetă, a filologiei clasice franceze din prima jumătate a veacului, asemenea teme și-au găsit o interpretare de excepție prin lucrările profesorului Louis Gernet. Alături de Henri Jeanmaire, el a fost singurul elenist din generația sa care a încercat să surprindă mentalitatea lumii grecești cu privirile etnologului și ale sociologului totodată, singurul care a știut să pună în joc reale însușiri de istoric al religiilor, de jurist, de filozof. Spirit atotcuprinzător și de o mare mobilitate intelectuală, Gernet a izbutit să imprime studiilor sale (încă de la teza de doctorat publicată în 1917) un nou tip de idee. Nu numai riguros analitică, dar deopotrivă descoperitoare de conexiuni, identități, analogii; fără să cuprindă doar teritorii închise, ori sisteme gata construite, ci în măsură să abordeze tot ce se află în plină formare, tot ce apare și dispăre. Într-adevăr — așa cum se va consemna mai departe — majoritatea studiilor sale propun atât interesante reconstituiri ale unor vechi sisteme de gândire, cât și o permanentă trecere de la un sistem la altul. De pildă, trecerea de la așa-numitul „*pré-droit*” către dreptul epocii clasice ori de la valoarea simbolizată mitic la valoarea monetară propriu-zisă.

Discipol direct al lui Durkheim (influența e limpede încă de la primul studiu, apărut în 1909, referitor la aprovizionarea Atenei cu grâu în secolele V și IV), Gernet își încheie în 1917 o strălucită teză asupra dezvoltării gândirii juridice și morale în Grecia. Încă din perioada aceasta apare ca o atitudine constantă dubla preocupare a autorului, pe de o parte îndreptată către o analiză a experienței sociale, pe de alta în permanentă legătură cu studierea structurilor mentale, a mecanismelor psihologice.

Louis Gernet nu a făcut carieră de-a lungul vieții sale. O arată J. P. Vernant într-o prefată caldă și de o mare prospețime de impresii. Acest om, care avea atâtă lucruri de trecut altora și care ar fi putut forma atîția studenți, și-a împlinit aproape toată viața predînd limba greacă la Facultatea de litere din Alger. Avea peste 65 de ani cînd a putut veni la École Pratique des Hautes Études, obținînd în aceeași vreme directoratul revistei *L'Année Sociologique*. Un mănunchi de studenți urmăreau cu fervoare în fiecare joi dimineață seminarele profesorului. Nici o notiță, cîteva referințe aruncate pe o hîrtie. Drept penal, proprietate, război, legende, culte ale eroilor, familie, orfism, tragedie... Gernet era în largul său pretutindeni — își amintește cu emoție Vernant — era un specialist în orice domeniu al faptelor de civilizație greacă.

Cu puțin înainte de a muri (1961), Louis Gernet hotărîse să închege în volum o serie de articole răspîndite în cele mai diverse reviste. În afară de opt studii pe care autorul însuși le revăzuse și amplificase, figurează în prezentul volum și altele introduse de J. — P. Vernant, îngrijitorul ediției, fără vreo modificare față de versiunea lor primă. Cartea e împărțită în cinci

vaste sectoare : *Religion et Société, Formes de la pensée mythique, Droit et Pré-droit, Institutions sociales, Philosophie et Société.*

Cuvîntul de antropologie și-a pierdut din substanță în ultima vreme. Autorul pare și el s-o fi simțit, deși studiul cu care-și deschide volumul, și care se intitulează *L'Anthropologie de la religion antique*, a fost scris cu zece ani înaintea faimosului capitol *Le sommeil anthropologique* din *Les Mots et les Choses* a lui Michel Foucault.

În acest prim articol cu caracter de program, L. Gernet urmărește definirea unor direcții de gândire și tendințe care să acopere întreg registrul antropologic grec, încercînd să recunoască totodată structura unui asemenea ansamblu și conexiunea dintre diferitele sale sectoare.

Tot în secțiunea *Religion et Société* mai figurează un excelent studiu asupra religiei dionisiace rezultat din analiza cărții lui Henri Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchos*, apărută în 1951. Arătînd în primul rînd meritele cărții, L. Gernet subliniază faptul important că autorul nu ținuse să restituie — după moda fenomenologiei — un „dionisism” atemporal ci, dimpotrivă, că el își situase analiza într-o realitate istorică minuțios considerată.

Există unele funcții mentale, cum e cea a dreptului și a economiei, care — în starea lor modernă — aproape că nici nu mai sînt recunoscute drept produse ale spiritului. Spre a restabili adevărata elaborare și componență a unor asemenea funcții, L. Gernet a încercat — punînd în joc investigația psihologiei istorice — restituirea unor stări primordiale. Prin urmare, spre o mai bună surprindere a „creației umane”, împreună cu bogata ei încărcătură de gînd și sentimente, autorul va face cale întoarsă pînă în adîncul semnificațiilor lor dintii. Iar printre toate, ponderea observației sale s-a plecat îndeosebi către noțiunile de valoare și drept. Într-adevăr, *La notion mythique de la valeur en Grèce* și *Droit et pré-droit en Grèce ancienne* par să constituie cele două piese de rezistență ale volumului, atît sub raportul amplitudinii de gînd și al metodei, cît și sub cel al întinderii.

În prima dintre ele, cuprinsă în secțiunea *Formes de la pensée mythique*, Gernet insistă asupra faptului că într-o epocă arhaică „valoarea” (cea a unui trepid de aur ori a unui inel) e legată de o serie de atitudini mentale și afective, care presupun un tonus psihologic mai intens decît în lumea prețurilor moderne. Iar planul în care se poate observa activitatea mentală prin care se constituie valoarea, adică se obiectivează, e cel al reprezentărilor mitice. Prin urmare, autorul analizează o serie de mituri, ca, de pildă, cel despre inelul lui Policrate ori despre trepidul celor șapte înțelepți, subliniind că asemenea mituri reprezintă stadii premontare, ce precedă stadiul valorii privite ca abstracție. Interesantă în acest studiu e o trimitere pe care o face autorul la un text de F. de Saussure, urmată de o adevărată anticipare a formulării moderne a mitologiei. Trebuie să ținem seama că articolul a fost scris încă din 1948 !

Droit et pré-droit en Grèce ancienne, studiul cel mai întins din volumul acesta, reia o idee de mare circulație amintind că drepturile din vechime sînt profund diferite de ale noastre întrucît poartă amprenta religiei. Fără să vizeze la confruntarea unei lumi magico-religioase cu una a legilor juridice, autorul pune problema în felul următor : „peut-on reconnaître un état où les relations que nous nommons juridiques seraient conçues suivant un autre mode de pensée que dans le droit proprement dit, et dans quel rapport cet état nous apparaît-il avec l'état juridique lui-même, là où nous constatons la succession?”. E limpede interesul pe care-l poate ridica o asemenea problemă. L. Gernet își va porni investigația din nou de la o explorare a mitului, se va ridica apoi pînă la istorie, cercetînd un ansamblu de reprezentări și comportamente în care să fie legitimă căutarea antecedentelor unei gîndiri juridice.

Un alt articol, intitulat *Sur le symbolisme politique : le Foyer commun* și care apare în cea de-a patra secțiune a cărții, redă interesul pe care-l poate reprezenta în înțelegerea unei societăți umane examinarea simbolurilor care se raportează la unitatea unui grup (mutatis mutandis studierea unui „signifié” în funcție de „signifiant”). În Grecia veche pot fi observate unele simboluri de acest ordin care se înscriu în spațiu, ca centre, de pildă monumentul

unui erou sau un *omphalos* (vezi și J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, p. 121). Iar simbolul caracteristic cetății, trecînd drept tot atît de vechi ca și ea, e căminul — Hestia. Articolul acesta, bine documentat și judicios, a fost din plin valorificat și citat de nenumărate ori de același J.-P. Vernant în interesantul său capitol *Hestia — Hermes*, din volumul mai sus amintit.

Pornind de la o notă a filozofului P.-M. Schuhl, care atrăgea nu de mult atenția asupra unei antiteze destul de frecvente în speculația greacă, și anume între lucrurile vizibile (*φανερά*) și cele invizibile (*ἀφανή, ἄδηλα*), Gernet regăsește antiteza aceasta pe plan juridic și o discută în cadrul celei de-a cincea secțiuni a cărții, sub titlul *Choses visibles et choses invisibles*.

În ultimul său capitol din această ultimă secțiune, Gernet pune problema originilor filozofiei. Dacă autorul nu se dovedește un spirit original în domeniul acesta, ci mai de grabă un eclectic în stare să asimileze elemente culese din toate registrele gîndului, în schimb unghiul din care privește problema ne poate trezi interesul. El se apropie de filozof privit ca „specie umană”, înregistrînd comportamentul acestei specii într-unii din primii ei reprezentanți.

La capătul lecturii unei cărți ca aceasta, nu putem să nu remarcăm coerența exemplară cu care fiecare capitol a demonstrat validitatea principiilor de bază ale autorului. Pretutindeni același nucleu de gîndire, aceeași viziune, aceeași orientare, aceleași metode. De-a lungul întregii cărți Gernet ridică piatră cu piatră sisteme de gîndire și de „pre-gîndire”, nu în configurații închise, ci în veșnică formație, punînd în joc la tot pasul conexiuni, similitudini, analogii.

Dacă am stăruit, poate, dincolo de cadrul unei simple recenzii în prezentarea unor date din viața autorului ori în surprinderea unor trăsături ale deosebitei sale personalități, am făcut-o și cu gîndul de a trezi interesul cititorului asupra unui autor pe nedrept uitat — și încă din timpul vieții —, dar mai ales pentru a da o mai bună așezare unei cărți cu o semnificație deosebită înăuntrul umanismului contemporan.

„De nos jours on ne peut plus penser que dans le vide de l'homme disparu” constata M. Foucault în *Les Mots et les Choses*, p. 353. „A tous ceux qui veulent encore parler de l'homme, de son règne ou de sa libération, à tous ceux qui posent encore des questions sur ce qu'est l'homme en son essence, à tous ceux qui veulent partir de lui pour avoir accès à la vérité, . . . à tous ceux qui ne veulent pas formaliser sans anthropologiser. . . qui ne veulent pas penser sans penser aussitôt que c'est l'homme qui pense, à toutes ces formes de réflexion gauches et gauchies on ne peut qu'opposer un rire philosophique — c'est à dire pour une certaine part silencieux”.

Împotriva unor asemenea afirmații, o carte de felul acesta ar putea constitui un mesaj.

Simina Noica

PETER WALCOT, *Greek Peasants, Ancient and Modern. A Comparison of Social and Moral Values*. Manchester, Manchester University Press, 1970, VIII 136 p. in 16°.

Ceea ce, în ultimă instanță, își propune să dovedescă Peter Walcot în lucrarea aci semnalată e dăinuirea de-a lungul timpului, la țărani greci de pe continent și din insule, a unor trăsături sufletești caracteristice și, în viața lor de toate zilele, a unor valori sociale și morale — dacă nu identice, oricum foarte asemănătoare. În acest scop, elenistul de la Manchester își concentrează atenția asupra lui Hesiod, în care vede pe reprezentantul prin excelență al stărilor de spirit pe care-și propune să le analizeze, înainte de a aduce, ca elemente de comparație, rezultatele unor anchete sociologice întreprinse în zilele noastre asupra modului de viață din câteva comunități sătești reprezentative. Materialul documentar din această ultimă categorie

(la care sîntem trimiși și din care noi ne oferă extrase întinse) e într-adevăr bogat și variat, mergînd de la un sat de plugari beoțieni, ca Vasilika, la altul de ciobani sărăcățani din nord-vestul Greciei ori la așezările abia atinse de vreme ale unor munteni din Cipru. Comparația situațiilor e într-adevăr sugestivă și impresia unor „permanente” (ca să folosesc o expresie scumpă lui Nicolae Iorga) greu poate fi evitată, chiar dacă ni se par excesive încheierile unor sociologi ca Francis ori Redfield, în ochii cărora (cu cuvintele celui dintîi) „the personality of the early Greek peasant as described by Hesiod corresponds with that considered characteristic of other European and non-European peasantries of the past and present. The analysis of the *Works and Days* reveals the prevalence of a number of specific attitudes which suggest the existence of a *quile distinctive pattern common to all peasant peoples*”.

Oricît de prudent formulate, frazele abia reproduse exprimă convingerea autorului după care studiul istoric al vieții țărănilor de azi și de altădată ar duce la concluzia existenței unui tipar sufleteș de *homo rusticus*, același pe toate meridianele globului, creator al unui „model cultural” propriu populațiilor țărănești din orice colț al lumii, de la prima mare diviziune a muncii sociale pînă-n zilele noastre. Această îndoită perenitate — a unui mod de viață ținînd de o anumită îndeletnicire, aceeași în trăsăturile-i esențiale, și a unei structuri sufletești neschimbate de-a lungul vremii — reprezintă, firește, un postulat mai curînd decît o constatare, ba chiar o generalizare pripită, cîtă vreme pretinsa asemănare între culturile țărănești din Grecia și din Mexic, de pildă, nu merge mai departe de unele trăsături generale, iar identitatea în timp a „sufletului țărănesc” e și ea contrazisă de schimbările petrecute sub ochii noștri pretutindeni unde condițiile milenare ale agriculturii au fost revoluționate de chimizare și de folosirea mașinilor de tot felul.

Așa stînd lucrurile, ce rămîne din pretinsul „culture pattern common to all peasant peoples”? Un număr de trăsături de mentalitate proprii unor grupe umane viețuind întrucîtva la o parte de marile prefaceri istorice și folosind tehnici rudimentare, aceleași de la începutul firii. La rîndul lor, asemenea caracteristici își găsesc expresia într-un mod mai mult sau mai puțin comun de a concepe viața în sînul comunității ori legăturile acesteia cu comunități similare din vecinătate: un ansamblu de reguli de comportare în aparență invariabil, dar în realitate susceptibil să se schimbe cu fiecă înovație tehnică pe măsura contactelor mai asidue cu orașul, ceea ce, dacă nu mă-nșel, se petrece chiar astăzi în țara a cărei situație e studiată în carte.

Cu aceste rezerve, și în limite pe care nu le-am putea depăși fără să cădem în arbitrar, ce trebuie să reținem din minuțioasele analize și observații ale autorului nostru? În primul rînd, un examen adîncit al atitudinii lui Hesiod (considerat ca expresie fidelă a mentalității țărănilor beoțieni din perioada arhaică a istoriei grecești) față de muncă în general și de munca țărinei în particular; față de rudele de singe și de proprietatea familială; față de conceptele de cînstă și necînstă; față de invidie și de spiritul de competiție; în sfîrșit, față de lumea exterioară cadrului îngust în care țărăanii dintotdeauna și-au trăit viața și și-au desfășurat munca. În toate aceste privințe cartea lui Peter Walcot ne oferă un comentariu excelent al operei lui Hesiod, în primul rînd, dar și al *Iliadei* și — mai ales — al *Odisseei*, în măsura în care pasaje din aceste poeme sînt citate în sprijinul interpretărilor ce ni se propun. De cîte ori acestea se depărtează de cele îndeobște acceptate de filologi și istorici, se recurge la o comparație cu atitudinea sau cu modul de comportare al țărănilor contemporani, ca în pasajul reprodus în continuare, împrumutat capitolului unde se discută conceptul de „rușine” la Hesiod și la țărăanii greci din zilele noastre: „Hesiod's comment on shame has often been discussed. It is my conviction, however, that the modern Greek and his concept of honour and his concept of shame enable us to appreciate verses 317—19 of the *Works and Days* more fully. First, what does the poet say about *aidos* in these verses? It is not a good humility, he explains, which is a poor man's companion; humility both hinders and helps a man greatly. Humility attaches itself to poverty, but *tharsos* — pride rather than boldness — is the token of prosperity. Let

me declare at once that, although *aidos* is shown by the contrast with *anaideia* to be a virtue in verse 324, the *aidos* of the poor man in verses 317 and 319 is a vice and the pride of the prosperous in verse 319 a virtue. To be honourable a man must be able to meet the dangers which surround him on every side. His ability to do this depends not only upon his own qualities, physical and mental, but also upon material circumstances, that is, whether he is poor and hard pressed to support his family or whether he is prosperous. Honour is something recognised by one's fellows and only exists if it is afforded such recognition" (p. 60).

În aceeaşi ordine de idei, e de reţinut şi neaşteptata apropiere dintre atitudinea unor săteni ciprioţi de astăzi faţă de reputaţia nevestelor şi a fetelor lor şi rindurile finale din Cuvîntarea funebă a lui Pericle, în cartea a II-a a *Istoriei războiului peloponesiac*: „In the mountains of Cyprus a woman may be disgraced, and thereby his family, if her name is mentioned frequently by men: „She may even be sullied if her name is constantly on the lips of men". One thinks of Hesiod on the dangers of Pheme, but even more of the advice offered to the women of fifth-century Athens by Pericles at the conclusion of the Funeral Oration: τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χεῖροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἡ δόξα, καὶ ἥς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ᾗ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾗ. There can be little doubt that to the person reared amid the liberal traditions of western Europe this piece of advice — the less said about a woman the better — appears, to say the least, to be harsh and very much in contrast with the seemingly idealistic tone of the rest of the Funeral Oration" (p. 71; cf. p. 74).

Asemenea comparații edificatoare nu sînt izolate în studiul care ne reține luarea-aminte și s-ar mai putea cita și altele, dacă spațiul nu ne-ar fi măsurat. Alături de ele, sînt de semnalat încercări de elucidare — pe baze mai mult filologice — a unor concepte morale de înțeles anevoios, cum ar fi *Eris*, care în *Theogonia* și în *Erga* prezintă aspecte diferite și chiar contradictorii. În acest caz, o rigoare logică poate excesiv îl împinge pe autor să schițeze o evoluție a conceptului prea liniară pentru a fi adevărată: de la o *Eris* fatală, cum se întâlnește în *Iliada* și *Theogonia*, la o *Eris* prielnică — „a force for good" —, cum ne e înfățișată în primele versuri ale *Muncilor și zilelor*. Trecerea ar fi fost determinată — ni se spune — de ambivalența conceptului de ζῆλος, dăunător în *Munci*, favorabil în *Theogonie*, unde apare ca aliat al lui Zeus.

Chiar așa de-ar fi, ne-am aștepta ca schimbarea semantică să ni se înfățișeze însoțită — dacă nu precedată — de o evoluție de ansamblu a mentalității autorului, de la *Theogonia* la *Erga*, în sensul unei „afinări" a conceptelor lui etice sensibile și în alte aspecte ale filozofiei hesiodice a comportării. A încuviința acest principiu metodologic nu înseamnă însă a acorda o valoare decisivă însușirilor și — îndeobște — formației intelectuale și morale a poetului din Askra? Dar atunci cum rămîne cu „modelul cultural țărănesc" universal în trăsăturile-i esențiale, valabil pretutindeni și oricînd, în afară de timp și spațiu?

D. M. Pippidi

T. B. L. WEBSTER, *The Greek Chorus*, London, Methuen & Co., 1970, 212 p. + Indices.

Apariția unei istorii a etapelor de dezvoltare a corului grec, scrisă de un eminent cercetător în domeniul istoriei teatrului grec, specialist în artele figurative, cît și în complicatele probleme ale metricei structurilor libere — iată un eveniment care se cuvine salutat cu mult interes.

Cartea este alcătuită din două părți distincte: prima, intitulată *The Archaeological Material* (p. 1—32), prezintă picturi pe vase, reliefuri, alte forme ale artelor figurative, înce-

plînd din perioada miceniană pînă în pragul perioadei romane; a doua, mult mai extinsă, purtînd titlul *The Literary Sources* (p. 46—193), ne înfățișează principalele tipuri de cor grec, cu largi referiri la structurile metrice, pentru a sublinia continuitatea și mereu reînnoita tentativă de a îmbina tradiția cu inovația. În această ultimă secțiune autorul a integrat interpretările metrice ale defunctei sale soții, Ann Margret Dale, publicate în cartea *The Lyric Metres of Greek Drama* (ed. 2, Cambridge, CUP, 1968), precum și în numeroase alte articole.

Motivele care l-au determinat pe prof. Webster să procedeze la aceste integrări le găsim înșirate în *Introducere*: a) accesibilitatea expunerii unor teorii metrice extrem de aride; b) studiul dezvoltării structurilor lirice libere prin metoda interpretării corurilor dramatice în raport cu marile creații corale ale poezilor lirici din secolele VII și VI î.e.n., ceea ce îngăduie totodată și recunoașterea unor modele metrice anterioare, preferate după afinități; c) în sfîrșit, dorința de a ataca problema atît de dificilă a măsurii în care metrul grec, cu dubla lui funcție de organizator al cuvintelor rostite cît și a pașilor de dans, este sau nu capabil să ne facă „să vedem” aievea spectacolul a cărui muzică nu o vom auzi nicicînd (*Introd.*, p. XIII).

Desigur, prima parte a cărții are meritele ei pentru gruparea unor interpretări de monumente, cunoscute în parte din studii anterioare ale prof. Webster; substanța densă a cărții trebuie însă căutată în partea a doua, unde toți iubitorii de poezie greacă, inclusiv cei neinițiați în tainele metricii grecești, vor găsi multe lucruri de învățat. Pentru această categorie de cititori, autorul a întocmit la finele volumului un *Glosar* de termeni curent folosiți în metrica greacă, iar în *Introducere* (p. XIV) a indicat simbolurile folosite. În acest fel, avînd la dispoziție chei ale terminologiei folosite de Webster-Dale, oricine se poate descurca în problemele ce-l interesează în mod special. Un ultim capitol al cărții, intitulat *Conclusion*, reia probleme tratate pe larg pentru a le adînci prin concentrare.

Bogăția tematică a cărții este peste puțină de semnalat în mod exhaustiv. Cu toate acestea, cîteva chestiuni ridicate de autor merită să fie relevate. Specialiștii în metrică greacă s-au întrebat, printre altele, în ce măsură un anumit metru, specific unei forme de cult sau unui anume tip de reprezentare lirică, devenea obligatoriu pentru speciile unui gen. Cercetările și statisticile Webster-Dale dovedesc că nu se poate trage nici o concluzie sigură în această privință. Ionicii, de pildă, a căror origine se presupune a fi orientală, folosiți de Sappho în unele lamentații și de Euripide în corurile Bacchantelor, sînt prezenți în prooimionul unui partheneion de Alcman (I.P. 46). Acest „transfer” de metri, cum îl denumeste autorul, este legat de problema majoră a continuității formelor corale (stihică, epodică, systemata), a căror origine se pierde în negura vremurilor, precum și de aceea a procesului de nesfîrșită *complicare* a structurilor metrice, fenomen care a provocat la rîndu-i o reacție în sens contrariu, și anume *simplificarea* structurilor, spre care merge preferința multor poeți de seamă. Pe parcursul expunerii, autorul face numeroase aluzii la sprijinul pe care ceramica contemporană îl poate aduce în cazul unor interpretări controversate pe tărîmul metricii. Vase provenite din școala lui Amasis (*lekylthoi*), reprezintă, de exemplu, în paralel, procesiuni religioase și coruri care dansează; pe aceeași serie de vase pot fi percepute, în reprezentarea unui cor, evidente schimbări de tempo (p. 75 și urm.), corespunzătoare ritmului variat al cîntecelor de jale sau de nuntă; și ritmurile cîntecelor dionisiace pot fi întrezărite folosindu-se această metodă (p. 80 și urm.).

În ansamblul ei, ultima lucrare a lui T. B. L. Webster poate fi considerată drept o istorie sui-generis a poeziei lirice grecești, explicată iubitorilor de versuri prin evoluția și interferențele structurilor metrice, în calitatea lor de subtilă expresie a modulației pasionale.

A. Piatkowski

BERND WITTE, *Die Wissenschaft vom Guten und Bösen. Interpretation zu Platons Charmides*. Berlin, Walter de Gruyter, 1970, 166 p.

Întocmai unei alte disertații inaugurale, cu aproape același subiect și susținută aproape în același timp — e vorba de *Platons Laches und Charmides* a lui R. Dieterle, — cartea aceasta se deschide cu o interpretare a interpretărilor aduse dialogului *Charmides*.

Printre noile interpretări, autorul lucrării de față o analizează îndeosebi pe cea a lui A. Pinilla (*Sofrosine: Ciencia de la Ciencia*, 1959), prezentînd-o în același timp drept una din cele mai interesante sub raportul structurării conceptului de *sophrosyne*. Sînt deosebite trei modalități ale acestei noțiuni: a) conceptul popular: etic-estetic; b) conceptul socratic: etic-psihologic și c) conceptul platonice: noetic și moral. În încheiere, B. Witte consideră că opera de interpretare a dialogului e de reluat.

Primul capitol al cărții, intitulat *Sophrosyne*, prezintă o amplă analiză a termenului acestuia reflectat în cele mai de seamă opere ale antichității. Pentru Homer, *sophrosyne*, „Gesundheit des Denkens”, înseamnă o anume reținere a omului tînăr. Conceptul de *sophrosyne* în cadrul cetății e urmărit atît la Eschil și Sofocle cît și în modalitatea spartană. Sensul precumpănitor de data aceasta e cel politic, al recunoașterii autorității de stat. O dată cu Euripide, se pierde semnificația clasică — cea politică —, ponderea fiind preluată de cea etic-psihologică.

În următorul capitol, autorul procedează la analiza celor trei definiții, respinse, ale conceptului de *sophrosyne*: „liniștea”, „sfiala” și „a face ce-i al tău”. Definiția primă, arată Bernd Witte, dă prilejul lui Platon să descrie prin Charmides pedagogia aristocratică și ținuta lumii aristocratice a Atenei. Liniștea, ca stăpînire de sine, nu e de luat în „exterior”, așa cum o prezintă Socrate, atunci cînd combate fiecare definiție cu argumente sub nivelul lor, ci trebuie înțeleasă ca o educație interioară răsfrîntă în simpla ținută exterioară. Cea de-a doua definiție, sfiala, e cercetată de autor fie în legătură cu eroii homerici, fie laolaltă cu Dike, așa cum apare la Hesiod, ori e analizată în filozofia veacului al cincilea (Democrit). Socrate considera drept enigmatică cea de-a treia definiție și o împletea cu tema pusă în joc de Critias: cunoașterea de sine.

Interesante aici sînt o serie de antonime pe care le cercetează B. Witte, de pildă πολυπραγμονεῖν pentru „a-ți vedea de ale tale” sau ὄρις ca opus sensului de „sfială”.

După formularea acestor trei definiții care fac substanța dialogului și înainte de a adînci pe cea de-a treia, autorul dă o prezentare a personajelor, în chip semnificativ înrudit cu Platon, și a momentului istoric. Descrierea aceasta poartă tocmai atunci asupra lumii aristocratice din care se trăgea Platon și care era caracterizată printr-o *sophrosyne* concepută ca ținută aleasă și stăpînire de sine. În felul acesta autorul valorifică pozitiv etapele diverse ale căutării socratice.

Începînd cu cel de-al patrulea capitol (*Die Sokratische Widerlegung*) și pînă la ultimul (al zecelea), apar analize în legătură cu stabilirea sensului speculativ al conceptului de *sophrosyne* legal de ultima definiție, „a-ți vedea de ale tale”, care devine prin adîncire „cunoașterea de sine”.

Sophrosyne e prezentată nu numai ca știință a binelui propriu, ci (cap. VII) și ca o formă de supraștiință ori supracunoaștere, fiindcă prin ea „știi ce știi și ce nu știi”. Ea este o știință a științelor, dar nu prin cunoașterea lor ca atare, în particularitățile lor. Nu poate fi vorba de o dominare a științelor particulare, explică autorul, ci de o știință, a valorii valorilor, ce comandă științele particulare. Valoarea ultimă ar fi binele, și în felul acesta *sophrosyne* ar fi o știință a binelui și a răului; dar pentru a o determina, Socrate spune că e nevoie de cineva „de format mare”, iar după Bernd Witte, el lasă loc altui cercetător, care va fi Platon însuși.

Așadar, a doua parte a lucrării ne redă un Socrate care merge către *sophrosyne* ca spre o știință a binelui. După ce respinge argumentele lui Critias, el o regăsește sub forma unei științe a valorilor supreme. Numai că, știința binelui nu poate fi o definiție a înțelepciunii (cap. X), întrucât binele se întinde peste toate virtuțile, iar *sophrosyne* e doar una dintre ele. Totuși, dialogurile de tinerețe rămân — așa cum va fi exigența platonice și în *Legile* — o ascensiune către ideea de bine. Binele este premisa după care se desfășoară argumentarea, dar el însuși este făcut vădit numai indirect, prin ordinea pe care o aduce tuturor valorilor. Știința binelui ar avea în ultimă instanță un caracter politic și ar duce la dominarea celorlalte științe dar, ca știință a științelor, nu prin ea însăși. Ea nu reprezintă altceva decât o punere în ordine a celorlalte științe, iar funcția ei de știință a științelor e de esență social-istorică. În lumina dialogului se poate vedea legătura funcțională pe care o creează binele, dar asupra sensului ideii de bine nu se poate spune nimic științific.

Meritul și reușita interpretării acesteia constă tocmai în faptul că autorul pune accentul asupra caracterului funcțional al binelui și prin el salvează primele trepte în încercarea de a defini *sophrosyne*, legându-le de tradițiile polis-ului aristocratic grec. E pus în lumină un aspect superior politic al societății, un interes pentru valorile susceptibile să pună ordine pretutindeni. B. Witte valorifică definițiile *sophrosynei*, integrându-le în viziunea tradițională a conceptului și nu în speculația propriu-zisă. Și astfel, dialogul capătă consistență, în ciuda caracterului său negativ, prin angajarea ideii de *sophrosyne* în realitatea istorică, prin valorificarea unor înțelesuri împletite cu istoria reală a spiritualității grecești.

Chiar dacă interpretarea lui Bernd Witte este parțială în strădania de a degaja un sens pozitiv din toate treptele căutării socratice, ea dă înțelesuri noi dialogului și un timbru platonician neașteptat.

Simina Noica

JÖRG KUBE. *TEXNH und APETH. Sophistisches und platonisches Tugendwissen*. (Quellen und Studien zur Geschichte der Philosophie, vol. XII). Berlin, Walter de Gruyter, 1969, X + 255 p., în 12°.

Este vorba de o disertație inaugurală, susținută la Frankfurt pe Main, care îngăduie lui Jörg Kube nu numai să prezinte temeinic una din cele mai de seamă probleme ale gândirii grecești din preajma lui Socrate, dar și să aducă câteva sugestii de tot interesul, mai ales pentru înțelegerea sofisticii antice. Vom pune deci accentul pe această parte din interpretare, în timp ce partea ultimă, privind interpretarea platonismului din perspectiva conceptelor puse în joc, nu poate aduce — după propria mărturisire a autorului — noutăți hotărâtoare.

Punctul de plecare îl dă totuși Platon, cu invocarea în dialoguri a diverselor meșteșuguri, în încercarea sa de-a combate gândirea nesigură — sau alteori pe cea sofistică — prea sigură — a cite unui interlocutor din dialoguri. Exemplele de meșteșuguri apar mai ales în dialogurile de tinerețe și chiar acolo se răresc spre finele perioadei. Aceasta face pe mulți comentatori să atribuie exemplele Socratelui istoric, căci el cunoștea bine meșteșugarii din agora sau din preajma ei. Totuși, după un comentator recent, J. Hirschberger, exemplele lui Platon, deși puse în gura lui Socrate, ar fi pînă la urmă împotriva acestuia, căci ar arăta neputința de-a ridica virtutea la o *téchne*; toate dialogurile de tinerețe ar duce la o emancipare a elicii de tehnică și intelectualism. În schimb, pentru un comentator mai vechi, ca H. Maier (în „Sokrates”, apărut în 1913), tocmai Platon fusese cel care „intelectualizase” eticul.

În fața acestor contradicții, spune Kube, problema raporturilor dintre virtute și *téchne*, respectiv cunoașterea practică, este de reluat. Poate că atât Socrate cât și Platon se aflau în fața unui concept de *téchne* — al sofistilor — pe care înțelegeau să-l înfrunte. Dar conceptul acela nu era lipsit de consistență, cel puțin inițial, și de aceea merită să fie cercetat. De aci prima parte a lucrării: *Téchne înaintea de Platon*.

Conceptul de *téchne*, pe care sofistii îl pun sau îl au involuntar în miezul învățămîntului și practicii lor, are o frumoasă evoluție semantică în limba greacă. La Homer nu apare decât de nouă ori (și o singură dată în *Iliada*), însă după aceea revine tot mai des și cu folosințe variate. Conceptul se formase de la rădăcina indo-europeană *tekʰ* (după Julius Pokorny, în *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bern-München, 1959), cu sensul de « a împleti lemnul casei », un sens care avea să ducă în greacă la τέκτων. *Téchne* e compus din *tekʰ* cu sufixul *sna* (pentru abstractele verbale), dînd: *τεκτονῶ-τεξνῶ-τεχονῶ-τεχνῶ, iar în ionic τέχνη. De la *tektion*, « tîmplar », s-a trecut la denumirea altor meșteșugari, ajungînd să desemneze oricare meșteșug, pînă și pe cel de sicofant, notează autorul. De ce însă n-a dat „fierarul” termenul generic pentru meșteșug, așa cum apare mai tirziu, la Homer tocmai. Pentru că — răspunde sugestiv autorul — tîmplăria comportă mai mult calcul în activitatea ei, fiind într-un sens mai rațională.

Dar trecerea termenului de *téchne* la un sens mai general se face lent. La început lărgirea de sens se obține pe linie subiectivă, cuvîntul denumind iscusința și capacitatea, legate de persoane încă. Apoi termenul indică nu atât iscusința de a face ceva, cât aflarea a ce e făcut, descoperirea unei rînduiri în lucruri. Cu Solon va apărea o *politiké téchne*, care e gîndită din perspectiva unei ordini aflate încă în mîna zeilor. Încetul cu încetul însă, termenul nu numai că își pierde înțelesul concret, dar se și desacralizează, sfîrșind prin a denumi inteligența practică de o parte și inițierea prin natură, de alta, de la care omul are a învăța statornic. Așa găsesc sofistii termenul, ca indicînd sfera de acțiune și dominare a omului.

Dacă virtutea se învață, ea trebuie să aibă o *téchne*; și așa va fi la sofisti, la fel cum educația ținea pentru Isocrate de o *téchne* încă. Dar interesant, la sofisti, este că ei nu rămîn la simpla predare a virtuții: ei pun accentul pe tehnică, nu pe virtute (s-a putut zice: pe virtuozitate, nu pe virtute), astfel că sfîrșesc la un fel de tehnică de ordin general, care să poată instrui pe cineva în vederea oricărei practici. Într-un sens, spune aci autorul, sofistii ar cădea în contradicție; căci pretind despre știința lor cum că se poate preda, dar contestă la alții stăpînirea unei tehnici specifice care să reziste tehnicii lor generale. Numai că — și aci interpretarea lui Kube ne propune ceva nou — pentru sofisti *téchne* nu reduce totul la un scop dinainte dat, ci ea reprezintă capacitatea de-a da răspunsuri în fața provocărilor variate ale lumii înconjurătoare.

Este vorba deci, cu sofistii, de un anumit tip de adevăr și o anumită viziune a ființei. Adevărul este pentru ei ocazional, dar nu mai puțin sigur. Ei procedează pragmatic, așadar, iar nu cum face *lógos*-ul filozofic, care vrea să obțină un adevăr stabil. Dacă se obține și prin sofistică o diagnoză, ea nu are caracter de permanență și de altfel nici nu rămîne satisfăcută cu sine: diagnoza trebuie să devină o prognoză. De aceea, spune Kube (p. 109, în notă), nici n-au putut da sofistii o logică, instabilul nelăsîndu-se prins în forme.

Și totuși, dacă *lógos*-ul sofistic nu indică un țel, el deschide către o cale de reușită care să dea omului prometeic, lipsit de divin, o justă încadrare în cursul evenimentelor. Prin *téchnai* și prin intelectul său, omul trebuie să se adapteze. Ele vor da în sens larg „virtutea”, ca reprezentînd intrarea în ordine; dar în timp ce virtutea la Platon trimite către o lume de dincolo, sofistii o pun în slujba stăpînirii adevărurilor de aci. Într-o teză ca a lui Protagoras („omul e măsura tuturor lucrurilor”) nu poate fi vorba de imoralism, cum nu e nici de subiectivism, spune autorul. Virtutea are alte rosturi decât de a înălța pe om peste real, iar subiectivismul aparent ține tocmai de obiectivitatea schimbătoare a realului. Fiecare situație cu adevărul ei.

Dar la fel cum au altă concepție decât filozofia și Platon despre adevăr, sofistii au o concepție diferită despre ființă, așadar și despre felul cum trebuie să ne apropiem de ea. Conflictul dintre Platon și sofisti se vede bine tocmai la capitolul *téchne*; căci Platon le contestă pînă la urmă tehnicitatea, spunînd că e vorba de empirie la ei, pe cînd în realitate ei le ignoră orientarea spre planul schimbătorului. Există și o ordine a schimbătorului, iar îndărătul ei se află o ființă schimbătoare, așa cum e în primul rînd ființa societății. O asemenea ordine a ființei în prefacere vor să capteze — cel puțin în ceasul lor cel bun — sofistii. Metoda sofistică e deci consecventă atunci cînd presupune o ordine obiectivă și, corespunzător, o *téchne* spre a pregăti omul pentru adaptarea la acea ordine. Numai că, în clipa cînd societatea se dezechilibrează — așadar cînd ordinea obiectivă se pierde — sofistica își pierde și ea obiectivitatea și atunci ea accelerează descompunerea societății tocmai prin subiectivismul în care, în chip nevoit, cade.

Aceasta e situația pe care o găsește Socrate. De aici critica platoniciană a sofisticii, cu îndreptățirea ei, dar și — pare a spune autorul — cu partea ei de nedreptate. Acum e vorba de alt adevăr, unul stabil, și de o altă ordine a ființei, una incoruptibilă, așadar virtutea va fi și ea alta, iar o dată cu ea tehnica ei. Virtuții omului îi corespunde o tehnică unică. Ea va fi legată de cunoașterea științei supreme, care e cea a binelui. Însă cum va fi cu puțință ridicarea la o asemenea treaptă? Prin reminiscență, de o parte, și prin Idee, de alta, adică prin concepte extreme și ele. La rîndul ei virtutea va însemna o desprindere totală de cele trupești. Tehnica în sens absolut va fi dialectica, sub care se va rîndui totul, chiar și tehnica pe bază de inteligibil a matematicilor, de vreme ce acestea poartă încă asupra realităților văzute.

Astfel Platon leagă *téchnei* nu de succes, nu de adaptarea la ordinea relativă, ci de o țintă cu suport sigur în plan ontologic. Este o altă viziune, pe care autorul o crede izvorită tocmai din opoziția față de conceptul sofistic de *téchne* și care în orice caz merita să fie pusă într-o asemenea opoziție.

Lucrarea lui Kube, începută cu gîndul de-a da socoteală de exemplele de meșteșugari din dialogurile lui Platon, s-a ridicat pînă la o cuprinzătoare viziune a tehnicului, în înțeles antic, și a implicațiilor lui. Ni s-a dovedit că exemplele nu sînt întîmplătoare și că, dincolo de aspectul lor socratic, o concepție despre *téchne* stăruie în platonism. Ni s-a dovedit de asemenea că doctrina platonice însăși poate fi regîndită din perspectiva acestui concept. Dar principalul cîștig al lucrării ne pare a fi o a treia dovadă, cum că momentul sofistic răspundea altei probleme decât cea pe care și-o punea Platon și că o asemenea problemă — legată de concretul istoric și deci mai apropiată de spiritul modern — ar putea supraviețui răsunătoarei critici pe care i-a făcut-o platonismul.

Constantin Noica

A. GEOFFREY WOODHEAD, *Thucydides on the Nature of Power*. Martin Classical Lectures, Vol. XXIV, published for Oberlin College by Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, 1970, 222 p.

Fundația *Martin Classical Lectures* a fost întemeiată cu peste două decenii în urmă, drept un omagiu adus profesorului Charles Beebe Martin, care, vreme de 45 de ani, a predat literatura și arta clasică la Oberlin College din statul Ohio.

Într-o geografie a studiilor clasice internaționale am putea spune că s-a delimitat atunci un nou spațiu: un teritoriu cu orizonturi, ce-i drept, cam depărtate, dar — pare-se — tot pe

altit de promițător deschise către noi experiențe de cercetare a lumii antice. Într-adevăr, invitațiile în vederea susținerii unor prelegeri, către un Ohio alb de zăpada lunii martie a anului 1968, au fost primite nu numai cu viu interes, dar au fost deopotrivă simțite de toți participanții ca un mare semn de cinste și bună prețuire. Fără să cunoască răspîndirea ori prestigiul unor „Entretiens” asemenea celor ale Fundației Hardt, comunicările din cadrul seriei *Martin Classical Lectures*, ținute cu regularitate în fiecare an, răspund astăzi altit unor severe exigențe științifice, cît și interesului unuia public mai larg.

Cinci din cele șapte capitole ale cărții lui A. G. Woodhead, cunoscut epigrafist și cercetător în domeniul istoriei vechi, se întemeiază pe acele prelegeri ținute la Oberlin College în martie 1968. Dacă, în cursul lucrării sale, autorul revine adesea asupra datei acesteia, el o face în virtutea faptului că orice carte sau serie de prelegeri reprezintă întru totul produsul timpului lor. De la Grote la Carcopino și mai departe încă, majoritatea istoricilor au pus cîte ceva din experiența lor asupra lumii în interpretările epocilor din care își ridicau obiectul cercetărilor lor. Tot astfel, considerentele care au dat o anume închegare celor șapte capitole ale cărții de față se cer puse în consonanță cu lumea anilor 1967—1968. Că autorul nu pierde niciodată prilejul de a reinterpretă fapte vechi în lumina unor evenimente politice noi ori de a găsi o justificare unor situații contemporane în raport cu gîndirea celor vechi reiese la tot pasul. În spiritul teoriilor unor Thibaudet, Ed. Meyer sau chiar G. B. Grundy (care apropia, de pildă, cuvintele lui Brasidas de unele evenimente din ianuarie 1945), autorul construiește paralele, poate chiar prea dese paralele, între evenimentele veacului al V-lea și epoca modernă. În afara unor obișnuite analogii stabilite între opera lui Thucydides și unele pasaje din *Leviathan*-ul lui Hobbes, ori între personalitatea istoricului și cea a lui Machiavelli, apropieri obținute în amănunt și de alți cercetători (Ed. Schwartz, K. Reinhardt etc.), A. G. Woodhead sugerează o mulțime de paralelisme de situații. Deși pe deplin justificate în sensul atitudinii pe care și-o impune autorul, deși ingenios construite de cele mai multe ori, frecvența lor ne-a părut pînă la urmă obositoare; iar o deosebită înzestrare de narator nu izbutește întotdeauna să salveze textul de unele implicații naive, forțate ori de-a dreptul supărătoare. Ne mărginim la un singur exemplu. De pildă, pentru a ilustra atitudinea lui Thucydides față de putere și exercitarea ei, A. G. W. simte nevoia să-și imagineze modul în care ar fi abordat istoricul una din marile probleme ale istoriei contemporane: războiul din Vietnam!

Ceea ce ne trezește interesul încă de la începutul primului capitol, intitulat *Power and the Historian*, nu e altit atitudinea lui Thucydides față de sisteme politice ca democrația sau oligarhia, față de personalități politice ca Pericle sau Cleon ori față de diferite instituții de stat. De remarcat aici e faptul că autorul urmărește în primul rînd să interpreteze atitudinea istoricului față de *natura puterii* pe care o exercită astfel de sisteme, indivizi sau organe ale guvernămîntului. El va exprima, prin urmare, modalitățile unei asemenea gîndiri asupra căreia s-au răsfrînt principiul și exercitarea puterii în sine. Pornind din nou de la Thomas Hobbes, a cărui concepție asupra comportării umane însuma trei ipostaze: descriptivă, ipotetică și imperativă, A. G. Woodhead regăsește, într-un fel, aceste trei atitudini la Thucydides. Numai că, istoricul împarte cu filozoful numai elementul descriptiv, „for he is not concerned to be prescriptive nor ever presumes to be so”. Și atunci, termenii „hypothetical” și „imperative” sînt substituiți de autorul cărții acesteia prin „analytical” și „critical”. Astfel, el ni-l prezintă pe Thucydides în primul rînd în ipostaza *evocatorului* („the recorder”), așa cum apare din descrierea dialogului melienilor și atenienilor, în care faptele sînt narate pur și simplu.

Din cuprinsul așa-numitei arheologii, este desprinsă apoi atitudinea lui Thucydides *analistul*, cel în măsură să adîncească faptele în legătură cu dobîndirea puterii și menținerea ei.

Dacă puterea în sine e neutră, iar factorii care o produc sînt indiferenți, la fel și cauzele îndepărtării ei, rămîne totuși un punct — subliniază autorul — în care moralitatea deținătorului puterii e susceptibilă de a interveni. În felul acesta el pregătește trecerea către cea

de-a treia modalitate, către un Thucydides menit nelineștilor critice : Thucydides *judecătorul*. O asemenea atitudine, în care istoricul intervine cu propriile sale judecăți de valoare pentru a caracteriza acțiunile și metodele contemporanilor, e analizată pe larg de autor. Și aceasta, în ciuda faptului că Thucydides a fost cel mai adesea arătat, de exegeza modernă, ca evitînd pe cît posibil orice implicații etice sau emoționale și împotriva faptului că impulsul firesc spre putere era guvernat de legi, judecate astăzi (cf. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*) mai degrabă amurale decît imorale.

În următorul capitol, *Power and the People*, problema puterii, îndeosebi înăuntrul democrației pericleene, e discutată în virtutea acumulării a cinci elemente esențiale : *kratos*, *dynamis*, *gnoie*, *tharsos* și *periousia*. Frîngerea echilibrului între elementele acestea ar fi adus năruirea puterii ateniene.

Sub titlul *Power and the Elite*, e ilustrată desfășurarea puterii trecută sub stăpînirea unei minorități aristocrate. Folosindu-se mai degrabă de propriile-i intuiții decît de mărturiile lui Thucydides, autorul încearcă aici o ciudată reabilitare a regimului celor 400, iar în același timp, deplina justificare a acțiunii unui Antiphon. Redăm numai cuvintele de încheiere : „But my own inclination, which I would ask my readers to share, is to be sorry for them. They did what they thought right, on their analysis of the right and they did it well... This chapter has indeed sought, in a sense, to hold aloft Antiphon's severed head”. Să fi așezat oare autorul printre concluziile acestea și vreo timidă intenție de a convinge ?

În capitolul *Power and the Individual*, A. G. Woodhead își propune să pătrundă complicatele resorturi ale puterii ajunse în minile cîtorva mari personalități. În realitate, el va pune în joc doar fătura atît de cuceritor de controversată a irezistibilului Alcibiade.

În ultimul capitol : *Power and Public Opinion*, e dată la iveală atitudinea omului de pe stradă față de conceptul de putere, atitudine pe care Thucydides nu a ezitat s-o surprîndă adesea, dar la care n-a aderat niciodată în fapt.

Importanța unei asemenea cărți în configurația ultimelor exegeze ale operei tucidideene abia poate fi schițată într-o sumară dare de seamă. E demn de reținut faptul că lucrarea aceasta aduce pentru prima oară o analiză profundă și originală (poate chiar provocatoare uncori !) a conceptului de putere. Pornind de la analiza conținutului lăuntric al noțiunii acesteia — puterea în sine — , autorul o proiectează apoi în afară, asupra multiplelor modalități de structură a societății ateniene din veacul al cincilea. În egală măsură merită să fie relevată și atitudinea autorului care, dincolo de oricare dintre predecesorii săi, a ținut în permanență seama de contemporaneitatea analizei lui Thucydides. Și chiar dacă anume exagerări, în căutarea cu tot prețul a unor paralelisme de situații, ne-au trezit pe alocuri surîsul, aprobăm întru totul pe autor atunci cînd îl așază pe Thucydides sub semnul eternității. Că aceasta nu mai constituie de secole o noutate ? O știe oricine. Totuși, A. G. Woodhead a spus-o din nou. Și a spus-o frumos. Iar nouă, poate, nu ne rămîne altceva de făcut decît să-i reluăm gîndul : „a man, in a sense, a man for all seasons”.

Simina Noica

V. PALADINI — E. CASTORINA, *Storia della letteratura latina*, Volume I, *Disegno storico*, Bologna, 1969 ; Vol. II, *Problemi critici*, Bologna, ed. Riccardo Patron, 1970.

Orient de multe istorii ale literaturii latine s-ar scrie — și trebuie remarcat că numărul este destul de mare — , obiectul lor este atît de complex și punctele de vedere din care poate fi privit atît de multiple, încît întotdeauna se va mai găsi ceva nou de spus. Prezenta lucrare, așa cum se poate vedea și din titlu, își propune ca, mai întîi, să pună la dispoziția studenților

datele esențiale cu privire la condițiile istorice în care au apărut diferitele opere tratate, cu privire la viața autorilor, la data apariției etc. Cu toate acestea nu trebuie crezut că autorii se limitează la înșirarea seacă a datelor cu privire la viața și la operele unui autor. Dimpotrivă, și în enunțarea acestor date se constată puncte de vedere personale. De pildă, când discută viața și opera lui Cicero, autorii disting următoarele paragrafe: Versatilită; L'adolescenza; La vocazione dell'uomo; La vita del Campo e del Foro; Ignotus e novus; Archia, etc. Titlurile acestor paragrafe sînt scrise cu litere grase și încadrate în patrulete marginale. În acest fel și ochiul, și mintea sînt ajutate să distingă importanța problemelor în discuție.

Volumul II, așa cum s-a văzut din titlu, se ocupă de anumite probleme de fond pe care le ridică diferitele opere. De pildă, la Tacit sînt discutate următoarele chestiuni pe care le ridică opera marelui istoric: concepția istoriografică a lui Livius și Tacit; divergențele; antiteze; nici o urmă de opoziție împotriva regimului la Tacit; aversiunea pentru *mors ambigua*; volumul operelor în raport cu subiectul; optimismul lui Livius și pesimismul lui Tacit, indiferența amîndurora pentru anumite suferințe, tonul potrivit cu tema, afinitatea concepțiilor politice; oratori și retori; adevărul superior; cele trei mari divergențe. Aceste titluri ilustrează cît se poate de pregnant punctele de vedere din care au privit cei doi autori opera lui Tacit comparativ cu Titus Livius. Sînt subiecte de discutat. Autorii adoptă o anumită poziție față de problema în discuție. Cititorul poate fi de acord sau nu cu ideile autorilor, dar nu i se poate tăgădui acestei importante lucrări metoda adoptată de a expune clar și pregnant, chiar grafic, ideile, de a le sistematiza cît mai mult posibil, de a pune în termenți clari datele unei probleme, de a o sprijini pe citate limpezi și fără echivoc. Bibliografia este la zi și autorii lucrării iau poziție față de anumite afirmații făcute de istorici literari sau de istorici ai anti-chității cu privire la o problemă sau alta. Condițiile tipografice excelente în care a fost editată cartea fac ca eleganța formei să sprijine conținutul valoros al fondului.

N. I. Barbu

Greek and Latin Literature, A Comparative Study, Edited by John Higginbotham, Londra, Methuen, 1970, 389 p. + index.

Volumul cuprinde o culegere de studii comparative greco-latine care se adresează elevilor și studenților din Anglia, îndemnați pe această cale să privească dezvoltarea genurilor literare din antichitatea clasică în ansamblul și dezvoltarea lor organică. Interdependența speciilor și a formelor literare este studiată de autorii articolelor — în ordine alfabetică: Hilary Armstrong, filozofia; Maurice Balme, poezia lirică; John Fancourt Bell, elegia; Robert Coleman, poezia pastorală; Alister Cox, poezia didactică; David Gaunt, poezia epică; Rosemary Harriot, comedia; John Higginbotham, satira; David Raven, tragedia; Christopher Turner, istoria; Stephen Usher, oratoria — sub un întreg aspect: în literaturile clasice; în literaturile clasice și în cea universală; în literaturile clasice și în cea engleză.

Subiectele tratate sînt atît de vaste încît, cum era și firesc și așa cum precizează editorul în *Prefață*, ele nu puteau fi epuizate. S-a procedat la o selecție a genurilor, a autorilor și a pasajelor comentate. Cu toate acestea, nivelul articolelor, în genere destul de scăzut, nu păcătuiește prin omisiunile de care editorul se scuză insistent (*Prefață*, VIII—IX), nici prin faptul că volumul se adresează școlarilor mici și mari, ci prin inegalitatea valorică a studiilor prezentate. Autorii au pornit de la indicații precise, date de editor, însă au avut deplină libertate de a-și alege materialele ilustrative și de a le aranja după un plan propriu. Aportul personal variază în raport cu practica și, bineînțeles, cu talentul fiecărui autor de a redacta studii de

un asemenea profil. De aici rezultă principala deficiență a întregului volum, ocupat în mare măsură de pagini pur expositive, care nu depășesc nivelul unui manual de școală medie, în detrimentul acelor pagini care conțin considerații de ordinul literaturii comparate. Rezervele noastre se întind însă și asupra unora din aceste pagini, deoarece unii autori, vădit străini de actualele dezbateri teoretice în domeniul literaturii comparate, se mărginesc adesea la simple indicații asupra influențelor grecești în literatura latină.

Apariția acestei culegeri de studii trebuie totuși salutăată cu bucurie, căci echivalează cu un simptom al interesului crescând pentru o nouă metodă în studiul literaturilor clasice : comparatismul, de sine stătător sau îmbinat cu istorismul.

Cîteva dintre articolele citate se ridică în chip evident deasupra celorlalte. Izbutit de pildă, mi s-a părut a fi articolul lui Alister Cox despre *Poezia didactică* (p. 124—161), în care autorul face numeroase referințe la rădăcinile filozofice ale poeziei didactice latine precum și la modelele grecești ale genului. Este un articol organic și solid construit, care se citește cu plăcere și folos. Frumos scris, cu merite în privința sistematizării, este și articolul lui Robert Coleman, *Poezia pastorală* (p. 101—123), cit și cel al lui John Fancourt Bell, *Poezia elegiacă* (p. 63—99).

Fiecare articol este urmat de o bibliografie adusă la zi — cu mici excepții — numai în limba engleză, ceea ce nu trebuie să surprindă, volumul fiind destinat în primul rînd elevilor și studenților din Anglia.

A. Piatkowski

GORDON WILLIAMS, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford, Clarendon Press ; Oxford University Press, 1968, 798 p.

Acest volum, închinat de Gordon Williams lui Eduard Fraenkel, poartă în toate capitolele din care este compus pecetea învățaturii maestrului asupra modului cum trebuie întreprinsă o analiză literară desăvîrșită. De fapt, dacă urmărim cu atenție ultimele publicații de filologie clasică înscrise pe orbita urmată de Williams, ne putem da seama că binecunoscuta lucrare a lui E. Fraenkel, *Horace*, a determinat apariția unui șir de studii asemănătoare, a căror metodă de cercetare este apropiată : o amănunțită expunere a structurilor literare pentru a se trage concluzii asupra gradului lor de coeziune, a coerenței în expunere, a inovațiilor sau opozițiilor față de un eventual model ș.a. Metoda nu exclude referirile la opinii deja consacrate dar nici nu le socotește obligatorii.

Cartea este concepută pe probleme, grupate în capitole, din care vom cita cîteva titluri : *Poetul și comunitatea* (locul și funcția socială a poetului) ; *Formă și convenție* ; *Fuziunea între elementele grecești și cele romane* ; *Adevăr și sinceritate* ; *Observație, descriere și imaginație* ; *Gîndire și expresie* ; *Limbă și stil* etc. și se încheie cu un *Index* al poemelor și pasajelor discutate (p. 795—802), urmat de un alt *Index* general. În felul acesta, cititorul interesat într-o anumită operă literară se poate orienta ușor în organizarea cărții, dar este lipsit de punctele de reper necesare unei viziuni istorice și dialectice. Dacă ar fi să aducem un reproș modului de expunere a capitolelor, altfel variate și sugestive, ne-am referi tocmai la lipsa acestei viziuni și la prea masiva intercalare în corpul fiecărui capitol a unor lungi analize literare, interesante, prețioase în sine, dar care constituie digresiuni peste care cititorul este îndemnat să treacă atunci cînd urmărește firul ideilor principale.

După cum mărturisește autorul în *Prefață*, studiile incluse în acest volum reprezintă sinteza unor eforturi îndelungate de interpretare a poeziei latine în fața studenților de la Oxford

și St. Andrews. Destinate să devină accesibile unor largi cercuri de cititori studiile includ citate, traduse în engleză, însoțite de comentarii care în mod evident reprezintă la origine note de curs, destinate interpretărilor de text. Dacă facem abstracție de inconvenientul întreruperii demonstrației principale datorită acestor intercalări, ele în sine reprezintă un mare câștig pentru filologul clasic dornic să cunoască tehnica de interpretare a unui text poetic latin folosită de un coleg dintr-o țară străină. Din acest punct de vedere este instructiv să se compare interpretările lui Williams cu încercări similare asupra aceluiași text — de pildă, cu admirabilele analize asupra liricii lui Horațiu de curând publicate de Victor Pöschl (*Horazische Lyrik, Interpretationen*, Heidelberg, 1970).

Profund cunoscător al vieții romane, G. Williams se mișcă în vastele compartimente ale poeziei latine aidoma unui contemporan cu cei care au creat-o. Principalele figuri pentru a căror operă simte o adevărată predilecție rămân Horațiu și Vergiliu, urmați de Catul, Propertiu și Ovidiu, în ordinea preferinței. Cercetându-le cu migală poemele, Williams își propune să le contureze personalitatea în calitatea lor de cetățeni romani, integrați modului de viață și de gândire roman și, de la caz la caz, cercurilor politice și literare cărora au aparținut. Poezia latină, aflată sub fasciculul luminos pe care-l proiectează asupra-i autorul, ne apare ca unul dintre fenomenele majore ale vieții din orașul care a devenit treptat stăpînul absolut al lumii mediteraneene. Îndelungata practică poetică a grecilor care a fost preluată de practica poetică din Peninsula Italică, uneori sub forma unei perfecte osmoze, nu a împietat cu nimic propagarea sevei autentice romane care circula pînă și în poemele minore, de inspirație și formă elenistică. Acest adevăr este demonstrat de autor îndeosebi în capitolul al V-lea al cărții, intitulat *The Blending of Greek and Roman*, precum și în capitolele X și XI, intitulate, respectiv, *Observation, Description and Imagination; Thought and Expression, Language and Style*, în care sînt examinate cu deosebită grijă procedeele tehnice ale unei poezii destinate în primul rînd să fie roștite și nu citite (p. 683), precum și tiparele poetice preluate de la greci.

Publicată în prestigioasa serie Oxford Books, cartea lui G. Williams stă cu cinste alături de *Horace* a lui E. Fraenkel și de *Virgil* a lui Brooks Otis. Marele ei volum o recomandă mai degrabă pentru consultații de specialitate, de amănunt, decît pentru o lectură cursivă, posibilitate la care s-a gîndit autorul. Deoarece se încadrează în noul curent tot mai pronunțat în ultima vreme de a interpreta poezia latină pe bază de referințe la poezia greacă, cartea trebuie salutată și ca o izbutită realizare în acest domeniu.

A. Piatkowski

KARL BÜCHNER, *Studien zur römischen Literatur*, Band VIII, *Werkanalysen*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1970, 304 p.

Cu acest volum, cunoscutul savant Karl Büchner încheie seria de lucrări consacrate analizelor de opere clasice. În acest volum sînt analizate următoarele opere: *Adelphoe* a lui Terentius, *De legibus* de Cicero, *De bello Gallico*, *Epodele* lui Horațiu, *Epistolele* către Augustus, *Elegiile* lui Lygdamus, *Amores*, *Agricola*, *Germania*, *Dialogus de oratoribus*. Cartea se termină cu note finale și cu un indice de nume.

Ca și în volumele precedente, și în acest volum analizele constau din observații de fond și de formă de cele mai felurite genuri, pe care autorul le face cu privire la opera analizată. Nu există o schemă fixă și unitară a punctelor de vedere din care este analizată opera, ideile își urmează un curs mereu nou, adesea prin asociație, de multe ori autorul trecînd voit de la un punct de vedere la altul. Totuși, cînd este vorba despre epodele lui Horațiu, autorul are

grijă să distingă, sistematic, următoarele paragrafe : subiectul ; ordinea epodelor și culegerea ; eul poetului ; situația ; influența ; stilul ; atitudinea fundamentală a epodelor lui Horațiu. Este aici un plan de analiză destul de ordonat. Cititorul poate astfel urmări ușor mersul ideilor autorului. Dar chiar acolo unde — de pildă când analizează *Commentarii de bello Gallico* — autorul nu urmează o ordine bine stabilită, cititorul este răpit de mersul ideilor, cât se poate de interesante, pe care autorul le exprimă ca într-o conversație familiară. Astfel, în articolul citat autorul vorbește mai întâi despre sensurile pe care le-au avut de-a lungul veacurilor cuvintele *res publica*, pentru ca să treacă apoi la înșirarea citorva date despre Caesar, apoi să scrie despre activitatea lui, în general, și apoi să porceadă la analiza operei. Potrivit genului în care scrie, autorul alege anumite momente mai interesante pentru ilustrarea ideilor pe care voiește să le pună mai mult în lumină, iar pe altele doar le menționează. De pildă autorul înșiră schematic magistraturile lui Caesar și anii în care le-a purtat, fără să facă nici o observație asupra comportării lui, în schimb el stăruie, chiar în acest paragraf, asupra ambiției lui Caesar și asupra înaltelor lui aspirații, deși chiar și magistraturile i-ar fi putut servi ca fapte ilustrative ale acestor afirmații.

N. I. Barbu

ANTONINO GRILLONE, *Il sogno nell'epica latina. Tecnica e poesia*. Ando Editori, Palermo, 1967, 172 p.

În tratarea visului ca procedeu caracteristic poeziei epice latine, autorul urmărește trei obiective : participarea personajului la viziunea onirică, influența visului asupra acțiunii și independența autorilor, „nota poetică personală”, în folosirea procedurii (p. 165 și 166).

În acest scop, Ant. Grillone folosește o metodă pe care am putea-o numi deopotrivă structurală, urmărind momentele constitutive ale unei scene onirice (cadrul, apariția, divinația, reacția personajului care visează, trezirea) ; comparativă, referindu-se la continuu, îndeosebi în notele foarte bogate, la antecedentele grecești (Homer, Apollonios) cât și la poeții latini studiați ; în sfârșit, o metodă riguroasă filologică, prin cultul textului, lăsat în permanență să vorbească, și prin raportările bibliografice nuanțate.

În ce privește concepția generală asupra fenomenului oniric, autorul pornește, pe bună dreptate, de la clasificarea antică în vise naturale, de origine divină, cu caracter misterios și profetic, și vise subiective, psihologice, izvorâte din preocupările conștiinței în stare de veghe, sau, după împărțirea lui Hundt adoptată de Ant. Grillone în scop metodologic (p. 41, nota 11), *Aussenträume* și *Innenträume*, vise exterioare și interioare. Cele dintîi au o consistență materială sporită, marcată stilistic prin verbe la indicativ, iar celelalte au o existență subiectivă, marcată prin verbul *uideor* urmat de infinitive.

Această idee de bază a cărții, definitorie pentru natura viselor, ne apare puțin prea tranșantă în aplicarea ei particulară, mai ales în ce privește importanța acordată valorii subiective a verbului *uideor*.

Există, e adevărat, vise de origine clar psihologică exprimate prin *uideor*, cum ar fi la Vergiliu, *Aen.*, IV, 465—468, și în general fondul apercptiv al personajelor *Eneidei* față de noutatea comunicării onirice, remarcat de Heinze (p. 312), reluat de Grillone (p. 41). La Ovidiu, amorul incestuos al personajului Biblis, descătușat de opreliștea conștiinței morale, se realizează în chip freudian, pe planul visului (*Met.*, IX, 468—475). De asemeni, la Claudian, aflăm chiar o teorie a visului subiectiv urmată de un exemplu concret introdus prin *uideor*

(*Panegy. de VI Cons. Honorii*, Praefatio, v. 13). Avem însă și vise psihologice nemarcate prin *uideor*, ca de pildă la Lucan, VII, 764—789, și VIII, 43—49, Val. Flaccus, VII, 141—146, Statius, *Theb.*, VII, 463—464, sau dimpotrivă, altele exterioare introduse prin *uideor*, cum ar fi la Ennius, I, 35—51, sau la Val. Flaccus, V, 329—342, și Claudian, *De raptu Proserpinae*, III, 67—112, unde se subliniază chiar starea de completă liniștire a conștiinței față de preocupările diurne.

După părerea noastră, *uideor* nu marchează în mod exclusiv originea psihologică a visului, așa cum crede Ant. Grillone, ci, ca termen general, definește mai degrabă calitatea imaginii onirice, inconsistența ei materială (*inania, imbecilliora uisa*) în raport cu realitatea, așa cum arată cu claritate Cicero în cele două citate redată de Grillone la p. 19, nota 16, din *Academica*, II, dar neacceptate în adevărul lor decît incidental în cursul lucrării. Astfel, recurînd la textele folosite de autorul nostru, credem a vedea o definire a stării de vis prin *uideor* în *Eneida*, XII, 908—912, precum și în fragmentul I din *Epicharm* al lui Ennius: *nam uidebar somniare med ego esse mortuum* — „părea că visam că eram mort”, considerat ca atare de Cicero (*Acad.* II, 16, 51), și nicidecum ca o continuare a unei activități conștiente date. De asemeni, opoziția vis/realitate distinsă prin verb la indicativ și *uideor* o găsim și la Ovidiu, în *Met.*, XI, 679, unde Alcyone caută să identifice în juru-i, *circumspicit*, ceea ce li apăruse în vis, *uisus erat*. La Silius Italicus III, 163—216, priveștița înfricoșătoare a războiului în chipul unui șarpe uriaș e introdusă prin *uideor*, iar tălmăcirea ei este făcută de către Mercur lui Hanibal prin verbe la modul realității.

Tot calificînd imaginea onirică ne apare verbul *uideor* într-o serie de vise exterioare, în cazul unor apariții cu caracter neobișnuit: miraculoase, prodigioase (Ennius, I, 35—51, Vergiliu, *Aen.*, V, 721—745, Ovidiu, *Met.*, VII, 634—651, XV, 651—664, Val. Flaccus, VII, 329—342), infernale (Lucan, III, 8—40, Val. Flaccus, IV, 22—43, Claudian, *De raptu Pros.*, 67—112), simbolice (Lucan, I, 185—192), alegorice (Statius, *Theb.*, IX, 570—606), false sau fictive, travestite în chipuri străine (Vergiliu, *Aen.*, IV, 354—372, V, 636—638, Ovidiu, *Met.*, XI, 650—680).

Concluzia noastră este că *uideor* e un termen general¹ pentru desemnarea realității onirice, susceptibil de aplicări multiple, iar clasificarea în vise exterioare, divinatorii, și psihologice, subiective, nu coincide neapărat cu un anumit grad de materialitate a viziunii nocturne. În ultimă instanță, intenția expresivă a poetului conferă imaginilor onirice o consistență reală sau aparentă, realismul artistic, decisiv în cele din urmă, depășind astfel planul ontologic al originii viselor.

Observațiile de mai sus izvorăsc din dorința unor concluzii mai pertinente, care se pierd în ținuta mai mult analitică a lucrării, modestia filologului estompîndu-se față de graiul textului.

Practicarea prea riguroasă a metodei folosite creează premisele unor neîmpliniri. Astfel, urmărirea stăruitoare a momentelor componente ale unei scene onirice rămîne oarecum exterioară, sintagmatică, simpla consemnare a prezenței acestora, legate de anumite formulări, devine monotonă prin repetare. De pildă, constatarea că *somnium, somnus, quies, sopor* atestă visul sau că *nox, tenebrae* marchează timpul și *thalamus, torus, lectus, strata* indică locul nu ne face să înaintăm prea mult de la un autor și de la un text la altul. De altfel, punctul de vedere istoric în tratarea temei rezultă doar indirect, din orînduirea cronologică a poeziilor și din unele titluri ale capitolelor bibliografice, admirabil alcătuite, de la sfîrșit. Respectul textului duce la o folosire excesivă a citatelor, care ajung să se substituie adesea gîndirii critice a autorului.

¹ Un argument în favoarea valorii generale a lui *uideor* îl poate constitui și folosirea acestuia ca formulă introductivă a unui vis sau a momentelor acestuia. Cf. de ex. Ennius, I, v. 39, 41, 44; Verg., *Aen.*, II, v. 271, 279; III, 150; IV, 557; V, 637, 722; VIII, 33; Silius Italicus, III, v. 167, 183; X, v. 181; Statius, *Theb.*, II, v. 100—101; V, v. 134—135; IX, v. 583; Claudian, *In Ruf.*, II, v. 329—330 etc.

Caracterul cu precădere narativ-descriptiv al lucrării, dublat, ce e drept, de un aparat filologic remarcabil, face din ea mai degrabă un fel de antologie comentată a temei onirice în epica latină.

Privită în ansamblu, cartea lui Ant. Grillone satisface mai cu seamă prima parte a subtitlului, „tehnica”, judecățile generalizatoare și estetice rămânând risipite în noianul „analizei interne” sau, în orice caz, propuse meditației cititorului.

Dar oare nu se realizează tocmai în acest chip unul din dezideratele cercetării literare deschise, nelimitate, afirmat tot mai mult în ultima vreme, anume acela de a face din orice contribuție instrumentul cercetărilor viitoare?

Și, sub acest aspect, considerăm că lucrarea lui Ant. Grillone își justifică utilitatea.

M. Nichita

G. GUȚU, *Publius Vergilius Maro. Studiu literar*. București, Editura Univers, 1970, 323 p. în 16°.

Subtitlul cărții de curând apărute a lui G. Guțu despre principalul poet al Romei nu-i, desigur, întâmplător. Precizând că-și propune să ofere publicului un „studiu literar” (potrivit cu caracterul colecției unde lucrarea sta să apară), autorul a vrut să-și prevină cititorii că n-avea de gând să epuizeze problemele pe care le pun fie personalitatea, fie opera poetului *Eneidei*. Nici într-o privință, nici în cealaltă, cele trei sute de pagini ale scrierii nu puteau aduce, de altă parte, belșug de erudiție și minuțioase analize de texte. Referințele la contribuțiile fără număr închinat lui Vergiliu de când există o istorie a literaturii latine sînt rare, și rare încercările de a descoperi aspecte necercetate și frumuseți nebănuite într-o operă studiată ca puține altele. În schimb, ceea ce și-a propus autorul și a izbutit într-o măsură pentru care se cuvine lăudat fără reținere e — cum singur spune în încheierea cărții — „să apropie pe cititorul român de acest mare spirit și de arta lui, să-l facă înțeles și iubit”.

Pentru un asemenea scop, calea aleasă e și cea mai simplă și cea mai potrivită. După cîteva pagini în care se ocupă de obârșia lui Vergiliu, de educația și de începuturile-l literare, autorul urmărește producția „canonică” a poetului, de la *Bucolice* — prin *Georgice* — pînă la *Eneida*. Ordinea tratării e astfel cronologică, dar, cum toată lumea știe, ea corespunde în egală măsură unui proces de maturizare artistică și spirituală, unei evoluții care avea să facă din cîntărețul elegant al crîngurilor și al pajiștilor smălțate de flori pe crainicul virtuților strămoșești, profet inspirat al misiunii și al măririi Romei. Pentru a face sensibilă această transformare, dar mai ales pentru a ne permite să ne apropiem de frumusețea celor trei compuneri în ambianța proprie fiecăreia și în lumina telurilor artistice urmărite, G. G. recurge, de la caz la caz, la o expunere pătrunzătoare a intențiilor poetului, susținută de o analiză a structurii fiecărui poem și de o interpretare delicată a pasajelor celor mai expresive. Întreaga lucrare ni se înfățișează astfel ca un comentariu perpetuu al poemelor studiate, purtînd mai puțin asupra unor date de fapt sau particularități de limbă ori versificație, și mai mult asupra valorii lor artistice: acele frumuseți poetice și muzicale a căror acumulare face din opera vergiliană o reușită fără seamă a poeziei latine, iar din autorul ei o figură de prim plan a literaturii universale.

Dacă, așa cum mărturisește, G. Guțu și-a propus să revele publicului român măreția scriitorului antic și să-l familiarizeze cu o operă a cărei importanță în patrimoniul culturii

umane greu ar putea fi exagerată, scopul său e atins¹. Inteligentă și sensibilă, scrisă cu nerv și, nu mai puțin, cu eleganță, monografia pe care ne-o oferă — la mulți ani după cartea, și ea frumoasă, despre Seneca — vine să umple un gol al publicațiilor noastre de specialitate, între care lucrările de inițiere în frumusețile literaturilor clasice se numără pe degetele de la o mână.

Din acest punct de vedere, scrierea pe care-o semnalează îmbracă valoarea unui avertisment. Ea vine să amintească tuturor celor ce și-au închinat viața studiului antichității (și care-s încă atât de puțini!) că au o datorie față de publicul mare al acestei țări, a cărui sete de a cunoaște e de-a dreptul impresionantă, dar căruia — din vina, poate, a dezorientării editurilor, dar și din lipsa unei atitudini ferme a criticilor, profesioniști ori ba, îngăduitori cu toate ineptiile — i se oferă prea de multe ori produse de o valoare contestabilă, când nu de-a dreptul nulă. E ceva de făcut în această direcție, și răspunderea e a tuturor celor ce țin un condei în mână.

D. M. Pippidi

STEFAN BORZSÁK, *P. Cornelius Tacitus, der Geschichtsschreiber* (Sonderausgaben der Paulyischen Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft). Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1968. Col. 373—512.

În volumul IV din primul „șir” al Realencyclopediai lui Pauly, apărut în 1900, sub numele *Cornelius* (395), Ludwig Schwabe publica un lung articol închinat autorului *Analelor*, conștiincios și informat, dar atât de sărac în idei și puncte de vedere personale încât o simplă privire asupra literaturii tacitiene apărute în ultimele decenii arată fără putință de îndoială că, în ciuda utilității lui indiscutabile, articolul n-a stîrnit decît puține discuții și n-a exercitat nici cea mai mică influență. Chiar mai bun de-ar fi fost, de altă parte, la aproape trei sferturi de veac după publicare, studiul în chestiune avca nevoie de întregiri și rectificări, a căror alegere și prezentare au fost încredințate de editori profesorului Stefan Borzsák de la Facultatea de litere din Debrecin, „tacitolog” prețuit și director al cunoscutelor *Acta classica* editate de Seminarul de filologie veche al aceleiași universități.

Noul studiu, tipărit în volumul al XI-lea al seriei suplimentare, îmbrățișează fără excepție aspectele de căpetenie ale operei lui Tacit, fără a exclude discuțiile prilejuite de obir-

¹ Aceasta nu înseamnă că în unele privințe n-ar fi fost mai mult de spus sau că judecățile exprimate de autor s-ar învrednici toate de o adeziune necondiționată. Personal, aș avea obiecții împotriva modului sumar cum a fost rezolvată problema deosebit de importantă a compunerilor vergiliene anterioare *Bucolicelor* sau aceea a legăturilor poetului cu Siron. Mi se pare, de asemeni, că s-ar fi putut da unele indicații cu privire la relațiile lui literare, altele decît amicitia cu Maecenas și cu August. Deși, ici și colo, aluziile la ideile filozofice ale lui Vergiliu nu lipsesc, o privire asupra evoluției lor — de la epicureismul tinereții la stoicismul anilor tîrzii — ar fi completat în chip fericit portretul spiritual al poetului, cu atât mai mult cu cît nu-i vorba, se știe, de un simplu joc intelectual, ci de o adevărată și treptată conversiune la valorile etice și civice care însuflețesc opera-i de maturitate. În sfîrșit, socot că o evocare mai susținută a împrejurărilor istorice în care s-a desfășurat viața lui Vergiliu ar fi încadrat util analizele literare asupra cărora se concentrează îndeosebi atenția autorului. Din acest punct de vedere, *Bucolicele* și *Georgicele* au parte de un tratament privilegiat, ceea ce explică poate și faptul că, în judecata celui ce scrie, acestea sînt părțile cele mai reușite din carte, în raport cu scopul urmărit. În ansamblu, analiza *Eneidei* e mai săracă, în ciuda paginilor mișcătoare scrise despre cartea a IV-a, mai ales.

șia și de cariera istoricului pînă la moartea lui Domițian. În ordinea aleasă de autor, care e și ordinea articolului lui Schwabe, paragrafele în care se împarte studiul sînt următoarele: I — privire critică asupra bibliografiei tacitene din ultimii șaptezeci de ani; II — numele istoricului; III — viața și cariera publică; IV — VIII — *Agricola*, *Germania*, *Dialogus de oratoribus*, *Historiae*, *Annales*; IX — problema izvoarelor; X — arta scriitoricească, concepția istorică, religia; XI — limbă și stil; XII — proza ritmică; XIII — transmiterea textului și soarta postumă.

Nu numai despre primul paragraf, în special, dar despre articol în întregul lui trebuie spus că reprezintă o contribuție de seamă la cunoașterea modului cum Tacit și opera lui se reflectă în literatura contemporană de specialitate. Informația autorului e extrem de întinsă, dar această masă considerabilă de date și de păreri nu ne e servită de-a valma, așa cum se întîmplă de prea multe ori în articolele de enciclopedie¹, ci trecută prin filtrul unei judecăți personale, vădind nu numai o desăvîrșită familiaritate cu opera istoricului latin, dar și o cîntărire conștiințioasă a tuturor lucrărilor folosite. Lucrul se vede din întinderea inegală a paragrafelor, în funcție de stadiul prezent al cunoștințelor despre fiecare problemă cercetată, se mai vede și din împrejurarea că — potrivit cu natura subiectelor — ceea ce se oferă cititorului nu-i numai opinia cutărui sau cutărui cercetător, oricît de important, ci propria părere a autorului, la capătul unui examen atent al întregii informații.

O privire rapidă asupra textului arată concluziile la care s-a oprit Borzsák în cîteva chestiuni controversate. În privința numelui istoricului roman, de pildă, nici un progres nu s-a realizat pînă în ultima vreme. Cu cuvintele lui Concetto Marchesi, „pare... che un destino abbia voluto in ogni modo occultare il prenome dello storico, che anche in provincia, dai suoi governati, era detto soltanto Cornelio Tacito”. Tot atît de nedecisă e și problema locului de baștină al autorului *Analelor*, cu privire la care, dacă cei mai mulți înclină să creadă astăzi că venea de undeva din nord, preferințele se împart încă între Gallia Cisalpină și Gallia Narbonensis. La rîndul lor, părtașii primei ipoteze se împart în cei ce vād în Tacit un transpadan, fără altă precizare, și apărătorii unei obîrșii patavine, în favoarea căreia Koestermann, între alții, a adus în repetate rînduri argumente serioase. Cît privește presupunerea că familia istoricului ar fi fost de fel din Narbonensis, și mai precis Vasio (azi Vaison-la-Romaine), se știe că principalul ei susținător e Syme, dar că adeziunile de care s-a învrednicit sînt încă rare. Cu privire la data consulatului, B. se oprește la cea de-a doua jumătate a anului 97 (în tovărășia lui Q. Glitius Atilius Agricola); tot așa, proconsulatul Asiei ar fi din 112/113, cum s-a propus altădată de Suskin și se admite astăzi și de Syme.

Cum s-a arătat înainte, analiza operelor începe cu paragraful IV, într-o ordine care situează *Dialogus de oratoribus* după *Agricola* și *Germania*. *Istoriile* și *Analele* continuă șirul, fiecă scriere beneficiind de o analiză incomparabil mai adîncită decît în articolul lui Schwabe. În legătură cu *Dialogul*, se expun îndelung argumentele în favoarea sau împotriva paternității lui Tacit (de care B. personal nu se îndoiește); se examinează și problema datei, în privința căreia se consideră dovedit că n-ar putea fi anterioară anului 102 (consulatul lui Fabius Iustus), nici posterioară anului 107 (părerea lui Syme împărtășită de Barwick).

Mai puțin fermă apare opinia autorului în privința numărului total al cărților din *Istoriile* și *Anale*, în legătură cu care, dacă la p. 443 se face presupunerea că prima lucrare ar fi numărul 14, iar a doua 16 (domnia lui Nero rămînînd neisprăvită), în alt loc (p. 472) se admite — fie și numai ca probabilă — ipoteza lui Wölfflin despre o construcție hexadică a întregului.

¹ Astfel, ca să nu citez decît o pildă, vastul articol al lui Christo Danoff, *Pontos Euzeinos* (RE, Suppl. IX, col. 866—1176), a cărui coplesitoare bogăție de informații și referințe s-ar fi cuvenit intrucitva judecată și ierarhizată, înainte de a fi oferită cu hurta cititorului lipsit de orientare.

Cu privire la data operelor de căpetenie, se admite anul 109 pentru *Istoriei*, dar se evită o luare de poziție hotărâtă în privința *Analelor*. O prudență egală se manifestă și în privința insolubilei probleme a izvoarelor, ocupația predilectă a altor generații de filologi, din zilele lui Knabe și ale lui Fabia. Scepticismul profesat de Syme în legătură cu posibilitatea de a se obține rezultate satisfăcătoare e astăzi al celor mai mulți, dar nu împiedică pe alții să persevereze, încurajați poate tocmai de îndemnurile circumspecte ale învățatului englez: „a limited approach, without haste for certitude, may not be wholly unremunerative” (*Tacitus*, I 180).

Despre arta scriitoricească a lui Tacit, ar fi mai multe observații de făcut asupra cărora n-am răgazul să mă opresc. Aș vrea doar să relev că atunci când, cu Syme, B. semnalează ca mijloace de căpetenie ale narațiunii tacitiene „structure, digression, comment and speech; and not least, omission” (col. 484), o preocupare de exactitate l-ar fi obligat să amintească tentativa mai veche a celui ce scrie aceste rânduri de a distinge, în tehnica portretistică a autorului latin, moduri de exprimare și procedee de caracterizare al căror interes a fost și continuă a fi recunoscut fără rezerve de numeroși cunoscători ai problemei². În aceeași ordine de idei, nu pot decât să-mi exprim mirarea față de faptul că, pentru B., contribuțiile mele la cunoașterea personalității și domniei lui Tiberiu reprezintă o „apologie” (ca monografia lui Kornemann, între altele). Dacă prin aceasta înțelege că aș fi urmărit, cu orice preț, o reabilitare a urmașului lui August, judecata e nedreaptă și arbitrară³. Ceea ce am încercat, după puteri (ca alții înaintea mea, dar mai ales după mine), e o apreciere obiectivă a operei de guvernământ a împăratului, întemeiat pe ansamblul izvoarelor cu care se scrie astăzi istoria Principatului și, îndeobște, a Imperiului roman. Dacă, în aceste condiții, opinia pe care reușim să ne-o facem despre Tiberiu ori despre Claudiu, ca să nu citez decât aceste două exemple, diferă intrucitva de impresia pe care ne-o lasă citirea lui Tacit, aceasta nu înseamnă că eu și Kornemann (sau Marsh, sau Ciaceri, sau De Laet) am fi scris *apologii*, ci numai că unii istorici literari ar avea cite ceva de învățat de la istoricii fără alt calificativ (ca Syme, bunăoară, față de ale cărui scrieri B. profesează o admirație pe deplin îndreptățită).

Într-un studiu atât de bogat informat, la p. 483, acolo unde se vorbește de folosirea de către Tacit a cuvântării lui Claudiu în favoarea frunțașilor din Gallia Comata, surprinde lipsa din bibliografie a cărții lui Philippe Fabia, *La Table Claudienne de Lyon*, (Lyon, 1929), ca și a studiului lui Jérôme Carcopino, *La Table Claudienne de Lyon et l'impérialisme égalitaire*, în *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 159–199.

Rodul mai multor ani de muncă migăloasă, articolul lui Borzsák se recomandă prin calități certe, la care se adaugă darul de a prezenta curgător și elegant discuții aride, nu o

² E vorba, s-a înțeles, de volumul *Autour de Tibère* (București, 1944; a doua ediție, Roma, 1965), și în special de memoriul *Tacite et Tibère* (p. 11–87), în legătură cu care se cereau cunoscute măcar dările de seamă ale lui J.P.V.D. Baisdon (JRS, XXXVI, 1946, p. 168–173), Alfredo Passerini (Athenaeum, XXVI, 1948, p. 140–146), Albino Garzetti (Riv. Storica Italiana, LXVII, 1955, p. 74–77) și John Crook (Phoenix, XIII, 1959, p. 41).

³ În această ordine de idei, fie-mi îngăduit să citez, din lunga recenzie a lui Baisdon amintită în nota precedentă, citeva rânduri care privesc de aproape problema atinsă de Borzsák: „It is very hard indeed in this country to get access to a copy of P.'s valuable *Recherches sur le culte impérial*, published in 1939. It is to be feared that scholars will find it even harder to lay hands on a copy of the book here reviewed. Which will be a pity; for there is a novelty and unexpectedness about P.'s method of attack on the problems of Tiberius principate very different from the normal rehabilitation of Tiberius' reputation with which by now, scholars are wearily familiar” (p. 173). În același sens, vezi acum și cele scrise de Michael Grant, *Aspects of the Principate of Tiberius* (New York, 1950, p. VII) și Hatto H. Schmitt în apendicele bibliografic la cartea postumă a lui Ernst Kornemann, *Tiberius* (Stuttgart, 1960, p. 272).

dată fastidioasă. El va constitui pentru multă vreme introducerea cea mai potrivită în problematica tacitiană și, cu acest titlu, va aduce servicii reale istoricilor mai tineri sau mai vîrstnici ai literaturii latine.

D. M. Pippidi

RONALD SYME, *Ten Studies in Tacitus*. Oxford, Clarendon Press; Oxford University Press, 1970. 152 p. în 8°.

Despre locul ținut de Sir Ronald Syme în studiile cu privire la Tacit și la istoriografia romană îndeobște, e puțin de spus: acest loc e nu numai de prim plan, dar desigur unic, în sensul că nimeni dintre contemporani nu ne-a dat o contribuție mai importantă la cunoașterea operei și a personalității autorului *Analelor*, după cum sînt puțini aceia care au îndrăznit să cuprindă în preocupările lor probleme atât de felurite și de complicate ca acelea pe care le pune dezvoltarea scrisului istoric în antichitate, de la Sallustiu la Ammianus Marcellinus și la *Historia Augusta*.

Așa fiind, tipărirea laolaltă a celor zece studii care alcătuiesc volumul aci semnalat, apărute între 1949 și 1964 în reviste sau culegeri ocazionale din Anglia, Elveția și Republica Federală a Germaniei, trebuie salutată cu căldură, pentru valoarea netăgăduită a fiecăruia și, pe un alt plan, pentru înlesnirea astfel făcută cititorului. Să nădăjduim că într-un viitor apropiat o nouă culegere va veni să ne aducă — înmănunchate — și alte contribuții ale autorului la cunoașterea istoriografiei romane, începînd cu studiile prezentate la „întîlnirile” din Bonn închinat *Istoriei Auguste*, începute cu ani în urmă și a căror continuare ni se făgăduiește din mai multe locuri¹.

Din capitolele lucrării, singure patru au un caracter general, celelalte fiind mai curînd analize ale unor aspecte particulare ale operei tacitiene sau contribuții prosopografice la cunoașterea mediului social în care s-a desfășurat activitatea istoricului. Din prima categorie fac parte studiile: *The Senator as Historian* (reluat din volumul *Histoire et historiens dans l'antiquité*, publicat de Fundația Hardt din Vandoeuvres), *How Tacitus came to History* (conferință la Universitatea din Londra), *Tacitus on Gaul* (conferință la Universitatea din Liège) și *The Political Opinions of Tacitus* (conferință la Universitatea din Hanovra). Dintre cercetările de amănunt, e de semnalat în primul rînd capitolul IV: *Marcus Lepidus 'Capax Imperii'*, apoi capitolele V—IX, fiecare important în felul său, fiecare întemeiat pe acea neîntrecută cunoaștere a oamenilor și a împrejurărilor proprii Principatului, cu care ne-a obișnuit autorul: *Some Pisones in Tacitus*, *Personal Names in Annales I—VI*, *Obituaries in Tacitus*, *The Historian Servilius Nonianus*, în sfîrșit: *The Friend of Tacitus*.

Cum nu poate fi vorba să mă ocup de toate în amănunt, aș vrea să semnalez calitatea excepțională a comunicării de la Vandoeuvres: *The Senator as Historian* (reusită prezentare a trăsăturilor de căpetenie ale mentalității lui Tacit și a altor istorici romani, trecuți la îndeletniciri cărturărești după o parte din viață petrecută în Senat, pe cîmpuri de luptă sau în administrația provinciilor: cu optica, dar și cu orgoliul și cu prejudecățile grupului social din care

¹ Așteptarea aci exprimată avea să fie satisfăcută mai curînd decît ne așteptam. În momentul cînd dăm la tipar aceste rînduri, ne sosește culegerea — de care ne vom ocupa într-un volum viitor al revistei — *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, Clarendon Press, 1971.

faceau parte), apoi interesul tot atât de mare al studiului de amănunt: *Marcus Lepidus 'Capax Imperii'*.

În acesta din urmă, pornind de la judecata atribuită lui August în *Anale* I 13, 2, după care cel puțin trei membri ai Senatului ar fi fost vrednici (și, măcar unii, doritori) să ocupe la Roma puterea supremă („M(?) Lepidum dixerat capacem sed aspernantem, Gallum Asinium audum et minorem, L. Arruntium non indignum et si casus daretur ausurum”), Sir Ronald discută chestiunea de a ști dacă în primul personaj din serie trebuie să recunoaștem pe *Marcus* sau pe *Manius* Lepidus. Manuscrisul *Mediceus* prezintă în acest loc lecțiunea M (= Marcus); pe temeiul unui *codex Murbacensis* astăzi dispărut, cei mai mulți critici s-au simțit însă datori să schimbe pe M în M' (= Manius), ceea ce făcea să treacă aprecierea favorabilă a lui Augustus asupra unui personaj diferit, dintr-o altă ramură a aceleiași gens Aemilia. Amândoi sint oameni distinși al timpului lor, cu bogate cariere publice, ceea ce nu face decât să sporească încurcătura; de amândoi ar putea fi vorba nu numai în pasajul pe care l-am reprodus, dar și într-o serie de alte locuri din *Anale*, în care confuzia creată de editori prin înlocuirea lui Marcus prin Manius a făcut ca acestuia să i se pună în seamă toate faptele de merit și toate atitudinile măgulitoare. Era nevoie de o ascuțime deosebită și de o familiaritate desăvârșită cu personalul politic roman din zilele lui August și Tiberiu pentru ca — la capătul unui examen minuțios al tuturor textelor unde apare numele vreunuia din cei doi Lepidi — Marcus să fie restabilit în drepturi și să-și reia locul printre candidații îndreptățiți la puterea supremă. „As has been argued, — aflăm, pînă la urmă, — eight passages in the *Annales* should be taken from the inferior 'Manius' and restored to their rightful owner; these, along with three others where Marcus is named or alluded to (without the *praenomen*) combine to build up the picture of a senior statesman” (p. 39).

Ultimul studiu din volum de care mă țin dator să spun o vorbă e și ultimul din serie: *The Political Opinions of Tacitus*. Despre acest subiect s-au scris de-a lungul timpului zeci și sute de încercări — în general inconcludente. Noutatea metodei învățatului englez stă în aceea că nu se mulțumește să extragă din *Anale* sau *Istorie*, eventual din *Agricola* sau *Dialogul despre oratori*, un număr oarecare de pasaje socotite revelatoare pentru atitudinea lui Tacit față de Principat. Asemenea sonde nu lipsesc, firește, din capitol, și siguranța cu care au fost alese și interpretate ni se pare impresionantă. Dar atenția autorului se îndreaptă în primul rînd asupra reconstituirii atmosferei politice și morale a Romei în perioada dintre August și Traian. În acest context și ținînd seamă de tot ce în spusele istoricului are a fi socotit fie ca un loc comun al istoriografiei romane imperiale (exaltarea perioadei glorioase care fusese Republica, a cărei amintire transfigurată stăruie în conștiințe și însușește pe însetații de *prisca uirtus*), fie ca o expresie a *artei* scriitorului mai curînd decît ca un document al *convingerilor* lui intime, se cîntăresc indiciile și se analizează mărturiile. „The dramatic presentation of men and events — citim — discloses the author's devices and preoccupations, not his innermost sentiments. The speeches, though often a clue by their selection and emphasis, cannot safely be invoked to register his own opinions. And finally, as often and inevitably, save in the most direct and elementary forms of literary exposition, the man and the writer are not the same person” (p. 131).

Sîntem deci îndemnați să ne ferim a da cuvintelor o valoare absolută, să ne ferim de asemeni de a atribui lui Tacit declarații puse de el în gura cutărui împărat sau senator. Și-atunci? Atunci, s-ar putea răspunde, nedecis sau prudent în exprimarea opiniilor, istoricul se ferește să se piardă în speculații sau să formuleze programe. „Tacitus is elusive, and he affects the reticent manner proper to a historian” — sîntem sfătuiți să credem. „It is rare and remarkable when he introduces a personal avowal. Few among the Romans had the strength, the honesty, or the insight to liberate themselves from obsession with the past. If it was not the Republic that caught and hampered them, it was the epoch of Caesar Augustus. Discussing

Roman morals from the War of Actium to his own day, Tacitus, while coolly dismissing the Augustan programme of reform, traces the process of change and adds a testimony in conclusion: not all things were better in the old time" (p. 139).

Ceea ce urmează după aceste rînduri, pe aceeaşi pagină, se aplică deopotrivă lui Tacit şi exegetului său oxonian: „That is a quiet and masterly understatement”.

D. M. Pippidi

G. W. BOWERSOCK, *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1969. X—140 p. in 16°.

Noua carte a lui G. W. Bowersock (despre *Augustus and the Greek World*, vezi darea de seamă a Alexandrei Ştefan în Studii clasice X, p. 340—342) ilustrează, pe un plan special, o preocupare întrucîtva implicită în lucrarea precedentă a autorului: renaşterea culturii greceşti în cadrul Imperiului roman timpuriu. E vorba, mai precis, de înflorirea retoricii în secolul al II-lea e.n. — ceea ce manualele numesc „a doua sofistică” —, un capitol din istoria culturii antice despre care s-a scris destul de mult, dar care a fost studiat mai ales dintr-un punct de vedere tehnic-literar. Cercetări cu privire la originea socială a sofistilor mai renumiţi, la locul lor în societatea contemporană şi la legăturile unora din ei cu împăraţii sau cu autorităţile imperiale sînt rare. Exemplul lui A. Boulanger, care încă din 1923 închina lui Aelius Aristide o teză importantă, sau al lui P. Graindor, biograf pasionat al lui Herodes Atticus şi al familiei lui, n-au găsit imitatori, ceea ce face că — şi din acest punct de vedere — lucrarea de care mă ocup are a fi socotită binevenită.

Cum sîntem lăsaţi să înţelegem, cele nouă capitole ale cărţii au fost concepute ca tot altfel conferinţe, rostite ocazional la unele universităţi din Anglia, Canada şi Statele Unite. N-avem deci a face cu o expunere exhaustivă şi continuă, înfăţişînd fără omisiuni ansamblul problemelor ridicate de subiect, ci cu examenul avizat al unora din multele aspecte pe care le înfăţişează studiul celei de-a doua sofistici. De altă parte, n-a fost în intenţia autorului să se ocupe de toate personalităţile într-un fel sau altul legate de acest curent literar, ci numai de retorici catalogaţi în scrierea lui Philostrat, *Vieţile sofistilor*.

Ultima împrejurare explică întrucîtva planul lucrării, care se deschide cu o privire asupra personalităţii lui Philostrat, în cadrul epocii lui, şi continuă cu alte opt capitole intitulate: *Cetăţile sofistilor*, *Privilegii speciale*, *Sofişti şi împăraţi*, *Prestigiul lui Galenus*, *Prieteni romani ai sofistilor*, *Certuri profesionale*, *Cercul Iuliei Domna*, *Alle personalităţi literare*.

Fără să intre în amănuntele spinoaselor probleme ridicate de activitatea şi cronologia celor trei Philostrati a căror amintire stăruie în texte, B. se rialiază părerii după care cel mai vîrstnic din ei ar fi nu numai autorul *Vieţilor sofistilor*, dar şi al biografiilor speciale consacrate lui Apollonios din Tyane. Originar din Lemnos, activitatea lui s-ar fi desfăşurat în cea mai mare parte sub Septimius Severus, chiar dacă a continuat să trăiască pînă-n zilele lui Filip Arabul. Apartenenţa lui la ceea ce s-a numit „cercul” Iuliei Domna nu ridică obiecţii, chiar dacă alte aspecte ale acestui cenaclu literar şi filozofic trezesc îndreptăţitele rezerve ale autorului. În privinţa destinatarului lucrării, dedicată, cum se ştie, unui Gordian — ὁ λαμπρότατος ὕπατος —, B. înclină să creadă că e vorba de Gordian I, guvernator al Achaiei în vremea cînd Philostrat îşi scria *Vieţile*, cu multă probabilitate la Atena.

Cum se observă cu dreptate la p. 10, „the Second Sophistic is distinguishable and new not because it introduced a new type of person into literature and history, but rather because in the second century a type, long in existence, became so widely diffused and enjoyed

such unprecedented authority". Justețea acestei afirmații e învederată de rapida trecere în revistă a orașelor pe drept considerate drept centre culturale prin excelență: Atena, Smyrna și Efesus. În fiecare din ele sofistii desfășoară o activitate ale cărei ecouri depășesc limitele teritoriului respectiv, ajungând pînă la Roma; în fiecare, un localnic ilustru se ridică prin talentul său la o glorie care se răsfrînge asupra patriei mîndre de un asemenea fiu: Herodes Atticus la Atena, Damian la Efes, Rufinus la Smyrna.

Capitolul al II-lea se ocupă, cum era firesc, de viața acestor corifei (și a altora, mai puțin cunoscuți), căutînd să fixeze, în cazul fiecăruia, locul de baștină, etapele carierei și legăturile cu orașele unde și-au petrecut viața. Informațiile sînt cele oferite de Philostrat, de propriile lor scrieri și, de la o vreme, într-o măsură tot mai mare, de inscripțiile pe care autorul le folosește cu discernămint (în legătură cu C. Iulius Quadratus Bassus, din Pergam, consul suffect și titular al unei întregi serii de comandamente militare în prima treime a secolului al II-lea — cu multă probabilitate coborîtor al unui Iulius Quadratus trăitor în zilele lui August și înrudit cu retorul Iulius Bassus, pomenit de autorul *Suasoriilor* —, la bibliografia citată de B. e de adăugat acum importantul studiu al lui Christian Habicht din *Allertümer von Pergamon*, VIII 3, p. 43—53). În ciuda nedumeririlor care stăruie cu privire la anumite înrudiri sau la anumite etape ale carierei publice ale unuia sau altuia, e tot mai evident că oameni ca Polemon din Smyrna, Aristocles din Pergam, Marcus din Bizanț — ca să nu mai vorbim de Favorinus din Arles sau de Zeuxidamos din Hierapolis — au jucat un rol important în societatea timpului lor, contribuind la renașterea unei susținute vieți intelectuale în Orientul grec și slujind ca mijlocitori influenți între supușii răsăriteni ai Romei și autoritățile imperiale.

Sub acest raport, e deosebit de interesant capitolul al III-lea al lucrării, în care se vorbește de privilegiile uneori exorbitante cerute și obținute de unii retori celebri de la împărății cu care întrețineau legături personale. Problema e examinată și în capitolul al IV-lea, anume închinat solitudinii arătate de principi unor reprezentanți de seamă ai intelectualității elenice din timpul lor: de la Antonius Musa și Areios din Alexandria, protejați de Augustus, pînă la cei trei fii ai lui Damian din Efes, ajunși toți — prin mila împărătească — dregători și consuli sub dinastia Severilor.

În aceeași ordine de preocupări se încadrează capitolele V—VI, consacrate, respectiv, strălucitei cariere a lui Galenus (originar din Pergam, dar stabilit la Roma ca medic al lui Marcus Aurelius și al principalelor familii din capitală) și legăturilor de prietenie întreținute de diverși retori renumiți fie cu magistrați sau promagistrați îndeplinind misiuni în provinciile răsăritene, fie cu alți membri influenți ai aristocrației romane contemporane.

Aceiași oameni, de altă parte, participînd în chip intens la luptele politice ale vremii lor și obsedați de o ascensiune pe scara socială căreia de la o vreme nu i se mai puneau stavile, nu se sfiau să polemizeze între dînșii cu îndrjire, nedînd înapoi de la invective, nici de la calomnii. În capitolul al VII-lea, B. citează, cu titlu de exemple, cîteva din aceste „dispute profesionale” (cum le numește), înainte de a se ocupa — în capitolul al VIII-lea — de problema mult discutată de istoricii literari dacă Iulia Domna a grupat într-adevăr în jurul ei un număr oarecare de filozofi și literați — și pe cine anume. La prima întrebare, răspunsul autorului, întemeiat pe informații oferite de Philostrat și de Cassius Dio, e afirmativ. Mai greu e de ajuns la o încheiere privind componența ceneacului, în legătură cu care nu se pot face decît presupuneri incontrobabile. Nu fără dreptate G.B. se arată sceptic față de listele pe care de aproape un veac învățații și le transmit unul altuia și în care figurează toate numele mari ale vremii. După el, „mobility, geographical and social, was one of the prime features of the Second Sophistic in history. From fame and influence in great cities of the East, like Athens, Smyrna, or Ephesus, the greater Sophists passed into the Roman civil service, often by way of prestigious professorships at Athens or Rome. *They had more to do than edify an empress...*” (p. 109).

Ultimul capitol evocă, în treacăt, figurile citorva „oameni de litere” ai timpului, filozofi, ca Dion din Prusa și Lucian, sau istorici, ca Arrian și Dion Cassius Cocceianus. Trei apendici reiau cu amănunte unele probleme abia atinse în text : personalitatea lui Secundus, „filozoful tăcut”; itinerariul călătoriei lui Polemon în tovărășia lui Hadrian (pe baza traducerii arabe a tratatului acestui autor : *Physiognomica*); în sfârșit, data morții lui Fronto, consul în 143, prieten și corespondent al lui Marcus Aurelius.

Un indice de nume proprii și o întinsă bibliografie completează interesanta lucrare, după parcurgerea căreia cititorul nu poate să nu împărtășească judecata întemeiată a autorului : „In an age which had a strong taste for the artificial brilliance of the sophists, the role which they had had for centuries in society and politics became conspicuous and stunning. The Graeco-Roman *oikoumene* permitted them to have international prestige; and as in the old days the rhetors had associated in official and unofficial relationships with the leaders of the Roman aristocracy, so now they are found in similar relationships with the monarchs of the Roman Empire. It could be argued without apology that the Second Sophistic has more importance in Roman History than it has in Greek Literature”.

D. M. Pipidi

MAURICE TESTARD : *Saint Jérôme. L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain* (Collection d'Études anciennes, publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé). Paris, Les Belles Lettres, 1969, 242 p. in 16°.

„Saint Jérôme — observă autorul, în fruntea lucrării aci semnalate — est un auteur peu familier au grand public, même cultivé. Son œuvre, difficilement accessible jusqu'à une date récente, reste méconnue. L'histoire de l'art a fait plus que ses écrits, pour populariser sa figure austère et tellement originale; la peinture et la sculpture l'ont également traité comme un personnage de légende et toujours en vertu d'une intuition très juste de l'homme, sous des traits excessifs : exténué par les jeûnes ou coiffé par les baroques du chapeau cardinalice !”

Acceastă judecată a lui Maurice Testard, cu totul întemeiată, explică, mi se pare, și țelul și planul ultimei sale cărți : popularizarea unei figuri de seamă din istoria Bisericii apusene cu mijloace care se depărtează întrucâtva de căile bătute ale erudiției literare. În loc să închine lui Hieronym un op copios, încărcat de amănunte și de referințe, cum desigur nu i-ar fi fost greu s-o facă, învățatul belgian a preferat să-i evoce figura într-o cărțuie lipsită de aparat, dar scrisă cu un condei sprinten și străbătută de o ascuțită înțelegere a omului și a împrejurărilor în mijlocul cărora și-a realizat vocația.

Ceea ce ni se oferă, în aceste condiții, e în primul rând un portret moral al învățatului și al ascetului, cu însușirile și slăbiciunile lui, cu prietenii care i-au împodobit viața și cu inimițiile care nu i-au lipsit și care explică o atît de mare parte din opera sa scrisă. „Luarea-aminte arătată omului — se relevă cu finețe în Cuvîntul înainte — care e regula citirii umaniste, ne îngăduie să pătrundem adînc în intimitatea scriitorului. Hieronym încetează de a fi numai pitoresc : devine emoționant. Povara sa de slăbiciuni nu-l despoaie de aureolă, ci-l apropie numai de marea mulțime a oamenilor. Sfințenia nu-i stătea în fire și dobîndirea ei n-a fost pentru el lesnicioasă ; a fost nevoie, pentru a ajunge pînă la ea, de luptă și de har”.

Etapale frămîntatei cariere sînt urmărite, în cartea pe care o analizez, pînă la o vreme în ordine cronologică : după copilăria petrecută la Stridon și anii de învățătură la Roma,

călătoria în Orient, care marchează începuturile unei vieți ascetice și intelectuale, apoi revenirea trecătoare în capitală, ca om de carte angajat într-un vast program de tălmăciri ale *Scripturii* și, nu mai puțin, ca dascăl spiritual al unui grup de discipoli aleși. În sfârșit, stabilirea definitivă la Betleem — zăbavă rodnică în ctitorii de tot felul —, unde avea să-și sfârșească zilele înainte de a fi înfrânt pacea.

Alte capitole ale lucrării au un caracter sistematic, în sensul că în ele se examinează, pe rând, activitatea de traducător și de exeget a lui Hieronym, apoi contribuțiile lui ca istoric al propriei vremi, ca epistolograf și ca polemist. În încheiere, cercetarea poartă asupra valorii operei ca document al amurgului lumii vechi, asupra răspunderii creștinilor în căderea imperiului, schițându-se și o comparație între Hieronym și Augustin: „le docteur et le pasteur”.

Toate aceste grave subiecte sînt, firește, abia atinse în puținele pagini pe care autorul le avea la dispoziție. N-avem deci a căuta în carte mai mult decît indicații sumare despre probleme a căror deslușire ar fi cerut mai multă luare-aminte și mai mult răgaz. Oricum, pentru o primă luare de contact cu opera și cu personalitatea unui părinte al bisericii reprezentativ în mai mult de o privință, lucrarea profesorului Testard e o bună călăuză. Interesul ei e sporit de *textele alese* care completează volumul (130 de pagini din 240, cite numără în-tregul), a căror parcurgere oferă cititorului posibilitatea unei apropieri neîntîrziate de scrisul autorului cercetat. E vorba de lungi pasaje spicuite mai ales în corespondență, interesante pentru poziția lui Hieronym în cîteva probleme controversate de dogmă și de comportare, pentru informațiile istorice cuprinse în ele, dar mai ales pentru înțelegerea nemijlocită a omului și a scriitorului. În ciuda unor însușiri puțin comune și a meritelor incontestabile, omul — de ce n-am spune-o — nu-i simpatic. Cît privește scriitorul, sper să nu scandalizez pe nimeni mărturisind că-i prefer pe Seneca ori pe Tacit.

D. M. Pippidi

LLOYD W. DALY, *Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages*, Bruxelles, 1967, 99 p. (Collection Latomus, vol. XC.)

Închinată memoriei magistrului W. A. Oldfather, inițiatorul excelentului *Index Apuleianus* din 1934 (la care a colaborat și discipolul), cartea lui Daly tratează un subiect în aparență minor: utilizarea ordinii alfabetic în cataloage și în liste de tot felul constituie o temă importantă doar pentru bibliotecari, lexicografi, bibliografi etc. Cînd însă textele pot fi emendate sau mai bine interpretate ținînd seamă de alfabet, ne convingem că problema nu e chiar atît de lipsită de însemnătate. Iată două exemple. În *Corpus inscr. Lat.*, 2, 2477, găsim o listă de zece orașe din Spania; primele șapte încep, la rând, cu literele *a, b, c, e, i, l*, ultimele două cu *q* și *t*; pe locul al optulea se citește *Aebisoc*, întrerupîndu-se șirul alfabetic: e limpede că trebuie acceptată corectura *Nebisoc*. În listele de nume ale diverselor fructe date de Macrobiu, de pildă la struguri (*Saturnalia*, 3, 20, 7), primele 22 de specii sînt în ordine alfabetică de la *aminea* pînă la *uariola*, după care urmează *lagea*: evident, nu e al 23-lea soi, ci un atribut al numelui precedent (deci *uariola lagea*). Amintesc și „dezordinea” din lexiconul lui Suidas (păstrez denumirea tradițională din motive... morfologice), unde după δ vin α , ϵ , ζ , η , ι , după ξ vin θ și ω , după τ vin σ și υ ; explicația e cunoscută de mult (autorul — sau autoarea — urmează pronunția vremii sale), dar poate mai puțini știm că aceste *i* ordini alfabetic datorăm denumirile de *epsilon*, *omicron*, *omega* și *ypsilon*, pentru a le deosebi, adică, de omofonele învecinate. Precum se vede, o lucrare ca a lui Daly nu era superflua.

Studiul epuizează, în granițe rezonabile, materialul oferit de antichitate, semnalează faptele importante din evul mediu și se oprește, în principiu, la apariția tiparului.

În introducere (p. 9–14), Daly subliniază posibilitatea „alfabetizării” pentru limbile care folosesc scrierea feniciano-greco-romană (și cele derivate din ea, ca scrierea chirilică), spre deosebire de scrierea chineză de exemplu, unde caracterele se clasifică în dicționare etc. fie după pronunția cuvintului, fie după forma ideogramei sau după numărul de linii din care e alcătuită fiecare.

Originile alfabetizării (p. 15–26), folosința ordinii alfabetice (p. 27–84) sînt legate mai ales de erudiția alexandrină și de lexicografie, care începe în sec. al III-lea î.e.n. (*Papyrus Hibeh* 172, din anii 270–230), adică mult mai devreme decît se credea. E adevărat că referirile la ordinea alfabetică nu sînt prea frecvente în antichitate, dar faptele sînt destul de abundente: grecii o utilizează, în diverse domenii, începînd din acel secol. E de asemenea normal ca primele liste alfabetice să se rezume la a clasa cuvintele ținînd seamă numai de inițiala lor, ori de primele două litere, rareori de trei. De aceea un text ca al lui Harpocration (sec. I–II e.n., păstrat însă în manuscrise din sec. XIV–XV), în care ordinea alfabetică e cvasiabsolută, e suspect de o „rearanjare” mult ulterioară. În diferite liste din *Istoria naturală* a lui Pliniu, s-a detectat uneori ordinea alfabetului grecesc (al sursei !), de obicei numai după prima literă. Fabulele esopice sînt orînduite (în sec. I–III e.n.) după întîiul substantiv, cîteodată însă și după cuvinte ne semnificative ca ἐν, ἔχων, ὄρε. Epigramele lui Meleagru, multe piese din *Antologia Palatină*, sentențele extrase din comedii ale lui Menandru și ale lui Publilius Syrus sînt și ele în ordine alfabetică: aranjamentul pare posterior lui Aulus Gellius.

Tot în Egiptul ptolemaic și apoi în administrația greco-romană a provinciei apar listele alfabetice de contribuabili: „catalogage” acestea de un tip special le imită pe ale bibliotecii din Alexandria (începute de Calimah).

La Roma, ne putem mira că ordinea alfabetică e prezentă încă din *Asinaria* lui Plaut. (865–866; cf. și 693–694), dar succesiunea alfabetică din manuscrise a comediiilor plautine se datorează, probabil, lui Varro, care le citează în același fel și pe ale lui Naevius (*L. L.*, 7, 107–108). Total neașteptată e ordinea alfabetică în catalogul eroilor din *Eneida* (7, 641 sqq.; numai Messapus e deplasat), descoperită, e drept, abia în 1919 ! Merită să fie semnalată lista de cuvinte a gramaticului Phocas (GLK, 5, 410–439); după cele terminate în vocalele a, e, o, u, vin numele care sîrîrșesc cu al, um, en, ar, er, ir, or, ur, as, es, is, os, us, az, ex, t: un autentic dicționar i n v e r s !

Alfabetizarea se intensifică neconștient în literatura greacă tîrzie (apoteagmele lui Plutarh) și bizantină (*Gnomologium Vaticanum*, florilegiile creștine, *Basilicalele*). Epitoma *Etnicelor* lui Stephanus din Bizanț e în ordine alfabetică absolută, dar evoluția nu e liniară și nici achiziția definitivă: Photius ține seamă numai de prima sau de primele două litere, *Etymologicum Genuinum* (tot din sec. IX) de primele trei, cu secvențe intercalate mai tîrziu.

Glosarele și lexicele latine medievale sînt clasate de obicei tot numai după prima literă, mai rar după două sau trei. Glosarul latino-grec numit al lui Pseudo-Philoxenus grupează cuvintele în ordinea oarecum stranie A B G (!) D E F I C (!) L etc., iar în așa-numitele *glossae affatim* succesiunea cuvintelor e determinată de prima literă și de prima v o c a l ă următoare, astfel că glose începînd cu *fla* și *fra* pot preceda cuvinte începînd cu *fa*. Și colecțiile medievale de proverbe latinești sînt aranjate alfabetic (de obicei numai după prima literă) în rubrici alfabetizate și ele, ca *amicitia*, *amor*, *ars* etc.

Numai în parte e ciudat faptul că în cataloagele bibliotecilor medievale nu găsim ordinea alfabetică înainte de sec. al XII-lea: cînd o bibliotecă avea doar o sută sau două sute de volume, găsirea unei anumite cărți nu era o problemă dificilă. Nici în administrația propriu-zisă ordinea alfabetică nu e generalizată: abia registrele financiare ale Vaticanului o vor relua, ca și întîiul tratat de contabilitate (al lui Luca Pacioli, Veneția, 1494).

Într-al patrulea capitol (*The Process of Alphabetizing*, p. 85—90), Daly răspunde întrebării firești: de ce nu s-a realizat în antichitate și în evul mediu ordinea alfabetică absolută? „... such tasks of arrangement could only be carried out with the help of cards or slips such as we use for this purpose. The question may fairly be raised as to whether such an extravagant use of papyrus or parchment may reasonably be supposed to have been made, and I do not think that the question can be answered in the affirmative” (p. 86). Fișele, așa cum le folosim astăzi, apar întâia oară în *Auctorum et Materialium Index Librorum Graecorum manu scriptorum Bibliothecae ueteris Vaticanae alphabetico ordine digestus et tribus tomis distinctus, confectus ab Illmo Dno Leone Alaccio, scriptus a Laurentio Portio eiusdem Bibliothecae Scriptore Graeco* (Allacci moare în 1669): numele autorilor și titlurile cărților au fost scrise, într-o ordine oarecare (probabil, după așezarea lor în rafturi), pe coli obișnuite, care au fost apoi tăiate în „fișe”, clasate alfabetic și lipite de foile volumelor unde se păstrează și astăzi. Dar cum se proceda înainte? Se rezerva cite o filă pentru fiecare literă a alfabetului; pe fiecare foaie erau notate cuvintele sau numele proprii etc. în ordinea în care apăreau în „text”; când se umplea o filă, se începea alta care, eventual, era intercalată, în momentul legării manuscrisului, la „locul” ei. De aceea în glosare etc. găsim adesea file neumplute pînă la capăt — și de aceea în majoritatea cazurilor listele vechi grupează lemele numai după prima literă.

Daly citează în epilog (p. 91—92) unul din întilele dicționare englezești, *Table Alphabetical* a lui Robert Cowdrey (1604), dar observă că încă în 1570 apăruse cel mai vechi dicționar de rime (al lui Peter Levins), de fapt un dicționar invers, care se ghidează însă după *p r o n u n Ț i* a silabei (sau silabelor) finale. Abia în 1775 se publică primul index invers în sensul de azi al termenului (Walker, *Rhyming Dictionary*). Înaintea concluziilor (p. 93—96) și a indicelui (cam sumar) de autori și texte (p. 97—99), Daly ne semnalează o curioasă ironie a istoriei; în plină contemporaneitate, la Alexandria, leagănul antic al alfabetizării, catalogul Bibliotecii Patriarhiei (tipărit în 1945—1947) „ordonează” autorii numai după prima literă: 'Ιωάννης, 'Ιερόθεος, 'Ισιδώρος, 'Ιγνάτιος, 'Ιερώνυμος...

Pe marginea acestui interesant, pînă la urmă, studiu, aș însemna cîteva ciudățenii, arătînd că nici astăzi „alfabetizarea” nu e identică la toate popoarele; mă refer, firește, doar la cele care utilizează alfabetul latin. În dicționarele spaniole, *ch* e o literă aparte (deci *chabacano* stă după *cuyo*), ca și *ñ* (deci *gañán* după *ganzúa*) și *ll* (*llaga* după *luz*). Maghiarii consideră, la fel, o literă aparte pe *cs* (deci *csáb* după *cukor*), pe *zs* (*zsák* după *zúg*). În dicționarele germane, *ä*, *ö* și *ü* sînt tratate în trei feluri: fie de-a valma cu *a*, *o* și *u*, fie așezate la sfîrșitul acestora, fie, în fine, ca și cum s-ar scrie *ae*, *oe* și *ue*; tot așa, *sch* apare cînd separat, cînd înăuntrul lui *s*; la fel *i* și *j*. Iată de ce *Bäcker* poate fi găsit între *backen* și *Backfisch* sau între *Bad* și *Bafei*; din același motiv, în excelentul *Nomenclator philologorum* (al lui F. A. Eckstein, Leipzig, Teubner, 1871), de pildă, *Mützell* stă înaintea lui *Mullach*, ca și cum am scrie *Muetzell*. Chiar și în recente dicționare latine se face distincție între *i* și *j* sau între *u* și *v*!

Dar în românește? lexicografii îl așază pe *ă* aparte, la fel pe *ț* (sau *d*!), *ș*, *ț*; cataloagele de bibliotecă nu fac însă discriminare între *a*, *ă*, *d*, între *i* și *ț*, *s* și *ș*, *ț* și *ț* (ca să nu mai vorbesc de literele cu semne diacritice din limbile străine).

Vedem așadar că ordinea alfabetică rămîne încă o problemă, la aproape trei milenii de cînd grecii au *c r e a t* alfabetul, lăsîndu-ne poate cel mai frumos dar, ... în ciuda inspirațelor pagini ale lui Anatole France din *Le jardin d'Épiqueure*.

Traian Costa

PAUL PETIT, *Le premier siècle de notre ère*, collection U₂, Paris, Armand Collin, 1968, 317 p.

Într-o colecție foarte utilă, și anume în seria de istorie antică, Paul Petit, tînărul profesor de la Universitatea din Grenoble, ne oferă o nouă lucrare deosebit de prețioasă. După o scurtă prezentare a epocii (62 p.), urmează o culegere de 230 de pagini de texte și documente revelatoare traduse în limba franceză și apoi anexe, note biobibliografice și o bibliografie selectivă.

Prezentarea introductivă schițează un istoric al secolului I e.n. pe patru capitole : Tiberiu (14—37), Iulio-Claudianii (37—68), Războiul civil (iunie 68-decembrie 69) și Flavianii (69—96). În interiorul fiecărui capitol, autorul tratează condensat problemele economice, social-politice și implicațiile ideologice. În schimb, culegerea de texte și documente se structurează în funcție de „o dispoziție analitică”, și anume pe șase capitole : Armata și pacea romană, Împărații secolului I, Principatul în secolul I, Viața economică, Viața socială în secolul I, Aspecte ale civilizației. Diverse subcapitole sînt intitulate Cultul imperial, Viața municipală, Administrația Egiptului, Educație și cultură etc. Textele și documentele apar numerotate, precedate îndeobște de foarte scurte introduceri și însoțite de cîteva note explicative.

Profesorul Paul Petit subliniază de la început interesul său pentru structura de profunzime a fenomenelor abordate, interes care exclude explicarea lor prin caracterele împăraților : « ni la débauche ni la cruauté n'ont valeur explicative en histoire, même si elles sont prouvées. Ce qui importe ici, c'est qu'entre Auguste et Trajan cent années ont passé, d'évolution et de transformations profondes et c'est ce qu'il fallait montrer avant tout, afin que chaque document puisse aisément être replacé dans son exacte perspective » (p. 9). Aceste criterii guvernează atît prezentarea introductivă, cît și culegerea de surse. Astfel, Paul Petit reia și continuă cu strălucire metodele și principiile utilizate în cartea sa anterioară *La paix romaine*.

În prezentarea intenționat succintă, autorul nu urmărește proliferarea de noi interpretări ale faptelor istorice. Dar cu o sagacitate admirabilă, cu un spirit de sinteză remarcabil, profesorul Petit rezumă tocmai aspectele esențiale ale evoluției istorice și fructele principale ale exegezei moderne. Astfel, din complexa caracterizare a programului augusteic, cercetătorul francez reține dezvoltarea unei ideologii mai prudente decît cea a lui Caesar, dar care tinde să concentreze în jurul omului providențial, al principelui, pe toți locuitorii imperiului, ilustrînd aspectul soteriologic al principatului (p. 12). Pe de altă parte, în prezentarea introductivă abundă observațiile de maximă acuitate. În prelungirea aserțiunilor inițiale, profesorul Petit remarcă : « il est excessif de considérer sans plus Caligula comme un épileptique, Claude comme un débile mental et Néron comme un dégénéré cyclothymique ; et de toute façon, cela ne résoudre pas les problèmes de leur époque » (p. 20). Foarte prețioasă ni se pare notația că societatea neroniană apare ca atare încă în timpul domniei lui Claudiu (p. 40). La fel de judicioase ni se par observațiile că diminuarea recrutării italicilor în legiuni se datorește intenției de a conserva peninsulele forțele de producție atinse de un proces regresiv (p. 56) și că elitele Italiei ajung la putere sub Flavieni, tocmai cînd străvechea Ausonie pierduse preponderența economică (p. 57). Desigur, unele aspecte importante ale realităților sociale sînt mai puțin sau chiar aproape de loc evocate, într-o introducere constrînsă de rigorile colecției la dimensiuni reduse. De asemenea pot fi puse la îndoială unele afirmații, cum ar fi cele referitoare la aspectul italic și popular al politicii lui Nero, îndeobște exagerat de mai mulți cercetători. Dar, repetăm, în ansamblu introducerea profesorului Petit constituie un model de expunere sintetică, redactată într-un stil strălucitor.

Deosebit de remarcabilă ni se pare și culegerea de izvoare. După știința noastră, ea este prima selecție de surse privitoare la secolul I e.n., care să fie în același timp accesibilă unui cerc mai larg de cititori și să ne apară ca foarte serios structurată. Textele literare selecționate ilustrează tocmai aspectele cele mai interesante ale istoriei secolului I e.n. Ținînd să ofere o imagine nuanțată a epocii, profesorul Petit alege adesea texte care atestă optici diferite

asupra aceluiași fenomen sau personaj. Astfel se juxtapun imaginile opuse ale personalității lui Tiberiu, alcătuite de Velleius Paterculus și Tacit (p. 92—93).

Sînt de asemenea reproduse inscripții și papiri celebri. Autorul cărții traduce vestita și mult controversata tabulă descoperită la Heba în 1947 (p. 145—148), faimoasa tabulă claudiană de la Lyon (p. 151—153) și diferite inscripții care ilustrează carierele senatoriale și ecevestre. Această culegere, atît de judicios întocmită, este redactată într-o limbă clară, elegantă, fermecătoare.

Profesorul Petit se străduiește să trimită la o bibliografie variată, cuprinzătoare, care include lucrări publicate în țările socialiste.

Eugen Cizek

GIOVANNI LILLIU, *La civiltà dei sardi dal neolitico all'età dei nuraghi*, Torino, Edizioni RAI, 1967, [X] + 406 [—408] p. + LII planșe, 73 ilustrații. (Colecția „Letterature e civiltà”, XIV; ediția a doua revăzută și adăugită, cu o prefață de Antonio Segni.)

Cunoscut prin numeroase lucrări mai ales în domeniul preistoriei sarde, asupra cronologiei, arhitecturii și sculpturii nuragice, a religiei sarde, a influenței pirenaice în Sardinia din prima vîrstă a bronzului, prin vastele săpături arheologice dintre 1951—1956 în complexul nuragic de la Su Nuraxi — Barùmini, ca și prin multe studii și articole de arheologie și epigrafie sardă din perioada romană, Giovanni Lilliu, urmaș al unor mari figuri din cercetarea istoriei insulare, ca G. Spano, E. Pais și A. Taramelli, era cel mai indicat să alcătuiască această operă de sinteză.

Autorul unei asemenea lucrări e dator să îmbrățișeze o perioadă foarte îndelungată, începînd din mileniul al treilea î.e.n. (dacă nu și mai devreme!) și ajungînd pînă în anul 238 î.e.n., cînd romanii au pus pentru întia dată piciorul pe insulă.

În linii mari, fazele civilizației sarde (preromane) s-au succedat astfel :

Vîrsta prenuragică — neoliticul, pînă în jurul anului 2000 ;

— calcoliticul, între 2000 și 1800 ;

— bronzul vechi, între 1800 și 1500 ;

vîrsta nuragică, împărțită în :

— nuragicul arhaic : bronzul mediu, între 1500 și 1200 ;

bronzul recent, între 1200 și sec. X ;

— nuragicul mediu (prima perioadă a fierului), cu subfazele :

inferioară, în secolele X și IX ;

superioară, în secolele VIII—VI ;

— nuragicul recent, din sec. IV pînă la 238 î.e.n.

(Evident, data 238 e pur convențională ; totuși, cucerirea romană grăbește procesul de integrare a populațiilor de aici în orbita istoriei civilizației clasice și „pose termine alla civiltà relativa se non altro nell'aspetto materiale perché lo sfondo morale, in certi recessi isolani, si fa sentire ancor oggi” ; p. 14.)

Pentru fiecare fază, autorul studiază monumentele și aspectele caracteristice de civilizație pe care ni le oferă cu generozitate acest continent aparte. Vremea prenuragică (neolitică) e ilustrată de ceramica imprimată „în rogojină” de la Puistèris și Conca Illònis sau de adăpostul de la Monte Incappiddātu. Calcoliticul ni se relevă în circuirile megalitice (*Li muri*, Arzachena), în cultura de tip urban (învecinată însă cu o economie agricolă rudimentară) de

la San Michele și, trecind spre perioada bronzului, în cultura vaselor campaniforme (de origine iberică, dar „assorbita e trasformata in senso locale”; p. 85).

În prima vîrstă a bronzului, se poate deja vorbi de arhitectură funerară (morminte de structură megalitică și grotle artificiale, numite *domus de janas*) și religioasă, de artă naturalistică (statueta de bazalt botezată *la Venerella*, calipigă, de la Macomèr; aci, Lilliu face o comparație cu cultura Ariușd — Cucuteni din țara noastră) și abstractă (graffiti prezentînd figuri umane schematizate la maximum). Autorul adaugă cîteva pagini închinat religiei și moravurilor societății prenuragice, precum și o descriere antropometrică a circa 80 de schelete (dolihocefali cu mare capacitate craniană, statură mai degrabă mică; din faza campaniformă datează însă și o minoritate de brahicefali armenoizi !); în ce privește limba, rămîn tulburătoare unele analogii cu basca (nume de animale, plante și toponime, dar și elemente formative).

Cea mai caracteristică perioadă a civilizației sarde a fost numită nuragică (vezi mai departe explicația termenului). Faza ei arhaică ne este cel mai bine cunoscută prin cultura de la Bunnannaro (cu podoabe de bronz, ceramică nedecorată și rigidă, cu morminte „colective”), cea de la Monte Claro (în sudul insulei: vase sepulcrale cu rămășițe de moluște) și, colateral, cea „gallureză”, caracterizată de nuraghi cu *tholos* (la Albùcciu di Arzachena cu coridor și *tholos*; a putut fi datat, cu C 14, la 1220 ± 250 î.e.n.). Vestigiile se înmulțesc în nuragicul mediu: topoare cu două tăișuri, vîrfuri de lance, săbii, obiecte de podoabă; vasele, în formă de pară, capătă o bogată și frumoasă decorație geometrică; pe lângă nuraghi, se grupează circa o sută de sate, unele agricole, altele păstorești. A doua vîrstă a fierului (sau nuragicul recent) reprezintă decadența și sfîrșitul civilizației nuraghi-lor.

Întreagă această perioadă nuragică (de circa treisprezece veacuri), al cărei apogeu coincide cu primele secole ale mileniului I î.e.n., stă — nu numai în denumire! — sub semnul nuraghi-lor. „Dire architettura militare e dire *nuraghi* è la stessa cosa. E dire nuraghi e dire Sardegna è anche, entro certi limiti, la stessa cosa” (p. 288). Numele, preînd-european, înseamnă „construcție cavă”, fiind redat cu *θόλος* de greci și cu *castra* de romani. Astăzi sînt vreo șapte mii (mai numeroși în partea de nord-vest; în unele zone, cîte unul pe kilometru pătrat), ridicați mai ales pe culmi, din blocuri „ciclopice” fără ciment, înalți de obicei de peste douăzeci de metri, cu zidurile groase uneori de trei metri și jumătate, cu camera centrală avînd un diametru de vreo patru metri. Existau încă din sec. al IX-lea nuraghi trilobați și cvadrilobați, iar mai tirziu pentalobați, înconjurați de un zid de apărare înalt cîteodată de zece metri și avînd, la rîndul său, mai multe turnuri de observație și de apărare. Fotografiat din avion, un complex nuragic, de exemplu cel de la Su Nuraxi — Barùmini (a cărui dezvelire se datorează mai ales lui G. Lilliu însuși), arată ca un „castel” în formă de paralelogram cu patru bastioane rotunde în colțuri, înconjurat de un zid heptagonal cu bastioane proprii, mai mici; la poalele dealului, se văd cîteva zeci de case circulare (avînd pînă la opt încăperi, dar de regulă numai șase sau șapte) înșirîndu-se în ulițe strîmte și întortocheate care sfîrșesc într-o *agora*. Edificiul principal, propriu-zisul nuraghe, are raporturi de natură arhitectonică atît cu Corsica și Balearele, cît și cu Orientul mediteranean, Peloponesul, Creta etc. (Într-un nuraghe de la S. Antiochi di Bisàrcio s-a găsit un lingou de aramă de proveniență egeeană, purtînd un semn din „alfabetul minoic”: p. 181 și planșa XXXVIII, la p. 265.)

Nu mai puțin interesantă e, în această vreme, arhitectura funerară (morminte megalitice de la dolmene pînă la „tombe di giganti”) și cea religioasă (templele cu puț și, mai rar, cu megaron). Arta e reprezentată mai ales prin statuete de bronz, de oameni și animale, de obiecte rituale. Religia e dominată de figura lui *Sardus Pater*, cunoscut din tradiția literară greco-romană. Cultul morților e legat de religia animistă, al zeilor de cea naturalistă, prezentă pînă astăzi în folclorul insular. Societatea matriarhală din prima vîrstă a metalelor e în declin; cea nuragică e patriarhală, organizată în triburi, clanuri și familii, condusă din nuraghi de regi-păstori, apărută de militari și hrănită de plebe. Triburile (numite *ciuitates* de romani) pot fi comparate cu cantoanele elvețiene, fără să se mai poată vorbi (ca la sfîrșitul veacului

trecut) de o „confederație” a lor: Sardinia nuragică era divizată — și această diviziune persistă în parte pînă astăzi, cînd civilizația europeană a cîmpiei se învecinează cu civilizația preistorică a zonelor muntoase...

Giovanni Lilliu își încheie volumul cu o schiță a istoriografiei sarde, din 1550 pînă în 1966, cu o bogată bibliografie sistematică, pe capitole; scurtul paragraf de „muzeografie” e urmat de indici: planșe, hărți și desene, sursele ilustrațiilor și un indice de nume.

Cartea-album e un adevărat model de severitate științifică îmbinată armonios cu atractivitatea stilului și nu mai puțin a realizării grafice.

Traian Costa

FANULA PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)* [Les tribus indigènes de l'intérieur balkanique à l'époque préromaine]. Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela, Knjiga XXX. Centar za Balkanološka ispitivanja, knjiga 1. Urednik A. Benac. Sarajevo, 1969, 497 p., în 8°.

Cuprins: Uvod [prefață], p. 5—10. (I) Tribali 11—68. (II) Autarijati 69—100. (III) Dardanci 101—208. (IV) Skordisci 209—298. (V) Moesi 299—333. (VI) Političko uređenje, društveni i ekonomski odnosi srednjobalkanskih plemena 334—372. (VII) Običaji i verovanja srednjobalkanskih plemena 373—394. Zaključak [concluzii] 395—398. Rezumat francez 399—406. Izvori 409—471. Bibliografija 472—484. Registar 485—497.

În această masivă monografie istorico-epigrafică și arheologică a cunoscutei cercetătoare macedonene F. Papazoglu (prof. de istorie antică la Universitatea din Belgrad) este ales — într-un mod original — drept obiect de studiu numai un grup de cinci dintre populațiile antice mai remarcabile ale zonei „internbalcanice”, locuind în teritoriul ce corespunde aproximativ actualei Bosnia de nord, Serbia, nord-vestul Bulgariei pînă la linia Dunării. Unele triburi sînt de origine etno-lingvistică iliră (autariati, dardani?), altele tracică (triballi, moesi) și celtică (scordisci); ele au jucat un rol istoric mai de seamă în ultimele veacuri și decenii pînă la expansiunea romană în spațiul din dreapta Dunării inferioare. Deci criteriile la alegerea „triburilor internbalcanice” par să fi fost de natură pur topografică, teritorială, oferindu-se o istorie amplă a teritoriului respectiv, bazată pe documentare temeinică, într-o expunere vastă, poate exagerat de largă a tuturor știrilor istorice, literare și epigrafice, grupate și interpretate cu măiestrie, încadrate în bibliografia europeană și iugoslavă. Cu toată larga orientare și documentarea amplă, scăpările, erorile și confuziile apar destul de multe, explicabile poate mai mult prin lipsa unei organizări a muncii de revizie și control final pentru ansamblul textului imprimat. Destinată mai ales uzului „intern” prin expunerea într-o limbă mai greu accesibilă în afară, lucrarea aduce, pe lângă tratarea fundamentală a problemelor privind zona „internbalcanică” în perioada preromană, și câteva noutăți documentare epigrafice din publicații locale ori în muzee (materiale inedite) care nu erau tocmai ușor de găsit pentru toți cercetătorii. Analiza critică ce urmează nu se limitează la prezentarea structurii și rezumarea ori reproducerea ampleror expuneri privind triburile balcanice studiate, ci va căuta (natural, în cadrul spațiului disponibil) să releve în egală măsură unele nepotriviri și scăpări, ca și câteva lipsuri structurale (în bibliografie, indice etc.); observațiile sînt prezentate în ordinea capitolelor și paginilor monografiei, unele grupate după natura lor.

(I) **Triballii** apar în frunte, ca cel mai vechi „popor internbalcanic” cunoscut în documentarea istorică; raporturile cu odrysii, atacul asupra oraşului Abdera; epoca lui Filip II, campania lui Alexandru cel Mare la Dunăre, raporturile cu Macedonia; migraţiile şi slăbirea triballilor în lupte cu scordiscii şi cu geţii; teritoriul şi originea etnică. Din acest capitol (ca de altfel la toate celelalte) sînt relevate numai lacunele mai de seamă (trezind peste „mărunţişuri” ca Iust. scris „Iust” p. 106, 107; Iul. scris „Iul” p. 235; frecvenţa scriere „Realllexikon” p. 57, 59 etc. german în loc de „Realllexikon”; abrevieri cu puncte „F.O.A.” ori fără „FOA” etc.). Pag. 17 „Dem.” şi „Demosth.” P. 31 elementul toponimic trac -para „sat, localitate” era derivat cu forţa din ... *bora* (adevărată mistificare filologică [V. Georgiev]), care nu merita nici măcar să fie citată, cîtă vreme etimologia indo-europeană este clară şi dată mai demult *(s)per- „căprior de acoperiş; a lega şi închide o construcţie” (*Limba traco-dacilor*, 1959, p. 73); toponimul *Longinopara* (inscr. latină în Bulgaria) însemnînd evident „oraşul (satul, tirgul lui) Longinus” (un fel de românesc „Longineşti, Lunguleşti”) nu poate avea nimic a face cu hidronimul tragic *Lyginos* (repetat la p. 63). — 57—58 etnonimul *Triballi* este evident din radical *treb- (nu decupat în *tri-ball-, falsă analiză), cum a arătat N. Jokl (1929), orice discuţie (cu citate şi „păreri” divergente: antroponime compuse cu elementul -balos ca *Decebalos*, *Vastobalos* acesta iranian nu tragic; repetate la p. 65) este curată risipă de timp. — 59 pentru riul *Oescus* (Iskăr) se repetă soluţia artificioasă, ireală cu irlandez *usce, uisce* „apă”, i.-c. *ud(e)s-kjo sau *wis-ko-s, v. ind. *visa-m* „apă” etc. (Dečev, Georgiev); în realitate numele tragic al riului din Bulgaria derivă din baza i.-e. *ois-k- „curs (rapid) de apă”, cum s-a arătat în *Godişnik Muz. Plovdiv*, 1954, p. 195—198, *Limba tr.-dac.*, p. 72. — 62 „Bute-ridava pak poznata je (vidi Detschew, 84) iz jednog natpisa u kome stoji: *inter [?B]essi Ampudi [vil]lam et vicano[s] B[?]ulteridavenses* (Histria, 4, 196, 633, nr. 30)”; dar atare veche lectură greşită (CIL, III, 14447; Pârvan, Histria, IV, 1916, 633, nr. 30) a fost rectificată: *inter [M]essiam Pude[n]til[?]lam et vicanos Buteridavenses* (SCIV, VI, 1955, p. 75—84).

(II) **Autariatae**: situaţia, structura, migraţia lor spre est, numele etnic şi alte elemente din informaţiile istorico-literare antice (iarăşi cam prolix): la p. 83, 99, pentru explicarea etnonimului se repetă pseudo-„etimologia” perimată cu decuparea *Au-lar-* în legătură cu riul *Tara*, din Bosnia; dar s-a arătat încă din a. 1896 (P. Kretschmer) că *Autariatae* este în loc de *Audariat-* (*Audata*, *Audoleon* ş. a. iliro-macedonene; Cercetări de lingvistică, Cluj, VII, 1962, p. 177—179); la p. 94 se citează „BGH, 24 (1910)”, iar la p. 124 „BGH, 34 (1910)”, dintre care a doua este reală.

(III) **Dardani** este cel mai voluminos capitol, potrivit cu dimensiunile, vigoarea şi importanţa tribului în curs de mai multe veacuri ale antichităţii: etapele istoriei politice, relaţiile lor cu Macedonia, marea invazie celtică, raporturile cu Antigonizii aliaţi ai romanilor contra Macedoniei; bastarnii în Dardania; Roma şi Macedonia; teritoriul, originea etnică; toponimia, antroponimia Dardaniei. Observaţii şi rectificări: p. 141 „RE III (1893)” este 1898. — 150 „M. Ucenteus” e de citat „M(arcus) U(lpius) Gentheus” (Gentius?). — 169 *Longarus* (var. tragică *Langaros* la agriani) vine din i.-e. *long^h- „sprinten, iute”, fără a fi înrudit (ci avînd numai asemănare fortuită) cu lat. *longus*, căci acesta vine din i.-e. *dlong-, rad. *del-, care în tragică a dat *Dolonci* (etnonim). — 172—182 listă alfabetică de antroponime din zona dardanică a Moesiei Superior (Scupi, Mitroviţa, Pristina etc., Naissus), numeroase ilirice, dar nu puţine trace, cîteva romane, greceşti; amestecul numelor ilire cu cele trace (relevat încă de Mateescu, 1926) poate fi un indiciu asupra amestecului celor două elemente etnice în compoziţia populaţiei „dardanice” în perioada romană şi poate în cea elenistică. — 172 şi 180 numele *Aeliae Romnae* (pentru care se compară tragic *Roim-*, *Roima-*, *Rome-*) ar putea să fie *Ael. Rom(a)nae* (M + A ori A + N ligatură). — 174 „*Celsus* moze biti i tračko i ilirsko ime” nu este nici una, nici alta, fiind roman curat, purtat eventual şi de traci şi de iliri. — 175 „CIL III 155 Cocaius” este de fapt CIL III 14565 P. Aelius Cocaius. — 182 *Tutula Breucif. Azala* este din CIL, XVI 49, iar „Šulca Zur Geschichte der latein. Eigennamen” este Schulze;

Zur Geschichte lateinischer Eigennamen; *Tzitzis* GIL III 1682 pare a fi tracic (după Mateescu, AIIN, III, p. 482). — Emendarea numelui iliric la p. 180 „Scerulaedus” din Spomenik (Belgrad), LXXI, nr. 252 (= GIL III 8242) nu e clară, căci pe piatră (fotogramă destul de bună) pare a fi mai curînd SCERVIAEDVS cum au citit toți pînă acum; pentru modificarea lecturii tradiționale de către F.P. în „Scerulaedus” nu se dă nici o explicație. O reexaminare comparativă a materialului antroponimic „dardano-roman” ar fi necesară. La p. 190—193 toponimia Dardaniei, tabel alfabetic (în nota 297 se dau niște abrevieri T = Tomaschek, M. = Mayer, K = Krahe, D = Detschew, ce nu sînt aplicate în text, numai la margine în colț); — 190 și 194 *vicus Cavadinus* e considerat ca derivînd fie din *Cavii* + sufix *-ad, inus*, fie din *Dinion*, dar *Carbrinus* nu este din antroponim *Car-bris* (cf. *Bio-bris, Kar-denthos*), căci numele proprii nu se alcătuiesc din asemenea „bucăți”, iar *Cavadinus* este din tema iliră *Cavad-* și sufix roman *-inus*, la fel ca și *Carbrinus* *vicus* pentru care s-a amintit „castelul” *Carberos* în Tracia (Procopiu, relevat de Mateescu în 1923). — 191 o dată „Amm. Marc.” apoi „Ammian. Marc.”, ambele clare și bune, dar era de preferat uniformizarea lor. Despre *Mediana* lângă Naisus (patria natală a împăratului Constantin I), bibliografia arheologică sîrbească e citată în ActaMN, II 1965, p. 301, și la Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970, p. 91.—193, „prema tračkom -dava + grad “, dar *dava* nu era „grad (cetate)”, ci mai curînd „lrg” ori „selo (sat)”; în centrul aceleiași pagini „v. napred str. —, nap. 214”, F. P. a uitat după paginare să intercaleze (ca ceva mai jos) „str. 154, napom. 214”. — 194, nota 298 o eroare semnificativă: „u Brambahovoj zbirci natpisa is rajnske oblasti nalazi se i natpis iz Mogontiacum-a (Brambach, Inscr. rhen. 1077), u kome se pominja vojnik VII legije roden u dardanskoj oblasti *Scrina* (etc.); moguće je da je posredi pogrešno citanje SCRINA umesto SCUPINA”, dar „citania” corectă a aceleiași inscripții (din G. Brambach *Corpus inscriptionum Rhenanarum*, Elberfeld, 1867, publicație pe care azi nu o mai citează nimeni) reluate a fost dată în a. 1905, GIL, XIII 6823 „re[gi]one Scupi n[at(ione)] Da[r]dan[us]; rus] me genuit, tenuit G[erma]nia colonum co[ndit]”. — 195—199 toponime în Dardania, din sec. VI la Procopius (*De aedificiis*) cuprinde unele erori (*Dardapara* interpretat greșit după alții ca „Birnbammmarkt”; *Drullos* ar fi „prema Holderu, keltsko”, dar există *vicus Trulensis* în Tracia, GIL, III 14409, 14414, 3; AIIN, III p. 457 ș.a.), numeroase rectificări — ce nu pot fi făcute aici — se impun; lipsește articolul *Toponimicele din Peninsula Balcanică în ‘De aedificiis’* apărut în Studii și cercetări lingvistice (București), XIII, 1962, p. 393—400 (= Revue de Linguistique, București, VIII, 1963, p. 123—132), cu bibliografie mai amplă, la care se adaugă acum monografia lui V. Beșevliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk ‘de aedificiis’*, Amsterdam, 1970, 160 p. — 200 „Agatije (ed. Bonn., p. 324)” putea fi citată ediția din *Historici Graeci Minores* cunoscut de F. P. (p. 469). — 201 este repetată vechea tălcuire falsă a etnonimului *Dardani* prin albanez *dardhë*, „kruška”, i.-e. **g’horda*; se menționează însă și cea mai recentă și verosimilă din i.-e. **dher-*, **dher-dh-*; dar nu trebuie amestecat aici teonimul tracic *Darza’a*, bază i.-e. **dher-(e)g’(h)-*. — 202—208 materialul arheologic al Dardaniei (fără nici un fel de ilustrare grafică ori fotografică ce sînt absolut indispensabile pentru asemenea materiale); de relevat și piese ceramice tipic daco-getice în valea Moravei (p. 204).

(IV) S c o r d i s c i au parte la fel de o largă narațiune, poate exagerat de extinsă privind pe celții la Dunărea de mijloc și în Moesia Superior; scordiscii în planurile antiromane ale lui Filip V; cimbri; scordiscii în Macedonia; campaniile romane etc. Cîteva observații: p. 223 „Mühlenhoff” este Müllenhoff (p. 492).—257, nota 193 „napred, str. 050” este un citat (trimitere), la ce?—265, 270 „ilirsko ime *Terso Preconis f.*” nu este iliric, ci celtic (cum s-a recunoscut mai demult).—266 „la provincia” italienește este provincia. — 280 harta cu „položaj Skordiska, Tauriska, Boja i susednih plemena u Sremu i Slavoniji”, între Maezaci și Daesidiates se citește „Agriani”, dar acest clan tracic se afla mult mai la est, cu vreo 300 km în

Bulgaria. Harta cu „Zemlja Skordiska” după p. 282 are la Požega „MUN MAN”: eroare grafică în loc de MVN MAL. — 285 „prema karti K. Kiepert” corect este H. Kiepert, ca și „Móczy” (p. 258, 288) în loc de Mócsy, evidente erori tipografice.

(V) Mœsi și Mysoi din Asia, etimologia numelui, relațiile între moesi și geto-daci; campania lui Marcus Licinius Crassus și supunerea moesilor. — 301 „Eratosen” este Eratosen, 305 „1G” este IG, tot erori tipografice; dar tilcuirea etnonimului „Mysoi” (p. 309) în legătură cu lat. *fagus* etc. nu are nici o valoare; la baza lui *Moesi/Mysoi* stă vreo rădăcină i.-e. **mei-* sau **meu-s/k-* — neidentificată încă. — 325 „B. Kacarov” este marele istoric și arheolog bulgar G. I. Kazarov.

(VI) Analizează instituțiile politice, economia și structura socială, de la trib la trib, la cele cinci grupe de populații — lucruri destul de bine cunoscute anterior, dar prezentate grupat și sistematizat aici. 344 „Blünner” este Blümner. — 349 „Nicol. Damacs.” este Damasc. — 354 R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein-und Donaulande* (1908) era necesară citarea dacă nu și utilizarea ediției II (1968), apărută la Graz sub îngrijirea lui K. Castelin; pentru numismatica geto-dacică sînt ignorate și necitate multe lucrări din ultimii ani, ca de exemplu (spre a menționa numai pe cele mai recente): Studii și cercetări de numismatică, IV 1968, p. 470—474; ActaMN, V 1968, p. 33—48, VI 1969, p. 69—88 (I. Winkler; cu bibliografia anterioară).

(VII) Datini și practici religioase. — 373 „Kossina” este Kossinna. — 379 „L. Zieher” este L. Ziehen (p. 484). — 383 cele scrise despre religia geto-dacilor și „Zalmoxis” nu pot avea nici o valoare cîtă vreme F. P. nu știe că zeul getic se numea în realitate *Zamolxis* (cf. slav *zemlja* „țară, pămînt” etc.; — „Zalmoxis” este o formă coruptă în manuscrise încă din antichitate), fiind simbolul, personificarea pămîntului în sistemul religios al geto-dacilor de esență htoniană, tragică și indo-europeană (cf. AISC, V 1949, p. 84—102; RE, Supplem. IX A (1967), col. 2303—2305).

Rezumatul francez (p. 399—405) este clar, corect, foarte bine venit pentru cititorii externi care nu înțeleg limba sîrbească; dar are și unele inadvertențe cu stîngăcii de formulare: p. 400 „les chapitres suivants”; 402 „le Halstatt” se scrie cu doi l: Hallstatt; 403 „les Mèses” ar fi fost mai corect a fi numiți în franțuzește Moesi sau Mésiens, „Mèses” fiind insolit; „mœurs” este cu silaba diftong ce nu se poate diviza în două rînduri ca „mo-eurs”; 404 „l'infiltration” este infiltration; 405 „c'est une organique de l'ouvrage” trebuie citit „une partie organique de l'ouvrage” — toate acestea din urmă mai curînd erori poligrafice.

I z v o r i (p. 409—463) este o excelentă, amplă, confortabilă „antologie” de texte grecești și latine, avînd unele explicații și note critice; grupate și numerotate în cinci secțiuni după popoarele (triburi) studiate T(riballi) 1—88, A(utariatae) 1—26, D(ardani) 1—108, S(cordisci) 1—53, M(oesi) 1—55, ca atare sînt citate în text, iar după fiecare „izvor” se indică pagina unde este utilizat. Mai simplă și ușor de urmărit ar fi fost o numerotare unitară, continuă de la 1—230 intitulate „testimonia” sau „izvori”, fără etnia-„naționalitate” T, A, D, S, M. De remarcat precizia cu care sînt redată și imprimate aici textele grecești (litere, accente etc.), ca și în general la toate citatele de texte antice, grija avută la corectură; totuși unele amănunte lasă de dorit, ca p. 416, T 42 (Iust.) „armaveran fugtatisque” este *armaverant fugatisque Getarum Triballorumque copiis*; 418, T 61 CII., V 1838 este = ILS 1349 cum apare citat la p. 332, unde însă nu se trimite la „T 61” ca alteori (p. 53); 438, D 70 „accerimi” este *acerrimi*; 461, M 35 „ad bellumv entum est” pentru *ad bellum ventum est* eroare tipografică, ce nu trebuie (ca și altele, p. 462, M 41 Δακχοῦ în loc de Δακχού) să surprindă pe cititor la atita mulțime de citate, dacă chiar nume sîrbești nu sînt imprimate corect (ca „Mirosławe Mirkovnc” p. 179, în loc de Mirković, ori „natpsiu” p. 283, în loc de *natpisu*).

Bibliografia amplă (p. 472—484), dovadă a unei largi orientări și informări, prezintă totuși unele goluri, erori de amănunt la abrevieri („skracenice”, p. 472—3); de ex.

„Arch. Jug.” = *Archaeologia Jugoslavica*, pe coperta revistei belgradense însă este „*Archaeologia Iugoslavica*” (adică latinește), deci trebuie scrisă astfel, nu schimbată. Lipsesc din repertoriu unele „sigle” utilizate în text, din care numai cîteva ce nu pot fi „ghicite” imediat de toată lumea: CIG (p. 227, 305) *Corpus Inscriptionum Graecarum*; „Eph. Dac.” (p. 472) este citat și „Eph. Dacor.”, dar și greșit „Eph. Darcorum.” (p. 168); GKMIM apare și ca „Glasnik KIM” (p. 158); IGRR citat de vreo cinci ori (p. 171, 201, 257) este *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* (R. Cagnat, Paris); „MG” la p. 191 este *Monumenta Germaniae Historica*; „Mommsen R. G.” (p. 321, 333) apare citat și în formă mai explicită „Röm. Gesch.” (p. 137, 225, 232, 244), iar la urmă integral „Römische Geschichte” (p. 477); REA (p. 387, 483) este *Revue des études anciennes* (Bordeaux); SHA (p. 103) este *Scriptores Historiae Augustae*; în lista de abrevieri este „Spomenik” (p. 473), dar în text apare abreviat ca „Spom” (p. 150, 158, 172–182 etc.); p. 477 „RE XIV (1923)” este 1928; „WM” (p. 193, 360) nu poate fi diferit de WMBH; „REB = *Revue des études balkaniques*” se numea *Revue Internationale des études balkaniques*. La bibliografia specială a capitolelor, p. 474, „Russu, I. I., *Limba traco-dacilor*, Bucureșt 1959” a apărut și în ediția II (1967), trad. germ. 1969 (mult amplificate față de ed. I); 478 „Ertesitö 2, 1962, 147 sqq.” este *Archaeolog. Értesitö*, 89 (1962), p. 147–157; 480 „RE XII” este RE XXII; 481 „Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, 1953”, data apariției este 1958 (cum e citat la p. 372), iar ed. II 1967; 483 „Rohde, E., *Psyche* ... Tübingen, 1925” este o reeditare, cartea a apărut inițial la 1891–1894.

Indicele general (Registar, p. 485–497) pare destul de amplu, dar cu multe neajunsuri, lacune, erori (probabil din cauză că a fost întocmit de altcineva, care nu cunoștea chiar bine materia cărții, fără a fi controlat temeinic, exhaustiv de către F. P.). Nu pot fi relevate aici toate lipsurile (ar însemna repetarea muncii de întocmire a indicelui); cîteva exemple luate la întîmplare arată caracterul de improvizație: p. 486 „CASABONUS” este Casaubonus; 488 lipsește Drobnjaković (citât la p. 367); „FREZER, Dz. 377, 387” apare și la p. 389, dar grafia este inadmisibilă, trebuia scris englezește J. Fraser; GEYER, F. 119 mai apare la p. 126, 245 „iz Gajerovog” ! 490 „Jovan Lidijski 56, 65” este o stranie „slavizare” a lui Ioannes Lydus care nu apare în indice la „Lydus”; „KROMAJER” se scrie corect KROMAYER; 491 „Licinije Kras (M.)”, dar la Crassus (p. 486) nici o referință sau trimitere; „MAURENBRECHER, B. 137, 138” mai apare și la 312; 492 „MIRKOVIĆ, M. 293” nu apare citat la această pagină, deci „un plus”, în timp ce la „MÜNZER, F. 138” sînt minusuri, adică „Münzer, po Minceru p. 240”, „Münzerov 230”, „Mincero 244”; „OPMEROD, H. A. 136” este Ormerod; 493 „Perdica (vicus) 186” este în indice (p. 497) numai „*vico Perdica* 177”, iar în text p. 186 mai apare „selo *Perdica*”; 494 „RAU, R. 327” figurează și la p. 279 etc.; „rimsko-damlamtinski rat 218” este evident calambur tipografic; 495 „Tallócsy, L. 57, 72” e de fapt autorul maghiar Thalióczy L. p. 57, greșit și la p. 72 „Tallóczy”; 497 „*vico Zatlidis* 179” mai apare la p. 193, dar nu la locul lui alfabetic în indice ca *Zatlidis*, la fel ca „*vico Titis*”; „*Zalmoksis*” este eronat în loc de *Zamolx*-, iar marele filolog berlinez se numea nu „WILLAMOWITZ”, ci Wilamowitz (cum corect apare în text, p. 252). O lacună mult mai regretabilă în „registar” este lipsa numelor proprii antice și mai ales a antroponimelor din inscripțiile comentate ori semnalate în teritoriul Serbiei și Macedoniei, unele de mare importanță lingvistică și social-etnică (*Dassius*, *Dida*, *Mesta*, *Sita*, etc., p. 172 ș.a.m.d.).

În sfîrșit, cîteva observații de ordin general asupra unor aspecte referitoare la întreaga monografie: a) felul de a cita unele lucrări (bibliografie, abrevieri), b) numele de autori moderni (străini) în transcriere „fonetică”, forme cu care toată lumea nu va fi de acord. Astfel, marea enciclopedie a antichității greco-romane „*Real-encyclopädie*” seria II (de la litera R–Z) este citată uneori cu „zw. R” (p. 12, 14, 80, 106, 267 „RE, zw. R.”), alteori cu „A” (p. 49, 54, 57, 60, 137, 138, 233, 240, 254 „RE, I A, II A, III A, VI A” etc.); istoricul roman Iustinus este Iust. (p. 18), Just. (p. 125, 210, 340), Iustin. (44) sau Justin. (214, 350); Cassius Dio în

și mai multe variante : Cass. Dio (p. 46, 47, 52 etc.), Cass Dio (135), Cass. Dion. (143, 338, 365, 462 etc.), Dio. Cass. (p. 228, 251, 261—264, 308, 319, 329, 331 etc.); „Bukurešt” mai apare și ca „Bukurušt” (p. 57); „Pto.” și „Ptol.” (p. 148).

Nepotrivit este în monografia despre triburile „internbalcanice” și sistemul reproducerii ilustrațiilor de monumente antice (mai ales sculpturi, reliefuri, statui) prin desene care deformează multe elemente din plastică, mai ales fizionomia persoanelor (de ex. p. 159, 345, 347); pentru sculpturi este indispensabilă fotografia (firește, cât mai clară, contrastă).

Observațiile și rectificările de mai sus (nefiind singurele care se impun) arată necesitatea unui permanent și susținut control din partea autorului asupra textului lucrării sale (nu numai în etapa excerptării și redactării, ci și în cursul lucrărilor complexe, grele, de imprimare), spre a se evita apariția erorilor (oricât de mici și neînsemnate ar fi sau ar părea că sînt), ce nu pot decât să dăuneze aspectului și chiar calității unor opere de valoare și de interes ca cea despre „triburile internbalcanice”, care (eventual în formă scurtată, dar revizuită) ar trebui publicată într-o limbă de circulație mai largă, accesibilă unui mult mai mare cerc de cercetători preocupați de trecutul zonei sud-estice a Europei.

I. I. Russu

ANDRÁS MÓCSY, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 284 p.

Noua carte a lui András Mócsy, profesor la Universitatea din Budapesta, este un studiu monografic al cărui dublu scop, definit de autor în prefață, era de o parte să dea o orientare generală asupra istoriei provinciei, de alta, să cerceteze în acest cadru problemele speciale ale societății și romanizării.

Pentru a răspunde acestor cerințe, autorul și-a organizat materialul în cinci capitole, din care primele trei erau destinate să dea cadrul general geografic și istoric (I. „Historische Geographie der Provinz”; II. „Einige Probleme der Militärgeschichte”; III. „Die Territorien der Provinz”), iar ultimele două, intitulate „Die Gesellschaft” și, respectiv, „Über einige Erscheinungsformen der Romanisation”, tratează societatea și romanizarea provinciei, acoperind, cel puțin în intențiile autorului, abia ele, titlul general a cărții.

Cartea a fost precedată de un studiu parțial asupra istoriei Moesiei Superioare (*Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior*, Acta Arch. Hung., XI, 1959, p. 283 sqq), iar metoda adoptată aici a fost experimentată de autor într-o monografie foarte asemănătoare asupra Pannoniei, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, în ambele inscripțiile constituind unicul material de studiu. Concluziile lui A. Mócsy în problemele de bază ale istoriei politice, militare și social-economice ale Pannoniei obținute prin valorificarea statistică a inscripțiilor au fost considerate prea categorice, arbitrar și uneori false, iar metoda statistică utilizată a fost criticată într-o serie de recenzii și studii speciale, ce încercau să stabilească limitele inscripțiilor ca izvoare istorice și puneau în lumină lipsa de valoare a concluziilor bazate pe statistica epigrafică. Reamintim recenzia lui E. Swo-boda publicată în *Gnomon*, 34, 1962, 4, p. 387—393, studiile lui Karel Kurz, *Gnoseologische Betrachtungen über die sog. statistisch-epigraphische Methode*, Listy Filologické, 86, 1963, 2, p. 207—222; id., *Zur Methodik der Wirtschaftsgeschichte der römischen Provinzen*, I, Listy Filologické, 91, 1968, 1, p. 1—18.

Discuțiile purtate nu l-au împiedicat pe cercetătorul maghiar să aplice, cu unele schimbări — de exemplu, prin regretabila renunțare la indicele onomastic și la catalogul de inscripții

— ,aceeași metodă la studiul populației și al romanizării provinciei vecine, Moesia Superioară, aici fiind însă handicapat de obligația de a studia un material epigrafic și bibliografic dispersat în două țări străine. Metoda utilizată, limitele cronologice și problematice nu sînt prezentate de autor în prefață, ele dezvăluindu-se cititorului treptat, în cursul lecturii.

Cartea începe, cum s-a arătat mai sus, cu un capitol de geografie istorică a provinciei, în care sînt discutate pe baza izvoarelor literare antice granițele, rețeaua de drumuri și diviziunile teritoriale, toate însoțite de schițe parțiale și de o schiță generală. Regretăm lipsa unei hărți cu relief, care să cuprindă toate elementele discutate — pentru a căror plasare în spațiu cititorul este nevoit să recurgă la ajutorul unui atlas. Abia la sfîrșitul acestui capitol, unde se prezintă împărțirea provinciei după Aurelian pînă la Iustinian, aflăm că cercetarea autorului se extinde și asupra epocii romane tîrzii.

Capitolul al II-lea, intitulat „Einige Probleme der Militärgeschichte”, prezintă o schiță istorică a ocupării provinciei, organizarea limesului, cu o scurtă prezentare a dislocării legiunilor și a trupelor auxiliare pe baza cercetărilor de teren, a ștampilelor pe țigle și cărămizi și, mai puțin, a diplomelor militare. În economia lucrării lui A. Mócsy privind societatea și romanizarea provinciei, problemelor militare li s-a acordat o atenție redusă, îndreptată doar asupra posibilei localizări pe teren a diverselor unități menționate în izvoare, și acestea folosite cu zgîrcenie. Ne referim de ex. la diploma militară descoperită recent la Castrum Taliatae (publicată de D. Vučković-Todorović în *Starinar*, XVIII, 1967, p. 21—27), care a rămas neutilizată și care aduce știri prețioase asupra trupelor auxiliare existente în Moesia în timpul lui Vespasian. O comparație cu diploma militară de la Brestovene (I. Venedikov, în *Izvestiia-Varna*, IX, 1952, p. 61—68), care înșiră unitățile militare din Moesia Inferioară în vremea lui Marcus Aurelius, l-ar fi scutit pe A. Mócsy de afirmația că în castrul de la Ravna garnizona încă în anul 160 cohors I Thracum Syriaca — cum se știe, mutată în castrul de la Transmarisca, în Moesia Inferioară, încă din vremea lui Traian. Din punctul de vedere al problemelor pe care le tratează autorul — viața socială și romanizarea provinciei —, mai mult decît localizarea pe teren, ar fi interesat o listă exhaustivă a unităților legionare și auxiliare staționate pe teritoriul provinciei, o prezentare a sistemului de recrutare, precum și numele militarilor activi și ale veteranilor rămași în provincie. Aceasta ar fi putut oferi indicații pentru componența trupelor dislocate în Moesia Superioară și aportul lor la viața socială a provinciei, așa cum rezultă el din inscripții.

Capitolul al III-lea, „Die Territorien der Provinz”, tratează după un plan unitar teritoriile celor 13 comunități urbane ale provinciei. Divizarea provinciei în aceste teritorii, precum și granițele diverselor teritorii municipale, autorul le stabilește, fără a ezita, cu ajutorul locului de descoperire a inscripțiilor; cităm: „Das Territorium der Stadt (Scupi, p. 29) lässt sich anhand der Inschriften der Magistrate, einer von der Stadt errichteten Basis und der von Scupi aus gezählten Meilensteine abgrenzen...” (Problema divizării provinciei în teritorii municipale este însă departe de a fi rezolvată, cf. de ex. M. Mirković, *Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens*, *Živa Antika*, XIX, 1969, 2, p. 239—262).

În sistemul acesta, A. Mócsy împarte întreaga provincie în 13 teritorii ale căror trăsături generale de dezvoltare le tratează separat, pe calea unei minuțioase analize a inscripțiilor funerare (considerate cele mai semnificative pentru structura socială a provinciei), însoțită de calcule statistice, tabele cu procentaje și schițe privind repartiția lor pe zone după locul de descoperire a inscripțiilor, cronologia și tipologia ornamentării monumentelor funerare, onomastica (grupată la rîndu-i pe categorii de gentilicii imperiale sau neimperiale).

La ce concluzii a ajuns autorul după o asemenea analiză a inscripțiilor?

La Scupi, de exemplu, concentrarea monumentelor funerare în zona din imediata apropiere a orașului și apariția lor rară la periferia teritoriului ar constitui „der schlagendste Beweis dafür, dass das Setzen der Inschriften nur in Zentrum Sitte war” (p. 74). Cum inscripțiile veteranilor așezați prin *deductio* au apărut în zona centrală, autorul presupune că primele lo-

tizări s-au efectuat la întemeierea coloniei pe terenurile din apropierea oraşului. Din frecvenţa relativ mai mare a numelor neimperiale decât a numelor imperiale în epigrafele de la Scupi, A. Mócsy deduce că localnicii, chiar dacă au primit cetăţenia romană, nu făceau parte din categoria socială a celor ce puneau inscripţii. Cu alte cuvinte, aristocraţia care pune inscripţii se recruta la Scupi din rândurile veteranilor împroprietăriţi prin *deductio* în zona centrală a teritoriului, zonele de la periferie fiind locuite de categorii sociale care nu puneau inscripţii.

Din analiza lui A. Mócsy nu aflăm însă unele elemente de bază pentru înţelegerea concluziilor sale : în primul rând nu se dă numărul total al inscripţiilor pe care le-a avut în vedere în calculele sale statistice ; nu se spune dacă în aceste calcule au intrat toate categoriile de inscripţii sau numai inscripţiile funerare ; nu rezultă dacă în teritoriul studiat au fost identificate şi alte urme de aşezări în afară de oraşul propriu-zis ; nu se spune dacă în statistica prezentată şi în concluziile extrase din ea s-a ținut seama de deosebirea de densitate de locuire dintre oraşul propriu-zis şi restul teritoriului, nici dacă răspândirea monumentelor funerare descoperite pe teritoriul Scupi corespunde cu răspândirea lor în antichitate, cu alte cuvinte, dacă locul de descoperire a monumentelor funerare coincide în mod cert cu locul în care ele au fost puse în antichitate. Cum se ştie, monumentele antice de piatră au început să fie scoase de la locul lor şi reutilizate ca material de construcţie încă în antichitate şi plimbarea lor n-a încetat nici azi. Despre cite din monumentele citate de autor se cunosc condiţiile de descoperire şi se poate afirma că au fost găsite *in situ* ? Şi apoi, pentru a emite judecăţi despre stratificarea socială la Scupi — sau în toate celelalte teritorii cercetate după aceeaşi metodă — era nevoie de schiţe şi grafice privind zonele de maximă răspândire a stelelor funerare ? S-ar fi putut ca aristocraţia de la Scupi să fi locuit în altă parte decât în oraş sau în vecinătatea oraşului pe care ea l-a întemeiat şi de care depindea existenţa sa şi, de asemenea, ca primele împroprietăriri să fi fost făcute la periferia teritoriului.

După acest plan sînt analizate amănunţit inscripţiile funerare de pe teritoriul celor 13 comunităţi urbane în care autorul împarte provincia. Fiecare din aceste teritorii apare astfel descris separat, cu viaţa sa socială proprie, oferind o imagine fărîmiţată a provinciei, impresie întărită de numeroasele schiţe de detaliu din care cu greu ar putea cineva să reconstituie harta Moesiei Superioare.

Era de aşteptat ca analiza inscripţiilor funerare din oraşele şi respectivele teritorii rurale să servească drept bază de discuţii pentru capitolele următoare privind viaţa socială şi romanizarea populaţiei provinciei. Ne-am fi aşteptat de asemenea ca descrierea teritoriilor urbane să prezinte în încheiere trăsăturile generale şi comune ale vieţii populaţiei din teritoriile cercetate. Capitolul „Die Territorien der Provinz” se încheie însă cu prezentarea ultimului teritoriu, al 13-lea, Aelianum, pentru ca în capitolul următor, „Die Gesellschaft”, să se treacă direct la înşirarea diverselor categorii sociale atestate în epigrafele Moesiei Superioare. Astfel, legătura dintre cele ce precedă şi capitolele privind societatea şi romanizarea apare ruptă, iar motivul descrierilor atât de amănunţite ale monumentelor funerare din oraşe şi teritoriile lor obscure, cu atât mai obscure, cu cît în studiul lor autorul şi-a îndreptat atenţia asupra unor criterii exterioare, atât atunci cînd stabileşte zone de răspândire a inscripţiilor în cadrul fiecărui teritoriu în parte, cît şi atunci cînd se ocupă de tipologia stelelor funerare sau de onomastică.

Dar să vedem ce categorii sociale are în vedere A. Mócsy : capitolul începe cu senatorii şi cavalerii, care bineînţeles erau puţin numeroşi, iar legăturile lor cu provincia, sporadice ; urmează decurionii, pe care-i împarte în trei grupe, după tipul de oraşe cărora le-au aparţinut, şi anume : decurioni de colonii, recrutaţi din rândurile veteranilor împroprietăriţi prin *deductio*, decurioni din oraşe-lagăre legionare şi decurioni în municipii, ridicaţi din rândurile populaţiei băştinaşe. Faptul că la Ulpianum inscripţiile care atestă decurioni au fost descoperite în teritoriul rural, în timp ce în celelalte oraşe întemeiate mai tîrziu aceste inscripţii se concentrează pe teritoriul oraşului propriu-zis, îi prilejuieşte lui A. Mócsy unele neaşteptate consideraţii de

ordin social : concentrarea la orașe a inscripțiilor decurionilor ar fi un semn al tendinței de concentrare a bogățiilor, ce a atras după sine sărăcirea păturii mijlocii. „Die wenigen reichen Gutsbesitzer wohnten jedoch nicht mehr in der Umgebung, sondern in der Stadt”, explică autorul (p. 164).

Se discută apoi aportul elementului militar la societatea provinciei. Pentru aceasta se dau din nou procente, pe teritorii. Din păcate, procentele nu sînt însoțite de elemente explicative. Astfel, nu cunoaștem cifrele de bază la care se raportează procentele date. De exemplu, la Viminacium și Singidunum, ambele orașe de lagăre legionare, elementul militar reprezintă în inscripții 41 % respectiv 39 %, în timp ce la Horreum Margi aportul elementului militar se ridică la 60 %. Sensul acestor 60 % se poate lămuri din schițele din capitolul III, de unde pare să rezulte că la Horreum Margi se păstrează circa 10 inscripții din care 6 amintesc militari ; o comparație însă cu Viminacium n-o putem face, deoarece nicăieri în carte autorul nu ne spune cîte inscripții a avut în vedere în statisticile sale. Constatarea se repetă pentru fiecare oraș în parte.

Se prezintă apoi unele aspecte privind onomastica soldaților activi sau a veteranilor, precum și componența și sistemul de recrutare a trupelor staționate în provincie. În concluzie, se spune că recrutarea în legiuni s-a făcut în primele două secole ale stăpînirii romane în provincie numai în municipii și colonii, dar cea mai mare parte a efectivelor erau aduse din provinciile învecinate. Recrutarea auxiliilor, slab documentată, s-a făcut de asemenea multă vreme în afara provinciei, recrutarea locală începînd abia de la Marcus Aurelius, cînd au fost înființate cohorte de dardani.

Sub titlul „Bürgerrechtspolitik”, se urmărește pe baza răspîndirii gentiliciilor imperiale procesul de extindere a cetățeniei romane în rîndurile populației provinciei, stabilind mai multe etape, în funcție de ridicarea la rangul de municipiu a unora din centrele urbane ale provinciei în timpul domniei lui Traian și respectiv a lui Marcus Aurelius. Procesul s-a încheiat prin generalizarea cetățeniei romane ca urmare a aplicării Constituției antoniniene.

Problema autohtonilor este atinsă numai în treacăt, în două subcapitole intitulate „Peregrine” și „Urbevölkerung und Fremde”. Aici se arată că în Moesia Superioară lipsesc aproape cu desăvîrșite inscripțiile privind populația autohtonă cu drept peregrin. Asemenea inscripții apar exclusiv în partea de V a teritoriului Ulpianum (numit azi Metohija), un grup de material onomastic indigen, izolat și mult mai romanizat decît în celelalte provincii. În rest, numele indigene nu apar decît sporadic. Este regretabil că aici aici, nici în altă parte în carte nu se încearcă nici un fel de atribuire etnică a materialului onomastic indigen, astfel că la capătul unei cărți care tratează despre societatea și romanizarea Moesiei Superioare nu aflî pe ce fond etnic s-a grefat romanizarea. Autorul însuși mărturisește ceva mai jos : „Auf eine Analyse der einheimische Namengebung, ... musste verzichtet werden” (p. 194, nota 53). De aceea, nu este de mirare că la p. 179 autorul afirmă că toți peregrinii atestați epigrafic erau străini, „wobei die Unterscheidung von einnamigen Peregrinen und Sklaven wegen des häufigen Weglassens von (filius) sehr schwer ist. Zum Beispiel sind Dionysius Petroni, Gaudens Livies, Cresces Mucati wegen ihrer Namen für Sklaven zu halten, obwohl servus nicht ausgeschrieben ist”. De asemenea, poate pentru a-și susține teza despre neparticiparea populației locale la viața publică a provinciei, în înșirarea numelor cu patronimic ce urmează acestor considerații preliminare, observăm o oarecare tendință de a trece peste acele inscripții care atestă nume indigene : „Ohne Zweifel waren Peregrine Posis Mestylu (sic.) f., Delus Mucati f., dom[o ...], Drutia Mestulae fil... Maema Dioscuridi f., Mestulas und Mammonius und Soda Celeris. Es ist aber fraglich ob sie Eingeborene waren. Die Namen mit dem Stamm Mest- waren in Pänien und Pelagonien verbreitet, und Delus Mucati f., war offenbar nicht aus Scupi gebürtig, da seine Heimat mit domo angegeben war” (la Scupi, p. 179—180). Observații asemănătoare se pot citi pentru numele de la Naissus, unde numele Dasius ... și cele cu răd. And- erau răspîndite la S și V de Naissus, deci „Es ist sehr wahrscheinlich dass sie keine Eingeborenen aus Naissus waren”. Și, în concluzie, „Eingeborene Peregrine haben in Naissus demnach keine

Inscripții lăsați în urmă” (p. 180). După o sumară trecere în revistă a peregrinilor din Moesia Superioară, concluzia lui A. Mócsy este că, exceptându-i pe cei de la Ulpianum, toți peregrinii erau străini veniți din afara provinciei sau „Peregrine aus einem anderen Gebiet der Provinz, als wo sie Inschriften hinterliessen”, ceea ce pentru autor echivalează cu „nicht Eingeborenen”. Și intruct pătura superioară era reprezentată în Moesia Superioară de străini, A. Mócsy conchide că, mai mult decât în alte provincii ale imperiului, structura socială a Moesiei era caracterizată prin contradicția dintre străini și băștinași. Procesul de acordare a cetățeniei romane s-a desfășurat în Moesia Superioară mai lent decât în alte provincii, dar explicația o lasă pentru altă dată: „Es ist freilich, nicht hier zu erörternde Frage, weshalb die Munizipalisation der Gemeinden der einheimischen Bevölkerung so spät begann” (p. 182).

Băștinașii nu sînt deci de căutat printre peregrini în Moesia Superioară, după cum nu erau de căutat printre purtătorii de nume romane. Concluzia pe care o trage autorul din această constatare este că locuitorii autohtoni ai Moesiei Superioare au constituit pătura socială cea mai de jos, fără vreun rol activ în viața politică, socială, economică și culturală a provinciei.

Aceasta este premisa pe care A. Mócsy își construiește ultimul capitol al cărții, „Über einige Erscheinungsformen der Romanisation”, capitol în care se străduie să dovedească slaba romanizare a populației locale. Romanizarea a fost un fenomen de suprafață, ce a afectat numai anumite pături ale societății provinciei, purtătorii acestora fiind străini, fără legătură cu băștinașii și ea dăinuind doar atîta vreme cît a fost susținută politic de stăpînirea romană prin administrație și armată. Dacă romanizarea a lăsat vreo urmă, aceasta a fost numai în cultura materială, care, singura, a supraviețuit purtătorilor săi.

Capitolul mai sus amintit începe cu o discuție de metodă privind aportul inscripțiilor la studiul romanizării. Aici, abia, aflăm în ce fel a utilizat autorul inscripțiile, pe ce cale a obținut concluziile, nu numai ale acestui capitol, ci ale cărții întregi.

Inscripțiile sînt considerate drept unicele izvoare la dispoziție pentru studiul romanizării. Astfel, inscripțiile pot oferi date privind începutul și durata punerii de inscripții într-o provincie sau în anume teritorii ale ei, apariția inscripțiilor fiind un indiciu al existenței unei comunități organizate cu caracter permanent și, invers, încetarea lor însemnînd dispariția acestor comunități (p. 252—253). De asemenea, inscripțiile i-au oferit autorului date privind deosebirea dintre o zonă centrală și periferia unui teritoriu, prin studiul răspîndirii lor. Pentru ilustrarea acestei constatări se dă în procente raportul dintre numărul inscripțiilor descoperite în întreaga provincie și al celor descoperite în mediul rural. Din numărul redus de inscripții descoperite în zonele periferice, A. Mócsy deduce slaba dezvoltare culturală și socială a populației.

În continuarea discuțiilor de metodă a valorificării inscripțiilor ca surse istorice, se subliniază semnificația socială a grupelor de inscripții funerare și votive. Pentru explicarea acestei afirmații, A. Mócsy repetă convingerea exprimată de mai multe ori în cuprinsul cărții, după care inscripțiile funerare sînt mai caracteristice pentru populația locală decât inscripțiile votive, care erau puse de obște de categorii sociale puțin stabile. Întocmește chiar și o statistică a raportului dintre inscripțiile funerare și votive și constată că, în orașele unde numărul decurionilor atestați epigrafic este mic, aceștia puneau inscripții votive. Din această constatare, autorul mai deduce că într-o regiune numărul inscripțiilor funerare este în raport direct proporțional cu masa materialului epigrafic, deducție pe care și-o confirmă cu procentaje și grafice complicate și detaliate (p. 210—212).

Acestea fiind zise, autorul intră în miezul problemei, prin subcapitolul intitulat promițător: „Die Verbreitung der lateinischen Schrift und Sprache”. Bazată pe răspîndirea inscripțiilor latine, părerea generală era că în „așa-zisele provincii latine ale Imperiului roman”, limba latină ar fi dislocat limbile autohtone. A. Mócsy declară că va schimba această perspectivă, ținînd seama nu numai de existența inscripțiilor într-o regiune sau alta, ci mai ales de inexistența lor. Calea pe care ajunge la acest „adevăr” este luarea în considerare a deosebirii dintre

„centru” și „periferie”: „Diese Unterscheidung bietet uns nämlich die Möglichkeit zu entscheiden, ob das Fehlen von Inschriften auf die Mängel der Forschung oder darauf zurückgeht, dass Inschriften auch zur Römerzeit gefehlt haben” (p. 212). Cum în cuprinsul cărții sale A. Mócsy a avut prilejul să valorifice teza potrivit căreia lipsa inscripțiilor dintr-un teritoriu trebuie interpretată prin lipsa categoriei sociale care pune inscripții, ceea ce i-a rămas autorului în acest subcapitol era să alcătuiască statistici, grafice cu procentaje, tabele și hărți ale greșelilor de lapidic sau de limbă depistate în inscripțiile latine din provincie — frecvența lor variabilă făcând posibil „ein gewissermaßen quantitativen Erfassen der Sprachkenntnisse”.

Din cercetarea de mai sus, autorul prezintă următoarele concluzii: stăpânirea romană în Moesia Superioară nu a adus cu sine schimbări esențiale în viața culturală și socială a populației autohtone. Limba locală — și anume limba tracă — a continuat să fie limba vorbită de majoritatea populației provinciei, latina fiind răspândită numai în comunitățile locuite de străini imigrați, în armată și în administrație. Cu încetarea administrației, au încetat și inscripțiile și, implicit, comunitățile romane s-au destrămat. Societatea romană, afirmă A. Mócsy, a avut în Moesia Superioară un caracter „colonial”, romanizarea, purtată de elemente străine, a dispărut o dată cu acestea. De aceea, autorul numește acest fenomen „Scheinromanisation”, fenomen care s-a destrămat o dată cu stăpânirea care l-a creat.

Autorul explică această situație, deosebită de a celorlalte provincii ale imperiului, prin politica Romei față de băștinași. După asigurarea granițelor prin stabilirea limesului pe Dunăre și urbanizarea unor centre de la granițe, stăpânirea romană a socotit mai prudent să nu intervină în viața comunităților și a instituțiilor locale în interiorul provinciei, puțin important din punct de vedere strategic, dar care ar fi putut trezi reacții incomode din partea localnicilor. Activitatea latronilor, atestată în inscripțiile din sec. II, arată cât de puternică era opoziția față de stăpânirea romană. Această opoziție a localnicilor, din motive asupra cărora autorul nu insistă, menajată de stăpânirea romană, ar explica totul: și apariția tirzie a negustorilor italici pe Dunărea moesică, și municipalizarea lentă, și acordarea atât de tirzie a cetățeniei romane populației locale a provinciei.

Concluziile ating deci aspectele esențiale ale istoriei provinciei Moesia Superior, structura etnică, socială, răspândirea limbii latine, a culturii și a civilizației romane. Cum s-a văzut, autorul neagă că s-ar fi produs romanizarea populației băștinașe și, pentru a dovedi acest lucru, și-a organizat întregul material documentar. Numai că încheierile sale nu decurg în mod firesc din analiza materialului prezentat, iar afirmațiile de la finele cărții sînt rupte de datele oferite de inscripții. Autorul a încercat să tragă concluzii generale dintr-o analiză statistică extrem de minuțioasă a unor date neesențiale și nesemnificative extrase din studiul inscripțiilor. Considerațiile sale privind structura etnică și socială a populației se bazează pe elemente externe inscripțiilor, fie că e vorba de răspândirea lor pe cuprinsul unui teritoriu, fie că e vorba de tipologia ornamentării. Autorul a dedus stratificarea socială a unei comunități date, după cum a avut la dispoziție stele funerare sau altare votive sau după cum aceste monumente au fost descoperite în zonele denumite de el „centrale” sau „periferice”. Acestei distribuirii în spațiu a locului de descoperire a inscripțiilor i-a dat o importanță primordială, construindu-și pe baza ei întreaga argumentare a non-romanizării.

Cu toată această prezentare migăloasă a inscripțiilor, cititorul care parcurge cartea de la un capăt la altul nu află dacă autorul a utilizat întregul material epigrafic descoperit în provincie sau dacă a avut în vedere numai anumite categorii. De aceea, procentajele, statisticile și hărțile-schițe rămîn plină la sfîrșit neinteligibile. Oricum, este de neînchipuit cum a reușit autorul ca, de-a lungul celor 270 de pagini ale cărții, să scoată la lumină numai detaliile nesemnificative ale inscripțiilor, trecîndu-le sub tăcere conținutul cu adevărat istoric, și cum a știut apoi să utilizeze aceste detalii pentru a scoate din ele concluzii generale ca acelea expuse în ultimul capitol.

Emilia Dorușiu-Boilă

LOUIS ROBERT, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure* (Études Orientales publiées par l'Institut Français d'Archéologie de Stamboul, V). Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1970, 620 p. — mai multe hărți în text și XXIX planșe afară din text.

La 33 de ani după apariția primei ediții (Paris, E. De Boccard, 1937), *Studiile anatoliene* ale lui Louis Robert, de multă vreme epuizate și pretutindeni cu insistență căutate, se republică din inițiativa editorului Hakkert din Amsterdam, care în vremea din urmă a avut și fericita inspirație să ceară și să obțină de la autor întocmirea unei culegeri cuprinzătoare de scrieri mărunte de epigrafie și antichități grecești — *Opuscula minora selecta* —, apărută în 1969 și recenzată în volumul precedent al revistei, p. 315—316.

Despre lucrarea abia ieșită din teascuri e puțin de spus, în sensul că — fiind prima carte de mari proporții a autorului și una din cele ce au contribuit mai mult la statornicirea faimei lui de învățat de clasă excepțională — și cuprinsu-i și modu-i de a pune problemele sînt prea cunoscute pentru a mai fi nevoie să fie amintite. Să reținem, oricum, în primul rînd împrejurarea că, alcătuit din 33 de capitole, volumul stringe laolaltă cercetări asupra unui mare număr de inscripții rînduite topografic. Începînd cu Teos și trecînd prin Pergam, Aigai, Temnos și Thyatira, apoi Smyrna, Colophon și Sardes — ca să nu mai vorbesc de un mare număr de localități mai puțin cunoscute —, autorul ne plimbă prin întreaga Asie Mică, din Bithynia, la nord, pînă-n Caria, la sud, oferindu-ne de fiecare dată un mănunchi de texte inedite sau puțin cunoscute, întregite și interpretate cu ascuțimea sa caracteristică.

Documentele fiind prin natura și proveniența lor disparate, la fel sînt și problemele tratate în cuprinsul fiecărui capitol, atenția autorului oprindu-se cu egală competență cînd asupra unor chestiuni de geografie istorică sau de prosopografie, cînd asupra unor instituții civile sau religioase. Astfel, chiar dacă paginile consacrate unei localități nu constituie cituși de puțin o monografie, fie și concisă, ele fac să progreseze în chip considerabil cunoștințele despre cetatea ori regiunea respectivă și, pe această cale, despre istoria întreagă a Asiei Mici în epocile elenistică și romană.

Exemple s-ar putea cita în număr mare, dar mă mulțumesc să relev interesul cu totul deosebit al capitolelor referitoare la Teos (decret privitor la cultul reginei Apollonis, o lege sacră, alt decret relativ la „meșterii” ori „artiștii” dionisiaci), la Pergam (inscripții aflate în gimnaziul local, inscripții referitoare la cultul lui Asclepios), la Thyatira (o ambasadă la Elagabal, prosopografie), la Smyrna (inscripții agonistice și „muzeul” local), la Bithynia și Paflagonia (inscripții din Teion, Amastris și Heracleia Pontică), la Caria orientală (texte din Aphrodisias, Telmessos și Heracleia Salbake), la Stratoniceea Cariei (decret privitor la cult, alte inscripții relative la teatrul, la topografia orașului, la relațiile cu Roma).

În această impunătoare masă de materiale, întregite cu măiestrie și interpretate exemplar în lumina unor lungi serii de texte paralele culese pe întreg întinsul lumii grecești, un singur document prezintă o oarecare legătură cu istoria Dobrogei în antichitate: inscripția votată de sfatul și poporul din Heracleia Pontică în cinstea lui T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, guvernator al Moesiei Inferioare sub Antoninus Pius. Copiată la Constanța și editată de Tocilescu la sfîrșitul veacului trecut (AEM, VI, 1884, p. 20, nr. 60, cu comentariul lui Hirschfeld), inscripția, de bună seamă săpată pe baza unei statui, e interpretată corect abia de L. Robert, care, în rîndurile 17—18, în loc de ... ἐπιμελητῶν πρεσβευτῶν τᾶς ἰδίας πόλεως], citește: ... διὰ ἐπιμελητῶν, πρεσβευτῶν τᾶς ἰδίας πόλεως], altfel spus, în locul a două acuzative singulare, două genitive (dorice) plurale. Ceea ce rezultă din această palmară corectură e faptul că solii trimiși de Heracleia Pontică în capitala Pontului Stîng, desigur cu o cerere adresată guvernatorului în exercițiu, s-au îngrijit, după rezolvarea ei favorabilă, de înălțarea statuii lui Turbo în orașul lui de reședință, din inițiativa și cu cheltuiala orașului asiatic.

D. M. Pippidi

ARNALDO MOMIGLIANO, *Terzo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico* (Storia e Letteratura. Raccolta di Studi e Testi, 108—109). Roma, Edizioni di Storia e letteratura, 1966. Două tomuri de 874 p. în 8°.

Cărțile lui Arnaldo Momigliano intitulate *Contributo*, resp. *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, au fost recenzate în volumul III al revistei noastre, p. 488—490. Cum arătam cu acel prilej, e vorba de culegeri de scrieri mărunte (în sensul întinderii, nu al importanței) compuse de-a lungul mai multor zeci de ani și privind îndeosebi istoria studiilor de istorie a antichității clasice, din cele mai vechi timpuri până-n zilele noastre. Autorul, care și-a început activitatea de scriitor cu o teză despre Tucidide (1932), continuată în anii următori cu studii despre Hecateu, Herodot și alți istorici greci și latini până la Cassiodor, a rămas tot timpul credincios acestor prime preocupări, continuând să dea la iveală cercetări de mare ascuțime, fie despre conceptul însuși de istoriografie în lumea veche, păgînă ori creștină, fie despre opera și personalitatea cutărui istoric sau gânditor clasic. Studiilor despre producția istorică a grecilor și a romanilor au venit să li se adauge, de la o vreme, studii de istorie a istoriografiei despre antichitate, din evul mediu până-n zilele noastre, închinată uneori concepției și metodei unor mari învățați, de la Lenain de Tillemont și Gibbon până la Rostovtzev ori Beloch, alteori împrejurărilor în care s-au format și influențelor care se manifestă în opera vreunuia dintre acești deschizători de drum. Cu cele aproape o mie de pagini, cite numără laolaltă, ele înfățișau în momentul apariției și continuă să înfățișeze o deosebit de valoroasă inițiere în istoria ideilor despre lumea clasică în ansamblu sau despre o anume perioadă a ei, ca și în aceea a operelor care i-au fost închinete din secolul al VI-lea î.e.n. până astăzi.

Începînd cu volumul al III-lea al seriei, în două părți, alcătuirea lucrării se schimbă întrucîtva, contribuțiilor la istoria studiilor clasice adăugîndu-li-se un număr însemnat de contribuții la cunoașterea lumii antice, greacă și romană (pe alocuri orientală). Într-adevăr, între istoricii contemporani ai oricărei orînduirii, Arnaldo Momigliano se deosebește înainte de orice prin refuzul de a-și circumscrie curiozitatea, ceea ce în zilele noastre se exprimă curent prin verbul „a se specializa” sau prin substantivul „specialitate”. Istoric al lumii grecești, el e în egală măsură istoric al lumii romane, de la origini până la căderea Imperiului de apus, fără a mai vorbi de cunoașterea adîncită și a altor civilizații din Orientul Apropiat, cum e aceea ebraică, sub aspect politic, dar mai ales religios-cultural. Autorul lungului memoriu despre Tobiazi e în același timp autorul cărții intitulate *Prime linee di storia della tradizione maccabaica* (1931) și a numeroase studii de mai mică întindere privind uneori descoperiri de ultimă oră, alteori probleme dintotdeauna controversate ale istoriei „poporului ales”. La fel, istoricul lui Filip al II-lea al Macedoniei (1934) e totodată cercetătorul pătimaș nu numai al istoriografiei eline în dezvoltarea-i seculară, dar și al ideologiei politice și al credințelor religioase ale grecilor, din epoca tiranilor până la cucerirea Răsăritului de romani. În sfîrșit, omul care în repetate rînduri s-a oprit asupra începuturilor obscure ale Romei (ultima oară în 1966, în volumul XIII al „Convorbirilor” organizate de Fundația Hardt) e și cel care de-a lungul aceluiași ani și cu egală competență a scris monografia despre Claudiu (1932), pe lîngă pătrunzătoare studii despre Caligula, Nero și Viteliu, ori nu mai puțin substanțiale contribuții la cunoașterea istoriografiei și ideologiei societății romane tîrzii, de la încă nedezlegata enigmă a *Istoriei Auguste* (1954) până la rolul Anicilor în istoriografia latină a secolului al VI-lea (1956).

Sarcina cititorului doritor să asimileze o masă atît de mare de cunoștințe (și atît de variată !) nu-i, firește, lesnicioasă, dar efortul e compensat de desfătarea intelectuală și estetică procurată de parcurgerea unor pagini între toate substanțiale, purtînd asupra unor probleme pasionante și scrise într-o limbă — fie ea engleză sau italiană — de o sobră eleganță și de o expresivitate nefîrîcută.

Ca volumele precedente, *A treia contribuție* se împarte în mai multe secțiuni, închinată câte una dintre preocupările majore ale autorului. Prima, intitulată *Saggi recenti sulla storia della storiografia*, cuprinde nu mai puțin de 18 articole și comunicări redactate începând din 1958. E vorba, în egală măsură, de studii privind dezvoltarea istoriografiei grecești (important memoriul despre Timaios din Tauromenium) și a celei latine (mai ales paginile închinată lui Fabius Pictor și, la distanță de mai multe veacuri, istoriografiei păgâne și creștine a secolului al IV-lea), cărora li se adaugă o serie de prețioase schițe despre personalitatea și opera mai multor istorici și „anticari”, din epoca Renașterii până-n zilele noastre: de la Mabillon și Vico până la Jakob Burckhardt și Karl Julius Beloch.

În a doua despărțire, sub titlul *Alcuni saggi giovanili*, sînt reeditate o seamă de „încercări” ale autorului din anii 1931–1936, altfel spus dintr-o vreme cînd — în ciuda citorva serii cu alt caracter — atenția deosebită a autorului se îndrepta spre istoriografia greacă și spre principalii ei reprezentanți. Unele din aceste pagini au reținut din primul moment nu numai atenția unor largi cercuri de cititori (astfel memoriul despre Theopomp, sau cele intitulate *La Koinē Eirene dal 386 al 338 a.C.* și *Per la storia della pubblicistica sulla Koinē Eirene nel secolo IV a.C.*), dar, în unele cazuri, au prilejuit discuții fructuoase cu unii învățați de seamă, ca articolul *Il razionalismo di Ecateo di Mileto*, îndelung analizat de Gaetano De Sanctis în Revista de Filologia LXI, 1933 (reluat și în *Studi di Storia della Storiografia greca*, Firenze, 1951, p. 3–20).

Secția a III-a (prima din tomul al II-lea al operei) grupează „încercări și discuții asupra originilor Romei”, unele recente, ca importantul text intitulat *An Interim Report on the Origins of Rome*, din 1963, altele cu treizeci de ani mai vechi, ca *Thybris Pater*, scris în 1938, dar încă nepublicat, din motive asupra cărora autorul preferă să nu se oprească, dar care nu constituie o taină pentru cîți nu uită condițiile vieții științifice din Germania și Italia în ajunul celui de-al doilea război mondial.

Penultima secție a lucrării e formată din note și dări de seamă critice despre opere reprezentative ale istoriografiei moderne referitoare la antichitate în aspectele-i de căpetenie: politic, cultural, religios. Unele oferă analize amănunțite, altele observații rapide: toate încearcă să surprindă ceea ce, în judecata recenzentului, trebuie socotit semnificativ pentru gîndirea autorilor sau pentru anumite tendințe ale gîndirii istorice din zilele noastre. Și în acest capitol luarea-aminte a lui Momigliano se împarte între domeniul grec (*The Liberal Temper in Greek Politics*, *Ancient Sparta*, *Certo e incerto sulle tribù greche*), cel roman (*Introduzione a Ronald Syme*, „*The Roman Revolution*”, *Syme*, „*Tacitus*”, *Altheim*, „*Die Soldatenkaiser*”) și cel ebraic (*H. J. Leon*, „*The Jews in Ancient Rome*”, *Th. Boman*, „*Das Hebräische Denken im Vergleich mit dem Griechischen*”, *Fattori orientali nella storiografia ebraica post-esilica e nella storiografia greca*). Nu lipsesc însă discuții ale unor studii de filozofie a istoriei (*A. T. Toynbee*, *A Study of History*), după cum nu lipsesc discuțiile de metodologie sau de orientare. Într-o anumită problematică a scrisului istoric modern (*Discussione con gli storici sovietici*, *L'idea di Roma e la cultura italiana del secolo XIX*, *Tesi per una discussione sugli studi classici in Italia e i loro problemi metodici*).

Paginile din urmă ale lucrării sînt închinată evocării citorva figuri de seamă ale culturii, italiene contemporane: istoricul Plinio Fraccaro, sociologul Carlo Antoni, istoricul literar Felice Momigliano. De un mare interes științific și uman e notița despre Gertrud Bing, colaboratoare din primul ceas a lui Aby Warburg la conducerea bibliotecii devenite, după transferarea la Londra, institutul faimos de astăzi.

Un indice al textelor cercetate cu mai multă migală, altul de materii și al treilea de nume proprii înlesnesc orientarea în culegerea care nu se cere numai consultată, ci mai ales citită și meditată.

D. M. Pippidi

IMRE TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike*. Berlin u. Weimar, Aufbau-Verlag, 1969, 522 p. in 16°.

O tristă — dar nu lipsită de sens — întâmplare face ca ultima carte a lui Imre Trencsenyi-Waldapfel să-mi ajungă în mîni o dată cu vestea neașteptată a dispariției dintre noi a învățatului care, pînă-n clipa morții premature, a înțeles să rămînă credincios indeletnicilor lui dintotdeauna. Lucrarea reprezintă versiunea germană a culegerii intitulată *Klasszikus Arcképek*, tipărită în 1954 de Editura Academiei Ungare, revăzută pentru această împrejurare și întregită cu un succint apendice bibliografic în care contribuțiile filologilor sovietici, între altele, folosite de autor în original, figurează în mai mare număr decît în cărțile specialiștilor lipsiți de posibilitatea de a le consulta nemijlocit.

În ansamblu, volumul grupează zece studii concepute ca tot atîtea introduceri la traduceri în limba maghiară ale scrierilor unor autori antici — greci în cea mai mare parte, dar și romani, din epoca de aur a literaturii latine. În ordinea textului, care e și ordinea firească în care se succede în timp autorii cercetați, e vorba de Homer, Hesiod, Eshil, Sofocle, Euripide, Aristofan, Terențiu, Cicero și Vergiliu. Destinate unui public larg, prezentările acestor „vîrfuri” ale literelor vechi sînt lipsite de aparat erudit și orientate mai ales spre punerea în lumină a valorilor artistice și morale ale operelor cercetate, fără ca pentru aceasta expunerile să fie mai puțin originale și mai puțin vrednice de atenția specialiștilor. Cunoașterea deplină a textelor, cultura neobișnuită a autorului și gustul lui sigur în materie de poezie — dramatică sau epică — asigură lucrării un nivel înalt și analizelor o căldură rareori întîlnită pînă și în paginile celor mai renumiți istorici literari. Împreună cu tratatul de mitologie (ajuns în 1969 la cea de-a patra ediție), cu *Cercelările de istorie religioasă* (apărute în 1966 și recenzate în volumul X al revistei noastre, p. 367—368), împreună cu foarte numeroasele studii de mai mică întindere publicate în ultimii douăzeci de ani în *Acta Antiqua* și în alte reviste maghiare și străine (unul chiar în *Studii clasice*, III, 1961, p. 281—304), culegerea aci semnalată va contribui să păstreze amintirea colegului învățat și a omului ales care ne-a părăsit înainte de vreme.

D. M. Pippidi

ANTIQUITAS GRAECO-ROMANA AC TEMPORA NOSTRA. *Acta Congressus internationalis habiti Brunae diebus 12—16 mensis Aprilis MCMLXVI*. Edendum curauerunt Jan Burian et Ladislav Vidman. Pragae, Academia, MCMLXVIII, 585 p. + 9 pl.

În istoria recentă a republicilor socialiste, convocarea regulată a unor conferințe sau congrese de studii clasice, sub auspiciile Comitetului EIRENE și cu concursul țărilor reprezentate în acest organism internațional, a devenit o tradiție. De la prima întîlnire de acest fel — la Liblice, în 1957 — n-au trecut decît 12 ani, dar de-atunci cîte reuniuni reușite, urmate de publicații importante, n-au venit să jaloneze drumul acestei rodnice colaborări! Liblice și Brno în Cehoslovacia, Eforie și Plovdiv în România și Bulgaria, Erfurt și Gôrlitz în Republica Democrată Germană, Budapesta, Leningrad, Varșovia — în așteptarea viitoarei conferințe pe care ne propunem s-o organizăm la Cluj în toamna 1972 — sînt tot atîtea momente importante în dezvoltarea studiilor clasice, o vreme vitregite, acum din nou viguroase și înfloritoare în învățămînt, pe planul cercetării științifice și în conștiința omului de pe stradă de la noi și din statele vecine.

Despre desfășurarea diferitelor conferințe EIRENE, ca și despre *Actele* lor — în măsura în care au fost publicate —, s-a dat seamă cu regularitate în paginile revistei noastre (V,

1963, p. 335—336; VI, 1964, p. 439—440; X, 1968, p. 261—264, 271—273; XI, 1969, p. 261—263). S-a putut vedea, în aceste condiții, până și de cei de n-au luat parte la vreuna din întâlnirile amintite, că de la an la an tematica reuniunilor s-a îmbogățit și diferențiat, că numărul comunicărilor înscrise în program a sporit și că a sporit și numărul invitațiilor din alte țări decât republicile socialiste, dovadă incontestabilă nu numai a interesului strînit pretutindeni de asemenea manifestări, dar și a voinței de colaborare care a domnit și continuă să domnească în fiecare din ele.

Sub acest din urmă raport se poate spune că reuniunea de la Brno a bătut un record, în sensul că la nici una din conferințele anterioare (sau organizate de-atunci), n-a participat un număr mai mare de savanți cu faimă din țările Apusului, reprezentînd cele mai variate discipline, doritori să-și ofere contribuția la rezolvarea multelor probleme înscrise în ordinea de zi. Fără pretenția de a fi complet, notez prezența la lucrările secțiilor și la colocviile organizate în marginea congresului a peste douăzeci de oaspeți de seamă, de la Juliette Ernst, secretara Federației internaționale a asociațiilor de studii clasice, și filozoful Roger Garaudy, la filologi și istorici ca Bruno Snell și Albin Lesky, John Chadwick și Richard Crossland, Ranuccio Bianchi Bandinelli și Olof Gigon, M. I. Finley și J.-P. Vernant. Dacă menționez și numărul mai mare decât oricînd al specialiștilor din țările socialiste — toate reprezentate prin delegații puternice, — se va înțelege lesne varietatea extremă a subiectelor tratate și imposibilitatea de a da o imagine altfel decât sumară despre conținutul de idei al comunicărilor.

Se cade să adaug, de altfel, că — oricît de impunător — volumul de care mă ocup nu reflectă în întregime activitatea desfășurată în toate cele cinci zile ale conferinței. O bună parte din rapoartele și comunicările prezentate și-au găsit loc în diferite publicații ale Academiei Cehoslovace sau ale Societății de studii clasice din republica prietenă: volumul *Pro Antiquitate uivna* (Praga, 1967), ori revistele *Listy Filologické*, *Eirene* și *Zprávy Jednoty klasických*, altele în Analele Facultății de litere a Universității din Brno, și anume lucrările colocviului de micenologie organizat în marginea congresului sub conducerea lui John Chadwick.

Ca să-mi restring observațiile la volumul *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*, amintesc că — năzuind să pună în lumină legăturile spirituale dintre lumea modernă și lumea greco-romană — tematica întâlnirii s-a oprit la trei aspecte principale ale acestor legături: gîndirea social-politică, gîndirea literar-estetică și influența exercitată de-a lungul timpului de artele plastice ale antichității. Vastitatea primei teme și numărul mare de vorbitori au făcut ca lucrările respective să se desfășoare în trei secții paralele: I A, B și C, prima închinată contribuțiilor despre stat și teoria statului la greci și la romani, a doua, răsunsetului gîndirii antice în filozofia contemporană, în sfîrșit, a treia, lui Aristotel și aristotelismului în istoria ideilor, de la Alexandru din Afrodizia pînă la Hegel și Marx. E vorba, laolaltă, de nu mai puțin de 27 de texte, toate interesante, anevoie fie și numai de înșirat, necum de analizat. Menționez, între altele, comunicările lui Bruno Snell (*Die menschliche Gesellschaft bei Homer*), Pavel Oliva (*Die bürgerliche Gemeinschaft in Sparta*), Albin Lesky (*Recht und Staat bei Protagoras*), Radislav Hožek (*Concordia imperatorum et populi*), Istvan Hahn (*Zum Begriff der Demokratie in der politischen Theorie des Prinzipats*), Karel Berka (*Aristotle and modern Methodology*), Paul Moraux (*Einige Aspekte des Aristotelismus von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias*), Elisabeth-Charlotte Welskopf (*Marx und Aristoteles*).

Din rapoartele citite în secțiile II A și B — 24 la număr — rețin în special contribuțiile lui J.-P. Vernant (*Le moment historique de la tragédie en Grèce: Quelques conditions sociales et psychologiques*), Ernst-Günther Schmidt (*Antiker Ursprung und nachantike Verwendung der Begriffe „Rührung“ und „Erschütterung“*), Fr. Pfister (*Der Begriff des Schönen und das Ebenmass*), Alain Michel (*À propos de la théorie du decorum: l'Art poétique d'Horace et la philosophie de son temps*), Dana Martinkova (*Zum Verhältnis der humanistischen literarischen Gattungen zur Antike*).

Mai puțin numeroase (abia 10 !), lucrările prezentate în secția a III-a nu-s nici ele mai puțin interesante sau mai puțin variate în cuprinsul lor, îmbrățișind, alături de concepțiile despre artă ale cutărui scriitor (R. Bianchi Bandinelli, *Plato und die Malerei seiner Zeit*; Edmond Frézouls, *Sur la conception de l'art chez Vitruve*), momente din evoluția plasticii antice (Jifi Frel, *Le portrait et le type au IV-e siècle*; Bedrich Svoboda, *Römerzeitliche Silbergefäße aus der Slowakei*) și influența exercitată de modelele greco-romane asupra artei europene din vremea Renașterii sau dintr-o vreme mai nouă (W. Herrmann, *Reception antiker Rundplastik im Quattrocento und Cinquecento*; E. Paul, *Zum Originalitätsanspruch der Kaiserporträtserien im Renaissance und Barock*)¹.

Cum cred a o fi arătat înainte, în marginea congresului și în același răstimp au avut loc la Brno trei colocvii de caracter special: unul de micenologie, ale cărui Acte nu știu să fi fost publicate, altul privitor la situația limbilor clasice în învățământul țărilor reprezentate la această manifestare internațională, în sfârșit, un al treilea închinat rolului științelor antice ale naturii în crearea și dezvoltarea științei moderne. Cele mai multe din aceste din urmă intervenții tratează, cum era de așteptat, despre atomistica celor vechi în raport cu fizica modernă; două sau trei se ocupă de medicină și farmacologie, altele de mecanică.

Culegerea, în întregul ei, nu cuprinde însă numai contribuții erudite. În afară de conuni-cările amintite și de altele pe care nu am posibilitatea să le înșir, grupate pe specialități, ni se oferă, într-o primă parte a volumului, alături de mai multe cuvântări festive, în latinește, rostite în ședința de deschidere a lucrărilor de Pavel Oliva, președintele comitetului de organi-zare, de președintele Academiei Cehoslovace și de ministrul învățământului în exercițiu, două expuneri de caracter general prezentate de Juliette Ernst și de Roger Garaudy.

Raportul secretarei Federației internaționale a asociațiilor de studii clasice evocă împre-jurările întecierii acestui important organism internațional, curind după încheierea celui de-al doilea război mondial, apoi dezvoltarea lui ulterioară pînă la situația de astăzi, cind strînge laolaltă și coordonează activitatea a nu mai puțin de 50 de societăți ori asociații internaționale, organizînd congrese, distribuind subsidii și sprijinind în diferite chipuri afirmarea studiilor clasice în lume.

În ansamblu, volumul despre care refer înfățișează nu numai o importantă contribuție la adîncirea unei serii de sectoare ale științei antichității, dar și expresia unei concepții despre om încă departe de a-și fi istovit puterea de înîrurire și o mărturie grăitoare a vitalității studi-ilor clasice în republica prietenă.

D. M. Pippidi

¹ E desigur cazul să precizez că, fără să fi fost prea numeroasă, delegația română a adus o contribuție notabilă la buna desfășurare a lucrărilor congresului, prezentînd — în afara unui raport al tov. Gh. Guțu despre locul limbii latine în învățământul liceal (cf. Studii clasice IX, 1967, p. 267—274) — o seamă de comunicări în secții, precum urmează: C. Po-ghirc, *L'idée de solidarité humaine chez Homère*; M. Jacotă, *Rome et les étrangers*; Marta Guțu, *Antike Gestalten und ihre Bedeutung im epischen Theater (Brecht und Dürrenmatt)*; E. Cizek, *Les controverses esthétiques de l'époque dans la lettre 114 de Sénèque*; A. Piatkowski, *Le problème de 'ut pictura poësis' au début du XVIII-e siècle par rapport à la Poétique d'Aristote*; Traian Costa, *De duobus Theophrasti codicibus Bucarestinis*; I. Fischer, *Observations sur la notation des occlusives mycéniennes*; Liana Lupaș, *Le système consonantique du dialecte attique*.

PUBLICAȚII PRIMITE ÎN REDACȚIE ÎNTRE 1 IANUARIE
ȘI 31 DECEMBRIE 1970

1. *Acta Classica, Proceedings of the Classical Association of South Africa*, XII, 1969, Cape-town, A. A. Balkema.
2. *Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debreceniensis*, V, 1969, Debrecen.
3. *Aeuum*, XXXV, 1962, 1—2, XXXVI, 1963, 1—2, XLIII, 1969, 5—6, XLIV, 1970, 1—2 3—4, Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore.
4. *Anthologie Grecque*. Première partie : *Anthologie Palatine* XII (livres XIII—XV). Text, établi et traduit par F. Buffière. Paris, Les Belles Lettres, 1970, IX + 229 pe
5. *Antichthon. Journal of the Australian Society for Classical Studies*, II, 1968, III, 1969, Sydney University Press.
6. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, XXIII, 1970, 1—2, Innsbruck, Österreichische Humanistische Gesellschaft.
7. APICI *Decem libri qui dicuntur de re coquinaria*. Ed. M. E. Milham. Leipzig, Teubner 1969, XVI + 116 p.
8. *Apulum. Acta Musei Apulensis* Arheologie-istorie-etnografie. VII, 1968—1969, 1, 2 (Omagiu semicentenarului Unirii 1918—1968), 584 + 590 p.
9. ARCHIMÈDE, Tome premier : *De la sphère et du cylindre, La mesure du cercle, Sur les conoïdes et les sphéroïdes*. Texte établi et traduit par Ch. Mugler. Paris, Les Belles Lettres, 1970, XXXI + 259 p.
10. ARNOBIUS, *Aduersus Nationes*, 3, 1—19. Uitgegeven mit inleiding en commentaar: J. M. P. B. van der Putten, (Proefschrift Leiden), 1970, 151 p.
11. Association Guillaume Budé, *Actes du VIII-e-Congrès (Paris, 5—10 avril 1968)*. Paris Les Belles Lettres, 1969, 813 p.
12. *Atene e Roma. Rassegna trimestriale dell'Associazione Italiana di Cultura Classica* XV, 1970, 1, Firenze, F. Le Monnier.
13. M. M. Austin, *Greece and Egypt in the Archaic Age* (Proceedings of the Cambridge Philological Society, Supplement no. 2). The Cambridge Philol. Society, 1970, 75 p.
14. Baldur Gabriel, *Bild und Lehre. Studien zum Lehrgedicht des Lukrez*. Frankfurt/M, 1970, 179 p. (Diss.).
15. Edmond Barbotin, *La théorie aristotélicienne de l'intellect d'après Théophraste*. Louvain-Paris, Neuwelaerts, 1954, 311 p.
16. GVIDONIS DE BASOCHIS. *Liber Epistularum*. Edidit Herbert Adolfsen. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1969, 316 p.

17. T. V. Blavatskaja, E. S. Golubkova, A. I. Pavlovskaja, *Rabstvo v ellinisticeskix gosudarstvax v III—I vv. do n.e.* Moscova, Nauka, 1969, 320 p.
18. V. D. Blavatskij, *Pantikapej. Očerki istorii stolicy Bospora.* Moscova, Nauka, 1964, 232 p.
19. *Boletín del Instituto de Estudios Helenicos*, II, 1968, 1, III, 1969, 1 (*Actas del I Simposio de la Sociedad Española de Estudios Clásicos: Segunda parte: humanismo y tradición clásica*), 2, IV, 1970, 1. Barcelona, Facultad de Filosofía y Letras.
20. P. Boyancé, *Etudes sur l'humanisme cicéronien.* Bruxelles, Latomus, 1970, 352 p. (Collection Latomus, 121).
21. Ludwig Braun, *Die Cantica des Plautus.* Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, 1970, 210 p.
22. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1969, 3, 1970, 1, 2, 3, 4, Paris, Les Belles Lettres.
23. A. Cameron, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius.* Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1970, 508 p.
24. Adriana della Casa, *Il Dubius sermo di Plinio*, Genova, Fratelli Pagano, 1969, 362 p. (Istituto di filologia classica e medioevale).
25. CATVLLI *Carmina*, edidit H. Bardon. Bruxelles, Latomus, 1970, 229 p. (Collection Latomus, 112).
26. CICERO, *Academica posteriora*, liber primus. Edidit M. Ruch. Paris, Presses Universitaires de France, 1970, 100 p. (Collection „Erasmé”, 25).
27. CICÉRON, *Les devoirs*, livres II et III. Texte établi et traduit par Maurice Testard. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 199 p.
28. *Classical Philology*, LXV, 1970, 3. Chicago, The University of Chicago Press.
29. Stephen G. Daitz, *The Jerusalem Palimpsest of Euripides.* A Facsimile Edition with Commentary. Berlin, W. De Gruyter, 1970, 31 p. + 71 pl.
30. DEMOCRITEA. Collegit, emendavit, interpretatus est Salomo Luria. Leningrad, Nauka, 1970, 663 p.
31. H. Eisenberger, *Der Mythos in der äolischen Lyrik.* Frankfurt/M., 1956, 145 p. (Diss.)
32. *Eos*, LVII, 1967—1968, 1, 2, LVIII, 1969—1970, 1. Wrocław—Warszawa—Kraków, Ossolineum.
33. *Euphrosyne. Revista de Filologia Classica*, III, 1969, IV, 1970 (Omágu M. I. De Morais Correia). Lisboa, Instituto de Alta Cultura.
34. Marsile Ficin, *Théologie platonicienne de l'immortalité des âmes.* Tome III. Livre XV—XVIII. Texte critique établi et traduit par R. Marcel, Paris, Les Belles Lettres, 1970, 397 p.
35. Georg Harald Geyer, *Die Intrigenhandlung der Euripideischen „Elektra” im Vergleich zu der der „Taurischen Iphigenie”.* Frankfurt/M. 1969, 117 p. (Diss.).
36. Hans-Joachim Glücklich, *Aussparung und Antithese. Studien zur Terenzischen Komödie*, Frankfurt/M., 1966, 227 p. (Diss.).
37. *Göttinger Jahrbuch*, Göttingen, 1969.
38. *Graecolatina et Orientalia.* Vniuersitas Comeniana. Zborník Filozofickej Fakulty, I, 1969. Bratislava.
39. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 10, 1969, 2, 3, 11, 1970, 1, 2. Durham, North Carolina, Duke University.
40. *Gymnasium.* Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung, 73, 1966—77, 1970, 5. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
41. L. Herrmann, *Chrestos. Témoignages païens et juifs sur le christianisme du premier siècle.* Bruxelles, Latomus 1970, 175 p. (Collection Latomus, 109).

42. HIPPOCRATE. Tome XI: *De la génération, De la nature de l'enfant, Des maladies IV, Du foetus de huit mois*. Texte établi et traduit par R. Joly. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 189 p.
43. Nicolas Hohlwein, *Le Stratège du Nome*. Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1969, 164 p.
44. W. Jobst, *Die Höhle im griechischen Theater des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Wien, Böhlau, 1970, 166 p. + pl.
45. *Journal of Classical Studies*, XVIII, 1970. Kyôto, The Classical Society of Japan.
46. *The Journal of Hellenic Studies*, LXXXIX, 1969. London, The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
47. A. Kopp, *Staatsdenken und politisches Handeln bei Seneca und Lucan*. Heidelberg, 1969, V + 173 p. (Diss.)
48. J. Kube, *Τέχνη und ἀρετή. Sophistisches und platonisches Tugendwissen*. Berlin, W. de Gruyter, 1969, 255 p.
49. Siegfried Lauffer, *Diokletians Preisedikt*. Berlin, W. de Gruyter, 1971, 361 p.
50. *Laus Pisonis*. Text, Übersetzung, Kommentar von Arno Seel. Erlangen, 1969, 211 p. (Diss.)
51. Marion Lausberg, *Untersuchungen zu Senecas Fragmenten*. Berlin, W. de Gruyter, 1970, IX + 272 p.
52. *Linguistique Balkanique*, XIII, 1–2 (I. Duridanow, *Thrakisch-dakische Studien*. I. Die thrakisch- und dakisch-baltische Sprachbeziehungen), Sofia.
53. *Listy filologické*, 92, 1969, 3 (Omăgiu L. Varci), 4, 93, 1970, 1, 2. Praga, Academia.
54. G. E. R. Lloyd, *Early Greek Science: Thales to Aristotle*. London, Chatto & Windus, 1970, XVI + 156 p.
55. LUCIEN, *Le navire ou les souhaits*. I. Introduction, texte et traduction; II. Commentaire par G. Husson, XIV + 79 p. + 106 p.
56. M. Lutz, *L'atelier de Saturninus et de Sallio à Mittelbonn (Moselle)*. Paris, CNRS, 1970 339 p. + pl. (XXII-e Supplément à „Gallia”).
57. LYCURGVS. *Oratio in Leocratem*, edidit N. C. Conomis. Leipzig, Teubner, 1970, 128 p.
58. M. Mayrhofer, W. Dressler, *Indogermanische Chronik 13 a, 14 a, 16 a, 16 b* (Extras din Die Sprache XIII, 1967, 1, XIV, 1968, 1, XVI, 1970, 1, 2).
59. P. Mertens, *Recherches de Papyrologie littéraire. I. Concordances*. Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1968, XV + 65 p.
60. A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 284 p.
61. R. G. M. Nisbet, M. Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes, Book 1*. Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1970, LVIII + 440 p.
62. Fanoula Papazoglou, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Les tribus indigènes de l'intérieur balkanique à l'époque préromaine). Sarajevo, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969, 497 p. + 1 h.
63. *Perficit*, II, 1970, 31, 32, 33, 34–35, 36–37. Salamanca, Collegio San Estanislao.
64. *Phoenix*, XXIII, 1969, 3, 4, XXIV, 1970, 1, 2. Toronto, The Classical Association of Canada, University of Toronto Press.
65. PLATON, *Phédon* (Φαίδων). Traduction, avec une introduction et des notes de P. Vicaire. Paris, Les Belles Lettres, 1969 (Les grandes œuvres de l'Antiquité classique).
66. PΛAΥTI *Asinaria* cum commentario exegetico edidit F. Bertini. Pars I: Prolegomena et textus, Pars II: Commentarium et indices. Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1968, 124 + 353 p.
67. PLINE L'ANCIEN, *Histoire Naturelle*, livre XXI. Texte établi, traduit et commenté par J. André. Paris, Les Belles Lettres, 1969, 173 p.

68. PLINIE L'ANCIEN, *Histoire Naturelle*, livre XXII. Texte établi, traduit et commenté par J. André. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 135 p.
69. PLUTARQUE, *Vies*, Tome V: *Aristide — Caton l'Ancien, Philopoemen — Flaminius*. Texte établi et traduit par R. Flacelière et E. Chambry. Paris, Les Belles Lettres, 1969, 255 p.
70. Günter Poethke, *Epimerismos. Betrachtungen zur Zwangspacht in Ägypten während der Prinzipatszeit*. Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1969, 112 p.
71. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 196 (16), 1970.
72. M. de Oliveira Pulquério, *Características métricas das moródias de Eurípides*. Coimbra, Instituto de Estudos Clássicos, 1969, 91 p.
73. *Quaderni dell'Istituto di Filologia Greca*, III, 1968, Cagliari.
74. M. Rachet, *Rome et les Berbères. Un problème militaire d'Auguste à Dioclétien*. Bruxelles, Latomus, 1970, 314 p. + XV hărți (Collection Latomus, 110).
75. *Recueil des travaux de la Faculté de Philosophie* (Université de Belgrade), VI, 1962, 1, 2, VII, 1963, 2 (Mélanges B. Stevanović), VIII, 1964 (Mélanges M. Dinić), IX, 1966, 2 (Mélanges M. N. Djurić), IX, 1967, 1 (Mélanges M. Budimir), X, 2, 1967, X, 1968, 1 (Mélanges V. Cubrilović).
76. *Revista de Estudios Clasicos*, XII, 1969. Mendoza, Universidad Nacional de Cuyo.
77. *Revue des Etudes Grecques*, LXXXII, 1969, 1, 2, LXXXIII, 1970, 1. Paris, Les Belles Lettres.
78. H. Rolland, *Le Mausolée de Glanum (Saint Remy-de Provence)*. Paris, CNRS, 1969 (XXI-e Supplément à „Galia”).
79. D. Roloff, *Gottähnlichkeit, Vergöttlichung und Erhöhung zu seligem Leben*. Berlin, W. de Gruyter, 1970, VI + 243 p. (și Diss. Münster).
80. Hans Ruge, *Zur Entstehung der Neugriechischen Substantivdeklinaton*. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1969, 60 p. (Acta Vniuersitatis Stockholmiensis. Studia Graeca Stockholmiensis, IV).
81. L. ANNAEI SENECAE *De uita beata*. Sénèque, *Sur le bonheur*. Edition, introduction et commentaire de P. Grimal. Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 128 p. (Collection „Erasmus”, 24).
82. L. ANNAEI SENECAE *Operum moralium concordantia*, P. Grimal cura edita. VI. *De Clementia*. Schedas conscripsit ordinauitque B. Martureux. Paris, Presses Universitaires de France, 1970, 242 p.
83. Jaques Schwartz, *Papyri Variae Alexandrini et Gissenses*. Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1969, 100 p.
84. Christoph Stöcker, *Humor bei Petron*. Erlangen, 1969, 167 p. (Diss.).
85. H. A. Stoll, *Tod in Triest. Leben, Taten und Wunder Johann Joachim Winkellmanns*. Berlin, Unionverlag, 1970, 610 p.
86. J. P. Sullivan (ed.), *Critical Essays on Roman Literature. Satire*. London, Routledge & Kegan Paul, 1963, 182 p.
87. R. Syme, *Ten Studies in Tacitus*. Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1970, 152 p.
88. M. Testard, *Saint Jérôme, l'apôtre savant et pauvre du patriciat romain*. Paris, Les Belles Lettres, 1968, 242 p.
89. H. J. Tschiedel, *Phaedra und Hippolytus. Variationen eines tragischen Konfliktes*. Erlangen, 1970, 303 p. (Diss.).
90. *Učenyje Zapiski*. Tom 70. Russkoe i obščee jazykoznanie. Dušanbe, Pedagogičeskij Institut, 1969, 149 p.
91. V. Väänänen (ed.), *Graffiti del Palatino. II. Domus Tiberiana*, a cura di Paavo Castrén e Henrik Lilius Helsinki, 1970, 266 p. + CIV pl. (Acta Instituti Romani Finlandiae, IV).

92. C. VALERIUS FLACCUS, *Argonauticon libri*, ed. E. Courtney. Leipzig, Teubner, 1970, 192 p.
93. Eckemar Vaubel, *Pudor, Verecundia, Reuerentia*. Untersuchungen zur Psychologie von Scham und Ehrfurcht bei den Römern bis Augustin. Münster, 1969, 261 p. (Diss.).
94. F. W. Walbank, *The Awful Revolution. The Decline of the Roman Empire in the West*. Liverpool, University Press, 1969, XIII + 139 p.
95. P. Walcott, *Greek Peasants, Aciend and Modern. A Comparison of Social and Moral Values*. Manchester University Press, 1970, 136 p.
96. B. H. Warmington, *Nero. Reality and Legend*. London, Chatto & Windus, 1970, 180 p.
97. Bernd Wille, *Die Wissenschaft vom Guten und Bösen. Interpretationen zu Platons „Charmides“*. Berlin, W. de Gruyter, 1970, V+166 p. (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 5). (și Diss. Münster.)
98. XÉNOPHON, *L'art de la chasse*. Texte établi et traduit par E. Delebecque. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 161 p.
99. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 14, 1964, — 20, 1970, Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen.
100. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, V, 1970, 1, 2, 3, VI, 1970, 1. Bonn, Habelt.
101. Hans Ernst Zöller, *Der sogenannte Akkusativ der Beziehung bei den augusteischen Dichtern unter Berücksichtigung seiner Grundlagen bei Homer*. Frankfurt/M., 1969, 263 p. (Diss.)
102. B. Zucchelli, *Studi sulle formazioni latine in -io- non diminutive e sui loro rapporti con i diminutivi*. Parma, Istituto di lingua e letteratura latina, 1970, 230 p.
103. G. Zuntz, *An Inquiry into the Transmission of the Plays of Euripides*. Cambridge University Press, 1965, 295 p.
104. Otto Zwierlein, *Der Terenzkommentar des Donat im Codex Chigianus H VII 240*. Berlin, W. de Gruyter & Co., 1970, 184 p. (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 3).

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DĂRI DE SEAMĂ ALE ȘEDINTELOR

CXXIV

ȘEDINȚA DIN 4 DECEMBRIE 1969

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18²⁰.

Membri prezenți : N. I. Barbu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, I. Ionescu, M. Marinescu, M. Nicolaescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru Bordea, E. Poghirca, M. Popa, C. Popescu, Cl. Popovici, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, R. Vulpe J. Zezeanu.

Invitați : E. Almașan, J. Cajal-Marin, R. Capesius, S. Comănescu, M. Constantin, A. Popovici, I. Săndulescu.

Alegeri de noi membri. Au fost aleși membri ai societății : prof. ELISABETA LEONDARIE (recomandată de C. ICONOMU și R. OCHEȘEANU), Ivi IORDAN (recomandată de prof. VL. ILIESCU și M. IRIMIA), GH. PAPUC (recomandat de M. IRIMIA și C. SCORPAN), N. FELECAN (recomandat de prof. M. MARINESCU-HIMU și I. FISCHER), prof. GH. NENCESCU (recomandat de prof. E. DOBROIU și M. MARINESCU-HIMU), prof. C. STANCU (recomandat de prof. M. MARINESCU-HIMU și M. SIMIONESCU), prof. ANA PREDESCU (recomandată de prof. M. MARINESCU-HIMU și M. SIMIONESCU), prof. TEODORA VASILESCU (recomandată de prof. C. POGHIRC și J. ZEZEANU), N. LUPU (recomandat de prof. N. LASCU și D. PROTASE), DAN ISAC (recomandat de prof. N. LASCU și D. PROTASE), TUDOR SOROCEANU (recomandat de prof. N. LASCU și D. PROTASE), RADU NICULESCU (recomandat de prof. VAL. GEORGESCU și acad. AL. GRAUR).

Prezentări de lucrări recente. Prof. VAL. GEORGESCU : J. Vidalin, *Pouvoir et dialectique. I. La pensée politique de la Grèce*, Rennes, 1968 ; id., *Le magistrat et le juge des legis actiones : leurs fonctions*, Rennes, 1966 ; id., *Loi athénienne et légalité*, Rennes, 1966 ; Vo Duc Hanh, *Essai sur l'évolution de la curatelle du mineur de vingt cinq ans en droit romain*, Paris, 1968 ; A. Garzya, *Ideali e conflitti di cultura alla fine del mondo antico* (extr. Maia, 20, 1968). I. FISCHER : Platon, *Lysis. Cu un eseu despre înțelesul grec al dragostei de oameni și lucruri* de C. Noica, București, 1969 ; *Pagini alese din oratorii greci* (trad. de A. Marin, pref. și note de M. Mari-

nescu-Himu), București, 1969; O. Hoffmann, A. Debrunner, A. Scherer, *Geschichte der griechischen Sprache*, Berlin, 1969; Cicero, *Fragmente über die Rechthlichkeit* (trad. de K. Büchner), Stuttgart, 1969; E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969; A. Garzya, *Note al Rudens di Plauto*, Napoli, 1967. Acad. AL. GRAUR: X. Mignot, *Les verbes dénominaifs latins*, Paris, 1969; *Studii clasice*, XI, 1969.

Comunicare. FL. BOBU FLORESCU, *Restituirea ultimului rînd al inscripției de pe Coloana Traiană*. Între anii 1548 (Bartholomeo Marliano, *Le Antichità di Roma*, Paris, 1548, p. 83) și 1962 (Silvio Ferri, *Opuscula*, Firenze, 1962, p. 444) s-au propus următoarele formule de restituire a ultimului rînd din inscripția columnei: *tantis ex collibus*, *t. molibus*, *t. operibus*, *t. opibus*, *t. ruderibus*, *t. rupibus* și *t. uiribus*. Recurgînd la matematică și redînd și o schemă grafică, încă la 1683 Raphaele Fabretti restituie prin formula *tantis operibus* ultimul rînd al inscripției: *mons et locus tant[is ope]ribus sit egestus*. Conferențiarul, reluînd problema, a plecat de la cîteva fapte obiective: copia din secolul al X-lea a inscripției columnei, aflată în Codex Einsiedlensis, în care în porțiunea vătămată se citesc cuvintele *tantis operibus*; dimensiunea de 50.80 cm a porțiunii distruse, determinată prin măsurare directă și decalc; păstrarea începutului *tant* din primul cuvînt mutilat, iar din al doilea o buclă (din litera *B*, *P* sau *R*) din ultima literă a tulpinei, precum și terminația *-ibus*. Apoi, literelor din cadrul fiecărei formule de restituire care prezintă un *B*, *P* sau *R* ca literă finală în tulpina celui de-al doilea cuvînt li s-au dat valori pe care le au literele de același fel intacte din al șaselea rînd (aceste valori sînt egale, iar dacă diferă, variația este de ordinul milimetrilor și deci neglijabilă). Suma lățimii literelor ce se propun a fi înscrise în porțiunea vătămată din formulele *tantis operibus*, *tantis opibus*, *tantis rupibus*, *tantis uiribus*, *tantis ruderibus* este pentru fiecare formulă în parte (în cm) de: 35.00, 26.00, 30.50, 26.40 și 42.60. O altă operație a constatat în determinarea lățimii intervalelor între al doilea *T* din cuvîntul *tantis* și itera *I* din terminația *-ibus*, care s-a făcut multiplicînd media de 2.23 a intervalelor păstrate din al 6-lea rînd cu numărul intervalelor din cadrul fiecărei formule în parte, obținînd în ordinea stabilită următoarele rezultate (în cm): 15.61, 11.15, 13.38, 13.38 și 17.84. Adunînd suma lățimii literelor cu suma lățimii intervalelor, constatăm că numai în cazul formulei *tantis operibus* se obține o valoare de 50.61 cm, echivalentă cu lungimea porțiunii vătămate, diferența de 1,9 mm fiind neglijabilă. Prin această demonstrație se dovedește că lectura anonimului de acum un mileniu s-a făcut cînd inscripția era intactă. În contextul frazei, lectura ultimului rînd se va citi: *Ad declarandum quantae altitudinis mons et locus tant[is ope]ribus sit egestus*.

Discuții. Pun întrebări și prezintă observații: prof. R. VULPE, D. M. PIPPIDI, N. I. BARBU, AL. GRAUR, I. IONESCU.

Prof. D. M. PIPPIDI, considerînd că certitudinea unei lecturi nu poate fi obținută decît dacă oferă un sens satisfăcător, extinde dezbaterea asupra înțelesului inscripției.

În această direcție, prof. N. I. BARBU aduce în discuție sensul cuvîntului *opus* și valoarea ablativului *tantis operibus*.

Prof. R. VULPE se declară de acord cu lectura susținută de autor și, bazat pe date arheologice și pe informațiile oferite de Cassius Dio, socotește că e vorba de indicarea înălțimii dealului săpat pentru a face loc complexului de monumente ale Forului lui Traian; funcția originară a columnei, în concordanță cu inscripția, ar fi aceea de martor al nivelului. Ulterior, destinația columnei a fost lărgită, devenind monument funerar imperial.

Ședința se ridică la ora 19⁴⁵.

CXXV

ȘEDINȚA DIN 8 IANUARIE 1970

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți : P. Alexandrescu, N. I. Barbu, E. Bujor, L. Buzdugan, Gh. Ceașescu, L. Cocone, N. Corciu, Tr. Costa, D. Crăciun, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. Dușescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, R. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, A. Horhoianu, Maria Iliescu, Vl. Iliescu, I. Ionescu, Tr. Lăzărescu, A. Marcu, M. Marinescu, M. Marinescu-Himu, Gh. Nencescu, I. Nestor, V. Nicolae, R. Niculescu, A. Piatkowski, Gh. Poenaru Bordea, C. Popescu, Em. Popescu, C. Săndulescu, M. Simionescu, N. Ș. Tanașoca, R. Vulpe.

Invitați : M. Beldie, P. Ceașescu, F. Constantiniu, V. Covaci, Gh. Diaconu, O. Iliescu, V. Iliescu, R. C. Manu, G. Mîrza, Ș. Papacostea, Șt. Ștefănescu, E. Zaharia.

În numele membrilor societății, acad. AL. GRAUR exprimă vicepreședintelui ei, prof. R. Vulpe, calde urări colegiale cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani.

Alegeri de noi membri. Este ales membru al societății : OCTAVIAN ILIESCU (recomandat de prof. VAL. GEORGESCU și VL. DUMITRESCU).

Prezentări de lucrări recente. Prof. VAL. GEORGESCU : P. Petit, *La civilisation hellénistique*, Paris, 1968 ; Ch. Guiraud, *Grammaire du grec*, Paris, 1967 ; J. Tulard, *L'histoire de la Crète*, Paris, 1962 ; H. Lermann, *Die Gottheit im Recht*, München, 1969 ; C. Despotopoulos, *La notion de synallagme chez Aristote*, Paris, 1968 ; id., *Les concepts de juste et de justice selon Aristote*, Paris, 1969 ; K. Büchner, *Cicero an den Imperator Lentulus De Re Publica*, Wiesbaden, 1969. N. Ș. TANAȘOCA : G. Veloudis, *Die neugriechische Alexandertradition in Bewahrung und Wandel*, München, 1968. I. FISCHER : H. Oppermann (ed.), *Römische Wertbegriffe*, Darmstadt, 1967. Prof. D. CRĂCIUN ; N. I. Barbu, T. Vasilescu, *Gramatică latină*, București, 1969.

Comunicare. Prof. VL. ILIESCU, *Critica surselor istorice privind părăsirea Daciei*. Există două tradiții despre părăsirea Daciei, cea „bună”, reprezentată de Iordanes, și cea „greșită” sau „tendențioasă”, infățișată de Eutropius, Festus și Historia Augusta. În realitate însă, ultima se reduce doar la Eutropius, ale cărui informații au fost preluate ca atare de Festus și Historia Augusta. De altfel această tradiție este corectată în mod tacit, dar conștient, de tradiția „bună” a lui Iordanes. Geneza tradiției „greșite” sau „tendențioase” a lui Eutropius se poate explica prin felul în care sînt prezentați la acest autor împărații Hadrian, Traian, Aurelian și Iovian.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții : prof. TR. COSTA, N. I. BARBU, A. PIATKOWSKI, M. SIMIONESCU, R. VULPE, A. HORHOIANU, I. NESTOR, R. FLORESCU, TR. LĂZĂRESCU, M. MARINESCU-HIMU, AL. GRAUR.

Prof. TR. COSTA ridică problema surselor lui Iordanes și a valorii lor.

Prof. R. VULPE pune la îndoială cronologia relativă a *Historiei Auguste* și a lui Eutropius ; dacă biograful lui Gallienus din *Historia Augusta* ar fi avut la dispoziție informația lui Eutropius cu privire la o primă părăsire a Daciei, sub acest împărat, ar o fi consensnat-o desigur, dată fiind atitudinea sa ostilă față de Gallienus. *Historia Augusta* ar putea fi o culegere de texte de date diferite, supuse însă, datorită caracterului ei oficial, unor revizuri permanente.

Prof. N. I. BARBU socotește că în critica surselor trebuie să se țină seama în mai mare măsură de practica istoriografiei romane în privința folosirii documentelor.

Prof. A. HORHOIANU aduce în discuție raportul ambasadei lui Priscus la curtea regelui Attila; valoarea documentului pentru problema abordată aici e contestată de prof. I. NESTOR.

R. FLORESCU sugerează studierea într-un context mai larg a pasajelor citate, pentru a se putea stabili partea pe care o deține exagerarea retorică în afirmațiile istoricilor antici.

Acad. AL. GRAUR scoate în evidență imposibilitatea de principiu a exterminării totale a unei populații.

Diverse. La o intervenție a prof. TR. LĂZĂRESCU cu privire la consuli plebei, răspunde prof. N. I. BARBU.

Ședința se ridică la ora 20³⁰.

CXXVI

ȘEDINȚA DIN 5 FEBRUARIE 1970

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18²⁰.

Membri prezenți: V. Bălăianu, L. Buzdugan, Al. Cizek, L. Cocone, I. G. Coman, N. Corciu, E. Dobroiu, H. Dumitrescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, C. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, G. Guțu, Al. Horhoianu, M. Manolescu, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, R. Niculescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, E. Poghir, El. Popescu, T. Popescu, M. Russu, N. Ș. Tanașoca, A. Tuzu, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitați: P. Ceașescu, G. Mirza.

Neerolog. Acad. AL. GRAUR evocă figura colegei noastre Maria Dumitrescu, decedată în ianuarie 1969. Adunarea păstrează un minut de reculegere.

Alegeri de noi membri. Sînt aleși membri ai societății: prof. GH. IVĂNFCU (recomanda de acad. AL. GRAUR și I. FISCHER); CORNELIU CÎRJAN (recomandat de R. OCHEȘEANU și M. IRIMIA); DUMITRU C. GHIOCOL (recomandat de M. IRIMIA și R. OCHEȘEANU); PETRE COVACEF (recomandat de M. IRIMIA și R. OCHEȘEANU); DUMITRU VERNEA (recomandat de Z. COVACEF și M. IRIMIA); prof. LILIANA BARBU (recomandată de M. IRIMIA și Z. COVACEF); NATALIA SĂNDULESCU (recomandată de I. FISCHER și prof. E. DOBROIU); KATALIN DUMITRAȘCU (recomandată de I. FISCHER și prof. E. DOBROIU); EMIL DUMITRAȘCU (recomandat de I. FISCHER și prof. E. DOBROIU); PETRE CEAȘESCU (recomandat de prof. E. DOBROIU și I. FISCHER).

Prezentări de lucrări recente. Prof. I. G. COMAN: A. Grillmejer, H. Bacht, *Das Konzil von Chalkedon, II*, Würzburg, 1962; Șt. C. Alexe, *Sfîntul Niceta din Remesiana și ecumenicitatea patristică din secolele IV și V*, București, 1969. I. FISCHER: A. Garzya, *Studi su Euripide e Menandro*, Napoli, 1961. Acad. AL. GRAUR: *Istoria limbii române, II*, București, 1969.

Comunicare. E. CIZEK, *Imaginea înnoirii istorice la Velleius Paterculus* (în absența autorului, suferind, comunicarea a fost citită de AL. CIZEK). Evoluția istorică este tratată de Velleius *per genera*, după model retoric. Se adaugă și teoria stoică a evoluției ciclice a istoriei. Fiecare „gen” urma o evoluție ascendentă, după care urma o cădere ireversibilă.

Discuții. Prezintă observații prof. R. VULPE și acad. AL. GRAUR.

Prof. R. VULPE nu consideră Istoriile lui Velleius drept o operă de propagandă și atrage atenția asupra faptului că figura lui Tiberius a fost deformată de istoricii ulteriori. Retorismul scrierii, care ar putea da impresia nesincerității, e un defect general al istoriografiei romane.

Acad. AL. GRAUR nu vede o incompatibilitate de principiu între convingerile lui Velleius, admirator sincer al lui Tiberius, și caracterul propagandistic al operei.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra desfășurării ședințelor de alegeri ținute la filialele din Iași și Constanța. Biroul Filialei din Iași se constituie precum urmează: președinte: prof. O. TCACIUC; vicepreședinte: prof. N. GOSTAR; secretar: prof. C. CĂLINESCU; casier: prof. N. BARAN; membru (cu misiunea de a se ocupa de învățământul mediu): prof. GH. CONDURACHE; comisia de cenzori e alcătuită din prof. I. GHEORGHITĂ și C. CHIRCU.

Filiala din Constanța și-a ales următorul birou: președinte: prof. A. RĂDULESCU; vicepreședinte: prof. TR. LAZAROVICI; secretar: M. IRIMIA; casier: prof. I. ROȘCULEȚ; membru (cu misiunea de a se ocupa de învățământul mediu): prof. C. DABA. În a doua parte a ședinței de alegeri, prof. A. RĂDULESCU a prezentat o comunicare asupra vasului cu inscripție greacă descoperit la Capidava. În urma citirii acestei informații, se naște o discuție liberă la care participă prof. I. G. COMAN, R. VULPE, I. FISCHER și acad. AL. GRAUR. Prof. I. G. COMAN consideră că numele *Petre* este un vocativ grecesc, iar I. FISCHER pune la îndoială existența în secolul X a unui nominativ românesc *Petre*; prof. R. VULPE se pronunță însă în favoarea interpretării prin limba română a numelui.

Ședința se ridică la ora 19³⁰.

CXXVII

ȘEDINȚA EXTRAORDINARĂ DIN 26 FEBRUARIE 1970

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 18²⁵.

Membri prezenți: N. I. Barbu, G. Bunesco, L. Buzdugan, A. Calangiu, Gh. Cantacuzino, Gh. Ceașescu, I. G. Coman, Em. Condurachi, N. Corciu, G. Creția, R. Cristescu-Ocheșanu, Fl. Demetrescu, E. Dobroiu, C. Drăgulescu, M. Dușescu, I. Fischer, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, Gh. Guțu, M. Guțu, M. Hetco, Vl. Iliescu, L. Lupaș, M. Manolescu, A. Marcu, M. Marinescu-Himu, Mihai Nasta, Gh. Nencescu, M. Nichita, Val. Nicolae, S. Nicolau, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, A. Pirvulescu, E. Poghir, M. Simionescu, D. Slușanschi, N. Ș. Tanașoca, M. Tițu-Băluță, J. Unguru-Vilan.

Invitați: I. Dinischiotu, Elizabeta Filotti, Eug. Filotti, Z. Golescu, V. Pöschl, C. Tașcă.

Prof. N. I. BARBU salută prezența prof. VIKTOR PÖSCHL de la Universitatea din Heidelberg.

Conferință. Prof. V. PÖSCHL, *Didon et Énée*. Părăsirea Didonei de către Aeneas a cunoscut cele mai variate aprecieri. În timp ce poeții medievali, ca Chaucer, și unele comentarii engleze recente, ca cel al lui Page, condamnă aspru pe „infidelul” Aeneas, Jacques Perret o socotește pe Dido drept unica vinovată, deoarece insistă să ajungă la căsătorie: „l'amour n'est à aucun degré orienté vers le mariage”, aceasta în spiritul lui Platon. Dar Aeneas nu este crud numai cu Dido, ci și cu el însuși. Asprimea vorbelor sale către Dido, care constă în faptul că nu pomenește nici un singur cuvânt despre durerea inimii ei, este motivată de înăbușirea propriilor sale sentimente, spre a nu fi dominat de ele; în ultimă analiză, însă, Aeneas n-a înțeles.

dragostea Didonei în întreaga ei profunzime. Neînțelegerea izvorăște din tragica opoziție originară dintre bărbat și femeie. Înainte de toate însă, renunțarea lui la Dido este un sacrificiu pe care trebuie să-l aducă misiunii sale. Conflictul dintre umanitate și politică, care străbate întreaga *Eneidă*, și-a găsit aici punctul culminant. Altă problemă constă în faptul că poetul nu se oprește mult asupra dragostei lui Aeneas. Aceasta corespunde nu numai tradiției epice, unde iubirea eroilor este tratată cu multă discreție, ci și concepției romane a virtuții, așa cum apare la Cicero în *De officiis*. În sfârșit, ispitirea lui Aeneas de către Dido trebuie considerată ca un simbol al primejdiei care amenința ființa romană prin pătrunderea traiului luxos oriental. Împăratul Titus în *Bérénice* a lui Racine, regele Thoas din *Iphigenia* lui Goethe sînt descendenții unui Aeneas care știe să renunțe la dragoste; personajul n-a avut, desigur, — în literatură — atîți descendenți ca Dido.

Ședința se ridică la ora 19⁴⁰.

CXXVIII

ȘEDINȚA DIN 5 MARTIE 1970

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18²⁰.

Membri prezenți: N. I. Barbu, Em. Doruțiu-Boilă, N. Corciu, P. Diaconu, A. Donciu, H. Dumitrescu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, Vl. Iliescu, Gh. Nencescu, Val. Nicolae, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, A. Popa, M. Popa, Aurel Popescu, Em. Popescu, M. Russu, C. Săndulescu, R. Vulpe, J. Zeceanu.

Invitați: A. Boilă, D. Cataniciu, I. Fischer, Ec. Vulpe.

Informație. Acad. AL. GRAUR anunță că în ședința de constituire a Academiei de științe sociale și politice un număr de colegi ai noștri au fost aleși membri ai acestei noi instituții științifice. Membri titulari: I. Banu, Gh. Cantacuzino, Em. Condurachi, C. Daicoviciu, Val. Georgescu, Ath. Joja, I. Nestor, D. M. Pippidi, Gh. Ștefan, D. Tudor, R. Vulpe; membri corespondenți: A. Bodor, Fl. B. Florescu, M. Jacotă, N. Lascu, N. Lupu, I. I. Russu, N. Țatomir. În numele Societății exprimă felicitări celor aleși.

Alegeri de noi membri. A fost aleasă membră a societății IOANA DINISCHIOTU-POPESCU recomandată de acad. AL. GRAUR și I. FISCHER).

Prezentări de lucrări recente. Prof. D. M. PIPPIDI: G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969; G. Longega, *Artsinoe II*, 1968; A. Uguzzoni, F. Ghinatti, *Le tavole greche di Eraclea*, Roma, 1968; J.-P. Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Paris-Haga, 1968. I. FISCHER: M. Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970.

Comunicare. EM. DORUȚIU-BOILĂ, *Discuții recente cu privire la Constituția antoniniană*. Se analizează diversele soluții de restituire ale r. 8—9 ale pap. Giessen 40, I: δίδωμι τοῖς σὺνάπασιν ξένοις τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην πολιτεῖαν Ῥωμαίων [μ]ένοντος... ἄτων, χωρ[ί]ς τῶν [δε]δ[ε]ιτυκίων, care conțin clauza de acordare a cetățeniei romane tuturor peregrinilor din imperiu. În opoziție cu opinia aproape general acceptată pînă acum asupra excluderii dediticilor de la principiul acordării cetățeniei romane, autoarea adoptă restituirea potrivit căreia propoziția incidentă introdusă prin μένοντος trebuia să conțină o clauză de salvare cu conținut pozitiv,

dedicții pomeniți în clauza restrictivă de la sfârșitul pasajului fiind excluși nu de la beneficiul cetățeniei romane, ci de la clauza de păstrare a unor stări sau norme existente. Această interpretare, impusă de o necesitate gramaticală și logică, a fost confirmată de o inscripție recent descoperită, cunoscută sub numele de Tabula Banasitana, prin care împăratul Marcus Aurelius acordă cetățenia romană unei familii berbere din tribul Zegrenses, din Mauretania Tingitana. Textul inscripției redactat în cancelaria imperială utilizează o formulă analogă textului pap. Giessen : ... *non cunctamur his ciuitatem romanam saluo iure gentis dare ... sine diminutione tributorum et uectigalium populi et fisci*. În lumina acestei interpretări, sfera de aplicare a C. A. apare mult extinsă, ea cuprinzând toate categoriile de colectivități din imperiu, urbane sau rurale, *ciuitates* sau *gentes*, căroră, o dată cu acordarea cetățeniei romane, li se garanta păstrarea drepturilor locale. Aceasta înseamnă că toate categoriile de provinciali din imperiu au devenit cetățeni romani, berberii din Mauretania, țărani din chora egipteană, galii, germanii, tracii, bessii, laii și geții dobrogeni, ci păstrându-și în același timp cadrele vieții locale.

Problema identificării dedicțiilor excluși de la clauza de păstrare a drepturilor locale nu și-a găsit încă rezolvarea ; în lumina noilor descoperiri a devenit clar însă că dedicții nu sînt de căutat printre populațiile provinciilor, organizate în *gentes* sau *ciuitates*. Noile descoperiri au adus și o confirmare a compatibilității cetățeniei romane cu plata tributului.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții : prof. N. I. BARBU, I. FISCHER, D. M. PIPPIDI, R. VULPE, AUREL POPESCU, VL. ILIESCU, acad. AL. GRAUR, A. BOILĂ.

Prof. N. I. BARBU atrage atenția asupra caracterului limitat în timp al calității de *dedilicius*.

VL. ILIESCU aduce în discuție pe inspiratorii și autorii constituției : juriștii de origine orientală erau partizanii universalizării dreptului roman, cu ștergerea treptată a tuturor diferențelor dintre Italia și restul imperiului.

Prof. R. VULPE scoate în evidență avantajele financiare pe care constituția le-a adus imperiului.

Acad. AL. GRAUR nu crede că completarea [δεδ]εικτικῶν a textului papirusului poate fi pusă la îndoială, deoarece nici în grecește, nici în latinește nu par să existe alte cuvinte terminate în *-iticius*.

Prof. D. M. PIPPIDI consideră că asamblarea fragmentelor papirusului este corectă și constituie o bază solidă de discuție. În ce privește exceptarea dedicțiilor, ea poate fi explicată prin caracterul intermediar, între sclavi și cetățeni, al acestora.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra activității Filialei Constanța.

Ședința se ridică la ora 20³⁵.

CXXIX

ȘEDINȚA DIN 2 APRILIE 1970

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți : I. Banu, N. I. Barbu, A. Barnea, V. Bălăianu, Em. Doruțiu-Boilă, L. Buzdugan, G. Cantacuzino, L. Cocone, N. Corciu, D. Crăciun, Vl. Dumitrescu, N. Felecan, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Giurgea, M. Gramatopol, Al. Graur, M. Guțu, M. Manolescu, A. Marcu, M. Marinescu, M. Marinescu-Himu, Margareta Nasta, M. Nasta, Gh. Nencescu, V. Nicolae, A. Piatkowski, E. Poghir, C. Popescu, Elena Popescu, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitați : L. Andrei, G. Mirza.

Alegeri de noi membri. Au fost aleși membri ai societății : prof. CONSTANTIN DABA (recomandat de R. OCHEȘEANU și M. BUCOVĂLĂ) și prof. ELISABETA POPA (recomandată de R. OCHEȘEANU și M. BUCOVĂLĂ).

Prezentări de lucrări recente. Prof. N. I. BARBU : M. Marinescu-Himu, C. Moldoveanu, C. Georgescu, *Limba elenă. Manual pentru clasa a XI-a a liceelor clasice*, București, 1969.

Comunicare. Prof. A. PIATKOWSKI, *Concepția despre civilizație și civilizatori la vechii greci*. În ciuda apariției nenumăratelor lucrări despre cultura și civilizația greacă, problema modului în care grecii înșiși luau în considerare etapele parcurse de omenire pe lungul drum de la civilizațiile de tip rustic la cele de tip urban nu a fost tratată decât sporadic și tangențial. Principalul țel al comunicării a fost acela de a stabili procesul de îmbogățire cu noi sensuri a cîmpului noțional „civilizație”, „civilizator”, începînd cu perioada arhaică a literaturii grecești pînă în sec. al IV-lea î.e.n. Pe plan lingvistic, în acest cîmp gravitează o pluralitate de rădăcini ale căror sensuri se interferează sau se opun. Cercetarea a dus spre concluzia că în gîndirea greacă au existat trei faze fundamentale în dezvoltarea concepțiilor despre civilizație și opera unui civilizator : (a) faza mitologizantă, avînd ca principal reprezentant pe Hesiod, corespunzătoare credințelor despre cooperarea între zei și oameni ; (b) faza raționalistă, impulsională de observațiile empirice și comparatiste asupra altor tipuri de civilizații ; (c) o fază superioară, în care problema este tratată pe plan filozofic și etic, sub formă de sistem, de unii dintre cei mai remarcabili gînditori din secolul al IV-lea î.e.n. Platon, Aristotel, Epicur. Intensele preocupări în jurul acestui subiect i-a determinat pe greci, care recunoșteau aportul civilizațiilor străvechi la propășirea propriei lor civilizații, să ajungă la conștiința superiorității lor în raport cu popoarele care-i înconjurau. Este posibil ca această formă a conștiinței sociale din vechea Grece să se fi datorat înaltei prețurii pe care filozofii și oamenii de cultură o acordau valorilor estetice și etice, concepute ca un singur tot, acea unică îmbinare pe care au denumit-o *kalokagathia*, fără echivalent în istoria gîndirii altor popoare din antichitate.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții prof. I. BANU, N. I. BARBU, M. NASTA, R. VULPE, M. MARINESCU-HIMU, VL. DUMITRESCU, AL. GRAUR.

Prof. I. BANU consideră că aparenta contradicție dintre folosirea de către Hesiod a simbolului aurului pentru desemnarea celei mai vechi perioade și negarea de către acesta a concepției involutive despre dezvoltarea omenirii se poate explica prin folosirea de către poet a unei terminologii tradiționale. Sugerează apoi autoarei cîteva probleme care i-ar putea reține atenția : raportul dintre concepțiile grecești și cele mesopotamiene, cu care cele dintîi prezintă frapante analogii ; faptul că o teorie a progresului apare în Grecia numai în secolul lui Pericle.

Prof. N. I. BARBU pune în legătură concepțiile grecești cu realitățile sociale ale vremii : pe de o parte, constatarea superiorității vieții de la oraș asupra celei de la țară și a superiorității civilizației grecești asupra celei a popoarelor barbare ; pe de altă parte, imposibilitatea de a găsi soluții de viitor pentru dificultățile sociale prezente ; de aici apariția utopiilor și a elogierii fazelor din trecutul îndepărtat al omenirii ; această îndreptare către trecut e determinată și de constatarea neconcordanței dintre progresul material și cel moral.

Prof. M. MARINESCU-HIMU semnalează concepțiile lui Isocrate despre progres, expuse în *Panegiric* și, mai ales, în *Asupra schimbului de bunuri*.

M. NASTA consideră necesară distincția între două faze ale teoriilor grecești : cea dintîi, atribuind rolul de civilizator dreptății divine și unor divinități ; cea de a doua, din sec. V, cu caracter laic, atribuind acest rol unor „inventatori”, *πρωτοὶ εὐριστάι*.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra activității filialelor. Filiala din Cluj a ținut adunarea generală și a ales următorul birou: prof. N. LASCU (președinte), A. BODOR (vicepreședinte), D. PROTASE (secretar), G. TOPLICEANU (casier), ANA NEGREANU (membră, reprezentantă a cercului pedagogic); comisia de cenzori este constituită din prof. T. WEISS și M. PĂTRUȚ. În cadrul Filialei din Constanța, prof. N. LASCU a vorbit, în 21 martie, despre formula *Hic ego qui iaceo*.

Ședința se ridică la ora 20¹⁰.

CXXX

ȘEDINȚA DIN 7 MAI 1970

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: N. I. Barbu, V. Bălăianu, G. Bunesco, C. Chircu, L. Cocone, N. Corciu, D. Crăciun, M. Crișan, I. Fischer, C. Georgescu, A. Heitoraru, M. Merclău, A. Marcu, A. Mocanu, G. Mușu, M. Nicolaescu, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, C. Poghir, E. Poghir, I. Dinischiotu-Popescu, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, N. Ș. Tanașoca, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitați: L. Andrei, G. Mirza.

Alegeri de noi membri. Au fost aleși membri ai Societății: MIHAIL VASILESCU (recomandat de TR. DIACONESCU și prof. O. TCACIUC), VASILIS ZUNIS (recomandat de prof. O. TCACIUC și TR. DIACONESCU), prof. IOAN LAZĂR (recomandat de prof. O. TCACIUC și C. CĂLINESCU), prof. CONST. I. RADU (recomandat de prof. O. TCACIUC și C. CĂLINESCU), EUGEN-SILVIU STĂNESCU (recomandat de M. IRIMIA și C. SCORPAN), AL. GREBĂNCEU (recomandat de prof. R. VULPE și A. RĂDULESCU), IANCU DABIJA (recomandat de C. ICONOMU și R. OCHESSEANU), MARIN V. PORUMBESCU (recomandat de M. IRIMIA și A. RĂDULESCU).

Prezentări de lucrări recente. N. Ș. TANAȘOCA: Mauricius, *Artă militară* (ed. critică, trad., introd. de H. Mihăescu), București, 1970; *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1969, 3. Prof. R. VULPE: *Apulum (Acta Musei Apulensis)*, VII, 1968–1969, 1, 2. I. FISCHER: *Proză istorică greacă* (culegere de D. M. Pippidi), București 1970. Prof. N. I. BARBU: Ovidiu (Cele mai frumoase poezii), trad. de M. V. Petrescu, București, 1969.

Comunicare. Prof. GH. MUȘU, *Izvoare și motive necunoscute în episodul Nisus — Euryalus*. Autorul atrage de la început atenția asupra aprecierilor făcute de Servius referitor la v. 334–337, precum și asupra aceleia a lui Macrobius: *Fuit enim hic poeta ... ita dissimulanter et clanculo doctus ...*, apreciere pe care o socotește valabilă mai cu seamă pentru acest episod, considerat, de altfel, ca o invenție liberă. Pentru aceasta, el arată că Lamus și Lamyrus, uciși de Nisus, amintesc prin înțelesul numelui lor de *Abrote*, „nemlincata, flămînda”, soția legendarului rege omonim al Megarei; că fiica sa este „omonimă” cu monstrul marin înfruntat de Odysseus — cînd trece pe la Lamos, modelul recunoscut al primei numiri —, în timp ce mama ei se numește Lamia; că un monstru Lamia a fost ucis de un erou numit Eurybates, lucru atestat la Nicandru, modelul lui Macer, bun prieten al lui Vergilius. Dar, considerat mitic, *Eurybates*, „cel care pășește în larg”, redă nominal chipul în care era văzut Orion: trecea marea prin vad; or, el era fiul lui Poseidon și al fiicei lui Minos Euryaleia, iar întregul episod în care apar Nisus și Euryalus în cartea a V-a are ca model pe cel din *Iliada* XXIII, unde homericul Euryalos este nepot al altei Euryaleia, fiica lui Adrastos. Tot așa apare un alt Euryalos, de origini marine,

flu al lui Naubolos, „navigatorul”, în *Odissea*, VIII, 115—117, conținând cu toții, la origine, același înțeles din epitetul marinului Apollon, *Euryalos*, care, în aceeași calitate, se mai numea și *Delphinios*. Or, unul din „marinarii tirenieni”, pedepsiți de Dionysos să se transforme în delfini, poartă numele tatălui vergilianului *Euryalos* : *Opheltēs*. Și tot astfel cel mai vechi erou cu ultimul nume, cunoscut apoi sub numele de *Archemoros*, apare indisolubil legat de izvoare. Sînt orizonturi care revin și la vergilianul *Nisus*, prin tatăl său, *Hyrtacus*; iar un alt *Hyrtacid*, *Asios*, *Iliada* II, 835—839, XII *passim*, exprimă aceleași stări, căci *Intlia* Oceanidă se numește *Asia*. Mai departe, glosa *hyrtakōs* „scoică, culoare de purpură” exprimă și ea orizonturile marine, amintind însă și de firul de păr de purpură al regelui *Nisos* — ultim orizont ce apare și în numele insulei *Nisyros*, numită astfel din cauza purpuri. Amintind că respectivul fir de purpură este considerat ca motiv solar de cercetători, autorul subliniază că ultimul rege al Megarei purtase un nume evident solar : *Hyperion*. Aducînd apoi și alte exemple, el consideră că acestea exprimă mitic relațiile „naturale” dintre soare și mare, văzute în condițiile geografice din *Helada*, cînd soarele se naște din mare, iar — în genealogia regilor sacri — *Nisus* din *Hyrtacus*; în aceasta, basileii vor fi urmat pildele venite din Egipt, *Asia Mică*, *Mesopotamia*. Autorul crede că asemenea substrat nu putea să scape întru totul lui Vergilius nici în tonalitatea de purpură și roșu de singe care a planat asupra eroilor vergileni în imagini ca acelea de la moartea lui *Euryalus* sau de la aceea a eroului minor *Abaris*, care, o dată cu *purpuream animam*, își pierde viața, așa cum și *Nisos* și-a pierdut-o pe a sa o dată cu firul de păr de purpură, aceasta fiind aici chiar expresia și condiția vieții.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții : prof. C. POGHIRC și N. I. BARBU.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra activității Filialei din Iași a Societății.

Prof. D. M. PIPPIDI atrage atenția asupra faptului că procurarea revistei „Studii clasice” se poate face exclusiv pe calea abonamentului.

La o sugestie a prof. D. CRĂCIUN, prof. N. I. BARBU dă informații asupra recente sesiuni a Academiei „*Latinitatis inter omnes gentes fouendae*” și asupra programului de acțiune al acestei instituții. De asemenea prezintă stadiul pregătirilor pentru congresul care se va ține la București între 28 august și 3 septembrie 1970.

Ședința se ridică la ora 19⁵⁵.

CXXXI

ȘEDINȚA DIN 4 Iunie 1970

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 18²⁰.

Membri prezenți : N. I. Barbu, Al. Barnea, G. Bunescu, I. G. Coman, N. Corciu, D. Crăciun, H. Dumitrescu, I. Fischer, C. Georgescu, M. Gramatopol, A. Horhoianu, A. Marcu, G. Mușu, Margareta Nasta, M. Nasta, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, R. Niculescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, E. Poghirc, C. Popescu, David Popescu, Sebastiană Popescu, M. Russu, G. Sîrbu, D. Slușanschi, J. Zezeanu.

Prezentări de lucrări recente. Prof. I. G. COMAN : Asiz S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Londra, 1968 ; F. v. Lilienfeld, *Basilius der Grosse und die Mönchsväter der Wüste*, Wiesbaden, 1969. Prof. A. PIATKOWSKI : T. B. L. Webster, *The Greek Chorus*, Londra, 1970 ; M. I. Finley, *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*, London, 1970 ; A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, Londra, 1970. Prof. D. CRĂCIUN : G. Guțu, *Publius Vergilius Maro*, București, 1970.

Comunicare. M. NASTA, *Textura unui poem coral : Dionis din Halicarnas și exegeza modernă*. Înțelegerea melicii corale nu poate fi despărțită de noțiunea celor trei dimensiuni necesare cîndva unei realizări (sau reprezentări) a poemelor : 1. spațialitatea mișcărilor de dans, a desenului ritmic (în cadrul strofelor și al celorlalte unități metrice) ; 2. desenul semnificațiilor verbale (ordinea pe care o impune decodarea textului păstrat) ; 3. figurile și semnificația globală pe care o transmite desfășurarea poemului (succesiunea și desenul proiectiv al imaginilor, al ideilor etc.). După ce a discutat cîteva exemple care întruchiează la Pîndar „figura poemului” (imaginea lirei în *Pythica I*, simbolul cupei în *Olympica* a VII-a), autorul comunicării a scos în evidență principalele idei din analiza unor pasaje ample ale poeziei corale, citate în tratatul lui Dionis din Halicarnas *Despre potrivirea cuvintelor*. Caracterizînd valorile mimetice ale „Plînsului Danaei” (Simonide, fragm. 13 D), tratatul insistă asupra proiecției lor figurativ-simbolice : textura poemului „este însăși Danae”, întruchiează stările ei sufletești și rătăcirile unor făpturi abandonate în voia talazurilor. Referindu-se și la analiza fragmentului pindaric 75 (Snell), comunicarea a insistat mai ales asupra elementelor care pot fi preluate de exegeza modernă.

Discuții. Pun întrebări și prezintă observații prof. A. PIATKOWSKI, I. FISCHER, N. I. BARBU.

Prof. N. I. BARBU socotește necesară clarificarea raporturilor dintre ritmul poeziei și muzică.

Diverse. Prof. N. I. BARBU anunță că, între 28 august și 3 septembrie, va avea loc la București Congresul internațional pentru promovarea studiilor latine și dă detalii cu privire la organizarea congresului.

Ședința se ridică la ora 20³⁰.

CXXXII

ȘEDINȚA EXTRAORDINARĂ DIN 23 OCTOMBRIE 1970

Prezidează acad. A. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18⁴⁰.

Membri prezenți : N. I. Barbu, G. Bunescu, L. Buzdugan, Tr. Costa, G. Creția, M. Economu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, Vl. Iliescu, R. Lăzărescu, Gh. Nencescu, M. Nichita N. I. Niculiță, A. Piatkowski, C. Poghirc, E. Poghirc, C. Popescu, Sebastiană Popescu, C. Popovici, P. Stefețu, D. Slușanschi, N. Ș. Tanașoca, A. Țurcanu, J. Vilan-Unguru.

Invitați : D. Frîncu, G. Mîrza, M. Rambaud.

Acad. AL. GRAUR salută prezența prof. MICHEL RAMBAUD, de la Universitatea din Lyon,

Conferință. Prof. M. RAMBAUD, *Critique littéraire et recherche historique dans les Commentaires de César*. Conferențiarul evocă două aspecte ale cercetărilor consacrate Comentariilor lui Caesar : unul critic și altul istoric. Veracitatea lui Caesar, pusă la îndoială încă din antichitate de către Asinius Pollio, constituie obiectul unei dezbateri quasi-permanente dintre erudiți. Pentru a aprecia această veracitate, trebuie mai întîi înțelese tehnicile literare ale memorialistului : obișnuit să prezinte rapoarte senatului și să utilizeze rapoartele ofițerilor săi, el a reluat dosarul campaniilor, dezvoltînd sau rezumînd după plac, a insistat asupra faptelor care corespundeau preocupărilor sale sau anumitor teme, a construit episoadele și frazele cu grija de a-și justifica acțiunile și de a-și explica eșecurile. Alterarea adevărului provine mai puțin din falsi-

ficări decît din acest mod de prezentare, din acest tip de retorică, care constituie arta deformării istorice.

Ajunși la acest punct al cercetării, trebuie să declarăm că *Comentariile* sînt lipsite de orice valoare documentară sau să deplîngem că o metodă critică abuzivă a ucis, întocmai ca o doză letală a unui remediu, istoria? De fapt, o altă perspectivă se deschide din momentul în care se elimină orice sugestie provenind din procedee literare, amplificări, aprecieri asupra personajelor, dramatizări, reținîndu-se numai datele cele mai obiective: nume de orașe, de popoare, de ofițeri. Astfel devine posibil să se recunoască pe hartă planurile lui Caesar. De exemplu, prima fază a cuceririi Galliei este orientată după o axă Vercelli-Boulogne. Cînd prezența romană, extinzîndu-se pînă la coasta oceanului, înconjură poporul heduan, acesta se alătură răscoalei. Între timp, devine clar că dispunerea taberelor de iarnă permite să se recunoască scopurile strategice ale cuceritorului pentru anii 57, 56, 55—54 și să se estimeze retragerea romană dintre 54 și 51. Se poate de asemenea determina relația de forțe dintre *ciuitates* ale galilor și legiuni, ceea ce permite să se analizeze deplasarea de către Caesar a detașamentelor romane. Pe de altă parte, calculul efectuat asupra acestor date obiective reconstituie situația de luptă a armatei din Gallia și duce la eliminarea unor legende, ca acelea care privesc legiunea a X-a.

Toate aceste informații extrase din *Bellum Gallicum* ajută la o mai bună interpretare a faptelor războiului civil. Devine mai ales clar că Caesar n-a încercat să pună în lumină aspectele tehnice ale strategiei sale, ci că a vrut să ofere despre el însuși o imagine idealizată a unui *imperator* model, ideal aproape filozofic și, crede autorul, de inspirație epicureană.

Ședința se ridică la ora 19⁴⁵.

CXXXIII

ȘEDINȚA DIN 23 OCTOMBRIE 1970

Adunare generală anuală

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Banu, N. I. Barbu, V. Bălăianu, L. Buzdugan, C. Chireu, Tr. Costa, D. Crăciun, M. Crișan, E. Dobroiu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, I. Franga-Casan, Al. Giurgea, Al. Graur, G. Guțu, Al. Horhoianu, M. Ionescu-Baldovin, M. Irimia, Tr. Lăzărescu, L. Lupăș, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, M. Nichita, M. Nicolaescu, S. Nicolau, R. Niculescu, N. I. Niculiță, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, E. Poghirc, Aurel Popescu, C. Popescu, David Popescu, Sebastiana Popescu, Cl. Popovici, D. Protase, M. Rășu, C. Săulescu, Gh. Sirbu, Iorgu Stoian, O. Teaciu, A. Tuzu, R. Vulpe, J. Zeceanu.

Neputînd participa la adunarea generală din motive de forță majoră, au trimis adeziuni scrise, prin care se asociază la hotărîrile majorității: I. Dumitrache, Teodor Popescu.

Fiind convocată pentru a doua oară (prima convocare a fost făcută pentru 22 octombrie), adunarea generală este statutar constituită cu orice număr de membri prezenți. Se trece de aceea la dezbaterile problemelor înscrise în ordinea de zi.

Raportul de activitate al Biroului pe anul 1969—1970, prezentat de I. FISCHER:

La începutul raportului pe care l-am prezentat Adunării generale în ședința ei din noiembrie 1969, explicam faptul că, pentru prima oară în cei zece ani de existență a societății, darea de seamă a biroului nu e alcătuită de secretarul nostru general, prof. D. M. Pippidi, prin absența din țară a d-sale în aproape întreaga perioadă supusă dezbaterii. Anul acesta, cîntea de a înfățișa activitatea biroului îmi revine din nou, datorită însă unor împrejurări mai puțin

agreabile : secretarul general al Societății a fost și în acest an destul de rar printre noi, deoarece, din păcate, starea sănătății și severitatea medicilor nu i-au permis prezența fizică la ședințe. Ne bucurăm că-l putem vedea astăzi complet restabilit și-i urăm ca, spre satisfacția noastră a tuturor, să se poată dispensa pe viitor de orice concurs al medicinei, nu numai fiindcă știm, ca fervenți admiratori al lui Petroniu, că *medicus nihil aliud est quam animi consolatio*.

Raportul va fi scurt, pentru a nu risca repetările inutile și pentru a nu abuza de răbdarea dv., dar și datorită faptului că, în acest an, nu au existat în viața Societății acțiuni inedite și inovații spectaculoase.

Înainte de a trece la înșirarea realizărilor Biroului și a dificultăților pe care le-a întâmpinat, se cuvine să ne oprim cîteva clipe asupra unui eveniment cu caracter sărbătoresc. După cum știm cei mai mulți dintre noi, în perioada vacanței, mai precis la 19 iulie, președintele nostru, acad. Al. Graur, a împlinit vîrsta de 70 de ani, care-l găsește în plină activitate, nu numai în fruntea Societății, dar și în învățămînt și în viața științifică și culturală a țării. Reuniunile și cuvîntările solemne ținute cu acest prilej la Academie și la Universitate, volumele și articolele omagiale care i-au fost dedicate au scos în evidență meritele profesorului universitar și ale omului de știință ; despre latinist și despre profesorul de liceu s-a vorbit prea puțin. Explicația e simplă : dacă numărul colegilor din învățămîntul superior și al foștilor studenți este ridicat, prea puțini dintre foștii săi elevi de la liceu se află în circuitul activ al vieții științifice — *labuntur anni*. Dar aceștia nu vor uita niciodată arta cu care profesorul Al. Graur izbutea să transforme curiozitatea generală și difuză a adolescentului în curiozitate științifică și s-o canalizeze pe aceasta, cu o exemplară discreție, spre investigația științifică. Principiile călăuzitoare și ținuta lecțiilor sale s-a concretizat și în seria de manuale, publicate în colaborare cu regretatul C. Balmuș și, după război, cu Iorgu Stoian, care au marcat o dată în învățămîntul limbii latine la noi. Cadrul acestei ședințe de lucru și al dării de seamă nu-mi îngăduie să adaug decît urările de sănătate, viață îndelungată și activitate neobosită pe care i le adresează Biroul și toți membrii Societății.

Revenind la activitatea desfășurată de Societate în anul expirat azi, vom începe cu luarea în discuție a principalei noastre forme de manifestare, ședințele lunare de comunicări : s-au ținut nouă ședințe, cu nouă comunicări. Ponderea cea mai mare au avut-o, ca și anul trecut, comunicările consacrate istoriei literare (6) ; istoria (legată de filologie, pe de o parte, de drept și epigrafie, pe de alta) a constituit obiectul a două comunicări, iar epigrafiei i-a fost consacrată una singură. Și în acest an ședințele au fost onorate de participarea unor savanți străini de mare prestigiu, care ne-au prezentat conferințe, unde acuitatea raționamentului era dublată de eleganță deosebită a expunerii ; este vorba de prof. V. Pöschl (Heidelberg) și, acum cîteva zile, M. Rambaud (Lyon).

Cît despre a doua formă de concretizare a activității noastre, revista Studii clasice, ne aflăm din nou, pentru a treia oară fără întrerupere, ceea ce constituie un început de tradiție, în situația plăcută de a anunța, de a aminti, mai bine zis, că volumul acestui an, al XII-lea, a apărut și a fost distribuit la începutul lunii iulie abonaților din țară și străinătate. Se cuvine să menționăm că apelurile noastre au găsit un ecou, deși încă limitat, în rîndurile membrilor Societății, numărul abonaților sporind de la 208 în 1969 la 221 în 1970. Nu am avut însă, deocamdată, nici un succes în ceea ce privește distribuirea prin rețeaua de librării ; ne lovim aici de o diviziune prea strictă a muncii și de un mecanism prea precis reglat al întreprinderilor însărcinate cu distribuirea publicațiilor. Dar nu abandonăm speranțele. Conținutul volumului, îmbrățișînd practic toate disciplinele științifice consacrate antichității, de la lingvistică la numismatică, își află varietatea și prin numărul autorilor de articole, note sau recenzii : 34 de colaboratori din țară, printre care și debutanți (față de 29 în 1969), și 4 străini (care-și publică, în parte, comunicările ținute la Societate). Interesul pe care-l suscită revista se reflectă și în cererile de schimb primite la redacție și în faptul că, din ce în ce mai des, savanți de pe o arie geografică care se întinde din U.R.S.S. pînă în U.S.A. ne trimit, din proprie inițiativă, articole spre publicare. Notăm cu satisfacție, în această ordine de idei, că, într-un număr

recent al binecunoscutei reviste germane *Gymnasium*, revista noastră figurează într-o listă nu prea lungă, a celor mai importante periodice de filologie clasică. Sperăm că și volumele viitoare (al XIII-lea se află într-o fază avansată de pregătire) nu vor decepționa pe cititorii de pretutindeni.

În planul de activitate științifică pe care-l înaintăm anual Ministerului (și pentru care sînt alocate chiar fonduri bugetare) se află de cîtiva ani colecția bilingvă. Sintem îngrijorați de puțină atenție de care se bucură această latură a strădaniilor noastre în rîndurile colegilor angajați în elaborarea lucrărilor : pînă la această dată nici un singur manuscris n-a fost predat Biroului, în ciuda unor apeluri orale și scrise și a unor reiterări ale angajamentelor. În darea de seamă precedentă atribuiau întârzierile unor migăloase operații de finisare a ultimelor detalii ale manuscriselor. Ne întrebăm acum dacă explicația este într-adevăr aceasta.

În privința relațiilor noastre internaționale, este de amintit participarea, la începutul lunii viitoare, a prof. D. M. Pippidi la sedința de birou FIEC (organism în care d-sa a fost ales, în lipsă, cu ocazia Congresului de la Bonn). De asemenea, au început să se concretizeze eforturile noastre în vederea organizării la noi, în primăvara 1972, a celui de al XII-lea Congres „Eirene”. Deși Societatea n-a fost direct angajată, este totuși necesar să semnalăm succesul de care s-a bucurat, în vara acestui an, Congresul internațional pentru încurajarea studiilor latine, ținut sub auspiciile unei Academii internaționale, cu sediul la Roma. Biroul Societății a fost reprezentat prin președintele său, acad. Al. Graur, care, în această calitate, a făcut parte din Comitetul de onoare, și în persoana a trei membri ai săi, în frunte cu unul din vicepreședinți, prof. N. I. Barbu, care a condus și a organizat efectiv lucrările. Ecurile de care s-a bucurat acest congres se vor răsfrînge favorabil, sperăm, asupra întregii noastre activități.

În raporturile cu Ministerul Învățămîntului n-au intervenit, nici în acest an, schimbări notabile, dacă exceptăm faptul pozitiv al numirii, cu titlu onorific, a unui contabil șef și cel, mult mai puțin îmbucurător, al neachitării pînă la această dată a subvenției pe anul 1970, ceea ce va rezulta și din raportul asupra gestiunii financiare. Este un motiv în plus pentru a ansa un nou apel în favoarea îndeplinirii fără întârziere a obligațiilor statutare, restante și curente.

Nici în relațiile cu filialele nu au intervenit lucruri noi, dar aceasta nu este un motiv de satisfacție, dimpotrivă. În ciuda hotărîrilor noastre solemne și repetate, Biroul n-a întreprins aproape nimic pentru a stimula și a organiza un schimb de conferențieri între centru și filiale. Într-o situație mai bună se află acestea din urmă, mai ales cele de la Cluj și Constanța, care au organizat un schimb între ele ; dar aceasta va constitui obiectul dărilor de seamă speciale.

Acestea sînt, expuse pe scurt, liniile pe care s-au desfășurat diversele noastre forme de activitate. În încheiere, cerîndu-vă cuvenita descărcare, credem necesar să lansăm un nou apel : pentru prestigiul dezbaterilor noastre e de dorit ca elementului personal să i se pună o surdină, dacă se poate, totală. Numai astfel vom reuși să discutăm, în limite de timp rezonabile și la un nivel academic, problemele importante, poate uneori grave, care ne stau în față.

Raportul de activitate al Filialei Cluj, prezentat de D. PROTASE :

Filiala clujeană a Societății de studii clasice, în perioada menționată, și-a desfășurat activitatea, ca și în trecut, printr-o strînsă colaborare cu Secția de istorie veche a Institutului de istorie și arheologie din Cluj, ținînd în același timp o strînsă legătură cu secretariatul Societății din București, mai cu seamă în privința problemelor administrative și de organizare a unor acțiuni comune.

În anul care s-a scurs, unii membrii ai filialei noastre au ținut comunicări pe diferite teme, fie în cadrul Institutului de istorie și arheologie Cluj, fie cu ocazia unor manifestări științifice organizate de unele muzee din țară. Astfel, în anul 1970 s-au ținut următoarele comunicări :

1. Judita Winkler, *Despre perioada emiterii monedelor gelo-dace și dreptul monetar la gelo-daci* (5.III.1970);
2. H. Daicovicu, *Observații asupra primului război dacic al lui Traian* (2.IV.1970). Secția de istorie veche a Institutului Cluj.
3. A. Bodor, *Împăratul Aurelian și părăsirea Daciei* (11.VI.1970). Secția de istorie veche a Institutului Cluj.
4. N. Lascu, *Daos, Davos (Davus) — scalvi daci?* La Sesiunea științifică anuală (16—18 oct. 1970) a Muzeului de arheologie din Constanța.
5. D. Protase, *A existat la daco-geți credința greco-romană despre „obolul lui Charon”?* La aceeași sesiune a Muzeului din Constanța.

În cadrul manifestărilor externe ale unor membri ai Filialei din Cluj a societății, menționăm călătoria de studii și documentare în Marea Britanie, făcută de prof. A. Bodor în februarie — martie 1970. Cu acest prilej, la întoarcerea în țară, prof. Bodor a ținut în fața membrilor Societății și a celor de la Secția de istorie veche a Institutului din Cluj (26.III.1970) o interesantă expunere despre cele văzute în Marea Britanie, cu specială referire la cercetările și studiile din domeniul filologiei clasice, al arheologiei romane și al istoriei universale vechi.

Tot pe planul manifestărilor internaționale, amintim de asemenea că unii membri ai filialei noastre au participat individual la Congresul internațional al latinistilor în august — septembrie 1970 ținut la București, deși filiala nu a fost solicitată oficial.

Dintre străinii cu preocupări din domeniul studiilor clasice care ne-au vizitat la Cluj (unii ținând chiar expuneri) amintim pe d-na Dučanka Vučković Todorović (Belgrad), d-l Manfred Krandler (Viena) și pe d-l J. Warrington de la Universitatea din Bristol, care a ținut o conferință (cu proiecții) despre monumentele romane din Africa de Nord.

Inițiativa biroului ca în cadrul cercului pedagogic de limba latină să participe profesori și alți membri ai filialei noastre trebuie să spunem că nu a dat până acum rezultatele scontate. Totuși, sperăm ca situația să se îmbunătățească în viitor. În schimb, la sugestia filialei și personal a prof. N. Lascu, la secția clasică a Liceului „M. Eminescu” din Cluj s-a înființat și funcționează Cercul de lectură „P. Ovidius Naso”. Acest cerc a și intrat în relații cu elevii Liceului „Ovidio” de la Sulmona.

Dacă adăugăm la cele de mai sus faptul că în 16 ianuarie 1970 filiala noastră a ținut o ședință de dare de seamă și de alegere a Biroului — N. Lascu (președinte), A. Bodor (vicepreședinte), D. Protase (secretar), G. Topliceanu (casier), Ana Negreanu (resp. a cercului pedagogic de latină) — și că încasarea cotizațiilor, cu puține excepții, este făcută pînă în 1969 inclusiv, socotim că am prezentat, în liniile sale generale, activitatea depusă de Filiala din Cluj a Societății din noiembrie trecut și pînă astăzi. În încheiere, Filiala din Cluj așteaptă cu nerăbdare și reînnoite speranțe apariția revistei de cultură clasică, preconizată încă în anul 1968.

Raportul de activitate al Filialei Iași, prezentat de prof. O. Teaciu:

Filiala Iași a Societății de studii clasice, în perioada octombrie 1969 — octombrie 1970, a ținut 6 ședințe, în cadrul cărora au fost prezentate următoarele comunicări:

1. În ședința din 12 octombrie 1969: *Elemente antice și autohtone în „Moartea lui Fulger”* (asist. univ. Traian Diaconescu);
2. În ședința din 2 noiembrie 1969: *O notă despre Homer în prima traducere tipărită în românește a „Halimalei”* (prof. Ilie Gheorghită).
3. În ședința din 18 ianuarie 1970: *Metode moderne în predarea limbii latine, prezentate la Congresul de latină de la Avignon* (lector univ. Nic. Baran).
4. În ședința din 8 martie 1970: *Daco-moesiana și relațiile ei în cadrul indo-european* (prof. univ. Cicerone Poghire).

5. În şedinţa din 19 aprilie 1970 : *Alexandru Philippide traducător din latineşte* (lector univ. Cicerone Călinescu).

6. În şedinţa din 31 mai 1970 : *Probleme de lingvistică şi dialectologie greacă, anatoliană şi sud-est europeană în lumina noilor cercetări* (conf. univ. Ariton Vraciu).

În cadrul şedinţelor s-au făcut şi prezentări de cărţi de către : conf. univ. N. Gostar, lector univ. N. Baran, asist. univ. N. Todiraşcu şi Tr. Diaconescu şi prof. Gh. Badea.

Afară de aceste 6 şedinţe, până la adunarea generală din decembrie 1970, mai avem programate 2 şedinţe (în noiembrie şi decembrie 1970).

La şedinţele filialei participă între 30 şi 50 de tovarăşi (cadre didactice universitare şi din învăţământul mediu şi student).

Unii membri ai filialei au desfăşurat şi în afara Societăţii o activitate care merită a fi menţionată. Astfel conf. univ. N. Gostar a prezentat la Institutul de istorie şi arheologie din Iaşi comunicarea *Despre mormântul lui Ovidiu la Tomis (Mărturii antice şi medievale)*, iar la Institutul pedagogic din Constanţa comunicarea *Caspian Aegissos în opera lui Ovidiu*. Lector univ. Cicerone Călinescu a vorbit despre poezia lui Homer în cadrul Secţiei de cultură şi artă a judeţului Bacău.

La Congresul de latină din august—septembrie 1970 au participat 23 de tovarăşi din Iaşi (dintre care 17 membri ai filialei). La acest congres a prezentat o comunicare şi N. Baran, iar Gh. Cosoi, Gh. Condurache şi N. Baran au participat la discuţii.

Filiala Iaşi cuprindea în decembrie 1969 un număr de 55 de membri. Unui număr de 3 tovarăşi am fost siliţi să le retragem calitatea de membri ai filialei din cauză că n-au achitat de mai mulţi ani cotizaţia şi n-au participat la nici o şedinţă. Aceştia sînt : Nanu Constanţa, Popa Sava, Noană Florica. Alţi trei s-au mutat din raza filialei. În prezent avem în evidenţa filialei 49 de membri.

În această perioadă nu s-au făcut înscrieri de membri noi.

În ceea ce priveşte situaţia cotizaţiilor, menţionăm că toţi cei 49 de membri şi-au achitat integral cotizaţiile pe anul 1969, iar pe anul 1970, până la data de 25 octombrie, şi-au achitat cotizaţiile 30 de membri, urmînd ca restul să le achite pînă la adunarea generală din decembrie 1970.

Situaţia provizorie a veniturilor şi cheltuielilor pe anul 1970, pînă la 25 octombrie, este următoarea :

Sold din anul 1969	446,25 lei
Încasări cotizaţii pe 1970	300 „
TOTAL	746,25 lei

Cheltuieli pînă la această dată nu am avut, corespondenţa făcîndu-se cu mijloacele băneşti ale membrilor din comitet.

Darea de seamă completă a activităţii Filialei Iaşi şi situaţia definitivă a veniturilor şi cheltuielilor pe perioada octombrie 1969 — decembrie 1970 vor fi prezentate după Adunarea generală a Filialei Iaşi, care va avea loc în decembrie 1970.

Raportul de activitate al Filialei Constanţa, prezentat de M. IRIMIA :

Dobrogea, ţinutul care în ultimii ani este beneficiarul unei mari şi diversificate dezvoltări economice, cunoaşte şi o mare efervescenţă culturală. Situaţia Dobrogei, oarecum specifică, de bogat tezaur al civilizaţiei greco-romane a atras întotdeauna pe iubitorii studiilor clasice, vechimea preocupărilor în acest domeniu numărîndu-se în decenii. Interesul particular al constănţenilor şi al dobrogenilor faţă de antichităţile greco-romane este la fel de vechi.

Coordonarea activităţilor şi preocupărilor de acest gen — numeroase şi pînă acum — s-a realizat prin constituirea în anul 1966 a Filialei din Constanţa a Societăţii de studii clasice. Într-o perioadă de patru ani, Filiala din Constanţa a reuşit să se impună ca un factor de prim

ordin în viața științifică și culturală a orașului și a Dobrogei, activitatea ei fiind tot mai cunoscută și apreciată de către forurile locale de partid și de stat, de către un public tot mai larg. În primii ani numărul membrilor filialei a cunoscut o creștere permanentă, fapt caracteristic oricărui început. S-a ajuns în prezent la un număr de 45 de membri, care constituie nucleul de bază al filialei noastre și pe care se sprijină constant întreaga ei activitate.

Constituită inițial pe baza unui grup de iubitori ai antichităților greco-romane proveniți mai ales din Constanța, pe parcurs tot mai mulți cercetători și profesori de istorie sau de limbă latină din întregul județ au solicitat să fie primiți ca membri ai filialei noastre. De multe ori presa locală (ziarul „Dobrogea nouă”) consemnează pe scurt aspecte din activitatea filialei, ale conținutului ședințelor de comunicări, atrăgându-se în așa fel și alți participanți în afara celor afiliați, interesați de unul sau de altul dintre subiectele dezbătute.

În perioada noiembrie 1969 — octombrie 1970 înregistrăm la Constanța următorul bilanț :

În ședința din 22 decembrie 1969, Adrian Rădulescu a prezentat comunicarea *Un vas cu inscripție greacă descoperit la Capidava*, o descoperire de o mare însemnătate. Pe un vas datînd din sec. X apare alfabetul grecesc scris invers de la ω spre α , iar dedesubt o inscripție — probabil a meșterului olar — *Petre*. Comunicările și discuțiile purtate au relevat importanța deosebită a descoperirii și a apariției în această vreme a numelui românesc *Petre*.

În ședința de comunicări din 17 ianuarie 1970 C. Scorpan a prezentat comunicarea *Cultul lui Dionysos în Dobrogea* (partea a II-a), o încercare de sinteză asupra unuia dintre cele mai importante culte antice.

În ședința din 27 februarie 1970 au fost prezentate două comunicări : Radu Ocheșanu, *Monezile regelui Moskon din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța* și Andrei Aricescu, *Încercare nouă de înțelegere a știrilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea lui Justinian*. Cele două comunicări au constituit contribuții importante la istoria și arheologia Dobrogei, reprezentînd dovezi convingătoare ale utilității scrutării mai atente a izvoarelor literare și numismatice.

În ședința din 21 martie 1970, prof. univ. Nicolae Lascu de la Cluj a prezentat comunicarea *Hic ego qui iaceo...*, comunicare ce se înscrie în preocupările mai vechi atât ale autorului, cît și ale Filialei din Constanța privind viața și opera lui Ovidiu.

În ședința de comunicări din 17 iunie 1970, la care au participat și invitați de la Institutul de arheologie al Academiei și de la Muzeul național de antichități, au fost prezentate, de asemenea, două comunicări : Petre Diaconu, de la Institutul de arheologie al Academiei, a încercat o *nouă localizare a cetății Dafne*, opinînd pentru căutarea ei la sudul Dunării și nu în nordul ei, și Maria Munteanu a prezentat comunicarea *Cu privire la organizarea administrației a teritoriului capidavens (sec. I—III e.n.)*, în care, pe baza datelor epigrafice mai ales, a încercat elucidarea unor probleme legate de organizarea teritoriului în discuție.

În perioada estivală, Filiala din Constanța a fost antrenată într-o serie de importante acțiuni, fiind, împreună cu Muzeul de arheologie Constanța, gazda citorva manifestări internaționale de prestigiu. A fost, astfel, gazda delegaților Congresului umanismului latin, cîțiva dintre membrii filialei însoțindu-i la punctele de interes arheologic din Constanța și din județ (la Adamclisi). O parte dintre lucrările celui de-al XXII-lea Congres de istoria medicinei s-au desfășurat și în incinta Muzeului de arheologie — sediul filialei Societății de studii clasice, la lucrările congresului participînd numeroși membri ai filialei noastre — dintre care trei cu comunicări (dr. Nicolae Ionescu, M. Bucovală și A. Rădulescu). De asemenea, o parte dintre membrii filialei au luat parte la lucrările colocviului româno-englez privind matematicile în arheologie și în științele istorice.

La sesiunea științifică anuală a Muzeului de arheologie Constanța dintre 16—18 octombrie 1970, la care au participat importante personalități ale vieții noastre științifice, au fost

prezenți și cei mai mulți dintre membrii filialei noastre, fie cu comunicări, fie la discuții sau ca simpli auditori.

Din cele amintite mai sus desprindem încercarea de antrenare a Filialei din Constanța a Societății de studii clasice, a membrilor ei, la toate manifestările închinare arheologiei și studiilor clasice din orașul nostru, destul de puține de altfel, urmărind activizarea membrilor ei, o îmbogățire a experienței lor științifice.

În cadrul ședințelor de comunicări ale filialei, amintite mai sus, au fost invitați în afara membrilor ei și studenți ori alte persoane care și-au manifestat interesul pentru activitatea filialei.

În fața Filialei din Constanța stau sarcini și perspective dintre cele mai mari, care, cu efort și perseverență, pot fi atinse. Se impune o participare cât mai activă a tuturor membrilor la viața filialei, ca și la alte manifestări închinare studiilor clasice și care nu sînt patronate întotdeauna de Societatea noastră. Am dori de asemenea ca, pe viitor — așa cum s-a întîmplat în anii trecuți, dar nu și în perioada 1969—1970 —, diferite personalități ale vieții științifice în domeniul studiilor clasice din țară sau din străinătate să susțină și la Constanța conferințe sau comunicări.

Prin atragerea în rîndul filialei noastre a celor mai pasionați cercetători din Dobrogea ai antichităților greco-romane sau ai limbilor clasice, prin activitatea mai evidentă a membrilor societății, considerăm că rezultatele muncii noastre vor fi mai vizibile și vom obține progrese tot mai importante pe linia valorificării științifice a bogatului patrimoniu cultural și istoric al Dobrogei antice.

Raportul asupra gestiunii financiare, prezentat de prof. TR. COSTA :

La începutul anului 1969—1970, Societatea de studii clasice avea, raportată din anul precedent, suma de lei 1 353,50 (una mie trei sute cincizeci și trei lei și cincizeci bani), proveniți din cotizații. În cursul anului 1969—1970, s-au încasat din cotizații lei 3 170 (trei mii una sută șaptezeci lei). S-au cheltuit cu acte justificative, lei 1 499,70 (una mie patru sute nouăzeci și nouă lei și șaptezeci bani) și s-au depus la CEC lei 2 500 (două mii cinci sute lei). Au rămas deci, din cotizații, lei 523,80 (cinci sute douăzeci și trei lei și optzeci bani), din care lei 446,25 (patru sute patruzeci și șase lei și douăzeci și cinci bani) la casierul din Iași, lei 50 (cincizeci lei) la casierul din Cluj și lei 27,55 (douăzeci și șapte lei și cincizeci și cinci bani) la casierul din București.

Din subvenția ministerului, la data de 11 noiembrie 1969, Societatea a reportat suma, de lei 12 032,91, depusă la contul CEC. S-au cheltuit, cu acte justificative (salarii, achiziții de cărți, deplasări, corespondență), lei 11 835,59. La data de 29 octombrie 1970, soldul Societății la CEC este de 197,32 lei. Societatea are, deci, la această dată un sold total de 721,12 lei.

Raportul comisiei de cenzori, prezentat de prof. D. CRĂCIUN :

Verificînd raportul de gestiune financiară întocmit de prof. Tr. Costa, casierul Societății, comisia de cenzori constată că datele acestui raport sînt în conformitate cu actele justificative anexate, iar cheltuielile au fost făcute în interesul Societății, respectînd dispozițiile statutare. Comisia opinează pentru acordarea descărcării de gestiune.

Discuții. Pe marginea rapoartelor pun întrebări, prezintă observații și propuneri prof. N. I. BARBU, M. MARINESCU-HIMU, AL. GRAUR, C. CHIRCU, D. PROTASE, TR. LĂZĂRESCU, D. M. PIPPIDI, I. FISCHER, N. I. NICULIȚĂ.

Prof. M. MARINESCU-HIMU se interesează despre stadiul demersurilor privind apariția revistei de popularizare. Propune inițierea unor acțiuni, atît în București, cît și în alte orașe

ale țării, chiar acolo unde Societatea n-are filiale, destinate să popularizeze cultura clasică și să sporească interesul publicului pentru antichitate.

D. PROTASE cere informații cu privire la constituirea unei societăți ovidiene.

Prof. N. I. BARBU arată că formalitățile necesare apariției revistei „Ausonia” nu sînt încă completate; pînă atunci a fost difuzat, într-un număr restrîns de exemplare, cu ocazia Congresului latinistilor, o culegere de articole, prefigurînd revista. Cu același prilej, s-a constituit la Constanța Societatea internațională ovidiană.

În intervenția sa, prof. TR. LĂZĂRESCU reia criticile îndreptate împotriva președintelui Societății. Deoarece aceste atacuri nu privesc activitatea Societății și nu fac decît să repete cele spuse de vorbitor în adunările generale precedente, prof. D. M. PIPPIDI supune votul adunării oportunitatea continuării discuției în această direcție. Adunarea hotărăște sistarea discuției, ceea ce-l determină pe prof. TR. LĂZĂRESCU să părăsească sala.

Prof. N. I. NICULIȚĂ își exprimă dezacordul în ceea ce privește oprirea intervenției prof. Lăzărescu și invocarea, de către I. FISCHER, a articolului 7 b din Statut, referitor la excluderea unor membri. În continuare, d-sa amintește de activitatea desfășurată între anii 1943 și 1946 de o asociație de clasicisti, grupați în jurul revistei „Camenae”.

În numele Biroului, răspunde acad. AL. GRAUR, arătînd că în atenția viitoarei conduceri va trebui să rămînă intensificarea activității de popularizare a studiilor dedicate antichității.

Se supune apoi adunării **descărcarea de gestiune**. Aceasta este acordată de unanimitatea membrilor prezenți.

Alegera Biroului pe anul 1970 – 1971. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu compus din prof. N. I. NICULIȚĂ, președinte, IORGU STOIAN și dr. C. SÂNDULESCU, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcția de președinte: acad. AL. GRAUR (propus de prof. VL. DUMITRESCU și O. TCACIUC).

Pentru funcția de vicepreședinte: acad. C. DAICOVICIU (propus de prof. D. M. PIPPIDI), prof. N. I. BARBU (propus de prof. D. CRĂCIUN), prof. R. VULPE (propus de prof. M. MARINESCU-HIMU).

Pentru funcția de secretar: prof. D. M. PIPPIDI (propus de prof. R. VULPE).

Pentru funcția de secretar adjunct: I. FISCHER (propus de prof. R. VULPE și D. M. PIPPIDI).

Pentru funcția de casier: prof. TR. COSTA (propus de prof. R. VULPE).

Au fost aleși:

Președinte: acad. AL. GRAUR (cu unanimitatea voturilor).

Vicepreședinți: acad. C. DAICOVICIU (cu unanimitatea voturilor), prof. N. I. BARBU (cu unanimitatea voturilor), prof. R. VULPE (cu unanimitatea voturilor).

Secretar: prof. D. M. PIPPIDI (cu unanimitatea voturilor).

Secretar adjunct: I. FISCHER (cu unanimitatea voturilor).

Casier: prof. TR. COSTA (cu unanimitatea voturilor).

Alegerea comisiilor de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcția de cenzor titular: prof. D. CRĂCIUN (propus de prof. N. I. BARBU), prof. E. DOBROIU (propus de I. FISCHER).

Pentru funcția de cenzor supleant: STELLA NICOLAU (propusă de prof. R. VULPE), prof. M. MARINESCU-HIMU (propusă de prof. IORGU STOIAN).

Au fost aleși :

Cenzori titulari : prof. D. CRĂCIUN și E. DOBROIU.

Cenzori supleanți : STELLA NICOLAU și prof. M. MARINESCU-HIMU.

În numele celor aleși, acad. AL. GRAUR aduce mulțumiri Adunării generale și prezidiului provizoriu.

Diverse. La propunerea secretariatului, se hotărăște trimiterea unei telegrame de simpatie și de urări de grabnică însănătoșire prof. D. MARMELIUC.

Prof. D. M. PIPPIDI anunță că termenul de predare a volumului XIII al „Studiilor clasice” este 1 decembrie și amintește celor care au angajamente (mai ales privind recenziile) pentru acest volum să le onoreze în timp util.

Ședința se ridică la ora 19⁰⁰.

DIMITRIE MARMELIUC

În ziua de 1 noiembrie 1970 s-a stins din viață profesorul Dimitrie Marmeliuc, distins elenist și romanist, care și-a închinat ultimii ani ai vieții studiului operei lui Sofocle. A fost un colaborator neobosit al Studiilor clasice, de la primele volume; cel din urmă studiu încredințat revistei a fost publicat în numărul precedent (XII), sub titlul *Drama satirică la Sofocle și Euripide*, cuvint înainte la o ediție a *Copoilor*, în traducerea românească pregătită de autor. Tălmăcirea în versuri a *Copoilor* lui Sofocle, pe care profesorul Marmeliuc ținea nespus de mult s-o vadă tipărită, a fost însă destinată să se numere printre operele postume ale acestui erudit animator al studiilor clasice.

Născut la 20 octombrie 1886 în comuna Liteni din împrejurimile Sucevii, Dimitrie Marmeliuc a urmat cursurile școlii secundare la Suceava și, în continuare, după o strălucită absolvire a liceului bucovinean (1906), cursurile Universității din Viena; teza de doctorat, cu care își încheie studiile universitare, în 1913, se referă la o problemă de lingvistică și stilistică ciceroniană: *De genitiui partitiui in Ciceronis orationibus et epistulis ui et usu*. La Viena a audiat deopotrivă cursurile de filologie clasică și comparată ținute de von Arnim, Radermacher, Kretschmer, cit și cursurile de filologie romanică ținute de Meyer-Lübke, de care s-a apropiat îndeosebi. Membru al Societății Academice din Viena „România jună”, a fost ales în anul 1911–1912 președinte al acestei societăți; în această calitate ia parte la un congres.

studentesc ținut la Craiova, prilej nimerit să-și prelungească vizita în țară. După Craiova vizitează orașul București, în care poposește o lună — timp închinat studiilor și luării de contact cu fruntașii vieții politice și culturale din acea vreme — și apoi se îndreaptă spre Iași. În urma cercetărilor făcute la Biblioteca Academiei Române, unde l-a cunoscut și s-a împrietenit cu profesorul Ion Bianu, D. Marmeliuc a prezentat la Viena, în seminarul prof. Meyer-Lübke, un referat intitulat *Figuri istorice românești în cîntecul popular al românilor*, tipărit ulterior în *Analele Academiei Române*, Sect. lit., XXXVII, 1915.

În ajunul intrării României în primul război mondial (1915), prof. D. Marmeliuc, cunoscut luptător împotriva monarhiei austro-ungare, izbutește, alături de alți tineri din generația sa, să vină în țară, unde, datorită calde prietenii ce i-o purta Ion Bianu, i se încredințează un post de cercetător la cabinetul de manuscrise al Academiei. În această scurtă perioadă cît a funcționat la Academie, avîndu-i colegi, printre alții, pe profesorul N. Carlojan și pe criticul P. Panaiteșcu (Perpessicius), a organizat secția stampelor după cele mai noi criterii științifice.

Dobîndind cetățenia română, pleacă ofițer voluntar pe frontul marilor bătălii din Moldova, Nămolosa și Mărășești (1917), unde este rănit; pentru meritele excepționale pe care le-a avut în cursul luptelor, a fost decorat cu mai multe ordine românești și străine. Începînd din anul 1919, prof. D. Marmeliuc se dedică învățămîntului superior, ocupînd catedra de limba și literatura elină succesiv la Universitatea din Cernăuți și la cea din București, unde a funcționat pînă la pensionare, în anul 1947. Pregătirea sa multiplă i-a îngăduit în cursul carierei universitare să predea, paralel cu lecțiile de literatură și limbă elină, cursuri de filologie comparată, iar după pensionare să funcționeze ani îndelungați la Institutul de lingvistică al Academiei, în calitate de colaborator științific. Acestei susținute activități i-a pus capăt doar începutul unei boli nemiloase, dar, chiar și în ultima vreme, cînd puterile nu-i mai îngăduiau să lucreze la institut sau să ia parte la ședințele Societății de studii clasice, era mereu prezent printre noi, trimițînd neconținut articole și studii. Una din cele mai prețioase contribuții din această perioadă este evocarea atît de emoționantă a personalității lui George Murnu, comunicare citită în ședința comemorativă a societății din 4 ianuarie 1968 și apoi publicată în *Studii clasice*, X.

Principalele sale preocupări ca filolog clasic s-au îndreptat îndeosebi spre studierea epopeii homerice și a tragediei lui Sofocle. Studiile sale homerice ne-au parvenit sub forma a două cursuri fundamentale, litografiate de Universitatea din București, în 1942 și 1943 și a celor trei articole publicate în *Studii clasice* V—VII. Volumul impresionant de note homerice pe care le-a lăsat în manuscris ne îndreptățește să credem că cercetările sale depășeau zona publicațiilor menționate. În anii ce vin avem pioasa datorie de a valorifica moștenirea pe care a lăsat-o în domeniul homerologiei.

Puternic atras de cercetarea tragediei clasice, a publicat lucrări de valoare asupra operei lui Sofocle, dintre care cităm cele trei volume: *Sofocles. Cercetări cronologice* (între 1920 și 1939), înglobate apoi în cursul universitar *Tragedia greacă*. Din creația lui Eschil s-a ocupat de tragedia *Cei șapte împotriva Tebei*, iar în ultima vreme redacta un studiu asupra *Perșilor* și altul despre drama satirică în general, în care intrau și dramele satirice ale lui Eschil. În contingență cu aceste preocupări asupra poeziei dramatice, în anul 1942 a ținut un curs de *Metrică greacă*, care a fost litografiat, reprezentînd pînă la ora actuală singurul tratat de metrică greacă pe care-l posedăm în limba română.

Între anii 1960—1970 a închinat o bună parte din munca sa filologică tot operei lui Sofocle, pe care a prezentat-o publicului iubitor de literatură într-o amplă *Prefață* care precede traducerea românească a dramelor marelui tragediograf și pe marginea căreia a scris studiul *Reflecții ale contemporaneității în tragediile lui Sofocle*. Conferențiar apreciat și publicist, Dimitrie Marmeliuc s-a ilustrat și prin eseuri și articole asupra limbii și literaturii române, cum ar fi, între altele, *Contribuții ardelenesti la cultura românească din Bucovina* în volumul

omagial *Lui Ion I. Bianu*, București, 1916, sau numeroasele etimologii românești, apărute în revista *Limba română*, între anii 1960—1965, pe când lucra la *Dicționarul limbii române*. A îngrijit de asemenea o ediție completă *Ion Creangă*, însoțită de un studiu introductiv și un glosar.

De o nemărginită distincție sufletească, prof. D. Marmeliuc împărtășea cu dărnicie bogatele sale cunoștințe din domeniul filologiei clasice și al filologiei romanice oricui îi cerea sfatul sau dorea să-l consulte. Colaboratorii săi de odinioară de la catedra de filologie clasică nu pot uita puternica impresie pe care o făcea asupra auditoriului atunci când își ținea cursurile, la un nivel care amintea de ilustrații dascăli pe care el însuși îi audiasă odinioară la Viena, iar cei mai tineri, alături de care a lucrat *Dicționarul Academiei* nu vor uita vastitatea uimitoare a cunoștințelor sale lingvistice.

Opera pe care a lăsat-o constituie un model de onestitate științifică, de apropiere plină de dragoste față de lumea antichității grecești, oglindind imaginea unui spirit viu, iscoditor și a unei minți înalte. Figura sa luminoasă rămâne, alături de cele ale lui George Murnu, Cezar Papacostea, Ștefan Bezdechi, D. Evolveanu, ca una dintre cele mai alese figuri de cărturari români care și-au dedicat întreaga putere de muncă promovării studiilor clasice în România.

A. Piatkowski

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR

PROF. D. MARMELIUC

I. Filologie clasică

1. *De geniliui partitui in Ciceronis orationibus et epistulis ui et usu*, teză de doctorat. Viena, 1912.
2. Q. Horatius Flaccus, *Epistola către Pisoni despre arta poetică*. Introducere, traducere, comentariu, București, 1916.
3. *Sofocles. Cercetări cronologice. I. Antigona-Aias*, Cernăuți, 1920, VIII + 50 p. 8°.
4. *Studiul limbilor clasice și cultura românească*, în revista *Lamura*, II (1920—1921), p. 366 urm.
5. *Moralitatea clasicismului*, în revista *Lamura*, II₂ (1921), p. 834 urm.
6. *Originea tragediei elene*, în revista *Orpheus*, I (1925), p. 49 și urm.
7. *Sofocles. Cercetări cronologice. II. Regele Oidipus-Oidipus în Colonos*, în *Codrul Cosminului*, II (1925), p. 3 urm. și extras.
8. *Studiul limbilor clasice în România*, în revista *Orpheus*, III (1927), p. 203 urm.
9. *Demosthenes. Un mare patriot în zile de restriște*, în revista *Floarea soarelui*, I (1927), p. 201 urm.
10. *Socrate*, în revista *Junimea literară*, XVIII (1929), p. 169 urm. și extras.
11. *Clemenceau și Demosthene*, în revista *Junimea literară*, XXII (1933), p. 89 urm. și extras.
12. *Clasicismul greco-roman și cultura românească*, în volumul omagial *Lui Ion I. Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 855 urm. și extras.
13. *Frumusețea poeziei homerice*, în revista *Junimea literară*, XXVIII (1938), p. 17 urm. și extras.
14. *Aias, Trahiniile, Antigona. Studiu istoric-literar*, în *Codrul Cosminului*, X (1936—1938), p. 271 și urm. și extras, Cernăuți, 1939.
15. *Tragedia greacă*, curs ținut la Facultatea de litere și filozofie din București în anul 1940—1941, litografiat, 480 p., București, 1941.
16. *Începuturile literaturii elene: Homer — Ciclul epic*, curs ținut la Facultatea de litere și filozofie din București în anul 1941—1942, litografiat, 416 p., București, 1942.
17. *Metrica greacă*, curs ținut la aceeași facultate în anul 1941—1942, litografiat, 208 p., București, 1942.
18. *Compoziția poetică a Iliadei și Odiseii*, curs ținut la aceeași facultate în anul 1942—1943 (13 cînturi din *Iliada*), litografiat, 128 p., București, 1943.
19. *Pe marginea Orestiei lui Eschil în traducerea lui G. Murnu*, în *Revista Fundațiilor*, X (1943), p. 419 și urm.

20. *O dramă războinică a lui Eschil: Cei șapte împotriva Tebei*, în *Revista Fundațiilor*, XI (1944), p. 379 și urm.
21. *Cuvinte de origine greacă în limba română*, în revista *Limba română*, VIII (1959), nr. 6, p. 29 și urm.
22. *Interpretări homerice. Pe marginea Iliadei lui Homer în traducerea lui G. Murnu*, în revista *Studii clasice*, V (1963), p. 269–286, VI (1964), p. 289–308, VII (1965), p. 375–383.
23. *Reflecții ale contemporaneității în tragediile lui Sofocle*, în revista *Studii clasice*, VIII (1966), p. 24–34.
24. *O sută de ani de la nașterea lui George Murnu*, în revista *Studii clasice*, X (1968), p. 279–284.
25. *Drama satirică la Sofocle și Euripide*, în revista *Studii clasice*, XII (1970), p. 251–260.

II. Filologie, literatură și cultură românească

1. *Figuri istorice românești în cîntecul popular al românilor*, în *Analele Academiei Române*, seria II, vol. XXVII (1915), p. 73 urm. și extras.
2. *Contribuții ardelenesti la cultura românească din Bucovina*, în volumul omagial *Lui Ion I. Bianu*, București, 1916, p. 171 urm.
3. *Ion Creangă, Opere complete*, ediție cu prefață, text și glosar, Cernăuți, 1924.
4. *Etimologii românești*, în revista *Limba română între anii 1960 și 1965*.
5. Numeroase articole culturale și literare, publicate în diferite reviste și ziare de pe întreg cuprinsul României, începînd cu conferința despre viața și opera lui Titu Maiorescu, ținută la societatea „România jună” din Viena în anul 1910, cu prilejul împlinirii a 70 de ani de viață a marelui îndrumător cultural al poporului român — conferință apărută în 1910 în broșură împreună cu conferința profesorului Wilhelm Meyer-Lübke ținută cu același prilej, cu titlul: „România jună” lui Titu Maiorescu, *Scriere omagială*, Suceava, 1910.

IMRE TRENCSENYI-WALDAPFEL

La 2 iunie 1970, destinul inevitabil, dar prea grăbit, al celui care a fost marele umanist Imre Trencsényi-Waldapfel l-a smuls dintre cei vii, în toiul unei activități neostoite și multilaterale. Cu câteva zile înainte de a se stinge — la 22 mai — a ținut ultima sa prelegere.

S-a născut în anul 1908. Din copilărie a manifestat un interes cu totul deosebit pentru studiu. În timpul anilor de studenție, la Budapesta, o amplă și precis conturată formație intelectuală i-a îngăduit să-și înceapă activitatea de filolog clasic chiar de la începutul acestei perioade; la vârsta de 19 ani elabora prima sa lucrare științifică. Tot din copilărie i s-a cultivat gustul pentru frumosul etic și artistic. Această complexă formație intelectuală avea să lase amprente adânci pe activitatea, mai târziu a tinărului precoce, iar apoi a savantului Imre Trencsényi-Waldapfel, sporindu-i considerabil, cu scurgerea vremii, repulsia firească față de tot ceea ce deformează rațiunea umană.

În anul 1930, la vârsta de 22 de ani, începe seria primelor sale publicații, ale căror titluri sînt grăitoare și pentru preocupările de mai târziu: *Cercetarea umanistă, filologia clasică, istoria literaturii maghiare* (Humanizmus-Kutatás, Klasszika-filológia, magyar irodalomtörténet), *Umanismul și literatura națională* (Humanizmus és nemzeti irodalom) și *Conștiința filologiei europene* (Az európai öntudat filológiája). Aceste lucrări marcau începutul unei atitudini polemice înflăcărâte față de tendințele neonaționaliste, împotriva cărora a luptat alături de personalități prestigioase ale filologiei clasice, între care Kerényi Károly animatorul de atunci al societății umanistilor maghiari „Stemma”. La 22 de ani, Imre Trencsényi-Waldapfel era membru al acestei societăți și colabora la mai multe reviste importante ale vremii: Apollo, Magyarságtudomány, Szép Szó, Argonauták.

Anii grei ai războiului, în timpul căruia a lucrat la o mare editură din Budapesta, nu i-au întrerupt activitatea începută la o vîrstă atît de timpurie, centrul preocupărilor sale științifice, literare și editoriale constituindu-l, ca un leitmotiv, cercetările umaniste. Între ele, *Erasmus și prietenii lui maghiari* (Erasmus és magyar barátai), apărută în 1941, a fost considerată drept cea mai frumoasă operă a sa.

Între ideile care i-au dominat spiritul, sub presiunea morală a grozăviilor războiului, revine cu insistență aceea care-i atribuie filologiei în general și clasicismului antic în special o funcție etică preponderentă. Subliniind rostul umanismului greco-latin în dezvoltarea culturală a lumii moderne, savantul Imre Trencsényi-Waldapfel considera înțelegerea și respectarea valorilor culturale antice ca un imperativ esențial al umanismului socialist. Eserurile publicate în 1948 sub titlul *Umanism și marxism* (Humanizmus és Marxizmus) mărturisesc despre importanța pe care o acorda el intensificării studiilor clasice în societatea socialistă. Această idee, care l-a călăuzit de-a lungul întregii sale activități, a devenit hotărîtoare mai ales după război, cînd, în calitate de profesor la Universitatea „Eötvös Loránd” din Budapesta, a participat

Literatura a rămas pasiunea constantă a lui J. M. Tronskiĭ. Se cuvin citate studiile sale publicate în revista *Вестник древней истории: Оксиринтская дидактика и тетралогия Эсхила о Данаидах* (2/1957); *Новонайденная комедия Менандра „Угромец“* (4/1960) și „*Сикионец*” *Менандра* (4/1966), studii care dovedesc că autorul lor era la curent cu noile publicații de texte antice care necesitau comentarii.

Deosebit de importante sînt meritele lui J. M. Tronskiĭ în domeniul lingvisticii. E bine cunoscută și la noi lucrarea sintetică și atît de bogată în sugestii *Очерки по истории латинского языка* (1953). Rod al multor ani de informare și meditare în căutarea de noi explicații, *Историческая грамматика латинского языка* (1960) este o lucrare sistematică și bogată, în care evoluția sistemului fonologic și morfologic latin e privită pe fondul structurii fonetice și morfologice a indo-europenei și a limbilor italice și dusă pînă în faza tîrzie, care anunță limbile romanice.

O lucrare capitală în materie este și *Древнегреческое ударение* (1962).

J. M. Tronskiĭ a fost unul din indo-europeniștii de frunte ai epocii noastre. A publicat, în acest domeniu, *Общеевропейское языковое состояние* (1967), în care a analizat, în lumina noilor date, validitatea reconstrucției neogramaticale și a reconstrucției interne în aspectele fundamentale ale sistemului fonologic și morfologic indo-european. În rezolvarea problemelor, autorul ține seama de tendințele generale de evoluție a limbilor, de rolul sistemului — totuși fiind argumentat logic și susținut cu fapte. În aceeași sferă de preocupări se înscrie și articolul *Сравнительно-исторические исследования* din volumul *Теоретические проблемы советского языкознания* (1968).

În ultima vreme J. M. Tronskiĭ lucra la elaborarea unei istorii a limbii grecești. În legătură cu această preocupare a sa se înscrie și studiul *О диалектной структуре греческого языка в раннем античном обществе* din vol. *Вопросы социальной лингвистики* (1969).

Ultima sa participare la viața științifică a avut loc la 23 octombrie, cu zece zile înainte de a muri, cînd a prezentat la Institutul de lingvistică un referat despre limba eposului homeric — capitol din cartea la care lucra — în care aducea multe puncte de vedere proprii într-o problemă care a constituit obiectul de cercetare al atîtor învățați.

Activitatea științifică a lui J. M. Tronskiĭ este bine cunoscută în țara noastră, lucrările sale sînt de multă vreme incluse în bibliografia fundamentală a secției de filologie clasică a Universității bucureștene. Cele mai importante lucrări ale sale au fost recenzate în *Studii clasice* IV/1962 și V/1963 și în *Revue roumaine de linguistique* XIV, 4, 1969.

J. M. Tronskiĭ a participat la lucrările celui de-al X-lea Congres internațional al lingviștilor (București, 28 august — 2 septembrie 1967), unde a prezidat lucrările uneia dintre secții.

Prin moartea lui J. M. Tronskiĭ se pierde una din figurile reprezentative ale filologiei clasice și indo-europenisticii actuale, un mare dascăl și îndrumător.

Lucia Wald

a. MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION INITIALE DES INSCRIPTIONS (NORME 381)

[illegible]

b MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION FINALE DES INSCRIPTIONS (NORME 54)

[illegible]

a. MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION INITIALE DES INSCRIPTIONS (NORME 630)

REGION INITIALE	DATATIONS PROPOSÉES PAR LES ÉPIGRAPHES	AAAAAA	ΔΔΔΔΔΔ	EEEEEEEE	HHHHHH	○○○○	IIIIII	kkkkkk	AAAAAA	MMMMMM	NNNNNN	○○○○	TTTTTTTT	PPPPPP	XXXXXXXX	TTTT
	FIN DU V ^e s. - DÉBUT DU IV ^e s. AV. N.È.															
	I ^{ère} MOITIÉ DU IV ^e s. AV. N.È.															
	DÉBUT DU III ^e s. AV. N.È.															
	III ^e s. AV. N.È.															
	III ^e s. AV. N.È.															
	II ^e MOITIÉ DU III ^e s. AV. N.È.															
	II ^e MOITIÉ DU III ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU III ^e s. - DÉBUT DU II ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU III ^e s. - DÉBUT DU II ^e s. AV. N.È.															
	DÉBUT DU II ^e s. AV. N.È.															
	DÉBUT DU II ^e s. AV. N.È.															
	I ^{ère} MOITIÉ DU II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. - I ^{ère} s. AV. N.È.															
	II ^e s. - I ^{ère} s. AV. N.È.															
	VERS 50 AV. N.È.															
	II ^e MOITIÉ DU I ^{ère} s. AV. N.È.															
	VERS LE DÉBUT DE N.È.															
	FIN DU I ^{ère} s. AV. N.È. - 14 DE N.È.															
	I ^{ère} MOITIÉ DU I ^{ère} s. DE N.È.															
	II ^e MOITIÉ DU II ^e s. OU DÉBUT DU III ^e s. DE N.È.															
	II ^e MOITIÉ DU II ^e s. OU I ^{ère} MOITIÉ DU III ^e s. DE N.È.															

b. MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION FINALE DES INSCRIPTIONS (NORME 148)

REGION FINALE	DATATIONS ÉTABLIES SELON LA SUCCESSION FINALE	AAAAAA	ΔΔΔΔΔΔ	EEEEEEEE	HHHHHH	○○○○	IIIIII	kkkkkk	AAAAAA	MMMMMM	NNNNNN	○○○○	TTTTTTTT	PPPPPP	XXXXXXXX	TTTT
	FIN DU V ^e s. - DÉBUT DU IV ^e s. AV. N.È.															
	I ^{ère} MOITIÉ DU IV ^e s. AV. N.È.															
	DÉBUT DU III ^e s. AV. N.È.															
	III ^e s. AV. N.È.															
	III ^e s. AV. N.È.															
	III ^e s. AV. N.È.															
	III ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU III ^e s. - DÉBUT DU II ^e s. AV. N.È.															
	DÉBUT DU II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. AV. N.È.															
	II ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU II ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU II ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU II ^e s. AV. N.È.															
	FIN DU II ^e s. AV. N.È.															
	I ^{ère} MOITIÉ DU I ^{ère} s. AV. N.È.															
	III ^e QUART DU I ^{ère} s. AV. N.È.															
	II ^e MOITIÉ DU I ^{ère} s. AV. N.È.															
	II ^e MOITIÉ DU I ^{ère} s. AV. N.È.															
	FIN DU I ^{ère} s. AV. N.È. - 14 DE N.È.															
	DÉBUT DU I ^{ère} s. DE N.È.															
	I ^{ère} MOITIÉ DU II ^e s. DE N.È.															

a MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION INITIALE DES INSCRIPTIONS (NORME 294)

SUCCESSION PROPOSÉE														
PAR LES ÉPIGRAPHISTES														
1	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. AV. N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
2	VERS LE MILIEU DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
3	ENVIRON 138	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
4	II ^e S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
5	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
6	VERS LE MILIEU DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
7	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
8	RÈGNE DE MARC AURÈLE	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
9	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
10	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
11	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
12	198-202	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
13	DÉBUT DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
14	III ^e S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
15	III ^e S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA

b MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION FINALE DES INSCRIPTIONS (NORME 48)

SUCCESSION PROPOSÉE														
PAR LES ÉPIGRAPHISTES														
1	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. AV. N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
2	III ^e QUART DU 1 ^{er} S. AV. N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
3	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
4	138	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
5	MILIEU DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
6	MILIEU DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
7	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
8	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
9	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
10	FIN DU 1 ^{er} S. AV. N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
11	LA SUCCESSION FINALE	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
12	198-202	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
13	II ^e MOITIÉ DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
14	FIN DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA
15	FIN DU 1 ^{er} S. DE N.É.	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA	AAAAA

ÉVOLUTION DES TRACÉS DES LETTRES,

ÉTABLIE PAR SUITE DE LA SÉRIATION AUTOMATIQUE DE 26 INSCRIPTIONS D'HISTRIA (IIIe S. AV. N.È. - IIIe S. DE N.È.)

INSCRIPTIONS		CHRONOLOGIE		1	2	3
PLANCHE I	PLANCHE III					
1		DÉBUT DU III ^e S. AV. N.È.	A A	B	Γ	Δ Δ
4, 3, 5, 7		III ^e S. AV. N.È.	A A A	B B	Γ	Δ Δ Δ
6, 8		FIN DU III ^e S. - DÉBUT DU II ^e S. AV. N.È.	A A A A	B	Γ	Δ Δ
9, 10, 2		II ^e S. AV. N.È.	A A A	B	Γ	Δ Δ Δ
11, 15	10	FIN DU II ^e S. AV. N.È.	A A A	B	Γ	Δ Δ Δ
13, 12	2, 1	I ^{er} S. AV. N.È.	A A A A	B	Γ Γ	Δ
14	3, 5, 6, 4, 9, 8	I ^{ère} MOITIÉ DU II ^e S. DE N.È.	A A A A A A A A	B B B	Γ Γ	Δ Δ Δ Δ Δ
	11, 13, 7	II ^e MOITIÉ DU II ^e S. DE N.È.	A A A	B B	Γ	Δ Δ
	12, 14, 15	FIN DU II ^e S. - DÉBUT DU III ^e S. DE N.È.	A A A A	B B	Γ	Δ Δ Δ

INSCRIPTIONS		CHRONOLOGIE		10	11	12	13	14
PLANCHE I	PLANCHE III							
1		DÉBUT DU III ^e S. AV. N.È.	Λ	M	N N	o	Γ	P
4, 3, 5, 7		III ^e S. AV. N.È.	Λ	M M	N N	o o	Γ Γ	P
6, 8		FIN DU III ^e S. - DÉBUT DU II ^e S. AV. N.È.	Λ	M M	N N	o o	Γ Γ Γ	P
9, 10, 2		II ^e S. AV. N.È.	Λ	M M	N N	o o	Γ Γ Γ	P
11, 15	10	FIN DU II ^e S. AV. N.È.	Λ Λ	M M	N N	o o o	Γ Γ Γ	P
13, 12	2, 1	I ^{er} S. AV. N.È.	Λ Λ	M M	N N	o o	Γ Γ Γ	P P
14	3, 5, 6, 4, 9, 8	I ^{ère} MOITIÉ DU II ^e S. DE N.È.	Λ Λ Λ Λ Λ Λ	M M M	N N	o	Γ Γ Γ	P
	11, 13, 7	II ^e MOITIÉ DU II ^e S. DE N.È.	Λ Λ	M M M	N N	o ◇	Γ Γ Γ	P
	12, 14, 15	FIN DU II ^e S. - DÉBUT DU III ^e S. DE N.È.	Λ Λ Λ	M M M	N N	o	Γ Γ Γ	P

La revue STUDII CLASICE paraît une
fois par an. Toute commande à
l'étranger sera adressée à

ÎNTRINDEREA DE COMERT
EXTERIOR « LIBRI »

boîte postale 134—135
Calea Victoriei 126

BUCAREST

ROUMANIE

ou à ses représentants à l'étranger.

En Roumanie, vous pourrez vous abonner
par les bureaux de poste ou chez votre
facteur.

Rédaction : Bucarest, str. I. C. Frimu
no. 11.

43.878

Lei 60.